

स्टाફ ट्रेनिंग એન્ડ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ
ઓફ ડિસ્ટન્સ એજ્યુકેશન
ઇન્દિરા ગાંધી
નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટી

ES-313

અધ્યેતા સહાયક સેવાઓ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર
ઓપન યુનિવર્સિટી

વિભાગ

1

અધ્યેતા સહાયક સેવાઓ : જરૂરિયાત અને
તંત્રવ્યવસ્થા

Support Services : Need and Mechanisms

એકમ 1

અધ્યેતા સહાય : કયા પ્રકારની, શા માટે અને કેવી રીતે ?
(Learner Support : What, Why and How ?)

9

એકમ 2

વાચનકૌશલ્યો

(Reading Skills)

21

એકમ 3

અભ્યાસકૌશલ્યો

(Study Skills)

42

એકમ 4

અધ્યેતા સહાય માટેની સંસ્થાકીય સુવિધાઓ

(Institutional Arrangements for Learner Support)

58

Expert Committee (Original)

Late Prof.G.Ram Reddy, <i>Chairman</i> Ex-Vice-Chancellor IGNOU, New Delhi	Prof. B.S.Sharma Ex-Pro-Vice-Chancellor IGNOU, New Delhi	Prof. B.N.Koul, <i>Convener</i> Ex-Pro-Vice-Chancellor STRIDE, IGNOU, New Delhi
Prof.S.K.Verma Ex-Vice-Chancellor Central Institute of English and Foreign Languages Hyderabad	Prof.P.M.Deshpande Ex-Director Distance Education Council IGNOU, New Delhi	Mr.David Seligman Ex-Chief Technical Adviser Central Institute of Educational Technology New Delhi
Prof.O.S.Dewal Ex-Director Central Institute of Educational Technology New Delhi	Prof.Bakshish Singh Ex-Consultant (Distance Education) University Grants Commission New Delhi	Mr.Ruddar Dutt Ex-Principal School of Correspondence Education University of Delhi, Delhi

Expert Committee (Revision)

Prof.A.W.Khan, <i>Chairman</i> Vice-Chancellor, IGNOU, New Delhi	Prof.B.N.Koul Director, Distance Education Centre, University of West Indies, Barbados	Prof.S.K.Panda, Professor Prof.S.P.Mullick, Professor (Retd.) Dr.C.R.K. Murthy, Reader Dr. Manjulika Srivastava, Reader
Prof.V.S.Prasad Rector, BRAOU Hyderabad	Prof.M.B.Menon <i>Chairman</i> , National Open School, New Delhi	Dr.Madhu Parhar, Reader Dr.Basanti Pradhan, Reader Dr.Sanjaya Mishra, Lecturer STRIDE, IGNOU
Prof.M.Mukhopadhyay Senior Fellow National Institute of Educational Planning & Administration, New Delhi	Mr.Ruddar Dutt Ex-Principal School of Correspondence Education - University of Delhi, Delhi	
Dr. Mavis Kelly Educational Developer School of External Studies Univ. of Queensland, Australia	Prof. P.R.Ramanujam, Convener Director, STRIDE IGNOU, New Delhi	

Course Preparation Team (Original)

Content Contributors	Editor and Unit Designer	Chief Editor
B.N. Koul, Pro-Vice Chancellor (unit 1) STRIDE, IGNOU	K. Murugan STRIDE IGNOU	B.N.Koul Pro-Vice-Chancellor STRIDE
K. Murugan (Units 2 & 3) STRIDE, IGNOU		
Janet Jenkins, Ex-Director (Unit 4) International Extension College United Kingdom		

Course Revision

Course Contributors	Revised by	Programme Coordination
Dr. Manjulika Srivastava, (Units 1 and 4) STRIDE, IGNOU	Dr. Manjulika Srivastava STRIDE, IGNOU	Prof. P. R. Ramanujam STRIDE, IGNOU
Dr. K. Murugan, (Units 2 and 3) STRIDE, IGNOU		Course Coordination Dr. Manjulika Srivastava STRIDE, IGNOU
Dr. Janet Jenkins, Ex-Director, (Unit 4) International Extension College, UK		

Print Production

T. R. Manoj, Section Officer (Publication), STRIDE, IGNOU, New Delhi

© October, 2000

Indira Gandhi National Open University, 1987 (First Edition)
1995 (Second Edition)
2000 (Third Edition).

ISBN-81-7605-941-2

All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form, by mimeograph or any other means, without permission in writing from the Indira Gandhi National Open University.

Further information about Staff Training and Research Institute of Distance Education (STRIDE) and the Indira Gandhi National Open University courses may be obtained from the University office at Maidan Garhi, New Delhi-110068, India

Printed and published on behalf of Indira Gandhi National Open University by Prof. P.R. Ramanujam, Director, Staff Training and Research Institute Distance Education.

Laser typeset by Jay Compusoft, H-296, Uday Niketan, Naraina Vihar, New Delhi - 110028.

Cover Design by Sabyasachi Panja

Printed at : Bengal Offset Works, 335 Khajoor Road, Karol Bagh, New Delhi-110005

આ પુસ્તિકામાં અભ્યાસ - સામગ્રી મૂળે ઇન્દિરા ગાંધી નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટી,
નવી દિલ્હી, દ્વારા તૈયાર કરાવવામાં આવી છે. તેની સંમતિથી
ડૉ. બાબસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી - અમદાવાદ એ
તેનો ગુજરાતી અનુવાદ કરાવી આ પુસ્તિકા પ્રસિદ્ધ કરી છે.

પ્રત 1000

વર્ષ 2002

અનુવાદ :

શ્રી નટુભાઈ વી. રાવલ

નિવૃત્ત આચાર્ય
વૈદ્યશ્રી એમ. એમ. પટેલ,
કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન
અમદાવાદ-380 006.

પરામર્શક (વિષય)

ડૉ. કિરીટ વી. ત્રિવેદી

63. શાલીમાર એપાર્ટમેન્ટ,
આશ્રમ રોડ,
અમદાવાદ-380 009.

પરામર્શક (ભાષા)

હેમાબેન રાવલ

33/393, નેતાજીનગર,
મેઘાણીનગર,
અમદાવાદ-380 016.

સંપાદક અને સંકલન

શ્રી નટુભાઈ રાવલ
25, આરતી સોસાયટી,
મદ્રાસીના મંદિર પાસે,
મણિનગર (ઈસ્ટ)
અમદાવાદ-380 008.

સંપાદન

પ્રિ. જી. એન. ગોસાઈ
નિયામક,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
ડફનાળા, શાહીબાગ, અમદાવાદ-380 003.

સંયોજન**સહાયક**

શ્રી એસ. એચ. બારોટ	શ્રીમતી બીના એમ. પારેખ
મદદનીશ કુલસચિવ	વ્યાખ્યાતા, (કોમર્સ/મેનેજમેન્ટ)
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, ડફનાળા, શાહીબાગ, અમદાવાદ-380 003.	ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, ડફનાળા, શાહીબાગ, અમદાવાદ-380 003.

પ્રકાશક

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
સરકારી બંગલા નંબર - 9, ડફનાળા, શાહીબાગ, અમદાવાદ - 380 003, ટે. નં. 2869690
©, સર્વ હક સ્વાધીન. આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈ પણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
મિમિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈ પણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

અભ્યાસક્રમ : ES-313 અધ્યેતા સહાયક સેવાઓ

ખંડ 1 સહાયક સેવાઓ : જરૂરિયાત અને તંત્રવ્યવસ્થા

- એકમ 1 : અધ્યેતા સહાય : કયા પ્રકારની, શા માટે અને કેવી રીતે ?
- એકમ 2 : વાચનકૌશલ્યો
- એકમ 3 : અભ્યાસકૌશલ્યો
- એકમ 4 : અધ્યેતા સહાય માટેની સંસ્થાકીય સુવિધાઓ

ખંડ 2 માર્ગદર્શન અને અધ્યાપનસેવાઓ

- એકમ 1 : વ્યાખ્યા, મહત્વ અને વર્ગો
- એકમ 2 : માર્ગદર્શનના સિદ્ધાંતો, પ્રયોગ અને માધ્યમો
- એકમ 3 : પ્રત્યક્ષ શિક્ષણસત્રો

ખંડ 3 સ્વાધ્યાયો દ્વારા આદાન-પ્રદાન

- એકમ 1 : અધ્યાપકની ટિપ્પણીઓ
- એકમ 2 : પત્રાચાર દ્વારા અધ્યાપન
- એકમ 3 : મૂલ્યાંકન અને વર્ગ આપવો (ગ્રેડિંગ)
- એકમ 4 : પૂરક આદાન-પ્રદાન

ખંડ 4 અધ્યેતા સહાય - વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્ય : વ્યક્તિ અભ્યાસ

- એકમ 1 : વિકાસશીલ દેશોના વ્યક્તિઅભ્યાસ : ભારત
- એકમ 2 : વિકાસશીલ દેશોના વ્યક્તિઅભ્યાસ : બાંગ્લાદેશ, ઈરાન, શ્રીલંકા
- એકમ 3 : વિકાસશીલ દેશોના વ્યક્તિઅભ્યાસ : ચીન, હોંગકોંગ (ચીન) અને થાઈલેન્ડ
- એકમ 4 : વિકાસશીલ દેશોના વ્યક્તિઅભ્યાસ : ઝિમ્બાબ્વે, યુગાન્ડા અને દ. આફ્રિકા
- એકમ 5 : ઔદ્યોગિક દેશોના વ્યક્તિઅભ્યાસ : ઓસ્ટ્રેલિયા, ઈઝરાયેલ, જાપાન
- એકમ 6 : ઔદ્યોગિક દેશોના વ્યક્તિઅભ્યાસ : કેનેડા, યુ. કે. અને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ

ખંડ 5 અધ્યેતા સહાય : લેખોની સમીક્ષા

- એકમ 1 : સામાન્ય પ્રસ્તાવના
- એકમ 2 : અધ્યેતાઓ શા માટે અધ્યયન કરતા નથી ?
- એકમ 3 : દૂરવર્તી શિક્ષણ : પરિભાષાઓમાં વિરોધાભાસ
- એકમ 4 : લવચિક વितરણપ્રથા : આજીવન અધ્યયનનું વૈશ્વિકીકરણ
- એકમ 5 : લવચિક શિક્ષણ માટે ગ્રાહક-પસંદગી
- એકમ 6 : મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયના અભ્યાસક્રમમાં માહિતી હાથ ધરવાનું કૌશલ્ય અને સ્રોત આધારિત અધ્યયન
- એકમ 7 : સહભાગિતાયુક્ત અધ્યયન વાતાવરણો
કમ્પ્યુટર પરિષદના માધ્યમ દ્વારા : એશિયાના સામાજિક-સાંસ્કૃતિક સંદર્ભમાં સમસ્યાઓ અને પડકારો

ખંડ 1 સહાયક સેવાઓ : જરૂરિયાત અને વ્યવસ્થાતંત્ર

(Support Services : Need and Mechanisms)

ખંડપરિચય

‘અધ્યેતા સહાયક સેવાઓ’નો વિષય પાંચ ખંડમાં વિભાજિત થયેલો છે. (દરેક ખંડમાં સામાન્યતઃ ચાર એકમો સમાવિષ્ટ થયેલા છે.) તેમાંથી આ પ્રથમ ખંડ છે.

અનુભવે જણાયું છે કે સ્વ-અધ્યયન સામગ્રી જોકે મોટા ભાગના અધ્યેતાઓને તેમણે પસંદ કરેલા પાઠ્યક્રમમાં સફળતાપૂર્વક કાર્ય કરવામાં મદદરૂપ થાય છે, છતાં એવા ઘણા અધ્યેતાઓ છે કે જેઓ એક યા બીજા કારણસર આ પ્રકારની સામગ્રીમાંથી શ્રેષ્ઠ લાભ મેળવી શકતા નથી. આવા અધ્યેતાઓને તેમની અપેક્ષા પ્રમાણે વધારાની સહાયની જરૂરિયાત ઊભી થાય છે. આ પ્રકારની વધારાની સહાય પૂરી પાડવાનાં માર્ગો અને સાધનોને ‘સહાયક સેવાઓ’ કહેવામાં આવે છે.

એવી કઈ બાબત છે કે અધ્યેતાઓને વધારાની સહાય કરવા માટે આપણને પ્રેરે છે ? આ પ્રકારની સહાયનાં વિવિધ ક્ષેત્રો કયાં છે ? આવી સહાય પૂરી પાડવાની કઈ કઈ શક્યતાઓ છે ? અધ્યેતાઓ સ્વયં પોતાને કેવી રીતે મદદરૂપ થઈ શકે; અને મોટા પાયા પર આવી સહાય પૂરી પાડવા માટેનું સંસ્થાકીય વ્યવસ્થાતંત્ર કેવું હોઈ શકે ? આ પ્રશ્નોની આ ખંડમાં ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

પ્રથમ એકમમાં સહાયક સેવાઓ શું છે, એ વિશે ચર્ચા કરવામાં આવી છે; તે શા માટે આવશ્યક છે અને તે કેવી રીતે પૂરી પાડી શકાય તેની પણ ચર્ચા કરવામાં આવી છે, બીજા એકમમાં અભ્યાસક્રમમાં અભ્યાસ કરતા અધ્યેતાઓની સફળતા માટે અધ્યેતા આધારિત એક કૌશલ્ય તરીકે વાચનકૌશલ્યની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. અભ્યાસકૌશલ્યો પર અધ્યેતા આધારિત છે, પરંતુ તે સમગ્ર અભ્યાસ કરવાની પ્રક્રિયાને આવરી લે છે. ક્રમિક રીતે, એકમ ચારમાં અધ્યેતાઓને વધુ સહાય પૂરી પાડવાની સંસ્થાકીય તંત્રવ્યવસ્થાની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ વ્યવસ્થાતંત્રો તે પ્રાદેશિક અને અભ્યાસકેન્દ્રો છે. અહીં તેમના માળખાંની અને કાર્યોની પણ ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

ચોથા એકમના અંતિમ ભાગમાં પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિમાં જે સમસ્યા સાથે આપણને નિસ્ખલ છે તે - ગુણવત્તાની ખાતરી અને અધ્યેતા સહાય - વિશે ચર્ચા હાથ ધરવામાં આવી છે.

અહીં પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલ વિષયવસ્તુનો તમને પરિચય થાય તે માટે એકમોની યોજનાબદ્ધ રજૂઆત અહીં કરવામાં આવી છે :

એકમ X

X.0 ઉદ્દેશો

X.1 પ્રસ્તાવના

X.2 વિભાગ : 1 (મુખ્ય વિષય)

X.2.1 વિભાગ 1નો પેટા વિભાગ 1

X.2.2 વિભાગ 1નો પેટા વિભાગ 2

.....

.....

X.3 વિભાગ : 2 (મુખ્ય વિષય)

X.3.1 વિભાગ 2નો પેટા વિભાગ 1

X.3.4 વિભાગ 2નો પેટા વિભાગ 2

.....

.....

| | | | |

| | | | |

X.n સારાંશ

તમારી પ્રગતિ ચકાસો

તમારી પ્રગતિ ચકાસો

તમારી પ્રગતિ ચકાસોના :
સંભવિત ઉત્તર

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ના સ્વાધ્યાયો અથવા સંભવિત ઉત્તરો. બાકીના પાઠ્યપુસ્તકથી અલગ રીતે ચોકઠામાં મૂકવામાં આવ્યાં છે.

યોજના મુજબ, સરળ વાચન અને વધારે સારા અર્થગ્રહણ માટે, અમે એકમોને વિભાગોમાં વહેંચી દીધા છે. દરેક વિભાગ ઘાટા (બોલ્ડ) કેપિટલ અક્ષર*થી સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવામાં આવ્યો છે અને દરેક પેટા વિભાગ સાપેક્ષ રીતે પ્રમાણમાં થોડા નાના, પણ ઘાટા †નિમ્ન ટાઈપના વર્ણોથી દર્શાવવામાં આવ્યો છે. પેટા વિભાગના મહત્ત્વના વિભાગો તમને પેટા વિભાગમાં તેના સ્થાનનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે તે માટે હજી વધુ નાના, પણ ઘાટા** અક્ષરોમાં અને વધુ નાના ટાઈપમુદ્રણમાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે. એકસૂત્રતા જાળવવાના આશયથી, અભ્યાસક્રમ દરમિયાન દરેક એકમમાં વિભાગો પાડવાની યોજના અમે અપનાવી છે.

- દરેક એકમની શરૂઆત વિભાગ 'ઉદ્દેશો'થી કરવામાં આવી છે તેનાથી સંક્ષિપ્તમાં સ્પષ્ટતા થઈ શકે છે કે -
- એકમમાં શાના વિશે રજૂઆત કરવામાં આવી છે, અને
- પ્રસ્તુત એકમનો એક વાર તમે અભ્યાસ કરી લો પછી તમારી પાસે શી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે.

દરેક એકમના અંતિમ ભાગમાં, 'સારાંશ' શીર્ષક હેઠળ પુનરાવર્તન અને તત્કાલીન સંદર્ભ મેળવવાના આશયથી સમગ્ર એકમનો સારાંશ આપવામાં આવ્યો છે.

તદુપરાંત, 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' મથાળા હેઠળ સ્વ-મૂલ્યાંકન સ્વાધ્યાયો અથવા કેટલેક ઠેકાણે સ્વ-ચકાસણી મનોયત્નો દરેક એકમમાં આપવામાં આવ્યાં છે. આ સ્વાધ્યાયોમાં આપવામાં આવેલી પ્રશ્નોના સંભવિત ઉત્તરો સાથે દરેક એકમ પૂરો થાય છે.

એકમોના અભ્યાસ દરમિયાન તમે જેમ જેમ એકમ વાંચતા જાઓ તેમ તેમ હાંસિયામાં આપેલી ખાલી જગ્યામાં અગત્યના મુદ્દાઓ નોંધતા જાઓ. (પુસ્તિકામાં આપેલા પહોળા હાંસિયાઓમાં તમારી નોંધ ઉતારો. અધ્યયનસામગ્રીનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં તમારી નોંધ બનાવો. વિષય વસ્તુની માહિતી એકત્રિત કરવામાં અને પરીક્ષા માટે તે તમને મદદરૂપ થશે. આ ઉપરાંત તમે સમયનો બચાવ કરી શકશો. હાંસિયાઓનો જરૂર ઉપયોગ કરો.) અભ્યાસક્રમ સાથે તાલ મિલાવવામાં અને એકમમાં જે કંઈ વાંચ્યું હોય તેને ભેગું કરવામાં તે તમને સહાયક નીવડશે. આ ઉપરાંત સ્વ-મૂલ્યાંકન માટેનાં સ્વાધ્યાયો તૈયાર કરવામાં, સ્વાધ્યાયોના પ્રશ્નો તૈયાર કરવામાં અને કેટલાક સ્પષ્ટતા માગતા મુદ્દાઓ શોધી કાઢવામાં મદદરૂપ થશે.

સ્વ-ચકાસણી કે મનોયત્નોના ઉત્તરો લખવા માટે તેમને પૂરતી ખાલી જગ્યા ફાળવવામાં આવી છે. સ્વ-ચકાસણી મનોયત્નો આપવાનો આશય જો તમે ખાલી જગ્યામાં તમારો ઉત્તર લખ્યા પછી તમારા ઉત્તરો એકમને અંતે આપવામાં આવેલા સંભવિત ઉત્તરો સાથે સરખાવશો તો જ સંતોષકારક રીતે ફળીભૂત થશે. જ્યારે તમે સ્વાધ્યાયો જોશો ત્યારે તમને સંભવિત ઉત્તરો તરફ આછી નજર ફેરવી લેવાનું પ્રલોભન જાગશે. અમને શ્રદ્ધા છે કે તમે તે પ્રલોભનને વશ નહિ થાઓ અને તમારી જાતે પ્રશ્નોના ઉત્તરો લખ્યા પછી જ તમે સંભવિત ઉત્તરો તરફ વળશો. (જે સંભવિત ઉત્તરો કોઈ ઉત્તરો ન પણ હોઈ શકે.)

આ સ્વાધ્યાયો સુધારવા માટે કે મૂલ્યાંકન કરવા માટે તમારે અમને મોકલવાના નથી. તેને બદલે, આ સ્વાધ્યાયો અભ્યાસનાં એ ઉપકરણો છે કે જે તમને એકમ વાંચતાં વાંચતાં સાચા માર્ગે દોરી જશે. સરેરાશ રીતે, દરેક ખંડમાં એક સ્વાધ્યાય કે સ્વાધ્યાયનો અમુક અંશ હશે. કેટલીક વાર તમારા ઉત્તરો લખવા માટે તમારે એક કે એકથી વધારે એકમોનો અભ્યાસ કરવો આવશ્યક બની રહેશે. તમારે તમારાં સ્વાધ્યાયોના ઉત્તરો તૈયાર કરીને તેની ચકાસણી અને ટિપ્પણીઓ માટે તમારા અભ્યાસકેન્દ્રને મોકલવાના છે. સમગ્ર રીતે, પ્રત્યેક અભ્યાસક્રમ માટે તમારે બે કે ત્રણ સ્વાધ્યાયોના ઉત્તરો લખવાના રહેશે. સ્વાધ્યાયપત્રો અલગ રીતે મોકલવામાં આવે છે અને દર વર્ષે તેમનામાં ફેરફારો કરવામાં આવે છે.

સ્વાધ્યાયોનું લેખન કરતી વખતે તમને ચુસ્ત રીતે નીચેનાં ધારાધોરણોનું પાલન કરવાનું અમે સૂચવીએ છીએ :

- "કાર્યક્રમ માર્ગદર્શિકા"માં દર્શાવ્યા મુજબનો તમારો નોંધણી નંબર સુવાચ્ય અક્ષરે લખો.
- તમે કશુંક શબ્દબદ્ધ કરો તે પહેલાં, તમે જે વાંચ્યું હોય તેને ભેગું કરો અને તમારો ઉત્તર લખવા માટે તમારા અનુભવમાંથી જે કંઈ મેળવ્યું હોય તેનો ઉપયોગ કરો.
- સ્વાધ્યાયોને ખંતપૂર્વક તૈયાર કરવા માટે પુસ્તિકાનો અને વધારાની વાચનસામગ્રીનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ કરો.

એકમ 1 અધ્યતા સહાય – કયા પ્રકારની, શા માટે અને કેવી રીતે ?

રૂપરેખા

- 1.0 ઉદ્દેશો
- 1.1 પ્રસ્તાવના
- 1.2 અધ્યતા સહાયક સેવાઓ
  - 1.2.1 સહાયક સેવાઓ એટલે શું ?
  - 1.2.2 સહાયક સેવાઓના પ્રકાર
- 1.3 સહાયક સેવાઓની જરૂરિયાત
  - 1.3.1 દૂરવર્તી અધ્યતાઓની લાક્ષણિકતાઓ
  - 1.3.2 અધ્યયનસામગ્રીનાં લક્ષણો
  - 1.3.3 વિદ્યાકીય સામાજિકીકરણ
- 1.4 સહાયક સેવાઓ કેવી રીતે પૂરી પાડવી
  - 1.4.1 સહાયક સેવાઓના પ્રબંધને અસરકર્તા પરિબળો
  - 1.4.2 અધ્યતા સહાયના વિવિધ નમૂનાઓ
- 1.5 સારાંશ

1.0 ઉદ્દેશો (Objectives)

પ્રસ્તુત એકમમાં અધ્યતાને લગતી સહાયક સેવાઓનું વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે, તેમની આવશ્યકતા શી છે અને તે કેવી રીતે પૂરી પાડવામાં આવે છે તેની ચર્ચા પણ કરવામાં આવી છે.

આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે...

- અધ્યતા સહાયક સેવાઓની વ્યાખ્યા આપી શકશો;
- સહાયક સેવાઓના વિવિધ પ્રકારોની યાદી બનાવી શકશો;
- અધ્યતા સહાયક સેવાઓની આવશ્યકતા જણાવી શકશો.
- દૂરવર્તી અધ્યતાઓ અને પરંપરાગત અધ્યતાઓનો ભેદ જાણી શકશો.
- સહાયક સેવાઓના પ્રબંધનમાં અસરકર્તા પરિબળોની ચર્ચા કરી શકશો.
- અધ્યતા સહાયના વિવિધ નમૂનાઓને કક્ષાન્વિત કરી શકશો.

1.1 પ્રસ્તાવના (Introduction)

તમે એ વાત સાથે સંમત થશો જ, કે શિક્ષણ દૂરવર્તી પ્રકારનું હોય કે ન હોય, પરંતુ તે દ્વિમાર્ગી પ્રત્યાયન પર અવલંબે છે. હવે શૈક્ષણિક વર્ગને એ વાતની વધુને વધુ પ્રતીતિ થવા લાગી છે કે માહિતીનું માત્ર મૂલ્યાંકન કે એકત્રીકરણ પર્યાપ્ત નથી. દૂરવર્તી શિક્ષણક્ષેત્રે જ્ઞાનના વિશ્લેષણ અને વિકાસની પ્રક્રિયામાં સુદૃઢ દ્વિમાર્ગી પ્રત્યાયનની આવશ્યકતા વધતી જાય છે, અને તેનો આધાર પણ થતો જાય છે. દૂરવર્તી ક્ષેત્રમાં શૈક્ષણિક આદાન-પ્રદાનની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા માટે પ્રત્યાયન ટેકનોલોજી પર આધાર રાખવો પડે છે કે જે અધ્યાપક અને અધ્યતા વચ્ચે તેમજ અધ્યતાઓમાં અંદરોઅંદર વારંવાર અને નિયમિત આંતરવ્યવહાર શક્ય બનાવે છે. અધ્યયનની પ્રક્રિયામાં માનવ-માનવ વચ્ચેના અને માનવ અને યંત્ર વચ્ચેના આંતરવ્યવહાર સ્વરૂપ પર અને દૂરના ક્ષેત્રમાં રહીને સ્વતંત્ર અધ્યયન કરતા અધ્યતાને અધ્યયનસામગ્રી પહોંચાડીને જ્ઞાનનું વિતરણ થાય તે બાબતો પર સંસ્થાઓ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે.

પ્રસ્તુત એકમમાં દૂરવર્તી શિક્ષણમાં અધ્યતા સહાયક સેવાઓનું મહત્ત્વ અને તેની જરૂરિયાત પર પ્રકાશ ફેંકવામાં આવ્યો છે.

1.2 અધ્યેતા સહાયક સેવાઓ (Learner Support Services)

દૂરવર્તી શિક્ષણપ્રથામાં અધ્યેતા સહાયક સેવાઓ દ્વિમાર્ગી શૈક્ષણિક પ્રત્યાયન માટેની કાર્યસાધક ભૂમિકા અદા કરે છે. 'અધ્યેતા સહાયક' શબ્દ એટલે પ્રવૃત્તિઓનો એવો વિસ્તાર કે જે જથ્થાબંધ રીતે ઉત્પાદિત થયેલી અધ્યયનસામગ્રીને પૂરક બનીને દૂરવર્તી શિક્ષણનું એક જાણીતું અંગ બની શકે. આ પ્રવૃત્તિઓનાં કાર્યનું મોટા પાયા પર વિસ્તરણ થયેલું હોય છે. અધ્યયનસામગ્રીના ઉત્પાદનથી માંડીને દૂરવર્તી શિક્ષણના અધ્યેતાઓને તે પહોંચાડવી, સંપર્ક કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવું, પરીક્ષાઓનું સંચાલન કરવું અને અંતિમ પરિણામો તૈયાર કરીને પહોંચાડવા સુધીની પ્રવૃત્તિઓ હોય છે. દૂરવર્તી શિક્ષણની સામૂહિક રીતે ઉત્પાદિત થયેલી અધ્યયનસામગ્રી કે જે વ્યાખ્યાનોની અવેજીમાં પ્રયોજાય છે, તે મુદ્રિત અધ્યયનસામગ્રીના સ્વરૂપની, ટેલિવિઝન અને રેડિયો કાર્યક્રમોના સ્વરૂપની અને કમ્પ્યુટર કાર્યક્રમોના સ્વરૂપની હોય છે. પૂરક સેવાઓમાં : અધ્યાપન અને માર્ગદર્શન કે જે પ્રત્યક્ષ કે પત્રાચાર સ્વરૂપનું હોય, ટેલિફોન અથવા વીજાણુ માધ્યમ દ્વારા હોય; અથવા ટેલિવિઝન અને રેડિયો કે અન્ય સમાનધર્મી પ્રવૃત્તિઓ વડે આંતરવ્યવહાર દ્વારા શિક્ષણ ચાલતું હોય. આ બધી પ્રવૃત્તિઓનું ચાવીરૂપ તત્ત્વ અધ્યેતાના વ્યક્તિગત અધ્યયન ઉત્તેજન આપવાનું છે પણ તે એકલો હોય કે જૂથમાં આની બીજી બાજુએ સામૂહિક રીતે ઉત્પાદિત થયેલી સામગ્રીનાં તત્ત્વો બધા અધ્યેતાઓ માટે સમાન હોય છે (Tait, 1995).

1.2.1 સહાયક સેવાઓ શું છે ? (What are Support Services ?)

વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની સેવાઓ જેવી કે,

- સલાહ/માર્ગદર્શન
- વ્યક્તિગત અને સામૂહિક શિક્ષણ
- પરીક્ષાલક્ષી કૌશલ્યો સમેત અધ્યયનકૌશલ્યોનું શિક્ષણ
- સમવયસ્ક જૂથ સેવાઓ
- મૂલ્યાંકન અને પ્રગતિના સંદર્ભમાં પ્રતિપોષણ
- ભાષાકીય સેવા
- કારકિર્દી માર્ગદર્શન
- વહીવટી સમસ્યાઓનો ઉકેલ (Tait, 1995)

કીગન (1989)ના મંતવ્ય અનુસાર અધ્યેતા સહાયક સેવાઓનો જોગવાઈ દૂરવર્તી શિક્ષણને ખાનગી અધ્યયન અને 'તમે તમારી જાતને શીખવો' જેવા કાર્યક્રમોથી જુદું પાડે છે. આ પ્રકારની સહાયક સેવાઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ અધ્યેતાઓને અભિપ્રેરિત કરવાનો, તેમને યોગ્ય માર્ગ વાળવાનો, તેમને પૂરી પડાયેલી સુવિધાઓનો ઉપયોગ કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવાનો અને આ બધા ઉપરાંત તેમના અધ્યયનને સુવિધાપૂર્ણ બનાવવાનો છે.

અધ્યેતા સહાયને ભિન્ન ભિન્ન રીતે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે. તેમાંથી ત્રણેક જોઈએ : કોઈક એને ચોક્કસ પ્રકારના વ્યક્તિગત અધ્યેતાની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવાની ક્ષમતાવાળી, મુક્ત અધ્યયનનાં લક્ષણો ધરાવતી પ્રથા કહે છે (Thorpe, 1988); તો વળી અન્ય કોઈ એક તેને સ્વ-અધ્યયન સામગ્રી, અધ્યયનપ્રણાલી અને સ્વાધ્યાયના ગુણાંકનમાં સમાવિષ્ટ થયેલી સહાયક સેવા તરીકે ગણાવે છે (Hui, 1989); જ્યારે ત્રીજા કોઈ વિદ્વાને તેને દૂર રહીને સફળતાપૂર્વક અધ્યયન અનુભવો પૂરા પાડવા માટે આવશ્યક અધ્યયન સેવા તરીકે ગણાવી છે (Wright, 1991). કેટલાક લેખકો અધ્યેતા સહાયક સેવાનો અભ્યાસક્રમના અંતર્ગત ભાગ તરીકે સમાવેશ કરે છે, જ્યારે બીજા કેટલાક તેને પૂરક પ્રવૃત્તિ તરીકે સ્થાન આપે છે. કેટલાક તેમની વ્યાખ્યામાં વહીવટ અને સામગ્રી વિતરણ કાર્યક્રમનો સમાવેશ કરે છે, જ્યારે કેટલાક તેમ કરતા નથી (Robiusion, 1995).

આ ઉપરાંત, રોબિન્સન (1995)ના મંતવ્ય મુજબ અધ્યેતા સહાયનાં ત્રણ અંગો છે : સમગ્ર પ્રણાલીનું નિર્માણ કરનારા ઘટકો, એ ઘટકોની રૂપરેખા, અને એ ઘટકો અને અધ્યેતાઓ વચ્ચેનો આંતરવ્યવહાર; કે જે તેને ગતિશીલતા અર્પે છે.

આ પ્રણાલીના ઘટકો નીચે મુજબ છે :

- વ્યક્તિગત અથવા જૂથમાં, પ્રત્યક્ષ અથવા અન્ય કોઈ માધ્યમો દ્વારા અધ્યેતાઓ અને સહાયકો વચ્ચેનો વ્યક્તિગત સંપર્ક;
- સમવયસ્કો સાથેનો સંપર્ક;
- વિવિધ વ્યક્તિઓને તેમના અધ્યયન માટે પૂરા પાડવામાં આવતા પ્રતિપોષણ અંગેની પ્રવૃત્તિઓ;
- હાથપોથીઓ, નિર્દેશિકાઓ અથવા માર્ગદર્શિકાઓ જેવી વધારાની સામગ્રીઓ;
- અધ્યયન જૂથો અને કેન્દ્રો, વાસ્તવિક અથવા ગુણાત્મક (વીજાણુ)
- પુસ્તકાલયો, પ્રયોગશાળાઓ, સાધનો અને પ્રત્યાયનશૃંખલાઓનો ઉપયોગ.

પ્રસ્તુત ઘટકોની રૂપરેખા એ તૈયાર કરાયેલ અભ્યાસક્રમની જરૂરિયાત, દેશનું આંતરમાળખું, અધ્યેતાઓની વહેંચણી, પ્રાપ્ત ઓતો અને મુક્ત તેમજ દૂરવર્તી શિક્ષણ પૂરું પાડનારનાં મૂલ્યો અને દર્શન પર અવલંબે છે.

નૂતન માહિતી ટેકનોલોજીની ક્ષમતાઓ અધ્યેતા સહાયની સંકલ્પનામાં નવું પરિમાણ સર્જ્યું છે. દૂરવર્તી શિક્ષણપ્રથામાં જોકે પ્રત્યક્ષ આંતરવ્યવહારની શક્યતાઓ મર્યાદિત હોવા છતાં આંતરવ્યવહાર અન્ય સ્વરૂપો કરતાં તે વધુ ચઢિયાતું હોવાથી, જતન માહિતી અને પ્રત્યાયન ટેકનોલોજીના વ્યાપક ઉપયોગથી તેને અતિક્રમી જઈ શકશે. જેમકે વીજાણુ માધ્યમોએ શૈક્ષણિક પદ્ધતિઓમાં રૂપાંતર આણ્યું છે અને તે પણ દૂરવર્તી શિક્ષણ લેનારાઓ માટે સહાયક સેવાઓ પૂરી પાડવામાં પરિવર્તન લાવી શકશે. નીચેની આકૃતિ 1 વીજાણુ અધ્યયન સહાયના વિવિધ પ્રકારો દર્શાવે છે :

સંસ્થામાં પ્રવેશ	<ul style="list-style-type: none"> ● ડાયલ ઈન એક્સેસ ● હોમ પેજ ● ઈ-મેઇલ
સામાન્ય માહિતી	<ul style="list-style-type: none"> ● વેબ પેજીઝ ● હોમ પેજ ● બુલેટિન બોર્ડ ● ઈન્ટરએક્ટીવ વોઈસરિસ્પોન્સિસ્ટીમ (IVRS)
પૂર્વપ્રવેશ માર્ગદર્શન	<ul style="list-style-type: none"> ● IVRS ● ઈ-મેઇલ ● બુલેટિન બોર્ડ
નોંધણી	<ul style="list-style-type: none"> ● ઓન લાઇન
અભ્યાસક્રમનું વિષયવસ્તુ	<ul style="list-style-type: none"> ● CD-Rom ● ઓન લાઇન ● અન્ય WWW સ્ત્રોત સાથેનું મજબૂત જોડાણ
માર્ગદર્શન/શિક્ષણ	<ul style="list-style-type: none"> ● ઈ-મેઇલ ● IVRS ● કોન્ફરન્સિંગ ● ચેટ સેશન્સ (વાર્તાલાપ)
જૂથ ચર્ચા	<ul style="list-style-type: none"> ● કોન્ફરન્સિંગ
પ્રકલ્પો/સ્વાધ્યાય	<ul style="list-style-type: none"> ● ઓન લાઇન
પ્રકલ્પ અંગે પ્રતિપોષણ/સ્વાધ્યાય	<ul style="list-style-type: none"> ● ઈ-મેઇલ
પરીક્ષણ	<ul style="list-style-type: none"> ● ઓન લાઇન

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ – 1

- નોંધ : (a) આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યા સિવાય આગળ વધશો નહિ.
(b) આપનો ઉત્તર નીચેની ખાલી જગામાં લખો.
(c) આ એકમને અંતે આપેલા ઉત્તર સાથે આપનો ઉત્તર સરખાવો.

અધ્યતા સહાયક સેવાઓ કઈ કઈ છે ?

.....

.....

.....

.....

.....

1.2.2 સહાયક સેવાઓના પ્રકાર (Type of support services)

આ વિભાગમાં દૂરવર્તી શિક્ષણ લેતા વિવિધ સ્તરના અધ્યતાઓને કેવા પ્રકારની સહાયક સેવાઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે તેનો તફાવત દર્શાવવામાં આવ્યો છે. આ સ્તરો છે – પૂર્વ પ્રવેશ તબક્કો, અભ્યાસક્રમ દરમિયાનનો તબક્કો અને અભ્યાસક્રમ પછીનો તબક્કો.

પૂર્વ-પ્રવેશ તબક્કો

પૂર્વ-પ્રવેશકક્ષાએ પરિસ્થિતિ એવી હોય છે કે ઘણી વાર અધ્યતાને તેના જીવનમાં કશુંક-ખૂટતું લાગે છે અથવા તો તે પોતાની પરિસ્થિતિમાં પરિવર્તન ઇચ્છે છે. આ તબક્કે પ્રગતિશીલ અધ્યતાને માહિતી, સલાહ અને માર્ગદર્શનનાં મિશ્રણની આવશ્યકતા જણાય છે. દૂરવર્તી શિક્ષણ લેનાર પ્રગતિશીલ અધ્યતાઓ અભ્યાસક્રમ, પ્રવેશ અંગેની જરૂરિયાતો, અરજી કરવાની પ્રક્રિયાઓ, યુનિવર્સિટી/કોલેજ તરફથી લેવામાં આવતી ફી, અધ્યયન-અધ્યાપન પ્રક્રિયા, પારિતોષિકોની માન્યતા અને રોજગારીની તકો વગેરે વિશે જાણવા માટે ઉત્સુક હોય છે.

પૂર્વ-પ્રવેશ કક્ષો જે પ્રકારની સહાયની આવશ્યકતા છે તેમાં નીચેની બાબતોનો સમાવેશ થાય છે :

- વિવિધ પ્રકારના કાર્યક્રમો અને પ્રાપ્ય અભ્યાસક્રમો અંગેનું માર્ગદર્શન,
- પ્રવેશ પૂર્વે અભ્યાસક્રમની પસંદગી અંગેની જરૂરિયાતો, ફીનું માળખું, અભ્યાસના કાર્યક્રમનો સમયગાળો, પદવી અને પારિતોષિકોની માન્યતા વગેરે અંગેની માહિતી, અને
- ફીની ચૂકવણી અને ફી અંગે પ્રાપ્ત થતા વિશેષાધિકારો અંગે સલાહ.

અભ્યાસક્રમ દરમિયાનનો તબક્કો

પ્રથમ તબક્કામાં અધ્યતાને પોતાની કાર્યદિશાનો પરિચય થઈ જવો જોઈએ. આપણે ધારી લઈએ કે તેણે કોઈ નિશ્ચિત અભ્યાસક્રમમાં પ્રવેશ મેળવવાનું નક્કી કર્યું છે અને તેમાં પ્રવેશ મેળવ્યો છે. એકવાર પ્રવેશ મેળવ્યા પછી તેને સંપૂર્ણ માહિતી સાથેની અભ્યાસસામગ્રી અને સ્વાધ્યાયો પ્રાપ્ત થશે, અને સાથે સાથે અભ્યાસ માટેની માર્ગદર્શિકાઓ અને કાર્યક્રમો અંગેની માર્ગદર્શિકાઓનો ઉપયોગ કઈ રીતે કરવો તેની પણ જાણકારી પ્રાપ્ત થશે. આમાં કેટલું બધું કામ સમાવી લેવાયું છે તેની સેળવણી પણ તેને પ્રાપ્ત થઈ શકશે. અધ્યયન માટેનો અભ્યાસક્રમ સફળતાપૂર્વક પૂરો થઈ શકશે કે નહિ તેની શક્યતાઓ વિશે તેના મનમાં શંકાઓ પણ ઉદ્ભવી શકે. આ તબક્કા દરમિયાન અધ્યતામાં પૂરો આત્મવિશ્વાસ ન પ્રગટે, તે કદાચ ઓછી પ્રેરણા અનુભવે અથવા તો તે આ છોડી દેવાનો વિચાર પણ કરે. આ ઉપરાંત કેટલીક વ્યક્તિગત અને બિનશૈક્ષણિક સમસ્યાઓ પણ ઉદ્ભવે, જે તેના અભ્યાસ પર અસર કરે. છેવટે તેનામાં પરીક્ષા અંગેની ચિંતા પણ પેદા થાય.

આમ છતાં, એકવાર પ્રવેશ મેળવ્યા પછી તેના માટે નીચેની જેવી સહાયક સેવાઓની જરૂર પડે છે :

અધ્યતા સહાય : કયા પ્રકારની, શા માટે અને કેવી રીતે ?

- સંસ્થા (સંગઠન)ના શૈક્ષણિક તંત્રમાં ગોઠવાઈ જવું
- સ્વ-અધ્યયન સામગ્રી અને સ્વાધ્યાયો વગેરેનું વિતરણ
- ટીવી કાર્યક્રમો, આકાશવાણી કાર્યક્રમો, ટેલિકોન્ફરન્સ વગેરેની વ્યવસ્થા
- પુસ્તકાલય સુવિધાઓ
- વિજ્ઞાનની પ્રયોગશાળાઓમાં પ્રયોગોની વ્યવસ્થા, કમ્પ્યુટર પ્રયોગશાળા, ઉદ્યોગો વગેરેનું આયોજન
- સ્વાધ્યાય મૂલ્યાંકન અને અધ્યાપકની ટિપ્પણી દ્વારા પ્રતિપોષણની વ્યવસ્થા
- અધ્યયનકૌશલ્યોનો વિકાસ અને અધ્યયનનું દૃઢીકરણ
- માર્ગદર્શન અને અધ્યયન સેવાઓ (જેમાં મર્યાદિત પ્રમાણમાં પ્રત્યક્ષ શિક્ષણવર્ગોનો સમાવેશ થાય છે)
- પરીક્ષાઓનું સંચાલન
- મૂલ્યાંકનનાં પરિણામોની જાણ
- સુસંગત, ચોકસાઈપૂર્ણ અને પૂર્વગ્રહરહિત માહિતીની વ્યવસ્થા.

અભ્યાસક્રમ અનુવર્તી તબક્કો

આ તબક્કામાં અધ્યતાએ આવશ્યક પરીક્ષાઓ આપી દીધી હોય છે. તેને તેની અંતિમ શ્રેણી પ્રાપ્ત થયેલી હોતી નથી. તેને તેની કારકિર્દીની શક્યતા માટેનું અને કારકિર્દી ઘડતર માટેનું સામાન્ય માર્ગદર્શન મેળવવું હોય છે. આ તબક્કે તેને જે પ્રકારની સહાયની જરૂર છે તે આ પ્રમાણે હોઈ શકે :

- તેનાં અસીમ પરિણામો/વર્ગ(ગ્રેડ)/પદવી/પદવીદાન સમારંભ વગેરે અંગેની માહિતીનું પ્રત્યાયન,
- કારકિર્દી વિકાસ/વ્યવસાયની તકો/ભવિષ્યમાં પ્રગતિની તકો વગેરે અંગેનાં સલાહસૂચનો,
- તેને પૂરું પાડવામાં આવતું કાર્યક્રમો પરનું પ્રતિપોષણ અને પૂરી પાડવામાં આવતી સેવાઓ.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ – 2

- નોંધ : (a) નીચે આપેલી ખાલી જગ્યામાં આપનો ઉત્તર લખો.
 (b) પૂર્ણ વાક્યો લખશો નહિ તેને બદલે શબ્દો કે શબ્દસમૂહોનો ઉપયોગ કરો.
 (c) આપનો ઉત્તર પૂરો કરો નહિ ત્યાં સુધી આગળ વધશો નહિ.
 (d) આ એકમને અંતે આપેલા ઉત્તર સાથે આપનો ઉત્તર સરખાવો.

ફરી એકવાર વિભાગ 1.2.2નો અભ્યાસ કરો અને દૂરવર્તી શિક્ષણના અધ્યતાને કયા પ્રકારની સહાય જોઈએ છે તેની સૂચિ બનાવો.

પૂર્વપ્રવેશ તબક્કો	અભ્યાસકાળનો તબક્કો	અભ્યાસક્રમ પછીનો તબક્કો

1.3 સહાયક સેવાઓની આવશ્યકતા (Need For Support Services)

મુક્ત શિક્ષણ અને દૂરવર્તી શિક્ષણમાં આ પ્રકારની અધ્યયનપ્રણાલીની વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતાઓને લીધે અધ્યેતા સહાયક સેવાઓ મહત્વની બની જાય છે. જ્યારે અધ્યેતાઓમાં યોજનામાં પ્રથમવાર જોડાય છે ત્યારે તેઓને અજાણી પરિસ્થિતિમાં આવી પડ્યા હોવાનું લાગે છે. સામાન્યતઃ શિક્ષકની સ્થૂળ ઉપસ્થિતિમાં શિક્ષક દ્વારા શિક્ષણ અપાતું હોય તેની સાથે તેઓ અધ્યયનને સાંકળે છે. પરંતુ, હવે તેઓ તેમની રીતે તેમને મળતા સમયમાં શિક્ષકની ગેરહાજરીમાં અધ્યયન કરી શકશે તેવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. આપણે એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે અંશકાલીન અધ્યયન કરતાં અધ્યેતાઓ મહદંશે પુખ્તવયના હોય છે. તેમાંના ઘણા તેમને મોકલવામાં આવેલી અપરિચિત અધ્યયનસામગ્રીના સંપુટો દ્વારા અધ્યયન કરી શકવાની તેમની ક્ષમતામાં વિશ્વાસ ધરાવતા હોતા નથી. આ પ્રકારનો અનુભવ, મૂળભૂત અભ્યાસક્રમોમાં જોડાયેલા નવા અધ્યેતાઓ માટે જ નહિ, પરંતુ અનુભવી અધ્યેતાઓ માટે પણ હતાશા પ્રેરનારો બની રહે છે કે જેઓએ તેમની લાયકાતો વધુ પારંપરિક માર્ગો દ્વારા મેળવેલી હોય છે.

દૂરવર્તી શિક્ષણપ્રણાલીમાં કેવા પ્રકારના અધ્યેતાઓ પ્રવેશ મેળવે છે અને તેની અધ્યયનસામગ્રી અને પદ્ધતિઓની વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતાઓ શી છે તે તરફ નજર કરવાથી અધ્યેતાઓને સહાયની આવશ્યકતા સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાશે.

1.3.1 દૂરવર્તી અધ્યેતાઓની લાક્ષણિકતાઓ (Characteristics at distance learners)

પરંપરાગત શિક્ષણપ્રણાલીના અધ્યેતાઓ અને દૂરવર્તી શિક્ષણપ્રણાલીના અધ્યેતાઓની સામાન્ય તુલના કરતાં જણાય છે કે અગાઉની શિક્ષણમાં અધ્યયન એ અધ્યેતાઓ માટેની પૂર્ણસમયની અને મુખ્ય પ્રવૃત્તિ બની રહે છે, જ્યારે દૂરવર્તી શિક્ષણમાં અંશકાલીન અને ગૌણ (દ્વિતીયિક) પ્રવૃત્તિ બની રહે છે. આ પ્રકારના અંશકાલીન પુખ્ત વયના અધ્યેતાઓમાંથી મોટા ભાગનાએ થોડા સમય પહેલાં જે ભૂમિકા ભજવવાની છોડી દીધી હતી, તે ભૂમિકા ભજવવા તરફ પાછા ફરવાનું થાય છે. પરંપરાગત અધ્યેતા એક જ સંસ્થાનો સભ્ય હોય છે, જ્યારે દૂરવર્તી અધ્યેતા એવી ઘણી સંસ્થાઓનો સભ્ય હોય છે (જેવા કે વ્યવસાય, પરિવાર વગેરે) જે-તે જે સંસ્થામાં અભ્યાસ કરતો હોય છે તેના કરતાં અગ્રતાક્રમે આવે છે. પરંપરાગત શિક્ષણ પ્રણાલીમાં અધ્યેતા સહેલાઈથી સંસ્થાના પરિચયમાં આવે છે. આમ છતાં, દૂરવર્તી શિક્ષણમાં યુનિવર્સિટીનો સંપર્ક જવલ્લે જ થતો હોવાથી અથવા ઘણી વાર દૂર રહીને થવાથી તે અલગ પડી જાય છે.

કોઠા - 1માં પરંપરાગત અને મુક્ત અધ્યયનપ્રણાલીના અધ્યેતાઓ વચ્ચેનો તફાવત દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

કોઠા નં. 1 : પરંપરાગત અને મુક્ત શિક્ષણ પ્રણાલીના અધ્યેતાઓ : તુલના

પરંપરાગત પ્રણાલી	દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રણાલી
<ul style="list-style-type: none"> અધ્યયન એ પૂર્ણ સમયની અને મુખ્ય (મહત્વની) પ્રવૃત્તિ છે. અધ્યેતા એક જ ભૂમિકા ભજવે છે અને અધ્યયન સંસ્થાના સભ્ય તરીકે ચાલુ રહે છે. અધ્યેતા એક જ સંસ્થાનો સભ્ય બની જાય છે. 	<ul style="list-style-type: none"> અધ્યયન ખંડ સમયની, ગૌણ પ્રવૃત્તિ છે. થોડાક સમય અગાઉ અધ્યેતાએ જે ભૂમિકા છોડી દીધેલી હોય છે તે ભૂમિકામાં પાછા ફરે છે. અધ્યેતા વિવિધ સંસ્થાઓનો સભ્ય બને છે (જેમકે વ્યવસાય, પરિવાર) જે સંસ્થાઓ અધ્યેતા જે સંસ્થામાં અભ્યાસ કરતો હોય છે તેના કરતા અગ્રતાક્રમે આવે છે.
<ul style="list-style-type: none"> અધ્યેતા સામાન્ય રીતે યુવાન હોય છે. અધ્યેતા તેના સહાધ્યાયીઓ સાથે સહેલાઈથી સંપર્ક સાધી શકે છે. અધ્યેતાને સંસ્થાગત સોતો (સાધનો)નો સહેલાઈથી લાભ મળે છે. 	<ul style="list-style-type: none"> અધ્યેતા પ્રૌઢ ઉંમરનો હોય છે. સહાધ્યાયીઓ સાથેનો સંપર્ક થવો એટલે સહેલો નથી. સંસ્થા સાથેનો અધ્યેતાનો સંપર્ક જવલ્લે જ થતો હોય છે અથવા ઘણી વાર દૂરથી જ સંપર્ક સ્થાપિત કરવો પડે છે.

આમ, પરંપરાગત શિક્ષણપ્રણાલીમાં અધ્યેતાએ પૂર્ણ સમયના વર્ગોમાં હાજર રહેવું પડે છે, જ્યારે દૂરવર્તી શિક્ષણપ્રણાલીના તેના જેવા જ અધ્યેતાએ અભ્યાસ માટે તેનો ઓછો સમય ફાળવવો પડે છે. દૂરવર્તી શિક્ષણના અધ્યેતાઓ જે મોટે ભાગે પુખ્ત વયના હોય છે તેમને તેમના વ્યવસાય, પરિવાર અને અન્ય પ્રતિબદ્ધતાઓ માટેની એટલી જ જવાબદારીઓ વહન કરવી પડે છે. “પરંપરાગત” પ્રકારના અધ્યેતાને આવી કોઈ પ્રતિબદ્ધતાઓ હોતી નથી, તે મહદંશે જે-તે સંસ્થા સાથે અને તેના સહાધ્યાયીઓ સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવે છે.

કૌલ (Kouil) (1989)ના મંતવ્ય અનુસાર દૂરવર્તી શિક્ષણપ્રણાલીમાં આપણને ત્રણ પ્રકારના અધ્યેતાઓ જોવા મળે છે. પ્રથમ વર્ગના અધ્યેતાઓ એવા છે કે જેમને પોતાની જાતે કાર્ય કરવાની પોતાની શક્તિ અંગે આત્મવિશ્વાસ હોય છે, તેઓ કોઈ પણ માર્ગદર્શકના માર્ગદર્શન વિના સફળતા પામી શકશે તેવું આત્મવિશ્વાસપૂર્વક વિચારે છે. તેઓ સમગ્ર કાર્યક્રમ દરમિયાન માર્ગદર્શકનો ક્યારેય સંપર્ક સાધવાનો પ્રયાસ કરતા નથી. આમ છતાં, એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે માર્ગદર્શકની મદદ વિના સફળતા મેળવવાના સામર્થ્યમાં આત્મવિશ્વાસ કેળવવાથી જ માત્ર સફળતા પ્રાપ્ત થતી નથી. તેમાંના ઘણા તેમની શક્તિઓમાં વિશ્વાસ ધરાવતા હોવા છતાં છેવટે તેમને મદદની જરૂર પડે છે. આ પ્રકારની મદદ તેમને મળવી જ જોઈએ.

દૂરવર્તી શિક્ષણપ્રણાલીના બીજા વર્ગના અધ્યેતાઓ એવા છે કે જેમની સાથે વાર્તાલાપની જરૂરિયાત છે. તેમની સમસ્યાઓનો ઉકેલ લાવનાર જો કોઈ મળી જાય તો તેમનામાં આ પ્રથા પ્રત્યે પુનઃ આત્મવિશ્વાસ જાગે છે અને ખાતરી થાય છે. તેમને માટે અભ્યાસક્રમ થોડી દેવો અને તે પૂર્ણ કરવો તેમના વચ્ચે પ્રત્યક્ષ સહાયક સેવાઓ મહત્વની સાબિત થાય છે.

ત્રીજા પ્રકારના અધ્યેતાઓ આ બંને પ્રકારના અધ્યેતાઓની વચ્ચેના વર્ગના છે. તેઓની સ્થિતિ ખરેખર દીવાલની ધાર પર બેઠેલાઓના જેવી છે. તેઓ માટે જો ગંભીર સંસ્યાઓ ઊભી થાય છે તો તેઓ મદદ માટે માર્ગદર્શક પાસે દોડી જાય છે.

1.3.2 અધ્યયનસામગ્રીની લાક્ષણિકતાઓ (Characteristics of learning material)

અધ્યયનસામગ્રીની ખાસ વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતાઓને કારણે અધ્યેતા સહાયની આવશ્યકતા ઊભી થાય છે. આપણા અધ્યયનસામગ્રી સંપુટમાં એવી અધ્યયનસામગ્રીનો સમાવેશ થયેલો હોય છે કે પ્રથમવાર દૂરવર્તી શિક્ષણપ્રણાલીમાં દાખલ થયેલા અધ્યેતાઓ જેનાથી તદ્દન અપરિચિત હોય.

વાસ્તવમાં, કેટલાક અધ્યેતાઓ વિવિધ પ્રયુક્તિઓ, પ્રવૃત્તિઓ એ સ્વાધ્યાયો સાથેની સ્વ-અધ્યયન સામગ્રીનું અધ્યયન મુશ્કેલ જણાય છે. આને માટે માનવીય સહાય દ્વારા પૂરાં પડતાં અભ્યાસ-કૌશલ્યોનું જ્ઞાન જરૂરી બને છે.

સ્વ-અધ્યયન સામગ્રીઓના ગમે તેટલા લાભ હોય – પછી તે પાઠ્યપુસ્તક દ્વારા શિક્ષકની ગરજ સારતી હોય અથવા તો તે વર્ગખંડની પરિસ્થિતિનો આભાસ ઊભો કરતી હોય, પરંતુ તે મર્યાદિત સ્વરૂપની હોય છે. તે અમુક હદથી આગળ જઈ શકતી નથી. જ્યારે બીજી બાજુએ અધ્યેતાની જુદા જુદા પ્રકારના માણસોની જેમ જરૂરિયાતો પણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની હોય છે. તેથી દૂરવર્તી શિક્ષણે આ પ્રકારની અનેક જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવાનું હોય છે, જેને સફળતાપૂર્વક પહોંચી વળવાનું સ્વ-અધ્યયન સામગ્રીઓ ગમે તેટલી સારી હોય તો પણ મુશ્કેલ બની જાય છે. આ પ્રકારની વિભિન્નતાઓને પહોંચી વળવા માટે તેમને વધારાની સહાય પૂરી પાડવી જોઈએ. ટૂંકમાં જોઈએ તો, દૂરવર્તી શિક્ષણપ્રણાલીમાં માર્ગદર્શકની ભૂમિકા મહત્વની બની જાય છે. આ અભ્યાસક્રમના ખંડ-2ના એકમ-1માં આની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

આથી જ, આ શિક્ષણપ્રણાલીમાં પ્રવેશોત્સવ જરૂરી છે, કારણ કે તે અધ્યેતાને દૂરવર્તી અધ્યયન પદ્ધતિઓ સાથેનું શૈક્ષણિક સામાજિકીકરણ સાધવા માટે તૈયાર કરે છે અને દૂરવર્તી શિક્ષણપ્રણાલીની તૈયારીમાં યોગદાન આપે છે.

અધ્યેતા સહાય : કયા પ્રકારની, શા માટે અને કેવી રીતે ?

1.4 સહાય કેવી રીતે પૂરી પાડી શકાય (How to provide support)

દૂરવર્તી શિક્ષણપ્રણાલીમાં અધ્યેતાને સહાય પૂરી પાડવાની કોઈ નિશ્ચિત તરાહ નથી. અધ્યેતા સહાયક સેવાઓનું સ્વરૂપ સંસ્થાએ સંસ્થાએ જુદું જુદું હોય છે.

દૂરવર્તી શિક્ષણના અધ્યાપકો વચ્ચે મૂળભૂત રીતે અધ્યેતા સહાય પૂરી પાડવા માટેના બે જુદા જુદા અભિગમો પ્રવર્તે છે. એમાંનો એક અભિગમ સંપૂર્ણ રીતે અથવા લગભગ પૂર્ણપણે બિનસંલગ્ન પ્રત્યાયન પર આધારિત છે; જેમકે લેખિત, મુદ્રિત અથવા દૂરસંક્રમિત શબ્દો જેવાં માધ્યમો દ્વારા થતું પ્રત્યાયન. જ્યારે બીજા પ્રકારના સંલગ્નતાયુક્ત અભિગમમાં પ્રત્યક્ષ સંપર્કો, કે જે દૂરવર્તી શિક્ષણના સ્વપ્રતીતિજનક તત્વો વત્તા-ઓછા પ્રમાણમાં ધરાવે છે; તેમનો સમાવેશ થાય છે.

જોકે, પૂર્ણપણે બે અન્ય સિદ્ધાંતો સાથે સુસંગત ન હોવા છતાં પણ, ખાસ તફાવત એ છે કે આ શિક્ષણપ્રણાલીમાં બે પ્રકારના અધ્યેતાઓ જોવા મળે છે :

કેટલાક એવા અધ્યેતાઓ છે કે જે તેમના શિક્ષણને પૂરક એવા વિલક્ષણ પ્રકારના અભ્યાસક્રમોમાં જોડાય છે, જ્યારે કેટલાક પદવી પ્રાપ્ત કરવા માટે કે ઔપચારિક ક્ષમતા પ્રાપ્ત કરવાના, સમાન માપદંડ પ્રાપ્ત કરવા માટે જોડાય છે. આ ઉપરાંત દૂરવર્તી શિક્ષણ માટેના મોટા પાયા પરના અને નાના પાયા પરના અભિગમો પણ પ્રવર્તે છે.

મોટા પાયા પરના અભિગમમાં ઘણી મોટી સંખ્યા ધરાવતા અધ્યેતાઓ માટેના અભ્યાસક્રમ નિર્માણના અભિગમનો સમાવેશ થાય છે, જેનો અર્થ એ થયો કે પ્રત્યેક વ્યક્તિગત અભ્યાસક્રમ માટે એક યા બીજા સ્વરૂપે સેંકડો અથવા હજારો નકલો ઉપાવવી, યા તેનો પ્રબંધ કરવો, અને સાથે જ વ્યક્તિગત અધ્યેતાની કામગીરીનું અધ્યાપકની ટિપ્પણી સહિતનું મૂલ્યાંકન કરી તેને માટે વ્યક્તિગત શિક્ષણનો પ્રબંધ કરવો. સાથે સાથે કેટલાક વ્યક્તિગત અધ્યેતાઓને માટે પ્રત્યક્ષ શિક્ષણનો પ્રબંધ કરવો. નાના પાયા પરના અભિગમમાં એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે કે અભ્યાસક્રમના લેખકે તેના દૂરસ્થ અધ્યેતાઓને ક્યારેક ક્યારેક પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ આપવું. વિવિધ પાસાંઓના અભિગમોમાં કરકસરની દૃષ્ટિએ મોટા ભાગની બાબતોમાં મોટા પાયા પરનો અભિગમ દેખીતી રીતે જ ફાયદાકારક બની રહે છે. (Sewart et al., 1983).

સ્પષ્ટપણે એવું જણાઈ આવે છે કે ઉપર દર્શાવેલા તફાવતો ખાસ કરીને વાસ્તવિક પરિસ્થિતિમાં અધ્યેતા સહાય વ્યવહારુ રીતે કેવી રીતે પૂરી પાડી શકાય તે અંગેના વિવિધ દૃષ્ટિકોણો રજૂ કરે છે. માર્ગદર્શન અને અધ્યાપનને પણ તે લાગુ પડે છે. મોટા ભાગની શિક્ષણ પ્રણાલીઓમાં જ્યાં અધ્યેતાને સહાય પૂરી પાડવાની જવાબદારી ધારણ કરવામાં આવી હોય છે તેને ડેવિડ સેવાર્ટ (David seewart) 'નિસ્ખત માટેનું સાતત્ય' ગણાવે છે. (Sewart et al., 1983).

સહાયક સેવાઓના પ્રબંધ પર અસરકર્તા પરિબળો પર હવે આપણે દૃષ્ટિપાત કરીશું.

1.4.1 સહાયક સેવાઓના પ્રબંધન પર અસરકર્તા પરિબળો (Factors affecting the provision of support services)

અધ્યેતા સહાયક પ્રણાલીના વિકાસમાં ઘણાં પરિબળો ભૂમિકા ભજવે છે. અધ્યેતા સહાયક પ્રણાલીને અલગ પાડીને વિચારી શકાય નહિ. અધ્યેતા સહાયક પ્રણાલીની રૂપરેખા નક્કી કરતાં પહેલાં કેટલાંક પરિબળોને વિચારણામાં લેવાં જરૂરી છે જે આ પ્રમાણે છે : સંસ્થા અથવા સંગઠનનાં ધ્યેયો અને સંસાધનો, ઉપયોગમાં લેવામાં આવનારા અધ્યયનસામગ્રી સંપુટો, વિતરણ વ્યવસ્થાનું સ્વરૂપ, લક્ષિત ભાવકો, જ્યાં તેનો અમલ થવાનો છે ત્યાંની સામાજિક, આર્થિક, શૈક્ષણિક સાંસ્કૃતિક ભૂમિકા અને લક્ષિત ભાવકોના નિવાસો, વ્યાવસાયિક સંસ્થાઓ પાસે. વિવિધ માધ્યમોની સુપ્રાપ્યતાની કક્ષા.

1.4.2 અધ્યેતા સહાયના વિવિધ નમૂનાઓ (Different models of learner support)

દૂરવર્તી શિક્ષણપ્રણાલીનાં દૃષ્ટાંતો બહુસંખ્ય છે. સેવાર્ટ (sewart) (1989) એ તેમને ત્રણ વિશાળ જૂથોમાં વર્ગીકૃત કર્યાં છે. તેમાંના પ્રથમ જૂથમાં એવા પ્રકારની પત્રાચાર સંસ્થાઓનો સમાવેશ થાય છે કે જે અધ્યેતાઓ એકલદોકલ અભ્યાસ કરે છે અને જે પોતાના સ્વાધ્યાયો સંસ્થાઓને ગુણાંકન અને ટિપ્પણી માટે મોકલી આપે છે તેવા અધ્યેતાઓને આવી સંસ્થાઓ ટપાલ દ્વારા સામગ્રી મોકલી આપે છે. અહીં આ પ્રકારનું પત્રવ્યવહાર દ્વારા થતું પ્રત્યાયન જ સંસ્થા અને અધ્યેતા વચ્ચેનું આદાન-પ્રદાન બની રહે છે. બીજા પ્રકારનું જૂથ પૂર્વીય યુરોપમાં જોવા મળે છે, અને ઓછું ખ્યાતનામ છે. અહીં અધ્યેતાઓ નિયત સમયાંતરે (સામાન્યતઃ પખવાડિયે) સામગ્રી પ્રાપ્ત કરે છે અને ફરિજયાત સેમિનારોનું આયોજન થયેલું હોય છે. તેઓ એકલા જાતે જ અભ્યાસ કરે છે, પણ તેમને પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન, સમજૂતીઓ અને મૂલ્યાંકન ફરિજયાત વર્ગો દ્વારા પ્રાપ્ત થતાં રહે છે. આ પ્રકારનું જૂથ ઉચ્ચ શિક્ષણક્ષેત્રે પ્રવર્તમાન પરંપરાગત શિક્ષણપ્રણાલીથી જુદું પડતું નથી, કે જે પ્રણાલીમાં અધ્યેતાઓ સ્વ-અધ્યયન કરે છે પણ વ્યાખ્યાનો અને સેમિનારોમાં પણ હાજરી આપે છે. આમ છતાં, દૂરવર્તી શિક્ષણના પુરસ્કર્તાઓ આને 'યથાર્થ' દૂરવર્તી શિક્ષણપ્રથા તરીકે સ્વીકારવા તૈયાર થતા નથી.

ત્રીજા જૂથમાં યુ.કે.(બ્રિટન)ના મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયના નમૂનાનો સમાવેશ થાય છે. અહીં અનેકવિધ સ્વરૂપોનાં પ્રત્યાયનો અને સહાયક સેવાઓનો અધ્યેતાઓ માટે પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો છે અને અધ્યેતાઓ તેમને શ્રેષ્ઠ રીતે અનુરૂપ આવે તેવા સ્વરૂપને પસંદગી આપે છે. આ સંસ્થાઓ તેમનાં અધ્યયનકેન્દ્રો, પ્રાદેશિક કેન્દ્રો અને પ્રત્યાયન શૃંખલાઓના માધ્યમ દ્વારા કાં તો સમૂહમાધ્યમો અથવા પ્રત્યક્ષ શિક્ષણનાં સાધનો, અથવા બંનેના મિશ્રણનો ઉપયોગ કરે છે. અધ્યેતા સહાય અંગેની સંસ્થાકીય ગોઠવણો અંગે આ ખંડના એકમ-4માં ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

પ્રથમ પછીનું એટલે કે બીજા પ્રકારનું જૂથ ઉપર દર્શાવેલા પ્રથમ જૂથમાં નિર્દેશિત પરંપરાગત "ઔદ્યોગિક" નમૂનામાં પરિવર્તન દર્શાવે છે. પ્રથમ જૂથની દૂરવર્તી શિક્ષણ આપતી સંસ્થાઓના કેન્દ્રમાં અભ્યાસક્રમ નિર્માણ અને અધ્યયનસામગ્રી બંને લક્ષણો ગણાવાયાં છે. જ્યારે ત્રીજા પ્રકારનો નમૂનો વિશાળ પ્રમાણમાં ફેલાયેલો નમૂના તરીકે રજૂ થયો છે કે જેના પાયામાં અધ્યયનકેન્દ્રો અને પ્રત્યાયનશૃંખલા રહેતાં છે. યોગાનુયોગ ઔદ્યોગીકરણ તરફથી વિતરણ (distribution)ના નમૂના તરફની ગતિની ચળવળ એ બૂટ અને હોડ્જસન (Boot & Hodgsonના) (1987) જેને વિતરણ યા પ્રસાર (disseminative) અભિગમ કહે છે. તેમાંથી તેના અભ્યાસક્રમનું માત્ર સ્થાનાંતરણ છે. આ અભિગમ તેના મુખ્ય આશય તરીકે વ્યક્તિના બૌદ્ધિક અને વૈયક્તિક વિકાસ પર ભાર મૂકે છે. વિકાસ અભિગમની આધારશિલાઓમાં શૈક્ષણિક આદાન-પ્રદાનમાં અધ્યેતાઓનું સ્થાન જેમાં તેમને માહિતીના લાભાર્થીઓ અને તેનાથીયે વધુ અધ્યયન-પ્રક્રિયાના સક્રિય ભાગીદારો ગણવામાં આવે છે તેની પુનર્વિચારણાનો સમાવેશ થાય છે. દૃષ્ટિકોણમાં આવેલા વધુ પરિવર્તનમાં અભ્યાસક્રમ નિર્માણના આવશ્યક રચનાત્મક અભિગમનો પણ સમાવેશ થાય છે. સુસંગત શૈક્ષણિક રૂપરેખાઓ કે જે અધ્યેતાઓની વ્યક્તિગત પરિસ્થિતિઓ. ખાસ કરીને તેમની વ્યાવસાયિક કે કારકિર્દી વિષયક આકાંક્ષાઓ અને અધ્યયન માટેની વધુ સારી સામાજિક અને આદાન-પ્રદાનની વ્યવસ્થાઓ સાથે સુસંકલિત હોય, તેવી રૂપરેખાઓનો આમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. પારસ્પરિક અધ્યયન દૃશ્ય-શ્રાવ્ય અને કમ્પ્યુટર આધારિત પરિષદોની ટેકનોલોજીવાળી સમૂહ માધ્યમોની પ્રાપ્ય સુવિધાઓથી જ શક્ય બની શકે, અથવા તો અધ્યયન કેન્દ્રો પરની પ્રત્યક્ષ શિક્ષણની પરિસ્થિતિઓથી જ શક્ય બની શકે. (Commonwealth of Learning, 1993).

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 4

નોંધ : (a) તમારા જવાબો નીચેની જગ્યામાં લખો.

(b) એકમના અંતે આપેલ જવાબની સાથે તમારો જવાબ સરખાવો.

અધ્યેતાઓને ઉપલબ્ધ કરાવાતી સહાયનાં સ્વરૂપોને આધારે દૂરવર્તી શિક્ષણની સંસ્થાઓને જેમાં વર્ગીકૃત કરવામાં આવી છે તે વિવિધ પ્રકારના નમૂનાઓ (Models) કયા છે ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

દૂરવર્તી શિક્ષણની સંસ્થાઓ અધ્યેતાઓને કેવી રીતે સહાય પૂરી પાડે છે તે આપણે વિભાગ 1.4માં સંક્ષિપ્તમાં જોયું. પ્રસ્તુત ખંડના એકમ-4 (Unit-4)માં કેટલાક દેશોમાં અધ્યેતાઓને સહાય પૂરી પાડવાની સંસ્થાકીય વ્યવસ્થાઓનાં દૃષ્ટાંતો આપવામાં આવ્યાં છે. આ અભ્યાસક્રમના ES-313ના ખંડ-4માં ઔદ્યોગિક અને વિકાસશીલ દેશોમાં મુક્ત અને દૂરવર્તી શિક્ષણ આપતી સંસ્થાઓની અધ્યેતા સહાયક પ્રણાલીઓના વ્યક્તિ અભ્યાસો આપવામાં આવ્યા છે.

1.5 સારાંશ (Let us Sum up)

પ્રસ્તુત એકમમાં આપણે :

- અધ્યેતા સહાયક સેવાઓ વિશે સમજ આપી છે.
- દૂરવર્તી અધ્યેતાને આવશ્યક એવી સહાયક સેવાઓના પ્રકારનું નિરૂપણ કર્યું છે.
- અધ્યેતા સહાયક સેવાઓ પૂરી પાડવાની જરૂરિયાત વિશે ચર્ચા કરી છે.
- અધ્યેતા સહાય કેવી રીતે પૂરી પાડવામાં આવે છે તેની સમજ આપી છે.
- દૂરવર્તી શિક્ષણની સંસ્થાઓને તેમના દ્વારા પૂરી પડતી અધ્યેતા સહાય પ્રણાલીને આધારે ત્રણ વિભાગ (જૂથ)માં વર્ગીકૃત કરવામાં આવી છે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ – સંભવિત ઉત્તરો

1.

તમારા ઉત્તરમાં તમે દૂરવર્તી શિક્ષણ લેનાર અધ્યેતાઓને તેમના સ્વતંત્ર અધ્યયનમાં મદદરૂપ થાય તેવી તેમને પૂરી પાડવામાં આવતી સેવાઓ જેવી કે માર્ગદર્શન, અધ્યાપન, પ્રતિપોષણ, મૂલ્યાંકન, વહીવટી સહાય, પુસ્તકાલય, પ્રયોગશાળાઓ, સહાધ્યાયીઓ સાથેનો આંતરવ્યવહાર વગેરેનો ઉલ્લેખ કર્યો હશે, જેમનો દૂરવર્તી શિક્ષણમાં ‘અધ્યેતા સહાયક સેવાઓ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

2.

પૂર્વપ્રવેશ	અભ્યાસગાળા દરમિયાન	અભ્યાસક્રમ પછીનો તબક્કો
વિવિધ પ્રકારના કાર્યક્રમો અંગેનું માર્ગદર્શન	શૈક્ષણિક પ્રણાલી સમાવેશ	અંતિમ પરિણામો (વર્ગપ્રાપ્તિના પત્રક)
પ્રવેશ પહેલાંનું માર્ગદર્શન	સ્વ-અધ્યયન સામગ્રી અને સ્વાધ્યાયો	પદવીદાન
શૈક્ષણિક પ્રથા અંગેની માહિતી	નિયમિત પ્રસારણો અને દૂરભાષ પરિષદો	કારકિર્દી અને અન્ય ઉપલબ્ધ તકો વિશેનાં સલાહસૂચનો
ફી અંગેની છૂટછાટો વિશેની સલાહ	પુસ્તકાલય સુવિધાઓ	સંસ્થાને પ્રતિપોષણ
	પ્રયોગો	

અધ્યતા સહાયક સેવાઓ :
જરૂરિયાત અને તંત્રવ્યવસ્થા

પૂર્વપ્રવેશ	અભ્યાસગાળા દરમિયાન	અભ્યાસક્રમ પછીનો તબક્કો
	સ્વાધ્યાય મૂલ્યાંકન અને મૂલ્યાંકન પછીનું પ્રતિપોષણ	
	માર્ગદર્શન અને શૈક્ષણિક સત્રો	
	પરીક્ષાઓ	
	પરિણામો	
	સમયાંતરે માહિતી વિતરણ	

3.

પરંપરાગત અધ્યતા	દૂરવર્તી અધ્યતા
પૂર્ણ સમયનો અધ્યતા બને છે.	અંશકાલીન અધ્યતા બને છે.
સંસ્થાનો સભ્ય બને છે	ઘણી સંસ્થાઓનું સભ્યપદ ધરાવે છે.
સામાન્યતઃ યુવાવસ્થાનો હોય છે	પ્રૌઢ ઉંમરનો હોય છે.
સહાધ્યાયીઓ સાથે સહેલાઈથી સંપર્ક સાધે છે.	સહાધ્યાયીઓ સાથે સહેલાઈથી સંપર્ક સાધી શકતો નથી.
સંસ્થાનાં સાધનો સહેલાઈથી ઉપલબ્ધ થાય છે.	સંસ્થા સાથે જવલ્લે જ સંપર્ક થાય છે. અને દૂર રહીને ઘણી વાર પ્રાપ્ત કરવાં પડે છે.

4.

તમે ત્રણેય પ્રકારના નમૂનાઓ જોયા હશે : (i) પરંપરાગત પત્રાચાર સંસ્થાઓ કે જેમાં ટપાલસેવા દ્વારા માત્ર પત્રાચારથી જ આદાન-પ્રદાન થઈ શકે છે. (ii) બીજા પ્રકારનો નમૂનો અસામાન્ય કક્ષાનો છે કે જ્યાં અધ્યતાઓને ટપાલ સેવા દ્વારા સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ તેમને માટે પ્રત્યક્ષ રીતે સેમિનારમાં હાજરી આપવાનું ફરજિયાત છે. (iii) ત્રીજા જૂથમાં યુ.કે.(બ્રિટન)ના મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયનો સમાવેશ થાય છે કે જેમાં સમૂહમાધ્યમો અને પ્રત્યક્ષ શિક્ષણનાં માધ્યમો દ્વારા વિવિધ પ્રકારનાં પ્રત્યાયન અને અધ્યતા સહાય પૂરાં પાડવામાં આવે છે.

એકમ 2 વાચનકૌશલ્યો (Reading Skills)

રૂપરેખા

- 2.0 ઉદ્દેશો
- 2.1 પ્રસ્તાવના
- 2.2 વાચન અંગેના મૂળભૂત પાયા
  - 2.2.1 વાચનને વ્યાખ્યાયિત કરવું
  - 2.2.2 વાચન : એક સુગ્રથિત પ્રક્રિયા
- 2.3 વાચનની વર્ગીકરણવિધા (Taxonomy)
  - 2.3.1 બેરેટમાં વાચનસમીક્ષા કૌશલ્યો
  - 2.3.2 વાચનનાં સોપાનો
- 2.4 વાચન : SQ3R પ્રવિધિ
- 2.5 વાચનસમીક્ષા કૌશલ્યોનું અધ્યાપન
- 2.6 વાચન અને દૂરવર્તી શિક્ષણ
- 2.7 સારાંશ

2.0 ઉદ્દેશો (Objectives)

પ્રસ્તુત એકમમાં વાચનનો સામાન્ય પરિભાષાથી આપને પરિચિત કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે અને દૂરવર્તી શિક્ષણની પ્રક્રિયામાં તેનું સ્થાન જાણવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે :

- વાચનની વ્યાખ્યા આપી શકશો.
- વાચનના વિવિધ સ્તરોની ઓળખ મેળવી શકશો.
- SQ3R પ્રવિધિનો ઉપયોગ કરીને તમારા અધ્યેતાઓને આશ્રિતોને અથવા મિત્રોને શીખવી શકશો અને તમારા અધ્યયનના હેતુઓ માટે તેનો અસરકારક ઉપયોગ કરી શકશો.
- વાચન સમજ અંગેનાં અગત્યનાં કૌશલ્યોની યાદી બનાવી શકશો, અને
- દૂરવર્તી શિક્ષણ સાથે વાચનના અધ્યાપનને સંકલિત કરી શકશો.

2.1 પ્રસ્તાવના (Introduction)

શિક્ષણના નિમ્ન કે ઉચ્ચસ્તરોએ વાસ્તવિક રીતે વાચનકૌશલ્યોનું પદ્ધતિસર શિક્ષણ આપવામાં આવતું નથી. આને પરિણામે, ઉચ્ચસ્તરે અધ્યેતાઓને ઘણું નુકસાન થાય છે. તેમને ઘણું સહન કરવું પડે છે. પરંતુ, આપણામાંના ઘણા વાચનનું મૂલ્ય સમજતા હોતા નથી અને તેથી આપણામાંથી કેટલાક પદ્ધતિસરના વાચનશિક્ષણના મહત્ત્વ પ્રત્યે ઉદાસીનતા સેવીએ છીએ. આવાં વલણોનું પ્રથમદર્શી કારણ 'વાચન' અંગેની આપણી સ્વભાવદત્ત સંકલ્પના છે. તેથી પ્રસ્તુત એકમમાં વાચન અંગેની મૂળભૂત સંકલ્પના અને તેમાં સમાવિષ્ટ સિદ્ધાંતોને રજૂ કરવાને પ્રયાસ કર્યો છે. આ ઉપરાંત અમે એવું સ્થાપિત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે કે વાચન એ કૌશલ્યોની શ્રેણીનો અજ્ઞાતપણે ઉપયોગ માત્ર નથી. તેને બદલે, સુજ વાચકો પાઠ્યપુસ્તકમાં અંતર્નિહિત અર્થ તારવીને, આ અર્થનાં તારણોને સુસંગત બનાવવા વિવિધ પ્રકારના સ્ત્રોતોમાંથી પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરે છે. અધ્યયનના સિદ્ધાંતો દર્શાવે છે કે અધ્યેતાઓએ જે કંઈ વાંચ્યું હોય તેની સાથે હાલમાં તેઓ જેનું વાચન કરતા હોય તેવી સામગ્રીનું જો સંકલન કરી શકે તો

તેઓ જે-તે માહિતી લાંબા સમય સુધી યાદ રાખી શકે છે. માહિતીના સક્રિય ઉપભોક્તાઓ તરીકે અધ્યતાઓ પાસે માહિતીપ્રક્રિયાની, માહિતીને આત્મસાત્ કરવાની અને તેને સમાવી લેવાની વ્યૂહરચનાઓ હોવી જોઈએ. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, તેઓ પોતે જે કંઈ જાણે છે તેની સાથે નૂતન અનુભવોને સાંકળી શકતા હોવા જોઈએ. વાચક માટે કોઈ આમ કરી આપી શકે નહીં, તેમ છતાં વાચનને સરળ બનાવવામાં અને અર્થોને સાથે મૂકી આપવામાં શિક્ષકો ચોક્કસ મદદરૂપ થઈ શકે છે.

પ્રસ્તુત એકમમાં વાચનના વિવિધ સ્તરો વચ્ચેની ભેદરેખા સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. અલબત્ત, એવી ચેતવણીના સૂર સાથે, કે કોઈ પણ બે કે તેથી વધુ સ્તર વચ્ચે ચોક્કસ ભેદરેખા અકિત કરવાનું કાર્ય ખૂબ મુશ્કેલ છે. વધુમાં, (2.6)નો સમગ્ર વિભાગ 'વાચન'ના મહત્વને દૂરવર્તી શિક્ષણના સંદર્ભમાં પ્રસ્થાપિત કરે છે.

2.2 વાચનના મૂળભૂત પાયા (Basics of Reading)

સામાન્ય અર્થમાં કહેવું હોય તો વાચન એટલે લિખિત અથવા મુદ્રિત શબ્દોને સમજવાનું સામર્થ્ય. વાચન તેની યાદદાસ્તમાંથી માહિતીને સક્રિય કરવા માટે સંકેતોને ઉપયોગ કરે છે અને પરિણામસ્વરૂપે લેખકના સંદેશનું બુદ્ધિગમ્ય અર્થઘટન કરવામાં આ માહિતીનો ઉપયોગ કરે છે.

આ પ્રક્રિયા આટલી જટિલ હોવા છતાં તેને સહેલાઈથી અવગણી શકાય છે, કારણ કે મોટા ભાગના લોકો માટે વાચન એ સ્વયંભૂ પ્રક્રિયા છે અને તેથી તેમને માટે ભાગ્યે જ એકાદ મિનિટ માટે થોભવાનો કે આ પ્રક્રિયાનાં કારણભૂત તત્વો વિશે વિચારવાનો પ્રસંગ આવે છે.

એક કુશળ વાચક એક જ સેકન્ડમાં તેના માહિતીભંડારમાંથી સામાન્ય રીતે કોઈ એકાદ શબ્દને પણ ઓળખી કાઢે છે. એક પ્રત કરતાં બીજી પ્રતના અંગભૂત અક્ષરો ઘણી વાર જુદા જુદા આકારના હોવા છતાં તે તેમને ઓળખી શકે છે. હસ્તાક્ષરોની બાબતમાં પણ એક અક્ષર બીજા કરતાં આકારમાં જુદો હોવા છતાં તે ઓળખી શકે છે. શબ્દો ખોટી રીતે મુદ્રિત થયા હોય અથવા જોડણીની દૃષ્ટિએ ખોટા હોય તો પણ તેમને તે ઓળખી શકે છે. સિદ્ધહસ્ત વાચકો ભિન્ન ભિન્ન સંદર્ભો ધરાવતા ઘણા શબ્દોના વિવિધ ચર્ચો તારવી શકે છે. તેઓ તેમના આ જ્ઞાનનો ઉપયોગ દ્વિધા રાખવા માટે અને સમાન અભિવ્યક્તિને સમજી શકવા માટે કરી શકે છે. તેઓ વાક્યો અને ગદ્ય-પદ્યના પ્રલંબ ફકરાઓનો અર્થ તારવવા માટે વ્યક્તિગત શબ્દોના અર્થનું સંયોજન કરે છે. આ બધું તેમને અનુમાનો તારવવામાં, પ્રસ્તુત અનુભવોનું સ્મરણ કરવામાં, દૃશ્યોનાં કલ્પનોના નિર્માણમાં અને અર્થચ્છાયાઓની કદર કરવામાં રચ્યાપચ્યા રાખે છે.

વાચનમાં સંખ્યાબંધ પ્રક્રિયાઓનો સમાવેશ થાય છે તેવું વિચારતાં વાચન એ મુદ્રિત યા લિખિત શબ્દોનું સંકેતગ્રહણ છે તેવા વિધાનથી આપલે સંતુષ્ટ થવું જોઈએ નહિ. તેથી જો કે મુશ્કેલી હોવા છતાં આપણે વાચનને વ્યાખ્યાયિત કરવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

2.2.1 વાચનને વ્યાખ્યાયિત કરવું (Defining reading)

જુદા જુદા લોકો 'વાચન' શબ્દનો જુદો જુદો રીતે ઉપયોગ કરે છે અને પરિણામે સંભવિત ગેરસમજમાંથી ઘણા ગૂંચવાડા પેદા થાય છે. આ પરિભાષાના ઘણા અર્થ છે, કારણકે કોઈ પ્રસંગે ઉપયોગમાં લેવાયેલા શબ્દનો અર્થ જે સંદર્ભમાં તેનો ઉપયોગ થયો હોય તેના પર મહદઅંશે આધાર રાખે છે. તેથી આપણે વાચનની કોઈ એક વ્યાખ્યા શોધવાની અપેક્ષા રાખવી જોઈએ નહિ.

વાચનની વિવિધ શૈલીઓ પર દૃષ્ટિપાત કરતાં જણાશે કે આ બધી વ્યાખ્યાઓ અધૂરી છે. જેમકે વાચન એ લેખિત શબ્દોની ઓળખ છે' અથવા 'વાચન એ લેખકના વિચારોનું મૂલ્યાંકન છે.' દાખલા તરીકે, જ્યારે ટેલિફોનની ડિરેક્ટરીમાંથી આપણે એક નંબર શોધવાનો પ્રયાસ કરતા હોઈએ છીએ ત્યારે શબ્દોને કુદાવવામાં આમાંની એક પણ વ્યાખ્યા લાગુ પડતી નથી.

નીચેનાં ઉદાહરણો પર દૃષ્ટિપાત કરો અને જણાવો કે તમારા મંતવ્ય મુજબ વાચનની દિશા કોણ કરે છે :

- અમર ફકરામાંના બધા શબ્દો સાચી રીતે ઉકેલી શકે છે, આમ છતાં તે ફકરા પર આધારિત કોઈ પણ પ્રશ્નનો જવાબ આપી શકતો નથી.
- બીની શબ્દો ઉકેલવામાં સંખ્યાબંધ ભૂલો કરે છે, પરંતુ આ ભૂલો તેને ફકરામાંના કોઈ પણ પ્રશ્નનો જવાબ આપવામાં અવરોધક બનતી નથી.
- સિન્થિયા અણુશસ્ત્રો (Nuclear Weapons) પર એક ફકરો વાંચે છે—આ વિષય માટે તેને ખૂબ આગમો છે. આ ફકરા પર આધારિત પ્રશ્નોના જવાબ આપવામાં તે મુશ્કેલી અનુભવે છે. કારણ આ ફકરાના વિષયવસ્તુ તરફનું વલણ તેમાં કારણભૂત છે.
- દુરાઈ (Durai) ફકરાના શબ્દો વાંચે છે તેને લાગે છે કે તેને બધા શબ્દોના અર્થ આવડે છે. આમ છતાં, દુરાઈ ફકરા પરના પ્રશ્નોના જવાબ આપી શકતો નથી.

નીચે આપેલી જગામાં આપના પ્રતિભાવ નોંધો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

વાચનમાં સંલગ્ન એવી વ્યક્તિ તરીકે (ઉપર દર્શાવેલી ચાર વ્યક્તિઓમાંથી) કોઈ એક જ ચોક્કસ વ્યક્તિને તમે શા માટે પસંદ કરી, તે અંગે તમારી દલીલના સમર્થનમાં તમે નીચે આપેલાં શબ્દજૂથોમાંથી કોઈ એક જૂથના શબ્દો પર વિચાર કર્યો હશે :

- સમજવું, અર્થઘટન કરવું, અર્થ તારવવો, અનુભવ કરવો વગેરે.
- સંકેતો ઓળખવા, લખાણ ઉકેલવું, સંકેતો ચોક્કસ રીતે ઓળખવા વગેરે
- અભિવ્યક્તિ, કથન કરવું, ઉચ્ચારવું વગેરે.

(અથવા ઉપર દર્શાવેલા શબ્દો સાથે સંબંધ ધરાવતા શબ્દો વિશે તમે વિચારણા કરી હશે.)

તમે જૂથ (ii)ના શબ્દો વિશે વિચાર કર્યો હશે તો સંભવ છે કે એમ પણ કહેવું હશે કે જ્યાં સુધી આપણે છપાયેલા શબ્દોને ઉકેલી શકતા ન હોઈએ ત્યાં સુધી આપણે વાંચવાનું શરૂ કરી શકીએ નહિ. તમે જૂથ (iii)ના જેવા સમાન શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યો હશે તો તમને અધ્યેતા અને શિક્ષક તરીકે તમારો ખુદનો અનુભવ યાદ આવશે. કેટલીક સામગ્રીના વાંચન માટેનું તમારું ગમે તે કારણ હોય, પરંતુ થોડાક જૂજ અપવાદો સિવાય તમે જે કંઈ વાંચ્યો છો તેના ઉચ્ચારણમાં તમને રસ હોય તેવું સંભવિત નથી. તેના વ્યાકરણિક માળખામાં પણ તમને રસ પડ્યો હોય તે પણ શક્ય નથી. તમે વાંચ્યો છો કારણ કે લેખનમાંથી તમારે તથ્યો, વિચારો અને આનંદ મેળવવાં છે. ગમે તે હોય, પરંતુ લેખકે આપેલા સંદેશને તમારે ગ્રહણ કરવો છે. બીજા શબ્દોમાં, એ સંદેશના અર્થમાં તમને રસ છે.

આને દૃષ્ટિ સામે રાખીને, જો આપણે ફરી એકવાર પ્રથમ જૂથના શબ્દો પર દૃષ્ટિપાત કરીશું તો આપણને સમજાશે કે તે સૌથી વધુ મહત્વનું શબ્દજૂથ છે.

હવે શક્યતઃ તમે વધુ વિશ્વાસપૂર્વક કહી શકશો કે ચાર વ્યક્તિઓમાંથી ખરેખર વાચન કોણ કરે છે.

બીજા જ એકમાત્ર એવી વ્યક્તિ છે કે જે ખરેખર વાંચન કરે છે, કારણ કે તે એકલી જ એવી છે કે તે જે કંઈ વાંચે છે તેને સમજી શકે છે. જોકે, અમર શબ્દોનું ઉચ્ચારણ કરી શકે છે, પરંતુ

અધ્યેતા સહાયક સેવાઓ :
જરૂરિયાત અને તંત્રવ્યવસ્થા

અર્થગ્રહણ કરી શકતો નથી. સિન્ચિયા શબ્દોના સંકેતોને ઉકેલી શકે છે, પરંતુ વિષય માટેની તેની તીવ્ર લાગણીઓ લેખકે પહોંચાડવા ધારેલા સંદેશને ગ્રહણ કરતાં તેને અટકાવે છે. ડુરાઈ શબ્દોને ઉકેલી શકે છે અને દરેક શબ્દનો અર્થ પણ જાણી શકે છે, પરંતુ તે કાં તો સમગ્ર ફકરાનો ભાવાર્થ ગ્રહણ કરી શકતો નથી અથવા આપેલા સંદર્ભમાં ઉપયોગમાં લેવાયેલા શબ્દોના અર્થ જાણી શકતો નથી. વાચનના અર્થગ્રહણ માટે શબ્દોના અભિજ્ઞાનના મહત્ત્વને આપણે નકારી શકતા નથી, તે પણ અમે નોંધવું જોઈએ. આમ છતાં, માત્ર શબ્દ-અભિજ્ઞાન જ વાચન-અર્થગ્રહણની ખાતરી કરાવી શકે નહિ.

વ્યાપક રીતે વપરાતી અને સ્વીકારાયેલી વાચનની વિશાળ વ્યાખ્યા એ છે કે વાચન એક એવી પ્રક્રિયા છે કે જેમાં વાચક મુદ્રિત સામગ્રીમાંથી અર્થગ્રહણ કરે છે અને અર્થ તારવે છે. (અલબત્ત, મુદ્રિત સામગ્રી સાથે સમૂહમાધ્યમોને પણ તે લાગુ પડે છે.) આનો અર્થ એ થયો કે વાચકો પાઠ્યવસ્તુમાંથી અર્થ તારવવા માટે તેમની પાર્શ્વભૂમિકાઓ, તેમના સ્વાનુભવોની સાથે સાથે તેમનાં સંવેદનો પણ ઉપયોગમાં લે છે. આપણે જ્યારે કોઈકની સાથે વાતચીત કરતા હોઈએ છીએ ત્યારે તેમને અધવચ્ચે અટકાવીને આપણી જરૂર પ્રમાણે આપણે તેમને ખુલાસો કરવાનું કહીએ છીએ. લેખકનો ભાગ્યે જ સંપર્ક સાધી શકતો હોવાથી, માત્ર પાઠ્યવસ્તુ જ આપણો એકમાત્ર સંદર્ભ બની રહે છે અને તેથી જ માત્ર વાચન જ પાઠ્યવસ્તુની સમજ માટેનું અથવા પાઠ્યવસ્તુ સાથેના આંતરવ્યવહાર માટેનું સાધન બની રહે છે.

આ બાબતને વિસ્તારથી જોઈએ તો, લેખક યા સર્જકને જે સંદેશ આપવો છે તે વાચક દ્વારા નિષ્ક્રિયપણે ગ્રહણ થવાની રાહ જોતો, જે-તે પુસ્તકમાં જ માત્ર સ્થિત રહેતો નથી. તેને બદલે વાચક તેના પશ્ચાદ્વર્તી જ્ઞાન અને અનુભવને આધારે પાઠ્યવસ્તુમાંથી અર્થસૌરભ માણે છે કે જેથી તેના ઉદ્દેશ સાથે તેના વિસ્તૃત ખંડોને સંકલિત કરી શકાય. આમ, આપેલા વિષયવસ્તુ યા સંદર્ભમાંથી અર્થ તારવવા માટે વાચક સક્રિયા રીતે સંલગ્ન બને છે. આમ, વાચન એ આંતરક્રિયાત્મક પ્રક્રિયા બની રહે છે.

વાચન અંગેની આ બધી ચર્ચા વિચારણાને અંતે, આપણે વાચનની વ્યાખ્યા આ રીતે આપી શકીએ : વાચન એ બહુપરિમાણીય અને બહુસ્તરીય પ્રક્રિયા છે, કે જેમાં વાચક પાઠ્યવસ્તુ સાથે આંતરવ્યવહાર કરે છે; લેખકે સર્જકે સંકેતીકરણ કર્યું હોય છે તેને ઉકેલવાનો પ્રયાસ પણ કરે છે. આ જાતની પ્રક્રિયામાં તે લેખક/સર્જક સાથે અર્થપૂર્ણ પ્રત્યાયન સાધે છે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 1

નોંધ : (a) તમારા ઉત્તર માટે નીચે ખાલી જગ્યા આપવામાં આવી છે.

(b) આ એકમને અંતે આપેલા ઉત્તર સાથે આપનો ઉત્તર સરખાવો.

વાચનને શા માટે વાચનસામગ્રી સાથેની સક્રિય આંતરક્રિયા તરીકે ગણવામાં આવે છે ? તમારો ઉત્તર 9 પંક્તિઓથી વધુ હોવો જોઈએ નહિ.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

2.2.2 વાચન : એક એકીકૃત પ્રક્રિયા (Reading: an integrative process)

વાચનની વિસ્તૃત અને વૈશ્વિક વ્યાખ્યા જોયા પછી આપણે વાચનનો એક સમગ્ર એકીકૃત પ્રક્રિયા તરીકે વિચાર કરીશું, કે જેમાં અધ્યયનનાં નીચેના ત્રણ ક્ષેત્રોનો સમાવેશ થાય છે :

- (i) જ્ઞાનાત્મક
- (ii) બુદ્ધિગમ્ય
- (iii) ભાવાત્મક

આપણે આ બધાં ક્ષેત્રો પર ક્રમિક દૃષ્ટિપાત કરીશું.

જ્ઞાનાત્મક ક્ષેત્ર (The cognitive domain)

આપણે જ્યારે એમ કરીએ છીએ કે સર્જકનો સંદેશ પામવા માટે વાચક લખાણ સાથે સતત આંતરવ્યવહાર કરે છે ત્યારે આપણે એમ જ માનીએ છીએ કે વાંચન એક વિચારવાની ક્રિયા છે. જો વાચક જે વાંચ્યું છે તેને વાંચવા માટે પોતે જેટલો સમય ગાળ્યો છે, તેટલો સમય તેણે જે વાંચેલું છે તેના પર સક્રિય ચિંતન કરવામાં ગાળે નહિ તો તે લેખકનું અપમાન જ ગણી શકાય. તદુપરાંત, આ બાબતમાં વાચક વાચનમાંથી મહત્તમ લાભ મેળવવાનું પણ ચૂકી જાય છે.

અધ્યેતાઓને વિવિધ જ્ઞાનાત્મક ક્ષેત્રોમાં કાર્ય કરતાં જો મુશ્કેલી અનુભવવી પડતી હોય તો તેમને તેઓ જે કંઈ વાંચે છે તેનું અર્થગ્રહણ કરવામાં પણ મુશ્કેલી અનુભવવી પડશે. એનો અર્થ એ થયો કે, તેઓ માહિતીની પસંદગી કરવામાં, વિતરણ કરવામાં, સંકલિત કરવામાં અને યાદ રાખવામાં પોતાની જાતને સામેલ કરી શકતા નથી. જો આપણે માહિતીનું અર્થઘટન કરવામાં અને તેમાંથી અનુમાન તારવવામાં અને તે સાથે અમુક માહિતી અવગણીને મનપસંદ માહિતી પર ધ્યાન આપવામાં મગજને માહિતીના એક સક્રિય ઉપભોક્તા તરીકે ગણતા હોઈએ; તો આપણે અધ્યેતાને અધ્યાપનમાંથી માહિતી પ્રાપ્ત કરનાર તરીકે અગત્યની સક્રિય ભૂમિકા અને જવાબદારી સોંપીએ છીએ. એટલા માટે વાચકોએ તેઓ જે કંઈ વાંચે છે તેને પોતાના ભૂતકાલીન અનુભવો સાથે સાંકળી લઈને માહિતીનું અર્થઘટન કરીને તેમાંથી અર્થ તારવવા જોઈએ અને કેટલીક માહિતી અવગણીને અન્ય સુસંગત માહિતી પરત્વે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ.

આમ, જ્ઞાનાત્મક ક્ષેત્રમાં અર્થગ્રહણનાં બધાં જ કૌશલ્યોનો સમાવેશ થાય છે. શિક્ષકો અધ્યેતાને વિવિધ આવશ્યક તરકીબો વિકસાવવામાં મદદ કરીને અને આ તરકીબોનો ઉપયોગ કરવાનો મહાવરો આપીને તેમને ચિંતન કૌશલ્યો વિકસાવવામાં મદદરૂપ થઈ શકે.

પ્રત્યક્ષીકરણ ક્ષેત્ર (The perceptual domain)

‘પ્રત્યક્ષીકરણ’ શબ્દની વ્યાખ્યા આ રીતે આપવામાં આવે છે. પ્રત્યક્ષીકરણ એટલે સંવેદનાને અર્થ આપવો અથવા તો કોઈ એક ક્ષેત્રમાં ઉત્તેજનાઓનું સંયોજન કરવું. આપણી પાર્શ્વભૂમિકા, અનુભવો અને આપણા ઈન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષાનુભવો આપણી ઉત્તેજનાઓનું સંયોજન કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે, જો આપણી આંખો ક્ષતિગ્રસ્ત હોય તો દૃષ્ટિગમ્ય પ્રત્યક્ષીકરણમાં વિકૃતિઓ પેદા થશે અને વાચનની ક્રિયામાં દૃશ્ય પ્રત્યક્ષીકરણ એ સૌથી મહત્ત્વનું પરિબળ છે કે જેમાં વાચક જે જુએ છે તેના પર આંખોનું હલનચલન અસર કરી તેને નિયંત્રિત કરે છે.

સામાન્યતઃ વાચક શબ્દને તેની સમગ્રતામાં કે વ્યક્તિગત રીતે કેવી રીતે જુએ છે તેના પર તેના સારા યા ખરાબ વાચક હોવાનો આધાર છે. (આમ તો તે ફરી એકવાર મહદ્અંશે આપણે વાચનને કેવી રીતે નિહાળીએ છીએ તેના પર આધાર રાખે છે.) પુખ્ત કે પ્રૌઢ વાચકો વધુ સંકુલ અને વિસ્તીર્ણ આલેખિત તરાહોને પૂર્ણ એકમ તરીકે જ નિહાળે છે. તેઓ બહુસંખ્ય શબ્દોના અર્થ તારવી શકે છે.

પ્રત્યક્ષીકરણની પ્રક્રિયા પર ઈન્દ્રિયજન્ય દૃશ્ય અનુભવો ઉપરાંત ભાવાત્મક ક્ષેત્રની અસરો પણ જન્મે છે. ઉદાહરણ તરીકે, જો કોઈ વાચકને કોઈ વિષય પરત્વે પૂર્વગ્રહ હોય તો વાંચતી વખતે તે તેને કાઢી નાખે છે, તેમાં ઉમેરો કરે છે કે તેને વિકૃત બનાવે છે.

અધ્યેતા સહાયક સેવાઓ :
જરૂરિયાત અને તંત્રવ્યવસ્થા

લેખિત શબ્દોના સંકેતોને ઉકેલવાની અને પાઠ્યવસ્તુ સાથેના આંતરવ્યવહારની પ્રક્રિયા મુખ્યત્વે નીચેનાં પરિબલો પર આધાર રાખે છે :

- (i) અભિપ્રેરણા - અભિરુચિયુક્ત પરિબલ ચોક્કસ પાઠ્યવસ્તુ કે શબ્દના અપરિચિત અંશ કે અંશોને ઓળખવા.
- (ii) ધ્યાન - સમર્થ પસંદગી યા ઉત્તેજના
- (iii) ઉત્તેજનાઓનું એકત્રીકરણ - ઓળખી શકાય તેવા શબ્દાંશો અને મર્યાદિત ધ્યાન વિસ્તારના મહત્તમ ઉપયોગની અન્ય તરાહો
- (iv) તફાવત - તફાવતયુક્ત વર્ણતરાહો કે જે તફાવત દર્શાવતી ધ્વનિતરાહોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, અને
- (v) પ્રતિપોષણ - એ ચક્રીય પ્રક્રિયા છે કે જે લિખિત શબ્દના વર્ણની ચકાસણીથી માંડીને ઉચ્ચારિત શબ્દના ધ્વનિની ચકાસણી સુધીના વિસ્તારને આવરી લે છે, જેમ કે, મૂક વાચન દરમિયાનના શબ્દ પ્રત્યક્ષીકરણથી માંડીને લિખિત શબ્દ સુધીના કૌશલ્યોના વિનિયોગનો તેમાં સમાવેશ થાય છે.

ભાવાત્મક ક્ષેત્ર (The affective domain)

આ ક્ષેત્રમાં આપણી લાગણીઓ, સંવેદનો અને વલણોનો સમાવેશ થાય છે. આ અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે દૃશ્ય પ્રક્રિયા પર ભાવનાત્મક પરિબલોની અસર થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, જો આપણે ગુસ્સામાં હોઈએ અને જો આપણે 'Food' શબ્દ વાંચીએ તો આપણને 'Food'ને બદલે 'Fool' શબ્દ વંચાય છે. આપણને જો કેટલીક બાબતો અંગે વિપરીત લાગણીઓ હોય તો આ લાગણીઓની અસર આપણે જે કંઈ વાંચીએ છીએ તેના અર્થઘટન પર થાય છે. આપણે વાંચવા માટે જે કંઈ નક્કી કરીએ છીએ તેના પર પણ લાગણીઓની અસર જન્મે છે. (જુઓ પૃષ્ઠ નં. .... જેમાં આપણે જણાવ્યું છે કે સિન્ધિયાને જે વિષય માટે ખૂબ અણગમો છે તે અંગેના પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપવામાં તે મુશ્કેલી અનુભવે છે.) દેખીતી રીતે જ, આપણે જે કંઈ વાંચીએ છીએ તેના પ્રતિભાવ આપવાની તત્પરતા પર વલણોની આદેશાત્મક ગતિશીલ અસરો જન્મે છે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 2

નોંધ : (a) તમારા ઉત્તર માટે નીચે ખાલી જગ્યા આપવામાં આવી છે.

(b) આ એકમના અંતે આપેલા ઉત્તર સાથે આપનો ઉત્તર સરખાવો.

'વાચન એ એકીકૃત પ્રક્રિયા છે.'- પ્રસ્તુત વિધાનનું દસ પંક્તિઓમાં સમર્થન કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

2.3 વાચન વર્ગીકરણવિદ્યા (Taxonomy of Reading)

આપણે વિચારણા હેઠળના મુદ્દાની વિસ્તૃત ચર્ચા કરીએ તે પહેલાં અહીં જણાવવું જોઈએ કે અર્થગ્રહણ વાચનની પ્રક્રિયાને અનુસરે છે કે નહિ તેનો સીધો સાદો પ્રશ્ન પૂછાવો જોઈએ નહિ. કારણ કે તેનો જવાબ છે કે કેટલીક વાર અર્થગ્રહણ તેને અનુસરે છે અને કેટલીક વાર તેમ બનતું નથી.

આપણે એક દષ્ટાંત લઈએ, કે જો કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારનું લેખન વાંચે છે તો તેનો દેખીતો આશય તેનું અર્થગ્રહણ કરવાનો હોય છે. આપણી અપેક્ષા પ્રમાણે તે પુસ્તકનું વાચન કરે અને તેનું અર્થગ્રહણ કરે, એમ કહેવું વ્યર્થ છે. પરંતુ, બીજી બાજુ અધ્યેતા એવો પણ ઉત્તર આપે કે તેણે પુસ્તક વાંચ્યું છે પરંતુ તે તેને સમજી શક્યો નથી. આ બાબત તર્કસંગત છે. એથી કરીને આપણે તેમાંથી એવો નિષ્કર્ષ તારવી ન શકીએ કે અધ્યેતા તેનું અર્થગ્રહણ કરી શકતો નથી, તેથી પુસ્તકનું વાંચન કરી શકતો નથી. આમ છતાં, આપણે માની ડઈએ છીએ કે વાચનમાં અર્થગ્રહણનો સમાવેશ થઈ જાય છે અને તેથી આપણા ઉદ્દેશ-વાચન-વર્ગીકરણવિદ્યા (Taxonomy of Reading) કે વાચનના અર્થગ્રહણની વર્ગીકરણવિદ્યા (of Reading comprehension) બંનેનો અર્થ એક જ થાય છે.

2.3.1 વાચન અર્થગ્રહણની બેરેટની વર્ગીકરણવિદ્યા

(Barett's taxonomy of reading comprehension)

વાચન અર્થગ્રહણ માટેની સંખ્યાબંધ વર્ગીકરણવિદ્યાઓ મળી આવે છે અને તે એકબીજાને મળતી આવે છે. અગાઉની વર્ગીકરણવિદ્યાઓની અપર્યાપ્તતા જણાઈ આવતાં નવી વર્ગીકરણવિદ્યાના ઉદ્ભવને તે પ્રેરણા પૂરી પાડે છે. પરિણામે જુદા જુદા વર્ગોનાં શીર્ષકો માટે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની પરિભાષાઓનો ઉપયોગ થઈ શકે છે, પરંતુ આ વર્ગોનાં વર્ણનો તો અપરિવર્તનશીલ હોઈ શકે છે. મોટા ભાગની પ્રવર્તમાન વર્ગીકરણવિદ્યાઓ એક યા બીજી રીતે, જ્ઞાનાત્મક ક્ષેત્રની શૈક્ષણિક હેતુઓ માટેની બ્લૂમની વર્ગીકરણવિદ્યા (Bloom's Taxonomy)નું ઉદ્દ્યુત સ્વરૂપ છે. વધુ સાદાં કૌશલ્યોથી વધુ સંકુલ કૌશલ્યો તરફ વિસ્તરતા હેતુઓની શ્રેણી પર બ્લૂમની વર્ગીકરણવિદ્યા આધારિત છે.

વિવિધ પ્રકારની વર્ગીકરણવિદ્યાઓએ વાચન અર્થગ્રહણને ક્ષાન્વિત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, તેમાંથી વાચન અર્થગ્રહણ પરની બેરેટની વર્ગીકરણવિદ્યા (Barrett's taxonomy)નો વ્યાપકપણે સ્વીકાર થયેલો છે. હવે આપણે બેરેટની વર્ગીકરણવિદ્યાની અહીં વિસ્તૃત ચર્ચા કરીશું.

આ વર્ગીકરણવિદ્યામાં ચાર કક્ષાઓ છે, જે આ પ્રમાણે છે :

- (i) શાબ્દિક અર્થગ્રહણ
- (ii) આનુમાનિક અર્થગ્રહણ
- (iii) મૂલ્યાંકન અને
- (iv) પ્રમાણવું.

આપણે અહીં દરેક વિભાગની આપેલા ક્રમમાં ચર્ચા કરીશું.

શાબ્દિક અર્થગ્રહણ (Literal comprehension)

શાબ્દિક અર્થગ્રહણમાં વાચનસામગ્રીમાં શરૂઆત પામેલા વિચારો કે ખ્યાલો, તેમાંથી પ્રાપ્ત થતી માહિતી, રજૂ થયેલા પ્રસંગોની ઓળખ અને તેમનું સ્મરણ આવશ્યક બની જાય છે. ફલશ્રુતિ સ્વરૂપે જોઈએ તો, ખુદ વાચનસામગ્રી યા મનોયત્નો કે જે ચોક્કસ વિષયવસ્તુનો આ સામગ્રીમાંથી ઉપયોગ કરે છે તેમાંથી તે અધ્યેતાને સ્પષ્ટ વિધાનો શોધીને ઓળખી બતાવવા માટે પ્રેરે છે. શાબ્દિક અર્થગ્રહણ અધ્યેતાઓ તેને આપવામાં આવેલી વાચનસામગ્રીમાંથી ચોક્કસ વિધાનો તે યાદ કરીને કહે તેવી અપેક્ષા રાખે છે.

અધ્યેતા સહાયક સેવાઓ :
જરૂરિયાત અને તંત્રવ્યવસ્થા

શાબ્દિક અર્થગ્રહણના કાર્યની ભલે ઉચ્ચ શિક્ષણના સ્તરે ઉપેક્ષા કરવામાં આવતી હોય, પરંતુ તેના કાર્યની અવગણના થઈ શકે તેમ નથી, કારણ કે અધ્યેતા માટે આ પ્રાપ્ત કરવું આવશ્યક અને પાયાની બાબત છે. તેથી તે અન્ય પ્રકારનાં અર્થગ્રહણ કરવા માટે સામર્થ્ય મેળવે છે. અહીં આપણે એ પણ નોંધવું જોઈએ કે બધા જ પ્રકારનાં શાબ્દિક અર્થગ્રહણનું કાર્ય સમાન રીતે અધરું હોતું નથી. ઉદાહરણ તરીકે, કોઈ એકાદ હકીકત કે પ્રસંગ સંખ્યાબંધ હકીકતો કે તથ્યો યા બનાવોથી વધારે સહેલાં પણ હોઈ શકે. આનાથી વધારે મુશ્કેલ કાર્ય તો સંખ્યાબંધ બનાવો યા પ્રસંગો અને પાઠ્યવસ્તુમાંનો તેમનો અનુક્રમ યાદ રાખવાનું છે.

શાબ્દિક અર્થગ્રહણ પ્રવૃત્તિના કેટલાક નમૂના નીચે મુજબ છે :

- વિગતો, મુખ્ય વિચારો, અનુક્રમ, તુલના વગેરેની ઓળખ
- કાર્યકરણ સંબંધોની ઓળખ (દા.ત., આ દાખલામાં અધ્યેતા કેટલાક બનાવો અંગેના કારણો તેની સ્મૃતિ દ્વારા ઓળખી બતાવે, બોલી બતાવે તેમ તેને જણાવવું. ઉપરાંત કેટલાક બનાવો અને પાત્રોનાં કાર્યો, જે પુસ્તકમાં દર્શાવવામાં આવ્યાં હોય, તે જણાવવા કહેવું.)
- પાત્રોનાં ગુણલક્ષણો તારવવાં (જેમ કે અધ્યેતાને પુસ્તકમાંથી પાત્ર અંગેનાં વિધાનો શોધી કાઢવા કહેવું.)

આનુમાનિક અર્થગ્રહણ (Inferential comprehension)

અનુમાન એટલે વિચારશક્તિ (તર્કબુદ્ધિ) દ્વારા કંઈક તારવવું તે. આ કંઈક એટલે જે પાઠ્યવસ્તુમાં સીધેસીધું દર્શાવાયું નથી પરંતુ સૂચિત છે, તેને તારવવું. એ વિધાનોમાંથી આગમન યા નિગમન દ્વારા જે તાર્કિક નિષ્કર્ષ તારવવામાં આવ્યો હોય છે, તે હોઈ શકે છે.

આનુમાનિક અર્થગ્રહણ જ્યારે કોઈ અધ્યેતા ચોક્કસ વાચનસામગ્રીમાંથી સફળતાપૂર્વક વિષયવસ્તુનું સંયોજન (synthesises) કરે છે તેમાંથી જણાઈ આવે છે. આવી બાબતમાં તેના વ્યક્તિગત જ્ઞાન, અંતઃપ્રજ્ઞા અને કલ્પના તેનાં અનુમાનો અને ઉત્કલ્પનાઓના આધારો બની રહે છે.

અનુમાનિક અર્થગ્રહણ જો વર્ણનાત્મક લેખન (દા.ત., નવલકથા) સાથે જોડાયેલું હોય તો આવા લેખનકાર્યની અમર્યાદિત શક્યતાઓને કારણે તેનો દ્વારા લેખનની વિવિધ સર્જનાત્મક દિશાઓ ખુલી જાય છે. જ્યારે બીજી બાજુએ નિરુપણાત્મક લેખન ઘણી વાર નિશ્ચિત પ્રકારની ઉત્કલ્પનાઓને જન્મ આપે છે.

વાચન સાથે સંલગ્ન આનુમાનિક પ્રવૃત્તિઓના નમૂના નીચે પ્રમાણે છે :

- મુખ્ય (મહત્વનો) વિચાર, સહાયક વર્ણનો, અનુક્રમ, તુલનાઓ, કાર્યકારણ સંબંધો, પાત્રોનાં ગુણલક્ષણો વગેરે વિશે અનુમાન કરવું,
- પરિણામો વિશે અનુમાન (દા.ત., અધ્યેતા લેખનનો કોઈ એક ભાગ વાંચે છે અને લેખનમાંથી પરિણામો વિશે કલ્પના કરે છે.)
- આલંકારિકભાષા વિશે અનુમાન કરવું. (દા.ત., અધ્યેતાને લેખકની આલંકારિક ભાષામાંથી શાબ્દિક અર્થનું અનુમાન કરવા કહેવું.)
- 'પંક્તિઓની વચ્ચેનું વાચન' (Reading between the lines) યા સંમાન્ય અનુમાન તારવવું.

મૂલ્યાંકન (Evaluation)

અધ્યેતાઓ જે વિષયવસ્તુનું પઠન કરે છે તેના વિશે નિર્ણયો લેવાનું મૂલ્યાંકનમાં અપેક્ષિત છે. જ્યારે કોઈ અધ્યેતા બાહ્ય માપદંડો જેવા કે લેખન સિવાયની બહારથી મળેલી માહિતી, તેનો અનુભવ અને પાર્શ્વભૂમિકા વગેરે ને આધારે તુલના કરીને વાચન માટેની સામગ્રીની પસંદગી કરે છે તેમાં મૂલ્યાંકન જણાઈ આવે છે.

મૂલ્યાંકન વાચન સાથે સંબંધિત મૂલ્યાંકનપ્રવૃત્તિઓના નમૂના નીચે દર્શાવવામાં આવ્યા છે :

વાચનકૌશલ્યો

- વાસ્તવિકતા યા કલ્પના, તથ્યો યા મંતવ્યો વગેરે બાબતો અંગેના નિર્ણયો
- યોગ્યતા અંગેના નિર્ણયો (દા.ત., અહીં અધ્યેતાએ લેખનના અમુક અંશો/ભાગો લેખનના વિષયના વિકાસ સાથે સુસંગત છે કે નહિ તે અંગે નિર્ણય કરવાનો હોય છે.)
- યોગ્યતા ઇચ્છનીયતાઓને સ્વીકૃતિ અંગેનો નિર્ણય (દા.ત., કોઈ વિશિષ્ટ બનાવ કે પ્રસંગ વગેરેમાં કોઈ પાયાના ઔચિત્ય વિશે ટિપ્પણી કરવાનું અધ્યેતાને કહેવું)

પ્રમાણવું (Appreciation)

લેખક દ્વારા અપેક્ષિત પ્રતિભાવોને પ્રોત્સાહિત કરવા ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલી સાહિત્યિક પ્રયુક્તિઓ, સ્વરૂપો, શૈલીશી અને માળખા અંગેની અધ્યેતાની જાણકારી કે જાગૃતિ સાથે આનો સંબંધ મુખ્યત્વે રહેલો છે. દર્શાવેલી રીતે જ આ કક્ષામાં જે પ્રવૃત્તિઓ યા કાર્યોનો સમાવેશ થયેલો છે. તેમાં અનુમાન અને મૂલ્યાંકનની માત્રાઓ વિવિધ પ્રમાણમાં અપેક્ષિત છે, આમ છતાં આ પ્રવૃત્તિઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ અધ્યેતાની સંવેદનશીલતા વધારવાનો અને લેખક દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાયેલી પ્રવિધિઓને પ્રમાણવામાં સહાયરૂપ થવાનો છે.

આ પ્રવૃત્તિઓમાં જેનો સમાવેશ થાય છે તેવાં દૃષ્ટાંતો નીચે મુજબ છે :

- કથા કે વિષયવસ્તુ પરત્વેનો સાંવેગિક પ્રતિભાવ
- પાત્રો અને બનાવો કે પ્રસંગો સાથેનું તાદાત્મ્ય
- લેખક દ્વારા પ્રયોજાયેલી ભાષા તરફનો પ્રતિભાવ
- કલ્પન, શબ્દપસંદગી વગેરે પરત્વે સંવેદનશીલતા

સાવચેતીનો સૂર (A word of caution)

દરેક કક્ષાના કાર્યોને વિશિષ્ટ રીતે વિકાસ પામેલાં અર્થગ્રહણનાં સ્પષ્ટ કૌશલ્યો તરીકે લેખી શકાય નહિ. જે-તે શ્રેણી દ્વારા ઉત્પ્રેરિત સામાન્ય શક્તિના વિકાસમાં પ્રદાન કરનાર તરીકે આ કાર્યોને ગણાવી શકાય. તદુપરાંત ઉપર દર્શાવેલાં કાર્યોની યાદી સંપૂર્ણ નથી, તે માત્ર દૃષ્ટાંતો પૂરાં પાડે છે. તમારે એ પણ ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ કે વર્ગીકરણવિદ્યાની કક્ષાઓના ક્રમનો અર્થ એવો થતો નથી કે એક કક્ષા હંમેશા વત્તા-ઓછા પ્રમાણમાં અન્ય કક્ષાથી અધરા હશે. આ ઉપરાંત, અનુમાન, મૂલ્યાંકન અને કદરનાં કાર્યો વચ્ચે ભેદ પાડવો એટલો સહેલો નથી. આ કક્ષાઓની એકબીજામાં ભેગસેગ થઈ જાય છે. કોઈ કાર્યને ચોક્કસ શ્રેણીમાં કક્ષાન્વિત કરતાનો મુખ્ય માપદંડ અધ્યેતાઓને પ્રોત્સાહિત કરવાના તેના હેતુમાં વ્યક્ત થાય છે.

અત્રે અહીં રજૂ કરવામાં આવેલી વર્ગીકરણવિદ્યા વાચન દ્વારા આયોજન, અધ્યાપન અને અધ્યયનનું બુદ્ધિગમ્ય અને સંચાલનક્ષમ માળખું પૂરું પાડવા ઉપરાંત વાચન અર્થગ્રહણના ક્ષેત્રનું મૂલ્યાંકન કેવી રીતે કરી શકાય તેની સુવિધા પૂરી પાડે છે. સામાન્ય રીતે, આ વર્ગીકરણવિદ્યા શિક્ષકોને વાચનસામગ્રી અર્થગ્રહણના સંદર્ભમાં તેઓ શેના પર ભાર મૂકવા માગે છે તે નિશ્ચિત કરવામાં મદદ કરે છે. તદુપરાંત, અધ્યેતાઓ જ્યારે કોઈ પણ પ્રકારની લેખનસામગ્રીનું પઠન કરે છે અને લેખનસામગ્રીના સરળતાપૂર્વકના અર્થગ્રહણ પર ભાર મૂકવાનો પ્રયાસ કરે છે ત્યારે તે અધ્યેતાઓને ચિંતન કરવા માટે અન વિવિધ પ્રકારે પ્રતિભાવો આપવા માટે પ્રેરિત કરે છે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 3

નોંધ : (a) તમારા ઉત્તર નીચે ખાલી જગ્યા આપવામાં આવી છે.

(b) આ એકમના અંતે આપેલ ઉત્તરની સાથે તમારો ઉત્તર સરખાવો.

નીચે અર્થગ્રહણ વિશે ચાર જુદા જુદા પ્રશ્નો આપવામાં આવ્યા છે. તેમની યોગ્ય કક્ષાને ઓળખી કાઢો.

- (i) તમે સૂર્ય વિના જીવી શકો ? સમજાવો.
- (ii) અહીં આપેલા ચયનમાં રજૂ કરાયેલી સાત પ્રકારની શક્તિઓનાં નામ આપો.
- (iii) ધારો કે આપણે સૂર્યની ઊર્જાનો સક્ષમ (પૂરેપૂરો) ઉપયોગ કરી શક્યા હોય તો તેવાં માનવજાતિ માટે શાં પરિણામો આવ્યાં હોત ?
- (iv) માનવજાતિ અને ઊર્જાસ્રોત વચ્ચેના સંબંધમાંથી તમે શું નિષ્કર્ષ તારવી શકો છો ?

2.3.2 વાચન તબક્કા (Stages of Reading)

વાચન અર્થગ્રહણની બેરેટની વર્ગીકરણવિદ્યા (Barrett's taxonomy)ને આદર્શ નમૂના તરીકે સ્વીકાર્યા પછી, જ્યારે વાચક પૂર્વપ્રાથમિક કે પ્રાયજિકથી ઉચ્ચતર શિક્ષણ તરફ ગતિ કરે છે ત્યારે તે તે વ્યવસ્થિત રીતે વાચનની જે પ્રક્રિયામાંથી પસાર થાય છે તેના જુદા જુદા તબક્કાઓ અહીં દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

જે તબક્કાઓ નિશ્ચિત કરાયા છે તે આ પ્રમાણે છે :

- શબ્દોની ઓળખ
- સંકેતો સાથે અર્થનું સાહચર્ય
- શાબ્દિક અર્થગ્રહણ
- અર્થઘટન
- સમીક્ષાત્મક વાચન
- સર્જનાત્મક વાચન

દરેકનો ક્રમિક રીતે વિચાર કરીએ.

શબ્દોની ઓળખ (Recognition of words)

શબ્દપરિચય એટલે લેખિત સંજ્ઞાઓને ઉચ્ચારિત શબ્દમાં મૌખિક રીતે અથવા વાચિક (subvocally) રીતે રૂપાંતરિત કરવાનું સામર્થ્ય. શબ્દપરિચય વિના વાચન સંભવી શકે નહિ.

મોટા ભાગના અધ્યેતાઓએ તેઓ ઉચ્ચ શિક્ષણમાં પ્રવેશ પામે તે પહેલાં શબ્દ ઓળખનું કૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરી લીધું હશે. પુખ્ત વાચક શબ્દોની ઓળખ માટે ચાર ઉકેલોનો ઉપયોગ કરે છે, જે તેમની પાસેના ઉપલબ્ધ શબ્દભંડોળ સંદર્ભ ઉકેલો, ધ્વનિશાસના ઉકેલો, તંત્રાત્મક કે માળખાગત ઉકેલો અને શબ્દકોશના ઉકેલોના ભાગરૂપે હોતી નથી. આમ છતાં ઉચ્ચ કક્ષાએ પણ શબ્દપરિચયની સરળતા માટે આવશ્યક સિદ્ધાંતો અને પ્રવિધિઓની સુસંગત વિચારણા અને મહાવરો જરૂરી બને છે. કોઈ પણ વિષયમાં શબ્દ ઓળખ અંગેની સમસ્યાઓ ઊભી થઈ શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે, ઘણી વાર વિજ્ઞાન જેવા વિષયમાં વાચક નવા શબ્દોનાં અપરિચિત ઉચ્ચારણો સાથે છબરડોવાળી શકે છે. આવા શબ્દોનું પઠન કરવું પડે છે, સમજવા પડે છે અને શીખવા પડે છે.

સંજ્ઞાઓ સાથે અર્થનું સાહચર્ય (Association of meaning with symbols)

અધ્યેતા જો થોડાક ધ્વનિશાસના સિદ્ધાંતો જાણતો હોય તો તે 'જિપ્સમ' (gypsum)નો ઉચ્ચાર તરત જ કરી શકશે; પરંતુ શબ્દ એ કેટલાક મૌખિક ધ્વનિઓનું ઉચ્ચારણ હોય છે, તેથી વિશેષ કશું જ નહિ. એ જ રીતે કોઈ ગાણિતિક કે વૈજ્ઞાનિક સંજ્ઞા કોઈ જટિલ સંબંધ દર્શાવતી હોય, તેને સમજવી અમૂર્ત મૌખિક સંજ્ઞા જેટલી જ અઘરી પડે છે, જેમ કે 'ઈમ્પિરિયાલિઝમ' (Imperialism) 'આયરની' (Irony) વગેરે. જ્યારે કોઈ અધ્યેતા નવા શબ્દના પરિચયમાં આવે છે અને તે શીખે છે અને ત્યાર બાદ તે જુદા જુદા સંદર્ભોમાં એને ઓળખે ત્યારે આપણે એમ

કહીએ છીએ કે તે નવી સંકલ્પના શીખ્યો છે. આપણે એક ઉદાહરણ લઈએ. 'એપ્રોક્સિમેશન' (approximation) જેવો શબ્દ ગણિતશાસ્ત્ર, અંગ્રેજી અને સમાજવિદ્યામાં વપરાય છે - વાસ્તવમાં અધ્યેતા દરેક જગ્યાએ તેના પરિચયમાં આવે છે. એવા કેટલાક શબ્દો છે જેમનું ખૂબ સામાન્યીકરણ થયું હોય અને જે ટેકનિકલ અર્થ ધરાવતા હોય. 'રેશનલ' (rational) શબ્દ, ઉદાહરણ તરીકે, તેના સામાન્ય ઉપયોગ સિવાય ગણિતશાસ્ત્ર જેવા વિષયમાં વિશિષ્ટ અર્થમાં વપરાય છે. એવા પણ કેટલાક શબ્દો છે, જેઓ વિશિષ્ટ (technical) અર્થ ધરાવતા હોય તો કોઈ ચોક્કસ કે વિશિષ્ટ ક્ષેત્રના હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે ભષ્ટ્રાચાર (scoop) જેવો પત્રકારત્વ ક્ષેત્રે વપરાતો શબ્દ. અલબત્ત, સમય જતાં આવા શબ્દોનું સામાન્યીકરણ થતું હોય છે કારણ કે તે જુદા જુદા સંદર્ભોમાં વધુને વધુ ઉપયોગમાં લેવાતા હોય છે.

ઉપર દર્શાવવામાં આવેલા ત્રણેય પ્રકારના શબ્દો શીખવાના હોય છે કારણ કે પ્રત્યેક સંજ્ઞા યા પ્રતીકની પાછળ રહેલી વિભાવના અંગે જ્યારે વાચક (અધ્યેતા) અને લેખક વચ્ચે સામાન્ય સમજ પ્રવર્તતી હોય ત્યારે જ નિશ્ચિત પ્રકારનું પ્રત્યાયન સર્જાય છે.

શાબ્દિક અર્થગ્રહણ (Literal comprehension)

આમાં કેટલાક મહત્વનાં ઉપ-કૌશલ્યો (sub skills)નો સમાવેશ થાય છે. હકીકતો અને મધ્યવર્તી વિમાનો માટેનું વાચન, સમર્થન આપતી દલીલોની નોંધ વગેરે. વિવિધ પ્રકારની તરેહવાળી વિગતોનું સંકલન જુદી જુદી અસરો જન્માવે છે. જોકે હકીકતો તેમની રીતે એની એ જ હોઈ શકે. અધ્યેતાઓએ તેથી માત્ર જે તે હકીકતોની ચોક્કસ શાબ્દિક સમજ માટે જ માત્ર વાંચવું જોઈએ નહિ. પરંતુ આ હકીકતો કે તથ્યો વાચનસામગ્રીમાંની અન્ય હકીકતો સાથેનો સંબંધ પણ સમજવો જોઈએ.

અર્થઘટન (Interpretation)

લેખકે પોતાના પુસ્તકમાં જે વિચારોને એકબીજા સાથે સંકલિત કર્યા ન હોય તેવા વિચારોને મુક્તિ પૃષ્ઠની પેલેપાર જઈને અર્થઘટન દ્વારા સંકલિત કરવાનું વાચક પાસે અપેક્ષિત છે. વાચક વર્તમાનમાં જે કંઈ વાંચે છે તેની સાથે ભૂતકાળમાં તેણે જે કંઈ વાંચેલું છે તેનું અને તેના જીવનના અનુભવોનું સંયોજન પણ તેમાં અપેક્ષિત છે. આ પ્રક્રિયાના પરિણામે વાચક અનુમાનો તારવીને પરિણામ કે નિષ્કર્ષ પર પહોંચી શકે છે. બીજા શબ્દોમાં, તે ગર્ભિત અર્થો પણ સમજવાનું શીખે છે. બધાં જ વિષયક્ષેત્રોમાં જો કે જટીલતાની જુદી જુદા માત્રાઓ સાથે વાચનની આ પ્રક્રિયા ચાલુ રહે છે.

સમીક્ષાત્મક વાચન (critical Reading)

વાચનપ્રવૃત્તિનું મૂલ્યાંકન પાસું-જેને ઘણી વાર સમીક્ષાત્મક વાચન કહેવામાં આવે છે— તેમાં વાચક મુદ્રિત પાનાથી જુદી જ દિશામાં ચાલ્યો જાય છે. આ તબક્કે, તેણે જે કંઈ વાંચ્યું હોય તેના મૂળમાં જઈને તે નિર્ણય અભિપ્રાય બાંધે છે. આમાં તેની લાગણીઓ કે પૂર્વગ્રહો ખાસ ભાગ ભજવતાં નથી, કારણ કે તે વિવિધ અભિપ્રાયોમાંથી તથ્યો તારવે છે અને તેણે જેનું વાંચન કર્યું હોય તેની રજૂઆત પામેલી સામગ્રીમાંથી કાર્યકારણની તાર્કિકતાનું મૂલ્યાંકન કરે છે. તે તથ્યાત્મક સામગ્રીની સુસંગતતા, અધિકૃતતા અને ઉપયોગિતા પણ ધ્યાનમાં લે છે. જો વાચક કોઈ નવલકથા વાંચતો હોય તો તે પોતાના અનુભવની તુલના કરીને યા અન્ય પુસ્તકોના પાત્રોના નિરીક્ષણ દ્વારા જે તે પાત્રના વર્તનની તાર્કિકતાનું મૂલ્યાંકન કરે છે. જોકે બીજી કોઈ નવલકથામાં વિષયવસ્તુ કરતાં લેખકની શૈલીનું પણ મૂલ્યાંકન કરી શકે છે.

સર્જનાત્મક વાચન (Creative Reading)

સર્જનાત્મક વાચન શાબ્દિક અર્થગ્રહણ, અર્થઘટન અને સમીક્ષાત્મક વાચનના સ્તરેથી પેલે પાર જઈને ચીલાચાલુ ચિંતનથી જુદી જ જાતની કાર્યકુશળતાઓનો ઉપયોગ કરે છે - આ તબક્કામાં,

લેખક દ્વારા સૂચવાયા હોય છે તેના કરતાં જુદા અથવા નવા જ પ્રકારના અસરકારક વૈકલ્પિક વિચારો, ઉકેલો વગેરે વાચક અપનાવે છે.

આ એક એવી પ્રક્રિયા છે કે જેમાં વાચક પોતાના વાચનનો ઉપયોગ કરે છે. વાચનની દરેક પ્રવૃત્તિ ગર્ભિત રીતે બીજી કોઈ વાચન પ્રવૃત્તિ પર તો અસર કરે જ છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ અધ્યેતા વાચન સિવાયની જે પ્રવૃત્તિ કરે છે તેના પર પણ અસર જન્માવે છે. સૌથી વધુ સાદો સીધો માર્ગ કે જેમાં સંયોગીકરણ અધ્યેતા પર અસર જન્માવે છે, તે તેનાં કૌશલ્યોના ઉપયોગમાં તેણે પ્રાપ્ત કરેલો વધતો જતો આત્મવિશ્વાસ છે. કોઈ એક તબક્કે, આ કૌશલ્યો તેના માટે એટલાં સાહજિક બની જાય છે કે તે સ્વયંસંચાલિત અભિગમનો વિકાસ કરી શકે છે. જ્યારે તેને ઉતાવળે નજર ફેરવી લેવાની આવશ્યકતા લાગે છે ત્યારે તે સહજ રીતે આમ કરી શકે છે. જ્યારે તેને સંપૂર્ણ રીતે યાદ કરવા માટે વાંચવાનું હોય છે, તો તે તેમ પણ કરી શકે છે. આમ, તે વાંચનમાંથી પ્રાપ્ત કરેલાં કૌશલ્યો, વિભાવનાઓ અને વલણોનું સંયોજન કરી શકે છે. આ તબક્કે વાચક મુદ્રિત પૃષ્ઠનું વાચન કેવી રીતે કરવું, તેને તેમાંથી જે કંઈ પ્રાપ્ત કરવું છે તે કંઈ રીતે પ્રાપ્ત કરવું અને જ્યારે સમયનો દુર્વ્યય થતો લાગે ત્યારે તેમાંથી કંઈ રીતે બહાર નીકળવું તે જાણી લે છે.

વાચનપ્રવૃત્તિના વિવિધ તબક્કાઓમાં સમાવિષ્ટ કૌશલ્યોને નીચેના ત્રણ કક્ષાઓમાં વિભાજિત કરી શકાય :

- વાચનના હેતુઓ નિશ્ચિત કરવા, સામગ્રીનું સર્વેક્ષણ કરવાની ક્ષમતા પ્રાપ્ત કરવી અને આપેલી વાચનસામગ્રીના ખંડનું વાચન કરવાની યોગ્ય પ્રવિધિ નિર્ધારિત કરવાની ક્ષમતા,
- આલેખયુક્ત અને સચિત્ર વાચનસામગ્રીઓના ઉપયોગની ક્ષમતા,
- પુસ્તકાલયના વિવિધ પ્રકારના સ્ત્રોતોમાંથી માહિતી શોધી કાઢવી, તેનું અર્થગ્રહણ કરવું અને તેને એકત્રિત કરવાની ક્ષમતા (આ ત્રણ કક્ષાઓ વિશે અકમ-૩માં ચર્ચા કરવામાં આવી છે.)

વાચનનાં વિવિધ પાસાં પરનાં પરિપેક્ષ્યો તમને દર્શાવ્યા પછી, આપણે અહીં એ પણ ઉમેરવું જોઈએ કે ખૂબ જ સક્ષમ અધ્યેતાઓ પણ વાચનમાં પૂર્ણ નિપુણતા મેળવી શકતા નથી. અગાઉ જણાવ્યા મુજબ વાચન અર્થગ્રહણ માટે કારણભૂત બને છે તેનો આધાર કોઈ વાચનનું અર્થઘટન કેવી રીતે કરે છે તેના પર રહેલો છે. વાચનસામગ્રી પર પ્રભુત્વ મેળવવા માટે અધ્યેતાએ કેટલાંક સુસંગત અર્થગ્રહણ કૌશલ્યો સક્રિય બનાવવા જોઈશે. હવે પછીના વિભાગમાં અધ્યેતાઓએ વિષય સામગ્રીને સારી રીતે સમજવા માટે કેટલાંક મૂળભૂત કૌશલ્યો પૈકી કયાં પ્રાપ્ત કરવાં અપેક્ષિત છે તે આપણે જોઈશું.

2.4 વાચન : SQ3R પ્રવિધિ (Reading : SQ3R Technique)

દરેક સત્રની શરૂઆતમાં અધ્યેતાઓને વાચન માટેની એક લાંબી યાદી આપવાનો રિવાજ છે. એ વાત બહુ સ્પષ્ટ છે કે તેમને બધું વાંચવા માટેનો સમય હોતો નથી. આ ઉપરાંત જુદા જુદા પુસ્તકો માટે અધ્યેતાઓને તેમાંથી શું પ્રાપ્ત કરવાનું અપેક્ષિત છે, તેને આધારે વિવિધ અભિગમો જરૂરી બને છે. અધ્યેતાઓને કેટલાંક પુસ્તકોના અમુક ભાગ જ વાંચવા જરૂરી લાગે, કેટલાક પહેલેથી છેલ્લે સુધી વાંચવા જરૂરી લાગે પણ ચોકસાઈપૂર્વક નહિ અને બહુ જ ઓછા ધ્યાનપૂર્વક, ખંતથી વાંચવા જેવાં લાગતો હોય. જે વ્યૂહરચનાને વ્યાપક આવકાર મળ્યો છે તે SQ3R પ્રવિધિ છે. અહીં આપણે આ પ્રવિધિની વિસ્તારથી ચર્ચા કરીશું.

કોઈ પુસ્તકનો અભ્યાસ કરવા માટે જે પાંચ સોપાનો જરૂરી ગણાય છે તેમના આઠાક્ષરો પરથી SQ3R પ્રયુક્તિ અસ્તિત્વમાં આવી છે. આ પાંચ સોપાનો નીચે મુજબ છે :

- (i) સર્વેક્ષણ કરો (survey)
- (ii) પ્રશ્ન (Question) પૂછો

- (iii) વાંચો (Read)
- (iv) યાદ કરો (Recall)
- (v) સમીક્ષા કરો (Review)

આપણે પ્રત્યેક સોપાનની ક્રમિક ચર્ચા કરીશું.

સર્વેક્ષણ કરો (Survey)

તે પુસ્તકનું મુખપૃષ્ઠ, પ્રસ્તાવના, પ્રકરણનાં શીર્ષકો વગેરે પરની અછડતી નજરનો ઉલ્લેખ કરે છે. પુસ્તકનું સર્વેક્ષણ અધ્યેતાઓને મુખ્ય વિચારો ગ્રહણ કરવામાં સહાયરૂપ બને છે. મુખપૃષ્ઠ પરની એક અછડતી નજર દ્વારા તમે આટલું જાણી શકશો :

- (i) સામાન્ય વિષયક્ષેત્ર
- (ii) અભિગમનું સ્તર
- (iii) લેખકનું નામ
- (iv) પ્રકાશનની તારીખ અને તેનું સ્થળ

સ્વાભાવિક રીતે, પ્રસ્તાવના તમને વધુ માહિતી આપી શકશે.

પુસ્તક પર ધ્યાન આપવા જેવું છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવામાં તે મદદરૂપ બને છે. તમે જ્યારે પ્રાથમિક સર્વેક્ષણ કરતા હો ત્યારે આનુપૂર્વી (The table of contents), કે જે મહત્વનો સ્ત્રોત છે તેની તમારે કદાપિ અવગણના કરવી જોઈએ નહિ. 'આનુપૂર્વી'ના શીર્ષક સર્વેક્ષણ દ્વારા લેખકે કયા મુદ્દાઓને ધ્યાનમાં લીધા છે અને વિષયવસ્તુના બધા મુદ્દાઓનું કેવી રીતે સંકલન કર્યું છે તે જાણી શકશો.

અનુસૂચિ (Index) જોવાથી તમને ઝડપથી ખ્યાલ આવી જશે કે તમારે જેની જરૂર છે તે મુદ્દાઓનો પુસ્તકમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે કે નહિ. આનાથી તમને સીધા સૌથી વધુ સુસંગત પાનાં તરફ જવાનું દિશાસૂચન મળી રહેતાં તમારાં સમય અને શક્તિનો બચાવ થશે.

પ્રશ્ન કરો (Question)

પુસ્તકના સર્વેક્ષણથી જોકે તમારા મનમાં કેટલાક પ્રશ્નો ઊભા થશે. ઉદાહરણ તરીકે, મુખપૃષ્ઠ, પ્રસ્તાવના અને આનુપૂર્વી પર નજર કર્યા પછી તમે તમારી જાતને પ્રશ્ન પૂછશો :

- આ પુસ્તક પર હું કેટલો આધાર રાખી શકું ?
- તેની પ્રસ્તાવના દર્શાવે છે તે મુજબ આ પુસ્તક શું મને મદદરૂપ થશે ?
- વિષયના આ કે તે મુદ્દા માટે લેખકે આખું પ્રકરણ કેમ ફાળવ્યું છે ?

આવા સામાન્ય પ્રકારના પ્રશ્નો તમારે પુસ્તક સાથે કેવી રીતે પનારો પાડવો તેનો નિર્ણય લેવામાં મદદરૂપ થશે.

અલબત્ત, આખા પુસ્તકનું સર્વેક્ષણ કર્યા પછી તમે કોઈ પ્રકરણ કે વિષયના મુદ્દા પર જશો ત્યારે તમારા પ્રશ્નો ચોક્કસ પ્રકારના હશે. કેટલીક વાર, લેખક જાતે પ્રકરણની શરૂઆતમાં કે અંતમાં કેટલાક પ્રશ્નો મૂકે છે. જોકે પ્રકરણની શરૂઆતમાં જો પ્રશ્નો મૂકી દેવામાં આવ્યા હોય તો તે સામાન્ય રીતે વધુ મદદરૂપ થાય છે. સર્વેક્ષણ દરમિયાન પ્રકરણને અંતે આપણે આવા પ્રશ્નોની નોંધ લેવી વધુ સારી થઈ પડશે. કમનસીબે અધ્યેતાઓ લેખકે મૂકેલા પ્રશ્નોની ઉપેક્ષા કરે છે અને તેઓ અસરકારક વાંચન માટેનું અત્યંત સહાયક માર્ગદર્શન ચૂકી જાય છે.

સર્વેક્ષણ કરીને પ્રશ્નો પૂછવાનું શરૂ કર્યા પછી, તમે હવે SQ3R પ્રવિધિનું ત્રીજું સોપાન-પુસ્તકના વાચન માટે તૈયાર છો.

વાંચો (Read)

પુસ્તકની સામગ્રીનું વાચન આલોચનાત્મક મનની અપેક્ષા રાખે છે. એટલે કે જ્યારે આપણે પુસ્તકનું વાચન કરતા હોઈએ છીએ ત્યારે આપણા મનમાં બધાં જ આલોચનાત્મક કૌશલ્યોનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. જ્યાં સુધી આપણે 'સક્રિયપણે' વાંચન કરતા નથી ત્યાં સુધી આપણે ઊભા કરેલા પ્રશ્નોના સંતોષકારક ઉત્તરો પ્રાપ્ત થતા નથી.

અતિ અગત્યનાં બે સૂચનો અહીં નોંધવાં જોઈએ :

- (i) આ તબક્કે નોંધો ઉત્તરવી ઈચ્છનીય નથી. આપણે લેખકનાં મંતવ્યો/શબ્દોની નોંધ કરવી જોઈએ. આપણી પોતાની નહિ. આ આપણને શીખવા અને સમજવામાં મદદરૂપ થતી નથી.
- (ii) આ તબક્કે શબ્દો કે શબ્દસમૂહો નીચે લીટીઓ દોરવી જોઈએ નહિ, કારણ કે બીજા વાચન સમયે જે શબ્દો કે શબ્દસમૂહો નીચે લીટી દોરી હોય તે આપણા હેતુ માટે વધુ આલોચનાત્મક ન પણ બની શકતાં હોય. આ બંને મુદ્દાઓ દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખીને, પ્રથમ વાચન વખતે આપણે મહત્વના ખ્યાલો કે વિચારો અને સહાયક વિગતો તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

યાદ કરો (Recall)

પુસ્તકનું પઠન કરે અધ્યયનનું અંતિમ સોપાન નથી. તેને બદલે તે અધ્યયનનું પ્રથમ સોપાન છે. જે કંઈ વંચાય છે તેના ધારણ (Retention) માટે યાદ કરવું જરૂરી છે ખરું ? યાદ કરવા માટેના નિયમિત પ્રયાસો તમારા અધ્યયનને સુધારવામાં ત્રણ રીતે મદદરૂપ થશે - ઍકાગ્રતા વધારવામાં, ખોટા અર્થઘટનને સુધારવાની તક પૂરી પાડવામાં અને સમીક્ષાત્મક વાચનકૌશલ્ય વધારવામાં,

કેટલી વાર યાદ કર્યા કરવું ? (How often to recall ?)

આ મુદ્દાસર પ્રશ્ન છે પણ, કેટલી વાર યાદ કરવું તેનો આધાર તમે કેવા સારા વાચક છો, તેના પર રહેલો છે.

સમીક્ષા કરો (Review)

સમીક્ષા કરવાનો આશય આપણી યાદશક્તિની પ્રમાણભૂતતા ચકાસવાનો છે. આ કરવાનો સૌથી શ્રેષ્ઠ માર્ગ સર્વેક્ષણ, પ્રશ્ન, વાચન અને યાદ કરવાનાં ચાર સોપાનોનું ઝડપી પુનરાવર્તન કરવાનો છે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 4

નોંધ : (a) તમારા ઉત્તર માટે નીચે ખાલી જગ્યા આપવામાં આવી છે.

(b) આ એકમના અંતે આપેલા ઉત્તર સાથે આપનો ઉત્તર સરખાવો.

ધારો કે તમે તમારા અધ્યેતાઓને SQ3R પ્રયુક્તિ શીખવી રહ્યા છો. SQ3Rને જે તાર્કિક ક્રમમાં રજૂ કરવામાં આવેલ છે તેનું ચુસ્ત પાલન કરવા માટે તમારા અધ્યેતાઓને જણાવશો ? દસ પંક્તિમાં ઉત્તર આપો. તમારા અંતરનું સમર્થન કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....
.....
.....
.....
.....
.....

2.5 વાચન અર્થગ્રહણ કૌશલ્યોનું અધ્યાપન (Teaching Reading Comprehension Skills)

વાચન કોઈ સાહજિક, નિયત એવી વિષય સામગ્રી ધરાવતું ન હોવાને કારણે વાચન જે કંઈ વાચે છે તેમાં વાચનના મહાવરાનો સમાવેશ થાય છે. પછી ભલે તે કોઈ સમાચારપત્ર, ભોજનની વાનગીઓની યાદી, સામયિક, માર્ગનો નકશો કે કોઈ પાઠ્યપુસ્તકનું વાચન કરતો હોય. તેના વાચનની કાર્યસાધકતા મહદંશે નીચેની બાબતો પર આધારિત છે :

- તેનાં મૂળભૂત વાચનકૌશલ્યો
- તે જે ક્ષેત્રનું વાચન કરતો હોય તેનો અનુભવ
- વાચનસામગ્રીમાં તેનો રસ
- વાચન માટેનો તેનો આશય
- વાચનસામગ્રીની કઠિનતાનું સ્તર

આ વિભાગમાં કેટલાંક મહત્વનાં વાચન અર્થગ્રહણ કૌશલ્યોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. વિષયશિક્ષકોએ અથવા ભાષાશિક્ષકોએ અધ્યેતાઓ પરિપક્વ વાચકો બની શકે તે માટે આ કૌશલ્યોનું અધ્યાપન કરવું જોઈએ.

આપણે અહીં ચર્ચાનો પ્રારંભ કરીએ તે પહેલાં, તે વાત સ્પષ્ટ થઈ જવી જોઈએ કે આપણી આ ચર્ચા વર્ગશિક્ષણ પૂરતી સીમિત નથી. તેને બદલે તે બધા અધ્યેતાઓ અને વાચકોને લાગુ પડે છે. આની ફલશ્રુતિ એ છે કે દૂરવર્તી શિક્ષણના અધ્યેતાઓને શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરવા માટે પણ આ આવશ્યક કૌશલ્યોની જરૂર પડે છે. વાસ્તવમાં તો દૂરવર્તી શિક્ષણ લેનાર અધ્યેતાઓને આ બધાં કૌશલ્યોની બીજા બધા કરતાં વધારે જરૂર પડે છે, કારણ કે તેમને મોટે ભાગે સંપૂર્ણપણે વાચન પર આધાર રાખવો પડે છે.

હવે આપણે આવશ્યક વાચન અર્થગ્રહણ કૌશલ્યોની વાત કરીશું.

મુખ્ય/મધ્યવર્તી વિચારની શોધ (Finding the main/central idea)

કોઈ પણ ફકરાનો મુખ્ય વિચાર શોધી કાઢવા માટે જુદાં જુદાં વાક્યોમાં સામાન્ય તત્ત્વો ક્યાં છે તે શોધી કાઢવાં જોઈએ. કેટલાક લેખકો વિષય સૂચવતા વાક્યમાં જ મુખ્ય વિચાર રજૂ કરતા હોય છે અને મોટા છાપેલા અક્ષરમાં વિષયનું શીર્ષક પણ મૂકતા હોય છે. આમ છતાં ઉદાહરણ તરીકે સાહિત્યમાં સામાન્ય રીતે આવું બનતું હોતું નથી. મુખ્ય વિચાર સીધે સીધો રજૂ કરવામાં આવતો નથી, પરંતુ તે ગર્ભિત હોય છે. આવી પરિસ્થિતિઓમાં, લેખકે સૂચવેલી કેટલીક કડીઓમાંથી વાચકે તે શોધી લેવાનો રહે છે.

મુખ્ય વિચાર શોધી કાઢવાની કોઈ એક સંપૂર્ણ પદ્ધતિ વિદ્યમાન નથી. આમ છતાં, એક સામાન્ય સૂચન એવું છે કે વાચકે ફકરાનું વિષયવસ્તુ શું છે તે જાણી લેવું જોઈએ અને તેમાં ખાસ (વિશિષ્ટ અથવા અસામાન્ય) બાબત વિશે લેખકે શું કહેવા પ્રયાસ કરે છે તે નિશ્ચિત કરવું જોઈએ. એકવાર જ્યારે અધ્યેતા આ બાબતો નક્કી કરી લે છે, ત્યારે તે મુખ્ય વિચારને પકડી શકે છે.

જ્યારે આપણે કોઈ ફકરાઓના જૂથ કે કોઈ વાર્તા વિશે વાત કરતા હોઈએ છીએ ત્યારે આપણે 'મુખ્ય વિચાર'ને બદલે સામાન્ય રીતે 'મધ્યવર્તી વિચાર' એવા શબ્દનો પ્રયોગ કરીએ છીએ. મધ્યવર્તી વિચાર શોધી કાઢવા માટે પ્રાસ્તાવિક ફકરો સામાન્ય રીતે મદદરૂપ બને છે, કારણ કે તે કાં તો મધ્યવર્તી વિચારની આગાહી કરે છે; અથવા તેનો વિકાસ કેવી રીતે થશે તે દર્શાવે છે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 5

નોંધ : (a) તમારા ઉત્તર માટે નીચે ખાલી જગ્યા આપવામાં આવી છે.

(b) આ એકમને અંતે આપેલા ઉત્તર સાથે આપનો ઉત્તર સરખાવો.

નીચેનો ફકરો વાંચો. તેનો વિષય લખો અને તે વિષયમાં ખાસ વિશિષ્ટતા શું છે તે જણાવો; ત્યાર બાદ આ ફકરાનો મુખ્ય વિચાર જણાવો.

“તમે જીવતા હો તેવું હું વિચાર્યા કરતો; કે જેથી આપણે શરૂઆત કરી શકીએ. હું મારી જાતને કહ્યા કરતો કે હું તે જુદી જ રીતે કરીશ, તમારી સાથે ધીરજથી કામ લઈશ, સમજવાનો પ્રયત્ન કરીશ....જ્યારે હું અનુમાન કરતો કરું છું ત્યારે મને એમ લાગે છે કે મેં એ જ રીતે કર્યું હોત. જીવનમાં ઘણી તકો આવતી નથી. તમે વિકસતા જાઓ છો અને સમજ્યા વિના કંઈક બની જાઓ છો. હું વધારે સારી વ્યક્તિ બનવાનું આયોજન કરું છું અને જોઉં છું કે બધી જ પ્રાચીન તરાહોનું પુનરાવર્તન કરીને, સ્વાર્થી બનીને, લોકોના જીવનનો આશય શો છે તેની પરવા કરતો નથી-ઘણી વાર મને લાગે છે કે હું સુંદર, કામવાસના રહિત, ભારવિહીણો અને અપેક્ષા વિહીન છું - પરંતુ ત્યાર બાદ હું વાસ્તવિક ભૂમિ પર ફરીથી પછડાઉં છું અને મારે બધું જ જોઈએ છે. “સૌથી વધુ તો હું પોતે જ.”

— રૂબીન (Rubin, 1983)

વિષય.....

વિષય અંગેની વિશિષ્ટતા શું છે ?

મુખ્ય વિચાર.....

પંક્તિઓની વચ્ચેનું વાચન (Reading between the lines)

કેટલાક લેખકો તેમને જે કહેવું હોય છે તે સીધેસીધું કહેતા નથી, પરંતુ તે તેમના વિચારો પરોક્ષ રીતે ગોળગોળ ભાષામાં વ્યક્ત કરે છે. તેથી જ અનુમાન કરવાની શક્તિને (સામર્થ્યને) પંક્તિઓ વચ્ચેના વાચનનું સામર્થ્ય કહેવામાં આવે છે. રહસ્યકથાના લેખકો તેમની વાર્તાઓમાં રહસ્ય જળવવા માટે અનુમાનને આવશ્યક માને છે.

ઉદાહરણ તરીકે, શેરલોક હોમ્સ અને પેરી મેસનની વાર્તાઓ મોટે ભાગે કડીરૂપ પુરાવાઓના રહસ્યોદ્ઘાટનનું પાત્રોનું સામર્થ્ય, કે જેનાથી તેમની આસપાસનાં અન્ય પાત્રો અજાણ હોય છે - તેના પર આધાર રાખે છે.

પાઠ્યપુસ્તકોના લેખકો, ગમે તેમ પણ, કાલ્પનિક કથાઓ લખનાર લેખકો કરતાં વધુ સરળ રીતે માહિતીની રજૂઆત કરે છે. આમ છતાં, મોટા ભાગનાં પુસ્તકોમાં ગર્ભિત અર્થ સમાયેલો હોય છે, જેનો વાચકોએ નિષ્કર્ષ કાઢીને અનુમાન કરવાનું રહે છે. દાખલા તરીકે, જ્યારે અધ્યતાઓ ઇતિહાસમાં કેટલાક મહત્વના લોકોનાં કાર્યો કે નિર્ણયો વિશે વાંચે છે ત્યારે તેઓ તેમનાં પાત્રો વિશે વાંચે છે ત્યારે ત્યાંના લોકોને પહેરવાનાં વસ્ત્રોના પ્રકાર વિશે અનુમાન કરે છે, સાથેસાથે તેઓ ત્યાં કેવું જીવન જીવતા હશે તેના વિશે અનુમાન કરે છે. સારા વાચકો વાંચતી વખતે તેઓ જે કંઈ વાંચતા હોય છે તેમાંથી ઉકેલની કડીઓ મેળવવાનો પ્રયાસ કરતા હોય છે. જોકે સિદ્ધહસ્ત

વાચકો જ્યારે જ્યારે વાચન દરમિયાન આવું કરતા હોય છે ત્યારે ત્યારે સામાન્ય રીતે તેઓ આનાથી સમાન હોતા નથી.

અધ્યેતાઓ જે કંઈ સામગ્રી વાંચતા હોય છે તેના વિશે ચાવીરૂપ પ્રશ્નો પૂછવાથી તેઓ જે કંઈ વાંચે છે તેમાંથી અનુમાન તારવવાની તેમને પ્રેરણા મળે છે. તેમના અનુમાનને સમર્થન આપે તેવી માહિતીની પણ તેમને પૃચ્છા કરવી જોઈએ. આને માટે બીજી એક પ્રવિધિનો પણ ઉપયોગ કરી શકાય. અધ્યેતાઓએ જે કંઈ વાંચ્યું હોય તેના સંદર્ભમાં કેટલાંક વિધાનો રજૂ કરીને તે વિધાનો સાંચા છે કે ખોટાં તેનો નિર્ણય કરવાનું કહેવું જોઈએ. આ પ્રવિધિનો જટિલતાની વિવિધ માત્રાઓ સાથે અધ્યયનનાં બધાં સ્તરોએ ઉપયોગ કરી શકાય.

કક્ષાન્વિત કરવું (Categorising)

જુદી જુદી બાબતોને જુદી જુદી કક્ષાઓમાં વિભાજિત કરવાની ક્ષમતા એ એક મહત્વનું વાચનકૌશલ્ય છે. વળી તે સંકલ્પનાઓના વિકાસ માટે આવશ્યક પણ છે. જેમ જેમ અધ્યેતાઓની ગુણવત્તા/કક્ષાનો વિકાસ થતો જાય તેમ તેમ તેમનામાં કક્ષાન્વિત કરવાના કૌશલ્યનો વિકાસ જોઈએ. અધ્યેતાઓમાં વસ્તુઓને જુદી પાડવાની અને તેમને વધુ સંકુલ રીતે વર્ગીકૃત કરવાની ક્ષમતા હોવી જોઈએ. તેમનામાં વધુ સામાન્ય વર્ગીકરણથી વધુ વિશિષ્ટીકરણયુક્ત વર્ગીકરણ તરફ જવાની પણ ક્ષમતા હોવી જોઈએ. આપણે એક દૃષ્ટાંત જોઈએ :

શબ્દોની એક શ્રેણીમાં, આ બધા શબ્દોમાં શું સામ્ય છે અને આ શ્રેણીમાં કયો શબ્દ બંધબેસતો નથી તે પારખતાં અધ્યેતાઓને આવડવું જોઈએ (અધ્યેયનની ઉચ્ચકક્ષાએ, આ જાતનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે અને તે ઉપયોગી જણાયો છે).

દૃષ્ટાંત

નીચે આપેલી શબ્દોની દરેક શ્રેણીમાંથી શ્રેણીમાં બંધબેસતો ન હોય તે શબ્દ ઓળખી કાઢો.

- (i) ટેડકા, સાપ, કાચબા, ગરોળી
- (ii) સરાસરી, મધ્યસ્થ, બહુલક, વિસ્તાર
- (iii) કિલોમીટર, ડેસિમીટર, સેન્ટીમીટર, લેક્ટોમીટર

જે અધ્યેતાઓને વર્ગીકરણમાં મુશ્કેલી અનુભવે છે, તેમને સાદૃશ્યમૂલક ગુણધર્મો તારવવામાં પણ મુશ્કેલી પડતી હશે. શિક્ષકોએ સાદૃશ્યતા ધરાવતા શબ્દોને ઓળખવાના પ્રવૃત્તિઓ(analogy activities)નો ઉપયોગ શીખવવામાં કરવો જોઈએ અને કેટલાંક વિશિષ્ટ ક્ષેત્રોમાં સંકલ્પનાઓ સમજવામાં અધ્યેતાઓની કસોટીઓ કરવી જોઈએ.

દાખલા તરીકે,

- (i) ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓ માટે ખડક, તો (પક્ષીવિદો) માટે પક્ષી
- (ii) ઓડોમિટર માટે દૂરત્વ, તો દિશા માટે (હોકાયંત્ર)
- (iii) હજાર માટે એક, તો (કિલોમીટર) માટે મીટર

આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓને હજી વધુ સહેલી બનાવી શકાય, અધ્યેતાઓને શબ્દોની યાદીમાંથી યોગ્ય જવાબ પસંદ કરવાનું કહી શકાય.

હકીકત (તથ્ય) અને અભિપ્રાયની તુલના (Distinguishing between fact and opinion)

હકીકતો કે તથ્યો અને અભિપ્રાયોને જુદાં પાડવાની ક્ષમતા એક ઉપયોગી કૌશલ્ય છે. આ કૌશલ્ય અધ્યેતાઓ જે પ્રકારના સમીક્ષાત્મક વાચનનો વિકાસ કરવાનો છે તેના માટે જરૂરી છે.

અધ્યેતાઓએ જે કંઈ વાંચ્યું હોય તે બધું જ તદ્દન સત્ય અથવા સાચું જ ન પણ હોય, તેનો વિવેક કરવાનું અધ્યાપકોએ શીખવવું જોઈએ. જો અધ્યેતાઓ એનું કંઈક વાંચે કે જેમાંથી કંઈ અર્થ

અધ્યેતા સહાયક સેવાઓ :
જરૂરિયાત અને તંત્રવ્યવસ્થા

નિષ્પન્ન ન થતો હોય, ભણે તે પુસ્તક કોઈ અધિકૃત લેખક દ્વારા લખાયેલું હોય, તો એવા સંજોગોમાં તેઓ તે અંગે પૃચ્છા કરી શકે છે.

આ ઉપરાંત અધ્યેતાઓ જે કંઈ વાંચે છે તેમાં જો પ્રચાર કે પૂર્વગ્રહ જણાય તો તેને પણ શોધી કાઢવામાં શિક્ષકોએ મદદરૂપ થવું જોઈએ. આ બીજા પ્રકારનું સમીક્ષાત્મક વાચનકૌશલ્ય છે.

સર્જનાત્મક વાચન (Creative Reading)

આ પ્રકારનું વાચન પૃથક્ ચિંતન માગી લે છે. ઉત્તમ વાચકો જે દેખાય છે તેની પેલે પારનું જુએ છે અને નવા વૈકલ્પિક ઉકેલો શોધી કાઢે છે. અધ્યેતાઓમાં આ પ્રકારનાં કૌશલ્યોનો નિકાસ કરવા માટે તેમને જુદા જુદા પ્રકારે સમસ્યાઓના ઉકેલો શોધી કાઢવા પ્રોત્સાહિત કરવા જોઈએ અને બૌદ્ધિક સાહસિકો બનવા માટે અથવા શૈક્ષણિક અનુમાનો તારવવા પ્રોત્સાહિત કરવા જોઈએ.

માનસિક વ્યાયામ એટલે કે કોઈ પણ પ્રકારના અવરોધ સિવાય વિવિધ પ્રકારના વિચારો જન્માવવા એ પણ વિવિધ વ્યવસાયો અને ઉદ્યોગોમાં અપનાવવામાં આવતી પ્રવિધિ છે. શિક્ષકો પણ અધ્યેતાઓની કલ્પનાશક્તિ વિકસાવવા આ પ્રવિધિનો વધારે અસરકારક રીતે ઉપયોગ કરી શકે છે. કોઈ પણ સ્તરે અધ્યેતાઓને શરૂઆત કરાવવા માટેની આ શ્રેષ્ઠ પ્રવિધિ છે. અસરકારક મનોવ્યાયામ માટેના સ્વીકૃત સિદ્ધાંતો નીચે મુજબ છે :

- (1) ગમે તે ચાલી જાય છે;
- (2) કોઈ ટીકા/ટિપ્પણી નહિ; અને
- (3) અન્યના વિચારો પર રચના કરો.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ – 6

- નોંધ : (a) તમારા ઉત્તર માટે નીચે ખાલી જગ્યા આપવામાં આવી છે.
(b) આ એકમના અંતે આપેલા ઉત્તર સાથે આપનો ઉત્તર સરખાવો.

એક ઉત્તમ વાચકની (ઓછામાં ઓછી 5) લાક્ષણિકતાઓની યાદી બનાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

2.6 વાચન અને દૂરવર્તી શિક્ષણ (Reading and Distance Learning)

દૂરવર્તી શિક્ષણ લેનાર અધ્યેતાઓ મોટે ભાગે પુખ્ત વયના હોય છે અને તેમાંના મોટા ભાગના કંઈ રીતે વાંચવું તે જાણતા જ હોય છે એ હકીકત હોવા છતાં પણ અમને એવું લાગે છે કે દૂરવર્તી શિક્ષણના અધ્યાપન અને અધ્યયનના સંદર્ભમાં વાચનનો વિશિષ્ટ રીતે ઉલ્લેખ થવો જોઈએ. અન્ય વાચકોની જેમ જ દૂરવર્તી શિક્ષણનો અધ્યેતા પણ પોતાનો મોટા ભાગનો સમય વાચન પાછળ જ ખર્ચે છે. એટલા માટે જ આપણી વાચન વિશેની વિશેષ ચર્ચા માત્ર વર્ગખંડની પરિસ્થિતિની પ્રાસંગિકતાને અનુસરીને સીમિત ન રહેવી જોઈએ. ઔપચારિક માળખા જેમ દૂરવર્તી શિક્ષણ લેનાર અધ્યેતાની પહોંચ શિક્ષક (શિક્ષકો) સુધી હોતી નથી, તે મર્યાદિત પ્રમાણમાં હોય છે. વાસ્તવમાં, દૂરવર્તી અધ્યેતાઓનું અવલંબન વર્ગખંડમાંના અભ્યાસ કરતાં વાચન પર વધુ હોય છે. પરિણામે તેમનો મોટા ભાગનો સમય, મુદ્રિત અને અન્ય સમૂહમાધ્યમો પર રચાયેલા અભ્યાસક્રમ પર આધાર રાખે છે.

દૂરવર્તી શિક્ષણની અધ્યાપનસામગ્રી, મોટે ભાગે વાતચીતની શૈલીમાં હોય છે. આનાથી અધ્યેતાઓને એવું લાગે છે કે તેઓ લેખક સાથે આદાન-પ્રદાન કરી રહ્યા છે અને પુસ્તક અંગેના પ્રશ્નો પૂછી રહ્યા છે. આ સામગ્રીઓ અધ્યેતાઓને ખાસ તબક્કે વિવાદાસ્પદ અને વાગ્મિતાયુક્ત પ્રશ્નો પૂરા પાડે છે. જે એમનામાં વધુ પ્રશ્નો જગાડવામાં મદદરૂપ બને છે. આમ કરવામાં અધ્યેતાઓ વિષય પર કાબૂ મેળવે છે. આ ઉપરાંત, સ્વમૂલ્યાંકન માટે આપવામાં આવેલા સ્વાધ્યાયોના પ્રશ્નો દ્વારા અધ્યેતાઓ વાચન અર્થગ્રહણના વિવિધ તબક્કાઓમાંથી પસાર થાય છે. એટલે કે, કેટલાક સ્વાધ્યાયો અધ્યેતાઓ પાસે પુસ્તકમાં રહેલા ખ્યાલો કે વિચારોનું અનુમાન કરવાની અપેક્ષા રાખે છે જ્યારે કેટલાક સ્વાધ્યાયો પુસ્તકમાં જેની રજૂઆત થયેલી છે તેના પરિવેના અધ્યેતાઓના પ્રતિભાવોની અપેક્ષા રાખે છે.

વિકસિત સંયોજકો - પ્રસ્તાવના, ધ્યેય દર્શક વિધાનો, ઉદ્દેશો વગેરે પણ અધ્યેતાઓને વાચનના હેતુઓ નિશ્ચિત કરવામાં મદદરૂપ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, ધ્યેયો અને ઉદ્દેશો પુસ્તકની સામગ્રીની રજૂઆત કરે છે અને પુસ્તક અધ્યેતાઓ પાસેથી શી અપેક્ષા રાખે છે તે રજૂ કરે છે. લેખનસામગ્રીના વધુ સારા અને સરળ અર્થગ્રહણ માટે જ્યાં જરૂર જણાય ત્યાં પારિભાષિક શબ્દોની સૂચિ પૂરી પાડવામાં આવે છે. દૂરવર્તી શિક્ષણની સામગ્રીઓનું નિર્માણ એવી રીતે કરવામાં આવે છે કે તે અધ્યેતાઓનાં વાચનકૌશલ્યોમાં સુધારો લાવી શકે.

દૂરવર્તી અધ્યાપન પદ્ધતિ અધ્યેતાઓ અસરકારક રીતે વાચન કરી શકે અને અધ્યાપકોની ટિપ્પણીઓમાંથી અધ્યયન કરી શકે તેવી અપેક્ષા રાખે છે : (અધ્યાપક ટિપ્પણીઓના મહત્ત્વ વિશે આ અભ્યાસક્રમના ખંડ-૩ (Block-3)માં ચર્ચા કરવામાં આવી છે.) અહીં અધ્યેતાઓને વિવિધ પ્રકારની ટિપ્પણીઓ આપવામાં આવી છે, જે તેમને અસરકારક રીતે વાચન કરવામાં અને અધ્યયન કરવામાં મદદરૂપ થશે તે નીચે મુજબ છે :

- અધ્યેતાના દષ્ટિકોણને ધ્યાનમાં રાખીને આપવામાં આવતી ટિપ્પણીઓ
- નૂતન ખ્યાલો, વિવિધ દૃષ્ટાંતો સૂચવતી ટિપ્પણીઓ
- અધ્યેતાઓની લેખિત અભિવ્યક્તિને વધુ સ્પષ્ટ બનાવવામાં મદદરૂપ થાય તેવી ટિપ્પણીઓ
- પુરાવાઓ/સંદર્ભોના યોગ્ય ઉપયોગ અંગે અધ્યેતાને માર્ગદર્શન મળે તેવી ટિપ્પણીઓ
- અધ્યેતાના કાર્યનું સમગ્ર તથા મૂલ્યાંકન કરે તેવી (ગ્રેડ/ગુણાંકન વગેરે બાબતો સમજાવતી) ટિપ્પણીઓ
- વિચારણા હેઠળના કોઈ કાર્યનો ભાગ, જે ભૂતકાલીન અને ભવિષ્યકાલીન સ્વાધ્યાયો સાથે સંબંધિત હોય; તેના વિશેની ટિપ્પણીઓ
- અધ્યેતાઓ ગુણાંકન અને શ્રેણી(ગ્રેડિંગ)ના નિયમો બરાબર સમજી શકે તે અંગેના વિવરણો વિશેની ટિપ્પણીઓ;
- તેમના પોતાના કરેલા કાર્યના મૂલ્યાંકન અંગેની અને કાર્ય (સ્વાધ્યાયો) સાથે મોકલેલી મૂલ્યાંકન નોંધો અંગેની ટિપ્પણીઓ;
- અધ્યેતાઓ વાચન અને લેખન અંગેના સ્વાધ્યાયોનું મૂલ્ય સમજી શકે તે માટે તેમને હકારાત્મક મદદ કરવા અંગેની ટિપ્પણીઓ :

આ ઉપરાંત વધુ સમજૂતીઓ માટે પૃથ્થક કરવા માટેનું નિમંત્રણ આપતાં બધી ટિપ્પણીઓનું સમાપન અધ્યેતાઓને થવું જોઈએ.

(દૂરવર્તી શિક્ષણની અધ્યાપનસામગ્રીઓ દ્વારા અધ્યેતાઓનાં વાચન અને અભ્યાસકૌશલ્યોનો કેવી રીતે વિકાસ થાય છે તે આ ખંડના ત્રીજા એકમમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે.)

2.7 સારાંશ (Let us Sum up)

આ એકમમાં આપણે શીખી ગયા કે....

- વાચન એક એકીકૃત પ્રક્રિયા છે અને વાચન વિશે કોઈ એક ચોક્કસ વ્યાખ્યા આપવી મુશ્કેલ છે.

અધ્યતા સહાયક સેવાઓ :
જરૂરિયાત અને તંત્રવ્યવસ્થા

- બેરેટની વાચન અર્થગ્રહણની વર્ગીકરણવિધા (taxonomy of reading comprehension) ચાર વર્ગોમાં વિભાજિત થયેલી છે : શાબ્દિક અર્થગ્રહણ, આનુમાનિક અર્થગ્રહણ, મૂલ્યાંકન અને પ્રમાણવું.
- વાચન અર્થગ્રહણને પ્રેરે છે.
- અધ્યતાઓને આવશ્યક વાચનકૌશલ્યો માટે પ્રોત્સાહિત કરવા જરૂરી છે.
- વાચન અંગેની ચર્ચા એ માત્ર વર્ગ અધ્યાપન પૂરતી સીમિત નથી, તે દૂરવર્તી શિક્ષણપ્રથાના અધ્યાપન/અધ્યયન સાથે પણ ઘણી સુસંગત છે.
- પુસ્તકમાં આપવામાં આવેલા પ્રશ્નો અધ્યતાઓનો તેઓ જે કંઈ વાંચે છે તેની સાથે સંયોજિત કરવામાં અને તેઓએ જે કંઈ વાંચ્યું હોય છે તેની સાથે સંકલિત કરવામાં મદદરૂપ થાય છે.
- આ ઉપરાંત આપણે SQ3R પ્રવિધિ સર્વેક્ષણ, પ્રશ્નપૃચ્છા, વાચન અને સ્મૃતિ તેમજ સમીક્ષાની પણ ચર્ચા કરી છે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ – સંભવિત ઉત્તરો

1.

આપણે જ્યારે કોઈ પણ વિષયનું કોઈ પુસ્તક વાંચતા હોઈએ છીએ ત્યારે, તેમાં જે કંઈ માહિતી આપેલી હોય તેને આપણે આત્મસાત્ કરતા નથી. આપણે સામાન્યતઃ સક્રિય રીતે તેનો પ્રતિભાવ આપીએ છીએ અને લેખકના સંદેશ (બોધ)ને પામવા માટે શબ્દોના અર્થને ગ્રહણ કરીએ છીએ. તેથી, વાચન એ પુસ્તકના લેખન સાથેની સક્રિય આંતરક્રિયા છે.

2.

આપણે જ્યારે વાંચીએ છીએ ત્યારે આપણે ત્રણ ક્ષેત્રોને સુગ્રથિત કરીએ છીએ – જ્ઞાનાત્મક, દૃશ્યાત્મક અને ભાવાત્મક. તેથી જ્યારે આપણે વાંચીએ છીએ ત્યારે પસંદગી કરીએ છીએ, રૂપાંતર કરીએ છીએ, તંત્રબદ્ધ કરીએ છીએ, યાદ રાખીએ છીએ અને તે અંગેની પ્રતિક્રિયા વ્યક્ત કરીએ છીએ. આ બધું આપણાં વલણો અને જરૂરિયાતોને અનુરૂપ પ્રાપ્ય વાચનસામગ્રીને આધારે કરવાનું હોય છે. આ ઉપરાંત, જ્યારે આપણે વાચન કરીએ છીએ ત્યારે આપણા અનુભવો અને જ્ઞાનેન્દ્રિય સાથે જોડાયેલા દૃશ્યાનુભવો આપણા પ્રતિભાવોનું નિર્માણ કરે છે. દાખલા તરીકે, આંખોનું હલનચલન આપણે પુસ્તકમાંથી જે કંઈ વાંચીએ છીએ તેના પર અસર કરે છે અને તેને નિયંત્રિત કરે છે. વાચનની પ્રક્રિયા દરમિયાન આ ત્રણેય ક્ષેત્રો ક્રિયાન્વિત બને છે તેથી તેને એક એકીકૃત પ્રક્રિયા કહેવામાં આવે છે.

3.

(i) મૂલ્યાંકન (સર્જનાત્મક)

(ii) શાબ્દિક અર્થગ્રહણ

(iii) પ્રમાણવું

(iv) આનુમાનિક અર્થગ્રહણ (અર્થઘટનાત્મક). નોંધી લો કે આ કક્ષાઓની ભેજસેજ થઈ જાય તેવી શક્યતા છે.

4.

જોકે SQ3Rનાં બધાં સોપાનો તાર્કિક અને સહજ ક્રમમાં છે, છતાં પણ તે બધામાં ભેજસેજ અને પુનરાવર્તન થવાનો સંભવ છે. દાખલા તરીકે, આંખો જ્યારે સર્વેક્ષણ કે વાચન પર ભાર મૂકતા હોઈએ છીએ ત્યારે આપણે પ્રશ્નો પૂછવાનું ચાલુ રાખીએ છીએ અથવા આપણે ત્રીજા સોપાન (વાચન) પર પણ જતા હોઈએ છીએ. (તેમ છતાં, SQ3Rને તેની સંજ્ઞાઓ S, Q વગેરેનો ક્રમ જાળવીને જે સમજાવવામાં કશું નુકશાન નથી.)

5.

વિષય : લેખકની જીવનતરાહ

વિષયની ખાસ વિશિષ્ટતા શી છે : લેખકની જીવનશૈલી (તરાહ)માં પરિવર્તન લાવવું મુશ્કેલ છે.

મુખ્ય વિચાર : લેખકને લાગે છે કે કોઈના જીવનની તરાહમાં પરિવર્તન લાવવું મુશ્કેલ છે.

6.

ઉત્તમ વાચકો :

- (i) અનુમાન પર આધારિત દલીલ કરી શકે છે.
- (ii) આપેલા માહિતીખંડનો મુખ્ય/મધ્યવર્તી વિચાર કરી શકે છે.
- (iii) માહિતીનું એકત્રીકરણ અને વર્ગીકરણ કરી શકે છે.
- (iv) માહિતીમાંથી સમાન ગુણધર્મો તારવી શકે છે માહિતીનું પૃથક્કરણ, સંયોજન અને મૂલ્યાંકન કરી શકે છે.
- (v) જે કંઈ વાંચ્યું હોય તેમાંથી પ્રાપ્ત થતા સ્પષ્ટ જીવનસંદેશની પેલે પારનું વિચારવાની ક્ષમતા કેળવે છે.

એકમ 3 અભ્યાસકૌશલ્યો (Study skills)

રૂપરેખા

- 3.0 ઉદ્દેશો
- 3.1 પ્રસ્તાવના
- 3.2 અભ્યાસકૌશલ્યોની વ્યાખ્યા : એક પ્રયાસ
- 3.3 અભ્યાસકૌશલ્યોના અધ્યાપનનું મહત્ત્વ
  - 3.3.1 અભ્યાસની સુટેવો પાડવી
  - 3.3.2 પુસ્તક અંગેની માહિતી
  - 3.3.3 નકશા-આલેખનની સંકલ્પના
  - 3.3.4 કસોટીઓ યોજવી
- 3.4 અભ્યાસકૌશલ્યો અને દૂરવર્તી અધ્યાપન/અધ્યયન
- 3.5 સારાંશ

3.0 ઉદ્દેશો (Objectives)

પ્રસ્તુત એકમમાં, અભ્યાસ કૌશલ્યો અંગે આપને કેટલીક ઉપયોગી માહિતી આપવામાં આવી છે. આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા બાદ તમે :

- 'અભ્યાસકૌશલ્યો' શબ્દની વ્યાખ્યા આપી શકશો,
- 'અભ્યાસકૌશલ્યો'ના અધ્યાપન/અધ્યયનનું મહત્ત્વ દર્શાવી શકશો.
- અધ્યાપન/અધ્યયન કૌશલ્યોનો દૂરવર્તી શિક્ષણ સાથેનો સંબંધ સ્થાપી શકશો.
- દૂરવર્તી શિક્ષણ લેનાર અધ્યેતાઓ અને દૂરવર્તી શિક્ષણના અધ્યાપકો માટે અભ્યાસ કૌશલ્યો આવશ્યક છે તેવા નિષ્કર્ષ પર આવી શકશો.
- આપના અભ્યાસમાં અભ્યાસ કૌશલ્યો સફળતાપૂર્વક વિનિયોગ કરી શકશો.

3.1 પ્રસ્તાવના (Introduction)

અધ્યયનના કોઈ પણ સ્તર અને અધ્યાપનની કોઈ પણ પદ્ધતિઓને ધ્યાનમાં લીધા સિવાય અભ્યાસ એ અધ્યયન માટેનું એવું પ્રાથમિક માધ્યમ છે કે જે વર્ગખંડની બહાર પણ ચાલતું રહે છે. જોકે ગૃહ સ્વાધ્યાયો, વિશિષ્ટ પ્રકલ્પો પરના સ્વતંત્ર અભ્યાસ, નિરીક્ષકના નિરીક્ષણ અને માર્ગદર્શન હેઠળ ચાલતો અભ્યાસ દ્વારા અધ્યેતા સામગ્રીનું સંકલન કરે છે, ખ્યાલોનું નિર્માણ કરે છે કે જેનું અધ્યાપકો દ્વારા મૂલ્યાંકન થઈ શકે અને વિશિષ્ટ કૌશલ્યોની પ્રાપ્તિ માટે કાર્ય કરે છે.

અભ્યાસસામગ્રી ઉપરાંત અધ્યેતા ચોક્કસ માહિતી એકત્રિત કરવા માટે ઘણીવાર પુસ્તકાલય પર તેમજ નૂતન પ્રકારના અધ્યયનસ્ત્રોતો જેવાં કે દૃશ્ય-શ્રાવ્ય કેસેટ્સ, ફિલ્મસ્ટ્રીપ્સ વગેરે પર પણ આધાર રાખે છે. શૈક્ષણિક વાતાવરણ ગમે તે પ્રકારનું હોય, તો પણ અભ્યાસટેવો, અધ્યયન માટેની પ્રેરણા અને હકારાત્મક સામાન્ય વલણ એ અધ્યેતાની શૈક્ષણિક સિદ્ધિ પર અસર કરવાનાં નિર્ણાયક પરિબળો છે.

નૂતન શૈક્ષણિક ટેકનોલોજીના આવિષ્કાર સાથે અભ્યાસસામગ્રી લેખનનો પદ્ધતિસરનો અભિગમ, અભિકમિત અધ્યયન, ટેલિવિઝન અને કમ્પ્યુટર આધારિત અધ્યાપન-અધ્યયન એ સ્વયં શૈક્ષણિક પ્રક્રિયા કરતાં સહેજ જ જુદાં પડે છે અને વિષયવસ્તુ સાથે વધારે સંકળાયેલાં છે. આમ છતાં, ઊંઠી જનાર અધ્યેતાઓની સંખ્યા વધેલી છે અને વધતી જ જાય છે. શૈક્ષણિક કારકિર્દીની નિષ્ફળતા માટે જે-તે સંબંધિત અધ્યેતાને સફળતા માટે આવશ્યક એવા પદ્ધતિસરના પ્રયત્નના અભાવને કારણરૂપ ગણી શકાય. પ્રસ્તુત એકમમાં, અભ્યાસકૌશલ્યોના અધ્યાપનની આવશ્યકતા

પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. ઘણે ઠેકાણે આપણે ઔપચારિક વર્ગખંડની પરિસ્થિતિઓ વિશે ચર્ચા કરી છે. આમ છતાં, એવું માની લેવાની જરૂર નથી કે ઔપચારિક વર્ગશિક્ષણના સંદર્ભમાં આપણે અભ્યાસ કૌશલ્યોનાં અધ્યાપન પૂરતા જ આપણને સીમિત કરી દઈએ છીએ. દૂરવર્તી શિક્ષણનાં સંદર્ભમાં અભ્યાસ કૌશલ્યોના શિક્ષણની સુસંગતતાની ચર્ચા કરવા માટે એક આખો વિભાગ 3.4 ફાળવવામાં આવ્યો છે.

આ એકમ વાચનકૌશલ્યોને કેન્દ્રમાં રાખીને ચર્ચા કરનાર અગાઉના એકમ સાથે ઘનિષ્ટ રીતે સંબંધ ધરાવે છે. આ બંને એકમોનો એકસાથે અભ્યાસ તમારા અભ્યાસમાં યોગ્ય રીતે નિપુણતા કેળવવામાં મદદરૂપ થશે.

3.2 અભ્યાસકૌશલ્યોની વ્યાખ્યા : એક પ્રયાસ (Defining Study Skills : An Attempt)

વિવિધ જરૂરિયાતો પર આધારિત, જુદા જુદા ચિંતકોએ ‘અભ્યાસકૌશલ્યો’ની પરિભાષાને વ્યાખ્યાયિત કરી છે. આ માટે અભ્યાસ કૌશલ્યો સાથે સંબંધિત જે પરિભાષાઓ આપવામાં આવી છે તે નીચે મુજબ છે :

- સાધન (માધ્યમ) સંપુટ;
- જ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટેના સર્વોત્તમ માર્ગો
- સંકલિત કૌશલ્યોની શ્રેણી
- સૂક્ષ્મ-કૌશલ્યો અથવા ઉપ-કૌશલ્યો અને
- વ્યવસ્થિત અભ્યાસટેવો વગેરે...

કેટલાક લોકો માટે, અભ્યાસકૌશલ્યો એ એવી વ્યૂહરચનાઓ છે કે જેમના દ્વારા અધ્યેતાઓ શ્રવણ, કથન, વાંચન અને લેખન જેવી પ્રવૃત્તિઓમાંથી મહત્તમ લાભ મેળવી શકે. બીજા કેટલાક લોકો માટે અભ્યાસકૌશલ્યો એ એમને માટે એવાં વિકસિત કૌશલ્યો બની જાય છે કે જે નિર્ભય રીતે યાંત્રિક કે કૃત્રિમ હોતાં નથી, પરંતુ તે તેમના દ્વારા સર્જનાત્મક ચિંતનનો પણ વિકાસ થઈ શકે છે. આ બધાં કૌશલ્યો અધ્યેતા પાસે સૂક્ષ્મ મનોવ્યાયામની અપેક્ષા રાખે છે.

‘અભ્યાસ કૌશલ્યો’ એ પદનાં ભિન્ન ભિન્ન રીતે કરાયેલાં અર્થઘટનોની સંક્ષિપ્ત ચર્ચા પાછળ એ પ્રત્યેક વ્યાખ્યાઓના મહત્ત્વને નકારવાનો નહીં, પણ પ્રસ્તુત વિભાવનાનું વિવરણ કેટલું મુશ્કેલ છે તે દર્શાવવાનો ખ્યાલ છે.

તેથી, પ્રવર્તમાન બધાં જ ઓળખચિહ્નો અને વ્યાખ્યાઓને ફગાવી દઈને, અધ્યેતાને તેમના અભ્યાસમાં આવશ્યક એવાં કૌશલ્યો દ્વારા તે મહત્તમ લાભ મેળવી શકે તે માટે જરૂરી તમામ કૌશલ્યો માટે આપણને જે અભિપ્રેત છે તેવી આ પરિભાષાને ઉપયોગમાં લઈશું. આને જો વિસ્તારથી જોઈએ તો, અભ્યાસ કૌશલ્યો એ એવાં કૌશલ્યો કે એવી વ્યૂહરચનાઓ (પ્રયુક્તિઓ) છે કે જેનો ઉપયોગ અધ્યેતા પોતાના અભ્યાસ માટે કરે છે અને અભ્યાસ સામગ્રીઓ પર સ્વતંત્ર અને અસરકારક રીતે પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. આમ છતાં, અધ્યેતાના પોતાના અથવા અન્ય કોઈકના વક્તવ્ય (સંદેશને વ્યક્ત કરવા અથવા પામવા માટેનાં તમામ કૌશલ્યોનું વર્ગીકૃત રીતે વિશિષ્ટીકરણ કરવાનું મુશ્કેલ છે.

અધ્યેતાની શૈક્ષણિક કારકિર્દીની નિષ્ફળતા યા સફળતાનો આધાર મુખ્યત્વે અનુક્રમે અલ્પવિકસિત યા સુવિકસિત અભ્યાસ ટેવો પર રહેલો છે.

અભ્યાસ કૌશલ્યોને વ્યાખ્યાયિત કરવામાં અને તેની સૂચિ બનાવવામાં શા માટે મુશ્કેલી અનુભવાય છે ?

દેખીતી રીતે જ આ બાબતે આપણે બધાં જુદી જુદી રીતે મુશ્કેલી અનુભવીએ છીએ. અધ્યેતાઓ

અધ્યેતા સલાયક સેવાઓ :
જરૂરિયાત અને તંત્રવ્યવસ્થા

દ્વારા ચોક્કસપણે અભ્યાસ કરવાની જુદી જુદી પદ્ધતિઓ અને ટેવોને લીધે અભ્યાસ કૌશલ્યોની સર્વત્રાહી વ્યાખ્યા અને તેની યાદી બનાવવામાં મુશ્કેલી અનુભવાય છે. દિવસ કે રાત્રિના સમયની પસંદગી, અભ્યાસ બેઠકો વચ્ચેનો સમયગાળો, અવાજની માત્રા અથવા સહ્ય સંગીત કે પાર્શ્વભૂમિકામાં વાગતું સંગીત, અધ્યેતા જ્યાં અભ્યાસ કરવો હોય તે સ્થળની ભૌતિક પરિસ્થિતિઓ, અભ્યાસેતર પ્રવૃત્તિઓની દખલગીરી અને અધ્યેતા દ્વારા અપનાવાતી ચોક્કસ અભ્યાસ પ્રવિધિ - આ ઘણાં પરિબળોમાંનાં આ કેટલાંક પરિબળો એવાં છે કે જે વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ જુદાં પડે છે. કેટલીક અભ્યાસ ટેવો અસરકારક અધ્યયનને પ્રોત્સાહિત કરે છે, જ્યારે અન્ય કેટલીક અધ્યયનમાં અવરોધક બને છે.

પરિણામે, અમારું માનવું છે કે અભ્યાસકૌશલ્યોની વ્યાખ્યા વિશાળ (open) છે. તેથી કોઈ ચોક્કસ નિષ્કર્ષરૂપે અભ્યાસકૌશલ્યોની વ્યાખ્યા આપવાનો પ્રયાસ નિરર્થક બની જાય છે અને તેથી અધ્યેતા તેની સમસ્યા અથવા પ્રશ્નના ઉકેલ માટે જેમને ઉપયોગમાં લે છે તેવાં અભ્યાસકૌશલ્યોની સૂચિ પણ બનાવી શકાય નહિ. આ પ્રશ્ન પરની વિચારણા અને પુનઃવિચારણા પણ પ્રવર્તમાન વ્યાખ્યાઓનાં વધુ અને વધુ પરિણામો ઊભાં કરશે.

આપણે અભ્યાસકૌશલ્યો પર વધુ ચર્ચા લંબાવીએ તે પહેલાં 'અભ્યાસ' શબ્દની પરિભાષા શું છે તે અંગે સર્વસંમતિ સાધવા પ્રયાસ કરીશું તો તે વધુ ઈચ્છનીય લેખાશે.

નીચેનાં વિધાનો પર વિચાર કરો :

'અભ્યાસ' શબ્દ નીચેની બાબતો સાથે સંબંધિત છે -

- નિયત વ્યાખ્યાનોમાં હાજરી આપવી અને મુદ્દાઓ નોંધવા;
- જે-તે સંબંધિત વિષયથી પરિચિત થવું અને તે વિષય અંગેની આવશ્યક જાણકારી પ્રાપ્ત કરવી;
- વિષયવસ્તુના કેટલાક અંશો અથવા સંપૂર્ણ વિષયવસ્તુને ગોખવું;
- મંતપૂર્વકની અને પદ્ધતિસરની સમજપ્રાપ્તિની ઝંખના; અને
- અધ્યયન માટે સ્વચિંત અને આત્મશક્તિઓનું સમર્પણ.

'અભ્યાસ'ની વ્યાખ્યા આપવાની આ તક પ્રાપ્ત કર્યા પછી તમારામાંના કેટલાકે ઉપરોક્ત વિધાનોમાંથી ગમે તે એકની પસંદગી કરી હશે, તો વળી કેટલાકે તેમાંથી સંયુક્ત રીતે વિધાનોની પસંદગી કરી હશે. આમ છતાં, હજી પણ કેટલાક એવા હશે કે જે આ બધામાંથી કોઈ પણ વિધાન સાથે સંમત થશે નહિ. આ વિધાનો પરત્વેનો આપણો પ્રતિભાવ શો છે ? તમારામાંથી કેટલાકે આ વિધાનોના સહયોજનને પસંદગી આપી હશે. અમારી સંમતિ એમની સાથે છે.

આપણે આની વિસ્તૃત ચર્ચા કરીશું.

આમાંનું એક પણ વિધાન અથવા વિધાનોનું સંયુક્ત જોડાણ 'અભ્યાસ'ની વ્યાખ્યા સંતોષકારક રીતે આપી શકે તેમ નથી. 'અભ્યાસ'માં તમે લક્ષ્યાંકો નિર્ધારિત કરો છો, પદ્ધતિઓની પસંદગી કરો છો, કસોટીઓ આપો છો, સમસ્યાઓ ઉકેલો છો, પ્રયોગો કરો છો, માહિતી એકઠી કરો છો, માન્યતા કે અભિપ્રાયોમાં સૂચનોમાંથી તથ્યો તારવો છો, તથ્યો યા હકીકતોની તુલના કરો છો, અભિપ્રાયો યા મંતવ્યોની પ્રમાણભૂતતા નક્કી કરો છો, સૂચનો પર વિચારણા કરો છો અને છેવટે સાબિતીઓ અને સત્યનું શોધન કરો છો.

આમ, અભ્યાસમાં માત્ર તમારા પોતાના જ નહિ, પણ એ વ્યક્તિઓના વિચારો કે મંતવ્યોનું પૃથક્કરણ કે સમીક્ષા પણ અપેક્ષિત છે, કે જેમનાં પ્રવચનો અથવા ચર્ચાઓનું તમે શ્રવણ કર્યું હોય કે જેમની કૃતિઓ ક્યાંક વાંચી હોય. આ ઉપરાંત, તમારે સંક્ષિપ્ત અને પૂરતા પ્રમાણમાં નોંધ કરી સારાંશ ઉતારી લેવો જોઈએ કે જે તમને તમે જે કંઈ વાંચ્યું હોય તેને યાદ કરવામાં મદદ કરે, અને તમારા ચિંતનને સ્પષ્ટ કરે. વાસ્તવમાં, તમારે નિશ્ચિત લક્ષ્ય તરફ ગતિ કરવાની હોવાથી માહિતીને ઝડપી અને અસરકારક બનાવવા માટે તમારી આલોચનાત્મક શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવો પડશે. આટલી ચર્ચા કર્યા પછી, આપણે અભિપ્રેરણાનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. આપણે એ વાત સાથે પણ સંમત છીએ કે બધા જ અધ્યેતાઓ નવી ટેવો (દા.ત., અભ્યાસ ટેવો)

શીખવા માટે જેટલા પ્રમાણમાં પ્રયાસો હાથ ધરવા જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં પ્રયાસો કરવા તૈયાર થતા નથી. કેટલાક એવી માન્યતા ધરાવે છે કે તેઓ જેવા છે તેવા બરાબર છે. આવા અધ્યેતાઓ અધ્યયન માટે દેખીતી રીતે જ અભિપ્રેરિત થતા નથી. અભાવ અસરકારક અધ્યયનને ખતમ કરી નાખે છે.

અભ્યાસકૌશલ્યોને સમજવાનો પ્રયાસ કર્યા પછી આપણે અભ્યાસકૌશલ્યોના અધ્યાપનનું મહત્ત્વ જોઈશું.

3.3 અભ્યાસકૌશલ્યોના અધ્યાપનનું મહત્ત્વ (Significance of Teaching Study Skills)

ઘણા પ્રસંગોએ, તમે અધ્યેતાઓને નીચેનાં વિધાનો કરતાં સાંભળ્યા હશે અથવા ઘણી વાર એક અધ્યેતા તરીકે તમે સ્વયં આવાં વિધાનો ઉચ્ચાર્યા હશે :

“હું આખો દિવસ અભ્યાસ કરું છું છતાં પરીક્ષાઓમાં સારો દેખાવ કરી શકતો નથી.”

“હું જે કંઈ વાંચું છું તેને યાદ પણ રાખી શકતો નથી, આખી રાત અભ્યાસ કર્યો હોવા છતાં.”

“કેવી રીતે અભ્યાસ કરવો તે હું જાણતો નથી.”

“હું જ્યારે અભ્યાસ કરું છું ત્યારે સંગીત સાંભળું છું.”

તમે આવા પ્રકારનાં વિધાનો કર્યા હશે કે સાંભળ્યા પણ હશે.

હકીકત તો એ છે કે અભ્યાસ અંગેની મુશ્કેલીઓ કંઈ અસામાન્ય નથી. ઉચ્ચ શિક્ષણ લેવા આપણામાંના ઘણાને આ બાબત ડંખતી હશે.

આપણે શાળામાં જે અભ્યાસ કરતા હતા તેના કરતાં ઉચ્ચતર કક્ષાઓના શિક્ષણમાં વધારે અભ્યાસ કરવાની જરૂર પડે છે. જેમ જેમ આપણે ઉચ્ચ અભ્યાસ તરફ ડગ માંડવા જોઈએ છીએ તેમ તેમ શાળા કક્ષાએ આપણને જે મદદ મળતી હતી તે ધીરે ધીરે બંધ થતી જાય છે. એટલે કે અધ્યેતા જ તેના પોતાના અધ્યયન માટે જવાબદાર બને છે. અલબત્ત, શિક્ષક કે અધ્યાપક અધ્યયન થઈ શકે તેવું ઉત્તેજક વાતાવરણ પેદા કરવામાં સહાયભૂત બને છે. પરંતુ શાળા કક્ષાએ જે પ્રકારનું શિક્ષણ અપાય છે તેવા પ્રકારનું આ હોતું નથી. ઉચ્ચ કક્ષાએ અધ્યેતાએ પોતાની અભ્યાસ ટેવો/પદ્ધતિઓ ઊભી કરવી જોઈએ અને તેણે પોતાનું લક્ષ્ય નક્કી કરીને પોતાના જ માર્ગદર્શક બની રહેવું જોઈએ.

અધ્યેતાઓ આ પ્રમાણે કરી શકે તે માટે તેમને શાળાકક્ષાએ જ અભ્યાસકૌશલ્યોનું શિક્ષણ આપવું જોઈએ.

કેટલાક અધ્યેતાઓ અભ્યાસમાં નબળો દેખાવ કરે છે કારણ કે કેવી રીતે અભ્યાસ કરવો તે તેઓ ક્યારેય શીખ્યા નથી. પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો બાળકોને અભ્યાસકૌશલ્યો પ્રાપ્ત થાય તે માટે સમય ફાળવતા નથી. આ ઉપરાંત, તેઓ માને છે કે આ કાર્ય માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકોનું છે. વિધિની વક્રતા તો એ છે કે ઘણા માધ્યમિક શિક્ષકો એમ માને છે કે અધ્યેતાઓને જેમની જરૂર છે તેવાં અભ્યાસકૌશલ્યો તેમણે પ્રાપ્ત કરી લીધેલાં જ છે. તેથી તેમને આ માટે સમય ફાળવવાની જરૂર નથી. આને પરિણામે, કોઈ પણ તબક્કે અધ્યેતાઓને અભ્યાસકૌશલ્યો પ્રાપ્ત કરવામાં મદદ મળતી નથી. તેઓ જ્યારે ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે જાય છે અથવા તેઓ દૂરવર્તી શિક્ષણના અભ્યાસક્રમો પસંદ કરે છે ત્યારે આની અસર તેમના અભ્યાસ પર પડે છે. અધ્યેતાઓમાં નબળી અભ્યાસટેવો વિકસે અથવા અભ્યાસ (અધ્યયન) અંગે તેમનામાં ખોટા ખ્યાલો બંધાય તે પહેલાં ચોક્કસપણે તેમને અભ્યાસ કરવાની ઉત્તમ રીતો પ્રાપ્ત કરવામાં મદદરૂપ થવું જોઈએ. અભ્યાસકૌશલ્યોનું શિક્ષણ અધ્યેતાઓને અભ્યાસ પાછળ ઓછો સમય ગાળવામાં અને વધુ અધ્યયન કરવામાં મદદરૂપ બને છે. આપણે અગાઉ જણાવી ચુક્યા છીએ કે કયાં કૌશલ્યોનું

શિક્ષણ આપવું જોઈએ તેની સર્વગ્રાહી તપાસયાદી બનાવવાનું કાર્ય મુશ્કેલ છે. આમ છતાં, અધ્યેતાએ સ્વતંત્ર અને સક્ષમ રીતે અભ્યાસ કરવા માટે ક્યાં કૌશલ્યો આવશ્યક છે તેની સૂચિ આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. આપણે એ વાત સ્વીકારવી જોઈએ કે બધા જ અધ્યેતાઓને લાગુ પડે તેવું કોઈ એક સૂત્ર (ફોર્મ્યુલા) નથી. આમ છતાં શૈક્ષણિક મનોવિજ્ઞાનીઓએ શોધી કાઢ્યું છે કે કેટલીક પ્રક્રિયાઓ અધ્યેતાઓને મદદરૂપ નીવડી શકે તેમ છે. હવે પછીના ઉપવિભાગોમાં વર્ગખંડમાં આ પ્રક્રિયાઓ અધ્યાપનને કેન્દ્રમાં રાખી ચર્ચા કરવામાં આવશે. વિભાગ 3-4માં દૂરવર્તી અધ્યેતાઓ માટે અભ્યાસટેવોના મહત્વ વિશે, તેમની અભ્યાસનીતિની સુધારણામાં તે કેવી રીતે સહાયક નીવડી શકે તેની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

3.3.1 અભ્યાસની સુટેવોનું નિર્માણ (Building good study habits)

આયોજન અને સંકલન એ બે મહત્વનાં પરિબળો છે, કે જે અધ્યેતાની શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓને ગતિશીલ બનાવે છે. તેને તેના કાર્યનું આયોજન અને સંયોજન કરતાં શીખવતું જોઈએ તેના અભ્યાસ માટે તેને કેટલો સમય જરૂરી છે, તે કયા વિષયનો ક્યારે અભ્યાસ કરશે, પ્રત્યેક અભ્યાસ સત્ર દરમિયાન તે શું સિદ્ધ કરવા માંગે છે અને તેનાં લક્ષ્યાંકો સિદ્ધ કરવા માટે તે આ પ્રવૃત્તિઓનું સંકલન કેવી રીતે કરશે.

એક જ સમયે કોઈ વ્યક્તિ આરામ પણ કરી શકે અને અભ્યાસ પણ કરી શકે ?

અભ્યાસ કરવા માટે અમુક પ્રમાણમાં માનસિક તનાવ, એકાગ્રતા અને ચોક્કસ દિશાનો પ્રયત્ન જરૂરી છે. જોકે તનાવનું પ્રમાણ વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ જુદું જુદું હોય છે. આપણે એ મુદ્દા પર ધ્યાન દોરવા માગીએ છીએ કે અભ્યાસ એ મૂળભૂત રીતે અઘરું કાર્ય છે અને જે અધ્યેતાઓ આવશ્યક અને યોગ્ય પ્રયત્નો કરતા નથી તેઓ સમયનો દુર્વ્યય કરે છે. આ બાબતને ધ્યાનમાં આપીને, સારી અભ્યાસ ટેવોના નિર્માણ માટે અમે ત્રણ આવશ્યક-અનિવાર્ય બાબતો સૂચવીએ છીએ. ભલે તે આપણને સામાન્ય લાગતી હોય, કારણ કે તેની વારંવાર ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આમ છતાં, તે આવશ્યક તો છે જ. આ ત્રણ બાબતો નીચે મુજબ છે :

- અભ્યાસ ક્યારે કરવો ?
- અભ્યાસ ક્યાં કરવો ?
- અભ્યાસ પાછળ કેટલો સમય ફાળવવો જોઈએ ?

અમે આમાંના કોઈ પણ સોપાનને ઓછું કે વધારે મહત્વ આપતા નથી. તેથી અહીં જે ક્રમમાં તે રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે તેનું ખાસ મૂલ્ય નથી.

અભ્યાસ ક્યારે કરવો ?

કેટલાક અધ્યેતાઓ માત્ર સત્રાંત પરીક્ષા અથવા કસોટી જાહેર થાય તેના થોડા સમય પહેલાંથી અભ્યાસ કરે છે. કેટલાક આખી રાત્રિ દરમિયાન અભ્યાસ કરે છે અને જવાબો ગોખી કાઢે છે. આપણામાંના બધાએ પણ કમ સે કમ એકાદ કે બેવાર આમ કર્યું હશે. સ્મૃતિ વિનાનો અભ્યાસ ગમે તેમ પણ વાસ્તવિક અભ્યાસ તરફ દોરી જતો નથી.

સારા અધ્યેતા બનવા માટે દરેકે પોતાનો અભ્યાસ સમય નિર્ધારિત કરવો જોઈએ અને તેને સમયના ગાળા દરમિયાન વહેંચી દેવો જોઈએ. અલબત્ત, અભ્યાસ કરવાની ક્ષમતા અને તેના કરતાં વધુ તો અભ્યાસનું આયોજન એ જન્મજાત હોતાં નથી. તે કૌશલ્યોની એવી શૃંખલા છે, કે જેનું અધ્યયન કરવું જ રહ્યું. અભ્યાસ કરવાના આયોજનનું શિક્ષણ આપવાની શિક્ષકની મોટી જવાબદારી છે. અધ્યેતાઓને એમ લાગવું જોઈએ કે નિયમિત આયોજનથી ગૂંચવાડો દૂર થશે અને તેઓ જેનો અભ્યાસ કરી રહ્યા છે તેને ધારણ કરવામાં અને સંકલિત કરવામાં તે સહાયભૂત થશે.

ઉદાહરણ તરીકે, વર્ગખંડની પરિસ્થિતિમાંવર્ગ શરૂ થયા પહેલાં અથવા પછી, અધ્યેતાને દરેક

વિષયને શક્ય તેટલો નજીકનો અભ્યાસ જે-તે વિષયના તાસ દરમિયાન જ પૂર્ણપણે કરવાની સલાહ આપવી જોઈએ. આનો આધાર મુખ્યત્વે વર્ગખંડમાં લેવાતા તાસ પર રહેલો છે. એટલે કે, જો એ સીધેસીધું માહિતીપ્રદ વ્યાખ્યાન/પ્રવચન હોય તો વ્યાખ્યાન પછી તુરત જ અભ્યાસ બેઠક યોજીને નોંધોની સમીક્ષા કરી શકાય અથવા તે જે તે બાબતો સમજ્યા છે કે કેમ તેની ચકાસણી કરી શકાય. સેમિનાર/ચર્ચા અગાઉની અભ્યાસ બેઠક અધ્યેતાઓને (અધ્યેતાઓને) માહિતીની પાર્શ્વભૂમિકા વાંચવાની તક પૂરી પાડશે અને તે રીતે વર્ગખંડમાં તેમને અસરકારક પ્રદાન કરવામાં મદદરૂપ બનશે. અહીં આપણે એ પણ સ્વીકારી લેવું જોઈએ કે વર્ગખંડના તાસોનાં વિવિધ સ્વરૂપોનો આપણે સ્પર્શ કર્યો નથી. અહીં તો માત્ર એક જ ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે કે જેથી તમે આવાં અન્ય સ્વરૂપો વિશે વિચારતા કરી શકો.

અભ્યાસ ક્યાં કરવો ?

તમે ગમે તે સ્થળે અભ્યાસ કરી શકો તે આદર્શ રીત છે. શાંત વાતાવરણવાળા પુસ્તકાલયમાં અથવા ભરચક બસ યા ગાડીમાં, આપણે વ્યવહારુ બનવું જોઈએ. આપણામાંના ઘણા સંપૂર્ણ રીતે અવરોધો સામે આંખમીંચામણાં કરી શકતા નથી. એટલા માટે જ અભ્યાસ કરવાનું સ્થળ શક્ય હોય ત્યાં સુધી અધ્યેતાનું ધ્યાન વિચલિત થાય તેવા વાતાવરણથી મુક્ત હોવું જોઈએ. અભ્યાસની પરિસ્થિતિ જોઈએ તો, અભ્યાસનું સ્થળ સારા અજવાશવાળું, યોગ્ય બારીબારણાંવાળું તેમજ વધુ પ્રમાણમાં ગરમ કે ઠંડું ન હોવું જોઈએ. અહીં આપણે એ પણ નોંધવું જોઈએ કે અધ્યેતાને જે કંઈ જોઈએ છે તે દરેક સુવિધા મળવી મુશ્કેલ છે. ઉદાહરણ તરીકે જો હોસ્ટેલમાં કે કોઈકના ઘરે રહેતા હોય તો આપણી પોતાની પસંદગીની દરેક બાબત પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ.

આપણા શારીરિક અંગવિન્યાસને આપણા અભ્યાસ સાથે કંઈ લાગે વળગે છે કે નહિ તે આપણે જોઈએ. ટેબલ અથવા ડેસ્ક પર ટટ્ટાર બેસીને અભ્યાસ કરવો એ શ્રેષ્ઠ સ્થિતિ છે. અલબત્ત, પથારી આકર્ષક કે પ્રલોભક હોઈ શકે, પરંતુ જો તમે એકવાર આડા પડ્યા તો અનિવાર્યપણે ઊંઘ આવશે. આરામખુરશી પણ તમારા પ્રયાસની અસરકારકતાને અવરોધક બની શકે.

અભ્યાસ પાછળ કેટલો સમય આપવો જોઈએ ?

ત્રીજું સોપાન અભ્યાસ પાછળ કેટલા પ્રમાણમાં સમય ગાળવો જોઈએ તે નિર્ધારિત કરે છે. એ સ્વીકારી લેવું જોઈએ કે અધ્યેતાઓ અભ્યાસ પાછળ જે સમય ગાળે છે તેનો આધાર જે-તે વિષય અને તે વિષય અંગે તેમનું કેટલું જ્ઞાન છે તેના પર રહેલો છે. તેથી તેમણે જે-તે વિષયના અભ્યાસ પાછળ કેટલો સમય ગાળવો જોઈએ તેના માટે ચુસ્ત નિયમ બનાવવો અવાસ્તવિક ગણાશે. તેમાં ભિન્નતા હોઈ શકે. અતિ અધ્યયન ('overlearning') સામાન્ય રીતે સહાયક બને છે. તે અધ્યેતાઓને કોઈ માહિતી લાંબા સમય સુધી ધારણ કરવામાં મદદરૂપ બને છે. (વ્યક્તિ જ્યારે પોતે પ્રવૃત્તિઓ કરવાનું અને સ્વાધ્યાયો કરવાનું શીખી ગયા પછી પણ ચાલુ રાખે છે ત્યારે અતિ અધ્યયન સ્થાન લે છે.) આ સંદર્ભમાં, એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે મનોરંજન અને અવકાશના સમયની પ્રવૃત્તિઓ પણ મહત્વની બની રહે છે. સમયપત્રકમાં તેમનું પણ યોગ્ય સ્થાન હોવું જોઈએ. અધ્યેતા તેના કાર્યનું જેટલું વધુ આયોજન કરે તેટલો વધુ સમય, સદ્ભાગ્યે તેને વિશ્રાન્તિ માટે મળશે.

અધ્યેતાઓને આ ત્રણ બાબતોથી સલામત કર્યા પછી, શિક્ષકોએ તેમને એ વાત સમજાવવામાં મદદરૂપ થવું જોઈએ કે ઉત્તમ અભ્યાસટેવો પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ તેમને અભ્યાસ કરવામાં મુશ્કેલીનો સામનો કરવો પડે એ શક્ય છે.

3.3.2 પાઠ્યસામગ્રીની ઓળખ (Knowing the text)

અધ્યેતાઓને તેમના પાઠ્યપુસ્તકોના જુદા જુદા વિભાગોનો પરિચય કરાવવો જોઈએ. પાઠ્યપુસ્તકોના જુદા જુદા વિભાગોનો પરિચય તેમને સમય અને પ્રયત્ન બચાવી શકશે. નીચે કેટલાંક સૂચનો આપવામાં આવ્યાં છે, જેમની તમારે નોંધ લેવી જોઈએ :

(i) પાઠ્યપુસ્તકનું સર્વેક્ષણ : લેખક કેવી રીતે માહિતીની રજૂઆત કરે છે તે જોવામાં

અધ્યેતા સહાયક સેવાઓ :
જરૂરિયાત અને તંત્રવ્યવસ્થા

પાઠ્યપુસ્તકનું ત્વરિત અવલોકન અધ્યેતાઓને સહાયરૂપ થાય છે. લેખકે વિષયનું શીર્ષક મોટા મુદ્રણમાં અથવા હાંસિયામાં કર્યું છે કે કેમ, અથવા આકૃતિઓ, ચાર્ટ્સ આલેખો રજૂ કર્યા છે કે કેમ, તે જાણવામાં મદદરૂપ થાય છે.

- (ii) ઉપોદ્ઘાત/પ્રસ્તાવના/આમુખનું વાચન : આમાં લેખકની પુસ્તક અંગેની સમજૂતી હોય છે. તેમાં પુસ્તકલેખનનો આશય, પુસ્તકલેખનનું આયોજન અને પુસ્તકના સંકલનનું વર્ણન હોય છે. પ્રસ્તાવના આ પુસ્તક જે-તે ક્ષેત્રમાંનાં અન્ય પુસ્તકોથી કેવી રીતે જુદું પડે છે અથવા જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં તેનું વધુ શું પ્રદાન છે તેનું વિવરણ રજૂ કરે છે.
- (iii) વિષયવસ્તુ અથવા આનુપૂર્વી(content)નું વાચન કરો : વિષયવસ્તુની સૂચિ અધ્યેતાઓને પુસ્તક પાસે તેઓએ કેટલી અપેક્ષા રાખવી તેનો સર્વગ્રાહી ખ્યાલ આપે છે. તેઓ જેના પર ભાર મૂકવા માગે છે તેવા વિષયને ઓળખી કાઢવામાં તે મદદરૂપ થાય છે.
- (iv) અનુસૂચિ (Index) પર એક નજર : અનુસૂચિ અધ્યેતાઓને તેમને જે બાબતોની જરૂર છે તે બાબતોનો તેમાં સમાવેશ થયો છે કે નહિ તે જાણવામાં મદદરૂપ થાય છે. તે એક મૂલ્યવાન સાધન છે, કારણ કે તે અધ્યેતાઓને તેમને જોઈતી વિશિષ્ટ માહિતીનું દિશાસૂચન મેળવવામાં મદદરૂપ થાય છે.
- (v) પારિભાષિક શબ્દો (Glossary) : પારિભાષિક શબ્દોની સૂચિ મદદરૂપ બને છે કારણ કે તેના દ્વારા અધ્યેતાઓ, વિશિષ્ટ શબ્દો અને શબ્દગુચ્છો કે જેમનો પુસ્તકમાં ઉપયોગ થયો છે તેમના અર્થ જાણી શકે છે. (આપણે આગળ વધીએ એ પહેલાં અહીં જણાવી દઈએ કે બધાં જ પુસ્તકોમાં આવા પારિભાષિક શબ્દોની સૂચિ હોતી નથી.

અશાબ્દિક બાબતોનું અર્થઘટન

અશાબ્દિક બાબતો એટલે નકશાઓ, ચાર્ટ્સ, કોઠાઓ, આલેખો વગેરે. અભ્યાસસામગ્રીમાં આવી અશાબ્દિક બાબતોનો સમાવેશ એ અસામાન્ય નથી. ઘણાં પાઠ્યપુસ્તકોના લેખકો તેમના વિચારોને (ખ્યાલોને) વધુ સ્પષ્ટ કરવા આવી પ્રવિધિઓનો ઉપયોગ કરે છે. જો અધ્યેતાઓને આવી વિવિધ દૃષ્ટાંતરૂપ સામગ્રી સાથે અભ્યાસ કરવાની તકો પૂરી પાડવામાં આવે તો તેઓ જે કંઈ વાંચે છે તેને સારી રીતે સમજી શકશે. પરંતુ, દુર્ભાગ્યે, અધ્યેતાઓ આવી અશાબ્દિક બાબતોની અવગણના કરે છે. આનાં કારણો શાં હોઈ શકે ? કદાચ -

- શિક્ષકોએ આવી અશાબ્દિક બાબતો પર ભાર મૂકવાનો સમય ન ફાળવ્યો હોય.
- અધ્યેતાઓ તેમનું કંઈ રીતે અર્થઘટન કરવું તે જાણતા ન હોય.

કારણો જે કંઈ હોય તે, પરંતુ અધ્યેતાઓએ આવી દૃષ્ટાંતરૂપ સામગ્રીઓનું અર્થઘટન કરવાનાં કૌશલ્યો પ્રાપ્ત કરવાં જોઈએ. નકશાઓ, ચાર્ટ્સ અને આલેખો જેવી કેટલીક બાબતો એવી છે કે અધ્યેતાઓ તેમની અભ્યાસસામગ્રીના ભાગરૂપે તેમના પરિચયમાં આવે છે.

નકશાઓ

નકશાઓ ઘણા જુદા જુદા પ્રકારના હોય છે. દરેક નકશામાં કોઈ ચોક્કસ બાબત અથવા માહિતીઅંશ પર ભાર મુકવામાં આવેલો હોય છે. દરેક નકશાને એક એવી યાવી હોય છે કે જે સંબંધિત માહિતીનું સાચું અર્થઘટન પ્રાપ્ત કરવામાં જરૂરી બને છે. ઉદાહરણ તરીકે, રાજકીય નકશાઓમાં રંગીન સંજ્ઞાચિહ્નો અને નિશ્ચિત સીમારેખાઓ રાજકીય અને વહીવટી વિભાગો દર્શાવવા માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે નકશાઓમાં જુદા જુદા રંગો શું અભિવ્યક્ત કરે છે તે દર્શાવતી યાવીઓ આપેલી હોય છે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ – 1

- નોંધ : (a) તમારા ઉત્તર માટે નીચે ખાલી જગા આપવામાં આવી છે.
(b) એકમને અંતે આપેલા ઉત્તર સાથે આપનો ઉત્તર સરખાવો.

નકશાવાચનમાં અધ્યેતાઓને રસ લેતા કરવા તમે ઓછામાં ઓછી કઈ બે પ્રવૃત્તિઓનો ઉપયોગ કરશો તે આશરે 10 પંક્તિઓમાં જણાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

આલેખો અને કોઠાઓ

આપેલ માહિતીને સંક્ષિપ્તમાં, સ્પષ્ટતાપૂર્વક રજૂ કરવા માટે આનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આપણામાંથી ઘણાએ કેટલીક માહિતી પ્રદર્શિત કરવા માટે એકાદવાર પણ કોઠો તૈયાર કર્યો હશે.

કોઠાઓ અને આલેખો ઘણા પ્રકારના હોય છે. તેમાં આલેખાતી માહિતી અનેક પ્રકારની હોય છે. કોઠાઓ, આલેખો અને માહિતીની વિવિધ પ્રકારના સૂચિ પૂરી પાડવાનો પ્રયાસ નિર્રથક છે.

આપણે અહીં એ પણ નોંધવું જોઈએ કે આલેખ જે કંઈ દર્શાવે છે તે કોઠા કરતાં વધુ મર્યાદિત હોય છે, કારણ કે તે સામાન્ય રીતે વધુ માળખાબદ્ધ હોય છે અને તે ચોક્કસ પ્રકારની જ માહિતી પૂરી પાડે છે. જ્યારે કોઠો વધારે વિશાળ પ્રમાણમાં રજૂઆત કરી શકે છે અને એક જ સમયે ઘણી અને વિવિધ પ્રકારની માહિતી દર્શાવી શકે છે.

આલેખ સામાન્ય રીતે ત્રણ પ્રકારના હોય છે : (1) અંતરાય આલેખ (Bar graph), રૈખિક આલેખ (line graph) (3) વર્તુળાકાર આલેખ (Circle graph).

અંતરાય આલેખ (Bar graph) : કેટલીક વસ્તુઓ, કેટલીક વ્યક્તિઓ કે કેટલાંક સ્થળો વગેરેનાં લક્ષણો, જથ્થો કે માપની તુલના દર્શાવવા માટે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

રૈખિક રૂપરેખા આલેખ (line/profile graph) : કોઈક સમયગાળા દરમિયાન કોઈ બાબતમાં વધારો કે ઘટાડો થયેલો દર્શાવવા માટે તેની મદદ લેવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે ‘વલણો’ (trends) દર્શાવવામાં આ પ્રકારના આલેખ ઉપયોગી નીવડે છે.

વર્તુળાકાર આલેખ : કોઈક બાબતનો સંપૂર્ણ જથ્થો કેવી રીતે વહેંચાઈ ગયો છે તે દર્શાવવા આનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આપણે એમ પણ કહી શકીએ કે સમગ્ર આલેખ બરાબર 100% હોય છે અને દરેક અંશ અથવા ટુકડો તે 100% નો એક ભાગ હોય છે. સંપૂર્ણ જથ્થો વર્તુળ દ્વારા દર્શાવવામાં આવે છે અને ઘટકો વર્તુળના યોગ્ય વૃત્તખંડ દ્વારા દર્શાવવામાં આવે છે.

સંદર્ભસ્રોતોનો ઉપયોગ

પ્રવર્તમાન જ્ઞાન જે અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેના વિશાળ જથ્થાને લીધે અને માહિતી જે પ્રતિવર્ષ અતિશીઘ્રતાથી વૃદ્ધિ પામે છે તેના ગુણાકારને લીધે કોઈ વ્યક્તિ બધું જ જાણે છે તેમ કહેવું અવાસ્તવિક છે. આમ છતાં વ્યક્તિ પોતે જોઈતી વિગતો ક્યાંથી મેળવી શકાશે તે જાણતો હોય તો તે કોઈ વિશિષ્ટ ક્ષેત્ર યા વિભાગનું જ્ઞાન મેળવી શકે. ઉદાહરણ તરીકે, ગિનેસ બુક ઓફ વર્લ્ડ રેકોર્ડ્સ (Guinness Book of World Records) વિશ્વના વિક્રમો (World Records) અંગેની માહિતી મેળવવામાં મદદરૂપ થઈ શકે. ભાષા અને તેના ઉપયોગોની બાબતમાં 'Roget's Thesaurus of English Words and Phrases' નામનું પુસ્તક સમાનાર્થી શબ્દો અને લેખનમાં વપરાતા ઓછા રૂઢ શબ્દો શોધવામાં સહાયક નીવડી શકે, એવા કેટલાક સંદર્ભગ્રંથો છે કે જેના દ્વારા વિખ્યાત લેખકો, રમતવીરો, અગ્રગણ્ય વિજ્ઞાનીઓ વગેરેની માહિતી મળી શકે છે. જરૂરી માહિતી માટે કયા સંદર્ભસ્રોત/પુસ્તકનો ઉપયોગ કરી શકાય તે જાણવું ખાસ મહત્ત્વનું છે.

બધા જ સંદર્ભસ્રોતોમાંથી જેનો સંભવતઃ મહત્તમ ઉપયોગ થાય છે તે 'શબ્દકોશ' (Dictionary) છે. તેથી અહીં આપણે શબ્દકોશના ઉપયોગ વિશે જ ખાસ ચર્ચા કરીશું.

શબ્દકોશ (Dictionary)

શિક્ષકોએ અધ્યેતાઓને સમજાવવું જોઈએ કે શબ્દકોશ શબ્દોના અર્થ અને તેમનાં ઉચ્ચારણો ઉપરાંત વિપુલ માહિતી પૂરી પાડે છે.

શબ્દકોશમાં જે બાબતોનો સમાવેશ થયેલો હોય છે તેમને બે મુખ્ય શીર્ષકોમાં વિભાજિત કરી શકાય :

- (i) શબ્દોને લગતી માહિતી (જોડણી, વ્યાખ્યાઓ, કાળ વગેરે)
- (ii) અન્ય ઉપયોગી માહિતી (દા.ત.. સંક્ષિપ્ત શબ્દરૂપ, સંબોધનમાં સ્વરૂપો વગેરે)

જુદા જુદા હેતુઓ માટે જુદા જુદા પ્રકારના શબ્દકોશો ઉપલબ્ધ હોય છે. આથી અધ્યેતાઓને તેમણે કયા હેતુ માટે કયા શબ્દકોશનો ઉપયોગ કરવો, તે શીખવવું જોઈએ. શબ્દકોશમાંથી અધ્યેતાઓ જે માહિતી પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે તેના વિશે જાગૃતિ વધારવા માટે શિક્ષક જે કોઈ વિશિષ્ટ ક્ષેત્રનું શિક્ષણ આપતો હોય તેના વિશે સંખ્યાબંધ પ્રશ્નો પૂછી શકે છે. અહીં કેટલાક નમૂના આપ્યા છે :

- (i) મેટ્રિક પદ્ધતિમાં 'લિટર' શબ્દ છે ?
- (ii) 'હાઈકુ' એ કોઈ પોશાક છે કે જાપાનીઝ કાવ્યસ્વરૂપ છે ?
- (iii) સ્વીડનમાં કયા પ્રકારની નાણાંકીય વ્યવસ્થા છે ?

(તમારે એ પણ નોંધવું જોઈએ કે પ્રશ્નોની કઠિનતાનું સ્તર અધ્યયનના સ્તર પર આધારિત છે.)

વિશાળ અર્થમાં જોઈએ તો, અમે અગાઉ ખાસ પ્રકારનાં કેટલાંક ઉપકૌશલ્યોની પણ ચર્ચા કરી છે. આ કૌશલ્યો (અભ્યાસ પ્રવિધિઓ) વાચન સાથે સંબંધ ધરાવે છે. નીચેના ઉપવિભાગમાં 'લેખન' સાથે સીધો સંબંધ ધરાવતાં કેટલાક અભ્યાસકૌશલ્યોની ચર્ચા કરીશું.

સંકલ્પનાની રૂપરેખા તૈયાર કરવી

અધ્યેતાઓ જ્યારે અભ્યાસ કરે છે ત્યારે તેઓએ જેનો અભ્યાસ કર્યો હોય અથવા જેનો અભ્યાસ કરતા હોય તેની આલેખાત્મક રજૂઆત કે કોઠો તૈયાર કરતા હોય છે. આ પ્રકારનો કોઠો તેમણે જેનો અભ્યાસ કર્યો હોય છે તેના સંકલ્પનાત્મક નકશો હોય છે. એક સારો સંકલ્પનાત્મક અર્થનિર્ધારણ યુક્ત નકશો બનાવવા માટે અધ્યેતાઓ વિવેચનાત્મક વિચારકો યા ચિંતકો હોવા

જોઈએ. કારણ કે તેમણે તેનું માળખું શબ્દો અને શબ્દગુચ્છો કે જેમનાથી તે પરિચિત હોય છે તે માહિતી સર્વોત્તમ રીતે કઈ રીતે રજૂ કરી શકાય તેના વિશે સુઝપૂર્વક નિર્ણય લેવાનો હોય છે, જેથી જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે આ માહિતી તેમને મદદરૂપ થઈ શકે.

અધ્યેતાઓ જે પ્રયુક્તિનો ઉપયોગ કરી શકે તે અહીં આપવામાં આવી છે :

- (i) અભ્યાસ માટે માહિતીના પ્રમાણની પસંદગી કરી તે નિશ્ચિત કરો.
- (ii) અભ્યાસ માટે જે સામગ્રી પસંદ કરવામાં આવી હોય તે સમગ્ર સામગ્રીને વાંચી જાઓ.
- (iii) તમે જે વાંચતા હોય તેનો મધ્યવર્તી વિચાર/વિષય નક્કી કરો.
- (iv) દરેક ફકરો ફરીથી વાંચો. ફકરાનો મુખ્ય વિષય શોધવામાં આ મદદરૂપ થશે.
- (v) સહેલાઈથી શોધી શકાય તેવી રૂપરેખામાં અભ્યાસ કરેલા ફકરાઓના વિષયના મધ્યવર્તી વિચારની નોંધ કરી લો. જેની આપણે ચર્ચા કરી રહ્યા છીએ તેનો આ વિભાવનાત્મક નકશો છે.

વિભાવનાત્મક અર્થનિર્ધારણયુક્ત રૂપરેખા બનાવવાનો કોઈ ચોક્કસ માર્ગ નથી. કારણ કે એક અધ્યેતાએ કરેલું કામ બીજા અધ્યેતાને ઉપયોગી ન પણ નીવડે. આવો વિભાવનાત્મક નકશો સાચો છે કે નહિ તેની કસોટી એ છે કે અધ્યેતા પોતાના અભ્યાસ માટે તેનો ઉપયોગ કરે અને પોતાને જરૂરી માત્રામાં અગત્યની માહિતીની પ્રાપ્તિમાં તે કેટલે અંશે મદદરૂપ છે તે જુએ.

આમ, અધ્યેતાને જે ઉપયોગી થઈ પડે તે જ સાચો માર્ગ છે.

આ વિભાવના સાથે સંકળાયેલી બાબતો આ પ્રમાણે છે : રૂપરેખા તૈયાર કરવી/નિશાની કરવી અને સાર તૈયાર કરવો, આપણે આ દરેકની સંક્ષિપ્તમાં ચર્ચા કરીશું.

રૂપરેખા તૈયાર કરવી

રૂપરેખા અધ્યેતાઓને લાંબાં, લેખિત લખાણો કે નિબંધો, સ્વાધ્યાય વગેરેના ઉત્તરો આયોજિત રીતે લખવામાં મદદરૂપ થાય છે. રૂપરેખા એ અભ્યાસ-અધ્યયનના હેતુઓ માટે પણ ઉપયોગી છે, કારણ કે તે સામગ્રીની તર્કબદ્ધ ગોઠવણીમાં માર્ગદર્શનરૂપ નીવડે છે.

તેથી અધ્યેતાઓને પ્રથમ મુદ્દાઓ સહિત રૂપરેખા તૈયાર કરતાં શીખવવું જોઈએ. શિક્ષકે અધ્યેતાઓને લખાણના મુખ્ય મુદ્દા અને ઉપમુદ્દાઓ શીખવવાની બીજી પણ એક પ્રવિધિ છે. કોઈ પ્રકરણ યા પાઠની અધૂરી રૂપરેખા યા અધૂરા અંશો પૂરા કરવા માટે અધ્યેતાઓને કહી શકાય.

નોંધ કરવી (મુદ્દાઓ ઉતારવા)

આ એક એવું અભ્યાસકૌશલ્ય છે કે જે અધ્યેતાઓને વધુ સારું અધ્યયન કરવામાં મદદરૂપ થાય છે. તેથી અધ્યાપક યા શિક્ષકે અધ્યેતાઓને નોંધ બનાવવા માટેની મહત્ત્વની માહિતી પૂરી પાડવી જોઈએ, અને તેમને નોંધ કરવાનો મહાવરો પણ આપવો જોઈએ. અધ્યાતાઓએ કરેલી નોંધ શબ્દો અને શબ્દગુચ્છોની બનેલી હોય છે, જે તેમને અગત્યના મુદ્દાઓ યાદ કરવામાં મદદ કરે છે. તે પૂર્ણ વાક્યના સ્વરૂપમાં હોવી જોઈએ નહિ. ગમે તેમ પણ, વ્યક્તિએ કરેલી નોંધો જો સ્પષ્ટ સ્વરૂપની અને વ્યવસ્થિત ન હોય તો અભ્યાસમાં ઉપયોગ કરવામાં તેમને મુશ્કેલી પડશે. વ્યાખ્યાન કે પ્રવચન સાંભળતાં સાંભળતાં, પાઠ્યપુસ્તકનું વાચન કરતાં, વીડિયો કાર્યક્રમનું નિરીક્ષણ કરતાં, ચર્ચામાં ભાગ લેતાં અને કોઈ વિષય કે સમસ્યા પર વિચારણા કરતાં નોંધ કરી લેવી જોઈએ.

સારાંશ લેખન

અધ્યયનસામગ્રીનું સારાંશીકરણ એ અધ્યયનનો એક પ્રકાર છે કે જે જે-તે વ્યક્તિને એકમ પાઠ

લાંબા ફકરાના અગત્યના ખ્યાલો કે સંકલ્પનાઓ ગ્રહણ કરવામાં મદદરૂપ થાય છે. તે અધ્યેતાઓને તેમણે જે કંઈ વાંચ્યું હોય તે માહિતી વિશે વિચારણા કરવા, શોધી કાઢવા અને આવશ્યક માહિતી સંકલિત કરવા ફરજ પાડે છે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 2

- નોંધ : (a) આપના ઉત્તર માટે નીચે ખાલી જગા આપવામાં આવી છે.
(b) આ એકમના અંતે આપવામાં આવેલા ઉત્તર સાથે આપનો ઉત્તર સરખાવો.

નીચેના ફકરાનું સારાંશીકરણ કરો :

માણસ કાં તો પુરુષ યા સ્ત્રી હોય છે. આ દેખીતું છે, પરંતુ, સમાજશાસ્ત્રમાં ભૂતકાળમાં જ નહિ, અત્યારે પણ બંને જાતિઓના અસ્તિત્વ વિશે અતિ અલ્પ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે. સમાજશાસ્ત્રીઓએ પ્રણય, લગ્ન, પરિવાર, છૂટાછેડા, મજૂરીમાં ભાગીદારી અને અન્ય સામાજિક તરાહો કે જેમાં જાતીય તફાવતો સમાવિષ્ટ હોય તેમનો અભ્યાસ કર્યો છે. આમ છતાં, તેઓએ જાણી જોઈને એ હકીકતની ઉપેક્ષા કરી છે કે માનવીય તંત્રવ્યવસ્થાની તમામ વાસ્તવિકતાઓ બંને જાતિઓના અસ્તિત્વથી-જાતીયતા વડે-નિયંત્રિત છે. સામાજિક સંગઠનો અને સાંસ્કૃતિક પ્રતીકોના આંતરવ્યવહારની તરાહો, સામાજિકીકરણના પ્રયોગો અને સ્થાનાંતરણની તેમજ સામાજિક નિયંત્રણોની પ્રક્રિયાઓમાં જાતીયતાનાં ઘટકો સમાવિષ્ટ છે. માનવીય તંત્રવ્યવસ્થાનાં જાતીયતા અને લિંગ બંને ઘટકો છે. (Rubin, 1983)

અભ્યાસ વ્યૂહરચનાઓ વિશે ચર્ચા કર્યા પછી જે વ્યૂહરચનાઓ વાચન અને લેખન જેવાં ઉપકૌશલ્યો સાથે સંકળાયેલી છે તેની ચર્ચા કર્યા પછી આપણે પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થવા માટે અધ્યેતાઓને જે અગત્યના કૌશલ્યોની એટલે કે કસોટી આપવાના કૌશલ્યની જરૂર છે તેના પર દૃષ્ટિપાત કરીશું. નીચેનો પેટા વિભાગ કે જેમાં આ વિષયની ચર્ચા કરવામાં આવી છે તેમાં કસોટી અને 'પરીક્ષા' બંનેનો અરસપરસ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

3.3.4 કસોટી આપવી (Test taking)

અભ્યાસ કરવા માટેનો કોઈ ટૂંકો માર્ગ નથી, અને કસોટીમાં સારો દેખાવ કરવા માટે સારી તૈયારી આવશ્યક છે. આમ છતાં, મહત્વની બાબત તો એ છે કે લોકો જો કસોટી આપવાની પ્રયુક્તિઓથી જાણકાર હોય અને વિવિધ પ્રકારની કસોટીઓથી પરિચિત હોય તો તેઓ વધુ સારો દેખાવ કરી શકે છે. શિક્ષકો અધ્યેતાઓને નમૂનારૂપ પ્રશ્નો આપીને, અને તે પ્રશ્નોના જવાબ કેવી રીતે આપવા તે વિશે ચર્ચા કરીને તેમને વિવિધ પ્રકારની કસોટીઓથી માહિતગાર કરી શકે છે.

આપણે અહીં નિબંધ પ્રકારની અને હેતુલક્ષી કસોટીઓની સંક્ષિપ્ત ચર્ચા કરીશું, કારણ કે આ પ્રકારની કસોટીઓનો સામાન્યતઃ મહદ્અંશે ઉપયોગ થતો હોય છે.

નિબંધ પ્રકારની કસોટીમાં, અધ્યેતાઓ તેમનો મોટા ભાગનો સમય વિચારવામાં અને લખવામાં ગાળે છે, જ્યારે હેતુલક્ષી કસોટી તેઓ મોટા ભાગનો સમય વાંચવામાં અને વિચારવામાં ગાળે

છે. નિબંધ પ્રકારની કસોટીઓમાં અધ્યેતાઓ વસ્તુલક્ષી કસોટી કરતાં મુક્ત રીતે પોતાના વિચારો અક્ત કરી શકે છે. પરંતુ વસ્તુલક્ષી કસોટીમાં એક ખામી જોવા મળે છે – તે અનુમાનને પ્રોત્સાહન આપે છે. એટલા માટે કસોટીની રચના યોગ્ય રીતે થયેલી હોવી જોઈએ.

કેટલીક કસોટીઓ હેતુલક્ષી અને વિવરણાત્મક, (નિબંધ) બંને પ્રકારના પ્રશ્નો ધરાવતી હોય છે. આવી કસોટીઓમાં અધ્યેતાઓએ તેમના સમયનું ડહાપણપૂર્વક આયોજન કરતું જોઈએ. શિક્ષકો સામાન્ય રીતે અધ્યેતાઓ માટે સૂચન કરે છે કે...

- સમગ્ર કસોટી વાંચી જાઓ.
- કસોટીના દરેક ભાગને કેટલા પોઈન્ટ/ગુણ આપવામાં આવ્યાં છે તેની નોંધ લો.
- પ્રશ્નોને અનુરૂપ ફોર્મૂલાઓ, સિદ્ધાંતો, પ્યાલો અને અન્ય વિગતવાર માહિતી જે તેમણે મોઢે કરી હોય તે રજૂ કરો.
- હેતુલક્ષી ભાગના પ્રશ્નોના ઉત્તરો પ્રથમ લખો. (શક્ય છે કે તેમાંથી ક્યારેક અધ્યેતાઓને નિબંધલક્ષી પ્રશ્નોના ઉકેલો પણ મળી આવે)

એકલદોકલ આપેલાં સૂચનો વારંવાર પુનરાવર્તિત થાય છે તે અમે સ્વીકારીએ છીએ. આમ છતાં, તેમનું પુનરાવર્તન આવશ્યક છે. આમ, કેટલાંક અભ્યાસ કૌશલ્યો વિશે ચર્ચા કર્યા પછી, દૂરવર્તી શિક્ષણના સંદર્ભમાં આમ તો ઉપયોગ કેવી રીતે થઈ શકે તેની ચર્ચા કરીશું.

3.4 અભ્યાસકૌશલ્યો અને દૂરવર્તી અધ્યાપન/અધ્યયન (Study Skills and Distance Teaching/Learning)

અગાઉના વિભાગમાં આપણે અભ્યાસકૌશલ્યોના શિક્ષણની સામાન્ય ચર્ચા કરી. આ વિભાગમાં જે શિક્ષણપ્રથામાં અધ્યાપકો અને અધ્યેતાઓ દૂર રહીને અધ્યાપન/અધ્યયન પ્રક્રિયામાં ભાગ લે છે તેમના માટે આ અભ્યાસકૌશલ્યો કેટલાં આવશ્યક છે, તે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. દૂરવર્તી શિક્ષણના અધ્યેતાઓનાં અભ્યાસકૌશલ્યોની સુધારણા માટે જે સાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, તેમની પણ અહીં કરવામાં આવી છે.

અભ્યાસની વ્યૂહરચના દૂરવર્તી શિક્ષણમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. અધ્યેતા તેના અધ્યાપક અને સંસ્થાની દૂરસ્થ હોવાથી, તેના અભ્યાસ માટે તેને અભ્યાસસામગ્રી પર આધાર રાખવો પડે છે. જો તેણે પુસ્તક/લેખનને યોગ્ય રીતે સમજવા માટે યોગ્ય અભ્યાસ કૌશલ્યો નહિ વિકસાવ્યાં હોય તો તેને ચોક્કસ ગેરલાભ થશે. તેને તેની શંકાઓના સમાધાન માટે અધ્યાપકની ટિપ્પણીની રાહ જોવાની રહે છે. (ES-313 ના ખંડ - 3માં આપેલી આની વીગતવાર ચર્ચા જુઓ.) પરંતુ, આમ છતાં તેને આ ટિપ્પણીઓનું યોગ્ય અર્થઘટન કરવાની ક્ષમતા કેળવવી પડશે. (આની મુખ્ય જવાબદારી અધ્યાપક ટિપ્પણી કેવી રીતે લખે છે તેના પર રહેલી છે.) દૂરવર્તી શિક્ષણ લેનાર અધ્યેતા તેના અભ્યાસ માટે દશ્ય-શ્રાવ્ય સામગ્રીઓ પર પણ આધાર રાખે છે. પુનઃ તે પ્રથમદર્શી રીતે તેમાંથી અસરકારક રીતે અર્થ કેવી રીતે તારવે છે તેનો આધાર તે તેની અભ્યાસ વ્યૂહરચના કેવી રીતે વિકસાવે છે તેના પર રહેલો છે. આમ છતાં, અહીં આપણે એ પણ નોંધવું જોઈએ કે દશ્ય-શ્રાવ્ય સાધનોની અસર કેવી પડે છે તેનો આધાર તે સામગ્રીઓ કેટલી સારી રીતે તૈયાર કરવામાં આવેલી છે તેના પર રહેલો છે.

દૂરવર્તી શિક્ષણ લેનાર અધ્યેતાઓને અભ્યાસ વ્યૂહરચનાઓનો વિકાસ કરવામાં આપણે કેવી રીતે મદદરૂપ થઈ શકીએ ?

દૂરવર્તી શિક્ષણ લેનાર મહદ્અંશે પ્રૌઢ વ્યક્તિઓ હોય છે. તેથી એમ માની લેવામાં આવે છે કે તેઓને અભ્યાસ કેવી રીતે કરવો તેની સમજ હોય છે. પરંતુ, આમાંના ઘણા, કોઈને કોઈ કારણસર અભ્યાસ વ્યૂહરચનાનો અભાવ જણાય છે.

જોકે, દૂરવર્તી શિક્ષણની અધ્યાપનસામગ્રી દૂરવર્તી શિક્ષણ લેનાર અધ્યેતાઓને અભ્યાસકૌશલ્યો કેળવવામાં મદદરૂપ થાય છે.

યોગ્ય પ્રશ્નો

ઉચ્ચ કક્ષાના અર્થગ્રહણના પ્રતિભાવો મેળવી શકનાર પ્રશ્નોનો ઉપયોગ એ એક મહત્વની અભ્યાસવ્યૂહરચના ગણી શકાય. સામાન્ય રીતે મહત્વના તબક્કે/પ્રસંગોએ સુસંગત પ્રશ્નો નીચેનાં કારણોસર પૂછવામાં આવે છે :

- (i) પુસ્તક આધારિત પ્રશ્નપૃથ્થાનું કૌશલ્ય વિકસાવવું,
- (ii) અગત્યના મુદ્દાઓ પરત્વે ધ્યાન ખેંચવું.

પાઠ્યપુસ્તક આધારિત પ્રશ્નો કે જેમનો દૂરવર્તી શિક્ષણસામગ્રીમાં સમાવેશ કરવામાં આવેલો હોય છે તેના અધ્યેતાઓને પૂછતા પ્રશ્નો આ પ્રકારના હોય છે :

- (i) સમસ્યાના ઉકેલ માટેના ઉપાયો શોધવા,
- (ii) કેટલીક સમસ્યાઓ/પ્રશ્નો/વિચારસરણીઓના વિશ્લેષણ, સંયોજન અને મૂલ્યાંકન વચ્ચેની સાદૃશ્યતાઓ શોધી કાઢવી.

(દૂરવર્તી અધ્યાપનસામગ્રીઓમાં, આવા પ્રશ્નો સ્વયં પાઠ્યપુસ્તકના ભાગરૂપ સમાવિષ્ટ કરવામાં આવ્યા હોય છે અથવા સ્વયંસચકાસણી મનોયત્નો અને સ્વાધ્યાયોના સ્વરૂપમાં મૂકવામાં આવ્યા હોય છે. જો અધ્યેતાઓ આ પ્રશ્નોને ગંભીરતાપૂર્વક લઈને યોગ્ય રીતે તેમના જવાબો તૈયાર કરે તો તેમનાં અભ્યાસ કૌશલ્યોમાં સારો અવો સુધારો થઈ શકે છે.)

અશાબ્દિક ઉપકરણો

ચિત્રો, આકૃતિઓ, ચાર્ટ્સ, કોઠાઓ વગેરે દૂરવર્તી અધ્યાપનસામગ્રીમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. આની પાછળનું કારણ એ છે કે જ્યારે શાબ્દિક રજૂઆત કરતાં માહિતી યાદ કરવાની હોય ત્યારે અશાબ્દિક ઉપકરણો જ્યારે વધુ અસરકારક સાબિત થાય છે. આમ છતાં, અશાબ્દિક સામગ્રીઓ બધા જ પ્રકારના જ્ઞાન અને માહિતીને રજૂ કરી શકે તેમ ન હોવાથી તેમનો વૈકલ્પિક પ્રવિધિઓ તરીકે સ્વીકાર થઈ શકે નહિ, અને તેથી જ તે લેખિત/મુદ્રિત શરૂઆતનો વિકલ્પ બની શકે તે મૌખિક રજૂઆતના અર્થઘટન માટેનાં વર્ષક કે પૂરક ઉપકરણો બની શકે. અશાબ્દિક ઉપકરણોનો ઉપયોગ અધ્યેતાઓનાં માહિતી સંક્રમણ અને માહિતી સંગ્રહણનાં કૌશલ્યને વિકસાવવામાં મદદરૂપ થઈ શકે.

ઉભયાન્વયી લાક્ષણિકતાઓ અને શબ્દાવલિઓ

દૂરવર્તી અધ્યાપનસામગ્રી ઉભયાન્વયી લાક્ષણિકતાઓ જેમ કે, 'જોકે', 'આમ છતાં', 'તદુપરાંત' જેવા શબ્દોનો ઉપયોગ કરે છે. આ શબ્દોને ઉપયોગ સરળ વાંચન અને વધુ સારા અર્થગ્રહણ માટે કરવામાં આવે છે. વાક્યો અને ફકરાઓને જોડવામાં મદદરૂપ થવા ઉપરાંત, લેખક કોઈ વિધાનને સમર્થન આપે છે કે તેનો વિરોધ કરે છે તે સમજવામાં પણ આ સંજ્ઞાઓ અધ્યેતાઓને મદદરૂપ બને છે.

દૂરવર્તી શિક્ષણસામગ્રીઓમાં, અધ્યેતાને પહેલેથી તેમનાં કાર્ય માટે તૈયાર કરવાના હેતુથી વાચનના ફકરાની શરૂઆતમાં ફકરામાં સમાવિષ્ટ પ્રશ્નોને સંવચિત અને સમજવા માટે; અથવા અધ્યેતાઓ ખરેખર જે-તે સંદર્ભમાં આ પ્રકારના વિશિષ્ટ પ્રશ્નોને સમજવા માટે ત્યારે તેમની સમજૂતીઓ રૂપે પારિભાષિક શબ્દાવલિઓ આપવામાં આવે છે. (શરૂઆતમાં આપી છે તે પ્રથમદર્શી શબ્દાવલિ છે, જ્યારે પછીની છે તે તૈયારી. તત્પરતા માટેની પારિભાષિક શબ્દાવલિ છે.) આ પ્રકારની શબ્દાવલિ ક્યારેક પુસ્તકના અંતે પણ જોવામાં આવે છે. આવા દાખલાઓમાં તેમને 'સંદર્ભ શબ્દાવલિઓ' કહેવામાં આવે છે. આમાંની કઈ વધારે અસરકારક બની શકે, તેની ચર્ચામાં આપણે ઊતરતા નથી. આ શબ્દાવલિઓની અસરકારકતા કે કાર્યસાધકતાનો આધાર અધ્યેતાઓની ટેવો અને વલણો પર રહેલો છે.

પ્રગતિશીલ સંયોજકો

દૂરવર્તી શિક્ષણસામગ્રીમાં એકમો યા પ્રકરણોના અત્યંત ચુસ્તપણે ખંડો પાડવાનો ખ્યાલ ટાળવામાં આવ્યો છે. પ્રત્યેક એકમ/પ્રકરણમાં, અધ્યેતાઓએ અગાઉના એકમમાં શાનો અભ્યાસ કર્યો છે તેનો સારાંશ આપતાં આપતાં અધ્યેતાઓને શીખવાની નવી બાબતો પ્રસ્તાવનારૂપે રજૂ કરવામાં આવે છે. આનાથી બંને એકમો વચ્ચે એક સેતુ બંધાઈ જાય છે. આ પ્રકારનો સેતુ વધુ કરકસરભરી રીતે તાર્કિક સંબંધ સ્થાપિત કરવામાં મદદરૂપ બને છે. પ્રગતિશીલ સંયોજકો જેમ કે એકમના પઠન પહેલાં અધ્યેતાઓને આપવામાં આવેલી માહિતી તેમાં આપવામાં આવેલી સામગ્રીને ગ્રહણ કરવા માટે શૈક્ષણિક માળખું પૂરું પાડે છે.

સારાંશો

‘સારાંશ’ શબ્દ જ સ્વયંસ્પષ્ટ અર્થ ધરાવે છે. જ્યારે એક વિચાર તરફ બીજા વિચાર તરફ ગતિ કરવામાં આવે છે ત્યારે પ્રકરણમાં જ તેનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. આ રીતે એક વિષયમાંથી બીજા વિષય તરફ થતી ગતિને સ્પષ્ટ અથવા ધ્યાનાકર્ષક બનાવવામાં આવે છે. દરેક એકમને અંતે અધ્યેતાઓ જે કંઈ શીખી ગયા હોય તેમાં સંકલન માટે સારાંશનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તદુપરાંત સારાંશ આ ઉપસંહાર સંદર્ભ પ્રક્રિયાને વધુ સરળ બનાવવામાં મદદરૂપ બને છે. રજૂ કરવામાં આવેલા બધા જ વિચારોને ગ્રહણ કરવા માટે અધ્યેતાઓને આખો એકમ વાંચવાની જરૂર પડતી નથી.

વર્ણનાત્મક શૈલી

દૂરવર્તી શિક્ષણની સામગ્રીઓમાં વર્ણનાત્મક શૈલી પસંદ કરવામાં આવે છે. આનાથી અધ્યેતાને એવી અનુભૂતિ થયા કરે છે કે તે લેખક/અધ્યાપક સાથે સતત આંતરવ્યવહાર (આદાન-પ્રદાન) કરી રહ્યો છે. તદુપરાંત, વર્ણનાત્મક પુસ્તકો નિરૂપણાત્મક કે સમીક્ષાત્મક પુસ્તકો કરતાં વધુ સરળતાથી વાંચી શકાય છે અને યાદ રાખી શકાય છે.

ઉપરોક્ત ચર્ચિત લાક્ષણિકતાઓ દૂરવર્તી શિક્ષણના અધ્યેતાઓમાં નીચેના જેવાં મહત્ત્વનાં અભ્યાસ કૌશલ્યોનો વિકાસ કરી શકે છે :

- સંદર્ભમાંથી શબ્દનો અર્થ પ્રતિપાદિત કરવો
- મુખ્ય વિચારો કે ખ્યાલોને શોધી કાઢવા
- અનુમાનો તારવવાં
- નિષ્કર્ષો તારવવા
- સામાન્યીકરણો કરવાં
- કાર્યકારણ સંબંધો જાણવા
- સામાન્યીકરણ કરવું
- વર્ગીકરણ કરવું અને સંકલ્પનાઓની રૂપરેખા આંકવી
- તથ્યો અને અભિપ્રાયો વચ્ચેનો ભેદ તારવવો
- અસંગતતાઓ તારવવી અને
- પ્રચારયુક્ત રજૂઆત અને પૂર્વગ્રહો ઓળખવા

આમ છતાં, દૂરવર્તી શિક્ષણનો અધ્યાપનસામગ્રીઓમાં આ લક્ષણોનાં સમાવેશમાત્રથી અધ્યેતાઓનાં અભ્યાસકૌશલ્યોમાં સુધારણા લાવી શકાતી નથી. આના માટે તેમનો ગંભીરતાપૂર્વકનો વ્યવસ્થિત પ્રયાસ હોવો જોઈએ.

મોટા ભાગના દેશોમાં દૂરવર્તી શિક્ષણપ્રણાલીનું મુખ્ય માધ્યમ મુદ્રણ બની રહ્યું છે. તેથી, આપણે મુદ્રિત સાહિત્ય સાથે સંબંધિત ‘અભ્યાસકૌશલ્યો’ની વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા કરી છે. પરંતુ તે સાથે

અધ્યેતા સહાયક સેવાઓ :
જરૂરિયાત અને તંત્રવ્યવસ્થા

અન્ય માધ્યમો તરફ પણ પૂરતા પ્રમાણમાં ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે તેમ આપણે આ માધ્યમો સાથે સંકળાયેલ કેટલાંક અભ્યાસકૌશલ્યોની પણ ચર્ચા કરીશું. અહીં આપણે 'માધ્યમો' શબ્દનો તેના વ્યાપક સંદર્ભમાં ઉપયોગ કર્યો છે. આ માધ્યમોમાં દૃશ્યશ્રાવ્ય કેસેટ્સ, ટેલિફોન, રેડિયો, ટેલિવિઝન અને માર્ગદર્શન(counseling)નો પણ સમાવેશ થાય છે.

જે બુનિયાદી કૌશલ્યોની ચર્ચા આપણે મુદ્રણના સંદર્ભે કરી છે તે આ માધ્યમોને પણ લાગુ પડે છે; જેમકે નોંધ ઉતારવી, સારાંશીકરણ વગેરે. જેમ પાઠ્યસામગ્રીના સારાંશીકરણ કરી શકવા માટે તેમજ ધ્વન્યાર્થો તારવી શકવા માટે સક્ષમ હોવો જોઈએ.

આ માધ્યમો શૈક્ષણિક નિવેશોની દૃષ્ટિએ શું આવરી લે છે ? કેટલાંક માધ્યમો ખાસ કરીને દૃશ્ય-શ્રાવ્ય કેસેટો દ્વારા પ્રસ્તુત કરાતી અધ્યયનસામગ્રીઓ લિખિત પાઠ્યપુસ્તકના ગર્ભિત લાભ પ્રદાન કરે છે; જેમકે વિહંગાવલોકન, પુનરાવલોકન (દા.ત., અધ્યેતા કેસેટને અટકાવે છે, પાછી ફેરવે છે અને જ્યારે જરૂર જણાય ત્યારે બંધ કરે છે.) વગેરે. આ ઉપરાંત, સમગ્રતા, આ માધ્યમોનો ઉપયોગ અધ્યેતાઓને શિક્ષકની સ્થૂળ હાજરીની અનુભૂતિ કરાવે છે.

કદાચ, અધ્યેતાઓને માટે આપણે નીચેનાં સૂચનો કરી શકીએ :

- જે કહેવામાં આવ્યું હોય અથવા દર્શાવવામાં આવ્યું હોય તેના તરફ અધ્યેતાઓએ ધ્યાન આપવું જોઈએ.
- કાર્યક્રમમાંથી મુખ્ય દલીલ શોધી કાઢવી જોઈએ.
- ચાવીરૂપ મુદ્દાઓ નોંધી લેવા જોઈએ.
- કાર્યક્રમને મનમાં યાદ કરવો અથવા તેનું પુનઃનિર્માણ કરવું કે જેથી જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તેઓ તેને યાદ કરી શકે, અને
- મહત્ત્વની બાબતોને નોંધી લેવી જોઈએ કે જેથી જ્યારે પોતાના સહાધ્યાયીઓ અથવા અધ્યાપકોને મળવાની સુવિધા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેમની સાથે આ બાબતોની ચર્ચા કરી શકે.

(જોકે, આપણે અહીં નોંધી લેવું જોઈએ કે ભારતમાંની સામાજિક-આર્થિક પરિસ્થિતિઓ અધ્યેતાઓને તેમનાં પોતાના માધ્યમ ઉપકરણો વસાવવાથી વંચિત રાખે છે, પરંતુ મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયો સામાન્યતઃ અભ્યાસકેન્દ્રો પર આ સુવિધાઓ પ્રાપ્ય બનાવે છે.)

દૂરવર્તી શિક્ષણ લેનાર અધ્યેતાઓએ માર્ગદર્શન (counselling) મહત્તમ લાભ લેવો જોઈએ. (માર્ગદર્શન દૂરવર્તી શિક્ષણમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. તેની ચર્ચા આ અભ્યાસક્રમમાં ખંડ-2માં કરવામાં આવશે. અહીં આપણને માત્ર માર્ગદર્શન દ્વારા દૂરવર્તી શિક્ષણ લેનાર અધ્યેતાઓ કેટલો મહત્તમ લાભ મેળવી શકે તેનું સૂચન કરવા પૂરતો જ રસ છે.)

દૂરવર્તી શિક્ષણ લેનાર અધ્યેતાઓને અન્ય અધ્યેતાઓ અને શિક્ષણ આપનાર કાર્યકરો સાથેના નિયમિત સંપર્કની ખાતરી હોતી નથી. એક અધ્યાપક અને અધ્યેતા વચ્ચે જે સંબંધ બંધાય છે તેના વિશે તેમનાં મનમાં કેટલીક પૂર્વધારણાઓ અને પૂર્વગ્રહો હોવાનો સંભવ છે. આ ઉપરાંત અભ્યાસક્રમમાં કઈ બાબતો સમાવિષ્ટ થવી જોઈએ, અને અધ્યાપકે કેવી રીતે શીખવવું જોઈએ તેમજ અધ્યેતાએ કેવી રીતે અધ્યયન કરવું જોઈએ તે બધા વિશે પણ તેમને પૂર્વધારણાઓ અને પૂર્વગ્રહો હોય છે. આ ઉપરથી કહી શકાય કે અધ્યેતાને સૂચિપત્ર અને અધ્યયનસામગ્રીઓ કરતાં કંઈક વિશેષ જોઈએ છે. આ પ્રકારના અધ્યેતાને દૂરવર્તી શિક્ષણની કારકિર્દી દરમિયાન વિવિધ તબક્કે વિશિષ્ટ પ્રકારની મદદની જરૂર જણાય છે. આ તબક્કાઓ નીચેના જેવા હોઈ શકે :

- નોંધણી પહેલાંનો તબક્કો
- અભ્યાસક્રમ/પ્રથમ પ્રવેશ મેળવતી વખતે,
- પ્રથમ સ્વાધ્યાયના લેખન સમયે

- અભ્યાસક્રમ દરમિયાન ગતિ-પ્રગતિની જાળવણી સમયે
- પરીક્ષા સમયે, અને
- અભ્યાસક્રમ સફળતાપૂર્વક પૂર્ણ કર્યા પછીના તબક્કે

આથી, અધ્યેતાઓ તેમને 'ક્યારે' અને 'શા માટે' સહાયની જરૂર છે તે જણાવવા માટે સક્ષમ હોવા જોઈએ. આ પ્રશ્નોના સ્પષ્ટ ઉત્તરો જો તેમની પાસે ન હોય તો કોઈ પણ વ્યક્તિ ઈચ્છે તેવો લાભ તેઓ શૈક્ષણિક સલાહ કે માર્ગદર્શન દ્વારા મેળવી શકતા નથી.

3.5 સારાંશ (Let us sum up)

પ્રસ્તુત એકમમાં આપણે :

- અભ્યાસકૌશલ્યોની પૂર્વતયા વ્યાખ્યા આપવાનું સરળ નહિ, તે જોયું,
- 'અભ્યાસકૌશલ્યો'ની પરિભાષાની સમજ આપવાનો પ્રયાસ કર્યો,
- અભ્યાસકૌશલ્યોના અધ્યાપનનાં મહત્વ પ્રત્યે ધ્યાન દોર્યું અને સમજાવ્યું કે વર્ગખંડની પરિસ્થિતિઓના સંદર્ભમાં જે ચર્ચા કરી છે તે દૂરવર્તી શિક્ષણના સંદર્ભમાં પણ એટલી જ સુસંગત છે.
- અભ્યાસ કૌશલ્યોની સૂચિ બનાવી અભ્યાસની સુટેવોનું નિર્માણ, પાઠ્યપુસ્તકને સમજવું, સંકલ્પનાની રૂપરેખા તૈયાર કરવી, કસોટીઓ લેવી વગેરે અને દૂરવર્તી શિક્ષણપ્રથામાં અભ્યાસકૌશલ્યોનાં મહત્વની વાત કરી અને અધ્યેતાઓમાં અભ્યાસકૌશલ્યોના વિકાસ માટે તેની પોતાની જવાબદારીઓ અંગે પણ ચર્ચા કરી.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો : સંભવિત ઉત્તરો

1.

- અધ્યાપકો અધ્યેતાઓને તેઓ જ્યાં રહેતા હોય ત્યાંના તેમના સામાજિક વિસ્તારના માર્ગનો નકશો લાવવાનું જણાવી શકે અને અમુક ચોક્કસ સ્થાને જવા માટેનો ટૂંકામાં ટૂંકો માર્ગ શોધવા માટે એકબીજાને પ્રશ્નો પૂછીને પડકાર ઝીલવાનું કહી શકે.
- શિક્ષકો માટેની બીજી પ્રવૃત્તિ એ હોઈ શકે કે તેઓ વિદેશી દેશોના નકશા લાવી અધ્યેતાઓને ચોક્કસ સ્થળો શોધવાનું અથવા બે સ્થળો વચ્ચેનું અંતર જણાવવાનું કહી શકે.
- શિક્ષક અધ્યેતાઓને તેઓ જે પ્રદેશોનો અભ્યાસ કરતા હોય તે પ્રદેશોના નકશા તૈયાર કરવાનું જણાવી શકે. નકશાઓ તૈયાર કરવાની તાલીમ એ કદાચ અધ્યેતાઓ તેની અગત્યને પ્રમાણી શકે, તે માટેનું શ્રેષ્ઠ સાધન છે. નકશાઓને વધુ સારી રીતે સમજવામાં પણ તે અધ્યેતાઓને મદદરૂપ થઈ પડે છે.

એકમ 4 અધ્યેતા સહાય માટે સંસ્થાકીય સુવિધાઓ (Institutional Arrangements for Learner Support)

રૂપરેખા

- 4.0 ઉદ્દેશો
- 4.1 પ્રસ્તાવના
- 4.2 અભ્યાસકેન્દ્રો
  - 4.2.1 અભ્યાસકેન્દ્ર એટલે શું ?
  - 4.2.2 સાધનસામગ્રી
  - 4.2.3 કર્મચારીગણ (મહેકમ)
  - 4.2.4 અભ્યાસકેન્દ્રોની લાક્ષણિકતાઓનો સારાંશ
- 4.3 અભ્યાસકેન્દ્રનાં કાર્યો
  - 4.3.1 અધ્યાપનજૂથો
  - 4.3.2 માધ્યમોના ઉપયોગ દ્વારા અધ્યાપન
  - 4.3.3 વ્યક્તિગત શિક્ષણ
  - 4.3.4 સ્ત્રોતો(સાધ્યો)ની પ્રાપ્તિ
  - 4.3.5 અન્ય અધ્યેતાઓ સાથેનો સંપર્ક
  - 4.3.6 વહીવટી પ્રવૃત્તિઓ
  - 4.3.7 અભ્યાસકેન્દ્રોમાં માર્ગદર્શન
- 4.4 પ્રાદેશિક કેન્દ્રો
  - 4.4.1 પ્રાદેશિક કેન્દ્ર એટલે શું ?
  - 4.4.2 સુવિધાઓ
  - 4.4.3 કર્મચારી નિયુક્તિ
  - 4.4.4 કાર્યો
- 4.5 સહાયક સેવાઓના સ્વરૂપપરિવર્તન માટેનો સંસ્થાકીય સંદર્ભ
  - 4.5.1 અધ્યેતાઓની આવશ્યકતાઓમાં પરિવર્તન
  - 4.5.2 પ્રવેશ અને સિદ્ધિ
  - 4.5.3 અભ્યાસક્રમ વિષયક પરિવર્તનો
  - 4.5.4 અધ્યેતાનું સ્થિત્યંતર
  - 4.5.5 બહુવૈકલ્પિક માધ્યમ પ્રણાલીઓનું આગમન
- 4.6 મુક્ત અને દૂરવર્તી શિક્ષણપ્રથામાં ગુણવત્તા અંગેની ખાતરી
  - 4.6.1 ગુણવત્તા અંગેની ખાતરી એટલે શું ?
  - 4.6.2 કામગીરીનાં દર્શકો દ્વારા ગુણવત્તાની ખાતરી
  - 4.6.3 અધ્યેતા સહાય માટે કામગીરીનાં સંકેતચિહ્નો
- 4.7 સારાંશ

4.0 ઉદ્દેશો (Objectives)

પ્રસ્તુત એકમનો અભ્યાસ કર્યા બાદ તમે :

- અભ્યાસકેન્દ્રોનાં કાર્યોની સૂચિ બનાવી શકશો,
- માર્ગદર્શનમાં તેમની ભૂમિકાની વર્ણન કરી શકશો યા સમજાવી શકશો,
- તમારા દેશમાં આનું આયોજન કેવી રીતે થઈ શકે તેની ચર્ચા કરી શકશો,
- પ્રાદેશિક કેન્દ્રોનાં કાર્યોની સૂચિ બનાવી શકશો,

- માર્ગદર્શનમાં તેમની ભૂમિકા સમજાવી શકશો,
- તમારા દેશમાં પ્રાદેશિક સેવાઓના આયોજન અંગેની ચર્ચા કરી શકશો,
- અધ્યાપન અને અધ્યેતા સહાયમાં પ્રાદેશિક કેન્દ્રો, અભ્યાસકેન્દ્રો અને કેન્દ્રીય સંસ્થાઓ કેવી રીતે એકબીજા સાથે સંકળાય છે તેનું વર્ણન કરી શકશો,
- કામગીરીના દર્શકો દ્વારા ગુણવત્તાની ખાતરીનું વર્ણન કરી શકશો, અને
- અધ્યેતાઓની સહાય માટે કામગીરીના દર્શકોની યાદી બનાવી શકશો.

4.1 પ્રસ્તાવના (Introduction)

દૂર રહીને શિક્ષણ લેનાર અધ્યેતાઓને કેવી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે છે, અને આ બધી મુશ્કેલીઓમાંથી તેઓ કેવી રીતે પાર ઊતરે છે તેની ચર્ચા પ્રસ્તુત ખંડમાં અગાઉ કરી ચૂક્યા છીએ. હવે આપણે એ બધી મુશ્કેલીઓ દૂર કરવામાં સંસ્થાકીય કાર્યપ્રણાલીઓ કેવી રીતે મદદરૂપ થાય છે તે અંગે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીશું. આ અભ્યાસક્રમના હવે પછીના ખંડમાં આપણે જેની વિગતવાર ચર્ચા કરી છે તે માર્ગદર્શન આ તમામ કાર્યપ્રણાલીઓના પાયામાં છે. માર્ગદર્શનને સમગ્ર દૂરવર્તી શિક્ષણપ્રણાલીની પેટાપ્રણાલીઓમાંની એક ગણી શકાય. તમને યાદ હશે કે અભ્યાસક્રમની રૂપરેખા પરત્વેના પ્રણાલીગત અભિગમનાં પ્રાપ્ય સ્ત્રોતો કે સાધનો સામે આપણે જરૂરિયાતો અને ઉદ્દેશો પર ભાર મૂકીએ છીએ. એટલે કે, એકવાર આપણે નક્કી કરીએ કે શું જરૂરી છે અને શું ઇચ્છનીય છે તો વાસ્તવિક રીતે આપણી પાસે રહેલાં માધ્યમો અને કર્મચારી થકી આપણે શું કરીએ છીએ અને કેવી રીતે તે કરવું જોઈએ તેની વિચારણા કરી શકીએ. અભ્યાસક્રમના વિષયવસ્તુની પ્રસ્તુતિ માટે આપણે કયાં માધ્યમો અને પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરવો તેનો નિર્ણય કરવાની સાથે આપણે અધ્યેતાઓને કેવી રીતે પ્રતિપોષણ અને માર્ગદર્શન પૂરાં પાડવાં તેની વિચારણા પણ કરી શકીએ. આ અગાઉના એકમોમાં તમે જોયું હશે કે દૂરવર્તી શિક્ષણ આપનાર કેળવણીકારોએ આ પ્રકારની સહાયક સેવાઓ વિકસાવવા માટે કેવા પ્રયાસો કર્યા છે. તેમાં આવતી મુશ્કેલી તો જેમની તેમ જ રહે છે. જોકે, તે માર્ગદર્શક અને અધ્યેતા વચ્ચેના અંતર અંગેની છે. આને પહોંચી વળવા માટે, ઘણી સંસ્થાઓએ પોતાના સંપર્કસ્થાનો તરીકે સ્થાનિક અભ્યાસકેન્દ્રોની સંભવિત ભૂમિકા વિશે આપણે વિચાર કરીશું. ઘણી સંસ્થાઓએ કેન્દ્રીય સંસ્થા અને સ્થાનિક અભ્યાસકેન્દ્રો વચ્ચે સેતુનિર્માણના આશયથી અધ્યેતાઓની વિશાળ સંખ્યા ધરાવતાં પ્રાદેશિક કેન્દ્રોની સ્થાપના કરી છે, તેમની ભૂમિકા વિશે પણ વિચારણા કરીશું. આ ઉપરાંત, અધ્યેતા સહાય પૂરી પાડવામાં સંસ્થાની ભૂમિકા કઈ રીતે પરિવર્તન પામીને અધ્યેતાની બદલાયેલી જરૂરિયાતો, અભ્યાસક્રમમાં આવેલાં પરિવર્તનો તેમજ બહુવૈકલ્પિક માધ્યમપ્રણાલીઓના આગમનના ફળસ્વરૂપે અધ્યેતાકેન્દ્રી અધ્યયનની દિશામાં પરિણમી છે, તેની પણ અમે ચર્ચા કરી છે. આમ કરવા જતાં સહાયક સેવાઓની વિભાવનાને પુનઃ વ્યાખ્યાયિત કરવી પડી છે અને આ સહાયક સેવાઓને સીમાન્ત ભૂમિકા પરથી દૂરવર્તી અધ્યેતાના સાતત્યપૂર્ણ આદાનપ્રદાન તેમજ અધ્યયન પ્રક્રિયામાં સક્રિય સહભાગિતા દ્વારા તેમના બૌદ્ધિક વિકારોને સક્રિય રીતે ઉત્તેજન આપતી આંતરિક ભૂમિકા તરફ લઈ જવામાં આવી છે.

એકમના મોટા ભાગના હિસ્સામાં અભ્યાસકેન્દ્રો અને તેમનાં કાર્યોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. અભ્યાસકેન્દ્રો પ્રણાલીની રૂપરેખા અને સ્થાપના અંગેનો સામાન્ય નિષ્કર્ષ આપવો સરળ નથી. કારણ કે તે એક જટિલ કાર્ય છે. અહીં પ્રાદેશિક કેન્દ્રોની પણ ચર્ચા કરવામાં આવી છે. તમે ખંડ - 4 (Block - 4) પર પણ નજર કરી શકો છો, કે જેમાં વિકાસશીલ અને ઔદ્યોગિક દેશોની અઢાર (18) સંસ્થાઓની અધ્યેતા સહાયક પ્રણાલીઓના વ્યક્તિ અભ્યાસોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

અધ્યેતાઓની જરૂરિયાતોમાં અને સમાજનાં હિત ધરાવતા જૂથોમાં આવેલાં પરિવર્તનો, અભ્યાસક્રમની રૂપરેખામાં રૂપાંતર તેમજ નૂતન ટેકનોલોજીમાં થયેલા પ્રવેશને પરિણામે સહાયક સેવાઓની નિસ્ખતોમાં થયેલા સ્થાનાંતરણની પણ આ એકમના અંતે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. અંતમાં, ગુણ અધ્યેતા સહાય માટે ગુણવત્તાની ખાતરી અને અધ્યેતા સહાય તેમજ કામગીરીના દર્શકોની પણ ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

4.2 અભ્યાસકેન્દ્રો (Study Centres)

અભ્યાસકેન્દ્રોના કાર્યનું સ્વરૂપ જુદા જુદા દેશોમાં અને સંસ્થાએ સંસ્થાએ જુદું પડે છે. આમ છતાં, અભ્યાસકેન્દ્રના કેટલાંક સામાન્ય લક્ષણો પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચવાનું શક્ય અને ઉપયોગી છે.

4.2.1 અભ્યાસકેન્દ્ર એટલે શું ? (What is a study center ?)

અભ્યાસકેન્દ્ર એ અધ્યેતાઓ માટેની સહાયક સેવાઓની સમગ્ર પ્રણાલીનો એક ભાગ છે. આ પ્રણાલીમાં અધ્યાપનસામગ્રીમાં સમાવાયેલા વિષયવસ્તુ માટેની બુનિયાદી સહાયનો સમાવેશ થાય છે. અભ્યાસક્રમના એકમોમાં મુદ્રિત ઉત્તરોના સ્વરૂપમાં અભ્યાસકૌશલ્યો અંગેનાં લેખિત સલાહ-સૂચનો, પ્રવૃત્તિઓ અને સ્વાધ્યાયોની મુશ્કેલીઓમાં સહાય અને પ્રતિપોષણ આ બધાંનો સમાવેશ થવો જોઈએ. અધ્યાપકો (tutors) પત્રાચારનાં સ્વાધ્યાયો તપાસે છે ત્યારે તે તેમનાં સલાહ શિક્ષકો (tutors) અથવા માર્ગદર્શનકારો (councellers) તરફથી કેટલીક વાર તેમને ટેલિફોન દ્વારા, અથવા સ્થાનિક અભ્યાસક્રમોમાં પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ દ્વારા મદદ પ્રાપ્ત થાય છે. સામાન્ય રીતે નિયમિત પ્રત્યક્ષ (સન્મુખ) સહાય સેવાનો સ્ત્રોત અભ્યાસકેન્દ્ર પર પ્રાપ્ત થાય છે.

અભ્યાસકેન્દ્ર એ એવું સ્થાન છે કે જે અધ્યેતાઓ તેમાં હાજર રહેવા માગતા હોય તેઓ મુક્ત રીતે તેમાં હાજરી આપી શકે છે. અધ્યેતાઓ તેમાં સેમિનાર માટે, ખાનગી અભ્યાસ માટે, શિક્ષક અથવા માર્ગદર્શનકારને મળવા માટે કે સહાધ્યાયીઓને મળવા માટે આવી શકે છે. સામાન્ય રીતે અધ્યેતાઓનો હાજરીનો સમય મુકરર હોય છે: તેનાં બે મહત્ત્વનાં કારણો છે. પ્રથમ તો અભ્યાસકેન્દ્રો સામાન્ય રીતે પરંપરાગત શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ પાસેથી ભાડે લીધેલા ખંડોમાં ચાલે છે, અને બીજું કારણ એ છે કે તેમાં નિયુક્ત થયેલા કર્મચારીઓ સામાન્યતઃ ખંડ સમયના હોય છે. તેથી અભ્યાસકેન્દ્રો ઘણી વાર (જે-તે સંસ્થાના) ચાલુ કામના કલાકો સિવાયના સમયે, સામાન્યતઃ સાંજે અથવા સપ્તાહના અંતે ચલાવવામાં આવે છે. એવા દેશોમાં કે જ્યાં મોટા ભાગના દૂરવર્તી અધ્યેતાઓ પ્રૌઢો હોય છે, તેમને માટે આ નિયંત્રણો બહુ મહત્ત્વ ધરાવતાં નથી; કારણ કે આ એવો સમય છે કે જ્યારે અધ્યેતાઓ મુક્ત રીતે હાજર રહી શકે. કેટલાક દેશોમાં ચાલુ કામના કલાકો દરમિયાન પણ અભ્યાસકેન્દ્રો ખુલ્લાં હોય છે.

ઘણાં અભ્યાસકેન્દ્રો શાળાઓમાં ચાલે છે. સાંજના સમયે અથવા સાપ્તાહિક રજાના સમયે દૂરવર્તી અધ્યેતાઓના ઉપયોગ માટે એક વર્ગખંડ ખોલી આપવામાં આવે છે. આવો ખંડ અભ્યાસ માટે કાળાં પાટિયાં, ખુરશીઓ અને ડેસ્કથી સજ્જ હોય છે. જોકે કેટલીક વાર અધ્યેતાઓને એમ લાગે છે કે નાનાં બાળકો માટે બનાવવામાં આવેલી નાની ખુરશીઓનો તેમને ઉપયોગ કરવો પડે છે. વાસ્તવમાં તો, કોલેજો કે પરંપરાગત વિશ્વવિદ્યાલયો પ્રૌઢ અધ્યેતાઓ માટે વધારે અનુકૂળ થાય તે રીતે સજ્જ હોય છે અને અભ્યાસકેન્દ્રો માટે તેમનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જોકે નાનાં શહેરોમાં, આ માટે ઉચ્ચ શિક્ષણની સંસ્થાઓ, ત્યાંની શાળાઓ અને કોમ્યુનિટી સેન્ટરો જેવાં અન્ય સંકુલોનો બહુધા ઉપયોગ થતો હોય છે. દેશના દરેક શહેરમાં કાયમી ધોરણે વર્ગખંડો ભાડે રાખવાનું અથવા તો બાંધકામ કરવાનું ખર્ચાળ નીવડે છે. સદ્ભાગ્યે આમ કરવું જરૂરી નથી કારણ કે જ્યારે અધ્યેતાઓને તેમનો ઉપયોગ કરવો હોય તે સમયે એટલે કે સાંજના સમયે કે સાપ્તાહિક રજાના દિવસે શાળાઓ અને કોલેજો મોટેભાગે હોય છે. આથી, અભ્યાસકેન્દ્રો માટે સ્થળો શોધવાનું કાર્ય સાપેક્ષ રીતે સૌંધું અને સરળ બની જાય છે.

જ્યારે દૂરવર્તી શિક્ષણ સંસ્થાઓ અભ્યાસકેન્દ્રોની શુંખલા (નેટવર્ક) તૈયાર કરવા માગતી હોય ત્યારે કયા માપદંડો અનુસાર તેનાં સ્થળો નક્કી કરવાં, તેનો નિર્ણય કરવો જોઈએ. હાજર રહેવા માગતા અધ્યેતાઓના પ્રમાણ પર તેની મોટા ભાગની વિચારણાનો આધાર રહેશે. સંસ્થાએ શક્યતઃ વધુમાં વધુ અધ્યેતાઓ હાજર રહે તે અંગેનો ઉપાય શોધી કાઢવાનો રહે છે. આ બાબત ઈચ્છનીય છે. એક માપદંડ મુસાફરીના સમયનો હોઈ શકે. અભ્યાસકેન્દ્ર પર પહોંચવા માટે અધ્યેતાઓને કેટલો મહત્તમ સમય જોઈએ છે ? ત્યારબાદ જ તેઓ તેવી રીતે મુસાફરી કરશે તેનો વિચાર કરવાનો રહે છે. અધ્યેતાઓને તે અંગે કેટલું ખર્ચ થશે ? સંસ્થાને કેટલું ખર્ચ થશે ? કયા પ્રકારના (કેટલા દૂરના) અંતરનો સ્વીકાર કરી શકાય ? લક્ષમાં લેવા જેવી બીજી બાબત એ છે કે અધ્યેતાઓને

કેટલી વાર હાજર રહેવાની જરૂર પડશે, જેમ જેમ આવા પ્રશ્નોની પૃચ્છા થતી રહેશે તેમ તેમ એ બાબત સ્પષ્ટ થતી જશે કે અભ્યાસકેન્દ્ર માટે સ્થળ નક્કી કરવાની બાબત સમસ્યાત્મક છે. મોટા ભાગના અધ્યેતાઓને અભ્યાસકેન્દ્રમાં સુગમ પ્રવેશની સુવિધા આપવાનું કાર્ય સરળ નથી. તદુપરાંત, તમામ અધ્યેતાઓને માટે પ્રવેશ સુગમ બની રહે તેવાં અભ્યાસકેન્દ્રો શરૂ કરવાનું પણ અશક્ય છે. એવા અધ્યેતાઓ કે જે ઉપસ્થિત રહી શકે તેમ નથી અને એવા કે જે કવચિત્ હાજર રહે છે તેમને માટે ટેલિફોન સંપર્ક અથવા ટપાલસેવા દ્વારા શ્રાવ્ય ટેપનું વિતરણ, પત્રવ્યવહાર વગેરે જેવા વિકલ્પોનો વિચાર કરવો જોઈએ.

4.2.2 સાધનસામગ્રી (Equipment)

અભ્યાસકેન્દ્રમાં અધ્યેતાઓને સેવા પૂરી પાડવા માટે જરૂરી રાચરચીલા ઉપરાંત સામાન્ય રીતે કેટલાંક સાધનો અને સુવિધાઓની જરૂર પડે છે. મુખ્ય શિક્ષકો અને કોલેજોના આચાર્યો દૂરવર્તી અધ્યાતેઓને વિડિયો રેકોર્ડર અને પ્રયોગશાળાનાં સાધનોનો ઉપયોગ કરવા દેવામાં અણગમો દર્શાવે છે. જોકે તેઓ આવા અધ્યેતાઓ માટે એક ખંડ ફાળવવા રાજી હોય છે જ્યારે બિનશૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં ચાલતાં અભ્યાસકેન્દ્રોમાં આવી સુવિધાઓ સામાન્ય રીતે હોતી નથી.

કયા પ્રકારનાં સાધનોની જરૂર પડે, તેનો વિચાર કરીએ. કયા પ્રકારનાં સાધનોની જરૂર પડશે તેનો આધાર જે-તે અભ્યાસકેન્દ્રને કયા પ્રકારનું કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું છે, તેના રહેલો છે.

- પુસ્તકો (અભ્યાસક્રમનાં પુસ્તકો, સંદર્ભગ્રંથો, પાર્શ્વભૂમિકાના વાચન માટેનાં પુસ્તકો);
- પ્રયોગશાળાનાં સાધનો અને વિજ્ઞાન વિષયક સામગ્રી, તેમજ અન્ય કોઈ પણ વિષયનાં પ્રાયોગિક ઘટક સાથેનાં સાધનો અને સામગ્રી;
- દશ્ય-શ્રાવ્ય અથવા કમ્પ્યુટરનાં સાધનો (વિડિયો પ્લેબેક અથવા ટેલિવિઝન સેટ, રેડિયો સેટ, ઓડિયો કેસેટ્સ પ્લે-બેક, ભાષા પ્રયોગશાળાનાં સાધનો, સ્લાઈડ પ્રોજેક્ટર, કમ્પ્યુટર વગેરે);
- માહિતીનાં ચોપાનિયાં (દૂરવર્તી શિક્ષણસંસ્થા અને તેની સુવિધાઓ સ્નાતકો માટે કારકિર્દીની શક્યતાઓ વગેરે);
- કાર્યાલય માટેનાં બુનિયાદી સાધનો (ટાઈપ-રાઈટર, સાદું ડુપ્લિકેટર, ફોટો કોપીયર);
- વર્ગખંડ માટેના સાધનસામગ્રી (ઓવરહેડ પ્રોજેક્ટર, બ્લેકબોર્ડ વગેરે);
- સ્ટેશનરી અને ઓફિસ માટેની સામગ્રી;
- ઉપરની બધી વસ્તુઓ મૂકવા માટે કબાટો અને ફાઈલિંગ કેબિનેટો.

ઘણી વાર, અભ્યાસકેન્દ્રોમાં આમાંથી ઘણી ઓછી ચીજવસ્તુઓ જોવા મળે છે.

આમ તો, વિસ્તૃત પ્રકારની સાધનસામગ્રી હોવી ઇચ્છનીય છે, છતાં આપણે પ્રત્યેક અભ્યાસકેન્દ્ર માટે બધી જ સાધનસામગ્રીની હિમાયત કરતા નથી કારણ કે અભ્યાસકેન્દ્રનો ઉપયોગ કરનાર ખૂબ ઓછા અધ્યેતાઓ માટે આટલી બધી સામગ્રી ખર્ચાળ બની જાય તેમ છે. તમારી દૃષ્ટિએ ઓછામાં ઓછી સાધનસામગ્રી કેટલી હોવી જોઈએ ? તમારી પસંદગી તમે જે-તે કેન્દ્ર પાસે જે પ્રકારના કાર્યની અપેક્ષા રાખો છો તેના પર આધારિત છે. ઓછામાં ઓછી સંપૂર્ણ સામગ્રીમાં ટેબલ અને ખુરશીઓ સાથેના સભાખંડની સજાવટનો સમાવેશ થાય છે.

જોકે, આમ છતાં જો આપણે નક્કી કરીએ કે અભ્યાસકેન્દ્રમાં કેટલીક વિશિષ્ટ સાધનસામગ્રી હોવી જોઈએ; તો પાયાની લઘુત્તમ સામગ્રી એ સંભવિત રીતે સંસ્થાની અભ્યાસ સામગ્રીનો સંપૂર્ણ શ્રેણી (set) હોઈ શકે, જેમાં પાઠ્યપુસ્તકો, પુસ્તકોની શ્રેણી, દશ્યશ્રાવ્ય સામગ્રી અને અન્ય પશ્ચાદ્વર્તી સુવિધાઓ હોય.

ત્યાર પછીની વધુ આગળની સાધનસામગ્રીની પસંદગી મુશ્કેલ છે, અને તેનો આધાર જે-તે અભ્યાસકેન્દ્રની પ્રવૃત્તિ પર રહેલો છે. જો કેન્દ્ર અધ્યેતાઓ માટે સ્રોતકેન્દ્ર કે ઉદ્દગમકેન્દ્ર તરીકે કાર્ય કરતું હોય અથવા મિલનકેન્દ્ર તરીકે કાર્ય કરતું હોય તો તેમાં વિશાળ પ્રમાણમાં સાધનસામગ્રી હોવી જોઈએ. પરંતુ સાધનસામગ્રીની અપેક્ષા તેના ખર્ચ સાથે સુસંગત હોવી જોઈએ અને વિશાળ

સંખ્યાના અભ્યાસકેન્દ્રોને સજ્જ કરવાં ખર્ચાળ બની જાય છે. કેટલીક વાર અધ્યેતાઓ પાસે સાધનસામગ્રી મેળવવાના વૈકલ્પિક માર્ગો હોય છે, દા.ત., સ્થાનિક રીતે અભ્યાસક્રમ આપતી સંસ્થાઓ, સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો વગેરે. આવાં પરિબળોને લીધે ખર્ચમાં ઘટાડો કરી શકાય.

ગ્રામીણ કેન્દ્રો કરતાં શહેરી કેન્દ્રો અધ્યેતાઓને વધુ પ્રમાણમાં આકર્ષી શકે છે. આવાં શહેરી કેન્દ્રોને ગ્રામીણ કેન્દ્રો કરતાં પ્રમાણમાં સાધનસામગ્રીથી વધુ સજ્જ કરવાં તે અસમાનતા ઊભી કરે છે અને દૂરવર્તી શિક્ષણ સંસ્થાઓ બધાં જ અભ્યાસકેન્દ્રોને એક સમાન સાધન સુવિધાઓ આપીને એક સરખી સાધનસામગ્રી મળે તેવો સામાન્ય રીતે પ્રબંધ કરવાનો પ્રયાસ કરતી હોય છે.

સાધનસામગ્રીનો સંગ્રહ પણ કેટલીક સમસ્યાઓ ઊભી કરે છે. સાધનસામગ્રી માટે એક કાયમી અને સલામત સંગ્રહસ્થાન હોવું જોઈએ. આના માટે જગા ભાડે રાખવાનો ખર્ચ વધી જાય અને કદાચ અભ્યાસકેન્દ્ર તરીકે ઉપયોગમાં લેવાતાં મકાનમાં આવી જગા ઉપલબ્ધ ન પણ હોય. જો કોઈ સંસ્થા એવું નક્કી કરે કે ઉપર દર્શાવેલી બધી સાધનસામગ્રી તેની પાસે હોવી જોઈએ, તો તેના અધ્યેતાઓ માટે એક કાયમી ધોરણે સમર્પિત જગા ભાડે રાખીને તેનો ખર્ચ કદાચ વહન કરી શકે. સામાન્ય કામના કલાકો સિવાયના સમયમાં ખાલી મળતા ખંડોનો ઉપયોગ કરવા કરતાં આ વધુ સારી યોજના છે. એક અન્ય વિકલ્પ મુખ્ય કેન્દ્રમાં સાધનસામગ્રી રાખવાનો અને જ્યારે જરૂર જણાય ત્યારે સ્થાનિક કેન્દ્રોમાં તેને પહોંચવાનો છે. આ પ્રકારની વ્યવસ્થામાં વાહન-વ્યવહાર અને ખર્ચના પ્રશ્નો ઊભા થાય અને વહીવટી દૃષ્ટિએ તે પડકારજનક અને મુશ્કેલ બની જાય. ઉદાહરણ તરીકે, સેમિનારના ઉપયોગ માટે સાધનસામગ્રીને અગાઉથી સજ્જ કરવા માટે ખંડો જોઈએ, ઉપયોગ થઈ ગયા પછી સાધનસામગ્રીની ચકાસણી કરી લેવી જોઈએ તથા તેના ઉપયોગ માટેનો સમયબદ્ધ કાર્યક્રમ નક્કી કરેલો હોવો જોઈએ અને તદનુસાર એવો અમલ થવો જોઈએ. મુખ્ય કેન્દ્રમાં સાધનસામગ્રી રાખવાથી સાધનસામગ્રી માટેનો ખર્ચ ઘટાડી શકાય, પણ તેમ કરતાં તેના ઉપયોગનો સમગ્ર ખર્ચ વધી જાય તેમ પણ બને.

અન્ય અવરોધ દરેક સ્થળે પહોંચાડવામાં આવેલ સાધનસામગ્રીનો કેટલો સહેલાઈથી ઉપયોગ થાય છે તેની સાથે સંબંધ ધરાવે છે. દૃશ્ય-શ્રાવ્ય સાધનો અને કમ્પ્યુટરો માટે વીજળીની જરૂર પડે છે. મોટા ભાગના દેશોમાં અભ્યાસકેન્દ્ર તરીકે ઉપયોગમાં લેવાતાં સાર્વજનિક પ્રકારનાં મકાનોમાં મુખ્ય જોડાણમાંથી વીજળી પ્રાપ્ત કરવી કદાચ શક્ય બને છે, પરંતુ ગ્રામીણ ક્ષેત્રોમાં તે વચ્ચે વચ્ચે અટકી જાય છે અને અવિશ્વસનીય બને છે. સપ્તાહના અંતે સાપ્તાહિક રજાના દિવસે એક અધ્યેતા તેના મહત્વના અભ્યાસ માટે વિડિયો જેવા કેટલાક કિલોમીટરની મુસાફરી કરીને આવ્યો હોય, તેને માટે વીજળી અમુક કલાકો સુધી કપાઈ જવાથી તે દિવસે વિડિયો જોવાનું અશક્ય બની જાય તો તેને તે રુચશે નહિ. આ ઉપરાંત જો ઉપકરણ ખોટકાઈ જાય અને તેનો કોઈ ભાગ બદલવાનો થાય તો, શહેરી વિસ્તારો કરતાં અંતરિયાળ વિસ્તારોમાં આ માટેની સુવિધાઓ ખૂબ જ ઓછા પ્રમાણમાં હોય છે અને તેથી મુશ્કેલીઓ પેદા થાય છે.

4.2.3 કર્મચારીગણ (મહેકમ) (Staff)

સામાન્ય રીતે દૂરવર્તી શિક્ષણ આપનાર સંસ્થાઓ અભ્યાસકેન્દ્રોમાં ખંડ સમયના કર્મચારીઓની નિયુક્તિ કરે છે. આ માટેની પ્રથમ આવશ્યકતા વહીવટી અને નિરીક્ષણની જવાબદારી વહન કરનાર સંયોજકની હોય છે. અસરકારક રીતે સંચાલન થાય તે માટે સંયોજકે અભ્યાસકેન્દ્રની નજીક રહેવું જોઈએ. ઘણી વાર જ્યાં આ અભ્યાસકેન્દ્ર ચાલતું હોય છે તે શાળા અથવા મહાશાળાના કર્મચારીગણમાંથી શ્રેયાન કર્મચારીને નિયુક્ત કરવામાં આવે છે. વધુમાં, શૈક્ષણિક કર્મચારીઓએ સેમિનાર ગોઠવવાની અને 'ટ્યૂટોરિયલ'ની જવાબદારી વહન કરવાની હોય છે. બની શકે ત્યાં સુધી, દૂરવર્તી શિક્ષણની કેન્દ્રીય સંસ્થાએ સ્થાનિક રીતે એવા સભ્યો શોધીને નિયુક્ત કરવા જોઈએ; જેમાં સ્થાનિક સ્નાતકો, વ્યાવસાયિકો કે શાળાના શિક્ષકો પણ હોઈ શકે કે જે યોગ્ય વિશિષ્ટીકરણ ધરાવતા હોવા જોઈએ. ખાસ કરીને લઘુત્તમ અધ્યેતાઓના રસના કેટલાક વિષયો માટે સ્થાનિક તજજ્ઞો શોધવાનું શક્ય બની ન શકે. આવા કિસ્સાઓમાં સંસ્થાએ પ્રવાસી શિક્ષકોની નિયુક્તિ કરવી જોઈએ, કે જે ઘણાં અભ્યાસકેન્દ્રમાં પોતાની સેવાઓ આપી શકે.

આ અંતિમ વિકલ્પ સંસ્થાના ખર્ચને વધારે છે અને તેને ગોઠવવાની પણ મુશ્કેલી ઊભી થાય છે. જ્યાં અગાઉથી શિક્ષકો (ટ્યૂટર્સ)નો અભાવ વર્તાઈ આવે ત્યાં સ્થાનિક અભ્યાસ નિરીક્ષકોની નિયુક્તિનો વિકલ્પ શોધી શકાય. આ બધા વિષય નિષ્ણાતો હોવા જરૂરી નથી, તેઓ જુદી જુદી ફરજો નિભાવી શકે, તેઓ માત્ર વહીવટકર્તા બની શકે, જ્યારે જે સમય દરમિયાન અભ્યાસકેન્દ્ર ખુલ્લું હોય ત્યારે અભ્યાસકેન્દ્રની દેખરેખ રાખી શકે, તેઓ અભ્યાસજૂથોમાં ચર્ચા-વિચારણાનું નેતૃત્વ પૂરું પાડી શકે. જે-તે વિષયના તજજ્ઞ ન હોય તેવા લોકો પણ પ્રૌઢ શિક્ષણની પ્રવિધિઓની તાલીમ મેળવ્યા બાદ આ કાર્ય કરી શકે તેમ છે, અથવા તો તેઓ અધ્યેતાઓનાં સ્વયં-સહાયક જૂથોના સંવાહક તરીકે પણ કાર્ય કરી શકે.

દૂરવર્તી શિક્ષણસંસ્થા અભ્યાસકેન્દ્રો શરૂ કરવાનું નક્કી ત્યારે તેણે સ્થાનિક કર્મચારીઓને પ્રોત્સાહન આપવાનું કાર્ય હાથ ધરવું જોઈએ. તેમને દૂરવર્તી શિક્ષણ લેનાર અધ્યેતાઓ સાથે કાર્ય કરવાની પ્રવિધિઓ સમજાવવી જોઈએ, અને તેઓ જે અભ્યાસક્રમનું શિક્ષણ આપવાના હોય તેના ઉદ્દેશો અને અભ્યાસક્રમનું શિક્ષણ આપવાના હોય તેના ઉદ્દેશો અને અભ્યાસક્રમના વિષયવસ્તુનો વિઘટન પરિચય કરાવવો જોઈએ. પ્રત્યક્ષ સંસ્કરણ પૂરું પાડીને સંસ્થાએ અભ્યાસકેન્દ્રના અંશકાલીન કાર્યકરો માટે હાથપોથીઓ અને નોંધપોથીઓ તૈયાર કરવી જોઈએ. આ હાથપોથીઓ અને નોંધપોથીઓમાં અભ્યાસક્રમના જૂથને ઉપયોગી બને તેનાં સેમિનાર અને ટ્યૂયોરિયલની પ્રવૃત્તિઓ માટેનાં સૂચનોનો સમાવેશ કરવો જોઈએ. કેટલાક પ્રસંગોએ કાર્યકરોને મદદરૂપ થાય તે માટે રેડિયો કાર્યક્રમો અને મુદ્રિત સાહિત્યનો પણ ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

દૂરવર્તી શિક્ષણ આપતાં વિશ્વવિદ્યાલયો જેવી ઉચ્ચ શિક્ષણની સંસ્થાઓમાં શૈક્ષણિક કર્મચારીઓ ઊંચા પ્રકારની લાયકાત સિવાયના લોકો – જે અધ્યાપન કરે છે તેમને સ્વીકારવામાં મુશ્કેલી અનુભવે છે. વાસ્તવમાં તો સ્થાનિક અધ્યાપકો અને નિરીક્ષકોને જો યોગ્ય માર્ગદર્શન આપવામાં આવે તો તેઓ મહત્ત્વનું પ્રદાન કરી શકે છે અને તેથી મુશ્કેલીભરી પરિસ્થિતિમાં તેમને સ્વીકારી લેવા જોઈએ.

અભ્યાસકેન્દ્રને કેટલાક સહાયક કર્મચારીઓ જેવા કે લેબોરેટરી કે ટેકનિશિયનો, સહાયક કારકુનો અથવા સંભાળ રાખનારાઓની જરૂર પડે છે. સામાન્ય રીતે યજમાન સંસ્થા આવા કર્મચારીઓની બાબતમાં સહકાર આપે છે.

4.2.4 અભ્યાસકેન્દ્રની લાક્ષણિકતાઓનો સારાંશ (Summary of the characteristics of study centres)

સામાન્ય રીતે અભ્યાસકેન્દ્રો વધુમાં વધુ અધ્યેતાઓને તેમની સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ કરી આપવામાં આવે છે. મોટા ભાગના અધ્યેતાઓને નજીક પડે તે માટે સામાન્યતઃ વિશાળ સંખ્યામાં અભ્યાસકેન્દ્રો ખોલવામાં આવે છે. દરેક કેન્દ્રનો મૂડીરોકાણ અને આવર્તક ખર્ચ ઓછો આવે છે.

આને પરિણામે અભ્યાસકેન્દ્રો સામાન્ય રીતે નીચેની લાક્ષણિકતાઓ ધરાવે છે :

- સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં તેમની સાથે ભાગીદારી કરે છે, અથવા નાની જગા પોતાને માટે અનામત રાખે છે.
- મધ્યમ કક્ષાની સાધનસામગ્રી અને સુવિધાઓ
- સ્થાનિક ખંડ સમયના કર્મચારીઓ, જે ઉચ્ચ કક્ષાના તજજ્ઞો ન પણ હોય.
- નિયત કામના કલાકો

આપણે જોઈ ગયા છીએ કે અભ્યાસકેન્દ્રો માટે સ્થળ પસંદગી, સાધનસામગ્રી અને કર્મચારીઓની પસંદગી કરવી મુશ્કેલીભરી બાબત છે. જ્યારે બધા જ અધ્યેતાઓને સાધનસામગ્રીથી સુસજ્જ અભ્યાસકેન્દ્રોમાં વ્યાજબીપણે પ્રવેશ મળે તે ઇચ્છનીય છે. પરંતુ આમ બનવું ખૂબ જ મુશ્કેલ છે. જેઓ અભ્યાસકેન્દ્રોનું આયોજન કરે છે તેમણે સાધનો અને અવરોધકો વચ્ચેનું સંતુલન સાધવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. અભ્યાસકેન્દ્રનું એક મહત્ત્વનું કાર્ય નિર્ણય લેવાનાં ધોરણો ઊભાં કરવાનું છે અને આપણે હવે પછીના વિભાગમાં તેની વિચારણા કરીશું. પહેલાં, તમે જે સામગ્રીનું અધ્યયન

4.3 અભ્યાસકેન્દ્રનાં કાર્યો (The Functions of a Study Centre)

પરંપરાગત વર્ગખંડ અથવા વ્યાખ્યાનખંડ કરતાં અભ્યાસકેન્દ્રની પ્રવૃત્તિઓ ઘણી રીતે જુદી પડે છે. દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રણાલીમાં કેટલુંક શિક્ષણ પરંપરાગત શિક્ષણપ્રણાલીની જેમ સમાન રીતે આપવામાં આવે છે. પરંતુ આ પ્રકારનું શિક્ષણ એ કેટલાંક ચોક્કસ વિષયાંગોને આવરી લે છે, જ્યારે અધ્યેતાઓ તેમનો મોટા ભાગનો સમય અભ્યાસકેન્દ્રમાં અન્ય પ્રવૃત્તિઓમાં ગાળે છે. આમ, અધ્યાપન યા શિક્ષણ એ તો અભ્યાસકેન્દ્રનાં વિવિધ કાર્યોમાંથી એક કાર્ય તરીકે જ સ્થાન પામે છે, અને આપણે તેની મહત્વની લાક્ષણિકતાઓ પર પણ નજર કરીશું.

4.3.1 અધ્યાપનજૂથો (Teaching Groups)

અભ્યાસકેન્દ્રમાં કોઈ પણ પ્રકારનું અધ્યાપનકાર્ય શા માટે કરવામાં આવે છે ? તેની પરિભાષાઓમાં વિરોધાભાસ છે. દૂરવર્તી શિક્ષણપ્રણાલી ઉત્તમ અધ્યાપનસામગ્રી અધ્યેતાઓને તેમના અભ્યાસક્રમમાં ઉત્તીર્ણ થવા માટે જરૂરી એવા સર્વ પ્રકારના જ્ઞાન અને માહિતીને આવરી લે છે. પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ એ બાહ્ય ઘટક છે, આમ છતાં તે મહત્વનો છે. તેનાં મહત્વનાં પાંચ કાર્યો છે :

- દૂરના અંતરે રહીને અભ્યાસ કરવા માગતા અધ્યેતાઓને અભ્યાસ કૌશલ્યોનું શિક્ષણ આપવું.
- વિષયવસ્તુને સમજવામાં પડતી મુશ્કેલીઓ અને ઊભી થતી સમસ્યાઓનું નિવારણ કરવું.
- પ્રાયોગિક કાર્ય
- અધ્યેતાઓ પારસ્પરિક રીતે અધ્યયન કરે તે શીખવવું.
- વ્યક્તિગત શિક્ષણ

સામાન્યતઃ મુખ્ય વિષયો માટે ગોઠવાયેલા નિયમિત સેમિનારોમાં અભ્યાસકેન્દ્રમાં વર્ગશિક્ષણ યા જૂથશિક્ષણ ચાલે છે. આ પ્રકારની વ્યવસ્થા અને પરંપરાગત શિક્ષણ વચ્ચેનો મહત્વનો તફાવત એ છે કે પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં સંપૂર્ણ અભ્યાસક્રમ પૂરો કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવતો નથી.

આત્મવિશ્વાસના અભાવમાં અધ્યેતાઓ પોતાનો અભ્યાસ શરૂ કરે છે. અધ્યાપકે તેમનામાં આત્મવિશ્વાસ જાગૃત કરવાનો હોય છે. અધ્યેતાઓને તેમનાં મંતવ્યો રજૂ કરવા માટે પ્રોત્સાહન આપીને, તેમના અનુભવો વ્યક્ત કરવાની તકો પૂરી પાડીને અને જૂથમાં તેમનું પ્રદાન કરી શકે તે માટે પ્રોત્સાહન પૂરું પાડીને આત્મવિશ્વાસ જાગૃત કરી શકાય. તેમને નિઃશંક રીતે સમજાયું હશે કે આ ભૂમિકામાં અધ્યાપન અને માર્ગદર્શનનો સંયુક્તપણે સમાવેશ થાય છે. ખાસ તો અભ્યાસકેન્દ્રનાં સત્રો નિયમિત હોવા છતાં સામાન્ય રીતે ક્વચિત્ ચાલતાં અને ટૂંકાં હોય છે. આ એક પડકારરૂપ અને મુશ્કેલ ભૂમિકા છે.

અધ્યેતાઓના કોઈ પણ જૂથમાં તેમની ઉંમર કે અભ્યાસની કક્ષા ગમે તે હોય, પરંતુ કેટલાક એવી અધ્યેતાઓ હોય છે કે જેમને બીજા કરતાં વધારે પ્રોત્સાહન અને મદદની જરૂર પડતી હોય છે. સારો અને વ્યવહારુ સિદ્ધાંત એ છે કે દૂર રહીને અધ્યયન કરવા માટે જરૂરી એવાં કૌશલ્યો ખીલવવામાં થોડા અનુભવી હોય તેવા દૂરવર્તી અધ્યેતાઓ કરતાં પોતાની કારકિર્દીમાં પા-પા પગલી માંડતા દૂરવર્તી અધ્યેતાઓને પ્રત્યક્ષ સહાયની વધુ જરૂર હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે, બ્રિટિશ ઓપન યુનિવર્સિટીના ફાઉન્ડેશન લેવલનો અભ્યાસ કરનાર અધ્યેતાઓને પ્રત્યક્ષ શિક્ષણના સેમિનારો દ્વારા ઉચ્ચ સ્તરનું શિક્ષણ લેનાર અધ્યેતાઓ કરતાં વધુ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. આ જ યુનિવર્સિટીએ 18 વર્ષની ઉંમરના અધ્યેતાઓને અજમાયશી પ્રવેશ આપ્યો ત્યારે અધુરો અભ્યાસ છોડી દેનારનું પ્રમાણ ઉંમરલાયક પ્રૌઢો કરતાં અજમાયશી જૂથનું વધારે હતું. તેનું સંભવિત કારણ વધુ યુવાન અધ્યેતાઓમાં દૃઢ પ્રેરણાનો અભાવ હોઈ શકે, અને તેથી તેમને વધુ પ્રમાણમાં મદદ યા પ્રોત્સાહનની જરૂર પડે.

દૂરવર્તી અભ્યાસપ્રણાલીમાં અભ્યાસકેન્દ્રના સંપર્ક કલાકોમાં વધારાના વિષયવસ્તુને આવરી લેવાનો આશય હોતો નથી, જે લેખિત એકમો અને માધ્યમોના નિવેશ તરીકે હોય છે. વાસ્તવમાં,

દૂરવર્તી શિક્ષણપ્રણાલીના પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ આપતા અધ્યાપક પર વર્ગખંડની જેમ અધ્યેતાઓને બધું જ શીખવવાનું દબાણ હોય છે. દૂરવર્તી શિક્ષણથી અધ્યેતાઓને પરિચિત થવા માટે ખરેખર સમયની જરૂર હોય છે અને તેઓ આત્મનિર્ભરતા પ્રાપ્ત કરવા માટેની તેમજ સ્વતંત્ર રીતે અભ્યાસ કરવાની ક્ષમતા કેળવે તે માટે, અથવા તો તેમને અધ્યયનમાં મદદ કરવા માટે પણ સમયની જરૂરિયાત હોય છે.

સંપર્કનું એથી આગળનું કાર્ય અધ્યેતાઓને સ્વાધ્યાયો તરફ પ્રેરવાનું છે. અધ્યાપક પ્રશ્નનો કેવા પ્રકારનો ઉત્તર આપવો જોઈએ તેની સમજ આપી શકે અને તેમને પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા અંગે કેટલાર મુદ્દાઓ આપી શકે. અધ્યેતાઓ એકવાર ઘરે પહોંચી જાય પછી તેમને આ પ્રકારની મદદ સહેલાઈથી મળતી નથી અને જો કોઈ પ્રશ્નનો ઉત્તર ન આવડે તો તે અભ્યાસક્રમ છોડી પણ દે છે. આ જ રીતે, અધ્યાપકો પરીક્ષા પૂર્વેના પુનરાવર્તન બેઠકોમાં પણ મદદ કરી શકે, જેમકે તેમની સાથે પરીક્ષાની તૈયારીમાં સામાન્ય રીતે મદદરૂપ થાય છે. પરંતુ, પરીક્ષાના નમૂનારૂપ ઉત્તરો અગાઉથી પૂરા પાડી શકતા નથી.

આ પ્રકારની સહાયને અભ્યાસકૌશલ્યો કેળવવા માટેની સહાય કહી શકાય અને દૂરવર્તી શિક્ષણપ્રણાલીમાંના પ્રત્યક્ષ શિક્ષણનો તે મહત્વનું ઘટક છે. પરંપરાગત શિક્ષણ-વ્યવસ્થામાં વર્ગખંડમાં તે જ્યારે અધ્યેતાઓ એકબીજા સાથે વાત કરતા હોય અથવા શિક્ષક સાથે થોડીક ક્ષણો માટે ચર્ચા કરતા હોય છે ત્યારે દૂરવર્તી શિક્ષણપ્રણાલીમાં કવચિત્ તથા અનૌપચારિક રીતે સ્થાન લે છે. આની ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ નહિ.

કેટલાક વિષયોની રજૂઆત માધ્યમો દ્વારા કરવી મુશ્કેલ હોય છે અને આવા પ્રસંગોએ પ્રત્યક્ષ શિક્ષણનો થોડોક ભાગ સ્થાન લઈ શકે. પ્રત્યક્ષ નિદર્શન (સંભવતઃ અધ્યેતાએ કરેલા પ્રાયોગિક કાર્યને અનુસરીને) વિષય માટે લાભકર્તા થઈ શકે. તેમાં જ્યારે અસરકારક અધ્યયન પણ સંકળાતું હોય ત્યારે તે વધારાના પ્રત્યક્ષ અધ્યાપનનો એક સારો નમૂનો છે. અધ્યેતાઓ, ખાસ કરીને પ્રૌઢોને જ્યારે મૂલ્યાંકન કે તેમના અભિપ્રાયોનું અથવા વલણોનું પુનરાવલોકન કરવાનું કહેવામાં આવે ત્યારે જૂથ ચર્ચા અને આંતરક્રિયા થોડા-વત્તા પ્રમાણમાં જરૂરી બને છે. ખાસ કરીને જ્યારે પોતાને ઘેર કેટલાંક માધ્યમોનો ઉપયોગ કરતા તો અભ્યાસક્રમની રૂપરેખા એક સુગ્રચિત સંચય તરીકે તૈયાર કરવામાં આવી હોય ત્યારે જો અધ્યેતાઓ પ્રત્યક્ષ શિક્ષણનાં સત્રો પર ઓછો આધાર રાખવામાં આવે છે. આ રીતે વિજ્ઞાનના પ્રયોગો ટેલિવિઝન ઉપર અને ગણિતના કોયડાઓ પાઠ્યપુસ્તકો અને શ્રાવ્ય કેસેટોથી દૃશ્ય-શ્રાવ્ય રીતે દર્શાવવામાં આવે છે. પાઠ્યપુસ્તકમાનો સંદેશના દલીકરણ માટે નાટ્યાત્મક રજૂઆત અને ચર્ચાઓ દ્વારા અસરકારક અધ્યયનને પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે. તેથી આપણે એમ પણ કહી શકીએ કે અધ્યેતા પોતાના નિવાસસ્થાને વિવિધ માધ્યમોનો જેટલો ઉપયોગ કરે છે તેનાથી વધુ પ્રમાણમાં અભ્યાસકેન્દ્રોમાં તેઓ પૂરક પ્રત્યક્ષ શિક્ષણનો ઉપયોગ કરવા પ્રેરાય છે.

અધ્યેતાઓના અર્થગ્રહણને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે જૂથઅધ્યાપનની જે રૂપરેખા તૈયાર કરવામાં આવે છે તેમાં અધ્યેતાઓએ ઘરે તૈયાર કરેલી સામગ્રીની અધ્યાપકે કેરલી સમીક્ષાનો સમાવેશ થઈ શકે, પરંતુ અધ્યેતાએ અભ્યાસ કરતાં અનુભવેલી વિશિષ્ટ સમસ્યાઓનો ચર્ચાનો પણ તેમાં વધુ પ્રમાણમાં સમાવેશ થાય છે. અધ્યેતાઓએ પરત કરેલ સ્વાધ્યાય તપાસીને તેમણે મુશ્કેલી અનુભવી હોય તેવી સમસ્યાઓને અગાઉથી પણ જાણી શકાય અથવા વર્ગશિક્ષણ દ્વારા તેમણે ઊભા કરેલા પ્રશ્નો પરથી પણ તે જાણી શકાય.

પ્રાયોગિક નિદર્શનો, સમસ્યાઓનું ક્રમશઃ પૃથક્કરણ, જૂથ ચર્ચાઓ એ પ્રશ્નોત્તરી સત્રો, યા બધાંમાંથી કોઈ પણ વ્યાખ્યાન કે પ્રવચન પદ્ધતિ કામમાં આવતી નથી અને આ બધાં માટે નાનાં જૂથો જરૂરી બને છે; કારણ કે આ જૂથો એવાં હોવાં જોઈએ કે જેમાંનો પ્રત્યેક અધ્યેતા પ્રશ્નો પૂછી શકે અને મુક્ત ચર્ચામાં ભાગ લઈ શકે. દૂરવર્તી શિક્ષણ આપવા આવતા દરેક અધ્યાપકે આવાં નાના જૂથો સાથેનો વ્યવહાર શીખી લેવો જોઈએ જ. તે અધ્યેતાઓ જૂથોમાં કામ કરતા હોવાથી તેઓ એકબીજાને મદદ કરવાનું પણ શીખી જશે. અધ્યાપકે આને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ અને સ્વાવલંબી જૂથો શરૂ કરવામાં મદદરૂપ થવું જોઈએ.

આ પ્રકારની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા અધ્યયનકેન્દ્રો અધ્યેતાઓ માટે ક્ષમતાવર્ધક અને પ્રોત્સાહનવર્ધક મહત્વના પ્રવાહો બની શકે. તેમની હાજરી દ્વારા અભ્યાસક્રમ પૂર્ણ કરવાનો દર વધી શકે, અને તેઓ વધુ સારા ગુણાંક પ્રાપ્ત કરી શકે. આમ છતાં, એ પણ યાદ રાખવું જરૂરી છે કે જેઓ હાજરી આપી શકતા હોય તેમને જ આ પ્રકારની પૂરક સહાય પ્રાપ્ત થઈ શકે, જેઓ નિયમિત રીતે હાજરી આપવા અસમર્થ હોય તેમની સહાય માટે વૈકલ્પિક સુવિધાઓની આવશ્યકતા ઊભી થશે.

4.3.2 માધ્યમોના ઉપયોગનું અધ્યાપન (Teaching using media)

કેટલીક દૂરવર્તી શિક્ષણપ્રણાલીઓમાં અધ્યેતાઓ વિડિયો કાર્યક્રમો નિહાળે છે અથવા જૂથોમાં શ્રાવ્ય કેસેટોનું શ્રવણ કરે છે. જ્યાં ઉપલોક્તાઓની વ્યક્તિગત માલિકીનું પ્રમાણ નીચું છે. તેવા દેશોમાં જ આ પ્રક્રિયા અપનાવી શકાય, અથવા તેનું એક શૈક્ષણિક પદ્ધતિ તરીકે ઈરાદાપૂર્વક પસંદ કરી શકાય. ધ્વનિમુદ્રિત થયેલો વિડિયો અને ઓડિયો (દૃશ્ય-શ્રાવ્ય) કાર્યક્રમ અધ્યેતાઓ અને અધ્યાપકોના નિયંત્રણ હેઠળ હોય છે, કે જેને તેઓ પોતાની ઈચ્છા મુજબ અટકાવી શકે અથવા ફરીથી ચાલુ કરી શકે.

અધ્યયનકેન્દ્રના અધ્યાપકે આ માધ્યમોનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તે જાણી લેવું જોઈએ. આને માટે કેન્દ્રીય સંસ્થાનોમાંથી તાલીમ અને માર્ગદર્શનની જરૂર પડે છે. અધ્યાપકો આ માધ્યમોનો ઉપયોગ ચર્ચાના પ્રોસહન માટે, અથવા વિષયની જે-તે મુદ્દાની સવિસ્તર ચર્ચા માટે યા જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે ત્યારે તેના ભાગોને અટકાવવા અથવા પુનરાવર્તિત કરવા માટે કરી શકે. જો એકવાર તેમણે દૃશ્ય-શ્રાવ્ય બેઠકોના સંચાલનની પ્રયુક્તિએ આત્મસાત્ કરી લીધી હોય તો તેમને માટે સામાન્યતઃ નોંધ બનાવવાનું અને વ્યક્તિગત કાર્યક્રમને શ્રેષ્ઠ રીતે અસરકારક કેવી રીતે બનાવવો તેનું વિશિષ્ટ સર્ગધ્વનિ પ્રાપ્ત કરી લેવાની જરૂર રહે છે.

ધ્વનિમુદ્રિત માધ્યમો ખાસ કરીને જ્યાં સ્થાનિક અધ્યાપકોનો પુરવઠો ઓછા પ્રમાણમાં હોય ત્યાં ઉપયોગી નીવડે છે. જે-તે બિન-તજજ્ઞ સેવા નિરીક્ષકો પણ શ્રેષ્ઠ અને અસરકારક રીતે દૃશ્ય-શ્રાવ્ય બેઠકોનું સંચાલન કરવાનું શીખી લેતા હોય છે.

4.3.3 વ્યક્તિગત શિક્ષણ (Individual teaching)

મોટા ભાગની દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રણાલીમાં જ્યારે સ્વાધ્યાયો તપાસવામાં આવે છે ત્યારે જ અધ્યાપક અને અધ્યેતા વચ્ચે પત્રાચાર દ્વારા મુખ્ય સંપર્ક સ્થાપિત થાય છે. પત્રાચારના અધ્યાપક દ્વારા અધ્યેતાને અપાતું પ્રતિપોષણ અતિ મહત્વનું બની રહે છે. અને તેથી જ પત્રાચાર દ્વારા અપાતું શિક્ષણ ઊંચી ગુણવત્તાનું બની રહે તે માટે દૂરવર્તી શિક્ષણની સંસ્થાઓ દ્વારા ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. આદર્શ પરિસ્થિતિમાં પત્રાચાર દ્વારા શિક્ષણ આપતો અધ્યાપક એ સ્થાનિક અભ્યાસકેન્દ્રનો જ અધ્યાપક હોય છે. તેથી અધ્યેતાને તેનો વ્યક્તિગત સંપર્ક સાધવાની તક મળે છે. પરંતુ ઘણી વાર પત્રાચાર દ્વારા શિક્ષણ આપતા અધ્યાપક કરતાં પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ આપનાર અધ્યાપક જુદો પણ હોય છે. આનો અર્થ એ કે જ્યારે અધ્યેતાઓ પોતાની કાર્યસંબંધી સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે અધ્યાપકને પૃચ્છા કરે છે ત્યારે અધ્યેતાની વ્યક્તિગત કામગીરીની તલસ્પર્શી માહિતી પર આધારિત ઉત્તર ભાગ્યે જ અધ્યેતાને મળે છે. જ્યારે સ્થાનિક અધ્યાપકો વ્યક્તિગત અધ્યેતાઓના પ્રશ્નોમાં તેમને હંમેશાં મદદરૂપ થાય છે. મોટા ભાગના પ્રસંગોએ સમય ઓછો હોય છે અને અધ્યેતાઓની સંખ્યા વિશાળ હોય છે. તેથી આ પ્રકારનો વ્યક્તિગત સંપર્ક પ્રાસંગિક અને અનૌપચારિક પ્રકારનો હોવો જોઈએ.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ – 2

નોંધ : (a) નીચે આપેલી ખાલી જગામાં આપનો ઉત્તર લખો.

(b) આ એકમને અંતે આપેલા ઉત્તર સાથે આપનો ઉત્તર સરખાવો.

દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરનાર અધ્યેતાઓ સ્થાનિક અભ્યાસકેન્દ્રમાં કાર્ય કરનાર અધ્યાપક પાસેથી કયાં ગુણલક્ષણો અને કૌશલ્યોની અપેક્ષા રાખી શકે? અને કેવી પ્રાપ્તિ શકાય?

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

4.3.4 સ્ત્રોતો સુધી પહોંચવાનો માર્ગ (Access to resources)

આપણે બે બાબતો યાદ કરી લઈએ. પ્રથમ તો, અભ્યાસકેન્દ્રો ખર્ચાળ હોય છે. ઘણી વાર, માત્ર તેમાં અભ્યાસ સામગ્રીઓનો જથ્થો પૂરો પાડવો અને દૃશ્ય શ્રાવ્ય ઘટકોની પાર્શ્વભૂમિકાવાળા સુવિધાઓ પૂરી પાડવાની લઘુત્તમ જરૂરિયાતો સાર્થક કરી શકાય છે. બીજું અધ્યેતાને જરૂરી અધ્યયનસામગ્રી જેવી કે પાઠ્યપુસ્તકો, દૂરદર્શન કાર્યક્રમો, શ્રાવ્ય કેસેટો વગેરે આદર્શ રીતે પૂરી પાડવામાં આવે છે. આમ બનતું ન હોય ત્યાં, અભ્યાસકેન્દ્ર પર (અથવા વૈકલ્પિક સ્થળે) અધ્યેતાઓની ઉપસ્થિતિ જરૂરી બને છે, અથવા સંબંધિત અભ્યાસક્રમો ઘટક વૈકલ્પિક અથવા પૂરક બની જાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, જો અધ્યેતાઓ માટે અમુક વિશિષ્ટ અભ્યાસક્રમ માટે દૂરદર્શન શ્રેણીઓ નિહાળવી અનિવાર્ય હોય તો એ માટે અભ્યાસકેન્દ્રોમાં અધ્યેતાઓની હાજરી ફરજિયાત હોવી જોઈએ. આ સુવિધા એવા અધ્યેતાઓ માટે છે તે જેમને પોતાના ઘરે ટેલિવિઝન ઉપલબ્ધ હોતું નથી, અથવા વ્યક્તિગત અધ્યેતાને તે સુવિધા પ્રાપ્ત થાય તેવી વૈકલ્પિક વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ. જો આ ફરજિયાત અવાસ્તવિક લાગતી હોય તો, અભ્યાસક્રમની પુનરચના કરવી જોઈએ કે જેથી આ શ્રેણીઓ નિહાળવી તે તેમના માટે વધારાનું અથવા વૈકલ્પિક બની જાય.

અભ્યાસકેન્દ્ર એ આ રીતે અધ્યેતાઓ માટેનો વધારાનો સ્ત્રોત છે. તેમને ઘરે પ્રાપ્ત થયેલી સામગ્રીને પૂરક બને તેવા સ્ત્રોતોની શોધ માટેનું તે પ્રથમ સ્થાન હોવું જોઈએ. આપણે તેમને તે કેવી રીતે ઉપલબ્ધ કરાવી શકીએ તેની વિચારણા કરીએ.

પૂરક અભ્યાસક્રમને લગતી બાબતો તે પૂરક સ્ત્રોતોની પ્રથમ શ્રેણી છે. સંખ્યાબંધ અધ્યેતાઓ આવશ્યક સામગ્રીથી પણ વધુ મેળવવા ઇચ્છે છે અને તેમને વધારાની વાચન સામગ્રી જોઈએ છે. તે અભ્યાસક્રમના પાઠ્યપુસ્તકોમાં દર્શાવેલાં પાર્શ્વભૂમિકા અંગેના પુસ્તકો અથવા લેખો સ્વરૂપે હોઈ શકે, અથવા અધ્યાપકોએ સૂચવેલી બાબતોનાં સ્વરૂપમાં અથવા સંદર્ભ પુસ્તકોનાં સ્વરૂપમાં પણ હોઈ શકે. અભ્યાસકેન્દ્રની પાસે પુસ્તકાલય અને વાચનાલય માટેની જગા હોઈ શકે છે. જો શક્ય હોય તો, તેમાં સામગ્રીની આપ-લેની સુવિધાઓ હોઈ શકે છે. ખાસ કરીને વિશ્વવિદ્યાલય કક્ષાએ જ્યાં પરંપરાગત રીતે વાચનને અધ્યેતા માટે એક ચાવીરૂપ પ્રવૃત્તિ ગણવામાં આવે છે ત્યાં અભ્યાસકેન્દ્રને પુસ્તકોનો પુરવઠો પૂરો પાડવો ખાસ મહત્વનો બની જાય છે.

દૂરવર્તી શિક્ષણના અધ્યેતાઓ એમાં પણ અંતરિયાળ વિસ્તારોમાં રહેવા માટે સારાં પુસ્તકાલયો અથવા સારાં પુસ્તકો ધરાવતા ગ્રંથાલયોમાં જવું ભાગ્યે જ શક્ય બને છે. પરંતુ અભ્યાસકેન્દ્રો માટે વધુ સંખ્યામાં પુસ્તકો પૂરા પાડવાનું શક્ય નથી, કારણ કે તેમની કિંમત ખૂબ જ ઊંચી હોય છે. તેથી અભ્યાસક્રમો નિર્ભર હોવા જોઈએ અને પૂરક વાચનની વ્યવસ્થા વૈકલ્પિક હોવી જોઈએ. પુસ્તકો મેળવવાના અન્ય માર્ગો પણ શોધી કાઢવા જોઈએ, જેવા કે સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો અને કેન્દ્રીય પુસ્તક-લોન પદ્ધતિ.

અભ્યાસકેન્દ્રો દ્વારા બધાં જ દૃશ્ય-શ્રાવ્ય ઘટકોનું દૃશ્ય-ધ્વનિમુદ્રણ થયેલું હોવું જોઈએ. જો અભ્યાસક્રમોનું આકાશવાણી દ્વારા પ્રસારણ કરવામાં આવે તો કેટલાક અધ્યેતાઓ જો અમને ચૂકી જાય તો કેન્દ્રમાં આ મુદ્રણ સાંભળવાની તેમને જરૂર પડે છે. કેટલીક વાર અધ્યેતાઓએ જોયેલા કાર્યક્રમોને ફરીથી જોવાની ઈચ્છા થાય છે. આવું સમૂહમાં કાર્યક્રમો નિહાળવાની બેઠકો બાદ અને ઘરે જીવંત કાર્યક્રમો નિહાળ્યા બાદ બની શકે.

વધુમાં, અભ્યાસકેન્દ્રોમાં કેટલાક અભ્યાસક્રમના વિવિધ ઘટકો પણ ઉપલબ્ધ હોવાં જોઈએ, જેવા કે વૈજ્ઞાનિક ઉપકરણો અને કમ્પ્યુટરની પ્રવૃત્તિઓ.

સ્રોતોની બીજી શ્રેણી અધ્યેતાઓની વ્યાપક જરૂરિયાતો અને ભાવિ આયોજન સાથે સંકળાયેલી છે. તેમાં તેમને વ્યક્તિગત રસના વિકાસ માટે અને કારકિર્દીના ભાવિ અભ્યાસના આયોજન માટે મદદરૂપ થઈ શકે તેવી માહિતી અને વાચન સામગ્રીની જરૂર પડે છે. તેથી, જો શક્ય હોય તો કેન્દ્ર પાસે વિવિધ પ્રકારનાં માહિતી પત્રો, સામાન્ય વ્યવસાયોને લગતાં માહિતી પત્રો અને સંદર્ભગ્રંથો હોવાં જોઈએ, જેને આધારે અધ્યેતાઓ સંસ્થાએ આપેલી પૂર્ણ અભ્યાસક્રમની સામગ્રી માટે પુસ્તકાલયનો સંપર્ક સાધી શકે. આથી તેમને એ અભ્યાસક્રમ માટે સહાયરૂપ થઈ શકે.

સ્રોતોની આ પ્રકારની વ્યવસ્થા તેમના સુધી પહોંચવાના માર્ગની ખાતરી આપતી નથી. અધ્યેતાઓને બેસીને શાંતિથી અભ્યાસ કરવાની જગા જોઈએ, જ્યારે કેન્દ્ર ખુલ્લું હોય ત્યારે તે માટેનો સમય જોઈએ અને તેમને જોઈતાં સાધનો ઓળખવા અને ખોળી કાઢવા માટે ગ્રંથપાલ અથવા નિરીક્ષકની મદદ જોઈએ. કેટલાક પ્રસંગોએ દિવસ દરમિયાન વધુ લાંબા તાસ માટે બેસવાની જગા પણ જોઈએ, તેને ઇનકારી શકાય નહિ. આવી જગાની વ્યવસ્થા માટે ખર્ચના પ્રશ્નો પણ ઉદભવે. આવા સમયે સમાજની સંલગ્નતા કેટલેક અંશે મદદરૂપ થઈ શકે.

4.3.5 અન્ય સહાધ્યાયીઓ સાથેનો સંપર્ક (Contact with other learners)

પરંપરાગત સંસ્થાઓમાં અધ્યેતાનો અન્ય સહાધ્યાયીઓ સાથેનો સંપર્ક નિયમિત હોય છે અને તેનું અધ્યયનમાં ઘણી રીતે પ્રદાન હાય છે. આવો સંપર્ક અનુભવોને સમૃદ્ધ કરે છે, આત્મવિશ્વાસનું નિર્માણ કરે છે અને સ્વાધ્યાયો તેમજ પરીક્ષાઓ સાથે કેવી રીતે કામ પાડવું તે અંગે મદદ કરે છે. દૂરવર્તી અધ્યેતા મોટે ભાગે આવા આંતરવ્યવહારથી વંચિત રહેતો જોવા મળે છે. અભ્યાસકેન્દ્રમાં એ શક્ય બને છે, જે મહત્ત્વનું છે કેન્દ્ર માટેનો સમય મર્યાદિત હોવાથી, અધ્યેતાના પારસ્પરિક, આંતરવ્યવહાર પ્રોત્સાહન મળે તે માટે નાના નાના જૂથો બનાવીને પ્રવૃત્તિઓ કરવાના વિશિષ્ટ પ્રયાસો અધ્યાપકે હાથ ધરવા જોઈએ.

પ્રસ્તુત સંદર્ભમાં અધ્યેતાનાં આત્મનિર્ભર જૂથો ખાસ મહત્ત્વનાં બની રહે છે. અધ્યેતાઓનાં આ એવાં જૂથ છે કે જેમાં અધ્યેતાઓ અધ્યાપકની દરમિયાનગીરી વિના અભ્યાસ અંગેની સામૂહિક ચર્ચા કરે છે. અધ્યેતાઓ એકબીજા પાસેથી ઘણું શીખી શકે છે. કેટલીક વાર આવું એકાએક બની જાય છે અને જૂથો ભાગ્યે જ સ્વયંભૂ રીતે શરૂ થાય છે. અભ્યાસકેન્દ્રના અધ્યાપક આવા જૂથનું સંચાલન કરીને અથવા અધ્યેતાઓને એકબીજાના સંપર્કમાં મૂકી આપીને સહાયભૂત થાય છે અને જૂથને તેની પ્રવૃત્તિઓનો પ્રારંભ કરવામાં મદદરૂપ બને છે. આવાં જૂથો કાર્યસાધક બને છે તેવું તેવું અધ્યેતાઓને ગળે ઉતારવું તે સૌથી મહત્ત્વનું કાર્ય છે.

4.3.6 વહીવટી પ્રવૃત્તિઓ (Administrative activities)

આપણે અત્યાર સુધી અભ્યાસકેન્દ્રનાં શૈક્ષણિક કાર્યોની જ ચર્ચા કરી છે. કેન્દ્રોને કેટલાંક વહીવટી કાર્યો પણ કરવાનાં હોય છે. જોકે આ કાર્યો દેશે દેશે, સંસ્થાએ સંસ્થાએ જુદાં પડતાં હોવા છતાં સામાન્યતઃ મોટા ભાગનો વહીવટ પ્રાદેશિક અથવા કેન્દ્રીય કક્ષાએ થાય છે. આપણે અહીં સામાન્ય રીતે એટલું નોંધી લઈએ કે સ્થાનિક કેન્દ્રોમાં સ્થાનિક અધ્યેતાઓ અંગેના કેટલાક હેવાલો હોય છે. તે અધ્યેતાઓના પ્રવેશની નોંધણી અંગેના હોય, સ્થાનિક કક્ષાએ સામગ્રીના વિતરણની હોય કે સ્થાનિક અધ્યાપકો અને માર્ગદર્શકોની નિયુક્તિ અંગેના હોય તેમજ પરીક્ષાઓના સંચાલન અંગેના પણ હોઈ શકે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ – 3

- નોંધ :** (a) તમારા ઉત્તર માટે નીચે ખાલી જગા આપવામાં આવી છે.
(b) એકમને અંતે આપેલા ઉત્તર સાથે આપનો ઉત્તર સરખાવો.

આ એકમમાં આપણે માર્ગદર્શનની પ્રવૃત્તિઓને અધ્યાપનપ્રવૃત્તિઓ જેવી અન્ય પ્રવૃત્તિઓથી જુદી પાડી નથી. માર્ગદર્શન અને અભ્યાસકેન્દ્રોનું મહત્વનું કાર્ય છે. તમે વિવિધ પ્રકારના અધ્યેતાઓને મદદરૂપ થઈ શકે તેવી કેટલીક સહાયક સેવાઓ વિશે વિચારી શકો ? નીચે આપેલી ખાલી જગામાં તેની યાદી બનાવો અને અભ્યાસકેન્દ્ર સિવાયના કોઈ તંત્ર વિના તેમને સાકાર કરી શકાય કે નહિ તે જણાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

4.3.7 અભ્યાસકેન્દ્રોમાં માર્ગદર્શન (Counselling in study centres)

અભ્યાસકેન્દ્રને ઘણાં કાર્યો નિભાવવાનાં હોય છે અને અધ્યેતા સાપ્તાહિક સત્રને અંતે જ્યારે ઘરે પાછો ફરે છે ત્યારે તે ખાસ વિશિષ્ટ મુદ્દાની ચર્ચા વધુ સારી યાદ રાખી શકે છે અથવા તેણે જોયેલા વિડિયો દ્રશ્યને યાદ રાખી શકે છે. આમ છતાં, અભ્યાસકેન્દ્રોમાં અધ્યેતાને બધા પ્રકારની માર્ગદર્શનની સર્વોત્તમ તકો પ્રાપ્ત થાય છે કારણ કે ત્યાં વિષયનિષ્ણાતોની સલાહ, અભ્યાસકૌશલ્યો અંગે માર્ગદર્શન, વિષય પસંદગી અંગેની માહિતી અને બિનશૈક્ષણિક સમસ્યાઓ ઉકેલવામાં મદદ પ્રાપ્ત થાય છે. અભ્યાસકેન્દ્રનું વાતાવરણ, પ્રાપ્ય સાધનો અને સંપર્કવર્ગોના સંચાલનની પ્રણાલી આ બધું અનૌપચારિક અને સહજ રીતે માર્ગદર્શનની તકો પૂરી પાડે છે. આગામી ખંડમાં આપણે માર્ગદર્શન અને અધ્યાપન વિશે ચર્ચા કરીશું.

4.4 પ્રાદેશિક કેન્દ્રો (Regional Centres)

પ્રસ્તુત વિભાગમાં આપણે ફક્ત તદ્દન પ્રારંભિક સ્તરેથી પ્રાદેશિક કેન્દ્રોનો સંક્ષિપ્ત અભ્યાસ કરીશું કે જે સ્થાનિક અભ્યાસકેન્દ્રોને સહાય પૂરી પાડે છે.

દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રણાલીમાં પ્રાદેશિક કેન્દ્ર એ કેન્દ્રીય (મધ્યવર્તી) સંસ્થા અને સ્થાનિક અભ્યાસકેન્દ્ર વચ્ચેનું માધ્યમ છે.

4.4.1 પ્રાદેશિક કેન્દ્ર શું છે ? (What is a Regional Centre ?)

દૂરવર્તી શિક્ષણ આપતી બધી જ સંસ્થાઓને પ્રાદેશિક કેન્દ્રો હોતાં નથી. વિશાળ મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયોએ સામાન્યતઃ વધુ વહીવટ કાર્યક્ષમતા માટે અને કેન્દ્રીય સંસ્થા અને સ્થાનિક અભ્યાસકેન્દ્ર વચ્ચેની પ્રત્યાયન શૃંખલા તરીકે આવાં કેન્દ્રો સ્થાપવાનું પસંદ કર્યું છે. સ્થાનિક કેન્દ્રોનાં જૂથોની દેખરેખ માટે પ્રાદેશિક કેન્દ્રો સ્થાપવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે યુ.કે.ના મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય પાસે 13 પ્રાદેશિક કેન્દ્રો છે, જેમાંનું સૌથી નાનું પ્રાદેશિક કેન્દ્ર 9 જેટલાં અભ્યાસકેન્દ્રો ધરાવે છે, જે લગભગ 8000 અધ્યેતાઓને સેવાઓ આપે છે. (ભારતની) ઇગ્નૂ (IGNOU) બાવીસ જેટલાં પ્રાદેશિક કેન્દ્રો ધરાવે છે, જેમાંનું પ્રત્યેક આશરે 5000થી 15000 અધ્યેતાઓને સેવાઓ આપે છે અને પ્રત્યેક પ્રાદેશિક કેન્દ્ર 10-25 જેટલા અભ્યાસકેન્દ્રો ધરાવે છે.

પ્રાદેશિક કેન્દ્રને મહત્વનું વહીવટી કર્તવ્ય બજાવવાનું હોય છે, ખાસ કરીને અભ્યાસકેન્દ્રોનું સંચાલન અને સ્થાનિક કક્ષાએ તેમાં ચાલતું અધ્યાપન આમાં કાર્યકરોની નિયુક્તિ અને તેમને દૂરવર્તી શિક્ષણ અંગે આપવાની થતી તાલીમનો પણ સમાવેશ થાય છે. પ્રાદેશિક કેન્દ્રો અધ્યેતાની નોંધણી અને અન્ય દસ્તાવેજો પણ સંભાળવાની ભૂમિકા અદા કરી શકે છે. કેન્દ્રીય સંસ્થાએ પ્રાદેશિક કેન્દ્રોને આપેલી સ્વાયત્તતા પર જવાબદારીના પ્રમાણો આધાર રહેલો છે.

પ્રાદેશિક કેન્દ્રો પ્રદેશમાં લોકસમૂહની જાગૃતિ અને મુદત શિક્ષણ તથા દૂરવર્તી શિક્ષણ પરત્વે કેળવણીકારો, પ્રાંતીય તેમજ સ્થાનિક અધિકારીઓ અને નોકરિયાતોમાં હકારાત્મક વલણો કેળવાય તે માટેની કેટલીક વિવિધ પ્રોત્સાહિત પ્રવૃત્તિઓ પણ હાથ ધરી શકે છે.

આ ઉપરાંત પ્રાદેશિક કેન્દ્રોને ઘણાં શૈક્ષણિક કાર્યો હાથ ધરવાનાં હોય છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અ્યાપકોને સમજ અને તાલીમ આપવા ઉપરાંત તેમનો શૈક્ષણિક કર્મચારીગણ એ અભ્યાસકેન્દ્રોના વિષયનિષ્ણાત ટ્યૂટર્સ તરીકે સેવા પૂરી પાડનાર એક મહત્વનો સ્ત્રોત બની શકે. કેટલાંક મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયો અધ્યેતાઓના જવાબી સ્વાધ્યાયોનું મૂલ્યાંકન પ્રાદેશિક કેન્દ્રો દ્વારા કરવામાં આવે છે. પ્રાદેશિક કેન્દ્રો સત્રાંત પરીક્ષામાં પણ સંલગ્ન થઈ શકે.

પ્રાદેશિક કેન્દ્રના શૈક્ષણિક અભ્યાસક્રમ અંગેની ટુકડીઓને અધ્યેતાઓ દ્વારા આ અભ્યાસક્રમના કેવા પ્રતિભાવો સાંપડે છે તે અંગે પણ પ્રતિપોષણ પૂરું પાડી શકે, એટલું જ નહીં, તેમાં અધ્યેતાઓને પડતી મુશ્કેલીઓનાં ક્ષેત્રો તરફ ધ્યાન દોરી શકે. વધારે સ્પષ્ટીકરણ માગતા હોય તેવા મુદ્દાઓ અને સમસ્યાઓ તરફ પણ તેમનું ધ્યાન આકર્ષિત કરી શકે. અભ્યાસક્રમ રચનાર ટુકડીઓને આ રીતે પૂરું પાડવામાં આવેલું પ્રતિપોષણ એક આવશ્યક પાસું છે, કારણ કે દૂરવર્તી અધ્યેતાઓ માટે ઉપકારક અભ્યાસક્રમ રચવામાં તે તેમને મદદરૂપ થઈ પડે છે.

પ્રાદેશિક કેન્દ્રોએ માર્ગદર્શન અન્વયે અગત્યની ભૂમિકા ભજવવાની હોય છે. ગંભીર સમસ્યાઓ માટે તે સંદર્ભસ્થાન તરીકે ભાગ ભજવી શકે છે. કેટલીક વાર તે સમસ્યાઓનો ઉકેલ તેઓ શોધી આપે છે, તો કેટલીક વાર કેન્દ્રીય સંસ્થાને તે સમસ્યાઓની તેઓ જાણ કરે છે. જે અધ્યેતાઓ ભૌગોલિક રીતે છૂટાછવાયા રહેતા હોય અથવા જેમની સંખ્યા ઓછી હોય તેવા અધ્યેતાઓના લાભાર્થે તેઓ ગ્રીપ્સ શાળાઓ, નિવાસી શાળાઓ, ક્ષેત્રકાર્ય, પ્રાયોગિકકાર્યનું પણ આયોજન કરે છે.

પ્રાદેશિક કેન્દ્રોનું એક મહત્વનું કાર્ય અધ્યેતાઓને તેમના પ્રદેશમાં અભ્યાસકેન્દ્રો દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી સહાયક સેવાઓની ગુણવત્તા જાળવવાનું અને તે વધારો કરવાનું તેમજ તેમના પ્રદેશનાં અભ્યાસકેન્દ્રો પર દેખરેખ રાખવાનું છે.

ઘણાં પ્રાદેશિક કેન્દ્રો વાર્ષિક પદવીદાન સમારંભોનું પણ આયોજન કરે છે, જેમ કે UKOU અને IGNOU.

પ્રાદેશિક કેન્દ્રો પ્રણાલીઓ અંગેનાં સંશોધનો સાથે પણ સંકળાઈ શકે છે. તેમના પ્રદેશના દૂરવર્તી શિક્ષણપ્રણાલીના એક મહત્વના તજજ્ઞકેન્દ્ર તરીકે પણ તે સેવાઓ આપી શકે છે.

4.4.2 સુવિધાઓ (Facilities)

બધા જ પ્રકારના વ્યહારિક હેતુઓ માટેની પ્રાદેશિક કેન્દ્રોની પેટા કચેરીઓ વિશ્વવિદ્યાલય દ્વારા આવરી લેવાતા, પ્રાદેશિક વિસ્તારના સ્રોત કેન્દ્ર તરીકે સેવાઓ આપવા બંધાયેલી છે. પ્રાદેશિક કેન્દ્રો સંવાહકો/સલાહકારો/અન્ય અધિકારીઓ માટેનાં તાલીમકેન્દ્રો છે અને અધ્યતાઓ તથા શૈક્ષણિક માર્ગદર્શકારો માટે એ તેમની સમસ્યાઓ રજૂ કરવાનાં સ્થાનો છે. અધ્યતાઓના સ્વાધ્યાયોની યાદચ્છિક ચકાસણીની જો આવશ્યકતા જણાય તો તે કરવાની જવાબદારી તેમની છે. તેથી સામાન્યતઃ પ્રાદેશિક કેન્દ્રો દ્વારા નીચે મુજબની સુવિધાઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે :

- વાચનાલય
- દશ્ય-શ્રાવ્ય ખંડ
- દશ્ય-શ્રાવ્ય સાધનો
- નકલો મેળવવાની સુવિધાઓ
- વિશ્વવિદ્યાલયની ગ્રંથસૂચિ, નીતિનિયમો અને કાર્યક્રમો અંગેની માહિતી સૂચિ
- પરિસંવાદ ખંડ
- ઈન્ટરનેટ અને ઈ-મેઇલની જોડાણ સુવિધા
- પુસ્તકાલય
- અધ્યતાઓ અંગેના દસ્તાવેજો
- ઓડિયો-વિડિયો કેસેટ્સ
- ડિશ-એન્ટેના
- પુસ્તકો અને સામયિકો
- કાર્યાલયની સાધનસામગ્રી
- તાલીમ માટેનાં સાધનો અને સામગ્રી
- અભ્યાસકેન્દ્રના દસ્તાવેજો
- સ્ટેશનરી અને કાર્યાલય દ્વારા આપવામાં આવતી સામગ્રી
- ઓફિસનું રાયરચીલું (ફર્નિચર)

પ્રાદેશિક કેન્દ્રની સાધનસામગ્રીની પસંદગી મહદ્અંશે પ્રાદેશિક કેન્દ્રની કામગીરી અને જે-તે સંબંધિત મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય દ્વારા પૂરાં પાડવામાં આવતાં સાધનો-સ્રોતો પર અવલંબિત છે.

4.4.3 કર્મચારી નિયુક્તિ (Staffing)

જે-તે પ્રાદેશિક કેન્દ્રના વડા તરીકે પ્રાદેશિક નિયામક (Regional Director) હોય છે. તેઓ જે-તે પ્રદેશમાં આવેલી મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની પ્રવૃત્તિઓનો હવાલો સંભાળે છે. તે પ્રાદેશિક નિયામકે મુખ્યત્વે શૈક્ષણિક કામગીરીઓનું નિયમન કરવાની તેમના પર દેખરેખ રાખવાની અને અભ્યાસ-કેન્દ્રોની કામગીરીનું સંકલન કરવાની જવાબદારી નિભાવવાની હોય છે. પ્રાદેશિક નિયામકને મદદ કરવા માટે શૈક્ષણિક અને બિનશૈક્ષણિક કર્મચારીઓ કે જે પ્રાદેશિક કેન્દ્રની શૈક્ષણિક અને વહીવટી જવાબદારીઓ સંભાળે છે પ્રાદેશિક કેન્દ્ર મુખ્યાલયના સહાયક સેવા વિભાગના નિરીક્ષણ અને નિયંત્રણ નીચે કાર્ય કરે છે. પ્રાદેશિક નિયામકની ફરજો અને જવાબદારીઓ નીચે પ્રમાણે છે :

પ્રાદેશિક નિયામક (Regional Director)

નિયુક્તિ અને પદ (Appointment and status)

પ્રાદેશિક નિયામક પ્રાદેશિક કેન્દ્રના વડા હોય છે. સામાન્ય રીતે વિશ્વવિદ્યાલય દ્વારા કરાતી પસંદગીની માન્ય પ્રક્રિયા દ્વારા શ્રેયાન્ ક્ષેત્રવહીકારની નિયુક્તિ કરવામાં આવે છે. તે ચાવીરૂપ સ્થાન સંભાળે છે. વિશ્વવિદ્યાલયનો નીતિ-નિયમોના તથા શૈક્ષણિક કાર્યક્રમોના અમલીકરણમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. તે જે-તે પ્રદેશમાં વિશ્વવિદ્યાલયના પ્રતિનિધિ તરીકે કામ કરે છે.

જે-તે પ્રદેશને સંબંધિત પ્રાદેશિક નિયામકને સોંપવામાં આવેલી નીચેની ફરજો અને જવાબદારીઓ તેઓ નિભાવે છે :

- દૂરવર્તી શિક્ષણપ્રણાલી, યુનિવર્સિટીની નીતિઓ, કાર્યક્રમો અને પ્રવિધિઓસંબંધી જાગૃતિ.
- પ્રાદેશિક કેન્દ્રનું સામાન્ય સંચાલન
- નાણાકીય વ્યવહારો અને હિસાબો; રાયરતીલું તથા અન્ય સાધન સામગ્રીની ખરીદી, જાળવણી અને ઉપયોગ માટેનું વ્યવસ્થાપન
- પ્રવેશની પ્રક્રિયાનું સંચાલન
- પ્રાદેશિક કક્ષાએ સહાયક સેવાઓની શુભલાનો વિકાસ, સંકલન અને દેખરેખ
- નવાં પ્રાદેશિક અભ્યાસકેન્દ્રોની સ્થાપના
- માર્ગદર્શન અને સ્વાધ્યાયોના નિયમન સાથે પ્રવર્તમાન અભ્યાસકેન્દ્રનું નિરીક્ષણ અને નિયંત્રણ
- રાજ્ય સરકાર, શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ અને જે-તે પ્રદેશમાં આવેલી અન્ય સંસ્થાઓ વચ્ચેની મધ્યસ્થી
- પ્રાદેશિક કેન્દ્રોમાં સહાયક સેવાઓ પૂરી પાડવી
- અભ્યાસકેન્દ્રોને તેમની સરળ કામગીરી માટેની માર્ગદર્શક સૂચનો પૂરાં પાડવાં
- કર્મચારીગણનો વિકાસ
  - પ્રાદેશિક કેન્દ્રના કર્મચારીઓની તાલીમ
  - સંવાહકો અને મદદનીશ સંવાહકોની તાલીમ
  - શૈક્ષણિક માર્ગદર્શનકારોનું નવસંસ્કરણ
  - અભ્યાસકેન્દ્રોના અંશકાલીન વહીવટી કર્મચારીઓની તાલીમ
- શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ
  - પ્રદેશ-વૈશિષ્ટ્યવાળા કાર્યક્રમો વિકસાવવા
  - અભ્યાસક્રમ-લેખનમાં શાળાઓને સહાય
  - પરિસંવાદો અને કાર્યશિબિરોનું આયોજન
  - કાર્યક્રમનું મૂલ્યાંકન
  - જરૂરિયાતોની ચકાસણી અને સંશોધન
  - સામગ્રીઓનો અનુવાદ
  - શૈક્ષણિક માર્ગદર્શનકારોની પસંદગી અને નિયુક્તિ
  - નવા અભ્યાસક્રમોના નિર્માણમાં યોગદાન
- પ્રાદેશિક કેન્દ્રની વહીવટી અને શૈક્ષણિક પ્રણાલીઓનો વિકાસ
- વિશ્વવિદ્યાલય અને તેના કાર્યક્રમોની જાહેરાત અને પ્રોત્સાહન
- પ્રાદેશિક કેન્દ્રના પુસ્તકાલયનો ઉપયોગ અને વિકાસ
- દસ્તાવેજોની જાળવણી
  - અધ્યેતાઓ અંગેના દસ્તાવેજો
  - નોકરી અંગેના દસ્તાવેજો
  - સાધનોના ઉપયોગ અંગેના દસ્તાવેજો
  - અભ્યાસકેન્દ્રોને લગતી માહિતી
  - માર્ગદર્શનકારોને સંબંધિત દસ્તાવેજો
  - માર્ગદર્શન અંગેની પ્રદત્ત સામગ્રી

અધ્યેતા સહાયક સેવાઓ :
જરૂરિયાત અને તંત્રવ્યવસ્થા

● પ્રતિપોષણ અંગેનું વ્યવસ્થાતંત્ર

- મુખ્યલય દ્વારા અપાતું માર્ગદર્શન સહિતનું પ્રોત્સાહન, તદુપરાંત સ્વાધ્યાયોના મૂલ્યાંકન, શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો, નવસંસ્કરણ કાર્યક્રમો અને અધ્યેતાઓની મુશ્કેલીઓ અંગે અપાતું પ્રતિપોષણ
- આંતરવ્યવહારની પ્રવૃત્તિઓ
સંસ્થાઓના વડાઓ સાથેની બેઠકો, સંવાદકો સાથેની બેઠકો; માર્ગદર્શનકારો, અધ્યેતાઓ, રાજ્ય સરકારના વિવિધ વિભાગો અને મુખ્ય કાર્યાલય સાથેની મુલાકાતો
- અભ્યાસકેન્દ્રોની અધિકૃત મુલાકાતો અને પ્રવૃત્તિઓનું આનુષંગિક કાર્ય

આ રીતે, પ્રાદેશિક કેન્દ્રના નિયામક વિશ્વવિદ્યાલયની વિતરણ વ્યવસ્થામાં કેન્દ્રીય સ્થાન સંભાળે છે તે એક તરફ વિવિધ શાળાઓ અને મુખ્યાલયના વિવિધ વિભાગો વચ્ચેની અસરકારક કડી તરીકે મહત્ત્વનું કાર્ય બજાવે છે તો બીજી બાજુએ મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયો અને જે-તે રાજ્યસરકારો તે જ સંવાદકો અને અધ્યેતાઓ વચ્ચે અધ્યેતાઓ અને મુખ્યાલયના વિવિધ વિભાગો વચ્ચે, મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય અને સમૂહમાધ્યમો અન્ય શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ વચ્ચે, જે-તે પ્રદેશમાં આવેલા સ્વૈચ્છિક અને ખાનગી સંગઠનો વચ્ચે અને મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય અને સામાન્ય જનસમૂહ વચ્ચે તે બધાંને જોડી આપતી એક અગત્યની શૃંખલા બની જાય છે. પોતાના કુશળતાપૂર્ણ વ્યવહાર અને ત્વરિતકાર્યથી પ્રાદેશિક નિયામક જે-તે પ્રદેશના અધ્યેતાઓની સમસ્યાઓ દૂર કરી શકે છે, તેમને માટે વધુ સારી સુવિધાઓનું નિર્માણ કરી શકે છે અને જે-તે પ્રદેશમાં કાર્યક્રમોના અસરકારક અમલીકરણ માટે જનતાનો યોગ્ય પ્રતિભાવ પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. વિશ્વવિદ્યાલયના કાર્યક્રમોની અને નીતિઓની સફળતાનો આધાર પ્રાદેશિક નિયામક દ્વારા ભજવવામાં આવે મુખ્ય ભૂમિકા પર રહેલો છે.

4.4.4 કાર્યો (Functions)

પ્રાદેશિક કેન્દ્રનાં મુખ્ય કાર્યોને વિશાળ રીતે ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચી શકાય :

- (a) શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ
- (b) વહીવટી પ્રવૃત્તિઓ
- (c) પ્રોત્સાહક પ્રવૃત્તિઓ

(a) શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ (Academic Activities)

પ્રાદેશિક કેન્દ્રની શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓનો વ્યાપ તેમાં પ્રવેશને લગતાં કાર્યો મૂલ્યાંકન, અધ્યેતાઓને લગતા દસ્તાવેજો, શૈક્ષણિક માર્ગદર્શકોની પસંદગી અને નિયુક્તિ, નવા કાર્યક્રમો શરૂ કરવા, જ્યાં જ્યાં સોંપવામાં આવેલાં હોય ત્યાં ત્યાં શૈક્ષણિકકાર્ય અંગેનાં સંશોધન અને વિકાસ, પસિસંવાદો અને કાર્યશિબિરોનું આયોજન, સ્વાધ્યાયોની ચકાસણી અને માર્ગદર્શન, ધનિષ્ઠ સંપર્કવર્ગોનું સંચાલન અને પુસ્તકાલય સેવાઓની માવજત વગેરે કાર્યોને આવરી લે છે.

વિશ્વભરના દૂરવર્તા શિક્ષણની શિક્ષણકર્તાઓ એવા મંતવ્ય સાથે સહમત છે, કે પ્રાદેશિક કેન્દ્રો માત્ર અર્ધશૈક્ષણિક અને સંકલનનું કાર્ય બજાવતાં વહીવટી કેન્દ્રો કરતાં શૈક્ષણિકકેન્દ્રો તરીકે ઉપસી આવવાં જોઈએ. આ બાબતની ભારપૂર્વક વિચારણા કરતાં, ઉપરના ફકરામાં દર્શાવેલી શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ તરફ ધ્યાન ખેંચવાનો અહીં પ્રયાસ કર્યો છે :

પ્રાદેશિક કેન્દ્ર જે-તે પ્રદેશમાં મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયના કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવાની અને દેખરેખ રાખવાની જવાબદારી સંભાળતું હોવાથી, પરંપરાગત અને નાવિન્યપૂર્ણ સ્વરૂપની વિવિધ શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ તે હાથ ધરે તેવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે.

પ્રદેશ-વિશિષ્ટ અભ્યાસક્રમો શોધી કાઢવા અને અભ્યાસક્રમ લેખનમાં શાળાઓને સહાય કરવી.

પ્રાદેશિકકેન્દ્રે મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયે શરૂ કરેલા શૈક્ષણિક કાર્યક્રમોનું જે-તે પ્રદેશમાં આયોજન અને

તેમનું અમલીકરણ પણ કરવું પડે છે. આ સિવાય પણ આવા શૈક્ષણિક કાર્યક્રમોને શોધી કાઢી, તેમને વિકસાવવામાં અને તેમનો અમલ કરવામાં તે મહત્વની ભૂમિકા ભજવી શકે છે. આ પ્રકારના કાર્યક્રમો જરૂરિયાતપૂર્ણ અને વ્યવહારું ભૂમિકાવાળા હોવા જોઈએ. આ હેતુ માટે, પ્રાદેશિક નિયામકે વિવિધ શૈક્ષણિક અને સંશોધન સંસ્થાઓ અન્ય સંગઠનો વિવિધ ક્ષેત્રોના અગ્રગણ્ય નાગરિકો અને રાજ્ય સરકારનો સતત સંપર્ક રાખવો જોઈએ.

પરિસંવાદો/કાર્યશિબિરોનું આયોજન (Organization of seminars/workshops)

પ્રાદેશિક કેન્દ્રની શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓનું નિયત લક્ષણ તે પરિસંવાદો અને કાર્યશિબિરોનું આયોજન છે. દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રણાલીના વિકાસ અને સુદૃઢીકરણ માટે તેમજ મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની પ્રવૃત્તિઓમાં જે-તે પ્રદેશનો શૈક્ષણિક સમુદાય જોડાય તે માટે આવું આયોજન કરવામાં આવે છે. આવા સેમિનારોમાં જે બે પ્રદેશના રાષ્ટ્રના કે વૈશ્વિક સંઘર્ષમાં દૂરવર્તી શિક્ષણના વર્તમાન વિકાસ અને ભાવિ શક્યતાઓ વિશે ચર્ચાઓ કરવામાં આવે છે અને સાથે સાથે મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયના વિશિષ્ટ કાર્યક્રમો અભ્યાસક્રમોની પણ ચર્ચા કરવામાં આવે છે. આવા સેમિનારોનું આયોજન પ્રાદેશિક કેન્દ્રો જાતે કરે છે, અથવા જે-તે પ્રાદેશિક કેન્દ્ર પર અન્ય સંસ્થાઓ/સંગઠનોના સહયોગ કરવામાં આવે છે, અથવા જે-તે વિસ્તારના કોઈ પણ અનુકૂળ સ્થળે કરવામાં આવે છે.

સંશોધન અને નૂતન શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો (Research and new academic programmes)

મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયના વર્તમાન શૈક્ષણિક કાર્યક્રમોના વિકાસ માટે તેમજ વિશ્વવિદ્યાલયને નૂતન કાર્યક્રમોનાં નિર્માણમાં તથા રૂપરેખા તૈયાર કરવામાં મદદરૂપ થવા માટેની એક સતત ચાલુ રહેતી પ્રવૃત્તિ તરીકે પ્રાદેશિક કેન્દ્રોમાં નીચેનાં ક્ષેત્રોમાં સંશોધનો હાથ ધરવાં જોઈએ :

કાર્યક્રમ મૂલ્યાંકન (Programme Evaluation)

આમાં મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય શૈક્ષણિક કાર્યક્રમોનું સમગ્રલક્ષી સંશોધન યા મૂલ્યાંકન પ્રશ્નાવલિ દ્વારા અધ્યતાઓ, માર્ગદર્શનકારો, સંયોજકો તેમજ અન્ય શૈક્ષણિક વિભાગો યા સંબંધિત સંસ્થાઓની વ્યક્તિગત મુલાકાત દ્વારા નમૂનારૂપ સર્વેક્ષણ તરીકે હાથ ધરવામાં આવે છે. તેની મદદથી એકત્રિત કરવામાં આવેલી સામગ્રી/માહિતી સંસ્થાઓને જો ઉપચારાત્મક ઉપાયો આવશ્યક લાગે તો તે કરવા માટે શાળાઓ યા વિભાગોને મોકલવામાં આવે છે. આ પ્રવૃત્તિ દ્વારા શાળા છોડી દેવાના કિસ્સાઓને લાંબે ગાળે ઓછા કરી શકાય છે.

જરૂરિયાત-ચકાસણી અંગે સંશોધન (Need assessment research)

નૂતન શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અંગેના ખ્યાલો (Ideas) પ્રાપ્ત કરવા અને વિકાસમાં સહાયભૂત થવા માટે આ એક અસરકારક ઉપાય છે. પ્રાદેશિક કેન્દ્રના નિયામક શૈક્ષણિક અને વ્યાવસાયિક સંસ્થાઓ સરકારી વિભાગો અને સ્વૈચ્છિક સ્તર પારસ્પરિક વિભાગો સાથે સંપર્ક કેળવવા માટે એક ખાસ તંત્ર ઊભું કરી શકે. આ પ્રકારનું સંશોધન પ્રાદેશિક કેન્દ્રના શૈક્ષણિક કર્મચારીઓ હાથ ધરી શકે, જે ખાસ કરીને જે-તે પ્રદેશ માટે લાભકર્તા સિદ્ધ થાય.

પ્રણાલીઓ અંગેનાં સંશોધનો (Systems Research)

પ્રણાલીઓ યા તંત્ર અંગેના સંશોધનો એક એવી અગત્યની પ્રવૃત્તિ છે કે જે મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય પ્રણાલી અને કાર્યમાં સુધારો લાવવામાં ભૂમિકા ભજવી શકે છે.

અભ્યાસકેન્દ્રના શૈક્ષણિક માર્ગદર્શનકારો અને અન્ય ખંડ સમયના કર્મચારીઓની પસંદગી અને નિયુક્તિ (Selection and Appointment of Academic Counsellors and other Part-time staff of Study Centre)

પ્રાદેશિક કેન્દ્રનું અતિ મહત્વનું કાર્ય શૈક્ષણિક માર્ગદર્શનકારોની પસંદગી અને નિયુક્તિ અંગેનું છે. જે-તે સંબંધિત સંસ્થાઓ શૈક્ષણિક માર્ગદર્શનકારોની પસંદગીના માપદંડો વિકસાવે છે, જેને

અધ્યેતા સહાયક સેવાઓ :
જરૂરિયાત અને તંત્રવ્યવસ્થા

પ્રાદેશિક કેન્દ્રો પસંદગીની પ્રક્રિયા દરમિયાન અનુભવે છે. અભ્યાસકેન્દ્રના ખંડ સમયના કર્મચારીઓની નિયુક્તિની જવાબદારી પણ પ્રાદેશિક કેન્દ્રોને શિરે હોય છે.

નવસંસ્કરણ (Orientation) અને પ્રવેશોત્સવ (Orientation and Induction)

આ મુક્ત અને દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રણાલી અંતર્ગત નવનિયુક્ત શૈક્ષણિક માર્ગદર્શનકારોનું ખાસ કરીને તેમના અધ્યાપન અને સલાહ-માર્ગદર્શનના કાર્ય માટે સંસ્કરણ કરવાની મહત્વની પ્રવૃત્તિ જે-તે સંબંધિત સંસ્થાઓના સહયોગથી પ્રાદેશિક કેન્દ્રો માટે મહત્વની બની જાય છે. ખંડ સમયના કર્મચારીઓ કરતાં વિશેષ તો દૂરવર્તી અધ્યેતાઓના પ્રવેશ અને પરિચયની વિધિ પ્રાદેશિક કેન્દ્રની મહત્વની જવાબદારી લેખાય છે.

સહાયક સેવાઓની શૃંખલાનું સ્થાપન (Setting up a Support Services Network)

જે-તે પ્રદેશના દૂરવર્તી અધ્યેતાઓને માહિતી પૂરી પાડીને, સલાહ-સૂચનો આપીને અને માર્ગદર્શન પૂરું પાડીને અસરકારક સહાયક સેવાઓ પૂરી પાડવી તે પ્રાદેશિક કેન્દ્રનું ચાવીરૂપ કાર્યોમાંનું એક કાર્ય છે. અધ્યેતાનાં વિસ્તરણ પર થતા કાર્યક્રમોના સ્વરૂપ પર આધારિત અને પ્રાપ્ય સુવિધાઓને ધ્યાનમાં રાખીને અભ્યાસકેન્દ્રની શૃંખલા સ્થાપિત કરવાનું તથા જે-તે પ્રદેશમાં સહાયક સેવાઓનું વિસ્તરણ કરવાનું કાર્ય પણ પ્રાદેશિક કેન્દ્રનું એક મહત્વનું કાર્ય છે.

અધ્યેતા પ્રવેશ (Student Admission)

જે-તે પ્રદેશમાં અધ્યેતાઓના પ્રવેશ અંગેની જવાબદારી પ્રાદેશિક કેન્દ્રે વિભાવનાની હોય છે. અધ્યેતાઓને લગતા દસ્તાવેજોની જાળવણી પણ એક ઘણી મહત્વની અન્ય પ્રવૃત્તિ છે. પ્રગતિશીલ અધ્યેતાઓને પ્રવેશ પહેલાં પૂરું પડાતું માર્ગદર્શન પણ પ્રાદેશિક કેન્દ્ર આપે છે.

માર્ગદર્શન સત્રો, પ્રાયોગિક કાર્યો, સ્વાધ્યાયોનું મૂલ્યાંકન અને પરીક્ષાઓનું આયોજન (Organization of Counselling sessions, Practicals, Evaluation of Assignments and Examinations)

મુખ્યત્વે પ્રાદેશિક કેન્દ્રો જે-તે સંબંધિત સંસ્થાઓની માર્ગદર્શક સૂચનાઓ અનુસાર વિશિષ્ટ જરૂરિયાતો પર આધારિત કાર્યક્રમોને ધ્યાનમાં રાખીને માર્ગદર્શન સત્રો અને પ્રાયોગિક કાર્યોનું આયોજન કરવાની જવાબદારી નિભાવે છે.

તે અભ્યાસકેન્દ્રો પર અને ક્યારેક પ્રાદેશિક કેન્દ્ર પર કરાતાં અને પરીક્ષાઓનું પણ નિરીક્ષણ કરે છે.

(a) નિયમન (Monitoring)

અંતમાં, અભ્યાસકેન્દ્રો દ્વારા ચલાવાતી શૈક્ષણિક અને વહીવટી સેવાઓનું નિયમન કરવાની સૌથી મહત્વની જવાબદારી પ્રાદેશિક કેન્દ્ર નિભાવે છે. મુખ્યાલયોને નિયમિત પ્રતિપોષણ પૂરું પાડવું પણ એટલું જ મહત્વનું છે.

(b) વહીવટી પ્રવૃત્તિઓ (Administrative Activities)

પ્રાદેશિક કેન્દ્રની વહીવટી પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રાદેશિક કેન્દ્રોના અને અભ્યાસકેન્દ્રોના કર્મચારીઓની નિયુક્તિ, દસ્તાવેજોની માવજત, રાયરચીલું અને સાધનસામગ્રીઓની ખરીદી અને જાળવણી, પ્રાદેશિક કેન્દ્ર તેમજ અભ્યાસકેન્દ્રનું નાણાંકીય વ્યવસ્થાપન, પુસ્તકાલય અંગેના દસ્તાવેજો અને પ્રાદેશિક તેમજ અભ્યાસકેન્દ્રોનાં અંદાજપત્રો તૈયાર કરવાની પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. અભ્યાસકેન્દ્રોને તેમના કર્મચારીઓ અને તેમની પ્રવૃત્તિઓ અંગેનાં નાણાં ચૂકવવાની પણ મહત્વની જવાબદારી હોય છે. સમયાન્તરે અભ્યાસકેન્દ્રોએ કરેલા ખર્ચની સમીક્ષા અને સાધનોની સકાસણી પણ એક મહત્વની પ્રવૃત્તિ બની રહે છે. અધ્યેતાઓ પાસેથી લીધેલી ફી મુખ્ય કાર્યાલયને મોકલી આપવાની જવાબદારી પણ જે-તે પ્રાદેશિક કેન્દ્રની છે.

(c) પ્રોત્સાહક પ્રવૃત્તિઓ (Promotional Activities)

જે-તે પ્રદેશના મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની પ્રણાલીની યોગ્ય જાહેરાત, જાહેરાત માટેની સામગ્રીનું

4.5 સહાયક સેવાઓના સ્વરૂપમાં પરિવર્તન માટેનો સંસ્થાકીય સંદર્ભ (Institutional Context for Change in the Nature of Support Services)

દૂરવર્તી શિક્ષણપ્રણાલી અને મુક્ત અધ્યયન સંસ્થાઓમાં અધ્યેતા સહાય માટેની સંસ્થાકીય વ્યવસ્થાઓના પ્રમાણિત સ્વરૂપ અંગેની ચર્ચા આપણે કરી ગયા છીએ. આ પદ્ધતિમાં ઊર્ધ્વથી નિમ્ન તરફના અભિગમની ચર્ચા કરવામાં આવી છે, કે જે ખરેખર અધ્યેતાઓ કોણ છે, ક્યાં છે તેનાં પૃથક્કરણમાંથી જન્મેલી નથી ખરેખર વધુ સેવાઓ એવા હેતુથી પૂરી પાડવી કે જેથી શિક્ષણમાં અપવ્યય અટકાવી શકાય, નબળા અધ્યેતાઓને મદદરૂપ થઈ શકાય અને વ્યક્તિગત સમસ્યાઓવાળા અધ્યેતાઓને માર્ગદર્શન પૂરું પાડી શકાય.

વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં સહાયક સેવા કામગીરીની ઝોક જે વ્યક્તિગત અધ્યેતાની સમસ્યાઓમાં સુધારણા લાવવાનો હતો તેને બદલે આંતર વ્યવહારયુક્ત અધ્યાપનપ્રક્રિયામાં તેની દેખીતી સંલગ્નતા હોય તેના તરફનો રહ્યો છે. તેથી સહાયક સેવાને પુનઃ વ્યાખ્યાયિત કરતાં એમ કહી શકાય કે તે અધ્યાપન સંપુટની એક પૂરક સેવા નથી. તેને બદલે અધ્યાપન સંપુટનો તે અંતર્ગત ભાગ જ બની જાય છે, કે જે દૂરવર્તી અધ્યેતાઓના બૌદ્ધિક વિકાસને ઉત્તેજન આપે છે.

4.5.1 અધ્યેતાની જરૂરિયાતોમાં પરિવર્તન (Change in learners' needs)

આવું પરિવર્તન એ દૂરવર્તી અને મુક્ત અધ્યયન સંસ્થાઓની સ્વાભાવિક પ્રતિક્રિયાને લીધે આવ્યું છે, કારણ કે તે તેમના અધ્યેતાઓ અને સમાજનાં અન્ય સ્થાપિત જૂથોની જરૂરિયાતોમાં આવેલાં પરિવર્તનોને આભારી છે. આ પ્રકારનાં દબાણો નોંધણીની તરાહોમાં આવી રહેલાં પરિવર્તનોમાં જોવા મળે છે. જેવાં કે આજીવન શિક્ષણની જરૂરિયાતનાં પરિબળો, ભૌગોલિક સ્થળાંતર અને સમાનતાવાળાં જૂથો વગેરેને કારણે વિવિધ પ્રકારના અંશકાલીન અધ્યેતાઓની સંખ્યામાં ખાસ વધારો નોંધાયેલો જોવા મળે છે. અધ્યેતાઓની માંગણીઓ અને સંસ્થાના પ્રતિભાવોથી સહાય-પ્રોત્સાહનોના સ્વરૂપમાં પણ આનુષંગિક પરિવર્તનો આવ્યાં છે. પરિવર્તન પામેલી પ્રોત્સાહનની ભૂમિકા માટેના સંસ્થાકીય સંદર્ભની વિભાગમાં રૂપરેખા આપવામાં આવી છે, જેમાં અધ્યેતાકેન્દ્રી સંસ્થાકીય જમૂનાની ગતિવિધિમાં અધ્યેતાઓને આપવામાં આવતી સહાય-પ્રોત્સાહનનું ભાવિ પ્રતિબિંબ ઝીલાયેલું હશે. અધ્યેતા સહાય એ વધુ સુગ્રથિત સ્વરૂપની અને સર્વગ્રાહી પ્રણાલી બનશે, અને દૂરવર્તી શિક્ષણપ્રણાલીના વ્યાપક અને કેન્દ્રીય શૈક્ષણિક ઘટક તરીકે સ્થાન પામેલી હશે.

4.5.2 પ્રવેશ અને સિદ્ધિ (Access and achievement)

મુક્ત અધ્યયનના સિદ્ધાંતો અને દૂરવર્તી શિક્ષણનો પ્રયોગ શરૂઆતમાં એટલા માટે સ્થાપિત કરવામાં આવ્યાં હતાં કે જેથી માધ્યમિક શિક્ષણ પછીના પ્રવેશની સ્થિતિમાં સુધારો લાવી શકાય. સંસ્થાકીય પ્રવેશ નીતિનાં સૌથી આવશ્યક તત્ત્વોમાં ફરતી નોંધણીની તારીખો, પ્રવેશની જરૂરિયાત દૂર કરવી તેમજ ઘેર બેઠાં અભ્યાસની સુવિધાનો સમાવેશ થતો હતો. આમાંની છેલ્લી બાબત અધ્યેતાને વ્યવસાય અને પરિવારની જવાબદારીઓ સાથે તેને તેની વ્યક્તિગત પરિસ્થિતિ મુજબની સુવિધા પૂરી પાડે છે. હાલમાં જ, પ્રવેશ અંગેની સંકલ્પનાનો વ્યાપ વધારવામાં આવ્યો છે. તેમાં અધ્યેતાના પ્રવેશ સાથે અધ્યેતાનાં પરિણામોનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. સંસ્થાએ અધ્યેતાની સફળતા યા સિદ્ધિ અને અભ્યાસક્રમની પૂર્ણતા માટેની સહાયક સેવા પૂરી પાડવી ફરજિયાત છે. આનાથી અધ્યેતાઓને પ્રોત્સાહન પૂરું પાડવાની જવાબદારી અંગેના અને તેમને તેમનો અભ્યાસક્રમ પૂર્ણ કરવા માટે પ્રભાવકપણે પ્રોત્સાહિત કરવાના સંસ્થાકીય દૃષ્ટિકોણમાં પરિવર્તન આવ્યું છે.

ટીન્ટો (Tinto) એ (1975)માં સૂચવ્યું હતું કે અધ્યેતાની સ્થગિતતા સુધીનો જ સંસ્થાનો મર્યાદિત પ્રતિભાવ હોવો જોઈએ નહિ, પરંતુ તેણે અધ્યેતાના વિકાસ અંગેનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ, જેનો અર્થ 'અધ્યેતાકેન્દ્રી અભિગમનો સ્વીકાર' એવો થઈ શકે છે.

અધ્યેતાની સફળતાને પ્રોત્સાહિત કરવાનું આ સાથે સંબંધિત એવું અન્ય ક્ષેત્ર તે વિશ્વવિદ્યાલય કક્ષાએ અભ્યાસ માટે જરૂરી સ્રોતસામગ્રીની પ્રાપ્તિ અને શિષ્યવૃત્તિ છે. ગેરીસન અને બેન્ટન (Garrison and Baynton) (1987) અધ્યયનપ્રક્રિયાના પ્રોત્સાહન અને આદાન-પ્રદાન(પ્રત્યાયન)ની પ્રક્રિયાના પ્રોત્સાહન - એ બે રસપદ ભેદરેખા રજૂ કરે છે... “અધ્યયન પ્રક્રિયાના સ્રોતોમાં અભ્યાસક્રમમાં પ્રવેશ, અધ્યાપકો અથવા સહાયકો, અધ્યયનસામગ્રીઓ, પુસ્તકાલય સુવિધાઓ, માધ્યમોની સુસજ્જતા અને જે-તે સમુદાયના તજજ્ઞોનો સમાવેશ થાય છે. મધ્યસ્થીની પ્રક્રિયા સાથે જોડાયેલા સ્રોતોની આવશ્યકતા અધ્યાપક અને અધ્યેતા વચ્ચેના ભૌગોલિક અંતરમાંથી જન્મે છે અને તેથી અધ્યયનપ્રક્રિયાના દ્વિમાર્ગ પ્રત્યાયન માટે ટેલિકોમ્યુનિકેશન અથવા મેઈલ જેવા યાંત્રિક અથવા વીજાણુ માહિતી પ્રસારણની જરૂરિયાત ઊભી થાય છે.”

4.5.3 અભ્યાસક્રમ-વિષયક પરિવર્તનો (Curricular changes)

અધ્યેતાકેન્દ્રી અધ્યયનનો ખ્યાલ પ્રસારણમાંથી સંક્રમણ પદ્ધતિના હાર્દમાં રહેલો છે, અભ્યાસક્રમની રૂપરેખાની આદાનપ્રદાન પદ્ધતિમાંથી સર્વાંગી પરિવર્તનની પદ્ધતિના હાર્દમાં રહેલો છે. ટૂંકમાં, અહીં અમે એ સમજાવવા માગીએ છીએ કાર્ય પ્રસારણ દ્વારા અધ્યેતાને માહિતી, કૌશલ્યો અને મૂલ્યોની સમજ આપવાનું છે. આ બધાંની ગતિ એક જ દિશામાં અધ્યયન પ્રક્રિયાની નિયંત્રણ અને તેની આગાહી પર ભાર મૂકવામાં થાય છે.

કેળવણીની આદાન-પ્રદાનરૂપ પ્રક્રિયામાં વ્યક્તિ હેતુપૂર્ણ અને ઈરાદાપૂર્ણ હોય છે અને અધ્યેતા તરીકેની ભૂમિકામાં સમસ્યાના બુદ્ધિપૂર્વકના સમાધાન માટે સક્ષમ હોય છે. આદાનપ્રદાનની પ્રક્રિયાના કેન્દ્રીય ઘટક એ છે, કે જેમાં અધ્યયનમાં અધ્યેતા અને અભ્યાસક્રમ વચ્ચે સંવાદ સધાય છે. એ દરમિયાન અધ્યેતા સંવાદની મદદથી જ્ઞાનનું પુનર્નિર્માણ કરે છે.

રૂપાંતરની-પરિવર્તનની પદ્ધતિ વ્યક્તિગત અને સામાજિક પરિવર્તન પર અન્ય કરતાં વધુ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. અધ્યાપનના પરિરૂપની આ પદ્ધતિમાં અધ્યેતા અને અભ્યાસક્રમ વચ્ચે આંતરસંબંધ રચાયેલો હોય છે. વ્યક્તિ આત્મતૃપ્તિ (સંતોષ) શોધવાની જરૂર પડે છે અને તે અધ્યયનપ્રક્રિયા દ્વારા તે પ્રાપ્ત કરે છે તેવી પૂર્વધારણા પર તે આધારિત છે. અધ્યયનના અધ્યેતાકેન્દ્રી દૃષ્ટિકોણ તરફ આપણે ગતિ કરીએ છીએ.

4.5.4 અધ્યેતાનું સ્થિત્યંતર (Repositioning the learner)

દૂરવર્તી શિક્ષણપ્રણાલીના પારંપરિક નમૂનામાં અધ્યેતાને માહિતી સંપુટના ગ્રાહક તરીકે ગણવામાં આવતો હતો. પીટર્સ (Peters) (1989) દ્વારા સૂચવાયેલા દૂરવર્તી શિક્ષણના “ઔદ્યોગિક” નમૂનાની લાક્ષણિકતાઓ આમાં છતી થાય છે. આથી ઊલટું, આજે અધ્યેતાઓ અધ્યયનપ્રક્રિયાના વધુ સક્રિય ભાગીદાર તરીકે જોવા મળે છે. Kaye and Ranble (1991) આ પ્રકારના પરિવર્તનને માટે નીચેના જેવાં અનેક પરિબળોને જવાબદાર ગણાવે છે :

- નૂતન ટેકનોલોજીનો બહોળો ઉપયોગ
- ધંધાદારી (વેપારી) વર્ગ દ્વારા તેમના કર્મચારીઓ માટે નિરંતર શિક્ષણના વધતી જતી માંગ
- ખંડસમયના અધ્યેતાઓ માટે વધતી જતી સ્પર્ધા
- સંસ્થા કરતા વ્યક્તિની જરૂરિયાતો પર ભાર મૂકવા સાથે છીછરાંપણામાંથી બહાર નીકળવા તરફની સમાજની ગતિ.

આ રીતે અધ્યેતાકેન્દ્રી રૂપરેખાની સંકલ્પના તેની સહાયક પ્રણાલીઓ સાથે અધ્યેતાઓના વ્યક્તિગત અને બૌદ્ધિક વિકાસમાં યોગદાન આપે છે.

4.5.5 બહુવૈકલ્પિક માધ્યમ પ્રણાલીઓનું આગમન (Advent of Multimedia Systems)

દૂરસંચાર માધ્યમોમાં સમૃદ્ધ અધ્યયન વાતાવરણ પેદા કરવાની ક્ષમતાઓ રહેલી છે. આપણે દૂરવર્તી શિક્ષણમાં માધ્યમોની ભૂમિકા અને દૂરસંચાર વ્યવસ્થાની એક જુદા અભ્યાસક્રમ 318માં વિસ્તૃત ચર્ચા કરવાના છીએ અને ES-313ના બ્લોક-2ના એકમ-2માં સલાહ-માર્ગદર્શન અને

અધ્યાપનમાં તેની ભૂમિકાની ચર્ચા કરી છે. અહીં તો આપણે ખાસ કરીને મધ્યવર્તી આદાન-પ્રદાન દ્વારા શિક્ષણ આપનારાં બે માધ્યમો વિશે જ ઉલ્લેખ કરીશું. તે છે ઓડિયો-કોન્ફરન્સિંગ અને કોમ્પ્યુટરના માધ્યમ દ્વારા પ્રત્યાયન બંનેમાં એક વ્યક્તિની સાથે એકનું અને સાથે જ ઘણા બધાની સાથે ઘણા બધાનું આદાન-પ્રદાન શક્ય છે. અને તેથી અંતર અંગેની સમસ્યા દૂર થઈ જાય છે. બંને માધ્યમો આદર્શ રીતે સહકારી અધ્યયન માટે અનુકૂળ થઈ પડે છે અને તેથી 'વીજાણુ વર્ગખંડો' અથવા 'અપ્રત્યક્ષ અભ્યાસકેન્દ્રો'નાં દષ્ટાંતો પણ પૂરાં પાડે છે. આપણે હવે એક એવા તબક્કે પહોંચ્યા છીએ કે જ્યાં બહુવૈકલ્પિક માધ્યમ પ્રણાલીઓના ઉપયોગ દ્વારા અભ્યાસક્રમનું સંચાલન તેમજ અધ્યેતાઓને પ્રોત્સાહન આપી શકે તેના શૈક્ષણિક કાર્યક્રમોનું વિશ્વભરમાં સંચાલન શક્ય છે.

[Extract from Commonwealth of Learning, Perspectives on Distance Education-Learner support services : Towards More Responsive systems Report of a Symposium on Learner Support Services in Distance Education (ed.) R. Sweet, Vancouver, COL, 1993. Reproduced with the permission of the Commonwealth of Learning.]

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 5

નોંધ : (a) નીચે આપેલી ખાલી જગ્યામાં તમારો ઉત્તર લખો.

(b) આ એકમના અંતે આપેલા ઉત્તર સાથે તમારો ઉત્તર સરખાવો.

દૂરવર્તી શિક્ષણ/મુક્ત શિક્ષણની સંસ્થાઓમાં આપવામાં આવતી સહાયક સેવાઓનાં સ્વરૂપમાં આવતાં પરિવર્તનો માટે કયાં પરિબળોને જવાબદાર ગણી શકાય ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

4.6 મુક્ત અને દૂરવર્તી શિક્ષણપ્રણાલીઓમાં ગુણવત્તાની ખાતરી (Quality Assurance in Open and Distance Learning Systems)

મુક્ત અને દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રણાલીઓમાં ઝડપી વિકાસ સાથે સાપેક્ષ રીતે આ નવા ઝોકને પરિણામે શિક્ષણની ગુણવત્તા વિશે પણ રસ વધવા માંડ્યો છે. મુક્ત અને દૂરવર્તી શિક્ષણ માટેનાં નાણાંની જોગવાઈઓમાં પણ પ્રતિવર્ષ વધારો થતો જ રહ્યો છે. આ નાણાંનો પરંપરાગત શિક્ષણની તુલનામાં વધુ ઉત્પાદક રીતે ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે કે નહીં, એ મુદ્દો એવા મુદ્દાઓમાંનો એક છે કે જેણે મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય દ્વારા અપાતા દૂરવર્તી શિક્ષણના કાર્યક્રમોની ગુણવત્તા અને મૂલ્યોની ઝીણવટભરી તપાસ માટે સામાન્ય જનતા અને સરકારને પ્રેર્યા છે.

મહત્તમ ફાયદો ઉઠાવી શકાય તે માટે અગાઉથી તૈયાર કરાયેલ અભ્યાસસામગ્રી પર આધારિત,

અંગત સ્વરૂપની અધ્યયનપ્રણાલી તરીકે દૂરવર્તી શિક્ષણનું વર્ચસ્વ વધતું જાય છે. ઔદ્યોગિક પ્રકારના આ નમૂના (model)નો પ્રાથમિક આશય સમય અને સ્થળને ધ્યાનમાં લીધા સિવાય બહોળા સમૂહને શિક્ષણ આપવાનો છે. પ્રવેશએ આની રૂપરેખા અને વિતરણના નમૂના પાછળનું ચાલક પ્રેરણાબળ છે.

હજી હમણાંથી શિક્ષણકારોએ શૈક્ષણિક આદાન-પ્રદાનની ગુણવત્તા વિશે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની શરૂઆત કરી છે. આની પાછળની પૂર્વધારણા એ છે કે શિક્ષણએ પ્રત્યાયનની દ્વિમાર્ગી પ્રક્રિયા છે. અધ્યાપક અને અધ્યેતા વચ્ચેની તેમજ અધ્યેતા અને અધ્યેતા વચ્ચેના વારંવારના પ્રત્યાયનના પુનરાવર્તનમાં ગુણવત્તા પ્રતિબિંબિત થાય છે.

પરંપરાગત શિક્ષણમાં પરિણામના મૂલ્યાંકન પર વધુ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવે છે, કારણ કે આ પ્રક્રિયા ખૂબ જ વૈયક્તિક છે અને તે વર્ગખંડો અને પ્રયોગશાળામાં જ સ્થાન લે છે. મુક્ત અને દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રણાલીમાં પરિણામ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવા કરતાં પ્રક્રિયા પર વધુ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ – 6

“દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રણાલી દ્વારા અપાતા શિક્ષણની ગુણવત્તા અને (લોકો) વધુ રસ લેવા માંગ્યા છે.” પ્રસ્તુત વિધાનનું (5 થી વધુ વખત નહિ) સમર્થન કરો.

4.6.1 ગુણવત્તા અંગેની ખાતરી એટલે શું ? (What is Quality Assurance ?)

ગુણવત્તા વિશે જુદા જુદા લોકોમાં વિવિધ ખ્યાલો પ્રવર્તે છે. ઉચ્ચશિક્ષણક્ષેત્રે તેના ઘણા દાવેદાર છે, જેમકે – અધ્યેતાઓ, કર્મચારીઓ, સંચાલકો, સરકાર, આર્થિક સહાય કરનારી સંસ્થાઓ, પ્રમાણિત કરનારાઓ, માન્યતા આપનારાઓ, ઓડિટરો, કાનૂની સલાહકારો અને અન્ય લોકોનો તેમાં સમાવેશ થાય છે. ગ્રીન અને હાર્વે (Green and Harvey (1993)એ ઉચ્ચ શિક્ષણમાં ઉપયોગમાં લેવાતી ગુણવત્તાની ચકાસણી કરવા માટે જુદા જુદા પાંચ અભિગમો શોધી કાઢ્યા છે. આમાં નીચેની શબ્દાવલિઓમાં ગુણવત્તાની વ્યાખ્યાનો સમાવેશ થાય છે :

- અસાધારણ (ઊંચાં ધારાધોરણો);
- સાતત્ય (શૂન્ય ક્ષતિઓ);
- હેતુની સુયોગ્યતા (નિશ્ચિત હેતુઓ સાકાર કરવા);
- નાણાંની કિંમત; અને
- પરિવર્તનશીલ (ભાગીદારની પરિવર્તનશીલતા)

સંકલ્પનાનું આ પ્રકારનું સાપેક્ષ સ્વરૂપ દર્શાવ્યા પછી ઉચ્ચ શિક્ષણક્ષેત્રે સૌથી વધુ યોગ્ય સંકલ્પનાની કોઈ એક સક્ષમ વ્યાખ્યા ઓળખી કાઢવી ખૂબ મુશ્કેલ છે. કોઈ એક વ્યાખ્યા ઓળખી કાઢવાને બદલે એવું જણાય છે કે જે લોકો આ શબ્દનો સ્પષ્ટ રીતે ઉપયોગ કરે છે તેઓ તે જે લાક્ષણિકતાનો સંદર્ભ આપે છે તેના સ્વરૂપનું જ બયાન માત્ર કરે છે. વિશિષ્ટ તંત્રચનાઓ પર ભાર મૂક્યા સિવાય, પ્રારંભમાં ગુણવત્તાને વ્યાખ્યાયિત કરવી ખૂબ જરૂરી છે. (warren et. al, 1994)

ગુણવત્તા વિશેની કોઈ સાર્વત્રિક વ્યાખ્યાના અભાવને લીધે, ગુણવત્તાની ખાતરી (ભરોસો)ની વ્યાખ્યા પણ અપ્રાપ્ય છે. આમ છતાં ગ્રીન અને હાર્વે (1993)એ વધુ સર્વગ્રાહી વ્યાખ્યા આપવા

અધ્યેતા સહાયક સેવાઓ :
જરૂરિયાત અને તંત્રવ્યવસ્થા

પ્રયાસ કર્યો છે. તેમના મંતવ્ય મુજબ 'ગુણવત્તાની ખાતરી એ એવી તંત્રરચનાઓ કે પ્રક્રિયાઓ છે, કે જેના દ્વારા ઉચ્ચશિક્ષણના દાવેદારોને પુનઃ ખાતરી આપી શકાય કે કાર્યક્ષમતાની માવજત અને વિકાસ માટે નિશ્ચિત કરવામાં આવેલી નીતિઓને સંસ્થાઓ ઊંચો અગ્રતાક્રમ આપે છે.'

ગુણવત્તાની ખાતરી અને ગુણવત્તાના નિયંત્રણમાં તફાવત રહેલો છે. ટેન્નોક (Tannak) (1992) તેનું ઉદાહરણ આપતાં જણાવે છે કે ગુણવત્તા નિયંત્રણ, માત્ર અમલીકરણની પ્રવિધિઓ અને પ્રવૃત્તિઓ, કે જે ગુણવત્તાની જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરવા માટે વપરાય છે; અને જે સામાન્ય રીતે જરૂરી વિશિષ્ટતાના વિવરણની સ્વીકૃતિનું અર્થઘટન કરે છે તેમનો જ નિયંત્રિત કરે છે." જ્યારે ગુણવત્તાની ખાતરીનો સંબંધ નિરંતર અને અનંત રીતે ચાલતી ગુણવત્તાની સુધારણા સાથે રહેલો છે, જેમાં નીચેનાનો સમાવેશ થાય છે :

- અધ્યયન પ્રક્રિયાના અધ્યાપન નિવેશો;
- પ્રક્રિયા પોતે;
- નિર્ગમો દા.ત., સ્નાતકોની સંખ્યા, સિદ્ધ કરેલાં ધોરણો
- શિસ્ત; અને
- અધ્યયન માટેનો અભ્યાસક્રમ/કાર્યક્રમ

4.6.2 કામગીરીના દર્શકો દ્વારા ગુણવત્તાની ખાતરી (Quality assurance through performance indicators)

પહેલા એકમને યાદ કરો. તમે મુક્ત અને દૂરવર્તી અધ્યયનપ્રણાલીમાં અધ્યેતા સહાય વિશે અભ્યાસ કરી ગયા છો. દૂરવર્તી શિક્ષણના અધ્યેતાઓને પૂરી પાડવામાં આવતી વિસ્તૃત સેવાઓથી પરિચિત થયા છો.

ગુણવત્તાનું મૂલ્યાંકન એ ખૂબ જ જટિલ ઘટના છે, કારણ કે આ પ્રક્રિયા સંસ્થાનાં આંતરિક અને બહિર્ગત પરિમાણોને લક્ષમાં લે છે. ઉચ્ચશિક્ષણની સંસ્થાઓને ગુણવત્તાની વધુ સારી તસવીર આંતરિક સ્વમૂલ્યાંકનના અસરકારક અને સુદૃઢ જોડાણથી, અને સ્વતંત્ર સંસ્થા દ્વારા પૂર્વગ્રહરહિત અને પારદર્શી સમીક્ષા વડે પ્રાપ્ત થઈ શકે. અધિકૃતતા (accreditation) એ સામાન્ય રીતે ગુણવત્તાના મૂલ્યાંકનની પ્રક્રિયાને પ્રમાણિત કરવા માટે વપરાતી પરિભાષા છે, જે સંસ્થાની સમગ્ર પ્રવૃત્તિઓને ધ્યાનમાં લે છે. સંસ્થાકીય મૂલ્યાંકન એ કેટલાંક પ્રસ્થાપિત ધારાધોરણો પર આધાર રાખે છે, તેમને કામગીરી (સિદ્ધિ)ના દર્શકો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે અને જો લઘુત્તમ સ્વીકૃતિ અને અપેક્ષિતતા દર્શાવે છે.

ક્યુનીન (Cuenin) (1986) સાદા દર્શકો, કામગીરીના દર્શકો અને સામાન્ય દર્શકો વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવે છે. સાદા દર્શકો પૂર્ણ અંકોના સ્વરૂપમાં દર્શાવવામાં આવે છે. તેનો હેતુ સાપેક્ષ રીતે પ્રક્રિયાના ઉકેલ અંગેનું નિષ્પક્ષ વર્ણન કરવાનો હોય છે. કામગીરીના દર્શકો સાદા દર્શકોથી એ રીતે જુદા પડે છે કે તેઓ કોઈ સંદર્ભ અંગેનો મુદ્દો દર્શાવે છે, દા.ત., કોઈ ધોરણ, કોઈ હેતુ, કોઈ મૂલ્યાંકન. આમ છતાં, સાદા દર્શકો એ બીજા બંને દર્શકો કરતા વધુ સાહજિક છે. જો તેમાં મૂલ્યનિર્ધારણનો સમાવેશ થયો હોય તો તે કામગીરીદર્શક બની શકે. આ ઉપરાંત વધારામાં, ક્યુનીન ખૂબ સામાન્ય દર્શકોનું સૂચન કરે છે, જે મુખ્યત્વે સંસ્થાની બહારથી પ્રાપ્ત કરેલા હોય છે અને જે ચુસ્ત રીતે દર્શકો પણ હોતાં નથી. તેમાંના ઘણા ખરાં અભિપ્રાયો કે મંતવ્યો, સર્વેક્ષણોનાં તારણો અથવા સામાન્ય આંકડાકીય માહિતીનાં સ્વરૂપના હોય છે. આમ છતાં નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયામાં તેમનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. યુ.કે.ના CVCP/UGCના કાર્યજૂથ (Working group) દ્વારા પ્રમાણમાં વધુ વ્યાપક એવી એક વ્યાખ્યાનો સ્વીકાર કરવામાં આવેલો, તે મુજબ કામગીરીના દર્શકો સામાન્ય રીતે ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલાં સાધનોના જથ્થા પર તેમજ જે-તે સાહસના સુસંગત હેતુઓને અનુલક્ષીને કરાયેલાં, જે-તે ક્ષેત્રમાં મેળવેલી સિદ્ધિઓને લગતાં વિધાનો છે. તેમણે દર્શકોને પૂર્ણકક્ષાના ઉપાયો કરતાં ચેતવણીની નિશાની અથવા માર્ગદર્શક રેખાઓ તરીકે ગણાવ્યા છે, જ્યારે અંકેતચિહ્નો નિવેશો, પ્રક્રિયાઓ અને નિર્ગમો કે

જે તેમના વિશે અમૂલ્ય માહિતી પૂરી પાડે છે તેનાં સીધેસીધાં માપ પૂરાં પાડતાં નથી.

જોકે, દર્શકોની વ્યાખ્યા અંગેની સંમતિનું પ્રમાણ બહુ મોટું નથી, વધુ પ્રમાણ તેના ઉદ્દેશ કે હેતુ અંગેની સંમતિનું છે. જેમ કે તે શૈક્ષણિક પ્રણાલી વિશે નીતિ ઘડનારાઓને માહિતી આપવા, તેવું ઉત્તરદાયિત્વ દર્શાવવા અથવા સામાન્ય રીતે વિશ્લેષણમાં વધુ મદદરૂપ થવા નીતિનું મૂલ્યાંકન કરવા કે નીતિના ઘડતર માટે સર્જાયેલા છે. તે ગ્રાહકોને પસંદ કરવામાં પણ ઉપયોગી થઈ શકે, કારણ કે ઉમેદવારોની નિયુક્તિમાં સંચાલકોનું મહત્ત્વનું પ્રદાન હોય છે.

અધ્યેતાની સહાયની ગુણવત્તાની ખાતરી માટે પ્રક્રિયા અને પરિણામના મૂલ્યાંકનના માપદંડો વિકસાવવા જરૂરી બને છે. આ સંદર્ભમાં શૈક્ષણિક સંગઠનો માટે કામગીરીના દર્શકોની માગણી જોર પકડતી જાય છે.

યુ. કે.માં જારાટ કમિટિ રિપોર્ટ (1985)એ કામગીરીનાં નીચેનાં દર્શકો સૂચવ્યાં છે :

“જારાટ રિપોર્ટ (Jarrat Report)માં સૂચવાયેલાં કામગીરીનાં દર્શકો”

આંતરિક કામગીરીના દર્શકોમાં નીચેનાનો સમાવેશ થાય છે :

- પૂર્વસ્નાતકોની અરજીઓ (વિષય પ્રમાણે)નો બજારભાવ
- સ્નાતકોનું પ્રમાણ અને પદવીના વર્ગો
- અનુસ્નાતક અને પારંગત (masters and doctoral) અધ્યેતાઓનું આકર્ષણ
- ઉચ્ચતર પદવીઓમાં સફળતાનું પ્રમાણ (અને લેવાયેલો સમય)
- સંશોધન માટેનાં નાણાં પ્રત્યેનું આકર્ષણ
- અધ્યાપનની ગુણવત્તા

બાહ્ય કામગીરીનાં દર્શકો નીચેનાનો સમાવેશ થાય છે :

- નોકરી કે વ્યવસાયમાં સ્નાતકો (અનુસ્નાતકો)ની સ્વીકૃતિ
- સ્નાતકો (અનુસ્નાતકો)ની પ્રથમ મંજિલ
- બાહ્ય સમીક્ષણો દ્વારા મોભા અંગેનો અભિપ્રાય
- કર્મચારીઓ દ્વારા થતાં પ્રકાશનો અને ટાંચણો
- અનદો, શોધો અને સલાહસૂચનો
- સભ્યપદ, પારિતોષિકો, વિદ્જનોનાં મંડપો તરફથી પ્રાપ્ત થયેલા ચંદ્રકો
- પરિષદોમાં શોધનિબંધો

અમલીકરણની કામગીરીના દર્શકોમાં નીચેનાનો સમાવેશ થાય છે :

- એકમનું ખર્ચ
- કર્મચારી/અધ્યેતા પ્રમાણે
- વર્ગખંડનું કદ
- પ્રાપ્ય વૈકલ્પિક અભ્યાસક્રમો
- કર્મચારીનો કાર્યભાર
- પુસ્તકાલયમાં પ્રાપ્ય પુસ્તકોનું પ્રમાણ
- કમ્પ્યુટરની સુવિધા

જહોન્સ એન્ડ ટેઈલરે (1990)માં યુ. કે.નાં વિશ્વવિદ્યાલયોની કામગીરી માટે નીચેનાં પાંચ દર્શકો નક્કી કર્યાં છે :

- અધૂરાપણાનું પ્રમાણ (NCR) (અભ્યાસક્રમ અધૂરો મુકનારનું પ્રમાણ)
- ઉચ્ચ દ્વિતીયવર્ગ યા પ્રથમવર્ગ પ્રાપ્ત કરીને ઓનર્સની ડિગ્રી પ્રાપ્ત કરનાર સ્નાતકોની ટકાવારી (પદવી પરિણામો)

અધ્યેતા સહાયક સેવાઓ :
જરૂરિયાત અને તંત્રવ્યવસ્થા

- કાયમી નોકરી પ્રાપ્ત કરનાર સ્નાતકોની ટકાવારી (નોકરી)
- વધુ અભ્યાસ યા તાલીમ માટે જતા સ્નાતકોની ટકાવારી (વધુ અભ્યાસ)
- યુનિવર્સિટી ફાઉન્ડિંગ કાઉન્સિલ (University Founding Council-UFC) 1989ની રિસર્ચ સિલેક્ટીવિટી એક્સરસાઈઝને દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલું પ્રત્યેક વિશ્વવિદ્યાલયોએ પ્રાપ્ત કરેલ સંશોધનોનું સરાસરી પ્રમાણ (સંશોધન)

કૂડસ (1987) દ્વારા મુક્ત અધ્યયન પ્રણાલીની કામગીરી અનુરૂપ ત્રેવીસ જેટલા દર્શકો સૂચવાયાં છે. તેમાંના કેટલાંક નીચે પ્રમાણે છે :

- અધ્યેતાઓની અંતિમ નોંધણી
- પારિતોષિકો પ્રાપ્ત કરનાર પૂર્વસ્નાતકોનો નિર્ગમક
- જનસંખ્યામાં વંચિત લાભાર્થીઓના જૂથોને સહાય
- પ્રતિઅધ્યેતા ખર્ચ
- અભ્યાસક્રમના વિષયવસ્તુથી અધ્યેતાને પ્રાપ્ત થતો સંતોષ
- વ્યાવસાયિક, અદ્યતન અને ચાલુ અભ્યાસક્રમોનું અધ્યેતાઓની લાયકાતો અંગેનો નિવેશક
- બહારથી પ્રાપ્ત કરેલાં નાણાં
- સામુદાયિક સેવા
- અન્ય ઉચ્ચતર શિક્ષણસંસ્થાઓએ ઉપયોગમાં લીધેલી અભ્યાસસામગ્રીનું પ્રમાણ

આમ, વિશાળ કક્ષાએ કામગીરીના દર્શકો વિભાવના હવે જોર પકડતી જાય છે. સુક્ષ્મ કક્ષાએ, અભ્યાસક્રમ મૂલ્યાંકન, અભ્યાસક્રમની પ્રમાણભૂતતા, અભ્યાસક્રમની સમીક્ષા અને અભ્યાસક્રમનું નિયંત્રણ આ બધાં મુક્ત તેમજ દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રણાલીઓ અને પરંપરાગત પ્રણાલીઓ વચ્ચે સ્થાન પ્રાપ્ત કરતાં જાય છે.

[Extract from an article by P.M.Deshpande (1993) validation of programmes & courses offered by Indian open universities, published in Indian Journal of open Learning, Vol. 2, No. 2, P. 1. 7. Reproduced with the permission of the editor of IJol]

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ – 7

કામગીરીના દર્શકોની વ્યાખ્યા આપો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

4.6.3 અધ્યેતા સહાય માટેની કામગીરીના દર્શકો (Performance indicators for learner support)

મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની ચાવીરૂપ પ્રવૃત્તિઓ નીચે મુજબ છે :

- શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો/અભ્યાસક્રમોનું આયોજન
- અભ્યાસક્રમ અને અધ્યયનસામગ્રીઓનો વિકાસ
- અધ્યયનસામગ્રીઓનું નિર્માણ અને વિતરણ

- સહાયક સેવાઓ
- પ્રવેશ અને મૂલ્યાંકન
- માનવ-સંસાધન વિકાસ

નીચે કામગીરીનાં દર્શકો માળખું આપવામાં આવેલું છે, જેમાં એવી અધ્યેતા સહાયક પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે કે જે એ પ્રવૃત્તિઓનાં નિવિષ્ટો, પ્રક્રિયાઓ અને નિર્ગમ પરિણામો પર આધારિત છે. દરેક ચાવીરૂપ પ્રવૃત્તિને પાયાના એકમ તરીકે સ્વીકારવામાં આવી છે અને આ પ્રવૃત્તિનો કામગીરીનાં વિવરણ/મૂલ્યાંકન માટે દર્શકોની એક શ્રેણી તૈયાર કરવામાં આવી છે, જે યુ.કે.ના નિવિષ્ટ મોડેલ (ઉપયોગમાં લેવાયેલાં સાધનો), પ્રક્રિયા (સાધનોનો ઉપયોગ) અને નિર્ગમ (પ્રાપ્ત કરેલું પરિણામ) પર આધારિત છે. એક સંસ્થા માટેનું આ મોડેલ (નમૂનો) મંજૂલિકા અને રેડી દ્વારા (1999)માં તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે.

	નિવિષ્ટ	પ્રક્રિયા	નીપજ
અધ્યેતા સહાયક સેવાઓ/સહાયક પ્રણાલીની રૂપરેખા			
- તૈયાર કરાયેલી તંત્રવ્યવસ્થા અધ્યેતાઓ માટે સુગમ અને સુપ્રાપ્ય છે.	-	x	-
- વિશિષ્ટ લક્ષ્યજૂથો માટે તૈયાર કરાયેલી તંત્રવ્યવસ્થા સુયોગ્ય છે.	-	x	-
- સહાયક પ્રણાલીમાં દ્વિમાર્ગી પ્રત્યાયન માટે સ્વીકારાયેલી તંત્રવ્યવસ્થા	-	x	-
- રૂપરેખાની પરિવર્તનશીલતા અને સહાયક પ્રણાલીનું કાર્યન્વયન	-	x	-
- સહાયક પ્રણાલી માટે સાધનોની ફાળવણી	x	-	-
- સહાયક પ્રણાલી માટે પૂરું પાડવામાં આવેલું આંતર માળખું	x	-	-
માર્ગદર્શન (counselling)			
- અભ્યાસકેન્દ્રોમાં માર્ગદર્શનકારોની પ્રાપ્યતા	-	-	x
- માર્ગદર્શનકારોની નિયુક્તિ માટેની પ્રક્રિયા	x	-	-
- માર્ગદર્શનકારોની તરીકે સર્વશ્રેષ્ઠ વ્યક્તિઓને આકર્ષવાની તંત્રવ્યવસ્થા	-	x	-
- માર્ગદર્શનકારોને આપવામાં આવતી તાલીમનો પ્રકાર	-	x	-
- માર્ગદર્શનકારોને આપવામાં આવતી સુવિધાઓ	x	-	-
- પ્રત્યેક માર્ગદર્શનકારને ફાળવવામાં આવતા અધ્યેતાઓની સંખ્યા	x	-	-
- માર્ગદર્શન સંચાલન માટેની વ્યવસ્થાઓ	-	-	x
- માર્ગદર્શન બેઠકોમાં માહિતી વિતરણ	-	x	-
- માર્ગદર્શનના સમયપત્રકને વળગી રહેવું	-	-	x
- માર્ગદર્શનકારોની નિયમિતતા	-	-	x
- માર્ગદર્શનસત્રો દરમિયાન અધ્યેતાની હાજરી	-	x	-
- માર્ગદર્શનસત્રોનો સમયગાળો	-	x	-
- માર્ગદર્શનસત્રોના સમયની સાનુકૂળતા	-	x	-
- માર્ગદર્શનસત્રોની સંખ્યા (વિશિષ્ટ અભ્યાસક્રમને અનુલક્ષીને)	-	-	-
- માર્ગદર્શન માટે અપનાવાતી પદ્ધતિ	-	x	-
- માર્ગદર્શનસત્રો પર દેખરેખ રાખવા માટેની તંત્રવ્યવસ્થા	-	x	-
- માર્ગદર્શનકારોની જવાબદારીની દેખરેખ માટેની તંત્રવ્યવસ્થા	-	x	-
- માર્ગદર્શનકારોની કામગીરી અંગેના પ્રતિષોષણયુક્ત પ્રતિચારોની સંખ્યા	-	-	x

અધ્યેતા સહાયક સેવાઓ :
જરૂરિયાત અને તંત્રવ્યવસ્થા

દૃશ્ય-શ્રાવ્ય સત્રો અને દૂરસંચાર પરિષદો

-	માર્ગદર્શન માટે ઉપયોગમાં લેવાયેલા માધ્યમો (પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ સિવાયનાં)	-	x	-
-	દૂરસંચાર પરિષદો અને દૃશ્ય-શ્રાવ્ય સત્રો અંગેની માહિતીનું અધ્યેતાઓ વિતરણ	-	x	-
-	દૃશ્ય-શ્રાવ્ય સત્રોની સંખ્યા	-	-	x
-	દૃશ્ય-શ્રાવ્ય સત્રો માટે ગોઠવાયેલી વ્યવસ્થા	-	x	-
-	ઓડિયો-વિડિયો કેસેટ્સ દ્વારા વિષયવસ્તુની રજૂઆત	-	x	-
-	ઉપયોગમાં લેવાયેલી દૃશ્ય-શ્રાવ્ય કેસેટોની ગુણવત્તા	x	-	-
-	દૂરસંચાર પરિષદની બેઠકો દરમિયાન માહિતીવિતરણ	-	-	x
-	દૂરસંચાર પરિષદનાં સત્રોની સંખ્યા	-	x	-
-	દૂરસંચાર પરિષદના સત્રોનાં આવર્તન	-	x	-
-	દૂરસંચાર પરિષદ સત્રોની વ્યવસ્થા	-	x	-
-	દૂરસંચાર પરિષદ સત્રોમાં પ્રવેશ ગમ્યતા	-	x	-
-	દૂરસંચાર પરિષદ માટેના દિવસો અને સમયની સાનૂકૂળતા	-	x	-
-	દૂરસંચાર પરિષદમાં વિષયવસ્તુની રજૂઆત	x	-	-
-	દૂરસંચાર પરિષદ સત્રોમાં અધ્યેતા હાજરી	x	-	-
-	દૂરસંચાર પરિષદ સત્રોનાં નિયમન માટે અપનાવવામાં આવેલી તંત્રવ્યવસ્થા	-	x	-
-	દૂરસંચાર પરિષદ દ્વારા આપવામાં આવતા પ્રતિપોષણ અંગેની તંત્રવ્યવસ્થા	-	x	-
-	રદ કરાયેલી/મુલતવી રાખવામાં આવેલી દૂરસંચાર પરિષદોની સંખ્યા	-	-	x
પ્રાયોગિક કાર્ય (Practicals)				
-	પ્રયોગોને લગતી માહિતીનું વિતર	-	x	-
-	પ્રાયોગિક સત્રોની સંખ્યા	-	-	x
-	પ્રાયોગિક કાર્યોનાં આવર્તનો	-	x	-
-	પ્રાયોગિક કાર્ય માટે ગોઠવાયેલી વ્યવસ્થાઓ	-	x	-
-	પ્રાયોગિક સત્રોમાં પ્રવેશગમ્યતા	-	x	-
-	પ્રાયોગિક સત્રમાં અધ્યેતાની હાજરી	-	-	x
-	પ્રાયોગિક કાર્યની દેખરેખ માટે ગોઠવાયેલી તંત્રવ્યવસ્થા	-	x	-
-	રદ કરાયેલી/મુલતવી રખાયેલી દૂરસંચાર પરિષદોની સંખ્યા	-	-	x
સ્વાધ્યાય-મૂલ્યાંકન (Assignment Evaluation)				
-	પ્રત્યેક અભ્યાસક્રમ કાર્યક્રમ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલા સ્વાધ્યાયોની સંખ્યા	-	-	x
-	સ્વાધ્યાયો પરત કરવા માટે અધ્યેતાઓને અપાયેલો સમય	x	-	-
-	સ્વાધ્યાયોના મૂલ્યાંકન માટે અપાયેલો સમય	-	x	-
-	સ્વાધ્યાયોના આદાન-પ્રદાન માટેની તંત્રવ્યવસ્થા	-	x	-
-	સ્વાધ્યાય-મૂલ્યાંકનમાં નિયમન માટે અપનાવાયેલી પ્રણાલી	-	x	-
-	શૈક્ષણિક ઉપકરણ તરીકે સ્વાધ્યાયોના મૂલ્યાંકન માટે અપનાવાયેલી પદ્ધતિ	-	x	-

- અધ્યાપક/બિનઅધ્યાપકની ટિપ્પણી સિવાય તપાસાયેલા સ્વાધ્યાયપત્રો અંગેના અનુકાર્યના અમલ અંગેની તંત્રવ્યવસ્થા	-	-	x
- તપાસાયેલાં સ્વાધ્યાયપત્રો સમયસમાપ્તિ બાદ પ્રાપ્ત કરનાર અધ્યેતાઓની સંખ્યા	-	x	-
- તપાસ્યા પછી પણ સ્વાધ્યાયો પરત ન મેળવનાર અધ્યેતાઓની સંખ્યા	-	-	x
- સ્વાધ્યાયો લખીને પહોંચાડનાર અધ્યેતાઓની સંખ્યા	-	-	x
- માર્ગદર્શનકારોની કામગીરી પર પ્રતિષેષણ પ્રતિચારોની સંખ્યા	-	-	x

પુસ્તકાલય સેવાઓ (Library Services)

- પુસ્તકાલયની સુવિધાઓની સુગમ્યતા	-	x	-
- પુસ્તકાલયોમાં પ્રાપ્ય પુસ્તકોની સંખ્યા	x	-	-
- અધ્યેતાઓ દ્વારા પુસ્તકાલય સેવાઓનો ઉપયોગ	-	x	-
- પુસ્તકાલયનો સમય	-	x	-

વહીવટી સહાય (સામાન્ય સવાલો)

- અભ્યાસકેન્દ્રને ફાળવવામાં આવેલી અધ્યેતા સંખ્યા	-	x	-
- અધ્યેતાઓ માટે અભ્યાસકેન્દ્ર અને પ્રાદેશિક કેન્દ્રની પ્રવેશગમ્યતા	-	x	-
- અભ્યાસકેન્દ્ર અને પ્રાદેશિકકેન્દ્રની મુલાકાત લેનાર અધ્યેતાઓની સંખ્યા	-	-	x
- ટેલિફોન દ્વારા અભ્યાસકેન્દ્રો અને પ્રાદેશિક કેન્દ્રોની સંપર્ક સાધનાર અધ્યેતાઓની સંખ્યા	-	-	x
- અભ્યાસકેન્દ્રો અને પ્રાદેશિક કેન્દ્રોને પ્રાપ્ત થયેલ અધ્યેતાના પત્રોની સંખ્યા	-	-	x
- અધ્યેતાઓ તરફથી વ્યક્તિગત રૂપે/ટેલિફોન દ્વારા/ પત્રો દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલી પૃચ્છાઓ પર દેખરેખ રાખવા માટેની તંત્રવ્યવસ્થા	-	x	-

અધ્યેતાનોંધણી અને મૂલ્યાંકનની નોંધણી

- પ્રવેશની જાહેરાત માટે ઉપયોગમાં લેવાયેલાં માધ્યમોની યોગ્યતા	x	-	-
- પ્રગતિશીલ અધ્યેતાઓની માધ્યમો સુધીની પહોંચ	-	x	-
- જાહેરાત દ્વારા આપવામાં આવેલી માહિતીની સ્પષ્ટતા અને અનુરૂપતા	x	-	-
- માહિતીપત્ર પ્રાપ્ત કરવાની સુવિધા	x	-	-
- માહિતીપત્રની સમયસર પ્રાપ્તિ	x	-	-
- માહિતીપત્રમાં આપવામાં આવેલી માહિતીની સુસ્પષ્ટતા	x	-	-
- પ્રવેશપ્રક્રિયાઓની સરળતા	-	x	-
- પ્રવેશ અંગેની ઔપચારિકતાઓની પૂર્ણતા માટે લેવાયેલો ખાસ સમય	-	-	x
- પ્રવેશ કાર્યક્રમની સમયબદ્ધતાનું પાલન	-	-	x
- નવા પ્રવેશ પામેલા અધ્યેતાઓનો પરિચયવિધિ	-	-	x

સત્રાંત પરીક્ષા અને પરિણામો

- પરીક્ષાને લગતી માહિતીનાં વિતરણ માટેની પદ્ધતિ	-	x	-
- પરીક્ષાઓના સુસંચાલન માટે વિકસાવાયેલું વ્યવસ્થાતંત્રનો	-	x	-
- પરીક્ષાઓનાં સંચાલન માટેની ગોઠવણ	-	x	-
- પરીક્ષા અંગે અધ્યેતાઓને જાણ કરવી	-	x	-

[Extracts from (1) Commonwealth of Learning (1994) Quality Assurance in Higher Educations, Vancouver, COL. and (2) Manjulika and Reddy (1999) unexplored Dimensions of open universities, New Delhi, vikas Publishing House. Pvt. Ltd. Reproduced with the permission of the authors.]

4.7 સારાંશ (Let us sum up)

આ વિષય જટિલ છે તેવું શરૂઆતમાં જ અમે જણાવ્યું હતું, અને અંતમાં તેની જ નોંધ લઈએ છીએ. આપણે જોઈ શક્યા છીએ કે સહાયક સેવાઓ માટેની કોઈ ચોક્કસ તરાહ હોતી નથી. ખરેખર તો જ્યાં આવી તરાહો પ્રચલિત થઈ છે તેમાં પણ પરિવર્તનો અને સુધારાઓ સામાન્ય બન્યા છે. તમે આ અભ્યાસક્રમની ખંડ 4નો અભ્યાસ કરતાં જોઈ શકશો કે વિકાસશીલ અને ઔદ્યોગિક દેશોમાં અધ્યેતા સહાયક (સેવાઓ)ના અમલીકરણ અંગેનાં વિવિધ પ્રતિમાનો જોવા મળે છે. નાના પ્રકારની દૂર પ્રત્યાયન ટેકનોલોજીઓના આગમન સાથે અધ્યેતાઓની જરૂરિયાતોના સંદર્ભમાં અભ્યાસક્રમની રૂપરેખામાં પણ પરિવર્તનો આવે છે અને અધ્યેતાકેન્દ્રી અધ્યયનની ગતિવિધિને અનુસરીને અભ્યાસકેન્દ્રો અને પ્રાદેશિક કેન્દ્રો તરફથી અપાતી અધ્યેતાઓની સહાયની સંસ્થાકીય વ્યવસ્થાઓમાં પણ પરિવર્તનો આવ્યાં છે. નવી સંસ્થાઓ આભાસી અભ્યાસકેન્દ્રો અને વીજાણુ વર્ગખંડો દ્વારા અધ્યેતાઓને સહાય પૂરી પાડી શકે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ – સંભવિત ઉત્તરો

1.

આ પ્રશ્નના પ્રથમ વિભાગમાં તમે સ્થાનિક રીતે કેટલી જગ્યા પ્રાપ્ત થાય છે તેની વિચારણા કરી હશે. તમે જેની સાથે સંકળાયેલા છો તેવી કોઈ પણ સંસ્થાની સ્થાનિક અધ્યેતાઓ સંખ્યા અને અધ્યાપન માટે સ્થાનિક રીતે પ્રાપ્ત વિષયનિષ્ણાતો અંગે પણ વિચારણા કરી હશે. તમે અધ્યેતાઓની સંખ્યાના પ્રમાણમાં સાધનોના ખર્ચ અંગે પણ વિચાર કર્યો હશે. પ્રશ્નના બીજા વિભાગમાં લેખિત ઉત્તરમાં તમે નીચેની શક્યતાઓ અંગે વિચારણા કરી હશે.

(i) કેટલીક વાર યજમાન બનનાર અભ્યાસકેન્દ્ર દૂરવર્તી શિક્ષણની સંસ્થાની માલિકીની સાધનસામગ્રીના બદલામાં તેની સાધનસામગ્રીના વપરાશ માટે સંમતિ આપશે. દાખલા તરીકે એક કૉલેજ દૂરવર્તી શિક્ષણ સંસ્થાએ તેના અધ્યેતાઓના ઉપયોગ માટે આપેલા માર્ફકોકમ્પ્યુટરના બદલામાં દૂરવર્તી શિક્ષણ લેનાર અધ્યેતાઓને તેની વીડિયો પ્લેબેક સુવિધાઓનો ઉપયોગ કરવા દેવા માટે સંમત થશે.

(ii) કેટલીક વાર અભ્યાસકેન્દ્રની નજીકનાં વિવિધ સ્થળોએ કેટલાક પરિસંવાદો ગોઠવી શકાય, કે જ્યાં સાધનસામગ્રી ઉપલબ્ધ હોય. ઉદાહરણ તરીકે, કોમ્પ્યુનિટી સેન્ટરમાં અભ્યાસકેન્દ્ર હોઈ શકે, પરંતુ વિજ્ઞાનના અધ્યેતાઓ પ્રયોગશાળા અથવા પ્રાયોગિક સત્રો માટે નજીકની કોઈ માધ્યમિક શાળામાં જઈ શકે.

આ સિવાય અન્ય શક્યતાઓ અંગે આપે વિચાર કર્યો હશે. જો શક્ય હોય તો તમારા સહાધ્યાયી સાથે તમારા વિચારોની ચર્ચા કરો.

2.

આ પ્રશ્નના ઉત્તર માટે તમારા પોતાના વિચારો જરૂરી છે. અહીં અમે કેટલાક ચાવીરૂપ મુદ્દા રજૂ કર્યા છે, પરંતુ અમે આશા રાખીએ છીએ કે તમે આના કરતાં વધારે મુદ્દાઓ અંગે વિચાર કર્યો હશે.

- પાઠ્યપુસ્તક અને અભ્યાસક્રમનું સારું જ્ઞાન
- બેઠકો (મિટિંગ)નું આયોજન અને સંચાલન
- જૂથોને નેતૃત્વ પૂરું પાડવાનું કૌશલ્યો
- શ્રવણ કરવાની ધીરજ અને ઈચ્છા
- અધ્યતાની જરૂરિયાત પરત્વેની સંવેદનશીલતા

અધ્યતાઓને આ કૌશલ્યોની પ્રાપ્તિમાં મદદરૂપ થવા માટે વપરાતી પદ્ધતિઓમાં આટલું સમાવિષ્ટ છે :

- સિમ્યુલેશન (કૃત્રિમ પરિવેશ) : અધ્યાપક જાણે કે પોતે અધ્યતા હોય તે રીતે અભ્યાસસામગ્રીનો ઉપયોગ કરે છે. આનાથી અધ્યાપક સામગ્રીથી સુપરિચિત થાય છે અને અધ્યતાને જે સમસ્યાઓનો સામનો કરવો પડે છે તે સમસ્યાઓ અનુભવે છે.
- નાટ્યીકરણ : એક અધ્યાપક અથવા અધ્યાપકોનું એક જૂથ અધ્યતાઓની ભૂમિકા ભજવે છે, જ્યારે બીજી બધા ચર્ચાના નેતા તરીકેની ભૂમિકા ભજવે છે તથા સમસ્યાઓ કે પ્રશ્નોનો ઉકેલ શોધે છે.

3.

તમે સંપર્ક કાર્યક્રમો (ગ્રીષ્મ સંસ્થાઓ અથવા નિવાસી અભ્યાસક્રમો) વિશે વિચાર્યું હશે. દૂરવર્તી શિક્ષણપ્રણાલીમાં આવા કાર્યક્રમો નિયમિત પણે યોજાતા હોય છે અને તે સ્થાનિક કેન્દ્રોમાં જે સુવિધાઓ અધ્યતાઓને પ્રાપ્ત થતી નથી તે સુવિધાઓ અધ્યતાઓને સુગમ કરી આપે છે.

દૂરસંચાર પરિષદો દ્વારા જૂથ કાર્યોનું પણ આયોજન થઈ શકે. અધ્યતાઓનાં માત્ર કેટલાંક નાનાં જૂથો જ કેમ, સાધનસંપન્ન કેન્દ્રોનાં અધ્યતાઓ પણ વ્યક્તિગત રીતે અધ્યાપક સાથેની ચર્ચા માટે ટેલિફોન દ્વારા સંપર્ક સાધી શકે. હજારોની સંખ્યા ધરાવતા અધ્યતાઓ માટે આવી સુવિધા ભાગ્યે જ શક્ય બની શકે. નાના કાર્યક્રમો માટે અથવા છૂટાછવાયા અથવા અંતરિયાળ વિસ્તારમાં રહેતા સમુદાયો કે જે અભ્યાસકેન્દ્રની મુલાકાત લઈ શકતા નથી, તેવા ખૂબ અલ્પ સંખ્યાના અધ્યતાઓ માટે આ અનુકૂળ થઈ પડે તેમ છે.

અન્ય નોંધપાત્ર શક્યતા અભ્યાસ માટેનાં સાધનો (સ્રોતો) બસ, વહાણ કે હવાઈજહાજ દ્વારા અધ્યતાઓને પહોંચાડવામાં આવે તે છે. દાખલા તરીકે, બ્રિટનમાં ભાષા-પ્રયોગશાળા ધરાવતી બસ વિદેશી ભાષાઓ શીખનાર અધ્યતાઓની મુલાકાત લે છે, જ્યારે વેનેઝુએલામાં ટેકનિકલ અભ્યાસક્રમોના અધ્યતાઓની મુલાકાત માટે પ્રયોગશાળાઓ ધરાવતી વાન આવે છે. અભ્યાસકેન્દ્રનું જહાજ કેનેડાના પશ્ચિમ કિનારે આવ-જા કરે છે. પશ્ચિમ ઓસ્ટ્રેલિયાના અંતરિયાળ ભાગોમાં અધ્યાપકો ખૂબ જ દૂર રહેતા અધ્યતાની એક પછી એક મુલાકાત નાના વિમાનના પ્રવાસ દ્વારા લે છે.

4.

કેન્દ્રીય સંસ્થા

અધ્યાપન કરે છે : બધી અધ્યાપનસામગ્રી અને પરીક્ષાઓની વ્યવસ્થા કરે છે.
પત્રાચાર શિક્ષણ માટેના અધ્યાપકોની નિમણૂક કરે છે અને તેમનું
નિયમન કરે છે.

સ્થળ પરના અભ્યાસક્રમો અને ગ્રીષ્મશાળાઓનું આયોજન કરે છે.

સહાય કરે છે : અભ્યાસ માટેના મુદ્રિત સલાહ-સૂચનો અને માહિતી પૂરી પાડીને
સલાહ માટે વિનંતી કરનાર વ્યક્તિને યોગ્ય પ્રતિભાવ પૂરો પાડીને
ખાસ પ્રકારની બાબતો હાથ ધરીને

પ્રાદેશિક કેન્દ્રો :

અધ્યાપન કરે છે : સ્થાનિક અભ્યાસકેન્દ્રોને પ્રોત્સાહન આપીને
ક્યારેક પ્રાસંગિક પરિસંવાદોનું સ્થાનિક કક્ષાએ આયોજન કરીને
દૂરસંચાર પરિષદોનું આયોજન કરીને

સહાય કરે છે : સ્થાનિક અભ્યાસ કેન્દ્રોમાં સલાહકારોને ટેકો આપીને,
ખાસ કિસ્સાઓ હાથ ધરીને

સ્થાનિક અભ્યાસકેન્દ્રો :

અધ્યાપન : એક અધ્યેતા અથવા તેમના જૂથને અધ્યાપક સાથેનો નિયમિત સંપર્ક
પૂરો પાડીને

સહાય : વધુ જરૂરિયાતવાળાઓને નિયમિત માર્ગદર્શન અને શિક્ષણની તક પૂરી
પાડીને,
સ્થાનિક કક્ષાએ ઉકેલી ન શકાય તેવી સમસ્યાઓને મિત્રતાપૂર્ણ રીતે
અગ્રતાક્રમે હાથ ધરવી.

તમે ઘણી રીતે આના ઉત્તરો આપ્યા હશે. તમે વીગતવાર ચર્ચા પણ કરી હશે, તમારે
અધ્યાપન અને સહાયક સેવાઓ માટે સ્થાનિક અભ્યાસકેન્દ્રોના મહત્ત્વ ભાર મૂકવો જોઈએ.

5.

તમે બધાં જ પરિબળો વિશે ચર્ચા કરી હશે. ખાસ કરીને -

- અધ્યેતાઓની જરૂરિયાતોમાં આવતાં પરિવર્તનોને અનુલક્ષીને વધુ અધ્યેતાકેન્દ્રી શિક્ષણ-
પ્રતિમાનની ગતિવિધિ
- પ્રવેશ અંગેની સંકલ્પનાના વ્યાપમાં પૂર્ણતા અને પરિણામલક્ષિતાનો સમાવેશ
- અભ્યાસક્રમની રૂપરેખામાં સંક્રમણથી આદાન-પ્રદાન તરફનો અને છેલ્લે રૂપાંતરનો
અભિગમ
- અધ્યયનપ્રક્રિયામાં અધ્યેતાનું સ્થિત્યાંતર : તૈયાર માહિતી કે સામગ્રીના ગ્રાહક બનવા
કરતાં અધ્યયનક્રિયાના સક્રિય ભાગીદાર બનવું.
- છેલ્લે નવી દૂર પ્રત્યાયન ટેકનોલોજીના આગમને (પ્રવેશે) વીજાણુ વર્ગખંડો અને કૃત્રિમ
અભ્યાસકેન્દ્રોની રચના શક્ય બતાવી છે.

6.

તમે નીચેનાં તમામ મહત્વનાં પરિબલોની વિચારણા કરી હશે :

- શિક્ષણનો સાપેક્ષ રીતે નૂતન અભિગમ
- નાણાંના સ્રોતમાં થયેલા વધારાએ સરકાર અને જનતા દ્વારા મીણબત્તી ચકાસણીને ઉત્તેજન આપ્યું છે.
- શૈક્ષણિક આદાનપ્રદાનનું ગુણવત્તાકીય પાસું

7.

તમે એવો નિર્દેશ કર્યો હશે કે કામગીરીના દર્શકો એ મૂળભૂત રીતે સંસ્થાના મૂલ્યાંકનના માપદંડો છે. તેઓ નિદાનાત્મક સ્વરૂપના નથી, કારણ કે તે કોઈ ઉકેલો દર્શાવતા નથી. તેઓ પગલાં લેવાની જરૂરિયાતનું સૂચન કરે છે. તેમને ચેતવણીનાં સાધનો તરીકે ગણી શકાય. તમે સાદા દર્શકો, કામગીરીનો દર્શકો અને સામાન્ય દર્શકો વચ્ચેનો તફાવત સમજી શકાય હશે.

8.

અધ્યેતાઓની સહાય સાથે સંકળાયેલી તમામ પ્રવૃત્તિઓની સૂચિ તમે બનાવી હશે, જેવી કે -

- સહાયક પ્રણાલીની રૂપરેખા
- માર્ગદર્શન
- દશ્ય-શ્રાવ્ય સમો/દૂરસંચાર પરિષદ
- પ્રયોગો
- સ્વાધ્યાય મૂલ્યાંકન
- પુસ્તકાલય સેવાઓ
- વહીવટી સહાય
- અધ્યેતાઓની નોંધણી અને મૂલ્યાંકન
- સત્રાંત પરીક્ષા અને દરેક પ્રવૃત્તિનાં પરિણામો તમે કામગીરીનાં દર્શકોનાં ત્રણ ઉદાહરણો આપ્યાં હશે.

REFERENCES

अध्येता सहाय माटेनी
संस्थाकीय सुविधाओ

- Berret, T. and Smith, R. (1974) *Teaching Reading*, Mass: Addison - Wesley Publishing Company.
- Boot, R., and V. Hodgson (1987) 'Open Learning Meaning and Experience', in V. Hodgson, S. Mann and R. Snell, *Beyond Distance Teaching and Towards Open Learning*, Milton Keynes: Open University Press.
- Commonwealth of Learning (1993) *Perspectives on Distance Education: Student Support Services, Towards More Responsive Systems* (ed. R. Sweet) Vancouver, COL.
- Crooks, B. (1987) *A case study of the evaluation of the Teaching Quality of S-325 Biochemistry and Cell Biology*, The Open University, Milton Keynes, UK.
- Cuenin, S. (1986) 'International Study of the Development of Performance Indicators in Higher Education', in Cave et. al. (1988) *The Use of Performance Indicators in Higher Education*, London: Jessica Kingley Publishers.
- Deshpande, P. M. (1993) 'Validation of Programmes and Courses offered by the Indian Open Universitites', *Indian Journal of Open Learning*, Vol. 2, No. 2, p. 1-7.
- Duffy, G. et al. (1987) 'Teaching Reading Skills as Strategies', *The Reading Teacher*, Vol. 40:4, 414-418.
- Garrison, R. and Baynton, M. (1987) 'Beyond independence in distance education: The concept of control', *American Journal of Distance Education*, 1, 3-15.
- Green, D. and Harvey, I. (1993) 'Quality assurance in Western Europe: Trends, practices and issues', in T.W. Banta, C.L. Anderson and B. Berendt (Eds.) *Proceedings of the Fifth International Conference on Assessing Quality in Higher Education*, Indianapolis: Indiana University - Purdue University, 177-198.
- Holmberg, B. (1986) 'Improving Study Skills for Distance Students', *Open Learning*, Vol. 1:3.
- Hui, H.W. (1989) 'Support for students in a distance learning programme-an experience with a course in Fashion and Clothing Manufacture', in A. Tait (ed.) *Conference papers: Interaction and Independence: Student Support in Distance Education and Open Learning*, Cambridge: The Open University, 129-141.
- IGNOU (1998) *A Profile*, IGNOU, New Delhi.
- Jarrat Committee (1985) *Report of the Steering Committee for efficiency studies in Universities*.
- Johnes, J. and Taylor, J. (1990) *Performance Indicators in Higher Education*, The Open University

- Kaye, and Rumble, (Ed) (1991) *Distance Teaching for Higher and Adult Education*, London: Croom Helm.
- Keegan D. (1989) *Foundations of Distance Education*, London: Croom Helm. 45.
- Koul, B.N. (1987) *A study of Dropouts: Implications for Administrative and Educational Strategies*.
- Koul B.N. and Anita Bhatt (1989) IGNOU Handbook-3, *Academic Counselling*, New Delhi, Division of Distance Education, IGNOU, 6-7.
- Lewis, Roger (1984) *How to tutor in an open learning system*, C.E.T.
- Manjulika, S. and Reddy. V.V. (1999) *Unexplored Dimensions of Open Universities*, New Delhi: Vikas Publishing House Pvt. Ltd.
- Mitchell, D.C.(1982) *The Process of Learning*
- Mitzel, H.E. (1982) 'Study Skill'. in *Encyclopaedia of Educational Research*, Vol. IV, New York: The Free Press.
- Murugan, K. (1986) *The rationale and processes of recreating subject textbooks for developing language competence and reading skills: A field study*, CIEFL. Unpublished M. Litt. Dissertation.
- Nuttal, C. (1982) *Teaching Reading Skills in a Foreign Language*
- Peters, O. (1989) The iceberg has not melted. Further reflections on the concept of industrialisation and distance teaching, *Open Learning*, 4, 3-8.
- Robinson, Bernadette (1995) 'Research and Pragmatism in Learner Supports', in F. Lockwood (ed.) *Open and Distance Learning Today*, London: Routledge, p. 221-231.
- Rowntree. D. (1986) *Learn how to study*, London: MacDonald and Co. Ltd.
- Rubin, D. (1983) *Teaching Reading and Study skills in content areas*, New York: CBS College Publishing.
- Sewart, David (1989) 'Intracation costs money; independence is free ?', in Alan Tait (ed.) *Interaction and Independence Student Support in Distance Education and Open Learning*, conference papers, ICDE conference, September 19th to 22nd, Cambridge U.K.
- Sewart, D., Keegan, D and Holmberg B. (1983) *Distance Education: International Perspectives*, Beckanham: Croom Helm, p. 321-322.
- Smith, F. (1971) *Understanding Reading: A Psycholinguistic analysis of reading and learning to read*, New York: Holt Rinehart and Winston.
- Tait, Alan (1995) 'Student Support in Open and Distance Learning', in Fred Lockwood (ed.) *Open and Distance Learning Today*, London: Routledge, p. 232.

Tannock, J.D.T. (1992) A new approach to Quality Assurance for Higher Education, *Higher Education Quarterly*, 46(1), 108-123.

Thorndike, E.L. (1971) Reading and Reasoning: A study of mistakes in paragraph reading, *Journal of Education Psychology*, 8:6, 323-322.

Thorpe, M. (1988) *Open Learning Module 2 of the Post-Compulsory Diploma in Education*. Milton Keynes, The Open University.

Wright, S.J. (1991) 'Research on selected aspects of learner support in distance education programming: a review', selected papers part I, The Second American Symposium on Research Distance Education, Pennsylvania State University, p. 59-71.

Tinto, V. (1975) Dropout from higher education: A theoretical synthesis of recent research, *Review of Educational Research*, 45, 89-125.

Warren, J. McMauns K., and Nazor, R. (1994) *Quality Assurance and Distance Education: A Review of Literature*, the Commonwealth of Learning, Vancouver.

અધ્યેતા સહાયક સેવાઓ :
જરૂરિયાત અને તંત્રવ્યવસ્થા

વહાલા અધ્યેતા મિત્રો,

આ પુસ્તકમાં એકમોનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં તમને લાગ્યું હશે કે આ પુસ્તકના કેટલાક ભાગો સમજવા કઠિન છે. અભ્યાસક્રમની સુધારણા માટે અમે તમારી મુશ્કેલીઓ જાણવા માગીએ છીએ અને સૂચનો આવકારીએ છીએ. તેથી આ પુસ્તકને લગતી નીચેની પ્રશ્નાવલિ ભરીને અમને મોકલવા વિનંતી છે. તેમાં આપવામાં આવેલી ખાલી જગ્યા અપૂરતી લાગે તો અલગ કાગળનો ઉપયોગ કરશો.

પ્રશ્નાવલિ

નોંધણી નંબર :

1. એકમોનો અભ્યાસ કરવામાં તમને કેટલા કલાકની જરૂર પડે તેમ છે ?

એકમ નંબર	1	2	3	4
કલાકની સંખ્યા				

2. આ પુસ્તકના અભ્યાસ પર આધારિત નીચેની બાબતો પર તમારા પ્રતિભાવો આપો :

બાબત	શ્રેષ્ઠ	ઘણું સારું	સારું	નબળું	જો નબળું હોય તો તેનાં ચોક્કસ ઉદાહરણો આપો.
રજૂઆતની ગુણવત્તા	☐	☐	☐	☐	_____
ભાષા અને શૈલી	☐	☐	☐	☐	_____
ઉપયોગમાં લેવાયેલાં ચિત્રો (આકૃતિઓ, કોઠા વગેરે)	☐	☐	☐	☐	_____
સંકલ્પનાની સ્પષ્ટતા	☐	☐	☐	☐	_____
તમારી પ્રગતિ ચકાસોના પ્રશ્નો	☐	☐	☐	☐	_____
તમારી પ્રગતિ ચકાસોના પ્રશ્નોના ઉત્તરો	☐	☐	☐	☐	_____

3. અન્ય ટીકાટિપ્પણી :

स्टाફ ट्रेनिंग अेन्ड रिसर्च ઇન્સ્ટિટ્યૂટ
ઓફ ડિસ્ટન્સ એજ્યુકેશન
ઇન્દિરા ગાંધી
નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટી

ES-313

અધ્યેતા સહાયક સેવાઓ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર
ઓપન યુનિવર્સિટી

વિભાગ

2

કાઉન્સેલિંગ અને ટ્યૂટરિંગ સેવાઓ

એકમ 1

વ્યાખ્યા, મહત્વ અને પ્રકારો

(Definition, Importance and Categories)

9

એકમ 2

કાઉન્સેલિંગનો સિદ્ધાંત, વ્યવહાર અને માધ્યમ

(Theory, Practice and Media of Counselling)

28

એકમ 3

પ્રત્યક્ષ સેશન્સ (બેઠકો)

(Face-to-Face Sessions)

50

Expert Committee (Original)

Late Prof.G.Ram Reddy, Chairman Ex-Vice-Chancellor IGNOU, New Delhi	Prof. B.S.Sharma Ex-Pro-Vice-Chancellor IGNOU, New Delhi	Prof. BN.Koul, <i>Convener</i> Ex-Pro-Vice-Chancellor STRIDE, IGNOU, New Delhi
Prof.S.K.Verma Ex-Vice-Chancellor Central Institute of English and Foreign Languages Hyderabad	Prof.P.M.Deshpande Ex-Director Distance Education Council IGNOU, New Delhi	Mr.David Seligman Ex-Chief Technical Adviser Central Institute of Educational Technology New Delhi
Prof.O.S.Dewal Ex-Director Central Institute of Educational Technology New Delhi	Prof.Bakshish Singh Ex-Consultant (Distance Education) University Grants Commission New Delhi	Mr.Ruddar Dutt Ex-Principal School of Correspondence Education University of Delhi, Delhi

Expert Committee (Revision)

Prof. A. W. Khan, <i>Chairman</i> Vice-Chancellor, IGNOU, New Delhi	Prof. B. N. Koul Director, Distance Education Centre, University of West Indies, Barbados	Prof.S.K.Panda, Professor Prof.S.P.Mullick, Professor (Retd.) Dr.C.R.K. Murthy, Reader Dr. Manjulika Srivastava, Reader Dr.Madhu Parhar, Reader Dr.Basanti Pradhan, Reader Dr.Sanjaya Mishra, Lecturer STRIDE, IGNOU
Prof.V.S.Prasad Rector, BRAOU Hyderabad	Prof. M. B. Menon Chairman, National Open School, New Delhi	
Prof. M. Mukhopadhyay Senior Fellow National Institute of Educational Planning & Administration, New Delhi	Mr.Ruddar Dutt Ex-Principal School of Correspondence Education University of Delhi, Delhi	
Dr. Mavis Kelly Educational Developer School of External Studies Univ. of Queensland, Australia	Prof. P.R.Ramanujam, Convener Director, STRIDE IGNOU, New Delhi	

Course Preparation Team : (Original)

Content Contributors Peggotty Graham, Staff Tutor, (Unit 1) Southern Region, UK Open University Ormond Simpson, Senior Counsellor (Unit 2) East Anglia Region, UK Open University Denek Spruce, Senior Counsellor (Unit 3) Southern Region, UK Open University	Unit Designer Janet Jenkins, Ex-Director International Extension College United Kingdom	Chief Editor B. N. Koul Pro-Vice Chancellor STRIDE/IGNOU
	Editor T.R.Srinivasan Regional Center, Chennai, IGNOU	

Course Revision

Course Contributors Peggotty Graham, Staff Tutor (Unit 1) Southern Region, UK Open University Ormond Simpson, Sr. Counsellor East Anglia Region, UK Open University (Units 2) Dr. Manjulika Srivastava, (Unit 3) STRIDE, IGNOU	Revised by Dr. Manjulika Srivastava STRIDE, IGNOU	Programme Coordination Prof. P. R. Ramanujam STRIDE, IGNOU Course Coordination Dr. Manjulika Srivastava STRIDE, IGNOU
STRIDE, IGNOU Acknowledgments are due to Prof.S.K.Panda and Dr. Madhu Parhar for Checking the CRC		

Print Production

T. R. Manoj, Section Officer (Publication), STRIDE, IGNOU, New Delhi

© October, 2000

Indira Gandhi National Open University, 1987 (First Edition)
1995 (Second Edition)
2000 (Third Edition).

ISBN-81-7605-942-0

All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form, by mimeograph or any other means, without permission in writing from the Indira Gandhi National Open University.

Further information about Staff Training and Research Institute of Distance Education (STRIDE) and the Indira Gandhi National Open University courses may be obtained from the University office at Maidan Garhi, New Delhi-110068, India

Printed and published on behalf of Indira Gandhi National Open University by Prof. P.R. Ramanujam, Director, Staff Training and Research Institute Distance Education.

Laser typeset by Jay Composoft, H-296, Uday Niketan, Naraina Vihar, New Delhi - 110028.

Cover Design by Subhasachi Panja

Printed at : Bengal Offset Works, 335 Khajoor Road, Karol Bagh, New Delhi-110005

પ્રત 1000	વર્ષ 2002
આ પુસ્તિકામાં અભ્યાસ - સામગ્રી મૂળે ઈન્દિરા ગાંધી નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટી, નવી દિલ્હી, દ્વારા તૈયાર કરાવવામાં આવી છે. તેની સંમતિથી ડૉ. બાબસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી - અમદાવાદ એ તેનો ગુજરાતી અનુવાદ કરાવી આ પુસ્તિકા પ્રસિદ્ધ કરી છે.	

અનુવાદક

ડૉ. કાન્તિભાઈ આર. નાવડિયા
14, કીર્તિમંદિર સોસાયટી
નારાયણનગર રોડ, પાલડી,
અમદાવાદ-380 007.

પરામર્શક (વિષય)

શ્રી અશોક એન. મેવાડા
8/એ, પારિતોષિક સોસાયટી,
સેન્ટ ઝેવિયર્સ સ્કૂલ પાસે,
નારણપુરા, અમદાવાદ-380 013.

પરામર્શક (ભાષા)

ડૉ. નલિની હ. દેસાઈ
'સચ્ચિદાનંદ' 9,
એસ. બી. આઈ. ઓફિસર્સ સોસાયટી,
ભાવસાર હોસ્ટેલ સામે,
નવા વાડજ, અમદાવાદ-380 013.

સંપાદક અને સંકલન

શ્રી નટુભાઈ રાવલ
25, આરતી સોસાયટી,
મદ્રાસીના મંદિર પાસે,
મણિનગર (ઈસ્ટ)
અમદાવાદ-380 008.

સંપાદન

પ્રિ. જી. એન. ગોસાઈ
નિયામક,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
ડફનાળા, શાહીબાગ, અમદાવાદ-380 003.

સંયોજન

સહાયક

શ્રી એસ. એચ. બારોટ
મદદનીશ કુલસચિવ
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
ડફનાળા, શાહીબાગ, અમદાવાદ-380 003.

શ્રીમતી બીના એમ. પારેખ
વ્યાખ્યાતા, (કોમર્સ/મેનેજમેન્ટ)
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
ડફનાળા, શાહીબાગ, અમદાવાદ-380 003.

પ્રકાશક

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
સરકારી બંગલા નંબર - 9, ડફનાળા, શાહીબાગ, અમદાવાદ - 380 003, ટે. નં. 2869690

© સર્વ હક સ્વાધીન. આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈ પણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
મિમિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈ પણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

અભ્યાસક્રમ : ES-313 અધ્યેતા સહાયક સેવાઓ

બ્લોક 1 : સહાયક સેવાઓ; આવશ્યકતા અને વ્યવસ્થા તંત્ર

- એકમ 1 : વિદ્યાર્થી સહાય : શું, શા માટે અને કેવી રીતે ?
- એકમ 2 : વાચન કૌશલ્યો
- એકમ 3 : અભ્યાસ કૌશલ્યો
- એકમ 4 : વિદ્યાર્થી સહાય માટે સંસ્થાકીય ગોઠવણ

બ્લોક 2 સલાહ અને શિક્ષણ (ટ્યૂટરિંગ) સેવાઓ

- એકમ 1 : વ્યાખ્યા, મહત્વ અને પ્રકારો
- એકમ 2 : સિદ્ધાંત, વ્યવહાર અને કાઉન્સેલિંગનું માધ્યમ
- એકમ 3 : પ્રત્યક્ષ બેઠક

બ્લોક 3 સ્વાધ્યાય દ્વારા આંતરક્રિયા

- એકમ 1 : ટ્યૂટર-કોમેન્ટસ
- એકમ 2 : પત્રવ્યવહાર દ્વારા શિક્ષણ (Tutoring)
- એકમ 3 : એસેસમેન્ટ (મૂલ્યાંકન) અને ગ્રેડિંગ
- એકમ 4 : પૂરક આંતરક્રિયા

બ્લોક 4 વિદ્યાર્થી સહાય - વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્ય વ્યક્તિ અભ્યાસો

- એકમ 1 : વિકાસમાન દેશોનો વ્યક્તિ અભ્યાસ : ભારત
- એકમ 2 : વિકાસમાન દેશો વ્યક્તિ અભ્યાસો : બાંગ્લાદેશ, ઈરાન અને શ્રીલંકા
- એકમ 3 : વિકાસમાન દેશોના વ્યક્તિ અભ્યાસો ચીન, હોંગકોંગ (ચીન) અને થાઇલેન્ડ
- એકમ 4 : વિકાસમાન દેશોના વ્યક્તિ અભ્યાસો ઝિમ્બાબ્વે, યુગાન્ડા અને દ. આફ્રિકા
- એકમ 5 : ઔદ્યોગિક દેશોના વ્યક્તિ અભ્યાસો ઓસ્ટ્રેલિયા, ઈઝરાયેલ અને જાપાન
- એકમ 6 : ઔદ્યોગિક દેશોના વ્યક્તિ અભ્યાસો કેનેડા, યુ. કે અને યુ. એસ.

બ્લોક 5 વિદ્યાર્થી સહાય : લેખો પર દૃષ્ટિપાત

- એકમ 1 : સામાન્ય પરિચય
- એકમ 2 : વિદ્યાર્થીઓ શા માટે નથી ભણતા ?
- એકમ 3 : દૂરવર્તી શિક્ષણ : પદોમાં વિરોધાભાસ ?
- એકમ 4 : પરિવર્તનશીલ વ્યવહાર : આજીવન અધ્યયનનું વૈશ્વિકીકરણ
- એકમ 5 : પરિવર્તનશીલ શિક્ષણ માટે ગ્રાહક પસંદગી
- એકમ 6 : દૂરવર્તી યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં માહિતી વિતરણ કૌશલ્યો અને તજજ્ઞ (રિસોર્સ) આધારિત અધ્યયન
- એકમ 7 : કોમ્પ્યુટર કોન્ફરન્સિંગ દ્વારા વિચારાયેલ સહભાગિતા દ્વારા અભ્યાસ વાતાવરણ ઊભું કરવું એશિયાના સામાજિક-સાંસ્કૃતિક સંદર્ભમાં પ્રશ્નો અને પડકારો

બ્લોક 2 : સલાહ અને માર્ગદર્શન સેવાઓ

બ્લોકનો પરિચય :

સહાયક સેવાઓના વિષય પરનો અભ્યાસક્રમ પાંચ બ્લોકમાં વહેંચાયેલો છે. જેમાંનો આ બીજો બ્લોક છે. એ ત્રણ એકમોનો બનેલો છે. અધ્યેતાની સહાય માટેની જરૂરિયાતની ચર્ચા કર્યા પછી અને સંસ્થા આધારિત સેવાનાં સાધનો પૂરા પાડવાની ચર્ચા પ્રથમ બ્લોકમાં કર્યા પછી આ અભ્યાસક્રમના વિષય 'સલાહ' (counselling) તરફ ધ્યાન દોરીએ છીએ.

'Counselling'નો અર્થ છે 'સલાહ આપવી'. આપણે દૂરવર્તી શિક્ષણમાં એને શા માટે એટલું સ્થાન આપવું જોઈએ કે આપણે તેને માટે આખો બ્લોક રાખવો પડે ? અમને આશા છે કે બ્લોક પોતે જ આ પ્રશ્નોના યોગ્ય જવાબ આપશે.

સલાહનો અર્થ સમજાવવા માટે કેટલીક પ્રાસ્તાવિક બાબતો સમજવી પડશે, દૂરવર્તી શિક્ષણમાં 'સલાહ counselling' માટે તેનો કે બિનશૈક્ષણિક હોય. સ્ટાફના ઘણા સભ્યો સલાહ લે છે પણ મોટે ભાગે શિક્ષણમાં કામ કરનારાઓ તેનો ઉપયોગ કરે છે. જેઓ પત્રવ્યવહારના સ્વાધ્યાયોનું કામ કરે છે. આનો પરિચય આપતાં યુકે ઓપન યુનિવર્સિટી "ટ્યૂટર કાઉન્સેલર" શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે. જે અભ્યાસના પ્રથમ વર્ષમાં વિદ્યાર્થીઓને શીખવવાનું કામ કરે છે. ઇંગ્લેન્ડમાં "ટ્યૂટર" અથવા "શૈક્ષણિક સલાહકાર" કહેવામાં આવે છે. પત્રવ્યવહાર દ્વારા શિક્ષણ અને સલાહનું કામ કરનારાનાં કાર્યો જુદી જુદી વ્યક્તિઓ માટે જુદાં જુદાં હોય છે અને આ બ્લોકમાં આપણે પરંપરાગત એવા અર્થ 'સલાહ આપવી' એ રીતે ચર્ચા કરીશું. પત્રવ્યવહારથી શિક્ષણ એ વિષય આ અભ્યાસક્રમના ત્રીજા બ્લોકમાં લેવામાં આપ્યો છે.

સલાહ વિશે અસરકારક રીતે શીખવાનો રસ્તો એ છે કે તમારે પોતે તમારી જાતને કાઉન્સેલરની સ્થિતિમાં મૂકી દેવી અને આ બ્લોકમાં કેટલાક એકમો તમને આવું જ કરવા કહેશે. આ રીતે તમને સલાહની અગત્ય જાણવા મળશે અને તમે દૂરવર્તી શિક્ષણમાં જુદાં જુદાં માધ્યમોનો કેવી રીતે ઉપયોગ થાય છે તે પણ જાણવા મળશે અમે અહીં મહત્વના દૂરવર્તી શિક્ષણમાં મહત્વના પ્રત્યક્ષ અધ્યપનની જરૂર અને અગત્યની પણ ચર્ચા કરી છે. છેલ્લે આપણે આ સેવાઓ પૂરી પાડવા માટે ટેકારૂપ સેવાઓ અંગે પણ જોઈશું.

અહીં રજૂ કરેલા વિષયવસ્તુને સારી રીતે સમજવામાં મદદરૂપ બને તે માટે આ એકમની એક યોજના રૂપરેખા રજૂ કરી છે.

એકમ X*

X.0 ઉદ્દેશો

X.1 પ્રસ્તાવના

X.2 વિભાગ - 1 (મુખ્ય વિષય)

X.2.1 વિભાગ - 1 નો પેટાવિભાગ - 1

X.2.2 વિભાગ - 1 નો પેટાવિભાગ - 2

તમારી પ્રગતિ ચકાસો

X.3.1 વિભાગ - 2 નો પેટાવિભાગ - 1

X.3.2 વિભાગ - 2 નો પેટાવિભાગ - 2

તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

X સારાંશ

યોજનામાં સૂચવ્યા પ્રમાણે સરળતા પૂર્વકના વાચન માટે અને વધુ સારા અર્થગ્રહણ માટે અમે વિભાગોને એકમોમાં વિભાજિત કર્યા છે. દરેક વિભાગને મોટા અને ઘાટા** અક્ષરોથી સૂચવ્યા છે અને દરેક પેટા વિભાગ પ્રમાણમાં નાના પણ ઘાટા† અક્ષરોથી દર્શાવ્યા છે. પેટા વિભાગમાં મહત્વનાં વિભાગો એથી પણ વધુ નાના અક્ષરો††માં રજૂ કર્યા છે. એકરૂપતા લાવવાના હેતુથી અમે એજ યોજના 'partitioning' વિભાજનની-આખા

* 'X' એ સંબંધિત એકમ દર્શાવે છે નો ક્રમાંક

† પ્રમાણમાં નાના પણ ઘાટા

** મોટા અને ઘાટા

†† સૌથી નાના અને ઘાટા

અભ્યાસમાં દરેક એકમમાં રાખી છે.

અમે દરેક એકમ ઉદ્દેશોના વિભાગથી શરૂ કરીએ છીએ. તેમાં નીચેની બાબતો જોવા મળશે.

- અમે એકમમાં શું રજૂ કર્યું છે અને
- તમે એકમ પૂરો કરો તે પછી અમે તમારી પાસે શેની અપેક્ષા રાખીએ છીએ.

દરેક એકમના છેલ્લા ભાગમાં 'Let us sum up' એ મથાળા નીચે અમે આખા એકમનો સારાંશ પુનરાવર્તન અને તૈયાર સંદર્ભ માટે કરીએ છીએ.

ઉપરાંત 'check your programess' મથાળા હેઠળ જાતે ચકાસી જોવાની મનોયત્ન exercise આ પ્રત્યેક એકમમાં રજૂ કરેલ છે, જે ચોક્કસ પણે શક્ય ઉત્તરોથી પૂર્ણ થાય છે.

તમારે જે કરવાનું છે એ છે આખા એકમને એક ધ્યાનથી વાંચી જવો, તેમાંથી મહત્વના મુદ્દાઓ વાંચતી વખતે જ હાંસિયામાં નોંધી લેવા. પુસ્તકમાં મોટા હાંસિયા તમે એમાં નોંધ કરી શકો એ માટે જ આપેલા છે. જેમ જેમ તમે કામ કરતા જાઓ તેમ તેમ તમારી નોટ બનાવો. આનાથી તમને પરીક્ષામાં તૈયારી કરવામાં મદદ મળશે અને વિષયવસ્તુને એકત્ર પણ કરી શકશો, વળી, તમે સમય પણ બચાવી શકશો. આ (Margin) હાંસિયાનો બરાબર ઉપયોગ કરો. આનાથી તમારી વાંચનની રેખાઓને સાચવી શકશો અને એકમમાં તમે શું વાંચતા હતા તેને તમે સંકલિત પણ કરી શકશો. જાતે ચેક કરીને જવાબો જરૂરથી લખો. સ્વાધ્યાયના જવાબો પણ અવશ્ય લખો અને સરળતાથી જે વિગતોની સ્પષ્ટતા કરવાની હોય તેની ઓળખ કરો.

અમે આશા રાખીએ છીએ કે જાતે જવાબો ચકાસવા માટે અમે પૂરતી જગ્યા ફાળવી છે. ખાલી જગ્યામાં તમારા જવાબો લખ્યા પણ દરેક એકમને અંતે આપેલા જવાબોની સાથે તમે સરખાવી શકો તે માટે સંતોષપણું જગ્યા આપવાનો અમારો હેતુ છે. તમને આપેલા શક્ય જવાબો પર ઊડતી નજર નાખી લેવાનું પ્રલોભન થશે ખરું પણ અમને આશા છે કે તમે પ્રલોભનને ટાળી શકશો અને તમે તમારા જવાબો લખી રહ્યા પછી જ તેની સાથે સરખાવશો. (અલબત્ત, તે શ્રેષ્ઠ ઉત્તરો તો નથી જ)

આ મનોયત્નો તમારે સુધારણા કે મૂલ્યાંકન માટે પરત કરવાના નથી. તેને બદલે તમે તમારા અભ્યાસમાં યોગ્ય રસ્તા પર છો કે નહીં તે તમારે પોતાને જાણવા માટેના સાધન તરીકે જ છે.

સરાસરી પ્રમાણે દરેક વિભાગ (Block)માં એક અથવા એકાદ ભાગ સ્વાધ્યાય સ્વરૂપે હશે. કેટલીક વખતે કોઈ સ્વાધ્યાયમાં તમારા જવાબો તૈયાર કરવા માટે એક કરતાં વધારે એકમોનો અભ્યાસ કરવો પડે. તમારે તમારા સ્વાધ્યાયોના ઉત્તરો મૂલ્યાંકન અને સૂચનો (comments) માટે મોકલવાના હોય છે. દરેક અભ્યાસક્રમ માટે તમારે બે ત્રણ સ્વાધ્યાયો કરવાના હોય છે. સ્વાધ્યાયો અલગ રીતે મોકલવાના હોય છે અને દર વર્ષે તે બદલાયા કરે છે.

તમે જ્યારે સ્વાધ્યાય પર કામ કરતા હો ત્યારે તમારે જે નિયમો કડકપણે પાળવાના હોય છે તે નીચે મુજબ છે :

- Programme Guideમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે તમારે ક્રમમાં સ્પષ્ટ રીતે વાંચી શકાય એ રીતે લખવું જોઈએ.

● તમે કશું પણ શબ્દમાં મૂકો ત્યારે પહેલાં તમે જે કંઈ વાંચ્યું છે તેને એકત્ર કરો, તેને તમારા અનુભવના આધારે યોગ્ય રીતે ગોઠવો.

● બ્લોકનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ કરો. વધારાના વાચન માટેના સાહિત્યના સ્વાધ્યાય દ્વારા મહેનત કરીને ઉપયોગ કરો.

એકમ 1 વ્યાખ્યા, મહત્વ અને પ્રકારો

(Definitions, Importance and Categories)

એકમની રૂપરેખા

- 1.0 હેતુઓ
- 1.1 પ્રસ્તાવના - દૂરવર્તી શિક્ષણમાં અધ્યેતાઓને મદદ કરવી
- 1.2 સલાહ એટલે શું ? (counselling)
  - 1.2.1 સલાહની વ્યાખ્યા કરવી (counselling)
  - 1.2.2 પૂછપરછનો જવાબ આપવો
  - 1.2.3 સલાહ અને શિક્ષણ (counselling)
- 1.3 દૂરવર્તી શિક્ષણમાં સલાહ (counselling)
  - 1.3.1 દૂરવર્તી શિક્ષણમાં સલાહનો ફાયદો
  - 1.3.2 સલાહ પ્રત્યેનું વલણ
- 1.4 દૂરવર્તી શિક્ષણમાં સલાહ શા માટે મહત્વની છે ?
  - 1.4.1 દૂરવર્તી અધ્યેતાઓનાં લક્ષણો
  - 1.4.2 સંસ્થાનાં લક્ષણો
  - 1.4.3 શીખવાનાં લક્ષણો
- 1.5 સલાહ ક્યારે ઉદ્ભવે છે અને કોને માટે હોય છે ?
  - 1.5.1 નિર્ણાયક મુદ્દાઓ
  - 1.5.2 બંધનો
  - 1.5.3 સલાહ કોણ માગે છે ?
  - 1.5.4 કોને સલાહની જરૂર નથી ?
  - 1.5.5 સલાહકાર તરફથી સલાહ (counsellor)
  - 1.5.6 સલાહકાર સાથીઓ (counsellors)
- 1.6 સલાહના પ્રકાર
  - 1.6.1 વિકાસાત્મક સલાહ અને સમસ્યાઉકેલ માટે સલાહ
  - 1.6.2 શૈક્ષણિક અને બિનશૈક્ષણિક સલાહ
(Academic and non-academic counselling)
  - 1.6.3 પ્રકાર પાડવાનાં ભયસ્થાનો
સારાંશ

1.0 હેતુઓ :

આ એકમ પર કામ કર્યા પછી, તમે નીચે પ્રમાણે કરી શકશો –

- દૂરવર્તી શિક્ષણમાં કઈ કઈ રીતે તમને મદદ મળશે તેની યાદી કરી શકશો.
- સલાહની વ્યાખ્યા આપી શકશો અને તે શિક્ષણથી કઈ રીતે ભિન્ન છે તે સમજાવી શકશો.
- દૂરવર્તી શિક્ષણમાં સલાહમાં શા માટે ફાયદો છે તે કહી શકશો તેના પ્રત્યે વલણ કેવું છે તે કહી શકશો અને શા માટે વિશેષ મહત્વ ધરાવે છે તે કહી શકશો.
- એવું સૂચન કરો કે સલાહ ક્યારે આપવી અને કોને માટે આપવી
- દૂરવર્તી શિક્ષણમાં “કાઉન્સેલિંગ”ને બે રીતે જુદી પાડી વિકાસની સમસ્યા ઉકેલની અને શૈક્ષણિક/બિનશૈક્ષણિક

1.1 પ્રસ્તાવના - દૂરવર્તી શિક્ષણમાં અધ્યેતાઓને મદદ કરવી

બ્લોક - 1 ના એકમ - 1 માં વિદ્યાર્થીઓને સહાય કરવા વિશે તેમ જ તેમના પ્રયત્નોના જુદા જુદા તબક્કે દૂરવર્તી શિક્ષણના વિદ્યાર્થીઓને મદદના જુદા જુદા પ્રકારો વિશે તમે વાંચ્યું છે. તેમાંનાં કેટલાંકની યાદી બનાવીએ.

ટ્યૂટર કરીકે કામ કરવું
પ્રતિપોષણ આપવું
ગ્રેડ-કક્ષા આપવી

વ્યાખ્યાન આપવું
નિબંધનું ગુણાંકન કરવું

પગલાં લેવાં
દલીલ કરવી
મૂલ્યાંકન કરવું

અશક્ત વિદ્યાર્થી માટે વાહનની વ્યવસ્થા કરવી.
સંદર્ભ પૂરો પાડવો
અભ્યાસક્રમ માટે કોઈ યોગ્ય પ્રમાણપત્રો ધરાવતું હોય તો તેની કસોટી લેવી.

માહિતી આપવી
શિખામણ આપવી
સલાહ આપવી

કોઈને યુનિવર્સિટીના નિયમો વિશે કહેવું
અભ્યાસ કરવા માટે કોઈને શિખામણ આપવી
ભવિષ્ય માટે યોગ્ય અભ્યાસક્રમની પસંદગી માટે સલાહ આપવી

તમે બીજી પ્રવૃત્તિઓ માટે પણ વિચાર્યું હશે. તેથી તે ઉપરની પ્રવૃત્તિઓને મદદ કરવા યોગ્ય બતાવવામાં (અને એક વખતે તમે વિચાર્યા પછી) ત્રણ વર્ગોમાં વિભાજિત કરી શકાય.

ટ્યૂટરિંગ (અભ્યાસ)
પ્રતિપોષણ
કક્ષા આપવી

શિક્ષણકાર્ય આપવું

પ્રવૃત્તિ
દલીલ
મૂલ્યાંકન

વહીવટ

જાણ કરવી
શિખામણ આપવી
સલાહ આપવી

સલાહ (counselling)

આ વર્ગીકરણ યાદચ્છિક છે અને સંભવતઃ તમે કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ વિશે વિચાર્યું છે જે કાં તો આપણા વર્ગોમાં બંધ નથી બેસતું અથવા ત્રણેયમાં બંધ બેસે છે.

અન્યથા, અમે વિચારીએ છીએ કે તમે આ બ્લોકના અભ્યાસમાં મનમાં આ વ્યાપક ભેદ રાખી શકશો અને જ્યારે તમે કામમાં હો ત્યારે થોડી વાર અટકો અને પ્રસંગોપાત તમારી જાતને પૂછજો. “આ ક્ષણે હું શું શિક્ષક છું, વહીવટદાર છું કે સલાહકાર છું? અને હું તે અનુસાર મારે કેવી રીતે કામ કરવું જોઈએ? આ બ્લોક તમને બીજા પ્રશ્નનો જવાબ આપવા માટે છે. જ્યારે સલાહ (counselling) પ્રશ્નપત્રનો ઉત્તર આપવા માટે સૌથી વધુ યોગ્ય છે. એક પ્રકાર છે જે સહાયક સેવાઓની સંસ્થાઓને ખૂબ જ અસર કરે છે. દૂરવર્તી શિક્ષણના ડિપાર્ટમેન્ટ્સ/ ડાયરેક્ટોરેટ જે ખરેખર યુનિવર્સિટીઓમાં હોય છે. ત્યાં એક પ્રકારની જે દૂરવર્તી શિક્ષણની

સંસ્થાની સરખામણીમાં જુદા જુદા વિદ્યાર્થી સહાયક માળખાં હોય છે. ત્યાં વિદ્યાર્થીને મદદરૂપ બને એવી સવલતોને અસર કરે એવા બીજાં પરિબળો પણ હોય છે. જેવાં કે, વિદ્યાર્થીની જરૂરિયાત, સ્થાનનાં પરિબળો, માધ્યમોનાં દબાણો અને કિંમતનાં પરિબળો વગેરે ગણી શકાય.

વ્યાખ્યા, મહત્ત્વ અને પ્રકારો

1.2 સલાહ (counselling) એટલે શું ?

તમે એક અર્થ નિર્ધારણ(semantic)ની ભાષાની સમસ્યાને પામી શક્યા હશો. આ યાદીમાં 'સલાહ' શબ્દ બે વખત જોવા મળે છે, એક, જૂથની પ્રવૃત્તિઓને વર્ણવવાનો અને બીજો તે પ્રવૃત્તિઓમાં એકમાં પણ તે હોઈ શકે.

જે રીતે આ વિષય ઉદ્ભવ્યો અને વિકાસ પામ્યો તે એક ઐતિહાસિક કમનસીબી છે. જૂથનું વર્ણન 'માર્ગદર્શન' કે 'consultancy'ની સાથે એક તત્ત્વ તરીકે 'સલાહ' એમ દર્શાવાયું હોત તો વધુ સારું થાત. હવે આ બાબતમાં ફેરફાર કરવાનું ઘણું મોડું થઈ ગયું છે. (એનો અર્થ એમ થાય કે આ બ્લોકનું મથાળું જ બદલવું.)

વાસ્તવમાં આવો ગોટાળો વારંવાર થતો નથી કારણ કે ઈચ્છિત અર્થ સંદર્ભમાંથી સ્પષ્ટ થાય છે, જેવી રીતે હમણાં સુધી 'રાજ્યનો સમૂહ (union of states) દર્શાવવા રશિયા' શબ્દ પ્રયોજાતો હતો, જેમાંનું એક રાજ્ય 'રશિયા' હતું, આ બાબત આવતા વિભાગમાં વધુ સ્પષ્ટ બનશે.

1.2.1 સલાહની (counselling) વ્યાખ્યા કરવી

સલાહમાં જે ત્રણ પ્રવૃત્તિઓ રહેલી છે તેની આપણે વ્યાખ્યા કરીએ :

માહિતી આપવી (Informing) : વિદ્યાર્થીઓને યોગ્ય અને સાચી માહિતી આપવી – દા.ત. 'મને દુઃખ થાય છે. I am sorry. તમને એ સ્વાધ્યાય મોડો સુપરત કરવા માટે યુનિવર્સિટીનો નિયમ પરવાનગી નથી આપતો.'

શિખામણ (Advising) : વિદ્યાર્થીઓને યોગ્ય અભ્યાસક્રમનું સૂચન કરવું. કદાચ ઘણા વિકલ્પો હોવા છતાં કોઈખાસ વિદ્યાર્થીને અમુક જ વિષયની ભલામણ કરવાની હોય. e.g. 'વારુ, અમારી પાસે ગણિતના બે અભ્યાસક્રમો છે. તમે ગમે તે એક લઈ શકો છો, પરંતુ તમે એન્જિનિયર બનવા માંગો છો તેથી હું તમને Applied Maths નો સૂચવું છું.'

સલાહ (counselling) : વિદ્યાર્થીઓને તેમની જરૂરિયાતો, લાગણીઓ અથવા પ્રેરણાઓ સ્પષ્ટ કરવામાં મદદ કરવી, જે તેઓ યોગ્ય નિર્ણય લઈ શકે. દા.ત. "એટલે કે તમે તમારા જીવન માટે શું કરવા માંગો છો તે અંગે તમે ચોક્કસ નથી. પણ તમને કંઈક રસ પડે તેવું કરવું ગમશે. 'રસ એટલે શું' તે અંગે તમે મને જણાવો.

માહિતી આપવી એનો અર્થ કે જ્ઞાન વિશે માહિતી આપવી એ વિદ્યાર્થી કરતાં કંઈ વધુ સ્વતંત્ર છે. – ક્ષેત્રની જરૂરિયાત, નિયમો, આંકડાઓ વગેરે. એટલે કે તમે જ્યારે માહિતી આપતા હો ત્યારે તમારે વિદ્યાર્થીને લક્ષમાં લેવાનો નથી. તમારી પાસે ઊંચા સ્તરનું યોગ્ય જ્ઞાન હોવું એ જરૂરી છે સાથે સાથે તેને વ્યક્ત કરવાની તૈયારી હોવી જોઈએ.

સલાહ વિદ્યાર્થીને તેની કારકિર્દીની પસંદગી માટે શું શ્રેષ્ઠ છે એ નક્કી કરવામાં મદદ કરવી અને તેમાં રહેલાં વિદ્યોનો કેવી રીતે સામનો કરવો તે અંગે સમજાવવું તેથી તે હંમેશાં વિદ્યાર્થી પર આધારિત વધુ છે, અને જ્ઞાન આધારિત ઓછી છે, જ્ઞાનનાં કૌશલ્યો કરતાં સલાહકાર તરીકે તમારે સ્પષ્ટીકરણના કૌશલ્યની વધારે જરૂર છે.

શિખામણ આપવી એ જ્ઞાન અને વિદ્યાર્થી પર આધાર રાખનારું મિશ્રણ છે. – કેટલેક અંશે માહિતી અને સલાહની વચ્ચેનું.

આ ત્રણેય પ્રવૃત્તિઓને એકબીજામાં સમાઈ જાય એવા એક સાતત્યપૂર્ણ વિસ્તાર તરીકે ઓળખાવી શકાય.

માહિતી પ્રદાન	શિખામણ	સલાહ
ઊંચા પ્રકારની માહિતી પ્રદાનના કૌશલ્યની જરૂર	સંવર્ધન ← જ્ઞાન આધારિત	ઊંચા સ્તરનું આંતરિક વ્યક્તિગત કૌશલ્ય જરૂરી
	સંવર્ધન પામતા અધ્યેતા → પર આધારિત	

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ – 1

કલ્પના કરો કે વિદ્યાર્થીઓના નીચેના પ્રશ્નોના તમારે સલાહકાર તરીકે જવાબો આપવાના છે. દરેકમાં તમે કેવા પ્રત્યુત્તર આપશો ? માહિતી આપવાના, શિખામણ આપવાના કે સલાહ આપવાના ?

1. ‘આ બંને અભ્યાસક્રમો હું એક સાથે ન લઈ શકું ?’
2. ‘ઈંગ્લેન્ડમાં અભ્યાસ કરવાનો શ્રેષ્ઠ માર્ગ કયો છે ?’
2. ‘મને વ્યવસ્થાપનમાં રસ છે, મારા માટે કયો અભ્યાસક્રમ શ્રેષ્ઠ છે ?’
4. ‘મને અભ્યાસક્રમ ખૂબ અઘરો લાગે છે - મારે મુલતવી રાખવું પડશે ?’
5. ‘મારે અભ્યાસક્રમ માટે બધા સ્વાધ્યાયો કરવા જ પડશે ?’
6. ‘હું પરીક્ષામાં નહીં બેસી શકું. હું પરીક્ષાથી કંટાળી ગયો છું.’

નોંધ : (a) તમારા જવાબો નીચેની જગ્યામાં લખો.

(b) એકમના અંતે આપેલ જવાબની સાથે તમારો જવાબ સરખાવો.

1.2.2 પ્રશ્નોને ફેરવવા

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ એ બાબત વિચાર કરતાં પ્રશ્નોને ફેરવવા અંગે પ્રશ્નોનો એક સમૂહ ઊભો થયો હશે આવું નીચેના સંજોગોમાં બને છે.

- (i) સમૂહમાંથી કોઈ એકાદ બાબત પર પ્રશ્ન ઉદભવેલ હોય પણ તેનો જવાબ બીજા ભાગમાં રહેલો હોય. સામાન્ય રીતે આ માહિતી માટેની વિનંતી હોય પણ ખરેખર તો જવાબ માટે સલાહની જરૂર હોય. દા.ત. તમે મને ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની શક્તિ વધારવા વિશે કંઈ કહી શકો ? તે માહિતી માટેનો સીધો જ પ્રશ્ન હોય એમ લાગે. છતાં તેમાં વધુ વિચારવાની જરૂર છે. શા માટે વિદ્યાર્થીને ધ્યાન કેન્દ્રીકરણની બાબત અઘરી લાગે છે ? એમ હોઈ શકે તે ખોટા અભ્યાસક્રમમાં આવી પડ્યો છે ? વધુ સ્પષ્ટતાની જરૂર છે. તેથી તમારે થોડી સલાહ આપવાની જરૂર-ઊભી થશે.

- (ii) નક્કી કરતાં પહેલાં પ્રશ્નને સમૂહના ઘણા ક્ષેત્રોમાંથી પસાર થવું પડશે. તમે થોડી માહિતી આપીને શરૂ કરો, પછીથી વિદ્યાર્થીઓને આ જવાબની માહિતી પર થોડી સલાહની જરૂર પડશે અને તમે તેને કોઈ ખાસ અભ્યાસક્રમ માટે સલાહ આપીને વાત પૂરી કરશો. દા.ત., 'હું આ સ્વાધ્યાય મોડો સુપરત કરું તો ચાલશે ?' મૂળભૂત રીતે તો અહીં માહિતીની જરૂર છે, પણ પછી વિદ્યાર્થીને કદાચ સલાહની જરૂર પડશે - શા કારણથી સ્વાધ્યાય આપવામાં મોડું થયું, વિદ્યાર્થી કઈ સમસ્યાઓનો સામનો કરે છે ? અહીં થોડી શિખામણ આપીને કેમ પૂરું કરવું તે તમે સમજાવશો.

1.2.3 સલાહ અને શિક્ષણ

અમે આશા રાખીએ છીએ કે હવે તમે સલાહ શું છે એ ખ્યાલને વધુ સ્પષ્ટ રીતે સમજવાની શરૂઆત કરો છો. આ તબક્કે ઘણા લોકોને જે સમસ્યા ઉદ્ભવે છે તે એ છે કે "હું જોઈ શકું છું કે વહીવટ અને શિક્ષણ વચ્ચે શો ફેર છે. પણ હું સ્પષ્ટ નથી કે શિક્ષણ અને સલાહ વચ્ચે શો ફેર છે."

આ સવાલ સારો છે, કારણ કે આ બંને પ્રવૃત્તિઓ એકબીજા સાથે એવી રીતે નજીકથી વણાઈ ગયેલી છે કે તેનો ભેદ પારખી શકાતો નથી. સારો શિક્ષક હંમેશા સાચો સલાહકાર છે, કારણ કે સલાહ તમામ શિક્ષણપદ્ધતિઓનો એક ભાગ છે. પણ ક્યાંક બંને પ્રવૃત્તિઓને સરખાવવામાં મદદરૂપ પણ છે.

શિક્ષણ - અંતે તો શિક્ષણ અભ્યાસક્રમ કેન્દ્રી છે. વ્યવહાર મહદ્અંશે શિક્ષક તરફથી તે વિદ્યાર્થી તરફનું છે. શિક્ષકે સારા 'વાત કરનાર' પણ બનવું પડે.

સલાહ - છેવટે તો વિદ્યાર્થીકેન્દ્રી છે. વ્યવહારનો રસ્તો સાવ ભિન્ન છે, વિદ્યાર્થી તરફથી શિક્ષક તરફ સલાહકારે સારા શ્રોતા પણ બનવું પડશે.

આ રીતે પ્રવૃત્તિઓ એકબીજાની પૂરક છે. ખાસ કરીને દૂરવર્તી શિક્ષણમાં, એને માટે પણ કારણો છે જેમ જેમ આપણે આગળ વધીશું તેમ તેમ વધુ સ્પષ્ટ બનશે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 2

નીચેનામાંથી કઈ પ્રવૃત્તિઓ શિક્ષણમાં અને કઈ પ્રવૃત્તિઓ સલાહમાં વર્ગીકૃત થઈ શકશે ? જો તે 'સલાહ'માં આવતી હોય તો તે માહિતી, શિખામણ કે સલાહમાં છે કે પ્રશ્નોની ફેરબદલમાં છે ?

1. એક વિદ્યાર્થી પૂછે છે, શા માટે $(a+b)^2 = a^2 + b^2 + 2ab$.
2. તમારો સંપર્ક કર્યા વિના એક વિદ્યાર્થી સ્વાધ્યાય સુપરત કરી શકતો નથી.
2. એક વિદ્યાર્થીની પૂછે કે તેણીને તેના સ્વાધ્યાયમાં શા માટે એટલી બધી નિમ્ન ગ્રેડ મળી.
4. એક વિદ્યાર્થી કહે છે તે તેની બાઈક પરથી પડી ગયો છે અને તેના હાથ ભાંગી ગયા છે.
5. એક વિદ્યાર્થી એમ કહેવા માટે લખે છે કે તેણીએ અભ્યાસક્રમ પડતો મૂક્યો છે કારણ કે તે તેના માટે ખૂબ જ મુશ્કેલ છે.
6. એક વિદ્યાર્થી સ્વાધ્યાય સુપરત કરે છે જેનું તમારે ગુણાંકન કરવાનું છે કે 'નાપાસ', કારણ કે તે પ્રશ્નો જવાબ નથી.

નોંધ : (a) તમારા જવાબો નીચેની જગ્યામાં લખો.

(b) એકમના અંતે આપેલ જવાબની સાથે તમારો જવાબ સરખાવો.

.....

.....

.....

.....

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

1.3 દૂરવર્તી શિક્ષણમાં સલાહ

અત્યાર સુધીમાં અમે જે કાંઈ કહ્યું છે એ શૈક્ષણિક બાબતમાં લાગુ પડે છે આ વિભાગ અને વિભાગ 1.4 એમ પૂછે છે કે આપણને શા માટે દૂરવર્તી શિક્ષણમાં 'સલાહ'માં લાભ છે અને શા માટે તે ખૂબ જ મહત્વ ધરાવે છે.

1.3.1 દૂરવર્તી શિક્ષણમાં સલાહ(counselling)ના લાભ

આ ક્ષેત્રમાં ખૂબ જ ઊંડો રસ વધી રહ્યો છે એટલે એ બાબતમાં અસ્વીકાર થઈ શકે તેમ નથી કે તેના ઘણા લાભ છે. 1984માં દૂરવર્તી શિક્ષણની આંતર રાષ્ટ્રીય કાઉન્સિલ (International Council for Distanc Education) અને બ્રિટિશ ઓપન યુનિવર્સિટીએ 'દૂરવર્તી શિક્ષણ'માં સલાહ (counselling) એ વિષય પર સંયુક્ત કોનફરન્સનું આયોજન કર્યું. બીજી કોન્ફરન્સ 1987માં ભરાઈ. બ્રિટીશ ઓપન યુનિવર્સિટીએ પત્રવ્યવહાર, વિડિયો અને વર્ગશિક્ષણની હારમાળા વિકસાવી છે. યુરોપની પત્રવ્યવહાર શાખાઓના એસોસિએશને એક પત્રવ્યવહારના ડિપ્લોમા અભ્યાસક્રમની સંસ્થા વિકસાવી છે. તેની પાસે પણ સલાહનું મોડ્યુલ counselling module છે.

Open Learning 'Distance Education' અને 'Indian Journal of Open Learning' નામે દૂરવર્તી શિક્ષણનાં જાણીતાં સામયિકો છે જે વારંવાર 'સલાહ' પરના લેખો પ્રસિદ્ધ કરે છે.

1.3.2 સલાહ (counselling) પ્રત્યેનાં વલણો

અહીં એમ કહેવાનો આશય નથી કે દૂરવર્તી શિક્ષણમાં 'સલાહ' દરેક તરફથી એક અયોગ્ય પ્રકારની રજા આપે છે. સલાહ હંમેશાં બીજા ક્ષેત્રો તરફથી હરીફાઈનો સામનો કરશે અને સેવાઓ તરફથી હંમેશાં વિરોધ પણ થશે જેમને વધારાના ટ્યૂશન માટે એવાં સાધનો પસંદ કરવાં પડશે જેમાં પ્રિન્ટ, ટીવી કાર્યક્રમો અને એવા બીજાં માધ્યમોનો સમાવેશ થતો હશે.

સલાહને માટે વધુ સંકુલ એવો એક વિરોધાભાસ છે, ખાસ કરીને યુનિવર્સિટીના શિક્ષણવિદો બૌદ્ધિક અને જ્ઞાનાત્મક સ્તરે કામ કરવા ટેવાયેલા છે. સલાહકારો કેટલીકવાર વિદ્યાર્થીઓની લાગણીઓ અને ભાવાત્મક બાબતો સાથે કામ પાડે છે. આ રીતે જ્ઞાનાત્મક/ભાવાત્મક દ્વિભાજન (dichotomy) લેખકો અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે અને કેન્દ્રીય તેમજ પ્રાદેશિક વિદ્યાશાખા વચ્ચે ઊભો કરે છે.

સલાહનું મૂલ્ય કોઈપણ રીતે આંકવું ઘણું મુશ્કેલ છે. દા.ત., તમે એવું અનુમાન ન કરી શકો કે અભ્યાસ છોડી દેનારાનું ઓછું પ્રમાણ અથવા અભ્યાસક્રમ છોડી દેનારાની ઓછી સંખ્યા સલાહની હકારાત્મક અસરનું પરિણામ છે. કેટલાક કિસ્સાઓમાં તો સલાહકારો વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ છોડી દેવાની સલાહ આપે છે.

અન્યથા, જેને સારું મૂલ્ય સમજાયું છે એને માટે ઉત્તમ સુધારણા એ છે કે વિદ્યાર્થીઓ સાથે સીધા કામ કરવું. આ બાબત આપણે આવતા વિભાગમાં જોઈશું.

વ્યાખ્યા, મહત્વ અને પ્રકારો

1.4 દૂરવર્તી શિક્ષણમાં સલાહ શા માટે મહત્વ ધરાવે છે ?

જે કોઈ વ્યક્તિ દૂરવર્તી શિક્ષણમાં સીધેસીધી રીતે કામ કરે છે એને સમજાવે કે તેનાં ત્રણ લક્ષણો છે જે સલાહને મહત્વની બાબત માને છે. વિદ્યાર્થીની સંસ્થાની અને શીખવાની પ્રક્રિયાની ખાસિયતોનો અહીં સમાવેશ થાય છે.

1.4.1 દૂરવર્તી અધ્યેતાની ખાસિયતો

બ્લોક - 1 ના એકમ - 1 માં દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે દૂરવર્તી અધ્યેતાઓ,

- અન્ય વિદ્યાર્થીઓ તથા સંસ્થા, બંનેથી દૂર (અલગ) હશે.
- આગળનો શૈક્ષણિક અનુભવ ધરાવતા હશે પછી તે હકારાત્મક હોય કે નકારાત્મક.
- ઘર અને કામની બાબતમાં બીજી પ્રતિબદ્ધતાઓ ધરાવતા હશે.
- તેઓ જે અભ્યાસક્રમ લે છે તે તેમના સ્તરનો હશે અને તેમની જરૂરિયાતોને પૂર્ણ કરતો હશે તો તેઓ તે અભ્યાસક્રમને પ્રતિબદ્ધ રહેશે.

સલાહ મહત્વની છે કારણ કે તે જરૂરિયાતોને સ્પષ્ટ કરવાનો એક માત્ર માર્ગ છે, ઘર અને કામની સંઘર્ષમય માંગણીઓનો સમન્વય કરવાનો રસ્તો છે અને પૂર્વાનુભવોમાંથી પરિણમતી સમસ્યાઓના નિવારણનો માર્ગ છે.

1.4.2 સંસ્થાની ખાસિયતો

ખાસ કરીને સ્થિર થવાની પ્રક્રિયા દરમિયાન એ બાબત સ્પષ્ટ છે કે દૂરવર્તી શિક્ષણ આપતી સંસ્થાઓ કેટલીક સામાન્ય ખાસિયતો વિકસાવવાનું વલણ ધરાવે છે.

તે સંસ્થાઓ નીચેના જેવી બની શકે છે :

ઘણે દૂર (Remote) : જે સંસ્થાઓ પ્રાદેશિક નેટવર્ક વિકસાવે છે તેવી સંસ્થાઓ પણ વિદ્યાર્થીઓથી સેંકડો માઈલ દૂર અંતરિયાળ વિસ્તારોમાં હોય છે. પણ જ્યાં સંદેશાવ્યવહાર મુશ્કેલ હોય છે ત્યાં અંતર દૂર પણ-ઘણું વધી જાય છે. કારણ કે વિલંબ અને સમસ્યાઓ સામગ્રીની વહેંચણીમાં મુસીબતો ઊભી કરે છે.

સંકુલ (Complex) : જે સંસ્થા જુદા જુદા પ્રકારનું સાહિત્ય સર્જવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને તેને વિદ્યાર્થીઓ સુધી પહોંચાડે છે તેમજ સહાયક સેવાઓ આપે છે તેણે વહીવટની એક સંકુલ વ્યવસ્થા વિકસાવવી પડે છે. આવી વ્યવસ્થાઓ વિદ્યાર્થીઓની મોટી સંખ્યાને અસરકારક રીતે પહોંચી વળવામાં મુશ્કેલી અનુભવે છે, વળી ફેરફાર ન થાય એવી પણ હોઈ શકે અને વ્યક્તિઓ સાથેના વ્યવહારમાં નુકસાન પણ કરી શકે.

સલાહ વિદ્યાર્થીઓની વૈયક્તિક સહાય માટે મહત્વની છે તેમજ માળખાગત સમસ્યાને ઉકેલવામાં પણ આવશ્યક છે.

1.4.3 શીખવાની ખાસિયતો

વિદ્યાર્થી અને સંસ્થાગત ખાસિયતો એમ સૂચવે છે કે દૂરવર્તી શિક્ષણમાં શીખવાની પ્રક્રિયાનું સ્વરૂપ સાવ જુદું છે. ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીએ યોગ્ય રીતે શીખવા માટે અનુરૂપ શીખવાની વ્યૂહરચના અથવા અભ્યાસનાં કૌશલ્યો વિકસાવવાં જ જોઈએ. કેટલાંક વિદ્યાર્થીઓમાં આ હોય છે જ, કેટલાંકને મદદની જરૂર પડે છે. આવાં કૌશલ્યો પ્રાપ્ત કરવાની પ્રક્રિયા જ્ઞાનાત્મક હોઈ શકે. છતાં કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ માટે જેઓએ શૈક્ષણિક નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત કરી હોય તેમને માટે ભાવાત્મક પ્રક્રિયા પણ હોઈ શકે. જેમાં અગાઉની નિષ્ફળતાઓ સાથે સમાધાનની પણ વાત હોઈ શકે.

સલાહ લોકોને (વિદ્યાર્થીઓને) વિકસાવવામાં મદદ કરવા માટે મહત્વની બાબત છે જેથી તેઓ દૂરવર્તી શિક્ષણ દરમિયાન વ્યક્તિગત વ્યૂહરચના વિકસાવી શકે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - 3

દૂરવર્તી શિક્ષણમાં કામ કરતા કેટલાક લોકોએ કરેલી કેટલીક આલોચના છે. તેઓ શું કહે છે ? તેનો તમે કેવી રીતે જવાબ આપો છો ? તેમની આલોચના આ તબક્કે તમારા વિચારોનું કેવી રીતે પ્રતિબિંબ પાડે છે ? જો તમે કેટલાંક સાથીઓ સાથે અથવા સહાધ્યાયીઓ સાથે આ અભ્યાસક્રમ દ્વારા કામ કરતા હો તો તમારા પ્રત્યાઘાતોની તેમની સાથે ચર્ચા કરો અને બીજા લોકોના પ્રત્યાઘાતો સાથે સરખામણી કરો. અને એકમના અંતે આપેલા સંભવિત ઉત્તરો સાથે સરખાવો.

શિક્ષક 1. “મેં જ્યારે દૂરવર્તી શિક્ષણનો પ્રારંભ કર્યો ત્યારે મને ખબર નહોતી કે સલાહનો શો અર્થ થાય છે. પણ મારા નિરીક્ષકે વિચાર્યું કે હું હોશિયાર સલાહકાર (counsellor) બની રહ્યો હતો.”

વિદ્યાર્થી 1. “મને સલાહકાર ખૂબ મદદરૂપ લાગ્યા. હું ધારું છું કે હું જેની પણ સાથે વાત કરતો હતો ત્યારે તે મારી સંભાળ રાખતા હતા.”

શિક્ષક 2. “મને હંમેશાં આશ્ચર્ય થાય છે કે શીખનારા તમને સાંભળવા માટે કદર કરતા હતા. મને વધારે આશ્ચર્ય થાય છે કે તેઓ કેટલા કૃતજ છે, કેટલાંક માત્ર સાદી સલાહ આપે છે, તો પણ તેઓ એવા રહે છે.”

વિદ્યાર્થી 2. “ના, હું સલાહની સેવાથી કદી ટેવાયેલો નથી. પણ એવું કંઈક છે એ જાણ્યું ત્યારે થયું કે કેવી સારી વાત કહેવાય.”

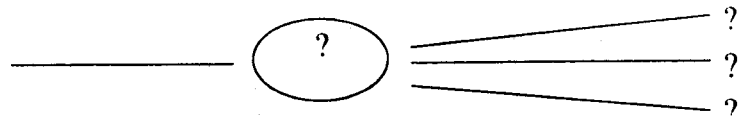
નોંધ : (a) તમારા જવાબો નીચેની જગ્યામાં લખો.

(b) એકમના અંતે આપેલ જવાબની સાથે તમારો જવાબ સરખાવો.

1.5 સલાહ (counselling) ક્યારે અને કોને માટે અપાય છે ?

કોને સલાહની જરી પડે છે ? ક્યારે જરૂર પડે છે ? બીજો પ્રશ્ન પ્રથમ લઈએ તો વિદ્યાર્થીની પ્રગતિમાં બે જ મુદ્દાઓ દેખાય છે જ્યાં સલાહ યોગ્ય ગણાય - એવા નિર્ણાયક મુદ્દે અથવા જ્યારે કોઈક (મર્યાદા) (barrirs) જણાય.

1.5.1 નિર્ણય બિંદુઓ

વિદ્યાર્થીની પ્રગતિમાં નિર્ણાયક મુદ્દાઓ જુદા જુદા સ્તરે ઊભા થાય છે :

વ્યાખ્યા, મહત્ત્વ અને પ્રકારો

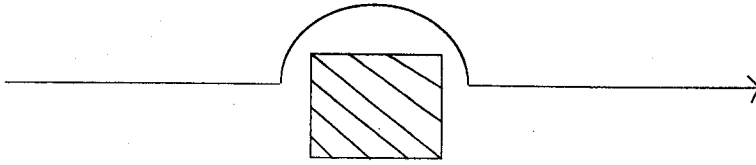
- અભ્યાસક્રમ માટે અરજી કરવી કે નહીં ?
- કયા અભ્યાસક્રમો લેવા ?
- કઈ કારકિર્દીની શક્યતાઓ તરફ લક્ષ્ય રાખવું.
- છોડી દેવું કે આગળ વધવું.
- કુટુંબ/કામ/અભ્યાસક્રમ માટે કેટલો સમય આપવો ?

આ મહત્ત્વના નિર્ણયો છે. સાથે ઓછા વજનદાર નિર્ણયો પણ હોઈ શકે છે, જેમ કે

- સ્વાધ્યાય ચૂકી જવો કે નહીં ?
- નોટ લેવામાં કઈ પદ્ધતિને અનુસરવું.
- ટ્યૂટોરિયલ્સમાં પ્રશ્નો પૂછવા કે નહીં ?
- નિબંધમાં મુદ્દાને પહોંચવાનો શ્રેષ્ઠ રસ્તો કયો ?

જેટલા પ્રમાણમાં શક્તિ કોઈ નિર્ણય માટે ખર્ચાય એ તેના મહત્ત્વમાં પ્રતિબિંબિત થતી નથી, જે તમે તમારા પોતાના જીવનમાંથી સંભવતઃ જાણો છો. કેટલાક લોકોને આવા નિર્ણયો લેવામાં કોઈ મદદની જરૂર પડતી નથી. પણ કેટલાક એવી તકની કદર કરે છે કે સલાહ આપેલ એવા ક્ષેત્ર પર પ્રતિક્રિયા કરે છે જે નિર્ણય લેવામાં સમાવિષ્ટ છે અને શક્ય પરિણામોને સ્પષ્ટ કરે છે.

1.5.2 મર્યાદાઓ

ઉપર ચિત્રાંકન કર્યા મુજબ વિદ્યાર્થીની પ્રગતિમાં ઘણે તબક્કે મર્યાદાઓ આવે છે :

અભ્યાસ સંબંધી : અસરકારક રીતે અભ્યાસ કરવાના રસ્તાઓ શોધવા તથા સ્વાધ્યાયો અને પરીક્ષા પૂરાં કરવા અંગે.

સમય સંબંધિત : સંભવતઃ ઈરાદા વિના મર્યાદાઓ ઊભી થાય છે.

સંસ્થાગત : નિયમોથી, મર્યાદાઓ ઊભી થતાં ટપાલના વિલંબથી વગેરે.

વ્યક્તિગત : પારિવારિક પ્રશ્નો, આર્થિક કે શારીરિક મર્યાદાઓ વગેરે

વળી આ મર્યાદાઓ નોંધપાત્ર બની શકે છે. પણ ખોટા સમયે નાની મર્યાદાઓ એટલી જ મુશ્કેલ હોય છે. આવી મર્યાદાઓ નીચે પ્રમાણે હોઈ શકે.

- ટ્યૂટર કામને મોડું પરત મોકલે છે.
- ખોટા સમયે રજાઓ પડે છે.
- કામમાં વધારાનું દબાણ હોય છે, વગેરે.

કેટલાક લોકો આ મર્યાદાઓ વિશે ચર્ચા કરે છે. બંને નાના અને મોટા. કેટલાકને મદદની જરૂર પડે છે જે ઘનિષ્ઠ સલાહથી મર્યાદાનું પૃથક્કરણ કરવા સુધી અને તેની આજુબાજુની રીતો વિશે પણ સહાનુભૂતિ પૂર્વકનો સ્વીકાર કરે છે, જે મર્યાદા અસ્તિત્વ ધરાવે છે, અને ઘણા લોકો તેની ચર્ચા કરી સંતોષ માને છે.

1.5.3 કોણ સલાહ શોધે છે ?

કોને સલાહની જરૂર છે ? એ વિશે અનુમાન કરવાનો રસ્તો સરળ નથી. સ્વનિર્ભર વિદ્યાર્થી

વર્ષો સુધી અભ્યાસ કરી શકે છે અને સલાહકારની અવગણના કરે છે. ત્યાં સુધી અવગણના કરે છે, કે જ્યારે એકાએક એક દિવસ તે કે તેણી એવી સમસ્યા સુધી આવી પહોંચે છે કે ખરેખર એને સલાહની જરૂર પડે. અહીં બ્રિટિશ ઓપન યુનિવર્સિટીની કેટલીક રીતો છે.

- (i) પોતાની કારકિર્દીના કેટલાંક મુદ્દા ઉપર સલાહની જરૂર પડે એવા આશરે 60% વિદ્યાર્થીઓ છે.
- (ii) મુખ્યત્વે માહિતીજન્ય (30%) થી (50%) સુધી જેઓ મુખ્યત્વે સલાહ-સૂચન કાઉન્સેલિંગ (20%) માટે જતા હોય. (ટકા ખૂબ જ અંદાજિત છે)
- (iii) સલાહ માટે સૌથી સામાન્ય સમય પ્રવેશ પૂર્વનો છે અને અભ્યાસના પ્રથમ વર્ષનો છે. 60%થી 70% વિનંતીઓ આ સમય દરમિયાન મળે છે.
- (iv) વિનંતીનો સૌથી સામાન્યમાં સામાન્ય વિસ્તાર નિર્ણયની ક્ષણો અને મર્યાદાઓ વચ્ચે સરખી રીતે વિભાજિત કરી શકાય.
- (v) સૌથી વધુ સામાન્ય મુદ્દાઓ છે :
  - (a) સંસ્થા સંબંધી સમસ્યાઓ
  - (b) અભ્યાસક્રમ (કારકિર્દી) પસંદગી સમસ્યા
  - (c) અભ્યાસ વિષયક સમસ્યાઓ - મૂલ્યાંકન, પરીક્ષા વગેરે
  - (d) છોડી દેવા સંબંધી

આના પછીના વિભાગમાં આપણે યોગ્ય પ્રકારના પ્રત્યુત્તર વિશે વિચારીશું.

- (vi) વિદ્યાર્થીઓ મદદને શોધતા હોય અને તેમની પશ્ચાદ્ભૂમિકા વચ્ચે કોઈ સતત જોડાણ નથી. સારી રીતે સજજ એવા અભ્યાસીઓ મદદ શોધતા હોય છે - અને અભ્યાસ માટે સમસ્યા ધરાવતા લોકો પણ સલાહ શોધે છે પછી તે ભલે ઓછી યોગ્યતા ધરાવતા હોય.
- (vii) પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ વધુ સલાહ શોધે છે. ગણિત/વિજ્ઞાન/ટેકનોલોજીના અભ્યાસીઓ કરતાં કલા/સમાજ વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીઓ વધુ સલાહ શોધે છે. ગણિત/વિજ્ઞાન/ટેકનોલોજીમાં સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષો વધારે હોય છે. એક જ વાત કહેવાની આ બે રીતો છે.

આપણે એ બાબત પર વધુ ભાર મૂકીએ કે આ બધાં વિધાનો અને આંકડાઓ ખૂબ જ સંબંધિત છે અને તે જુદી જુદી સામાજિક-આર્થિક સ્થિતિઓમાં અને સાંસ્કૃતિક આબોહવામાં તદ્દન જુદા જુદા હોઈ શકે.

1.5.4 કોને સલાહ(counselling)ની જરૂર નથી ?

ઉપરના પ્રશ્નને પૂરક એવા પ્રશ્નો પૂછવાનું એક કારણ એ છે કે સલાહકારો કઈ રીતે તેમનું કામ કરે છે તેની પર તે અસર કરે છે.

સ્પષ્ટ રીતે જોતાં એવા ઘણા વિદ્યાર્થીઓ છે જેમને સલાહની જરૂર નથી અને તેઓ તેને માટે શોધ પણ કરતા નથી. પણ સમાંતર રીતે કોઈ પણ અનુભવી સલાહકાર (counsellor) વિદ્યાર્થીઓના નોંધપાત્ર પ્રકારોના સંપર્કમાં આવ્યા હશે, તેમને આ મદદથી ફાયદો પણ થયો હશે છતાં જેમણે એની માંગણી નહીં કરી હોય.

દા.ત., આપણે એ વાત અવશ્ય નોંધી છે કે UKOU માં પુરુષો કરતાં વધુ સ્ત્રીઓ મદદ માંગે છે. અને ખરેખર સ્ત્રીઓ તેમાંથી ઉદભવતા અધ્યયન વિશે મર્યાદાઓનો વધુ અનુભવ કરતી હશે. એ જ વખતે એ નોંધવા જેવું છે કે સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષો વધુ પ્રમાણમાં ભણવાનું છોડી દે છે. એમ પણ હોય કે સ્ત્રીઓને પુરુષો કરતાં મદદની જરૂર હોય ત્યારે વધુ પ્રમાણમાં (સલાહકારોને) ઓળખી કાઢે છે અને તેમને વધુ સારી રીતે પૂછી લે છે.

લોકો શા માટે મદદ નથી શોધતા તેનાં ઘણાં કારણો છે. દા.ત.

- (i) 'હું તમને કષ્ટ આપવા માંગતો નહતો' એવો સમૂહ - જે બીજા માણસોના સમય અંગે પૂછવામાં મુશ્કેલી અનુભવે છે. કદાચ તેઓને ડર પણ હોય કે એ લોકો તેમના વિશે શું વિચારશે ? આ એક પ્રકારનો વિશિષ્ટ સમૂહ છે - એવી વ્યક્તિ જે ડોક્ટરની મદદ કદી નથી માંગતો ક્યારેક જ્યાં સુધી બહુ મોડું ન થયું હોય ત્યાં સુધી તેમની પાસે જતો નથી.
- (ii) 'મહામાનવ' અથવા 'સંપૂર્ણતાવાદી' સમૂહ. સંપૂર્ણતાવાદી માને છે કે તે/તેણી કોઈની પણ મદદ વિના વ્યવસ્થા કરી શકશે.
- (iii) નિષ્ફળતા અથવા અપર્યાપ્તતા સ્વીકારવા શરમ અનુભવનારાઓનો સમૂહ શંકા છે કે એવો કોઈ માણસ હશે જે કોઈકવાર આવો અનુભવ ન કરતો હોય ? કોઈની પાસે એમ કબૂલ કરવું અઘરું છે કે અમે વ્યવસ્થા નહીં કરી શકીએ અથવા અમે કોઈક બાબતમાં નિષ્ફળ ગયા છીએ. ખાસ કરીને જો આપણે એવી વ્યક્તિને જોઈએ કે જે સત્તાવાદી હોય. વિદ્યાર્થીઓ તેમની સંસ્થાના સ્ટાફને કદાચ એ રીતે જોતા હોય.
- (iv) 'એવો કોઈ રસ્તો નથી જે મને મદદ કરી શકે' એવો સમૂહ. આ એ વ્યક્તિ છે જે એમ માને છે કે તેની સમસ્યા એટલી ઊંડી છે અથવા ન પકડી શકાય તેવી છે કે કોઈ જ સલાહ પર્યાપ્ત નથી. આવા વિદ્યાર્થીઓ મદદ કરવા માટે ખૂબ હતાશ હોય છે, કારણ કે તેઓમાં આત્મવિશ્વાસનો અને આત્મસમ્માનનો અભાવ હોય છે.

1.5.5 સલાહકાર દ્વારા શરૂ કરાયેલ સલાહ

સ્પષ્ટ રીતે સલાહ વિદ્યાર્થી દ્વારા (મહદ્અંશે આપણે અત્યાર સુધી અનુમાન કર્યા છે તે પ્રમાણે) અથવા સલાહકાર તરફથી સલાહકાર દ્વારા જ શરૂ થાય છે. સલાહકાર દ્વારા સલાહનો પ્રારંભ ત્યારે વધુ યોગ્ય છે, જ્યારે અગાઉના વિભાગમાં દર્શાવ્યા છે. એવા પ્રકારના વિદ્યાર્થીઓ હોય.

કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ (ખાસ કરીને તેમને બોજારૂપ બનવા માંગતો નથી અને 'તમે કોઈ રીતે મને મદદ કરી શકશો નહીં.' એવાં જૂથ) રાહત સાથે સંપર્કને આવકારશે. જો કે કેટલાંક ('સુપરમેન' અને નિષ્ફળતા કબૂલ કરતાં શરમ અનુભવતાં) અધ્યેતાઓને આવા સંપર્ક ધમકીરૂપ લાગે, તેઓ એમની સાથે સંકળાય. મુખ્ય શિક્ષક તરફથી બોલાવવામાં આવે ત્યારે શાળાના દિવસોમાં તેઓને અનુભવ થયો હોય. કદાચ તમે પોતે એ લાગણી અનુભવી હશે.

1.6 સલાહના પ્રકાર

છેલ્લા વિભાગમાં આપણે એવા મુદ્દાઓનું વર્ગીકરણ કરવા પ્રયત્ન કર્યો. જેમાં અધ્યેતાઓ કોઈક પ્રકારનું માર્ગદર્શન શોધતા હોય. આ વિભાગમાં આપણે વિદ્યાર્થીઓની વિશિષ્ટ સમસ્યાઓના પ્રતિચારોનું વર્ગીકરણ કરીશું.

આપણે આ એટલા માટે કરતા નથી કે વર્ગીકરણ પોતે ઉપયોગી છે પણ આપણે એટલા માટે કરીશું કે સલાહ અવ્યવસ્થિત, વિખરાયેલ, ખુલ્લા પ્રકારની (open-ended) પ્રવૃત્તિ છે. જે સલાહકારને મદદરૂપ છે અને તેમને એ પૂછે છે 'આ ક્ષણે હું શું કરી રહ્યો છું ? આ કોઈ સામાન્ય રીતમાં બંધ બેસે છે ખરું ? અને જો એમ હોય તો એવી કોઈ મદદરૂપ માર્ગદર્શક રેખાઓ છે જેને હું અનુસરું ?

સલાહનું વર્ગીકરણ કરવા માટે એક કરતાં વધુ રીતો છે અને ખરેખર આપણે માહિતી-શિખામણ-સલાહ (IAC) જૂથનું આવરણ કર્યું છે, જે માત્ર વ્યાખ્યા નથી પણ પ્રવૃત્તિ આધારિત વર્ગીકરણ પણ છે. IAC જૂથ વર્ગીકરણ બીજાં બે શક્ય વર્ગીકરણની વાત કરે છે. વિકાસાત્મક સમસ્યા ઉકેલ અને શૈક્ષણિક/બિનશૈક્ષણિક.

1.6.1 વિકાસાત્મક સલાહ અને સમસ્યા-ઉકેલ કરતી સલાહ

આ એક પ્રવૃત્તિ અને વિષય-આધારિત વર્ગીકરણ એમ બંને છે અને બંને મુદ્દાઓને સાંકળે છે, જ્યાં વિદ્યાર્થી અનુક્રમે નિર્ણય અને મર્યાદા ઊભાં કરે છે.

- **વિકાસાત્મક સલાહ** મોટે ભાગે નિર્ણયના મુદ્દાને માટે સૌથી યોગ્ય પ્રતિભાવ છે. એ અધ્યેતાના વિકાસ સાથે સંકળાયેલ છે. એટલે તે નીચે દર્શાવ્યા છે તેવી સમસ્યાઓને આવરી લે છે.

- પ્રવેશ-પહેલાંની :** દા.ત., અભ્યાસક્રમની માહિતી વૈકલ્પિક અભ્યાસક્રમો અને સંસ્થાઓ, તૈયારી માટેની સલાહ, હેતુની સ્પષ્ટતા, સમયની ફાળવણી સંસ્થાકીય માહિતી અને પ્રવેશ માટેની આવશ્યકતાઓ વગેરે ગણાવી શકાય.
- પ્રવેશ :** દા.ત. અભ્યાસ કૌશલ્ય, સંસ્થાકીય જરૂરિયાતો, દૂર રહીને અભ્યાસ માટેનું orientation સ્વાધ્યાય તૈયાર કરવા વગેરે.
- અભ્યાસ પસંદગી :** દા.ત. અભ્યાસક્રમની માહિતી, અભ્યાસક્રમની માન્યતા, મુશ્કેલીનું સ્તર, વ્યાવસાયિક પૂર્વ જરૂરિયાતનો અભ્યાસક્રમ અને જ્ઞાન, બીજા અભ્યાસક્રમો સાથેનો સંબંધ અને શક્ય એવું વ્યાવસાયિક દિશાસૂચન વગેરે.
- વ્યવસાય પસંદગી :** દા.ત. કારણોની સ્પષ્ટતા, હતાશાની લાગણી વખતે કામ કરવા માટેની મદદ અને નિરાશા વૈકલ્પિક અભ્યાસક્રમોનું સૂચન અને અભ્યાસ તરફ પાછા ફરવા માટે પ્રોત્સાહન વગેરે.
- પ્રેરણા :** અભ્યાસના હેતુઓનું સ્પષ્ટીકરણ, પુનઃ સ્પષ્ટીકરણ, યોગ્ય અભ્યાસક્રમો અને હેતુઓનો સંબંધ, સમય અને સામાજિક માગનું માળખું તૈયાર કરવું વગેરે.

કેટલીક હદે સમસ્યા-ઉકેલની સલાહ કરતાં વિકાસાત્મક સલાહ વધુ સરળ છે. સામાન્યતઃ તેના પર ભાર હોતો નથી. વિદ્યાર્થીઓ નિર્ણય કરવા માટે ઉતાવળમાં નથી હોતા અને તેથી યોગ્ય દિશાસૂચન શોધવા માટે સમય હોય છે. સલાહ પડતી મૂકવી એ અપવાદ છે, આ વધુ મુશ્કેલ છે.

- **સમસ્યા-ઉકેલ માટે સલાહ :** વિદ્યાર્થીની પ્રગતિમાં આવતી મર્યાદા માટેનો શ્રેષ્ઠ પ્રતિભાવ છે. આના પેટા-પ્રકાર નીચે પ્રમાણે હોઈ શકે.

- સંસ્થાકીય :** દા.ત., વ્યવસ્થા તૂટી પડતી હોય ત્યારે કામ લેવું, અપવાદ માટેના કેસની ચર્ચા કરવી, નિયમો સામે દલીલ કરવી, નિષ્ફળ દલીલો સામે કામ લેવું, શિક્ષકો બદલવા વગેરે.
- વ્યક્તિગત :** દા.ત., અશક્તિ, વૈવાહિક નિરાશા, બાળસંભાળ, શોક-વિષાદ, વૃદ્ધાવસ્થા, બેકારી, પુનઃનોકરી, કામનું દબાણ, વિદ્યાર્થીની પ્રગતિને અસર કરે ત્યાં સુધી વ્યક્તિગત ગણાય.
- અભ્યાસ :** દા.ત. યોગ્ય અભ્યાસ પદ્ધતિઓ વિકસાવવી, ધ્યાનકેન્દ્રીકરણ અને વાચન ઝડપ સુધારવામાં મદદ કરવી, દૂરવર્તી શિક્ષણને સ્વીકારી લેવું, સ્વાધ્યાય મોડા સુપરત કરવા જેવી ખોટી આદત ઉપર કાબૂ મેળવવો અને જૂથ અભ્યાસ પદ્ધતિઓ વિકસાવવી વગેરે.
- મૂલ્યાંકન :** દા.ત. નિબંધ લેખન કૌશલ્યોનું મૂલ્યાંકન પૂરું પાડવું અને પરીક્ષાની ચિંતા અંગે વિચારવું વગેરે.
- સમય :** સમયની વ્યવસ્થા ગોઠવવી અને માળખું તૈયાર કરવું, પ્રવૃત્તિઓને અગ્રીમતા આપવી, પ્રેરણા સ્પષ્ટ કરવી વગેરે.

આ વર્ગીકરણ આપણને મદદરૂપ બને એનું એક કારણ એ છે કે ખાસ કરીને છેલ્લાં ચાર ક્ષેત્રોમાં તે વિશિષ્ટ સમસ્યાઓ અંગે સામાન્ય અભિગમોનું સૂચન કરે છે. દા.ત. આ ક્ષેત્રો સાથે કામ પાડીએ છીએ ત્યારે આપણે નીચે જેવા માનસિક ગણતરીના નિયમો પણ સાચવીએ છીએ.

વ્યક્તિગત અંતરાયો : આપણે કેટલી મદદ કરી શકીએ ?
 અભ્યાસ અને મૂલ્યાંકન અવરોધો : ચિંતા-પરિતાપનું નિયમન કરો.
 સમયના અંતરાય : પ્રેરણાનું નિયમન કરો.

વ્યાખ્યા, મહત્ત્વ અને પ્રકારો

(a) વ્યક્તિગત અંતરાયો : આપણે કેટલી મદદ કરી શકીએ ? આપણે કોઈના અભ્યાસ પર અસર કરતી કોઈ વ્યક્તિગત સમસ્યામાં મદદ કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ, તો આપણે આપણી મર્યાદાઓને યાદ કરવી જોઈએ - ખાસ કરીને કૌશલ્યની મર્યાદા અથવા સમયનો વિચાર કરવો પડે.

વિવાહ અંગેની લાંબા સમયની સમસ્યા હોય તો એનો નિકાલ કરવામાં આપણે કોઈની મદદ કરી શકીએ નહીં. આપણે જો કંઈ કરી શકવા સમર્થ હોઈએ તો તેને નીચેની રીતે મદદ કરીએ

- સમસ્યાને આગળ વધતી અટકાવી શકીએ અને તેઓ અભ્યાસ ચાલુ રાખી શકે, જો તે તેમના માટે મહત્ત્વનું હોય.
- જે લોકો વધુ સારી રીતે સજ્જ છે તેવા ડોક્ટરો, વકીલો, ધર્મગુરુઓ કે મનોચિકિત્સકોને તેમને મદદ કરવા માટે સંપર્ક કરવા કહીએ.
- એમને એમ સમજાવીએ કે થોડા સમય માટે વાત પડતી મૂકો. (અને તે અંગે બધું યોગ્ય છે એમ એમને લગાડવું.)

આ પ્રક્રિયાઓ 'Holding'ની પ્રક્રિયાઓ તરીકે જાણીતી છે. એનો અર્થ એમ થાય છે નક્કી ન થઈ શકે તેવી મુશ્કેલીઓમાં જે તે વ્યક્તિઓ તેમની સ્થિતિને ટકાવી રાખે તેમાં મદદરૂપ બનવું. તેમને IAC જૂથ મદદરૂપ બની શકે તેમ લાગે. આકૃતિ 1.1માં તે બતાવ્યું છે.

Informing	Advising	Counselling	Psychotherapy
માહિતી આપવી	શિખામણ આપવી	સલાહ આપવી	મનોચિકિત્સક પદ્ધતિ

બિન વૈયક્તિક કૌશલ્યોનું
વધતું જતું સ્તર

તમારી વૈયક્તિક મર્યાદા શેમાં છે અને કેટલી છે ?

આકૃતિ 1.1 IAC - Extended Continuum

માત્ર તમે જ નક્કી કરી શકો કે કેટલી હદે તમે જઈ શકો છો ? (દક્ષતા અને ક્ષમતાના સંઘર્ષમાં) સદ્ભાગ્યે વિદ્યાર્થીઓ હંમેશા એ મર્યાદાને માન આપશે અને ભાગ્યે જ તમે ધરાવો છો એ કરતાં વધુ કૌશલ્યની માગણી કરશે.

(b) અભ્યાસ અને મૂલ્યાંકન અવરોધ : તમારી ચિંતાના સ્તરની ચકાસણી કરો. ધારો કે કોઈ અભ્યાસ કે મૂલ્યાંકન માટે વિશિષ્ટ રીતે આ પ્રકારે આવીને મળે. (અને તમે નોંધશો કે આમાંના કેટલાક અવરોધ ફેરવતા જતા પ્રશ્નો છે.)

“હું જ્યારે વાંચું છું ત્યારે તે સમજાતું નથી.”

“ધ્યાનનું કેન્દ્રીકરણ કરવું મારે માટે મુશ્કેલ છે - તમે મને થોડીક સૂચનાઓ આપશો?”

“તમે નિબંધની શરૂઆત કેવી રીતે કરો છો ?”

“માફ કરજો. આ સ્વાધ્યાયમાં ફરી મોઝું થયું.”

“મારે ઝડપથી વાંચતાં શીખવું જ જોઈએ.”

પ્રથમ આપણે એમ ચકાસીએ છીએ કે તેઓ ખરેખર સમજદારીથી કામ કરે છે. દાખલા તરીકે પ્રથમ પ્રશ્ન તરીકે આપણે એમને એમ પૂછીશું કે તેઓ કેવી રીતે વાંચે છે ? તેઓ સર્વેક્ષણ કરીને વિષયવસ્તુ પર તે શું છે તે અંગેનો તાગ મેળવવા પ્રશ્નો કરે છે અથવા કે તેઓ સીધીસીધા જ વાંચે છે ? જો તેઓ વાંચન પરત્વે દેખીતી રીતે યોગ્ય અભિગમ ધરાવતા હોય તો આપણને આશ્ચર્ય થશે કે કોઈ અભ્યાસ અંગે પાયાની ચિંતા નડે છે કે કેમ ?

1.6.2 શૈક્ષણિક અને બિનશૈક્ષણિક સલાહ

વ્યાખ્યા, મહત્વ અને પ્રકારો

આ વિષય આધારિત વર્ગીકરણ છે અને તે એક વૈકલ્પિક પરિપ્રેક્ષ્ય છે, જે તમને ઉપયોગી બનશે. એ ખાસ કરીને ત્યારે ઉપયોગી બને છે જ્યારે કોઈ એક સંસ્થામાં કઈ સલાહ સેવાઓ (કાઉન્સેલિંગ સર્વિસ) ગણતરીમાં લેવામાં આવે છે અને વર્ષના કયા ભાગમાં ? એનો અર્થ એમ થયો કે કોણ શું કરે છે ? ક્યારે ? માહિતી-શિખામણ-સલાહ જૂથ હજુ લાગુ પડે છે.

- શૈક્ષણિક સલાહ : સમગ્ર અભ્યાસનું તેમ જ અભ્યાસ-આધારિત વિષયોનું આવરણ કરે છે. આનાં દૃષ્ટાંતો તૈયારી, વિશિષ્ટ અભ્યાસક્રમ, અભ્યાસની મુશ્કેલી અને પરીક્ષાની ટેકનિકલ શૈક્ષણિક સલાહ વિશિષ્ટ અને જ્ઞાનાત્મક સમસ્યાઓનું વલણ ધરાવે છે.
- બિનશૈક્ષણિક સલાહ : સલાહના અન્ય તમામ ક્ષેત્રોનું આવરણ કરે છે. અભ્યાસક્રમની પસંદગી, મુશ્કેલીઓનો સામાન્ય અભ્યાસ અને પરીક્ષાની ચિંતા એ દૃષ્ટાંતો છે. બિનશૈક્ષણિક સલાહ સામાન્ય અને ભાવાત્મક સમસ્યાઓનું વલણ ધરાવે છે.
- વર્ષ દરમિયાન શૈક્ષણિક અને બિનશૈક્ષણિક સલાહ : આ વર્ગીકરણ વિષય-આધારિત છે તેથી કેલેન્ડર સ્વરૂપે દૃષ્ટાંતો આપી શકાય જે ટેબલ 1.1માં દર્શાવેલ છે. (તમે જોશો કે આપણે IAC વર્ગીકરણ જાળવી રાખ્યું છે.)

કોઠો 1.1 શૈક્ષણિક અને બિનશૈક્ષણિક સલાહ

તબક્કો Stage	શૈક્ષણિક સલાહ Academic Counselling	બિન-શૈક્ષણિક સલાહ Non-academic Counselling
પ્રવેશ-પૂર્વ	અભ્યાસક્રમ અંગે માહિતી, પ્રવેશની આવશ્યકતા, રજિસ્ટ્રેશન પદ્ધતિ વગેરે. પ્રારંભિક અભ્યાસક્રમ સલાહ, અભ્યાસક્રમ પસંદગી સલાહ	વૈકલ્પિક સૂચનો પર માહિતી. ખાસ કરીને સલાહ દા.ત. અશક્ત ઉમેદવારો - અભ્યાસ તરફ પાછા ફરો-એ સલાહ
પ્રવેશ	અભ્યાસક્રમના ઉપયોગ પર માહિતી-ટ્યૂટોરિયલનો સમય, તારીખ વગેરે. અભ્યાસ માટેના કોર્સની સલાહ - અભ્યાસ બદલવાની સલાહ	નિયમનો અને પદ્ધતિઓની માહિતી દૂર રહીને ભણવાની સામાન્ય સલાહ છોડી દેવા અંગે સલાહ.
કોર્સ દરમિયાન	વિલંબથી અથવા લાગુ ન પડે તેવા કોર્સની સામગ્રી સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નો અંગે સલાહ	અન્ય પાસાં અંગે માહિતી દા.ત. ઉનાળુ શાળા, પગારની સલાહ, વ્યક્તિગત મુશ્કેલીઓ અંગે સલાહ શિક્ષક-વિદ્યાર્થી વચ્ચે સમસ્યાઓ
પરીક્ષા	સ્થળ અંગે માહિતી, પરીક્ષાની ટેકનિક તથા પુનરાવર્તન અંગે સલાહ	ઉપલબ્ધ વિશિષ્ટ સહાય અંગે માહિતી - અશક્ત વિદ્યાર્થીઓ માટે વધારાનો સમય પરીક્ષાની ચિંતા વગેરે અંગે સલાહ
અભ્યાસ પછી	આગળના સંબંધિત અભ્યાસક્રમ વિશે માહિતી. આગળની વિષય પસંદગી અંગે સલાહ - પરિણામ અંગે સલાહ	કારકિર્દી માટેના વિકલ્પો અંગે માહિતી. કારકિર્દી અંગે સલાહ સલાહમાં નિષ્ફળ અધ્યેતા

- શૈક્ષણિક અને બિનશૈક્ષણિક સલાહ કોણ શું કરે કોઈ એક સંસ્થામાં જ્યાં સલાહ આપવામાં આવે છે તેના પર આધાર રાખે છે. (એકમ 3 જુઓ) શૈક્ષણિક/બિનશૈક્ષણિક વર્ગીકરણ કોણ શું કરે એ બાબત નક્કી કરે.

દા.ત. : શૈક્ષણિક સલાહ એ મધ્યવર્તી સંસ્થાના શિક્ષકોનું કાર્ય છે તથા બિનશૈક્ષણિક સલાહ કેન્દ્રીય સંસ્થાનું કાર્ય છે. અલબત્ત, વિદ્યાર્થીઓ આ ભેદરેખા દોરશે નહીં. તેથી બંને બાજુઓને જરૂરી તાલીમની આવશ્યકતા છે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ – 5

તમારી પ્રગતિ ચકાસો - 4 જુઓ અને શૈક્ષણિક કે બિનશૈક્ષણિક એવા કયા પ્રકાર છે તે નક્કી કરો.

નોંધ : (a) તમારા જવાબો નીચેની જગ્યામાં લખો.

(b) એકમના અંતે આપેલ જવાબની સાથે તમારો જવાબ સરખાવો.

1.6.3 વર્ગીકરણ કરવાના ભય

આપણે સલાહનું વર્ગીકરણ કરવાની વિગતે વાત કરી છે. કારણ કે તે જુદા જુદા પ્રશ્નોની/સમસ્યાઓની/કોયડાઓની ચોક્કસ પદ્ધતિ નક્કી કરવામાં મદદરૂપ બને છે. જે દૂરવર્તી શિક્ષણના અધ્યેતાઓ માટે ઉપસ્થિત થાય છે. તેમ છતાં દૂરવર્તી શિક્ષણમાં દશ વર્ષ સુધી કામ કર્યા પછી પણ આપણે એવી સમસ્યાઓનો સામનો કરવાનો આવે છે, જે આજ પહેલાં કરેલ નથી હોતો.

એટલે યાદ રાખો - લોકો સ્પષ્ટ વર્ગીકરણમાં બંધ બેસતા નથી. આ પ્રકારના ભેદનો ઉપયોગ કરો. જો તે તેમને મદદરૂપ બનતા હોય. પણ તેને તમારી દૃષ્ટિ પર લાદશો નહીં.

“દરેક ક્ષણે પદ્ધતિ જુદી છે અને દરેક ક્ષણે આપણે જે કાંઈ છીએ તેનું નવું અને આઘાતજનક મૂલ્યાંકન છીએ.”

1.7 સારાંશ

દૂરવર્તી શિક્ષણમાં વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવાના ઓછામાં ઓછા નવ રસ્તા છે.

શિક્ષણ આપવું

પ્રતિભાવ આપવો

ક્ષા(ગ્રેડ) આપવી

શિક્ષણ (અધ્યાપન)

અમલ કરવો

દલીલ કરવી

મૂલ્યાંકન કરવું

વહીવટ કરવો

માહિતી આપવી

શિખામણ આપવી

સલાહ આપવી

સલાહ આપવી

વર્ગીકરણ પ્રવૃત્તિઓના વિસ્તારને આવરે છે - માહિતી આપવી, શિખામણ આપવી, સલાહ આપવી. પ્રશ્નોના ઉત્તરો સૌથી વધુ દેખાય તેવા સ્થાન પરથી જૂથ પર કે બીજેથી આપી શકાય છે. એ transferred query હોઈ શકે.

દૂરવર્તી શિક્ષણમાં સલાહ મહત્વની છે, કારણ કે અધ્યેતાનાં, સંસ્થાના અને દૂરવર્તી શિક્ષણનાં ખાસ લક્ષણો હોય છે.

સલાહ નિર્ણાયક મુદ્દા પર અને અવરોધ સમયે આપવામાં આવે છે અને તેનો પ્રારંભ સલાહકાર તરફથી અથવા અધ્યેતા તરફથી થાય છે.

સલાહના બે પ્રકારો પાડી શકાય છે.

- વિકાસાત્મક અને સમસ્યા ઉકેલથી અથવા
- શૈક્ષણિક અને બિનશૈક્ષણિક

તમારી પ્રગતિ ચકાસો : શક્ય જવાબો

①

1. તમારી સંસ્થાના નિયમો પર આધારિત માહિતી માટેના સીધા પ્રતિચાર તરીકે શરૂ થાય છે. પરંતુ કેટલીક સલાહની જરૂર પડે છે. વિદ્યાર્થી માટે બે અભ્યાસક્રમ લેવા ઈષ્ટ છે ? કાર્યભારને તે ન્યાય આપી શકે ?
2. શિખામણને લગતા પ્રતિચારો જે વિદ્યાર્થીઓના અગાઉના અનુભવો થયા હોય તેને લક્ષમાં લેવામાં આવે.
3. માહિતી પ્રતિભાવ પણ તમારે એ પણ જાણવાની જરૂર છે કે તમારો માહિતી માગતો અધ્યેતા શું ઈચ્છે છે ? એટલે કદાચ સલાહની જરૂર છે.
4. સલાહનો પ્રતિભાવ વિદ્યાર્થી સખત શ્રમ એટલે શું સમજે છે તે શોધી કાઢવા માટે પણ જરૂરી છે. દાખલા તરીકે તેમને ખૂબ અઘરું લાગ્યું છે કારણ કે ખોટો અભ્યાસક્રમ લીધો છે ? ખરો જવાબ મેળવવો એનો અર્થ એ થાય કે છોડી દેવો અને સંસ્થામાંથી નીકળી જવું એ બે વચ્ચેનો ભેદ સમજવો.
5. પ્રારંભમાં માહિતી માટેનો પ્રતિભાવ પણ નં. 4 માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે કેટલીક સલાહ જરૂરી બને છે.
6. પ્રારંભમાં સલાહનો પ્રતિભાવ જેની પાછળ શિખામણ રહેલી છે જ્યારે સમસ્યા સ્પષ્ટ થઈ છે.

②

1. જો ઉત્તર સમસ્યાનું ઉદ્ઘાટન ન કરે એ સીધી જ અધ્યાપન પ્રવૃત્તિ છે.
2. સલાહકાર દ્વારા પ્રારંભ પામેલ સંપર્ક ટ્યૂટોરિયલ અથવા સલાહ(counselling)ના વિદ્યાર્થીના પ્રતિભાવમાં કદાચ પરિણમે. (જો કોઈ પ્રતિભાવ હોય તો)
3. જો વિદ્યાર્થીએ દેખીતી રીતે તેના ટ્યૂટર પાસેથી પ્રતિભાવ મેળવ્યો હોય તો આ સલાહ માટેની એક વિનંતી જ હોઈ શકે - નહીં કે એક ટ્યૂટોરિયલ - હકીકતમાં a transferring query.
4. સલાહની પ્રવૃત્તિ-કદાચ શિખામણના પ્રશ્નો.
5. આ એક સલાહની પ્રવૃત્તિ લાગે છે જે અધ્યાપન પ્રવૃત્તિ તરફ દોરી જાય છે. - જો અધ્યેતાની સમસ્યા સ્પષ્ટ હોય તો.
6. આ વિદ્યાર્થીના અગાઉની ગુણવત્તા પર આધારિત છે. જો તેને યોગ્ય શિક્ષણ અને પ્રતિભાવ મળ્યાં હોય પણ પ્રશ્નના ઉત્તર આપવામાં નિષ્ફળ ગયા હોય તો કદાચ કોઈ બીજી અસરકર્તા સમસ્યા હોય છે જેવી કે મૂલ્યાંકનની ચિંતા.

3

અહીં દૂરવર્તી શિક્ષણના સ્ટાફની આલોચના પરત્વે કેટલાક પ્રતિભાવો છે.

શિક્ષક 1. હું ધારું છું કે આ લાગણી ખૂબ સામાન્ય છે. ઘણીવાર એ જાણવું કઠણ બને છે કે, કોઈ સારી રીતે સલાહ આપે છે, કારણ કે એની અંતિમ નીપજ વારંવાર અસ્પષ્ટ હોય છે. અંતે, વિદ્યાર્થીનું પ્રતિપોષણ જ તમને કહે છે એટલે ઘણા લોકો વિચારે છે કે સલાહ આપવાનું કામ મુશ્કેલ છે અને એ ખૂબ જ ટેકનિકલ પણ છે. વારંવાર એમ માનવામાં આવે છે 'મિત્રતાપૂર્ણ શ્રવણ' હૂંફાળું છે. કેટલીક વખત મને લાગે છે કે તેને બદલે 'befriender' શબ્દ વાપરવો શ્રેષ્ઠ છે.

વિદ્યાર્થી 1. હું માનું છું વિદ્યાર્થીને ખબર પડે તે કરતાં પણ વધારે સલાહકાર (કાઉન્સેલર) વધુ કૌશલ્ય દાખવતા હતા. પણ જો વિદ્યાર્થીને તેનાથી મદદ મળતી હોય તો કોઈ વાંધો નથી. 'તેથી ઘણા વિદ્યાર્થીઓએ કહ્યું છે કે આ પ્રકારની વસ્તુ સત્ય હોવી જ જોઈએ. એનું કારણ એ છે કે દૂરવર્તી શિક્ષણ મૂળભૂત રીતે અલગ છે.'

શિક્ષક 2. એ એક રસપ્રદ બાબત છે કે કેટલાક શિક્ષકો માટે માત્ર સાંભળ્યા જ કરવું એ કેટલું કઠિન છે. શિક્ષકો તરીકે તેઓ વાતો કરવા જ ટેવાયેલા હોય છે. પણ જો તમે વાતો કરવાનું બંધ કરો અને માત્ર સાંભળ્યા જ કરો તો તમારી સફળતા માટે એ એક જુદી જ ઘટના બની રહે.

અભ્યાસક્રમનો મુદ્દો એ છે કે તમે સાંભળી ન રહો ત્યાં સુધી સલાહ આપવાનો કોઈ અર્થ નથી. એ એક મહત્વનો મુદ્દો છે.

વિદ્યાર્થી 2. હા, એવા ઘણા વિદ્યાર્થીઓ છે જેમને કદી સલાહની જરૂર પડી જ નથી. પણ એ જરૂરી છે કે સરળતાથી તેમનો સંપર્ક કરી શકાય. મિત્રતાપૂર્ણ રીતે અને અનૌપચારિક રીતે એમ લાગે કે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તમે ત્યાં છો જ.

4

1. આ એક એવો અવરોધ જણાય છે કે એમાં કોઈ વિકાસ થવાનો જ છે. મારો પ્રથમ પ્રતિભાવ એ હશે કે મને એ સાંભળીને દુઃખ થાય છે - અભ્યાસક્રમ વિશે શું છે કે તમને કંટાળાજનક લાગે છે ? મને શોધવું ગમશે કે એ સંપૂર્ણ અભ્યાસક્રમ છે કે એવો ભાગ છે કે જે સમસ્યા જ હતી.
2. બીજો અવરોધ : મારો પ્રતિભાવ હશે, 'વારુ, તમે એમ કરી શકો. પણ તમે મને કહી શકશો કે શિક્ષકમાં હતાશા થાય એવું શું છે ? મારો ઈરાદો એ શોધવાનો છે કે એ વ્યક્તિગત ખુશ ન થાય તેનો કેસ છે કે એમાં એ કરતાં વિશેષ કંઈ હતું.
3. શક્ય છે કે વિકાસાત્મક અવરોધ કેટલીક વખત અભ્યાસક્રમની માન્યતા અંગે પ્રશ્નો ઉદભવે છે, 'ખરેખર આ કરવા જેવો અભ્યાસક્રમ છે ? મારામાંથી પ્રેરણા જતી રહી છે, એટલે મારો પ્રથમ પ્રતિચાર હશે કે, 'હા, એ માન્ય છે. અને એ માન્ય હોય તો તમને નવાઈ લાગશે ?'
4. આ એક વિકાસાત્મક સમસ્યા હોય એમ લાગે છે. જે અવરોધ રૂપે છુપાયેલ છે. એમ ધારવામાં આવે છે કે "નિષ્ફળતા નિશ્ચિત છે. કેટલીક વિકાસાત્મક સલાહની જરૂર છે. હું કહીશ કે 'હું પરીક્ષાના પરિણામ અંગે દિલગીર છું. પણ આગળ વધવામાં તમને શા માટે આશ્ચર્ય થાય છે ?
5. આખરે, સીધો જ વિકાસાત્મક સલાહનો પ્રશ્ન હું કહીશ, 'હા અમે છીએ. પત્રકારત્વમાં એવું શું હતું કે જેમાં તમને રસ પડ્યો ? મારો ઈરાદો એ હતો કે પત્રકારત્વના અભ્યાસક્રમની જરૂર હતી.

6. એક એવો પ્રશ્ન જે ગૂંચવી નાખે એવો વિકાસાત્મક અને અંતરાયના પ્રશ્નોના મિશ્રણ જેવો હોય. તેનો અલગ રીતે વિચાર કરો અને કહો 'હા, અમે તમને ફી લઈને મદદ કરી શકીએ. હવે તમે શું કરવા ઇચ્છો છો ?

તમને આ પ્રશ્નની પાછળ જોવું ગમશે અને તમે તમારી જાતને પૂછશો કે તે માહિતી, શિખામણ કે સલાહના છે અથવા transferring responses ના છે.

5

1. આ કાંતો શૈક્ષણિક અથવા તો બિનશૈક્ષણિક હોવાના જેનો આધાર એ કોર્સ કન્ટેન્ટ વિષયવસ્તુ છે કે વિદ્યાર્થી સામાન્ય demoralising છે. આ એક સમસ્યા છે.
2. ટ્યૂટર સાથેના સંબંધો બિનશૈક્ષણિક હોય છે અને બધા પૂર્વના અનુભવ પર આધારિત હોય છે.
3. શૈક્ષણિક સલાહના પ્રશ્નો
4. બિનશૈક્ષણિક પ્રશ્નો
5. શૈક્ષણિક પ્રશ્નો, કારણ કે એ વિશિષ્ટ અભ્યાસક્રમ વિશે લો.
6. મિશ્રિત પ્રશ્નો પણ મુખ્યત્વે બિનશૈક્ષણિક.

એકમ 2 સલાહ(Counselling)ના સિદ્ધાંત, વ્યવહાર અને માધ્યમ

એકમની રૂપરેખા

- 2.0 હેતુઓ
- 2.1 પ્રસ્તાવના
- 2.2 સલાહના (counselling) સિદ્ધાંતો
- 2.3 સલાહકાર (કાઉન્સેલર)ના ગુણો
  - 2.3.1 હૂંફ
  - 2.3.2 સ્વીકૃતિ
  - 2.3.3 યોગ્યતા
  - 2.3.4 સમાનુભૂતિ (સમાન અનુભૂતિ)
- 2.4 સલાહકાર (કાઉન્સેલર)નાં કૌશલ્યો
  - 2.4.1 પસંદગી
  - 2.4.2 શ્રવણ
  - 2.4.3 માળખું બનાવવું
  - 2.4.4 ઉપસંહાર
- 2.5 સલાહનાં માધ્યમો
  - 2.5.1 પ્રત્યક્ષ સલાહ
  - 2.5.2 જૂથ સલાહ
  - 2.5.3 ટેલિફોન સલાહ
  - 2.5.4 પત્ર દ્વારા સલાહ
  - 2.5.5 હેન્ડબુક દ્વારા સલાહ
  - 2.5.6 દૃશ્ય-શ્રાવ્યની કેસેટ દ્વારા સલાહ
  - 2.5.7 પ્રસારણ દ્વારા સલાહ
  - 2.5.8 કોમ્પ્યુટર અથવા આંતરક્રિયાશીલ વીડિયો ડિસ્ક દ્વારા સલાહ
  - 2.5.9 ઈન્ટરનેટ દ્વારા સલાહ
- 2.6 સારાંશ

2.0 હેતુઓ :

આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે

- non-directive (દોરવણી સિવાયની) “રોજેરિયન” (Rogerian) સલાહનું વર્ણન કરી શકશો અને કહી શકશો કે શા માટે દૂરવર્તી શિક્ષણમાં એ યોગ્ય છે.
- સલાહકારના ગુણોનું વર્ણન કરી શકશો અને તેની યાદી બનાવી શકશો અને તેમના ઉપયોગનાં દૃષ્ટાંત આપી શકશો.
- સલાહકારનાં કૌશલ્યો વર્ણવી શકશો અને તેની યાદી બનાવી શકશો અને તેમના ઉપયોગનાં દૃષ્ટાંત આપી શકશો.
- દૂરવર્તી શિક્ષણમાં સલાહમાં વપરાતા માધ્યમોનું વર્ણન કરી શકશો અને તેનો કેવી રીતે ઉપયોગ થાય છે, તેનાં દૃષ્ટાંતો આપી શકશો અને દરેકની મર્યાદાઓને ઓળખી શકશો.

2.1 પ્રસ્તાવના :

એકમ - 1માં આપણે દૂરવર્તી શિક્ષણમાં સલાહ શા માટે, ક્યારે અને શું એના વિશે સમજવા. આ એકમમાં આપણે 'કેવી રીતે' એ પાસાનો વિચાર કરીએ તેમજ ક્યાં કૌશલ્યો, ગુણો અને માધ્યમોનો તેમ કરવામાં કેવી રીતે ઉપયોગ કરીએ છીએ તે વિશે વિચારીશું.

2.2 સલાહના સિદ્ધાંતો

સામાન્ય અર્થમાં સલાહને મનોચિકિત્સા(psychotherapy)ની શાખા ગણી શકાય, જે રીતે સૌથી નજીકની હોસ્પિટલમાં સ્થાનિક ડોક્ટરને મનોચિકિત્સક સાથેના સંબંધ હોય. આવા ડોક્ટરો મોટા ભાગની સામાન્ય બિમારીમાં પૂર્ણ રીતે તથા પર્યાપ્ત પ્રમાણમાં વ્યવહાર કરી શકે. પ્રસંગોપાત તેમને વધુ ભારે સારવાર માટે દર્દીઓને હોસ્પિટલમાં મોકલવા જોઈએ. તો પણ ડોક્ટરની અને હોસ્પિટલની દાકતરી ચિકિત્સા એક જ રહે છે.

મનોચિકિત્સા મૂળભૂત રીતે ફોઈડ, યુંગ અને બીજાના મનોવિશ્લેષણ સાથે સંકળાયેલ હતી. આ પ્રક્રિયા એવી હતી કે જેમાં આંતરિક પ્રેરણાને ઊંડાણમાં શોધવાની હતી.

માનવીય મનોવિજ્ઞાનની ચળવળ સ્વરૂપે હાલમાં મનોવિશ્લેષણની સામે એક પ્રતિક્રિયા ચાલે છે. આ ચળવળમાં મનોચિકિત્સકની ભૂમિકા સંશોધક કરતાં સશક્ત કરનારની વધુ છે, માનવીય મનોવિજ્ઞાનની તેના દર્દીઓને તેમનું સ્થાન શોધી કાઢવા કહે છે. જેથી તેઓ તેમની પોતાની સમસ્યાઓને સમજવા અને નિરાકરણ કરવા આગળ વધે.

જુદી જુદી માનવીય મનોચિકિત્સાઓના સિદ્ધાંતો છે. ગેસ્ટાલ્ટ, વ્યાવહારિક પૃથક્કરણ, મનોનાટ્ય વગેરે. એમાંના કેટલાંક તો બુદ્ધિપૂર્વકના અને સફળ પણ થયેલા છે. કેટલાંક ઓછા સફળ છે ખાસ કરીને એકને મતે ઘણા લોકો શૈક્ષણિક વાતાવરણમાં સુસંવાદી માલૂમ પડેલ છે જે તેના શોધક કાર્લ રોજર (1902-1987)ના નામથી 'રોજેરિયન' થેરાપી ચિકિત્સા તરીકે પ્રખ્યાત છે.

'રોજેરિયન' ચિકિત્સા આમ તો સરળ છે. એ બિન-આદેશાત્મક છે. એટલે કે ગ્રાહકોને તેમની સમસ્યા તેમની જાતે રજૂ કરવાનું કહેવામાં આવે છે. એટલે કે તેઓ પોતે જ તેની ચિકિત્સા કરે છે. ચિકિત્સક (એટલે કે સલાહ આપનાર) કેટલાક ગુણો અને કૌશલ્યોને સંબંધમાં લાવે છે, એટલા માટે કે તેઓ તેમની ચિકિત્સા જાતે કરે.

અમે આ સિદ્ધાંતને વધુ પડતો સરળ બનાવ્યો છે, પણ એક રીતે તે તમારા માટે નવો નહીં હોય. રોજરે ધ્યાન અને પ્રાર્થનાના ખ્યાલને પુનઃ જાગૃત કર્યો છે. અહીં મુશ્કેલીમાં મુકાયેલ વ્યક્તિઓ ઈશ્વર સાથે વાત કરે છે અને તેઓ પોતે જ તેમની સમસ્યાઓનો ઉકેલ શોધવા પ્રયત્ન કરે છે. રોજર્સનો ફાળો એ છે કે વિશિષ્ટ ગુણો અને કૌશલ્યોવાળો બીજો માણસ આ પ્રક્રિયામાં મદદ કરી શકે.

આ ગુણો અને કૌશલ્યો કયા છે આગળના વિભાગમાં આપણે તે જોઈશું.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 1

રોજર્સની સલાહ બિનઆદેશાત્મક છે. એનો અર્થ એમ નથી કે સલાહકારો તેમના ગ્રાહકને સૂચનો કરી શકે નહીં. પણ એવો અર્થ ચોક્કસ છે એ સૂચનો સલાહકાર-ગ્રાહકના સંવાદમાંથી જ ઉદ્ભવતાં હોવાં જોઈએ.

- બિન-આદેશાત્મક થવામાં કઈ મુશ્કેલીઓ છે ?
- સંવાદના પ્રારંભના તબક્કામાં જો સલાહકારો સલાહ આપવા માંડે તો શું બને ?

નોંધ : (I) નીચે આપેલ જગામાં તમારો જવાબ લખો.

(II) તમારા જવાબને આ એકમના અંતે આપેલ જવાબ સાથે સરખાવો.

2.3 સલાહકારના ગુણો

અસરકારક સલાહકાર (counsellor) તરીકે કામ કરવામાં રોજર્સે ચાર વિશિષ્ટ વ્યક્તિગત ગુણોને જરૂરી ગણ્યા છે.

2.3.1 હૂંફ

વ્યક્તિગત હૂંફ આપવાની શક્તિ અને વિદ્યાર્થીઓ (અધ્યેતાઓ)ને આવકારવા અને વ્યક્તિ તરીકે તેમને મૂલ્યવાન ગણવા.

રોજર્સના આ 'Non-Possessive' warmthનો અર્થ એ થાય છે કે તે યોગ્ય અને સાચી હોવી જોઈએ, પણ વધુ પડતી નહીં. સલાહ લેનારને એમ ન લાગવું જોઈએ કે તેને વશ કરી લીધો છે અથવા એનો ઉપયોગ કરે છે. કહો કે તેમને એમ ન લાગે કે આ વર્તન અમુક પ્રકારના સેલ્સમેનનું છે.

હૂંફનો અર્થ એમ છે કે આ પ્રમાણે કહેવું, “હેલો, હું તમને મદદ કરી શકું.” ના, હું દિલગીર છું” હું થોડો કામમાં છું. મહેરબાની કરી ટૂંકમાં પતાવો.”

લોકો જુદાં જુદાં કારણો સર હુંકાળા નથી બની શકતા: થાક, વધુ પડતું કામ, પોતાના હોદ્દાની સભાનતા, અને કદાચ પ્રતિકૂળ વલણ એ સિવાય, પ્રારંભના આવકાર્ય વલણ સિવાય સલાહ આપનારને માટે બીજા ગુણો અને કૌશલ્યો દેખાડવાનું સરળ નથી.

2.3.2 સ્વીકૃતિ

આ એક એવો ગુણ છે જેમાં બીજા લોકોને અને તેમની લાગણીઓને તેઓ જેવા છે તે સ્વરૂપમાં સ્વીકારી લેવા અને તેમની ટીકા ન કરવી કે તેમનું મૂલ્યાંકન ન કરવું. (આ બાબત તેમના વર્તનને મૂલવવા કરતાં, જુદી બાબત છે.)

નૈતિક આદેશો કે નકારાત્મક વિધાનોના સ્વરૂપમાં ટીકાત્મક સલાહ (કાઉન્સેલિંગ)માં નહીં જવું એ પણ મૂલ્ય છે, કારણ કે તેનાથી વ્યવહાર-સંબંધ અટકી જાય છે.

પણ આ માટે હું એક દૃષ્ટાંત આપું : એક વિદ્યાર્થી તમને કહે છે, “મને લાગે છે કે આ નિયમો ઘણા મૂર્ખામીભર્યા છે.” નીચેના બેમાંથી તમે કયો પ્રતિભાવ (response) આપશો ?

(a) બધા જ નિયમોની પાછળ કોઈ હેતુ હોય છે એ તમે જાણો છો ?

(b) ‘એનો અર્થ એ છે કે તમે આ બાબતે ખૂબ જ ગુસ્સે જણાઓ છો.’

હું આશા રાખું છું કે તમે પ્રતિભાવ ‘b’ પસંદ કરો છો, કારણ કે પ્રતિભાવ ‘a’ સંરક્ષણાત્મક છે અને થોડા ટીકારૂપ પણ છે અને એ વિદ્યાર્થીને તેને શું લાગે છે તે અંગે પ્રોત્સાહિત કરતા નથી.

કેટલીક વાર લોકો આ સ્વીકારી શકતા નથી. કારણ કે વ્યક્તિઓ સત્તાવાલક હોય છે, વર્ગ, જાતિ, ઉંમર, લિંગ અંગે જુદા જુદા અણગમા હોય છે અને કેટલીક વાર તેમની ભૂમિકા અંગે ખોટા વિચારો, (હું એક શિક્ષક છું-શિક્ષકનું કામ ટીકા કરવાનું છે.)

2.3.3 યથાર્થતા

કુદરતી રીતે જ સ્વાભાવિક બનવું, ખુલ્લા બનવું, મિત્રતાપૂર્ણ હોવું અને બિનરક્ષણાત્મક હોવું-

આ બધી શક્તિઓને યથાર્થતા ગણી શકાય, એનો અર્થ એ થયો કે પોતે શ્રેષ્ઠ છે એવી ભૂમિકા ન દેખાડવી જે રીતે સારા કામના જૂથમાં કોઈ વ્યક્તિ પાસે જવાબો છે અને તેનું સન્માન થવું જ જોઈએ. એનો અર્થ એવો પણ થાય છે કે તમારી સાથે, તમારા વિદ્યાર્થી સાથે, તમારી પોતાની લાગણીઓ અને પ્રવૃત્તિઓ સાથે પ્રામાણિક બનવું.

વિદ્યાર્થી પાસેથી નીચેની ટીકા સાંભળ્યા પછી ક્યો યોગ્ય પ્રતિભાવ હશે : ‘અભ્યાસક્રમનો આ ભાગ મને ખૂબ કંટાળાજનક લાગે છે.’

- (a) ‘પણ તમે અભ્યાસ પસંદ કર્યો છે-તમારે એના પર કામ કરવું પડશે.’
(b) જો પ્રમાણિકપણે કહું તો મને મારા કામનો અમુક ભાગ કેટલીકવાર કંટાળાજનક લાગે છે તમે ધારો છો કે તમે વધુ રસમય ભાગ તરફ લઈ જઈ શકશો ?

ફરી અમે આશા રાખીએ છીએ કે તમે (b) પસંદ કરશો. પ્રતિભાવ (a) વિદ્યાર્થીને વધુ મદદરૂપ બની શકે તેમ નથી : પ્રતિભાવ (b) ઓછામાં ઓછું એવું તો કબૂલ છે કે વખતોવખત તમને એક જ અનુભવ થાય છે અને તમે વિદ્યાર્થીને પ્રોત્સાહન આપશો કે તે આગળ અને આગળ વધી શકશે. લોકો ઘણીવાર ચોક્કસ નથી, કારણ કે તેઓ મોભાથી તથા હોદ્દાથી સભાન હોય છે અથવા તો તેઓ પોતે જ એટલા અપર્યાપ્ત હોય છે કે તેઓ કબૂલ નથી કરતા.

2.3.4 સમાનઅનુભૂતિ (સમાનુભૂતિ)

આ એક એવી શક્તિ છે જેનાથી બીજી વ્યક્તિની લાગણી તથા અનુભવને તમે સમજી જાવ અને પછી તમે જ એ વ્યક્તિ હો એ રીતે તેમની પૂરેપૂરી રીતે કદર કરો.

આ તદ્દન સહાનુભૂતિ નથી જેમાં તમે તમારી જાત માટે લાગણીઓ પર કાબૂ મેળવો. એનાથી એમ કહી શકાય, ‘હું ધારું છું કે હું તમારી લાગણી જોઈ શકું છું,’ એમ નહીં કે ‘મને પોતાને જે કાંઈ બન્યું છે તે જ હું અનુભવું છું’ પછીનું વિધાન વિદ્યાર્થીની લાગણી પકડી શકે છે અને તેને તેમની પાસેથી દૂર લઈ જાય છે.

નીચેના વિધાન માટે સૌથી વધુ સમાનઅનુભૂતિવાળો જવાબ કયો છે ‘જો હું આ પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ ન થાઉં તો હું સંપૂર્ણપણે નિષ્ફળ જઈશ ?

- (a) ‘ઓહ, તમારે એવી લાગણી અનુભવવાની કોઈ જરૂર નથી.’
(b) ‘તમને એમ લાગે છે, કે તમે આ પરીક્ષામાં સફળ નહીં થાઓ અને તમારી બધી મહેનત નકામી જશે?’

તમને લાગશે કે (b) સમાનુભૂતિશીલ જવાબ છે જે વિદ્યાર્થી એવી લાગણી પેદા કરશે કે તમે તેને સમજો છો અને તેમની લાગણીની કદર કરો છો. સમાન-અનુભૂતિનો ગુણ કેળવવો એ મુશ્કેલ કાર્ય છે. કારણ કે દરેક વ્યક્તિના અનુભવને સમજવાનું ખૂબ મુશ્કેલ છે. ખરેખર દરેક વ્યક્તિનો અનુભવ અનોખો હોય છે. આપણો પોતાનો અનુભવ બીજાને માર્ગાર્શન આપવા માટે ભૂલભરેલો પણ હોઈ શકે, વળી તે પ્રમાણે એવો જ અનુભવ બીજો લોકોને કેવો લાગતો હશે એ પણ જોવાનું રહ્યું. પણ તમામ સંજોગોમાં સમાન-અનુભૂતિ જાળવી રાખવી એ મહત્ત્વનું છે.

સલાહકાર(કાઉન્સેલર)ના આ બધા ગુણો છે. વ્યક્તિ તેને કેવી રીતે વિકસાવી શકે ? જો એ પ્રશ્ન હેતુની દૃષ્ટિએ શૈક્ષણિક અનુભવ ગણીએ તો તે થોડો વિચિત્ર લાગે. તમે ખરેખર કોઈને ઉખાભર્યા કે યથાર્થ બનાવી શકો ખરા ?

હકીકતમાં એ જરૂરી નથી મોટા ભાગના લોકો જેઓ દૂરવર્તી શિક્ષણ તરફ આકર્ષાયેલા છે તેઓ ઊંચા પ્રમાણમાં આ ગુણો ધરાવે છે અને એ જ રીતે તેઓ અસરકારક સલાહકાર તરીકે આગળ વધી રહ્યા છે. પડકાર તો એ છે કે આ એકબીજા પર આધારિત ગુણોને ઓળખવા જરૂરી બને છે અને તેને વ્યાવસાયિક રીતે વ્યક્ત થવા દેવા પડે છે.

આ વ્યક્તિગત લક્ષણોને યાદ રાખવાં, WAGE શબ્દને યાદ રાખવો. (Warmth, acceptance, genuineness, Empathy) અર્થાત્ ગુજરાતીમાં હૂંફ, સ્વીકૃતિ, યથાર્થતા, સમાન-અનુભૂતિ.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ – 2

કલ્પના કરો કે જેઓ એમનો અભ્યાસક્રમ શરૂ કરી રહ્યા છે તેમના માટે એક Hand book લખી રહ્યા છો, તેઓ શું અનુભવે છે અને તમે તમારા લખાણમાં કેવી રીતે લક્ષમાં લેશો ?

નોંધ : (I) નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારા જવાબો લખો.

(II) આ એકમને અંતે આપેલા જવાબ સાથે તમારા જવાબને સરખાવો.

2.4 સલાહકારનાં કૌશલ્યો

સલાહ આપનારનાં મુખ્યત્વે ત્રણ કૌશલ્યો છે. પસંદગી કરવી, સંગઠિત કરવું અને સાંભળવું એવાં બીજાં ઘણાં ગૌણ લક્ષણો છે.

2.4.1 પસંદગી કરવી

અમે આ પહેલાં પસંદગી બાબત વાત કરી છે : એ એક એવી પ્રક્રિયા છે જેમાં મુલાકાત વખતે માહિતી, શિખામણ, સલાહ એ જૂથમાંથી કોઈ ખાસ સમયે કયો પ્રતિભાવ (response) યોગ્ય છે, તે જોવું જોઈએ.

અયોગ્ય પ્રતિચાર-પ્રતિભાવ વિકાસના માર્ગને કોઈ પણ વખતે સ્થિર કરી દેશે. કોષ્ટકને માહિતી આપતાં તેને કેવી શિખામણ કે સલાહની જરૂર છે તેને થોડો વખત સંતોષ આપી શકશે, પણ તેની લાંબા ગાળાની જરૂરિયાતનો પ્રતિભાવ આપી શકશે નહીં જેને માત્ર સીધી માહિતીની જરૂર હોય તેમને માટે સલાહ ખૂબ હતાશા પ્રેરક બની રહેશે.

અમે આ તબક્કે વધુ ઉદાહરણ આપીશું નહીં. એકમ-1 તરફ પાછા ફરો અને વિભાગ 1.2.1થી 1.2.3 તરફ ફરી દૃષ્ટિપાત કરો.

2.4.2 શ્રવણ (સાંભળવું)

કોઈ પણ પ્રકારની સલાહ પછી તે માહિતી, શિખામણ કે સલાહ હોય, બધામાં બુદ્ધિપૂર્વકનું સક્રિય શ્રવણ કરવાનું કૌશલ્ય કેન્દ્રસ્થાને છે. “મને માલૂમ પડ્યું છે કે મારા અસીલને (client) માત્ર સાંભળવું એ અત્યંત ઉપયોગી બની રહે છે. રોજર્સ પોતે લખે છે એટલે જ્યારે મને શંકા હતી કે મારે સક્રિય રીતે શું કરવું ત્યારે હું માત્ર સાંભળતો. મને એ આશ્ચર્યજનક લાગ્યું કે એ પ્રકારની નિષ્ક્રિય આંતરક્રિયા પણ ઉપયોગી બની શકે.”

એટલે કે માત્ર સલાહકાર સાંભળે એ પૂરતું છતાં, એ સરળ નથી, એની ચાવી રહેલી છે ‘સક્રિય’ (active) અને બુદ્ધિગમ્ય (Intelligent) શબ્દોમાં સલાહ આપનાર શ્રોતાઓને તેમના પ્રશ્નો

અથવા સમસ્યાઓને રજૂ કરવામાં સક્રિય રીતે સાંભળીને પ્રોત્સાહિત કરે છે; જે કંઈ કહેવામાં આવે છે અને જે કાંઈ કહેવામાં નથી આવતું તેની સ્પષ્ટતા કરતાં કરતાં સલાહ આપનાર બુદ્ધિગમ્ય રીતે શ્રવણ કરે છે - અસ્પષ્ટ અથવા છોડી દેવાયેલાં વિધાનોનો ફલિતાર્થ પણ તારવે છે.

તમે વધુ સારી રીતે સાંભળો તે માટે ઉપયોગી છતાં સાદી ટેકનિક્સ (તરકીબો) પણ છે. તેમાં ખુલ્લા પ્રશ્નો, સ્વીકૃતિ, પ્રતિભાવો અને શાંતિ વગેરે આવે છે.

- (i) ખુલ્લા પ્રશ્નો (open-ended questions) : સીધા એક તરફી જવાબો આપવાને બદલે એવા પ્રશ્નોનો ઉપયોગ કરીએ કે જેથી વિદ્યાર્થી વિચાર કરે અને વિકાસ પામે. દા.ત., સલાહ આપનાર એક જ પ્રશ્નને બે જુદી રીતે પૂછે છે, તમે કયો વિષય પસંદ કરો છો?
- (a) 'એટલે તમે એમ વિચારો છો કે ગણિતના શિક્ષક બનવું ?'
- (b) 'ગણિત શિક્ષક તરીકેની કારકિર્દી અંગે આપને શું લાગે છે ?'

સામાન્ય રીતે તમે (b)ને પસંદ કરો છો જે ખુલ્લો open-ended પ્રશ્ન છે. (a) પ્રશ્ન 'હા' કે 'ના' ઉત્તરને પ્રોત્સાહન આપે છે એથી વિશેષ કશું નહીં. વિદ્યાર્થીઓને (b) તેઓ શું કહે છે એના ફલિતાર્થ પર વધુ વિચારવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે.

- (ii) સ્વીકૃતિ (Acknowledge) : આનો સાદો અર્થ એ છે કે સલાહ આપનારાઓ અગમ્ય શાંતિ ધારણ કરીને માત્ર સાંભળે જ છે એમ નથી. તેઓ હંમેશા એમ સૂચવે છે કે તેઓ સાંભળે છે-ડોકું ધુણાવીને, આહ ઓહ જેવા ઉદ્ગારો કાઢીને, શરીરની હકારાત્મક ભાષાનો ઉપયોગ કરીને (યોગ્ય રીતે આંખો દ્વારા અનુસંધાન કરીને, ચપળતાપૂર્વક ડેસ્ક પર વિદ્યાર્થીની બાજુમાં જ બેસીને વગેરે). એનો એવો પણ અર્થ છે કે વિદ્યાર્થીને જરૂર વગર ખલેલ ન કરવી.
- (iii) પ્રતિભાવ આપીને (Reflecting) : સૌથી વધુ ઉપયોગી કૌશલ્ય છે પ્રતિભાવ આપવાનું, કોઈવાર એમ પણ કહેવાય કે પ્રતિબિંબ (Mirroring) આપવું. એનો સાદો અર્થ એ છે કે વિદ્યાર્થીને પાછું એમ કહેવું કે તેણે જે હમણાં કહ્યું તેને વધુ સ્પષ્ટ કરવું, એને એવી ખબર આપવી તેને સાચી રીતે જ સાંભળવામાં આવે છે અને તેઓ આગળ વધે. આ એક દૃષ્ટાંત દ્વારા વધુ સારી રીતે સમજી શકાશે.

વિદ્યાર્થી : 'તમે જોઈ શકો છો કે મને નથી લાગતું કે હું સારી રીતે ટકી શકીશ.'

સલાહ આપનાર (a) : ઓહ, મને ખાતરી છે કે એ એટલું બધું ખરાબ નથી થોડાક પ્રયત્નથી...વગેરે.

સલાહ આપનાર (b) : તમને એ બાબત ચિંતા છે કે તમે એટલા બધા પાછળ પડી જશો, કે તમારે અભ્યાસ છોડી દેવો પડે ?

સલાહકાર (a) વિદ્યાર્થીને પ્રોત્સાહિત કરે છે, પણ વિદ્યાર્થીના ભયનો સ્વીકાર નથી કરતો. વિદ્યાર્થીને એમ લાગવાનો સંભવ છે કે સાદી રીતે વ્યક્ત થયેલી સમસ્યા સાંભળવામાં આવી નથી અથવા એ બાબત ના કહેવામાં આવી છે.

બીજી બાજુ સલાહકાર-2 વિદ્યાર્થીને એવી ખાતરી આપે છે કે સમસ્યાને સાંભળી છે અને વિદ્યાર્થીને તેને કઈ બાબતની ચિંતા છે તે સ્પષ્ટ કરાતી તક પણ આપે છે. એ બાબત નોંધવા જેવી છે કે 'પ્રતિભાવ'નો અર્થ માત્ર એટલો જ નથી કે વિદ્યાર્થીના શબ્દોનું પુનરુચ્ચારણ કરવું, પણ તેને ફરી શબ્દબદ્ધ કરવો. તેનો પ્રતિભાવ આપતાં પહેલાં તેની વધુ સ્પષ્ટતા કરવી.

- (4) શાંતિ (Silence) ધારણ કરવી : આ ખૂબ સાદું છતાં ખૂબ મુશ્કેલ કૌશલ્ય છે. તેનો અર્થ એવો છે કે વાતચીત દરમ્યાન ખાલી પડતી જગ્યા જ પૂરવી એ નહીં, પણ વિદ્યાર્થીઓને તેઓ શું કહેવા પ્રયત્ન કરે છે તે માટે અવકાશ આપવો. એનો અર્થ એવો થયો કે ધીમી નકારાત્મક શાંતિ અને હકારાત્મક શાંતિનો તફાવત સ્પષ્ટ કરવો. (નકારાત્મક એટલે માત્ર વળગી રહેવું અને હકારાત્મક શાંતિ એટલે હવે પછી શું બોલવાનું છે તે માટે વિચારવા સમય આપવો.)

દાખલા તરીકે, -

વિદ્યાર્થી : “મને ખાતરી છે કે મારે કયા પ્રકારનો અભ્યાસક્રમ લેવો....(શાંતિ)

સલાહ આપનાર : હું ?

વિદ્યાર્થી : હું ધારું છું હું બીજાને મદદ કરું છું એવું મને લાગવું જોઈએ.

આ દૃષ્ટાંત એક સાચા અનુભવમાંથી લીધેલું છે. એમ પણ લાગે છે તે ક્ષુદ્ર છે, પણ એ અભ્યાસક્રમની પસંદગી અંગેના ઉદ્બોધનનું પ્રારંભિક વિધાન હતું.

આ બધાં કૌશલ્યો શ્રવણ કૌશલ્યનાં વ્યવહારુ કૌશલ્યો છે. તે તમને OARS (open-ended questions, acknowledgements, Reflections અને Silence)ને યાદ રાખવામાં મદદરૂપ બનશે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - 3

(i) અહીં એક વિદ્યાર્થીના એક વિધાનની સામે બે પ્રતિભાવો છે. કયા પ્રતિભાવમાં સલાહકાર સંવાદી લક્ષણો અને શ્રવણ કૌશલ્યનો શ્રેષ્ઠ વિનિયોગ કરે છે ?

વિદ્યાર્થી : 20 વર્ષ પહેલાં શાળા છોડી દીધા પછી મેં કોઈ અભ્યાસ કર્યો નથી. તેથી ફરી શરૂ કરવા માટે હું સહેજ ચિંતિત છું.

(a) સલાહકાર : “અભ્યાસમાં સાયકલ ચલાવવા જેવું છે જે તમે કદી ભૂલતા નથી.”

વિદ્યાર્થી : હા તમે ભય દૂર કર્યો તે માટે આભાર.

સલાહકાર : તમને જરૂર ફાવશે. (વગેરે)

(b) સલાહકાર : આટલા લાંબા વખત પછી કેવી રીતે પહોંચી વળાશે તે બાબત તમે ચિંતિત છો ?

વિદ્યાર્થી : હા એ ખરું છે.

સલાહકાર-2 : હું ધારું છું ઘણા લોકોને એમ જ લાગે છે, મને ખાતરી છે અમે કોઈ પણ સમસ્યાને પહોંચી વળવામાં શક્તિમાન બનીશું. પણ મને એમ કહો કે શાળામાં તમારું ભણવાનું કેમ ચાલતું હતું ? (વગેરે)

(ii) અહીં એક બીજા વિદ્યાર્થીનું વિધાન છે. તમે કેવી રીતે જવાબ આપશો ?

વિદ્યાર્થી : આ મારા માતૃપિતા છે. તેઓ મને ખૂબ ધકેલે છે. પણ મારે મારા માટે કંઈક કરવું છે.

નોંધ : (a) નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારા જવાબો લખો.

(b) તમારા જવાબને આ એકમને અંતે આપેલ જવાબ સાથે સરખાવો.

(I) .....

.....

.....

.....

(II) .....

.....

.....

.....

2.4.3 સંગઠિત કરવું (સંકલન કરવું)

હવે વિદ્યાર્થીઓને સાંભળીને તમે પૂછશો, આપણે કેવી રીતે સમસ્યા ઉકેલ તરફ, તેમના પ્રશ્નોના ઉત્તરો તરફ અને સાચા અભ્યાસક્રમની પસંદગી તરફ વળીશું ?

સલાહનું હાર્દ આ જ છે. દા.ત. ક્યારે સલાહ આપવાનું બંધ કરવું અને શિખામણ આપવી, ક્યારે વિદ્યાર્થીને એના પ્રશ્નનું સમાધાન કરાવવું, તમારાથી થાય તે બધું તમે કરી છૂટ્યા ? આ સલાહ counsellingને સંગઠિત કરવાની પ્રક્રિયા છે અને સૌથી શ્રેષ્ઠ નિરાકરણ માટે મુલાકાતની પણ પ્રક્રિયા છે. સંગઠિત કરવામાં ત્રણ તબક્કા રહેલા છે. સ્પષ્ટીકરણ, ચકાસણી અને પરિણામો.

- (i) સ્પષ્ટીકરણ : વિદ્યાર્થી સાથે પ્રશ્ન અથવા સમસ્યાને હલ કરવા માટેની સલાહ. આ પાયાની પ્રક્રિયા, વિદ્યાર્થી સાથે સંવાદ દ્વારા શક્ય બને છે.
- (ii) ચકાસણી : પ્રશ્ન અથવા સમસ્યા હવે સંપૂર્ણ રીતે સ્પષ્ટ થઈ છે એની ખાતરી કરવા વિદ્યાર્થીની પાસે પાછા જવું અથવા આ તબક્કે શક્ય એટલી સ્પષ્ટતા થઈ છે, તેવી ખાતરી કરવી.
- (iii) પરિણામો : મુલાકાતના પરિણામસ્વરૂપ તેઓ અને સલાહકારો એને ઉકેલવા શું કરશે. આ તબક્કો લાંબો પણ હોઈ શકે અને ટૂંકો પણ હોઈ શકે. પણ તે સૌથી સરળ 'માહિતીજૂથ' છે. મુલાકાત માટે સૌથી સરળ છે.

દા.ત.

વિદ્યાર્થી : 'મને પરિચારિકાની કારકિર્દીમાં રસ છે.'

સલાહકાર : તમે કહો છો તે "mental nursing"

"district" કે "હોસ્પિટલ nursing"ની વાત છે ?

વિદ્યાર્થી : 'ઓહ ! હું હોસ્પિટલની વાત કરું છું.'

સલાહકાર : હોસ્પિટલ નર્સિંગ બરાબર. મારી પાસે એક માહિતીપત્રિકા છે. તમારે જરૂર હોય તો હું તમને મોકલી આપું.' (ચકાસણીકરવી)

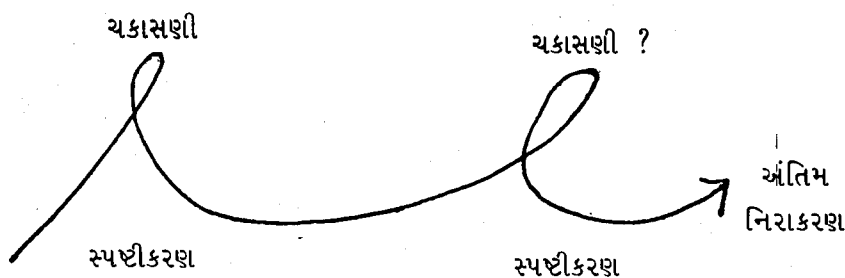
સલાહકાર : સરસ, આજે જ હું તમને ટપાલમાં મોકલું છું. વાંચ્યા પછી જો તમારે કોઈ પ્રશ્ન હોય તો તમે ફરી મારો સંપર્ક કરી શકો છો. (પરિણામો)

વિદ્યાર્થી : તમારો ખૂબ આભાર.

સ્પષ્ટીકરણ ખૂબ મહત્વનું છે કારણ કે વિદ્યાર્થીની જરૂર શી છે એ જાણવું આવશ્યક છે. આ ઘણીવાર ટૂંકી પ્રક્રિયા હોય છે, પણ ક્યારેક લાંબી પણ બની શકે. જ્યારે વિદ્યાર્થીઓને શેની જરૂર છે એ અંગે તેઓ પોતે જ કંઈ ન જાણતા હોય.

કોઈપણ પગલું નક્કી કરતાં પહેલાં ચકાસણી કરવી એ ખૂબ અગત્યનું છે, એટલા માટે કે તે યોગ્ય હોય. પરસ્પર સંમતિથી આવેલાં પરિણામો મહત્વનાં છે કારણ કે કોઈ પણ પગલું કે શિખામણ જો પરસ્પર સંમતિથી ન લેવાય તો ચોક્કસપણે નિષ્ફળ જાય. વિચાર કરો કે તમને કેટલી બધી વાર શિખામણ આપવામાં આવી છે જે તમે માન્યા નથી, કારણ કે તમને એ ગળે ન ઉતરી હોય અથવા અયોગ્ય લાગી હોય.

સંકુલ સમસ્યા હોય ત્યારે એક જ સમસ્યા માટે જુદી જુદી પરિસ્થિતિઓનું પુનરાવર્તન થાય છે. તેને સાચકલની જેમ વિચારો.

2.4.4 ઉપસંહાર

આ વિભાગ લાંબો અને સંકુલ છે અને મોટર હાંકતાં શીખવા જેવું એ લાગે તો તમારે ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. કેવી રીતે ગાડી વાળવી અને ગિયર કેવી રીતે બદલવું એ યાદ કરવું, સાંભળવું, પસંદ કરવું અને સંગઠિત કરવું એનાથી એ જુદું નથી.

જો તે મદદરૂપ બને, તો જુદા જુદા mnemonics યાદ રાખો.

સદ્ગુણો : WAGE (Warmth, acceptance, genuineness and empathy)

હૂંફ, સ્વીકૃતિ, યથાર્થતા અને સમાનુભૂતિ

કૌશલ્યો : SLS (Selecting, Listening, Structuring)

(પસંદ કરવું, સાંભળવું, સંગઠિત કરવું)

પસંદગી : IAC (Intorming, advising, counselling)

માહિતી આપવી, શિખામણ આપવી, સલાહ આપી

સાંભળવું : OARS (Open-ended questions, acknowledgements, reflecting, silencing)

(ખુલ્લા પ્રશ્નો, જાણકારી, પ્રતિચાર, શાંતિ)

સંગઠન : 3CS (Clarification, checking, consequences)

સ્પષ્ટીકરણ, ચકાસણી, પરિણામો

તમારી સલાહ મહદ્ અંશે ખૂબ સીધી જ હશે, જેને માહિતી કરતાં કૌશલ્યની વધુ જરૂર હશે. અલબત્ત એ સંભવતઃ સત્ય છે કે તમારી 0% સલાહને માત્ર 20% કૌશલ્યની જરૂર હશે પણ તમારી 20% સલાહને તમારા 80% કૌશલ્યની જરૂર હશે અને એ કહેવું વધુ કઠિન છે કે અંતે તો તમને કેવા પ્રશ્નો સાંપડશે.

તો અપને આશા છે કે તમને આ છેલ્લા વિભાગમાંના કૌશલ્ય પર વધારે ભાર મારવું પડશે. જો કે તમારે પ્રસંગોમાંથી ખૂબ ઓછા સમયે તમારા સમગ્ર કૌશલ્યનો ઉપયોગ કરવો પડશે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ – 3

અહીં એક સલાહ આપનાર અને વિદ્યાર્થી વચ્ચેનો એક સંવાદ છે. એ વાંચો અને તમારી જાતને પૂછો કે સલાહ આપનાર કેવી રીતે તેના ગુણો અને કૌશલ્યોનો ઉપયોગ કરે છે. અને તે કેવી રીતે મુલાકાત ગોઠવે છે.

1. વિદ્યાર્થી : ‘મને મારા અભ્યાસની ચિંતા છે. એ બરાબર થતો હોય એમ લગતું નથી.
2. સલાહકાર : હા, શી મૂંઝવણ છે ?
3. વિદ્યાર્થી : હું વાંચવામાં ખૂબ સમય ગાળું છું પણ કંઈ યાદ રહેતું નથી.
4. સલાહ આપનાર : એટલે કે તમે ખૂબ વાંચો છો ખરા, પણ તમને એમ નથી લાગતું તમે જે વાંચો છો એ યાદ રહે છે.
5. વિદ્યાર્થી : હા હા એમ જ.
6. સલાહકાર : મને કહે કે તમે કેવી રીતે વાંચો છો ?
7. વિદ્યાર્થી : હા, હું માત્ર પાઠ્યપુસ્તક વાંચું છું, કેટલીક વાર તો બે કે ત્રણ વખત પણ તેનો શો અર્થ છે એ વિશે કંઈ સમજાતું નથી.
8. સલાહકાર : તમે જે વાંચો છો તેના અર્થ પર કોઈ ખાસ સલાહ પૂછો છો ખરા ?
9. વિદ્યાર્થી : ના રે ના. શું મારે એમ કરવું જોઈએ ?
10. સલાહકાર : તેનાથી તમને મદદ મળશે. મને એમ લાગે છે કે કદાચ તમારી એવી અપેક્ષા હોય કે ખૂબ વાંચવાથી આખું પુસ્તક તમારા મગજમાં જશે. પરંતુ દૂરવર્તી શિક્ષણમાં તમારે પુસ્તક પર પણ કામ કરવું પડે છે. જુઓ, અહીં વાંચવાની એક જુદી

પદ્ધતિ છે. એને SQ3R કહે છે એટલે કે સર્વેક્ષણ (S) પ્રશ્ન (Q) વાચન (R) યાદ કરવું Recall અને ફરીથી જોવું Renew (સલાહકાર પદ્ધતિ સમજાવવાનું ચાલુ રાખે છે.) એટલે તમે હવે પછીના એકમમાં એ પદ્ધતિથી પ્રયત્ન કરશો ?

11. વિદ્યાર્થી : હા, હું તેમ કરીશ.

12. સલાહકાર : સરસ, આવતે અઠવાડિયે ફરી પાછા આવજો અને જોઈએ કે તમને કેવું ફાવ્યું છે.

13. વિદ્યાર્થી : ભલે, આભાર તમારો.

નોંધ : (a) નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારો જવાબ લખો.

(b) આ એકમને અંતે આપેલ જવાબ સાથે તમારા જવાબને સરખાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

2.5 સલાહનું માધ્યમ

સલાહના કૌશલ્યને આ થોડી જગ્યામાં બની શકે તેટલી સર્વગ્રાહી રીતે જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો જો રૂઢિગત શિક્ષણમાં સલાહનો અભ્યાસક્રમ હોત તો આ એકમ અહીં પૂરો થઈ ગયો હોત.

પણ તમે સારી રીતે જાણો છો, એ પ્રમાણે દૂરવર્તી શિક્ષણમાં વિવિધ માધ્યમોમાં દા.ત. પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ પત્રવ્યવહાર દ્વારા શિક્ષણ, ટેલિફોન પર શિક્ષણ વગેરે આપણે જે કાંઈ કરીએ તેમાં એક તફાવત રહે છે. તેમ છતાં આ અનુમાનો બધાં જ માધ્યમો માટે સાચાં ન ગણાય. આવાં અનુમાનો કયાં છે ?

(i) સલાહ counselling એ સલાહકાર અને વિદ્યાર્થી વચ્ચેની દ્વિમાર્ગીય પ્રક્રિયા છે.

(ii) સલાહ વ્યક્તિગત સ્વરૂપે અપાય છે.

(iii) તેનો પ્રારંભ કાં તો સલાહકાર કાં તો વિદ્યાર્થી તરફથી થઈ શકે છે.

તમે આવાં બીજાં અનુમાનો તારવી શકો. પણ આપણે જુદાં જુદાં માધ્યમો તરફ જોઈએ અને જોઈએ કે સલાહ (માહિતી, શિખામણ, સલાહ) દરેક માધ્યમમાં કેટલેઅંશે શક્ય છે. અને તેના અનુષંગે કેટલા ફાયદા અને કેટલા ગેરફાયદા રહેલા છે.

અમે નીચે કોઠા 2.1માં નીચે સારાંશ આપ્યો છે અને પછીથી દરેક માધ્યમમાં વિગતવાર એ પ્રમાણે કરીશું.

કોઠો 2.1 માધ્યમો અને સલાહ

માધ્યમ	દ્વિમાર્ગીય (two-way communication) વ્યવહાર શક્ય છે ?	જો ના, તો આંતર-ક્રિયાત્મક વ્યવહાર (interactive communication) શક્ય છે ?	તેનો પ્રારંભ સલાહકાર કરી શકે ?	એટલે કે તે માહિતી, શિખામણ કે સલાહ માટે યોગ્ય છે ?
પ્રત્યક્ષ	હા	—	હા, પણ ધમકી	બધા
જૂથ	હા	—	રૂપ બની શકે. હા, ઓછું ધમકીરૂપ	બધા

એક સામે એક ફોન	હા	-	હા, પણ ધમકી રૂપ બની શકે	બધા
-ટેલિફોન્ફરન્સ	હા	-	ધમકીરૂપ	ફક્ત માહિતી
-જવાબી ફોન લેખિત	ના	ના	ના	
-પત્રો	મર્યાદિત-ધીમું		હા, ઓછું ધમકીરૂપ	માહિતી/શિખામણ
-હેન્ડબુક	ના	હા	હા	માહિતી/શિખામણ
શ્રવ્ય કે ધ્વનિકેસેટ	ના	હા	હા	માહિતી/શિખામણ
પ્રસારણ રેડિયો-ટીવી	ના	ના	હા	માહિતી
કોમ્પ્યુટર અને આંતરક્રિયાત્મક	હા	-	ના	માહિતી/શિખામણ અને મર્યાદિત
વિડિયો ડિસ્ક ઈન્ટરનેટ	હા	હા	હા	માહિતી
ઓન લાઈન ચર્ચા				
ઈમેઇલ	બધી જ માહિતી			
www	માહિતી/શિખામણ			
કોમ્પ્યુટર કોન્ફરન્સિંગ				

	5	6	7	8
માધ્યમ	વિકાસ કે સમસ્યા ઉકેલ માટે યોગ્ય	વ્યક્તિગત કે સામૂહિક	કોઈ વિશિષ્ટ લાભ કે ગેરલાભ	દૃષ્ટાંત
પ્રત્યક્ષ જૂથ	બંને	વ્યક્તિગત	ઉત્તમ પણ ખર્ચાળ	
પ્રત્યક્ષ	સામાન્યતઃ વિકાસાત્મક	જૂથ	ખૂબ ઓછું ખર્ચાળ બીજા વિદ્યાર્થીઓના અનુભવો	
ફોન				
-એક સામે એક	વિકાસાત્મક	જૂથ	પ્રમાણમાં સસ્તું અને ઝડપી 24 કલાક	
-ટેલિફોન્ફરસિંગ	સમસ્યા-ઉકેલ	વૈયક્તિક	ઉપલબ્ધ 'શિખામણ' ukou	
-જવાબી ફોન				
લેખિત				
-પત્રો	સામાન્યતઃ સમસ્યા ઉકેલ	વૈયક્તિક	કાયમી રેકોર્ડ ધમકી વગરનું	ukou લેવું - 'બૂટની દોરીનું'
-હેન્ડબુક	સામાન્યતઃ વિકાસાત્મક	બંને	કાયમી રેકોર્ડ ધમકી વગરનું	- આથાબ્રાસ્ક યુનિ.નું - ડિકિન્સ અને અન્ય યુનિ.નાં કાઉન્સેલિંગ પેકેજ
શ્રાવ્ય અથવા દૃશ્ય કેસેટ	બંને	બંને	ફરી વગાડી શકાય	'Telling it like it is' Athabasca;
બ્રોડકાસ્ટ રેડિયો અને ટી.વી.	સામાન્યતઃ વિકાસાત્મક	બંને	-ખૂબ ઝડપી હોઈ રેડિયો, અને ઘણા લોકો સુધી અદ્યતન સાધનો પહોંચે છે.	'Relaxation for exams'; UKOU TV અને Radio UKOU

કોમ્પ્યુટર અને આંતરક્રિયાત્મક વિડિયો ડિસ્ક	વિકાસાત્મક	વૈયક્તિક	મૂડીરોકાણ પછી પ્રમાણમાં સસ્તું	CASCAID કારકિર્દી શિખામણાત્મક કાર્યક્રમ UKOU પ્રવેશ કાર્યક્રમ ફેન્યન યુનિ. (જર્મની) હોંગકોંગની ઓપન યુનિવર્સિટી
ઇન્ટરનેટ	વિકાસાત્મક સમસ્યા ઉકેલ	બંને	કાયમી રેકોર્ડ - ત્વરિત વ્યવહાર - સમય અને સ્થળની પર સ્વતંત્ર રીતે ઘણા લોકો સુધી પહોંચે	

2.5.1 પ્રત્યક્ષ સલાહ

અમે આગળ જે કાંઈ કહ્યું છે તે પ્રત્યક્ષ સલાહને લાગુ પડે છે અને અનેક રીતે બધી જતી સલાહોમાં સૌથી મહત્વનું માધ્યમ છે.

તેમ છતાં સ્થળ, સમય અને મુસાફરીની બાબતમાં અત્યંત ખર્ચાળ છે અને દૂરવર્તી શિક્ષણમાં બધાને માટે પહોંચી શકાય તેમ નથી હોતું. પ્રથમ સમસ્યાને હલ કરવામાં જૂથસલાહ સારી બાબત છે.

2.5.2 જૂથ સલાહ

જૂથમાં સલાહ આપવાનું શક્ય છે. જૂથ ત્રણથી વધારેનું હોઈ શકે, સામાન્યતઃ એક ડઝન પણ હોઈ શકે. તેની સંખ્યા ત્રીસ કે વધારે પણ હોઈ શકે. અમે 200 વ્યક્તિઓમાં પણ જૂથને કામ કરતાં જોયાં છે, પણ પછી તો આ એક બીજા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ બની જાય છે.

ભલે જૂથમાં સલાહકાર અને વિદ્યાર્થી વચ્ચે એક વિરુદ્ધ એકનો સંબંધ લુપ્ત થઈ જાય છે, પણ એ કંઈક મૂલ્યવાન એવું પ્રાપ્ત કરે છે અને તે છે એક બીજા સાથે ચિંતાઓની વહેંચણી એમ કરવામાં અનિવાર્ય રીતે તેઓ શોધી કાઢે છે કે, તેમની ચિંતાઓ સામાન્ય છે અને તેથી આ તેમને ભીતિ દૂર કરનારી બાબત લાગે છે.

જૂથ સલાહમાં વપરાતાં કૌશલ્યો એક સામે એક સલાહમાં હોય એવાં જ હોય છે, સિવાય કે સલાહ આપનાર પ્રાથમિક રીતે તેમની ચિંતાઓ અંગે વાતો કરવામાં ઉપયોગ કરે છે અને નહીં કે તેની સાથે. વધુમાં સલાહકારે જૂથની ગતિશીલતાને વિકસાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

દાખલા તરીકે આપણે અનુમાન કરીએ કે તમે સલાહકાર છો. તમે એક ડઝન જેટલા વિદ્યાર્થીઓ ભેગા કર્યાં છે. તેઓ તેમના કેન્દ્રોમાં તેમનું દૂરવર્તી શિક્ષણ શરૂ કરવામાં છે. તમે તેમને તેમની સમસ્યાઓ, ચિંતાઓ, મુશ્કેલીઓ અને આશાઓ માટે કેવી રીતે મદદ કરશો ? અહીં એક શક્યતા છે.

1. તમે 2 થી 3 મિનિટમાં તમારો પરિચય આપો.
2. તમે કહો, 'હવે ઇચ્છું છું કે તમારામાંથી બે બેની જોડ બની જાવ, તમારો પોતાનો પરિચય આપો અને ટૂંકમાં કહો કે તમે શા માટે આ અભ્યાસક્રમ લીધો છે અને તમને એ બાબત શું લાગે છે. પાંચ મિનિટ લો.
3. પાંચ મિનિટ પછી તમે કહો, "હવે તમારી દરેક જોડી બીજી એક જોડી સાથે ગોઠવાઈ જાય અને તમારો પરિચય કેળવો અને પછી જુઓ કે તમારા બધામાં એક સર્વસામાન્ય લાગણી કઈ છે. 10 મિનિટ લો.
4. દસ મિનિટ પછી તમે કહો, "ચાલો આપણે બધા એક સાથે આવીએ અને આપણો પરિચય કરીએ અને આપણે જેની ચર્ચા કરતા હતા તેની વાત કરીએ.
5. આ વખતે વિદ્યાર્થીઓએ જોડીમાં તેમની લાગણીઓ વ્યક્ત કરી હશે અથવા ચારની વચ્ચે ચર્ચા કરી હશે. તેમને માલૂમ પડ્યું હશે કે તેમની ઘણી બધી ચિંતાઓ એકસમાન

પારસ્પરિક હશે અને મોટા જૂથમાં તે અંગે વાત કરવામાં તેમને કોઈ મુશ્કેલી નહીં હોય (તેઓને વાતો કરતાં અટકાવવામાં તેમને મુશ્કેલી પડતી હશે ખરી) તેઓ વાત કરતા હોય ત્યારે તેમને સાંભળી શકતા હશે. તેની સ્પષ્ટતા કરતા હશે, પ્રતિભાવ આપતા હશે અને સામાન્ય ક્રિયાઓ અંગે વિચારતા હશે.

આ ખાસ જૂથ પ્રક્રિયા-બે, ત્રણ અને ચારની પિરામિડ આકાર 'Pyramiding' અથવા બરફના ઢાલ 'snowballing' તરીકે ઓળખાય છે. તેઓ ઉપયોગ જુદી જુદી પરિસ્થિતિઓમાં થઈ શકે છે.

હવે પછીના એકમમાં (એકમ ૩)માં આપણે દૂરવર્તી શિક્ષણમાં પ્રત્યક્ષ સંપર્ક અંગે વધુ વિસ્તારથી ચર્ચા કરીશું કારણ કે સલાહમાં એ એક મહત્વનું માધ્યમ છે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 5

કલ્પના કરો કે તમારી પાસે નીચેના સ્તરોએ વિદ્યાર્થીઓનાં જૂથો છે. દરેક માટે જૂથ સલાહની યોગ્ય પ્રવૃત્તિ તૈયાર કરો.

- (i) પ્રથમ સ્વાધ્યાય કરવો.
- (ii) ભવિષ્યના અભ્યાસક્રમો પસંદ કરવા.
- (iii) પરીક્ષા સુધી આવવું.

નોંધ : (i) નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારા જવાબો લખો.

(ii) એકમના અંતે આપેલ જવાબ સાથે તમારા જવાબને સરખાવો.

- (i) .....
  - .....
  - .....
  - .....
  - .....
  - .....
  - .....
  - .....
  - .....
  - .....
  - .....
- (ii) .....
  - .....
  - .....
  - .....
  - .....
  - .....
  - .....
  - .....
  - .....
  - .....
  - .....
- (iii) .....
  - .....
  - .....
  - .....
  - .....
  - .....
  - .....
  - .....
  - .....
  - .....
  - .....

2.5.3 ટેલિફોનથી સલાહ

i) એક સામે એક

ટેલિફોન counselling સાથે એક જિજ્ઞાસાભર્યું પુરાણ જોડાયેલું છે, જો કે તે ટેલિફોન કાઉન્સેલિંગથી જુદું પડે છે. યુ. કે ની suicide કાઉન્સેલિંગ સર્વિસ, સમારિટન્સ samaritans જેવી સંસ્થાઓનો એવો અનુભવ છે કે આ ખરેખર તેના જેવું નથી. તફાવતો કરતાં સમાનતા વધુ છે.

એક દેખીતો ભેદ છે - દૃશ્યમાન કડીની અનુપસ્થિતિ. આ સંપૂર્ણપણે ગેરલાભ નથી, કારણ કે કડી ગેરમાર્ગે પણ લઈ જાય અને મદદ પણ કરે. સંભવતઃ વધુ ગંભીર સમસ્યા એ છે કે દૃશ્યમાન કડીની ગેરહાજરીથી કોલ દ્વારા શીખવાની પ્રક્રિયાથી છૂટા પડવાનું મુશ્કેલ બને છે.

પણ નિઃશંક રીતે ટેલિફોન દ્વારા સલાહની સૌથી મોટી સમસ્યા છે કે એવી લાગણી ઉદ્ભવે છે કે જે પ્રત્યક્ષ સલાહથી કંઈક જુદી જ છે અને કૌશલ્યો પણ કંઈક જુદાં જ છે. WAGE, SLS, OARS અને 3C જેવાનો ઉપયોગ કરો. શાબ્દિક ઓળખ પર વધુ ભાર મૂકો અને તમે પ્રત્યક્ષ રીતે એક સામે એક કાઉન્સેલર તરીકે વધુ સફળ થશો.

ii) ટેલિફોન્ફરન્સિંગ

હવે ઘણા લોકોને જુદા જુદા સ્થાનો પરથી એક જ ટેલિફોન લાઈનથી જોડવાનું શક્ય છે. ટેકનિકલ કારણો સર વધુમાં વધુ છે જણ જોડી શકાય. તો સિદ્ધાંતની રીતે ટેલિફોન પર જૂથ સલાહની બેઠક ગોઠવવાનું શક્ય છે.

તેમ છતાં આપણે એવા કોઈ ગ્રુપ ટેલિફોન કાઉન્સેલિંગના રિપોર્ટથી જાણકાર નથી કે જે ટેલિફોન ટ્યુટોરિયલથી જુદા હોય. વિકાસને લગતો “ડાયલ એન્ડ લર્ન” પ્રોજેક્ટ બ્રિટીશ ઓપન યુનિવર્સિટીમાં લંડન કેન્દ્રમાં ચાલતો હતો. આ પ્રોજેક્ટમાં વિદ્યાર્થીઓ કોઈ ચોક્કસ સમયે આપેલો નંબર ડાયલ કરતા અને એવા બીજા લોકો કે જેમણે એજ નંબર ડાયલ કર્યો હતો તે બધા એક સાથે જોડાઈ જતા. એવી આશા રહી કે વિદ્યાર્થીઓ સલાહ માટે આ જ સવલતનો ઉપયોગ કરતા આ જૂથ કાઉન્સેલિંગ કરતાં કંઈક ઓછું હતું.

વાસ્તવિકતામાં આ પ્રોજેક્ટ ટેકનિકલ મુશ્કેલીથી પડતો મુકાયો હતો જેવી કે ટેલિફોન લાઈનની ગુણવત્તા (આ ટેલિફોન ટ્યુટોરિયલ માટે કાયમની સમસ્યા છે), તેમ ઘણાં વધુ સારી સામગ્રીથી અને સુધરેલી ટેકનોલોજીથી (જેવી કે સેટેલાઈટ કમ્યુનિકેશની) ટેલિફોન્ફરન્સિંગ સારી રીતે થઈ શકે છે. ઉપરાંત બંને તરફની ઓડિયો અને એક તરફની વિડિયો ટેલિફોન્ફરન્સિંગ હાલમાં સફળતાપૂર્વક ઉપયોગમાં લેવાય છે. (આ અંગે વધુ કોર્સ ES-318માં)

iii) જવાબી ફોન્સ

દુનિયાના મોટા ભાગોમાં ડાયલ કરવામાં આવતાં આપોઆપ ટેપ કરેલા સંદેશાઓ પહોંચાડતા જવાબી ટેલિફોન મશીન ખૂબ સામાન્ય બની ગયા છે. મોટા ભાગની ઓફિસોમાં એક કરતાં વધુ લાઈનો વપરાશમાં હોવાને કારણે પ્રમાણમાં ઓફિસના સમય પછી સલાહના સંદેશા પહોંચાડવામાં એ સરળ રહે છે.

‘Open Learning’ નામના ફેબુ, 87ના સામયિકમાં જેને સલાહ દોરી ‘Advice Line’ કહેવામાં આવે છે તે પદ્ધતિનો એક રિપોર્ટ છે. સલાહ દોરી ‘Advice Line’ ઓફિસના સમય પછીના કોઈ પણ સંદેશો જો ડાયલ કરવામાં આવે તો પહોંચાડે છે. આ સંદેશો વર્ષના પસંદગી દોરી ‘choice line’ કોર્સ ઉપર આધારિત છે. પરીક્ષાના સમયે પરીક્ષા દોરી ‘Examline’ પર હોય વગેરે.

સ્પષ્ટ રીતે ‘Adviceline’ ખૂબ જ પ્રાથમિક કક્ષાની કાઉન્સેલિંગ સેવા પૂરી પાડે છે. છતાં એમાં બે વિશિષ્ટ લાભ રહેલા છે. આ સેવા વહેલી સવારે 2 વાગ્યે ઉપલબ્ધ હતી જ્યારે બીજી કોઈ મદદ ઉપલબ્ધ ન હોય, અને બીજું તે સંપૂર્ણ રીતે નામ વિનાની અને ભય વિનાની હતી.

બે વર્ષ સુધી ચાલેલી આ સેવા 400 વિદ્યાર્થીઓને આ ‘Adviceline’ પૂરતી મૂલ્યવાન લાગી હતી. અને ડાયલ કરવા જેવી લાગી હતી.

2.5.4 પત્ર દ્વારા સલાહ

વિકાસમાન વિશ્વમાં ખાસ કરીને દૂરવર્તી શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં કદાચ બીજા કોઈ પણ સ્વરૂપ કરતાં પત્ર દ્વારા આપવામાં આવતી સલાહ સૌથી વધુ પ્રમાણમાં છે, જ્યારે બીજાં સ્વરૂપો અતિપરિષ્કૃત (સૂક્ષ્મ) છે.

આ પ્રકારના પત્રવ્યવહારની સલાહમાં દેખીતી રીતે મર્યાદાઓ રહેવાની : એ ખૂબ ધીમી છે, દ્વિપક્ષીય સંવાદ મુશ્કેલી છે, લાગણીઓને ખૂબ જ ચોકસાઈથી રજૂ કરવાનું કઠિન છે વગેરે. છતાં

તેના કેટલાક લાભ છે. સલાહકારને પત્રથી પ્રારંભ કરવામાં અને જવાબ લખવામાં વિચારવાનો પૂરતો સમય મળી રહે છે, લખવામાં મદદરૂપ બની શકે તેવા સંકેતો મળી રહે, સલાહકાર દ્વારા પ્રારંભ થયેલ પત્રમાં સામાન્ય રીતે પ્રત્યક્ષ મુલાકાત અથવા ટેલિફોન કોલ કરતાં ઓછી ભીંતિ હોય છે. સૌથી વધારે તો વિદ્યાર્થીને નિરાંતે સમજવા માટે અને વિચારવા માટે ખાસ્સો સમય મળે છે અને તેની પાસે કાયમી રેકોર્ડ પણ રહે છે.

આ પ્રકારનો સલાહનો પત્ર પછી તે સલાહકાર દ્વારા પ્રારંભ થયેલો હોય કે પત્રનો પ્રત્યુત્તર હોય-એ માહિતી સલાહના સિદ્ધાંતો અનુસારની જ હોય છે. સક્રિય બુદ્ધિગમ્ય શ્રવણની જગ્યાએ વિદ્યાર્થીના પત્રમાંની સમસ્યાઓને અને લાગણીઓને સ્પષ્ટ કરવા માટે વાંચવાનો પૂરતો સમય હોય છે. પછીથી તે હૂંફ, સ્વીકૃતિ, સાર્થકતા અને સમાનુભૂતિથી જવાબ આપવાનું શક્ય બને છે, જેથી પત્ર એવી રીતે લખી શકાય કે તેનો અર્થ ખૂબ સ્પષ્ટ હોય.

દૃષ્ટાંત તરીકે ભાવિ વિદ્યાર્થી પાસેથી મળેલી વિગતોના નીચેના પત્રના બે શક્ય ઉત્તરો છે.

સાહેબ,

ઈગ્નૂમાં પત્રકારત્વનો કોઈ અભ્યાસક્રમ તમારી પાસે છે ખરો ? મારું મારા કુટુંબમાં હવે બધા મોટા થઈ ગયા છે. મારી પાસે હવે ઘણો સમય વધે છે અને મને નવો રસ વિકસાવવાનું ગમે છે.

આપનો વિશ્વાસુ,

(Mr.) P.

(a) પ્રિય મિ. પી,

આપના પત્ર બદલ આભાર, મને કહેતાં દુઃખ થાય છે કે અમે પત્રકારત્વનો કોઈ અભ્યાસક્રમ ચલાવતા નથી.

આપનો વિશ્વાસુ,

વિદ્યાર્થી નં. 1

(b) પ્રિય મિ. પી,

આપના પત્ર બદલ આભાર. હું સમજી શકું છું કે તમે તમારી કુરસદનો સમય રચનાત્મક રીતે ગાળવા માગો છો.

કમનસીબે અત્યાર સુધી પત્રકારત્વનો કોઈ પણ અભ્યાસક્રમ અમારી પાસે નથી. 'વેરાસિટી (veracity) કોલેજ'માં મારા એક સહકાર્યકર છે તેનો તમે સંપર્ક કરી શકો. (સરનામું)

છતાં પત્રકારત્વના વિકલ્પ તરીકે તમે કોઈ બીજો વિચાર કર્યો છે ખરો કે નહીં ? જો તમે તમારી લખવાની કળાને સુધારવા માંગતા હો તો અને તે દ્વારા કંઈ કમાણી કરવા ઈચ્છતા હો તો અમારે ત્યાં 'સર્જનાત્મકલેખન' નો એક અભ્યાસક્રમ છે, જેની વિગતો હું આ સાથે મોકલું છું.

મને આશા છે કે તમારે જેની જરૂર છે એ તમને મળી ગયું છે. હું તમને મદદ કરી શકું. તો તમે જરૂર મારો સંપર્ક કરશો.

આપનો સ્નેહી,

વિદ્યાર્થી બેના સલાહકાર,

તમને કયો જવાબ પસંદ પડ્યો ? સલાહકાર નં. 1 માત્ર વ્યાપારી દૃષ્ટિથી લખાયેલો એથી વધુ નહીં. સલાહકાર નં. 2એ પત્ર કાળજીથી વાંચ્યો છે અને નોંધ કરી છે કે શ્રી પી.ને જેની જરૂર છે એ પત્રકારત્વ ઉપલબ્ધ નથી. તેણે પૃચ્છા કરનારની લાગણીનો જવાબ ઉખા તથા સમાનુભૂતિથી આપ્યો છે એ તે જે કહેવા માગે છે તેની સ્પષ્ટતા કરી છે. કયો પત્ર તમને મળે એમ તમે પસંદ કરો છો ?

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ – 6

એવી કલ્પના કરો કે તમને એક વિદ્યાર્થીનો નીચેનો પત્ર મળ્યો છે. તેને સલાહ આપતો પત્ર લખો.

પ્રિય સલાહકાર, (કાઉન્સેલર)

આ પત્ર આપને એમ કહેવા માટે લખું છું કે મેં ઈગ્નૂમાંથી મારી જાતને પાછી ખેંચી લીધી છે. મને કહેતાં દુઃખ થાય છે મારે અભ્યાસ છોડી દેવો પડ્યો છે. પણ મેં ધાર્યું હતું તે કરતાં અમારું બાળક અમારો વધુ પડતો સમય લે છે અને હું બંનેને એક સાથે પહોંચી વળતો નથી.

આપનો સ્નેહી

Mr. P

- નોંધ : (i) નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારા જવાબો લખો.
(ii) એકમના અંતે આપેલ જવાબ સાથે તમારા જવાબને સરખાવો.

2.5.5 હેન્ડ બુક દ્વારા સલાહ

ઘણી સંસ્થાઓએ હેન્ડબુકના સ્વરૂપમાં સલાહનું સાહિત્ય વિકસાવ્યું છે. અમે સારાંશના ચાર્ટમાં કેટલાંક ઉદાહરણો આપેલાં છે. આ હેન્ડબુકો એમની કારકિર્દીમાં ખાસ મુદ્દાઓ તરફ ધ્યાન ખેંચે છે. દા.ત., 4કોપમાંથી ‘Taking off’ પ્રવેશ મેળવતાં પહેલાં વિદ્યાર્થીઓ માટે તૈયાર કરેલ છે. અને એ જ પ્રમાણે એવી ટેક્સ્ટ છે જેને ‘Bailing out’ કહે છે જે અભ્યાસક્રમ છોડી દે છે તેમને માટે લખાયેલ છે.

સ્પષ્ટ રીતે આ પ્રકારની હેન્ડબુક્સ મોટી સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓ માટે સલાહ પૂરી પાડવા માટેનો કરકસર ભર્યો માર્ગ છે આ એવી હેન્ડબુક્સ પણ છે કે જે ઓછામાં ઓછી ભીતિજનક છે. તે હંમેશાં સામાન્યતઃ સલાહના લક્ષણો ધરાવતી હોય છે પણ દેખીતી રીતે જો વિદ્યાર્થી કોઈક રીતે પ્રતિભાવ આપે તો દ્વિમાર્ગીય વ્યવહાર ન બની શકે.

તેથી આ હેન્ડબુકો ‘આંતરક્રિયાત્મક’ (inter active) રીતે ઘણીવાર લખાયેલ હોય છે. તેમાં એવું વિષયવસ્તુ હોય છે જે વિદ્યાર્થીઓને પ્રશ્નો પૂછવા પ્રોત્સાહિત કરે છે. દાખલા તરીકે તેમની પ્રેરણા, જરૂરિયાતો વગેરે. એવી આશા છે કે આવા પ્રતિભાવો વિદ્યાર્થીઓને તેમની સમસ્યાઓ જાતે જ ઉકેલવામાં સ્પષ્ટતા કરશે અથવા ઓછામાં ઓછા તેમને સલાહકાર સાથે યોગ્ય પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવો.

દા.ત., હેન્ડબુકમાં એક વિભાગમાં વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસપૂર્વે આ પ્રમાણે જણાવે છે :

“તમે ઈગ્નૂમાં શા માટે અરજી કરી છે ?” તેની નીચે આપેલ યાદીમાં કેટલાક લોકોએ ભૂતકાળમાં જે જણાવ્યું છે, તેમાંના કેટલાંક કારણોની યાદી છે. તમને લાગુ પડતાં હોય તેની સામે (ખરાની) ‘✓’ નિશાની કરો. અને છેલ્લે બીજાં કારણો હોય તો જણાવો.

1. વધુ સારું કામ મેળવવા માટે યોગ્યતા સુધારવા.

2. મને ડિગ્રી મળી શકે છે, એવું સાબિત કરવા વગેરે આ અને અન્ય ડઝન જેટલાં કારણો માટે પછી આ વાત આ રીતે પૂરી થાય છે :

“આ તમને શા માટે અરજી કરી છે એની સ્પષ્ટતા કરવા માટે મદદરૂપ બને છે ? તમારાં કારણો માટે સ્પષ્ટતા કરવી એ ઉપયોગી બાબત છે. કારણ કે તેનાથી અભ્યાસ કરવાની તમારી ઈચ્છાને અસર થશે તેમજ તમારી અભ્યાસની પસંદગી ઉપર પણ અસર કરશે.”

એવાં બીજાં પૃષ્ઠો પણ હશે જે અભ્યાસ, અભ્યાસ માટેની તૈયારી વગેરે અંગે હશે.

આંતરક્રિયાત્મક-Inter active ટેકસ્ટનું બીજા સ્વરૂપમાં હાલના વિદ્યાર્થીઓ નવા વિદ્યાર્થીઓ માટે પ્રતિભાવ આપે તે માટે કેટલાંક અવતરણો ટાંકે છે. આ પ્રકારની હેન્ડબુક્સ ચર્ચાઓ માટે પણ જૂથમાં ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. આ અભિગમનું એક ઉદાહરણ છે ખુલ્લી જાણવાની પદ્ધતિ Open Learning System(Lesis, 1984)માં કેવી રીતે ભણવું એ છે. તેમાં જાહેર ભણતર Open learning ટ્યૂટર્સનાં અવતરણો અને પ્રતિભાવોની એક સંપૂર્ણ શ્રેણી છે. તમે જોવું હશે તે પ્રમાણે આ એકમોમાં પ્રસંગોપાટી સલાહ માટે આ અભિગમનો ઉપયોગ કરેલો છે.

2.5.6 ઓડિયો અને વીડિયો કેસેટ્સ દ્વારા સલાહ

દેખીતાં આર્થિક કારણોસર વિડિયો કેસેટ્સ કરતાં દૂરવર્તી શિક્ષણમાં ઓડિયો કેસેટ્સનો વધુ ઉપયોગ થાય છે અને તેમાંની કેટલીક કેસેટ્સનો ઉપયોગ સલાહ માટે થાય તેવા પ્રયત્નો થયા છે. ઘણીવાર આ ઉપયોગ હેન્ડબુક્સ અને ટેપ દ્વારા થતા ઉપયોગની જેમ જ થાય છે અને ટેપ એ જ રીતે આંતરક્રિયાત્મક (Inter active) બનાવી શકાય છે. દા.ત., Athabasca Universityની ટેપ ‘Telling it like it is’ છે જેમાં દૂરવર્તી શિક્ષણના અનુભવોમાં વિદ્યાર્થીઓની એક શ્રેણી છે. ટેપ કોઈ એક ક્ષણે બંધ કરવાની હોય છે જેથી શ્રોતાઓ તેમના પ્રતિભાવ વિશે જાણી શકે.

ઓડિયો-ટેપનો જુદો અને ઉત્તમ ઉપયોગ છે ચિંતા પરિતાપ વખતે સલાહ આપવાનો, જુદી જુદી ચિંતાઓ માટે જુદીજુદી ટેપ હોય છે. દા.ત. તમારે પરીક્ષા સમયની સલાહ માટેની ટેપ છે. જે પરીક્ષા પહેલાં ઉદ્ભવતા તણાવને ઓછું કરવા વિદ્યાર્થીઓ માટે ખાસ ‘Relaxation’ મુક્ત કસરત તરીકે તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. આવી ટેપનો ફાયદો એ છે કે જ્યારે વિદ્યાર્થી આ કસરત કરે ત્યારે સાંભળી શકે છે, દા.ત., જ્યારે ભોંય પર સૂઈ રહ્યા હોય ત્યારે ટેપ વાગતી હોય.

2.5.7 પ્રસારણ (Broadcasting) દ્વારા સલાહ

દૂરવર્તી શિક્ષણમાં પ્રસારણનો ઉપયોગ બહુ ઓછો થાય છે સિવાય કે સામાન્ય માહિતી આપવાની હોય, કદાચ આ જરા પણ આશ્ચર્યજનક નથી, કારણ કે પ્રસારણની પદ્ધતિમાં દ્વિમાર્ગીય રીતે કે આંતરક્રિયાત્મક રીતે કામ કરવાની બહુ ઓછી તક રહેલી છે. છતાં દાખલા તરીકે સેવા વિદ્યાર્થીઓને માટે આ કાર્યક્રમ સરળ બની રહેશે જેમને તેમની લાગણીઓ અનુભવો વિશે વાતો કરવી હશે. તેને આંતરક્રિયાત્મક બનાવવાનું પણ મુશ્કેલ બનશે કારણ કે તેને બંધ પણ ન કરી શકાય કે શરૂ પણ ન કરી શકાય. અને તે તેની પોતાની ગતિથી જ આગળ વધે છે.

અન્યથા પ્રસારણ અનોખી રીતે ઉત્સાહ આપી શકે, સમૃદ્ધ કરી શકે, ઉત્તજિત કરી શકે અને એ આશ્ચર્યજનક બાબત છે કે કોઈએ તેના પર ધ્યાન નથી આપ્યું. કદાચ એનો એક રસ્તો એવો પણ બને કે સમસ્યાનો પ્રશ્ન અને ઉત્તરનો ગાળો અથવા ફોન કરવાનો સમય રાખી શકાય. આ ક્ષેત્રમાં ઘણું કામ થવાનું બાકી છે.

2.5.8 કમ્પ્યુટર અથવા આંતરક્રિયાત્મક વીડિયો કેસેટ

આ બંનેની એક સાથે જ આપણે ચર્ચા કરીશું. કારણ કે તે બંને ખૂબ સમાન છે. (વીડિયો-ડિસ્ક વધારે સારી ગુણવત્તા ધરાવે છે પણ તે વધારે ખર્ચાળ છે.) પ્રમાણમાં સસ્તાં એવાં માઈક્રો-કમ્પ્યુટર સ્વાધ્યાય કેન્દ્રોમાં તેમ જ પ્રાદેશિક કેન્દ્ર કક્ષાએ વધુ જોવા મળે છે, ભલે વિકસતા વિશ્વમાં

ધરે આ શક્ય ન હોય કમ્પ્યુટરના કાર્યક્રમો પ્રમાણમાં સરળતાથી આંતરક્રિયામાં બનાવી શકાય;
દા.ત., તેઓ વિદ્યાર્થીઓની જુદી જુદી પસંદગીમાં પ્રતિભાવ આપી શકે છે.

એટલે ખાસ કરીને વિકસતા સલાહના ક્ષેત્રમાં માઈક્રો-કમ્પ્યુટરના ઉપયોગમાં થોડો રસ હોય એ
આશ્ચર્યજનક નથી.

સૌથી વધારે દેખીતું ઉદાહરણ છે સલાહની કારકિર્દીનું એ વિશિષ્ટ પ્રકારનું દૃષ્ટાંત છે જેને
CASCAID કાર્યક્રમ કહેવામાં આવે છે.

CASCAID એટલે Career Advisory Service Computer Aid. આ કાર્યક્રમ એવો છે કે
જેમાં વિદ્યાર્થીઓને પસંદગીની શ્રેણીનો પ્રતિભાવ આપવાનો હોય છે. તેમને જેમાં તમારે માહિતી
એકત્ર કરવાની હોય એવું કામ કેવું લાગશે ? તમે સભ્યો સાથે કેવી રીતે પહોંચી વળશો ? વગેરે
આ કાર્યક્રમ પછીથી એ પસંદગીઓનું પૃથક્કરણ કરે છે અને કારકિર્દીનાં સૂચનોની એક યાદી
તૈયાર કરે છે, જે વિદ્યાર્થી માટે દરેક કારકિર્દી માટે બધું સુસંગત બને છે.

એવી યાદીનું દૃષ્ટાંત છે.

1. ઉચ્ચશિક્ષણમાં શિક્ષક
2. સામાજિક કાર્યકર
3. ધર્મગુરુ
4. વકીલ

પ્રમાણમાં કમ્પ્યુટરની સસ્તી આંતરક્રિયાત્મક (Inter active) અને ભયરહિત યાદી વિદ્યાર્થીઓને
ગમતી હોય તથા ઉપયોગી હોય એમ લાગે છે. તે પોતાના પગ પર ઊભી રહી શકે નહીં. એ
બાબત જરૂરી છે CASCAIDનો ઉપયોગ કરતી વખતે વિદ્યાર્થીઓ સાથે પરિણામો અંગે વાત
કરવામાં આવે છે, જેમાં CASCAIDનો અનુભવી સલાહકાર હાજર હોય છે.

અન્યથા પણ કમ્પ્યુટર કાઉન્સેલિંગ ચાલુ જ રહેશે અને તે બીજાં ક્ષેત્રોમાં પણ વધુ ઉપયોગી
બનશે. ખાસ કરીને લાઈન ઉપરના કાર્યક્રમથી.

2.5.6 ઈન્ટરનેટ દ્વારા સલાહ

દૂરવર્તી શિક્ષણના શૈક્ષણિક કાર્યક્રમોમાં સલાહના (counselling) માધ્યમ તરીકે ઈન્ટરનેટ
મહદ્અંશે વપરાયા વગરનો સ્રોત રહ્યો છે. ઈન્ટરનેટના ઉપયોગમાં કમ્પ્યુટર તેમજ
ટેલિકોમ્યુનિકેશન એમ બંને પ્રકારની સજ્જતાની આવડત માંગી લે છે. ઈન્ટરનેટના જોડાણનું
સૌથી મહત્વનું સ્તર ટેલિફોન-ડાયલની આવડત માંગી લે છે, જે વિકસતા દેશોમાં દૂરવર્તી
શિક્ષણનાં વધુ સમસ્યારૂપ રહી છે. ખૂબ જ વિકસિત ટેલિફોન ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરને માટે પણ લાંબા
અંતરના ટેક્સ અથવા કલાકના જોડાણ માટેનું ભાડુ મર્યાદિત આવક ધરાવનારાઓ માટે મુશ્કેલ
બનાવે છે.

દૂરસ્થ વિદ્યાર્થીઓને સલાહ માટે પદ્ધતિઓ અને સાધનો અંગે વિચારીએ.

ઓનલાઈન-ડિસ્કશન-જે કમ્પ્યુટરના નેટવર્કમાં ચલાવવામાં આવે છે. જુદા જુદા છોડે રહેલા એક
કે વધુ વિદ્યાર્થીઓ સાથે સલાહકાર (કાઉન્સેલર) આંતરક્રિયા કરે છે. સલાહ આપનાર સાયબર
સ્થળે પોતાની સંપર્ક લાઈન જાહેર કરે છે અને દૂરવર્તી શિક્ષણના વિદ્યાર્થીઓ આ સમયગાળામાં
પ્રશ્નોની ચર્ચા કરે છે. સલાહઆપનાર પોતે જ આ ચર્ચામાં ચેરપરસન-પ્રમુખ તરીકે કામ કરે
છે. બુલેટિન બોર્ડની પદ્ધતિઓમાં 'chat room' અથવા 'talk room' તરીકે તે જાણીતું છે, જે
અનુક્રમે એકની સામે એક ઘણી ચર્ચાઓ ચાલે છે.

ઈ-મેઈલ એક એવું સામાન્ય ગણાય એવું બીજું દૃષ્ટાંત છે જે પત્રવ્યવહાર અથવા વિદ્યાર્થી અને
સલાહકાર વચ્ચે સામાન્યપણે asysnetronus આંતરક્રિયા કરતું એક સાધન છે. પત્ર લખવાં અને
પોસ્ટ દ્વારા જવાબ મેળવવો એવી પ્રલંબિત ક્રિયાને બદલે કાઉન્સેલરો-સલાહકારો સ્વાધ્યાયો,
જાહેરાતો, પૂરક સામગ્રી, ફીડબેક સામગ્રી અથવા પ્રતિભાવો દૂરવર્તી શિક્ષણમાં વ્યક્તિગત કે

જૂથમાં મોકલી શકે છે. 'શાંત' તથા 'શરમાળ' દૂરસ્થ વિદ્યાર્થીઓ નિરાંતે અને ખાનગી વાતાવરણમાં પ્રતિભાવ આપી શકે છે.

સલાહકાર દ્વારા એક થી વધારે સંખ્યા સુધી પહોંચવાનો માર્ગ છે World wode web (WWW) WWW લેખો, અભ્યાસ માર્ગદર્શની, આખા પાઠ્યપુસ્તકો અને સ્લાઇડ શો માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે. સલાહના સંદર્ભમાં માહિતી, સંદેશા કે સ્વાધ્યાયોની પોસ્ટ દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાય છે.

દૂરવર્તી શિક્ષણનો સૌથી વધુ રસમય ભાગ તો છે સમૂહ સંક્રમણનો (Group communicationનો) (ઘણાનો ઘણા સાથેનો વ્યવહાર)-જેને માટે આપણે કમ્પ્યુટર સલાહકારનો ઉપયોગ કરી શકીએ. કમ્પ્યુટર સલાહકાર કમ્પ્યુટર નેટવર્કિંગ દ્વારા જુદી જુદી જગ્યાએ રહેલા સલાહકાર અને વિદ્યાર્થીને જોડી આપે છે. જો કેમેરાને કમ્પ્યુટરની સાથે જોડી દેવામાં આવે તો કમ્પ્યુટર સલાહકાર વિડિયો સલાહકારમાં ફેરવાઈ જાય છે. જ્યારે જ્યારે ભાગ લેનારાઓ ભેગા થઈ જાય ત્યારે મોનિટર પર તેઓ જોઈ શકાય છે. આ રીતે સલાહ આપનાર દૂરસ્થ વિદ્યાર્થીને જોઈ શકે છે અને દૂરસ્થ વિદ્યાર્થીઓ સલાહ આપનારને જોઈ શકે છે.

મૂળભૂત રીતે વિડિયો સલાહકાર પ્રત્યક્ષ (interaction)ને મળતા આવે છે, સિવાય કે વિદ્યાર્થીઓ અને સલાહકાર જુદાં જુદાં સ્થળોએ રહેલા હોય એ રીતે જૂથ ચર્ચાને જૂથ અધ્યયનને અને સ્થળ અને સમયથી પર એવી તક પૂરી પાડે છે.

આ માધ્યમને પૃથ્વીના ગોળા પર આવેલી સંસ્થાઓ સહમાર્ગ માટે તકો આપવામાં આવી રહી છે એ બાબતની નોંધ લેતાં રસ ઉત્પન્ન થાય એવું છે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'

કલ્પના કરો કે તમે નવી વેરાસિટી કોલેજ માટે એક કાઉન્સેલિંગ વ્યવસ્થા ઊભી કરી રહ્યા છો. તમે કયું માધ્યમ પસંદ કરશો અને તમારી અગ્રિમતા શું હશે ?

નોંધ : (i) નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારા જવાબો લખો.

(ii) એકમના અંતે આપેલ જવાબ સાથે તમારા જવાબને સરખાવો.

2.6 સારાંશ

એકમ નીચેના મુદ્દાઓ આવરી લે છે.

સિદ્ધાંતો અને સલાહ : 'Rogerian' અથવા અપ્રત્યક્ષ સલાહ

સલાહકારના ગુણો : ઉખા, સ્વીકૃતિ, યથાર્થતા, સમાનુભૂતિ (WAGE)

સલાહકારનાં સિદ્ધાંતો : પસંદ કરવું, સાંભળવું અને ગોઠવવું (= SLS) કૌશલ્યની પસંદગી-માહિતી આપવી, શિખામણ આપવી, સલાહ આપવી IAC શ્રવણનાં કૌશલ્યો. શ્રવણની આવડત-ખુલ્લા અંતવાળા પ્રશ્નો, જાણકારી, પ્રતિભાવ, શાંતિ (=OARS) ગોઠવણીનું કૌશલ્ય, સ્પષ્ટીકરણ, ચકાસણી, પરિણામ પાસે (=3CS)

સલાહનાં માધ્યમો : પ્રત્યક્ષ, જૂથ, ટેલિફોન (ટેલિકોન્ફરેન્સિંગ અને જવાબનાં મશીનો સહિત) પત્ર, હેન્ડબુક, દૃશ્યશ્રાવ્ય કેસેટ બ્રોડકાસ્ટિંગ, કમ્પ્યુટર અને ઈન્ટરનેટ

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ સંભવિત જવાબો

1

i) તમે જે મુશ્કેલીઓ વિચારી હશે તેમાંની એક એવી હશે કે શિક્ષકો મોટે ભાગે આદેશો આપનારા હોય, પાઠ્યક્રમો લખતા હોય અને વિદ્યાર્થીઓનું જ્ઞાન ચકાસનારા હોય એવી અપેક્ષા રહે છે અને આ ભૂમિકામાંથી શિક્ષકને બહાર કાઢવો એ ખૂબ કઠિન બાબત છે.

બીજી મુશ્કેલી લાગણીની છે. (રોજર્સમાં જેના માટે અવતરણ ટાંક્યાં છે તે) કે જે આદેશાત્મક નથી પણ કશુંય કરતા પણ નથી. અલભત્ત એવું નથી પણ કેટલીકવાર. તમારું અવિભાજિત ધ્યાન અને સમય સૌથી વધારે મહત્વનાં છે, જે તમે કોઈને પણ આપી શકો.

ii) જો કોઈ વ્યક્તિ સ્વીકારવા માટે માનસિક રીતે મનને તૈયાર ન કરે ત્યારે પહેલાં વધુ પડતું વહેલાસર શિખામણ આપવામાં આવે તો ક્યારેય એ કાર્યમાં નહીં પરિણમે શિખામણ એ ગુણવત્તા અને સમય એમ બંને રીતે યોગ્ય હોવી જોઈએ.

2

કશુંક નવીન શરૂ કરવાના તમારા અનુભવ વિશે વિચાર કરો. નવો શીખનાર નવી કારકિર્દી ફરસદ ભાવિ અંગે ઉત્તેજનાપૂર્ણ, આશાવાદી, દૂરંદેશીવાળો હોવાનો. તેમજ તેઓ ઊંચા ખ્યાલવાળા પણ હોવાના કે તેઓને કેટલે અંશે પહોંચી શકશે, એવું આશ્ચર્ય પણ અનુભવશો કે તેઓને શિક્ષકોની સમક્ષ અને સહાધ્યાયીઓની વચ્ચે દર્શાવવામાં પણ આવશે. છેવટે તો એમાં એક એવું પરિભળ પણ હશે કે જે તમને શીખનાર શિક્ષાર્થી બનવામાં અભિવ્યક્ત પણ કરાવશે. તમે કહેશો, “હું તો સાવ અજાણ છું. અને મને શીખવવાની જરૂર છે. સંભવ છે કે મારી ભૂલો પડે અને મને સુધારવાની જરૂર પણ પડે.”

એવા વિદ્યાર્થીઓ માટે હેન્ડબુક લખતી વખતે એમ જણાવવું મહત્વનું છે કે તેમાંના કેટલાંક આવી લાગણી પણ ધરાવશે. જ્ઞાન પીરસી તમારા કેટલાક સાથીદારો આની સામે એમ કહીને દલીલો કરશે કે આવા ભય વિશે વાત કરવી એટલે તેમને ત્રાસ આપવો 4k04 ખાતે થયેલા એક સંશોધનમાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે એ વાત સાચી નથી. વિદ્યાર્થીઓ કૃતજ્ઞતા અનુભવે છે અને એ જાણીને રાહત અનુભવે છે કે બીજાઓને પણ તેમના જેવી જ લાગણી થાય છે. એટલે કેટલાક આંતરક્રિયાત્મક સામગ્રીનો તમારી હેન્ડબુકમાં સમાવેશ કરવો (વિભાગ 2-55 જુઓ) કદાચ વિદ્યાર્થીઓના લખાણમાંથી એવી નોંધ પણ કરે છે કે વિદ્યાર્થીઓ જ્યારે શરૂઆત કરે છે ત્યારે કેવો અનુભવ થાય છે. પરંતુ ભવિષ્યની તેમની આશાઓ અને અપેક્ષાઓ અંગે હકારાત્મક નોંધ કરીને પૂરું કરો.

3

i) કાઉન્સેલર-1 પ્રોત્સાહિત કરતા હોય તેમ લાગે છે પણ એ વધારે કડક પ્રયત્ન કરે છે. શિક્ષક વિદ્યાર્થી શું કહે છે તે વિશે કશું સાંભળતા જ નથી અને વિદ્યાર્થી વિનમ્ર હોવાથી વાત સમજી શકે છે અને મુલાકાત પૂરી કરે છે.

કાઉન્સેલર-સલાહકાર-2 વિદ્યાર્થીના વિધાનનો પ્રતિભાવ આપે છે (મને ખાતરી છે કે ઘણા લોકોને એમ જ લાગે છે) અને આગળ ખોજ કરતાં પહેલાં યોગ્ય ખાતરી પણ આપે છે.

ii) વાતચીત દરમિયાન વિદ્યાર્થી પોતાની સમસ્યાઓનો પરિચય કરાવે એ બાબત મુશ્કેલ છે. પરંતુ યાદ રાખો કે તમારી પાસે એવો એક સ્ત્રોત છે જે દરેક સમયે તમને ઉપલબ્ધ છે અને તે છે તમારી માનવતા એક માણસ બીજાને પ્રતિભાવ આપે એવો પ્રતિભાવ તમે આપો અને તમે તેનાથી બહુ દૂર નહીં હો.

આ કેસમાં હું કંઈક આવું કહીશ ‘તમે તમારા માતાપિતાના ખૂબ જ દબાણમાં છો. તમને એનાથી દૂર થવું ગમશે?’ અને ત્યાંથી ક્યાં ગયા એ જોશો.

4

1થી 6ના બદલામાં સલાહકાર સ્પષ્ટતા કરે છે કે વિદ્યાર્થી 'બરાબર ચાલતું નથી' એવા અભ્યાસ દ્વારા શું સમજે છે. સલાહકાર તેના અગાઉના અનુભવના આધારે પદ્ધતિ ઓળખી કાઢે છે (કદાચ અભ્યાસની ચિંતાને કારણે) માત્ર વાંચ્યે રાખે છે ફરી ફરી વાંચે છે કોઈપણ જાતનું અનુસંધાન કર્યા વગર કે એની સાથે કોઈપણ પ્રકારની આંતરક્રિયા કર્યા વગર.

નં-8 વડે સલાહકાર પાસે એવો એક સ્પષ્ટ વિચાર છે કે પ્રશ્નોને ચકાસવાની જરૂર નથી અને એવું અનુભવે છે કે કોઈક પ્રકારની સલાહ યોગ્ય હશે. (10)

11, 12 અને 13 પરિણામો છે. વિદ્યાર્થીએ વાંચવાની એક નવી પદ્ધતિ અપનાવી છે. અને સલાહકારે વધુ મદદ આપવાનું સ્વીકાર્યું છે.

5

i) પ્રથમ સ્વાધ્યાય વિશે વિદ્યાર્થીઓ આ અંગે વ્યવહારુ મદદ ઇચ્છતા હશે પણ એવાય કેટલાક હશે જેમને માટે શાળા છોડ્યા પછી આ કદાચ પ્રથમ વખત જ હશે કે જ્યારે એમનું આ રીતે મૂલ્યાંકન થતું હોય એટલે એ મૂલ્યાંકન પ્રક્રિયાની ગૂઢતા દૂર કરવામાં મદદરૂપ બનશે.

મૂલ્યાંકનનો જુનો જવાબ શોધી કાઢો અને તેની નકલો વિદ્યાર્થીઓને આપો. એમને કહો, 'એવો દેખાવ કરો કે તમે પોતે શિક્ષક છો અને તે સ્વાધ્યાયનું પાંચ મિનિટમાં તમારા જાતે ગુણાંકન કરો. પછી બીજી વ્યક્તિ સાથેને સરખાવો અને તમારા પરિણામોને તેની સાથે સરખાવો. તમે પોતે એ બંનેમાં કયો તફાવત શોધો છો ? સ્વાધ્યાય ક્યાં સારો હતો અને શા માટે, ક્યાં ખરાબ હતો અને શા માટે ? (10 મિનિટ)

હવે પછીની જૂથ ચર્ચામાં પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવાનું મહત્વ સમજાવવા માટે શક્ય હોવું જોઈએ એ જ રીતે નિબંધનું આયોજન કરવું વગેરે માટે પણ તૈયારી હોવી જોઈએ.

ii) ભાવિ અભ્યાસક્રમ પસંદ કરવા અંગે. કેટલાક અભ્યાસ કરનારા માટે પછીના અભ્યાસક્રમ માટેનો ફૂદકો ભયજનક બની રહે. એટલે કોઈ અનુભવી વિદ્યાર્થીઓને તમારા જૂથમાં આમંત્રણ આપીને બોલાવો અને તેઓ એમના ભાવિ અભ્યાસક્રમો કેવી રીતે પસંદ કરે છે અને અભ્યાસક્રમ પસંદગી માટેની ચર્ચાઓ કેવી રીતે કરે છે, તે જુઓ.

iii) પરીક્ષાની તૈયારી વખતે પરીક્ષાઓ બાબત પુષ્કળ ચિંતાઓ હોય છે. જૂથ ચર્ચા વધુ મદદરૂપ બની શકે જેમાં વિચારોની ભાગીદારી આ ચિંતાઓમાં સુધારો કરવામાં મદદરૂપ બની શકે.

વિદ્યાર્થીઓને સૂચન કરો કે તેઓ વાર્ષિક પેપર પર રીપોર્ટ કરનાર પરીક્ષકો છે. વિદ્યાર્થીઓ ગુણ કેવી રીતે ગુમાવે છે એ માટે તેમણે કઈ બાબતો શોધી કાઢી છે અને માનસિક મથામણ (Brainstorming)ની જ એક કસરત ગણી શકાય. વિદ્યાર્થીઓ બોર્ડ પર તેની યાદી કરતા જાય અને ચર્ચા આગળ વધારતા જાય.

આ યાદી અહીં પૂરી થશે જેમાં નીચેનાનો સમાવેશ થશે.

(a) પેપરમાં કેટલા અને ક્યા સવાલોના જવાબ લખવાના છે, એવી આપેલી માહિતીને ન અનુસરવું.

(b) પ્રશ્નોને ખોટી રીતે વાંચવા.

(c) કેટલાક સવાલો પર વધુ પડતો સમય ગાળવો અને બીજાં સવાલો માટે જરૂરી હોય એટલો સમય પણ ન ફાળવવો.

6

મારો જવાબ અહીં છે, તમારો જવાબ જુદો હશે, પણ હું આશા રાખું છું તેમ જવાબ આપવામાં વધુ પડતી અસંગતિ દર્શાવી નથી.

પ્રિય મિસીસ, પી

મને દુઃખ થાય છે કે તમે 'ઇગ્નૂ' છોડી દીધી છે.

1. પિતા તરીકે હું જાણું છું કે નવજાત શિશુને કેટલી બધી જરૂરિયાતો હોય છે.
2. તમે મહેરબાની કરીને એવી લાગણી ન અનુભવશો કે તમે કોઈને નીચે પાડ્યા છે. આવું તો બન્યા જ કરે અને આપણે એ બધાને માટે તૈયાર છીએ.
3. જ્યારે જીવનમાં શાંતિનો અનુભવ થાય ત્યારે મને ફરી પત્ર લખશો. એ આપણે કોઈ એવો અભ્યાસક્રમ શોધી કાઢીશું કે તમે પોતે પાછા આવી જશો.

તમારા જીવનમાં નવા આગંતુકના આગમન માટે મારી ઉખ્ખા ભરી લાગણી સ્વીકારશો.

આપનો સહૃદયી,

વિદ્યાર્થી સલાહકાર

1. સલાહકાર આવા કિસ્સામાં પોતાનો અનુભવ ટાંકીને વિદ્યાર્થીની ચિંતાઓ સાથે સમાનુભવ કરે છે.
2. તે વિદ્યાર્થીઓની લાગણી સાથે તેના સ્વમાનને સાચવીને કામ પાડે છે, આવી શરમની લાગણી અસામાન્ય નથી અને તે વધુ અભ્યાસ માટે મુશ્કેલી રૂપ બની શકે છે.
3. વિદ્યાર્થીને જ્યારે પોતે તૈયાર થાય ત્યારે પાછા ફરવા પ્રોત્સાહિત કરીને પરિણામો તરફ તેને વાળે છે.

7

વેરેસેટી કોલેજની પરિસ્થિતિ પર તમે માધ્યમને પસંદ કરશો. ટેકનિકલ દૃષ્ટિએ આગળ વધેલ સમાજમાં આધારભૂત અને પ્રવેશ કરી શકાય તેવી ટેલિફોન વ્યવસ્થા પર આધારિત એવા ટેલિફોન કાઉન્સેલિંગ પર તમે ભાર મૂકશો. તેમજ ઇન્ટરનેટ જેવાં સાધનો પર દૂરવર્તી શિક્ષણની વિદ્યાર્થીઓને સલાહ આપવા પ્રયત્ન કરશો.

વિકસિત દેશોમાં સલાહનું સૌથી મહત્વનું માધ્યમ પત્રવ્યવહાર હશે. બંને રીતે પત્ર દ્વારા અને હેન્ડબુક દ્વારા કદાચ તમારું સૌથી વધુ પ્રાથમિક કાર્ય આવી હેન્ડબુક લખવાનું હશે.

એકમ 3 પ્રત્યક્ષ સેશન્સ (બેઠકો) (Facetoface Sessions)

એકમની રૂપરેખા

- 3.0 હેતુઓ
- 3.1 પ્રસ્તાવના
- 3.2 પ્રત્યક્ષ બેઠકોની જરૂર
  - 3.2.1 માનવપરિભળ
- 3.3 પ્રત્યક્ષ બેઠકોની વ્યવસ્થા
  - 3.3.1 વ્યક્તિ સંપર્ક કાર્યક્રમો : ભારતની પત્રવ્યવહાર સંસ્થા(CCIIs)નો અભ્યાસ
  - 3.3.2 સલાહ માટેની બેઠકો અંગે વિદ્યાર્થીનો અભિપ્રાય: ઇગ્નૂનો વ્યક્તિગત અભ્યાસ
- 3.4 સહાયક સ્ટાફ સેવાની ભૂમિકા
  - 3.4.1 UKOU માં ટ્યૂટર્સ અને ટ્યૂટર કાઉન્સેલરના કાર્યોની ભૂમિકા
  - 3.4.2 ઇગ્નૂમાં શૈક્ષણિક કાઉન્સેલર્સની ભૂમિકા
- 3.5 સારાંશ

3.1 પ્રસ્તાવના

આ બ્લોકના યુનિટ 1 અને 2માં સલાહ(counselling)ના અભિગમ(concept)નો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે, સલાહના જુદા જુદા પ્રકારો સમજાવ્યા છે અને જુદાં જુદાં માધ્યમોમાં સલાહના સિદ્ધાંતોના સંબંધમાં તકોની ચર્ચા કરી છે. આ એકમ દૂરવર્તી શિક્ષણમાં પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ માટે ફાળવવામાં આવ્યા છે. જે સલાહ માટે મહત્વનું માધ્યમ છે.

આપણે બધા જાણીએ છીએ તે પ્રમાણે દૂરવર્તી શિક્ષણમાં અધ્યયન બંને રીતે સંભવિત છે, એક સ્વઅધ્યયન માટેની સામગ્રીમાંથી અને સમોવડિયા કે ટ્યૂટર્સ સાથેની આંતરક્રિયામાંથી. તેથી પ્રત્યક્ષ મિલન આ સામાજિક આંતરક્રિયા માટેનો એક પ્રસંગ છે. જો કે વિદ્યાર્થી અને સલાહકાર સંસ્થા વચ્ચેનો વ્યવહાર અંગાઉના પ્રકરણમાં એની ચર્ચા થઈ છે તે પ્રમાણે સ્થાપિત થાય છે. (2.5), પરંતુ જુદાં જુદાં માધ્યમો દ્વારા દૂરવર્તી વિદ્યાર્થીઓની એકલતા, સલાહકારો સાથેની મુલાકાતો અને પ્રત્યક્ષ ચર્ચાની તકો વગર ટાળી શકાતી નથી. પ્રત્યક્ષ બેઠકો વિદ્યાર્થીઓને તેમની સમસ્યાઓની ચર્ચા કરવા માટે તકો પૂરી પાડે છે. પછી તે સમસ્યાઓ શૈક્ષણિક હોય કે અંગત-વૈયક્તિક. આ માટે સલાહકારો (કાઉન્સેલર્સ) અને સહાધ્યાયીઓ જરૂરી છે. દૂરવર્તી શિક્ષણની મોટાભાગની સંસ્થાઓ અને ઓપન યુનિવર્સિટીઓ (સમગ્ર વિશ્વમાંની) પ્રત્યક્ષ સંપર્ક માટે વ્યવસ્થા કરે છે. પરંપરાગત યુનિવર્સિટીઓમાં ભાષણ દ્વારા જે રીતે ભણાવવામાં આવે છે એવી તકો આ પ્રકારના શિક્ષણમાં મળતી નથી.

3.2 પ્રત્યક્ષ બેઠકોની જરૂરીયાત

દૂરવર્તી શિક્ષણના ઘણા વિદ્યાર્થીઓ સ્વાધ્યાય માટેની સામગ્રીનો તેમનાં વિવિધ સાધનો પ્રવૃત્તિઓ અને સ્વાધ્યાયો દ્વારા સ્વ-અધ્યયન માટે ઉપયોગ કરવામાં મુશ્કેલી અનુભવતા હશે. આ માટે અભ્યાસકૌશલ્યનું જ્ઞાન જરૂરી છે, જે માનવ સહાય દ્વારા પૂરું પાડી શકાય. તમે મનમાં દૂરવર્તી શિક્ષણની લાક્ષણિકતા ધ્યાન રાખજો કે જેની ચર્ચા ES-313 બ્લોક-1 યુનિટ 1માં કરવામાં આવી છે, જે તમને પ્રત્યક્ષ સંપર્ક દ્વારા સલાહની બેઠકો માટેની જરૂર સમજાવશે.

આપણે બ્લોક-1ના એકમ-1માં અને બ્લોક-1ના એકમ-4માં આપણે ચર્ચા કરી છે. તે મુજબ દૂરવર્તી શિક્ષણના વિદ્યાર્થીઓ સ્વતંત્ર અને એકલા છે. તેઓ એટલી હદે સ્વતંત્ર છે કે તેમને નિયમિત સમયે

વર્ગો ભરવાની પણ જરૂર રહેતી નથી અને શિક્ષકના મૌખિક ભાષણ ઉપર પણ તેઓ આધારિત નથી. તેઓ તેમના પોતાના ઘરે રહીને ભણી શકે છે અને તેમના પોતાના સહાધ્યાયીને શોધી શકે છે. અભ્યાસ દરમ્યાન ઉદ્ભવતી શંકાઓનું ત્વરિત સ્પષ્ટીકરણ પણ તેમને પ્રાપ્ત થતું નથી. તેઓ એવી સ્થિતિમાં પણ ન હોય કે તેમને તેમના સમોવડિયા વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરવાની તક મળતી હોય. એજ રીતે તેમનામાં જરૂરી એવાં અભ્યાસ કરવા માટેનાં કૌશલ્યો પણ ન હોય જે દૂરવર્તી શિક્ષણની સંસ્થાઓએ આપેલા અભ્યાસક્રમને પૂર્ણ કરવા માટે જરૂરી હોય. દૂરવર્તી શિક્ષણના વિદ્યાર્થીઓ આર્થિક પરિસ્થિતિ અને ટેકનોલોજીની દૃષ્ટિએ પછાત વિસ્તારોમાં રહેતા હોય, તો તેઓ તેમની ઓડિયો-વિડિયો કેસેટના કાર્યક્રમોના ઉપયોગ પણ ન કરી શકતા હોય, કે શૈક્ષણિક પ્રસારણનો લાભ પણ ન મેળવી શકતા હોય કારણ કે તેમનાં મોટા ભાગનાં ઘરોમાં માધ્યમોનો વિનિયોગ થઈ શકે તેવી સગવડો પણ ન હોય. આમ હોવા છતાં વિદ્યાર્થીઓને તેમના અભ્યાસના કાર્યક્ષેત્ર વિશે તેમના સ્વાધ્યાયના પ્રતિભાવો વિશે, પરીક્ષાઓની પદ્ધતિ વિશે, સ્વાધ્યાય અને મૂલ્યાંકનની રીતો વિશે, તેમના સમોવડિયા વિદ્યાર્થીઓનાં વલણો વિશે ઘણી બાબતો જાણવી જરૂરી લાગે. ટૂંકમાં દૂરવર્તી વિદ્યાર્થીઓની આ જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા સ્વાધ્યાય કેન્દ્રોની સ્થાપના કરવામાં આવે છે અને આવાં સ્વાધ્યાય કેન્દ્રોમાં પ્રત્યક્ષ બેઠકો ગોઠવવામાં આવે છે. આ રીતે સંપર્ક-કાઉન્સેલિંગ બેઠકો દૂરવર્તી શિક્ષણના વિદ્યાર્થીઓને તેમના શિક્ષકો તથા તેમના સમોવડિયા વિદ્યાર્થી જૂથો સાથે તેમની સમસ્યાઓની ચર્ચા માટે તકો પૂરી પાડે છે.

આમ સ્વઅધ્યયન માટેની સામગ્રીની ગમે તેવી યોગ્યતાઓ હોય અને વર્ગશિક્ષણની સ્થિતિ ઉદ્ભવે તો પણ તે તેના લક્ષણમાં અવિચલ રહે છે. તે એક મુદ્દાથી આગળ જઈ શકે નહીં. બીજી બાજુ વિદ્યાર્થીઓની જરૂરિયાતો અનંત છે, જે બધા જ માનવીઓ માટે પણ સાચું છે. એટલે દૂરવર્તી શિક્ષણે આ અનંત વૈવિધ્યને પીરસવાનું હોય છે. સ્વઅધ્યયન સામગ્રી ગમે તેટલી સારી હોય પણ એ સંપૂર્ણ રીતે સફળ થશે નહીં. આ વૈવિધ્યને સંતોષવા માટે પ્રત્યક્ષ સહાય જરૂરી બની રહે છે.

આપણે જોવું કે પ્રત્યક્ષ બેઠકો ખૂબ ઉપયોગી છે. છતાં દૂરવર્તી શિક્ષણમાં કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ તો હશે જ કે જેઓ આવા કાર્યક્રમોમાં હાજર રહ્યા વગર પણ એટલું જ સારું કામ કરી શકતા હોય. જો દૂરવર્તી શિક્ષણ માટેની સામગ્રી સંપૂર્ણ હોય અને જો દૂરવર્તી શિક્ષણનાં કૌશલ્યો ઉચ્ચકક્ષાએ વિકાસ પામેલાં હોય તો વિદ્યાર્થી માટે પ્રત્યક્ષ બેઠકોમાં હાજર રહેવાની જરૂર ન પડે. બીજી બાજુ સંપૂર્ણ અધ્યયન સામગ્રી સાથે ઘણા વિદ્યાર્થીઓ જવાબદારી ઉઠાવે છે અને સલાહકાર-શિક્ષકની મદદ વિના પણ સફળ થાય છે.

એવી બે વિચારધારાઓ છે જેમાંથી એક માને છે કે પ્રત્યક્ષ બેઠકો જરૂરી છે અને બીજા એમ માને છે કે તે બિનજરૂરી છે. અને એમ પણ માને છે કે તે નુકસાનકારક છે. કારણ કે તેઓને અનુમાનો વ્યક્તિગત અભ્યાસને ખલેલ પહોંચાડનારાં લાગે છે. ઉપસંહાર રૂપે પ્રત્યક્ષ તત્વો સ્વીકારવાં જરૂરી છે કે તેમને પરંપરાગત બાબતો ગણીને નકારવા જેવાં છે. છતાં પણ તત્ત્વજ્ઞાની દૃષ્ટિએ પ્રત્યક્ષ બેઠકો (.Face-to-Face sessions) માટેનું દૂરવર્તી શિક્ષણના મૂળભૂત સિદ્ધાંતને શિથિલ કરનાર છે. પણ આનો અર્થ એમ ન ઘટાવવો જોઈએ કે પ્રત્યક્ષ બેઠકોને દૂરવર્તી શિક્ષણમાં બિલકુલ સ્થાન નથી. હોમ્બર્ગ (1986) અને કીગન (1989) દૂરવર્તી શિક્ષણના હેતુઓ અને ઉદ્દેશ્યોનું સૂચન કરે છે કે પ્રત્યક્ષ બેઠકો દૂરવર્તી શિક્ષણમાં મહત્ત્વ ધરાવે છે. કીગનના મત અનુસાર “પરંપરાગત પદ્ધતિમાં જે એક શિક્ષણનું માધ્યમ બની રહે છે તેના કરતાં જુદી જ રીતે દૂરવર્તી શિક્ષણમાં ઉપદેશાત્મકતા તથા સામાજિકતાના હેતુથી પ્રસંગોપાત પ્રત્યક્ષ બેઠકો યોજવી જરૂરી છે.

હોમ્બર્ગ (1986) આ દૃષ્ટિબિંદુની પુષ્ટિ કરે છે. તેને લાગે છે કે તે એટલા માટે ઉપયોગી છે કે તેનાથી વિષયના નિષ્ણાતોને મળવાનો મોકો પ્રાપ્ત થાય છે, ટ્યૂટર્સ સાથે દૃષ્ટિબિંદુઓ રજૂ કરવાની તક મળે અને પોતે કરેલા કામ માટે ટ્યૂટરના અભિપ્રાયોનો લાભ મળે છે. પ્રત્યક્ષ આંતરક્રિયા મુખ્યત્વે નીચેનાં કારણોસર યોગ્ય જણાય છે.

— psychomotor, માટે પ્રયોગશાળા અને સમાન સ્થિતિમાં પ્રેક્ટિસ કરવાની તક મળે છે તેમજ વૈયક્તિક વ્યવહારથી શાબ્દિક કૌશલ્યોને વિકસાવવાની પણ તક મળે છે.

- વહેવારની પ્રક્રિયાને સમજવામાં સવલત રહે છે તેમજ માનવ વર્તનને વિકસાવવાની પણ તક મળે છે.
- અભ્યાસ માટે વલણોને પ્રોત્સાહિત કરવામાં અને સુસંગતતાની ટેવને પ્રોત્સાહન મળે છે.
- સહ અભ્યાસીઓને પરસ્પર પ્રેરણા અને ઉદ્દીપન પ્રાપ્ત થાય છે.
- સહકારની તાલીમ પણ મળે છે.

વિશિષ્ટ સામગ્રી (લેબોરેટરી, મશીનરી, કમ્પ્યૂટર્સ) ઉપરાંત પ્રત્યક્ષ બેઠકોમાં જૂથ ચર્ચા સૌથી વધુ મહત્વનું કાર્ય છે.

દૂરવર્તી અભ્યાસમાં જે પ્રત્યક્ષ બેઠકો સૌથી વધારે ફળદાયી જણાઈ છે તે છે, નિવાસી અભ્યાસક્રમોની. તે અભ્યાસક્રમો કેન્દ્રિત/મર્યાદિત સમયગાળા માટે ચાલે છે, તેનાથી વિદ્યાર્થીઓના નિયમિત અભ્યાસમાં કોઈ ખલેલ પડતી નથી.

હોમ્બર્ગના અભિપ્રાય પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ શિક્ષણનું બીજું સ્વરૂપ છે નિરીક્ષિત પત્રવ્યવહાર અભ્યાસ. વિદ્યાર્થીઓ પુસ્તકાલયોમાં અથવા વર્ગખંડમાં કામ કરે છે, જ્યાં શિક્ષક માર્ગદર્શક કરતાં વધુ એક સ્ત્રોત (વ્યક્તિગત મદદનીશ કે સલાહકાર) તરીકે કામ કરે છે; આ શિક્ષક પૂછવામાં આવે ત્યારે પ્રશ્નોના જવાબો આપે છે, સ્પષ્ટીકરણ કરે છે, પ્રેરણા આપે છે, જૂથ પ્રવૃત્તિઓ ગોઠવે છે અને સંચાલન કરે છે.

આમ હોવા છતાં જેઓ પ્રત્યક્ષ સંપર્કની (Face to Face contact) હિમાયત કરે છે તેઓ અને જેઓ મુખ્યત્વે (non-contiguous communication) અપ્રત્યક્ષ વ્યવહારની જ હિમાયત કરે છે તેમની વચ્ચે એક જાતનો વિરોધ રહે છે. પહેલાની બાબતમાં દૂરવર્તી શિક્ષણ આંતરક્રિયા માટેની અવેજીરૂપ છે જ્યારે આ ઉપલબ્ધ નથી હોતું અને માત્ર તેને સામાજિક પ્રવૃત્તિ તરીકે જ માનવામાં આવે છે જ્યારે બીજાને માટે અધ્યયન મૂળભૂત રીતે વૈયક્તિક છે અને દૂરવર્તી શિક્ષણમાં તેની પોતાની ક્ષમતા છે જે જુદા પ્રકારની છે પણ શિક્ષણના પરંપરાગત પ્રકારથી જરા પણ ઉતરતું નથી. બંને અભિગમો આપણે જોયું તે પ્રમાણે વૈયક્તિકતા રજૂ કરે છે. પ્રથમ પ્રકારનો મત ધરાવનારાઓ એ બાબત પર ભાર મૂકે છે કે સ્વઅધ્યયન સામગ્રીઓ સામાન્યતઃ સેંકડો હજારોને પૂરી પાડવામાં આવે છે, પણ સલાહકારો કે ટ્યૂટર્સ દૂરવર્તી શિક્ષણના વિદ્યાર્થીઓને વ્યક્તિગત રીતે શીખવે છે.

બંને વચ્ચે સાતત્ય છે, એક છેડે એવા કાર્યક્રમો છે, જે પ્રત્યક્ષ અધ્યયનની પ્રાથમિક રીતે ટેકસ્ટ અને દૃશ્ય શ્રાવ્ય સાધનોથી પૂર્તિ કરે છે. બીજે છેડે પ્રત્યક્ષતાના પરિબળ સિવાય રેડિયો લાઈન કે ટીવી લાઈન પર કાર્યક્રમો અપાય છે, બંનેની વચ્ચે એવા પણ કાર્યક્રમો છે જે મર્યાદિત સ્વરૂપે પ્રત્યક્ષ વ્યવહારને સાંકળવાનો સખત પ્રયત્ન કરે છે, કાં તો શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે અથવા વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે તેમજ ખાસ સંભાળપૂર્વક તૈયાર કરેલા આંતરક્રિયાત્મક સંવાદો દ્વારા આ બાબત અધ્યયન-અધ્યાપનની પ્રક્રિયામાં મધ્યવર્તી બની રહે છે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - 1

દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રથામાં પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ એક મહત્વનું પરિબળ છે એમ તમે શાથી માનો છો ?

નોંધ : (I) નીચે આપેલ જગામાં તમારો જવાબ લખો.

(II) તમારા જવાબને આ એકમના અંતે આપેલ જવાબ સાથે સરખાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

માનવ પરિબળ

આગળના વિભાગમાં દૂરવર્તી શિક્ષણપ્રથામાં પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ વિશેનો વિરોધાભાસ ઉપસાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. સ્વ-અધ્યયન માટેની સામગ્રી ભલે ગમે તેટલી ગુણવત્તા ધરાવતી હોય, તે તેના લક્ષણ સ્વરૂપે કાયમ રહે છે. તેથી માનવીય પરિબળ દૂરવર્તી શિક્ષણને દૂરસ્થતાથી દૂર લઈ જવા માટે ખૂબ મહત્વનું છે અને વિદ્યાર્થીઓની સમસ્યાઓનું (resolve) નિરાકરણ કરે છે.

આપણે બધા જાણીએ છીએ કે દૂરવર્તી શિક્ષણ વિદ્યાર્થીકેન્દ્રી પ્રથાની આસપાસ રહેલું છે જેમાં અધ્યાપન પ્રવૃત્તિ અધ્યાપનને સુગમ બનાવવા પર કેન્દ્રિત થયેલ હોય છે. સંસ્થાગત કાર્ય અને વ્યક્તિના શિક્ષણાત્મક કાર્ય અધ્યયનની પ્રક્રિયામાં અધ્યાપનના પરિણામને મહત્તમ રીતે પ્રાપ્ત કરવામાં અંતર લાંબુ હોવા છતાં દૂરવર્તી શિક્ષણમાં જે આવડતનો ઉપયોગ થાય છે, તે છે વિદ્યાર્થીઓને અધ્યયનમાં સરળતા કરી આપવાની તૈયારી. તેમાં આ પ્રક્રિયામાં ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. પણ વર્ગખંડમાં કામ કરતા શિક્ષકોની બાબતમાં આમ બનતું નથી. એમાં તો વિષયવસ્તુની પસંદગી અને તેમાં તેની ભાગીદારીનો જ સમાવેશ થાય છે. દૂરવર્તી શિક્ષણમાં જે માનસિક શક્તિનો ઉપયોગ થાય છે તેમાં અધ્યાપનના એક સાધન તરીકે શિક્ષણની ટેકનોલોજીની ભૂમિકા પણ સમજવી જોઈએ. દૂરવર્તી શિક્ષણમાં શિક્ષકે માત્ર વિદ્યાર્થીઓએ રજૂ કરેલ સામગ્રીને ગ્રેડ આપવાનું જ કામ કરવાનું નથી. (સ્વાધ્યાય, પ્રાજેક્ટ પરીક્ષાના ઉત્તરપત્રો વગેરે) આદર્શની રીતે શિક્ષકના કાર્યોમાં નીચેની બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

- વિદ્યાર્થીની શીખવાની તૈયારીનું નિદાન કરવું.
- જે હેતુઓ સિદ્ધ કરવાના છે તે તરફની વિદ્યાર્થીની પ્રગતિનું ધ્યાન રાખવું.
- વિદ્યાર્થીઓની અધ્યયન માટેની મુશ્કેલીઓ ઓળખવી અને શોધી કાઢવી.
- આગળ વધવાના પ્રયત્નમાં પ્રોત્સાહિત અને પડકાર રૂપ વિદ્યાર્થીઓને તૈયાર કરવા.
- વિદ્યાર્થીના અધ્યયનની ગુણવત્તાને ચકાસવી અને તેણે કરેલ પ્રયત્નમાં તેને ગ્રેડ આપવો અને સંસ્થા, શિક્ષક અને સમોવડિયા વચ્ચે અસરકારક દ્વિમાર્ગીય વ્યવહાર જાળવી રાખવો.

તેથી દૂરવર્તી શિક્ષણ એ ખાસ વિશિષ્ટ પ્રકારની શાખા છે જેને માટે શિક્ષકમાં વિશિષ્ટ પ્રકારનાં કૌશલ્યો અને વલણોની જરૂર છે, જેઓ દૂરવર્તી શિક્ષણ આપે છે અને આ પ્રથામાં કોઈપણ પ્રકારના જુદા જુદા સ્તરે કામ કરે છે, જેવાં કે કોર્સ ડિઝાઇનિંગ, કોર્સ ડેવલપિંગ (વિકાસ), કોર્સ પ્રોડક્શન (નિર્માણ), શિક્ષણકાર્ય વગેરે માટે સલાહનું કાર્ય અને મૂલ્યાંકનનું કાર્ય કરે છે.

3.3 પ્રત્યક્ષ બેઠકોની વ્યવસ્થા

સ્થાનિક સહાયક કેન્દ્રો અથવા સ્વાધ્યાયકેન્દ્રો પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ આપવા માટેનાં શ્રેષ્ઠ સ્થળો છે, જે અંગે તમે બ્લોક-1, એકમ-4માં માહિતી મેળવી હતી. દૂરવર્તી વિદ્યાર્થીઓને પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ માટેના સ્થળ અને સમય અંગે અગાઉથી જાણ કરવામાં આવે છે. દૂરવર્તી શિક્ષણની સંસ્થાઓ, દૂરવર્તી યુનિવર્સિટીઓ દરેક કોર્સ માટે પ્રત્યક્ષ બેઠકો અંગે એકમત નથી. શૈક્ષણિક સત્રોમાં કેટલી બેઠકો બોલાવવી એ વિશે મતમતાંતર છે.

પ્રત્યક્ષ બેઠકો વચ્ચેના સમયાંતર અને વિશ્રામ માટે પણ જુદી જુદી સંસ્થાઓ જુદી જુદી નીતિઓ અપનાવે છે.

ઓપન યુનિવર્સિટીઓમાં વિદ્યાકીય સત્ર દરમિયાન સમાહના અંતે અથવા રજાના દિવસોમાં અથવા સાંજના સમયે પ્રત્યક્ષ શિક્ષણની બેઠકો રાખવામાં આવે છે, જ્યારે વ્યક્તિગત સંપર્ક કાર્યક્રમો મોટે ભાગે પત્રવ્યવહારની સંસ્થાઓ સત્રના અંતે જે તે સંસ્થામાં ગોઠવે છે આનો હેતુ વિદ્યાર્થીઓને પરીક્ષા માટે તૈયાર કરવાનો હોય છે.

આ બાબતનો પ્રત્યક્ષ શિક્ષણનો ખ્યાલ આપવા તમને દૂરવર્તી શિક્ષણની પ્રત્યક્ષ બેઠકોમાં 'કેસ-સ્ટડી' (વ્યક્તિ અભ્યાસ) તરફ લઈ જવા જોઈએ. આવી દૂરવર્તી શિક્ષણની સંસ્થાઓ જે પરંપરાગત યુનિવર્સિટીઓ સાથે જોડાયેલી હોય છે તેમનો અભ્યાસ કરવો જરૂરી છે.

અમે કાઉન્સેલિંગ બેઠકો અંગે વિદ્યાર્થીઓના અભિપ્રાયોનો તેમાં સમાવેશ કરેલો છે. આ વિદ્યાર્થીઓની નોંધણી ઇન્દિરાગાંધી ઓપન યુનિવર્સિટીના કોઈ એક પ્રાદેશિક કેન્દ્ર ખાતે થાય છે.

3.3.1 વ્યક્તિગત સંપર્ક કાર્યક્રમ (Personal contact programmes-P.C.P.) ભારતની પત્રવ્યવહાર સંસ્થાઓનો એક વ્યક્તિ અભ્યાસ (case-study)

શ્રી એચ.સી.એસ. રાઠોડ દ્વારા થયેલ વ્યક્તિ અભ્યાસમાં જુદાં જુદાં 14 (correspondence course institutes) CCI કેન્દ્રોમાં વ્યક્તિગત સંપર્ક કાર્યક્રમોમાં પ્રત્યક્ષ શિક્ષણની પર્યાપ્તતા તથા સંવાદિતા અંગે જાણકારી મેળવવામાં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં આ સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓ સ્ટાફની જાણકારીની પણ મોજણી કરવામાં આવી છે. 14 CCI માંથી 100 વિદ્યાર્થીઓનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો હતો.

જુદાં જુદાં શીર્ષકો નીચે પ્રાપ્ત થયેલાં તારણોનો અભ્યાસ કરીએ.

વ્યક્તિગત સંપર્ક કાર્યક્રમની વ્યવસ્થા :

યુજીસીની માર્ગદર્શક રેખાઓ પ્રમાણે પીસીપી માટે 200 વિદ્યાર્થીઓના સમાવેશ થઈ શકે તેવી વ્યવસ્થા આવશ્યક ગણાય. એ બળની નોંધ લેવી જોઈએ કે મોટા ભાગની સંસ્થાઓ તેનું પાલન કરી શકે તેવી નહોતી. આ ન હોવા માટે સંસ્થાઓમાં નીચેનાં કારણો હતાં. નાણાંની ખામી; શહેરમાં નિષ્ણાતોનો અભાવ, વિદ્યાર્થીઓ માટે સગવડનો અભાવ વગેરે. શિક્ષણસત્ર દરમિયાન દરેક અભ્યાસક્રમમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા માટે મતભેદ હતા, વ્યક્તિગત સંપર્ક કાર્યક્રમની પરિવર્તન ક્ષમતા (frequency), વ્યક્તિગત સંપર્ક કાર્યક્રમનાં સ્થળ અને સ્વરૂપ વગેરેમાં પણ મતભેદ હતા. મોટા ભાગના કેન્દ્રોમાં વ્યક્તિગત સંપર્ક કાર્યક્રમ માટે પર્યાપ્ત સ્ટાફનો પણ અભાવ માલૂમ પડ્યો હતો આ રીતે તેમને બીજી કોલેજો તથા યુનિવર્સિટીઓમાંથી તજજ્ઞોને બોલાવવા પડતા તા. 71.42% જેટલી સંસ્થાઓ તજજ્ઞોને બહારથી બોલાવતી હતી.

વ્યક્તિગત સંપર્ક કાર્યક્રમના હેતુઓ :

બધી જ પત્રવ્યવહારની સંસ્થાઓ તેમના વિદ્યાર્થીઓને ઔપચારિક શિક્ષણ આપવા માટે જ આવા કાર્યક્રમનું આયોજન કરતી હતી. વ્યક્તિગત સંપર્ક કાર્યક્રમ પાછળનો આ જ મુખ્ય હેતુ માલૂમ પડ્યો છે. 14માંથી 10 સંસ્થાઓ આ કાર્યક્રમો પરીક્ષા આપવા માટે વિદ્યાર્થીઓને તૈયાર કરવા માટે જ હોય એમ માલૂમ પડ્યું છે. આટલી જ સંખ્યામાં આ સંસ્થાઓ વ્યક્તિગત સંપર્ક કાર્યક્રમના કાર્યક્રમ વિદ્યાર્થીઓની એકલતાને તોડવા માટે જ હતા. આ ત્રીજો હેતુ હતો. અત્યંત નિરાશાજનક બાબત એ હતી કે માત્ર 9 સંસ્થાઓએ જ વિદ્યાર્થીઓની સમસ્યાઓ ઉકેલવાનો હેતુ દર્શાવ્યો હતો અને તે પણ ચોથા ક્રમે, વ્યક્તિગત સંપર્ક કાર્યક્રમોનો મહત્ત્વનો હેતુ વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ તથા સલાહ આપવાનો હતો. પણ આશ્ચર્ય વચ્ચે આ હેતુની પાંચમી અગ્રિમતા હતી. રીતે તે પણ માત્ર 5 સંસ્થાઓએ જ (35.7%)થી બીજા હેતુઓમાં સેમિનાર અને જૂથ ચર્ચા માટે તખ્તો પૂરો પાડીને દૂરવર્તી શિક્ષણ અને પદ્ધતિઓ અંગે માહિતીગાર કરવાનો માલૂમ પડ્યો હતો. આ બાબત વ્યક્તિગત સંપર્ક કાર્યક્રમમાં મુખ્ય ગણાવી શકાય. પણ આ અભ્યાસ એ વાત જણાવે છે કે, આ પ્રથા ભારતના પત્રવ્યવહાર શિક્ષણમાં ખૂબ જ ઉપેક્ષિત રહી છે.

પીસીપીની યથાયોગ્યતા

આ અભ્યાસ એ વાત જણાવે છે કે વ્યક્તિગત સંપર્ક કાર્યક્રમનાં સ્થળો 65% વિદ્યાર્થીઓને યોગ્ય લાગ્યાં હતાં. એ જ રીતે 59.21% વિદ્યાર્થીઓએ જણાવ્યું હતું કે જ્યારે તેમને જરૂર હતી ત્યારે જ આ કાર્યક્રમનું આયોજન થયેલું હતું પણ 40.78% વિદ્યાર્થીઓને આવું લાગ્યું ન હતું. વ્યક્તિગત સંપર્ક કાર્યક્રમમાંથી પ્રવૃત્તિઓ અંગે 65.51% વિદ્યાર્થીઓ સંતુષ્ટ હતા. તેમજ તેમને તેની ગુણવત્તા પણ સારી જણાઈ હતી માત્ર 34.31% વિદ્યાર્થીઓ આનાથી સંતુષ્ટ ન હતા.

વ્યક્તિગત સંપર્ક કાર્યક્રમનું શૈક્ષણિક મૂલ્ય

82.74% વિદ્યાર્થીઓએ એમ જણાવ્યું કે વ્યક્તિગત સંપર્ક કાર્યક્રમ દરમિયાન તેમને પ્રાપ્ત થયેલ જ્ઞાનથી તેમને લાભ થયો હતો. માંડ 17.25% વિદ્યાર્થીઓએ જણાવ્યું કે વ્યક્તિગત સંપર્ક કાર્યક્રમ દરમિયાન ઔપચારિક શિક્ષણથી તેમને કોઈ ફાયદો થયો ન હતો. 33.9% વિદ્યાર્થીઓ એમ ઈચ્છતા હતા કે આ કાર્યક્રમ સંપૂર્ણપણે મરજિયાત હોવો જોઈએ. 61.77% વિદ્યાર્થીઓને એમ લાગ્યું હતું કે જે સમય અને પૈસા તેમણે વ્યક્તિગત સંપર્ક કાર્યક્રમમાં ખર્ચા હતા તે યોગ્ય હતા. એટલી જ સંખ્યાની વિદ્યાર્થીઓને એમ લાગ્યું હતું કે વ્યક્તિગત સંપર્ક કાર્યક્રમ દરમિયાન શિક્ષણ અંગેની તેમની સમસ્યાઓ અંગે ચર્ચા કરવાનો પૂરતો સમય તેમને મળ્યો ન હતો. કદાચ આ જ કારણ હોઈ શકે કે દરેક વિદ્યાર્થીઓને તેમની સમસ્યાઓ

દૂર કરવામાં કોઈ મદદ નથી મળી એમ જણાયું છે. તેમ છતાં આ તારણોના આધારે એ સ્પષ્ટ છે કે વ્યક્તિગત સંપર્ક કાર્યક્રમ અન્વયે થતા કાર્યક્રમો વિદ્યાર્થીઓને માટે ફાયદાકારક છે. (એચ.સી.એસ.રાઠોડના (1995)માં થયેલ વ્યક્તિ અભ્યાસ-Personal contact Programmes of Correspondence Course Institutes in India, An Evaluation, published in IJOLમાં પ્રકાશિત-વોલ્યુમ-4 પાયાસાર રૂપ IJOL અને લેખકની પરવાનગીથી પુનઃપ્રસિદ્ધ.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - 2

તમારી સંસ્થા દ્વારા યોજાયેલ પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ કાર્યક્રમથી તમને કોઈ ફાયદો થયો છે ?

નોંધ : (I) નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારા જવાબો લખો.

(II) આ એકમને અંતે આપેલા જવાબ સાથે તમારા જવાબને સરખાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

કેટલાંક નિરીક્ષણો

- ભારતીય પરંપરાગત યુનિવર્સિટીની સાથે જોડાયેલ CCI ના વ્યક્તિગત સંપર્ક કાર્યક્રમ આયોજિત શ્રી રાઠોડના અભ્યાસના આધારે એક વાત સ્પષ્ટ છે કે અધ્યયન-અધ્યાપન પ્રક્રિયામાં વ્યક્તિગત સંપર્ક કાર્યક્રમ એ ફરજિયાત પરિબળ છે. વિદ્યાર્થીઓને આપવામાં આવેલ અધ્યયન સામગ્રીની વ્યક્તિગત સંપર્ક કાર્યક્રમના અધ્યાપન દ્વારા પૂર્તિ કરવામાં આવે છે. વધુ પડતો ભાર ચમચીથી ખાવા spoon feeding ઉપર છે એટલે કે દૂરવર્તી વિદ્યાર્થીઓ વ્યક્તિગત સંપર્ક કાર્યક્રમ દ્વારા વિષયવસ્તુની આંતરક્રિયાથી ચર્ચા કરે તે કરતાં વધુ તો વિષયવસ્તુનું અધ્યાયન કરાવતાં હોય છે.
- મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓએ તેનો હકારાત્મક અભ્યાસ કર્યો છે. તેથી સામાન્ય ખ્યાલ એવો છે કે વિદ્યાર્થીઓ સામાન્યતઃ મોટી ઉંમરના અને કોઈક જગ્યાએ નોકરી કરતા હોવાથી સ્વતંત્ર છે અને તેથી વ્યક્તિગત સંપર્ક કાર્યક્રમમાં ભાગ લેવા ફરજિયાતપણે તેનો અમલ કરવાનું પસંદ કરતા નથી. પરંતુ આ અભ્યાસમાંથી એ વાત દેખીતી છે કે ભારતના વિદ્યાર્થીઓ માટે આમ કહી શકાય નહીં. શ્રી રાઠોડે (1955) દર્શાવ્યું છે કે તેનું સંભવિત કારણ એ છે કે CCI માં અભ્યાસ કરતા મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ રૂઢિગત પદ્ધતિમાં પ્રવેશ મેળવી શકતા નથી અથવા જેમણે એ અભ્યાસ છોડી દેતા હોય છે તેઓમાંથી હોય છે. તેમની રૂઢિગત ટેવ હોય છે વર્ગમાં શિક્ષકો પાસે ભણવાની. એ સ્થિતિ અહીં પણ તેમને માટે પ્રભુત્વ ધરાવે છે. અને તેથી પ્રત્યક્ષ બેઠકો ફરજિયાત હોવી જોઈએ. તે બાબતને તેઓ પસંદગી આપે છે. જે વિદ્યાર્થીઓ નોકરી કરતા નથી તેઓ આ અભ્યાસને પૂર્ણ સમયની બાબત ગણે છે. માત્ર 33% વિદ્યાર્થીઓએ જ સેવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો છે કે વ્યક્તિગત સંપર્ક કાર્યક્રમ મરજિયાત હોવા જોઈએ કારણ કે સંભવતઃ તેઓ નોકરી કરતા હોય છે અથવા પુખ્ત વયના અભ્યાસીઓ છે તેઓ એવી વ્યક્તિઓનો સમાવેશ કરે છે જેઓ ગ્રામ્ય અથવા દૂરદૂરના અંતરિયાળ સ્થળોમાં રહેતા હોય છે. એટલે તેમને થોડાં સ્થળોએ 7 થી 14 દિવસ માટે સતંત્ર જવાનું અને હાજર રહેવાનું ઘણું અડચણરૂપ અને ખર્ચાળ લાગે છે. છેલ્લે તો એ વાત ભૂલવી ન જોઈએ કે વ્યક્તિગત સંપર્ક કાર્યક્રમનું વિષય વસ્તુ આપવા

માટે જ આયોજન થતું હોય છે તેથી વિદ્યાર્થીઓને તેને હકારાત્મક દષ્ટિએ જોવા સિવાય બીજો કોઈ વિકલ્પ જ નથી હોતો.

- દરેક બીજા વિદ્યાર્થીને એમ લાગ્યું છે કે વ્યક્તિગત સંપર્ક કાર્યક્રમ તેમના સંદેહને અને સમસ્યાઓને દૂર કરવાના હેતુને સિદ્ધ કરતા નથી. તેથી તેમનાં સૂચનોમાં વ્યક્તિગત શિક્ષણ માટેનો આગ્રહ રાખ્યો છે. વ્યક્તિગત સંપર્ક કાર્યક્રમ મુખ્યત્વે માહિતી આપવાનો હેતુ ધરાવે છે તેથી શિક્ષણ આપવાનો કે વ્યક્તિગત સલાહ આપવાની કોઈ સગવડ નથી જે ઓપન યુનિવર્સિટીઓ દ્વારા આયોજિત બેઠકોમાં કાઉન્સેલિંગ માટે શક્ય બની શકે છે. હકીકતમાં, કાઉન્સેલિંગ બેઠકો દૂરવર્તી વિદ્યાર્થીઓ માટે મુખ્યત્વે સમસ્યા ઉકેલ માટે અને વિકાસાત્મક સલાહ તથા માહિતી આપવા માટે જ હોય છે.
- વિદ્યાર્થીઓએ એમ પણ સૂચવ્યું હતું કે વ્યક્તિગત સંપર્ક કાર્યક્રમનું વર્ષમાં ઓછામાં ઓછું ત્રણથી ચાર વખત આયોજન થવું જોઈએ અને પરીક્ષા પહેલાં ઓછામાં ઓછા બે મહિના પહેલાં પૂરું થવું જોઈએ. આમાં એ વાત પ્રતિબિંબિત થાય છે કે શૈક્ષણિક વર્ષ દરમિયાન વ્યક્તિગત સંપર્ક કાર્યક્રમ દ્વારા અપાતી સહાય મહત્વ ધરાવે છે અને તેની જરૂર પણ છે. આજે દૂરવર્તી યુનિવર્સિટીઓમાં બને છે, તે પ્રમાણે થોડાં સ્થળોએ વર્ષમાં એક જ વખત કાઉન્સેલિંગની બેઠકોનું આયોજન કરવામાં આવે છે એ આગળની પદ્ધતિ જેટલું યોગ્ય નથી.
- વિદ્યાર્થીઓનું એક સૂચન એવું પણ હતું કે બહારથી આવતા વિદ્યાર્થીઓને રહેવાની વ્યવસ્થા ઓછા ખર્ચથી સંસ્થાઓએ કરી આપવી જોઈએ. આ બાબત એ વાતનું સૂચન કરે છે કે ઘણા વિદ્યાર્થીઓ માટે વ્યક્તિગત સંપર્ક કાર્યક્રમ નું સ્થળ યોગ્ય ન હતું. જ્યાં વ્યક્તિગત સંપર્ક કાર્યક્રમના વર્ગો ચાલે છે તેવાં સ્થળો ખૂબ મર્યાદિત છે. ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ માટે સ્થળો વધારવાની જરૂર છે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ – 3

તમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ શિક્ષણની બેઠકોમાં હાજર રહેવું ફરજિયાત હોવું જોઈએ?

નોંધ : (I) નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારા જવાબો લખો.

(II) આ એકમને અંતે આપેલા જવાબ સાથે તમારા જવાબને સરખાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

3.3.2 કાઉન્સેલિંગ બેઠક અંગે વિદ્યાર્થીનો અભિપ્રાય ઈગ્નૂનો વ્યક્તિ અભ્યાસ (case study)

ઈગ્નૂ દ્વારા આયોજિત કાઉન્સેલિંગ વિશે શ્રીવાસ્તવ, રેડ્ડી અને કુલઝલેસે એક અભ્યાસ હાથ ધર્યો હતો. આ અભ્યાસના મુખ્ય હેતુઓ હતા નીચેની બાબતોનું પરીક્ષણ કરવાના.

- કાઉન્સેલિંગ બેઠકમાં હાજરી અંગેની પદ્ધતિ
- કાઉન્સેલિંગ બેઠકની ઉપયોગિતા
- કાઉન્સેલિંગ બેઠકમાં હાજર નહીં રહેવાનાં કારણ
- કાઉન્સેલિંગ બેઠકમાં હાથ ધરેલી પ્રવૃત્તિઓ
- કાઉન્સેલિંગ બેઠક હાજર રહેતા પહેલાં વિદ્યાર્થીઓએ કરેલી તૈયારી.

અલબત્ત, આ અભ્યાસ 1995માં હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો. આ અભ્યાસનો વ્યાપ વિસ્તૃત તો 1992માં

સ્નાતક તથા અનુસ્નાતક કક્ષાએ એક પ્રાદેશિક કેન્દ્ર ખાતે નોંધાયેલા 2036 વિદ્યાર્થીઓનું, 1992ની બેચ ઈરાદાપૂર્વક પસંદ કરાયેલ હતી કારણ કે આ પદ્ધતિ બે વર્ષ પહેલાં અમલમાં આવેલી હતી તેથી નવા નોંધાયેલા વિદ્યાર્થીઓ કરતાં આ વિદ્યાર્થીઓના અભિપ્રાયો વધુ વજૂદવાળા હતા. 'Random Samples' પદ્ધતિ 25% વિદ્યાર્થીઓ પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. તેમાં ગ્રામ્ય વિસ્તારની બહેનોને પણ પ્રતિનિધિત્વ આપવામાં આવ્યું હતું. આ અભ્યાસનાં તારણો વિશે જોઈએ.

કાઉન્સેલિંગ બેઠકમાં હાજરીની પદ્ધતિ

62.5 ટકા ઉત્તરદાતાઓએ કાઉન્સેલિંગ બેઠકમાં હાજરી આપી હતી. ઉંમર પ્રમાણે કરેલા પૃથક્કરણમાં એમ જણાયું કે 60 વર્ષ કરતાં વધુ ઉંમરના જે વિદ્યાર્થીઓ હતા તેનું પ્રમાણ 100% હતું, 46 થી 60 વર્ષની ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ 80% હતું, 25 વર્ષની ઓછી ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ 66.7% હતું અને 25થી 45 વર્ષની વચ્ચેના વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ 54.5% હતું, જે સ્ત્રીઓ અને પુરુષો હાજર રહ્યા હતાં તેનું પ્રમાણ બંનેમાં એકસરખું 62.5% હતું. જો કે ગ્રામ્ય વિસ્તારના રહેવાસીઓમાંથી માત્ર 50% એ જ હાજરી આપી હતી.

કાઉન્સેલિંગ બેઠકની ઉપયોગિતા

ઉત્તરદાતાઓમાંથી 39.7% ને એમ લાગ્યું હતું કે આ બેઠક ઉપયોગી હતી. 39.0%ને એમ લાગ્યું હતું કે થોડી ઘણી ઉપયોગી હતી અને 21.3%ને જરાય ઉપયોગી જણાઈ ન હતી. ઉત્તરદાતાઓએ સહઅભ્યાસીઓ સાથેની મુલાકાતના મુદ્દાને સૌથી વધારે મહત્ત્વ આપ્યું હતું, જેનાથી 45.3% વિદ્યાર્થીઓને લાગ્યું કે તેથી આ અભ્યાસ પૂરો કરવા માટે ઉત્સાહમાં વધારો થયો હતો. 32.8%ને એમ લાગ્યું કે કાઉન્સેલિંગ બેઠકથી વધુ વાંચવા માટે ઉત્સાહમાં વધારો થયો હતો. 29.7% ને એમ લાગ્યું કે બેઠક ઉપયોગી હતી કારણ કે તેમાં ઉપયોગી ચર્ચાઓ થતી હતી એસાઈનમેન્ટ માટે સારું માર્ગદર્શન મળતું હતું. ઉત્તરદાતાઓમાંથી 25% ને એ એટલા માટે ઉપયોગી લાગી કે જે કાઉન્સેલર્સ દૃશ્યશ્રાવ્ય સાધનોનો ઉપયોગ કરતા હતા, 23.4% એ જણાવ્યું હતું કે તેમનાં સંદેહ દૂર થયા હતા, 29.1% વિદ્યાર્થીઓને ચર્ચાઓ સર્વગ્રાહી જણાઈ હતી, 20.3% ને એમ લાગ્યું હતું કે પાઠ, સ્ક્રીપ્ટ કે એકમમાં આપેલ સામગ્રી કરતાં અહીં વધારે આવરણ કરવામાં આવ્યું હતું. 26.6% માટેના અનુકૂળ સમયની પસંદગીથી તેમને આનંદ થયો હતો.

રસ પડે તેવી વાત છે કે 45 વર્ષથી ઉપરના બધા જ ઉત્તરદાતાઓને બેઠક ઉપયોગી જણાઈ હતી જ્યારે 25 વર્ષની ઉંમર કરતાં નાના વિદ્યાર્થીઓમાંથી 75% વિદ્યાર્થીઓને, 26045 ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓમાં 57.6% ને ઉપયોગિતા જણાઈ છે. ગ્રામ્ય તથા શહેરી વિસ્તારના ઉત્તરદાતાઓમાંથી બંનેના અભિપ્રાયો એકસરખા માલૂમ પડ્યા હતા. દા.ત., 67.2% અને 66.7% સ્ત્રીઓની (67%) સરખામણીમાં પુરુષોને (70%) આ બેઠકો વધુ ઉપયોગી માલૂમ પડી હતી.

કાઉન્સેલિંગ બેઠકમાં હાજરી નહીં આપવાનાં કારણો

જે ઉત્તરદાતાઓ કાઉન્સેલિંગ બેઠકમાં હાજર નહોતા રહ્યા તેમણે તે માટેનાં કારણો પણ આપેલાં હતાં. 45.3% એ એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો હતો કે અભ્યાસકેન્દ્રો એમના નિવાસસ્થાનેથી એટલા બધા દૂર હતાં કે ત્યાં હાજર રહેવું તેમને માટે શક્ય ન હતું, 29.7% એ એમ જણાવ્યું કે તેઓએ તેમના વ્યવસાયમાં પૂર્ણ સમય હાજર રહેવાનું હતું, 21.9%ને એમ લાગ્યું હતું કે આ બેઠક અપેક્ષા મુજબની ન હતી. 21.9% ને SIMS માં કોઈ તકલીફ જણાઈ ન હતી. 17.2% કોટ્રોલિક મુશ્કેલીઓને કારણે હાજર રહી શક્યા ન હતા. 14.1ને એમ લાગ્યું હતું કે કાઉન્સેલર્સ SIMS સાથે સંમત ન હતા. 10.9 ટ્યુટોરિયલ માટેના સમયની અનુકૂળતા ન હતી તેથી હાજર રહ્યા નહોતા. 7.8% પૈસાની અગવડને કારણે હાજર રહી શક્યા ન હતા.

શહેરમાં રહેતા ઉત્તરદાતાઓમાંથી 44.8% નએ હાજર ન રહી શકવા માટેનાં કારણોમાં એમ જણાવ્યું હતું કે અભ્યાસકેન્દ્ર ખૂબ દૂર રાખવામાં આવેલ હતું, અલબત્ત કેન્દ્ર શહેરમાં જ રાખવામાં આવ્યું હતું. ગ્રામ્ય વિસ્તારના 50% ઉત્તરદાતાઓ એ જ કારણ રજૂ કર્યું હતું. વધુમાં 50% ને એમ લાગ્યું હતું કે SIMS વિશે તેમને કોઈ મુશ્કેલી ન હતી. 37.5% સ્ત્રીઓને લાગ્યું હતું કે અભ્યાસકેન્દ્ર ઘણું દૂર હતું. 32.5% લોકોને લાગ્યું કે પૂર્ણ સમયના વ્યવસાયને કારણે તેઓ હાજર રહી શક્યા ન હતાં. 25% સ્ત્રી ઉત્તરદાતાઓ કોટ્રોલિક ફરજોને લીધે હાજર રહી શકી ન હતી.

કાઉન્સેલિંગ બેઠક દરમિયાન પ્રવૃત્તિઓ

એ બાબત રસદાયક છે કે 50% ઉત્તરદાતાઓએ તેમની પ્રશ્નાવલીમાં દર્શાવ્યું હતું કે તેઓ વ્યાખ્યાન અને ચર્ચાનું શ્રવણ કરતાં હતાં અને તેની નોંધ પણ કરતા હતા. જ્યારે 15.6% માત્ર સાંભળતા જ હતાં. 46.9%

ભાગ લેનારાઓ પ્રશ્નો પૂછતા હતા, 45.3% વીડિયો કેસેટ નિહાળતા હતા અને 15.6% ગ્રામ્ય કેસેટો સાંભળતા હતા. 50% ગ્રામ્ય અને શહેરી ઉત્તરદાતાઓ ચર્ચા નોંધ કરતા હતા. પણ બીજી બધી બાબતોમાં શહેરી ઉત્તરદાતાઓ ગ્રામ્ય વિસ્તારના ઉત્તરદાતાઓ કરતાં વધુ ભાગ લેતા હતા. જાતિ (sex) અનુસાર કરેલ પૃથક્કરણમાં એમ માલૂમ પડ્યું હતું કે પુરુષો સ્ત્રીઓ કરતાં વધુ પ્રમાણમાં ભાગ લેતા હતા. સિવાય કે જ્યારે નોંધ કરવાની હતી, જેમાં પ્રમાણ 50% નું હતું.

કાઉન્સેલિંગ બેઠકમાં હાજરી આપવા માટે દૂરવર્તી વિદ્યાર્થીઓની તૈયારીઓ

દૂરવર્તી વિદ્યાર્થીઓની કાઉન્સેલિંગ બેઠકમાં સક્રિય ભાગીદારી તેમના આવતા પહેલાંની પૂર્વ તૈયારી સાથે સીધી રીતે જોડાયેલી છે. 54.7% ઉત્તરદાતાઓએ આવતાં પહેલાં સુસંગત સામગ્રીનું અધ્યયન કર્યું હતું. 48.4% એ આવતાં પહેલાં જાતતાપસ માહિતી 29.1% 'self-check exercise' જેવું સ્વ-મૂલ્યાંકનકાર્ય પૂર્ણ કર્યું હતું. વિદ્યાર્થીઓ તેઓ જે પ્રશ્નો પૂછવા માંગતા હતા તેની યાદી પણ લાવ્યા હતા.

46થી 60 ની વયજૂથના બધા જ વિદ્યાર્થીઓ સુસંગત કોર્સ સામગ્રીનો અભ્યાસ કર્યો હતો. બધી જ મનોયત્ન પણ જો કરીને ચેક કરી હતી. પણ 40% વિદ્યાર્થીઓ જ જે પ્રશ્નોની સ્પષ્ટતા કરવાની હતી તેની નોંધ કરી હતી. સૌથી વધારે ઉંમરનું જૂથ એટલે કે 60 વર્ષથી ઉપરના લોકોના જૂથમાંથી માત્ર 50% એ જ SIMS વાંચ્યું હતું, મનોયત્નનું મૂલ્યાંકન કર્યું હતું અને અહીં આવતા પહેલાં તેમના પ્રશ્નોની યાદી કરી હતી. 25 કરતાં ઓછી ઉંમરના જૂથમાં પણ આના જેવા જ ઉત્તરોમાં કોઈ નોંધપાત્ર તફાવત જોવા મળ્યો નથી. જાતિ (sex) પ્રમાણે 60% પુરુષોએ SIMS નું વાચન કર્યું હતું જ્યારે સ્ત્રીઓમાંથી 45.8% સ્ત્રીઓએ બેઠકમાં હાજરી આપતાં પહેલાં વાચન કર્યું હતું. પણ રસદાયક બાબત એ છે કે ટકાવારી પ્રમાણે વધારે સ્ત્રીઓએ મનોયત્નનું જાતે મૂલ્યાંકન કર્યું હતું. પણ આવતાં પહેલાં પ્રશ્નોની યાદી બનાવવાની બાબતમાં તેનાથી વિપરિત પરિસ્થિતિ જોવા મળી હતી.

1996માં મંજુલિકા, એસ. રેડી, વેણુગોપાળ વી અને હુબજેલે દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલ અભ્યાસમાંથી તારવેલ સાર 'કાઉન્સેલિંગ અંગે વિદ્યાર્થીઓનો અભિપ્રાય' : ઈંદિરા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ઓપન યુનિવર્સિટીનો અનુભવ WOL, Vol 5, નં. 2 પાનાં 19-20. IJOL ના તંત્રીની પરવાનગીથી પુનઃ પ્રસિદ્ધ.

કેટલાંક નિરીક્ષણો

- 'ઈગ્નૂ'ની કાઉન્સેલિંગ બેઠક અંગે થયેલ અભ્યાસ (1996) પરથી એક હકીકત બહાર આવી છે કે બધા જ દૂરવર્તી વિદ્યાર્થીઓએ કાઉન્સેલિંગ બેઠકમાં હાજરી આપી ન હતી. CCIS ના અગાઉના અભ્યાસમાં હાજરીનો મુદ્દો ઉઠાવવામાં આવ્યો ન હતો કારણ કે વ્યક્તિગત સંપર્ક કાર્યક્રમ એ ફરજિયાત ઘટક છે જ્યારે ઈગ્નૂમાં કે અન્ય દૂરવર્તી યુનિવર્સિટીમાં વિદ્યાર્થીઓને માટે કાઉન્સેલિંગ બેઠકમાં હાજર રહેવાનું ફરજિયાત નથી. તેથી 37.5% વિદ્યાર્થીઓ કાઉન્સેલિંગ બેઠકમાં હાજર રહેતા ન હતા. કાઉન્સેલિંગ બેઠક સ્વાધ્યાય કેન્દ્રોમાં ચાલે છે જે શહેરી વિસ્તારમાં આવેલાં હોય છે. ત્યાં ભાગ્યે જ 50% વિદ્યાર્થીઓ હાજરી આપે છે. જે 45% વિદ્યાર્થીઓ કાઉન્સેલિંગ બેઠકમાં હાજર નહોતા રહ્યા તેમણે જણાવ્યું કે તેઓ દૂર દૂરના કેન્દ્રોને કારણે હાજર રહી શક્યા ન હતા. તેથી દૂરના અંતરે આવેલ ગ્રામપ્રદેશમાં રહેતા વિદ્યાર્થીઓને સવલતો કરી આપવા અભ્યાસ કેન્દ્રો ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં સ્થાપવાની જરૂર છે. તેનાથી વિદ્યાર્થીઓને કાઉન્સેલિંગ સહાય કરવાની વૈકલ્પિક વ્યવસ્થા તેઓ ઊભી કરી શકે છે અને દેશના તમામ ભાગોમાં ટેલિકોમ્યુનિકેશન ટેકનોલોજી ઉપલબ્ધ કરાવી શકે છે.
- લગભગ 80% ઉત્તરદાતાઓને એમ માલૂમ પડ્યું કે કાઉન્સેલિંગ બેઠક ઉપયોગી છે. જે મુખ્ય કારણ એમણે દર્શાવ્યું એ છે કે તેનાથી તેમને સહઅભ્યાસીઓ સાથે મળવાની અને ચર્ચા કરવાની તક મળે છે તેમને માટે માત્ર પ્રેરણાત્મક જ નથી બની રહેતું પણ તેમનો રસ પણ વધારે છે. વળી, વ્યક્તિગત શિક્ષણથી અને કાઉન્સેલિંગથી તેમના મનમાં સંદેહો પણ દૂર થઈ શક્યા હતા.
- 50% કરતાં પણ વધુ ભાગ લેનારાઓ એમ જણાવે છે કે કાઉન્સેલિંગ બેઠકમાં આવતાં પહેલાં તેમણે તૈયારીઓ કરી હતી. કાઉન્સેલિંગ બેઠક વ્યક્તિગત સંપર્ક કાર્યક્રમની માફક ભાષણની બેઠક નથી તેથી અભ્યાસીઓએ કાઉન્સેલિંગ બેઠકમાં આવતાં પહેલાં સ્વ-અધ્યયન સામગ્રીનો અભ્યાસ કરવો જો એ એવી અપેક્ષા છે. કાઉન્સેલિંગ બેઠકમાં સંદેહો દૂર કરવા માટે સમય

બનાવીને જૂથમાં રહેલા સૌથી વધુ શરમાળ વિદ્યાર્થીને કોઈ પણ પ્રકારની ધમકી ન લાગે તથા તેમના પર દબાણ ન થાય તે ખાસ જોવું જોઈએ. આ માટે વિદ્યાર્થીઓ લાઈનમાં બેસે તે કરતાં ગોળ ફરતા બેસીને ચર્ચા કરે એ મહત્વનું છે. આનાથી વિદ્યાર્થીઓ પાછળ બેસી રહે એ પરિસ્થિતિ નિવારવી જોઈએ, જેથી જૂથના દરેકને સૌના મૌખિક હાવભાવ જોઈ શકે તો તેમને ખૂબ હળવાશ લાગે.

એ વાત મહત્વની છે કે સંદર્ભે કરતાં પ્રક્રિયા વધુ અગત્યની બાબત ગણવી જોઈએ. પ્રશ્નોત્તરી, વિચારોની ભાગીદારી, ચર્ચા અને પ્રશ્નોને ઉકેલવાની પ્રક્રિયાઓ અધ્યયન પ્રક્રિયામાં વધુ ફાળો આપી શકે. જો કાઉન્સેલર/ટ્યૂટર માત્ર લાંબું ભાષણ જ આપે તો અસરકારક અધ્યયન બની શકે તેની કોઈ ખાતરી નથી.

પ્રત્યક્ષ અધ્યયન બેઠકમાં કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ અત્યંત શરમાળ હોવાના. જો એક પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે તો એકના એક જ અવાજો ઉત્તર રૂપે સંભળાવાના. સૌથી શરમાળ વિદ્યાર્થીઓને જો જવાબ આપવાની ફરજ પાડવામાં આવે તો તેઓ અકળામણ અનુભવવાના. આમાં સરળ રસ્તો એ છે કે જૂથમાં મગજને ખૂબ કસવા.

દરેક જણને એક કાપલી ઉપર કે એક કાર્ડ પર પ્રશ્ન આપવામાં આવે. વિદ્યાર્થીઓ તેના ઉત્તરો લખે અને ત્યાર બાદ દીવાલ પર તેને ચોટાડે. બધી એકબીજાના ઉત્તરો જુએ. આ પ્રકારની જોડાણ પદ્ધતિ શરમાળ વિદ્યાર્થીઓ માટે વધુ હળવી બનશે અને તેમને સમાન રીતે ભાગ લેવા દેશે. હકીકતમાં એક બે વિદ્યાર્થીઓ જ બધા પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપે તેના કરતાં સૌના પ્રદાનથી મૌખિક ચર્ચા થાય એ વધુ સારી બાબત છે.

એવી બીજી પણ જૂથ અધ્યયન તરકીબો છે જેવી કે buzz sessions ચર્ચાઓ સેમિનાર, brain storming પેનલ ચર્ચા વગેરે.

સ્થાનિક વિદ્યા સલાહકારોના બનાવેલા સ્ટાફને તેમની નીચે જણાવેલ જવાબદારીમાં પ્રેરિત કરવાથી વધુ મદદરૂપ બની શકાય.

- વિદ્યાર્થી દ્વારા પ્રારંભ કરાયેલા સ્વાધ્યાયો પરના સંવાદ દરમિયાન તેમના લખાણના જવાબ આપવા અને તેમના કાર્યનું મૂલ્યાંકન કરવું.
- અભ્યાસકેન્દ્રોમાં પ્રત્યક્ષ બેઠકમાં ચર્ચાને આગળ વધારવી
- વિદ્યાર્થી જે કાંઈ પૂછવા માગતા હોય અથવા અભ્યાસ સામગ્રી પર કંઈ ગૂંચવણ હોય તો તેના જવાબ આપવા.
- દૂરવર્તી શિક્ષણને અનુરૂપ અભ્યાસના કૌશલ્યને વિકસાવવામાં મદદ કરીને સ્વતંત્ર અભ્યાસી બને તેમાં તેમને મદદ કરવી
- અભ્યાસની શરૂઆતમાં, પ્રથમ સ્વઅધ્યાય વખતે કે પરીક્ષાના સમયે જ્યારે તેઓ અભ્યાસમાં કંઈક મર્યાદાઓ અનુભવતા હોય ત્યારે વિદ્યાર્થીઓને પ્રોત્સાહન આપવું અને સહાય કરવી.
- પર્યાપ્ત રેકોર્ડ જાળવી રાખવા, સંસ્થાના નિયમોનું અર્થઘટન કરવું અને નિરીક્ષક સ્ટાફની સાથે સહકાર કરવો.

પરંપરાગત પ્રત્યક્ષ શિક્ષકો કરતાં આ સાવ જુદી જ ભૂમિકા છે અને તેમાં તફાવતો પર ભાર મૂકીને તેના પર પ્રકાશ પાડી શકાય. આ નીચે પ્રમાણે છે :

- બીજા લોકોએ તૈયાર કરેલો અને લખેલો અભ્યાસક્રમ શીખવવો.
- સમૂહ-માધ્યમો (રેડિયો-ટીવી, વિગેરે)નો બહોળો ઉપયોગ કરવો.
- અભ્યાસની નૂતન પદ્ધતિમાં અભ્યાસ કૌશલ્ય અંગે વધુ કાળજી રાખવી
- મોટી ઉંમરના અભ્યાસીઓ જેમનામાં અનુભવોની વિશાળતા તથા ઊંચા પ્રકારની પ્રેરણા હોય છે તેમની સાથે કામ કરવું.

- “કાઉન્સેલર” અને “એસેસર”ની “(assessor)” મૂલ્યાંકન-કારની ભૂમિકાઓ વચ્ચેના શક્ય તનાવ વચ્ચે કામ કરવું.

આ એક નવા પડકારો રજૂ કરતી ભૂમિકા છે અને શૈક્ષણિક કર્મચારીગણ જુદીજુદી જરૂરિયાતોની માગણી કરે છે. આને જો હકારાત્મક દૃષ્ટિબિંદુથી સ્વીકારવામાં આવે તો તે ઉત્તેજનાપૂર્ણ બની શકે. સંસ્થાએ પોતે જ એના કર્મચારી ગણ પાસેની અપેક્ષાઓ સ્પષ્ટ કરવી પડે. તેના માટે નીચેની જરૂરિયાતો છે :

- ફરજ અને પદ્ધતિ અંગે સ્પષ્ટ રીતે વર્ણન કરવું.
- કોન્ટ્રેક્ટને લગતી સ્પષ્ટ સ્થિતિ પ્રસ્થાપિત કરવી.
- સારી રીતે વિચારપૂર્ણ અને સર્વગ્રાહી માહિતી અને તાલીમ પૂરી પાડવી.

ઘણી વખત શૈક્ષણિક અને કાઉન્સેલિંગની સહાય આપતા, કેન્દ્રથી દૂરના વિસ્તારોમાંથી કર્મચારીગણની ખંડ સમયના આધાર પર નિમણૂક આપવામાં આવે છે. આ દૂરવર્તી શિક્ષણની સંસ્થાઓ માટે લાભદાયક છે, કારણ કે તેમાં અનુભવી કેળવણીકારોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે જેઓને આશાથી એમ લાગશે કે દૂરવર્તી શિક્ષણ સાથેનો તેમનો તાજો અનુભવ તેમના પૂર્ણ સમયના કામમાં પણ નવી દૃષ્ટિ આપશે. અમારો એ પણ અનુભવ છે કે તે સ્નાતકો આ તબક્કે શિક્ષણમાં કામ ન પણ કરતા હોય છતાં તેમને પણ ઘણું બધું આપવાનું હોય છે. ખાસ કરીને જો કામ એજ તેમના માટે મુખ્ય સ્ત્રોત બની શકતું હોય. આપણે UKOU અને IGNOU માંના કાઉન્સેલરોની ભૂમિકા વિશે અહીં દૃષ્ટાંત નહીં આપીએ.

3.4.1 ટ્યૂટર્સ અને ટ્યૂટર કાઉન્સેલર્સની UKOU (યુ. કે. ઓપન યુનિવર્સિટી ખાતે) ભૂમિકા

વિદ્યાર્થીઓને સહાય કરનાર દ્વારા UKOU જે કામ કરવામાં આવે છે તેનું નીચે એક લિસ્ટ રજૂ કરવામાં આવ્યું છે.

a) લેખિત કામ પર ટીકા ટિપ્પણી કરવા બાબત

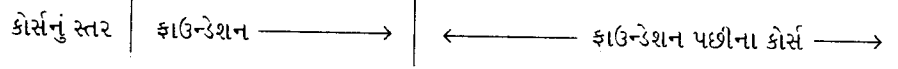
- પરત કરેલ લેખિત કામ પર ગ્રેડ આપવી
- ચર્ચા દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસક્રમ સમજવા માટે મદદરૂપ બનવું.
- પ્રત્યક્ષ રીતે અથવા ટેલિફોન પર પ્રસંગોપાત ચર્ચાઓ કરવી.
- જાત મહેનત માટે વિદ્યાર્થીઓનાં જૂથ પાડવાં.
- અભ્યાસક્રમની સામગ્રી પર (પ્રતિભાવ) (feedback) આપવો અને પૂરા સમયના સ્ટાફને વિદ્યાર્થીઓની સમસ્યાઓ અંગે માર્ગદર્શન આપવું.

(b) શીખવા અંગેની પદ્ધતિમાં વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તરો આપવા.

- વિદ્યાર્થીઓને તેમના આયોજનમાં મદદ કરવી.
- જ્યારે સમસ્યા ઉદભવે ત્યારે વિદ્યાર્થીઓવતી સંસ્થાઓ સાથે વાતચીત કરવી.
- જરૂર હોય તો અરજદારોને સલાહ આપવી
- ફી આપવી, સ્વાધ્યાયો મોડા સ્થાપવા વગેરે જેવી વહીવટી સમસ્યાઓ પર વહીવટલક્ષી માર્ગદર્શન આપવું
- અભ્યાસકૌશલ્યો વિકસાવવામાં વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવી.

કોઈ પણ દૂરવર્તી શિક્ષણની સહાયક એવા જરૂરી એવી સર્વગ્રાહી યાદી છે. UKOU માં આ કામને પાર પાડવા માટે બે પ્રકારના સ્ટાફની નિમણૂક કરવામાં આવે છે અને યુકેની પરિભાષામાં તેઓ ટ્યૂટર કે ટ્યૂટર કાઉન્સેલર તરીકે માન્ય થયેલા હોય છે. વિદ્યાર્થી સાથેના તેમના સંબંધો નીચે આકૃતિમાં દર્શાવ્યા છે.

1	1	1	1/2	1/2	1	1
ટ્યૂટર	ટ્યૂટર A	ટ્યૂટર B	ટ્યૂટર C	ટ્યૂટર D	ટ્યૂટર E	ટ્યૂટર F
કાઉન્સેલર						

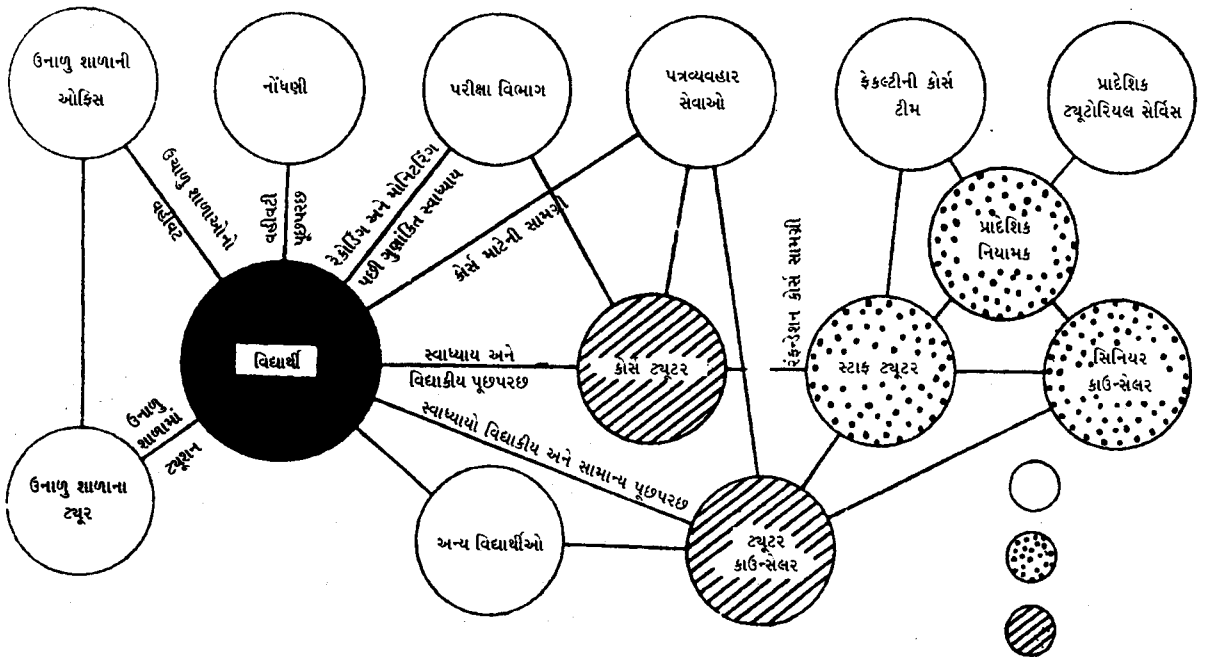
આકૃતિ 3.1 ટ્યૂટર કાઉન્સેલર અને ટ્યૂટરની જવાબદારીઓ

ટ્યૂટર્સ ઉપરના ચેકલિસ્ટમાંની ખાલી જગ્યામાં દર્શાવેલ બધાં કાર્યો કરે છે. (જુઓ ઉપરના એકલિસ્ટનો ભાગ a) અને જે કોર્સ ભણાવવામાં આવે છે તેના તેઓ નિષ્ણાત હોય છે. બધા જ વિદ્યાર્થીઓ જેનાથી શરૂઆત કરે છે તેના પાંચ ફાઉન્ડેશન કોર્સમાંથી એક કોર્સ ટ્યૂટર શીખવે છે. એ તેઓ ખાલી જગ્યા નીચે આપેલ યાદી શૈક્ષણિક સહાય કરવા સાથે સંકળાયેલ છે (જુઓ વિભાગ b)

યુનિવર્સિટી ફાઉન્ડેશન કોર્સની સહાય માટે વધુ સ્રોતોની ફાળવણી કરે છે કારણ કે તેનાથી એ વાત સમજાય છે કે વિદ્યાર્થીઓને દૂરવર્તી શિક્ષણના પ્રથમ વર્ષમાં સૌથી વધારે મદદની જરૂર છે. આકૃતિ દર્શાવે છે તે પ્રમાણે ટ્યૂટર કાઉન્સેલર શૈક્ષણિક સલાહકાર તરીકે કામ કરવાનું ચાલું રાખે છે. (ઉપર b નીચે ફરજોની યાદી આપેલ છે) આખા અભ્યાસ દરમિયાન સંપર્કનું સાતત્ય પૂરું પાડે છે.

ટ્યૂટર કાઉન્સેલરની ભૂમિકા વિશે હાલનાં વર્ષોમાં કેટલીક ચર્ચાઓ ચાલી રહી છે અને કેટલાક સ્ટાફ એમ જણાવે છે કે IGNOU ના મોડેલને અનુસરવું જોઈએ. જેમાં સ્ટાફના એક જ સભ્ય જેને એકેડેમિક કાઉન્સેલર કહેવામાં આવે છે તે બધી ફરજો નિભાવે છે.

વિદ્યાર્થીની સહાય વ્યવસ્થાની સંકુલતા નીચે આકૃતિ (F. 3.2)માં દર્શાવેલ છે.

3.2 યુનિવર્સિટી અંતર્ગત વ્યવહાર ખૂબ ગીચ વસ્તી ધરાવતા દેશમાં પ્રમાણમાં સારી એવી સ્રોત પ્રથાના વર્ણનનો આમાં સમાવેશ થાય છે. હવે પછીના સેક્શનમાં ઈગ્નૂના એકેડેમિક કાઉન્સેલરની ભૂમિકા અને કાર્યો વિશે અભ્યાસ કરીશું.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો

(a) અભ્યાસકેન્દ્રમાં સંસ્થાના મુખ્ય મથકમાં નીચેનામાંથી કયાં કાર્યો બજાવી શકાય તેમ છે ?

- 1 વિદ્યાર્થીઓ માટે 'કમ્પ્યુટર ટર્મિનલ ઈન્ડક્શન'ની બેઠક ચલાવવી.
- 2 એવા સ્ટાફની વ્યવસ્થા કરવી જે માહિતી તથા તાલીમની વ્યવસ્થા કરે.
- 3 સત્રને અંતે વિદ્યાર્થીઓની પાર્ટી ગોઠવે.
- 4 અભ્યાસકેન્દ્રની હેન્ડબુક પ્રસિદ્ધ કરે અને તેની વહેંચણી કરે.
- 5 નવા પાર્ટ-ટાઈમ એકેડેમિક કાઉન્સેલરની નિમણૂક કરે.
- 6 અભ્યાસકેન્દ્રની નાણાંકીય ચુકવણી અંગે ફરી વિચારે.

(b)

- 1 અભ્યાસના પુસ્તકમાંથી ખૂટતું પાનું ફરી મૂકે.
- 2 બીમાર વિદ્યાર્થી દ્વારા રજૂ કરવામાં આવનાર સ્વાધ્યાય માટે ટાઈમ ટેબલ અંગે સંમતિ મેળવવી
- 3 વિદ્યાર્થી માટે લોનની બાંહેધરી આપવી
- 4 પરીક્ષાની સમસ્યા અંગે પ્રશ્નો અને ઉત્તરો માટે થોડા સમય ફાળવવો.
- 5 કાગળ પર પોતાની સહી અંગે તમે સાક્ષી આપો એ બાબતમાં વિદ્યાર્થીને સહાય કરવી

નોંધ : (i) નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારો જવાબ લખો.

(ii) એકમને અંતે આપેલ જવાબો સાથે તમારા જવાબોની સરખામણી કરો.

- (a) 1 .....
- 2 .....
- 3 .....
- 4 .....
- 5 .....

- (b) 1. હા/ના
2. હા/ના
3. હા/ના
4. હા/ના
5. હા/ના

વિભાગો 3.4 અને 3.4.1 UKOU ના સિનિયર કાઉન્સેલર ડેરેક સ્પેન્સર દ્વારા આપવામાં આવ્યા છે અને કોર્સ ES-313 કોર્સના બ્લોક 2 ના યુનિટ 3ના પુનરાવર્તિત થયા વગરની આવૃત્તિમાંથી લીધેલ છે.

3.4.2 ઈગ્નૂમાં ('એકેડેમિક કાઉન્સેલર્સ') શૈક્ષણિક કાઉન્સેલર્સની ભૂમિકા અને તેનાં કાર્યો તમે જાણો છો તે પ્રમાણે મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ જેઓ દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રથામાં દાખલ થાય

છે. તેમને બહોળા પ્રમાણમાં સામાન્ય કાઉન્સેલિંગની સાથે થોડાક “ટ્યૂટરિંગ”ની પણ જરૂર પડે છે. ઈંગ્નૂમાં આ પ્રકારની સંયુક્ત “સામાન્ય કાઉન્સેલિંગ” અને “શૈક્ષણિક ટ્યૂટરિંગ” ‘academic counselling’ (સલાહ) કહે છે અને જે વ્યક્તિ એકેડેમિક-શૈક્ષણિક કાઉન્સેલિંગનું કામ કરે છે તેને “એકેડેમિક કાઉન્સેલર” કહેવામાં આવે છે.

સામાન્ય કાઉન્સેલર (સલાહકાર) તરીકે દૂરસ્થ એવા વિદ્યાર્થીઓને શીખવા માટે અભિમુખ કરવા, તેમને આ પ્રથાથી પરિચિત કરવા અને શીખવાની પ્રક્રિયામાં આડે આવતી બિનશૈક્ષણિક સમસ્યાઓને ઉકેલવામાં મદદ કરવી એ કાર્યો અપેક્ષિત છે. ટ્યૂટર તરીકે એ વિષયનિષ્ણાત છે જ્યાં વિષય સાથે સંબંધિત એવી સમસ્યાઓને હલ કરવા પર ભાર મૂકે છે.

શિક્ષણના કાઉન્સેલર પાસે એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે કે શિક્ષણના કાર્યના ભાગીદાર તરીકેની તેની કામગીરીમાં તેણે આધુનિક શોધખોળોનો ઉપયોગ કરીને અમુદ્રિત સાધનો પણ વાપરવાં, જેથી અધ્યયન-અધ્યાપન પ્રક્રિયા વધુ સરળ બને, જેવાં કે પ્રત્યક્ષ બેઠકો દરમિયાન શ્રાવ્ય કેસેટ રેકોર્ડર, વીડિયો કેસેટ રેકોર્ડસ, ટેલિફોન્સ, ટેલિકોન્ફરન્સિંગ (કેટલાક કેન્દ્રોમાં મર્યાદિત પણે શક્ય હોય છે જ્યારે પ્રાદેશિક કેન્દ્રમાં તો અવશ્ય હોય છે) અને હવે તો કમ્પ્યૂટર્સ પણ ખરાં.

શિક્ષણના કાઉન્સેલરની ભૂમિકાનો આધાર એને જે કામ સોંપાયું છે તેના પર છે. દા.ત., પૂર્વ-સ્નાતક કક્ષાના કાર્યક્રમમાં કાઉન્સેલરની જવાબદારીઓ વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ અને ગાણિતિક કૌશલ્યમાં કાર્યરત બનાવવાની છે. જ્યારે સ્નાતક કક્ષાના અભ્યાસક્રમો માટે તેમનામાં તેઓ જે કંઈ શીખ્યા છે અને જેનાથી પરિચિત છે એ બાબતે વિશ્વાસ પ્રગટાવવાનું તથા તેમાં સુધારો કરવાનું કાર્ય કાઉન્સેલરે કરવાનું છે. કાઉન્સેલરના આ અભિગમ વચ્ચેનો ફેરફાર પ્રાથમિક છે કારણ કે બંને કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓની જરૂરિયાત જુદી જુદી છે. પ્રથમ પ્રકાર એવાઓનો છે જેમને કોઈપણ ઔપચારિક શિક્ષણ મળ્યું ન હતું. જ્યારે જેઓ ફાઉન્ડેશન કોર્સમાં દાખલ થાય છે તેમને ઉચ્ચતર માધ્યમિક સુધીનું શિક્ષણ તો હતું જ, અથવા ઈંગ્નૂની BPP અધ્યયન સ્કીમથી કદાચ તેઓ ટેવાયેલા હતા. બીજી બાજુ મેનેજમેન્ટ કાર્યક્રમના કાઉન્સેલર માટે એવા વિદ્યાર્થીઓનો સામનો કરવાનો આવે કે જેમને ખૂબ બહોળો અનુભવ પણ હોય. છતાં પણ કાઉન્સેલરની પાયાની જવાબદારીઓ તો એક જ રહે છે માર્ગદર્શન આપવું, માહિતી આપવી, મદદ કરવી અને ટૂંકમાં આ પદ્ધતિમાં તેઓ સંતોષકારક પ્રગતિ કરે તે માટે વિદ્યાર્થીઓને સહાયરૂપ બનવું. કાઉન્સેલરે વિદ્યાર્થીઓની શૈક્ષણિક તેમ જ વ્યક્તિગત જરૂરિયાતો વિશે કાળજી રાખવાની હોય છે. શૈક્ષણિક કાઉન્સેલરની ફરજો નીચે મુજબ છે :

- ફોન અથવા પત્રવ્યવહારથી સંપર્ક ચાલુ રાખવા વિદ્યાર્થીને પ્રોત્સાહિત કરવો અને તેની સાથે સંપર્ક રાખવા માટે પ્રારંભ કરવાની ઈચ્છા ધરાવવી.
- સ્વાધ્યાય કેન્દ્રમાં રહેલ યુનિવર્સિટી પુસ્તકાલયનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તે અંગે વિદ્યાર્થીઓને માર્ગદર્શન આપવું.
- મુદ્રિત માધ્યમમાં આપેલ સ્વમૂલ્યાંકન માટેની કસોટી દરમિયાન શોધી કાઢવું અને અધ્યયનના કયા ભાગમાં તે નબળો છે તે શોધી કાઢવા પ્રતિપોષણ આપવું.
- અધ્યયન માટેનાં સામાન્ય કૌશલ્યોનો તેમ જ તેમના વ્યક્તિગત પ્રશ્નો અંગે સાંભળવા માટે તેનો પરિચય કરવો.
- વિદ્યાર્થીને તમામ સુસંગત પરિબળોનો ખ્યાલ કરીને એક નિર્ણયે પહોંચવા માટે ચર્ચામાં સામેલ કરવો.
- કાઉન્સેલર શિક્ષક કરતાં વધુ તો મિત્ર હોવો જોઈએ. એવી સલાહ આપવાની નવી ભૂમિકાનું તત્વ જે તેમાં છે તે તેણે ખાસ દર્શાવવું જોઈએ.

ઈગ્નૂના શૈક્ષણિક કાઉન્સેલરનાં મુખ્ય કાર્યો

કાઉન્સેલિંગ	શિક્ષણ આપવું	સમૂહ માધ્યમનો ઉપયોગ	અંદાજ તથા મૂલ્યાંકન
(અધ્યયન અંગેની મુશ્કેલી દૂર કરવા મદદ રૂપ બનવું)	(સંતોષકારક વિદ્યાકીય ધોરણો પ્રાપ્ત કરવામાં મદદ કરવી)	(અમુદ્રિત માધ્યમો જેવા કે ટી.વી., રેડિયો વગેરેનો યોગ્ય રીતે બહોળો ઉપયોગ કરવો)	(પ્રતિપોષણ-પ્રતિભાવ feed-back આપવું અને આંતરક્રિયાત્મક કડીઓ સ્થાપિત કરવી)

બીજી ખૂબ મહત્વની જવાબદારી જે શૈક્ષણિક કાઉન્સેલરોને સોંપવામાં આવી છે તે એ છે કે વિદ્યાર્થીના સ્વાધ્યાયના જવાબોને ગ્રેડ આપવા અને તેના પર જરૂરી સૂચનો કરવાં. આ સૂચનો હકારાત્મક અને રચનાત્મક હોવાં જોઈએ. સાથોસાથ આ સૂચનોએ દૂરસ્થ વિદ્યાર્થીને દૂરવર્તી શિક્ષણ પૂરું પાડવું જોઈએ.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - 6

ઈગ્નૂના શૈક્ષણિક કાઉન્સેલરનાં વિશિષ્ટ કાર્યોની તમે યાદી બનાવી શકો ?

- નોંધ : (I) નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારા જવાબો લખો.
 (II) આ એકમને અંતે આપેલા જવાબ સાથે તમારા જવાબને સરખાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

આ રીતે અસરકારક શૈક્ષણિક કાઉન્સેલરની પાયાની જરૂરિયાતો નીચે મુજબ છે :

- કાઉન્સેલિંગ માટે તે જે અભ્યાસક્રમ લે છે તેનું સારું એવું જ્ઞાન તેની પાસે હોવું જોઈએ.
- વિદ્યાર્થીમાં વિદ્યાર્થી તરીકે અને એક વ્યક્તિ તરીકે યોગ્ય અને ટકી રહે તેવો રસ તેણે કેળવવો જોઈએ.
- ખૂબ જ ચોકસાઈથી નિરીક્ષણ કરવાની તેની શક્તિ હોવી જોઈએ અને સમાનુભૂતિ હોવી જોઈએ. એટલે કે વિદ્યાર્થી શું જુએ છે અને શું કહે છે તે સમજવાની શક્તિ હોવી જોઈએ અને તેને પોતાને વિદ્યાર્થીના સ્થાને મૂકીને તેની સમસ્યાઓને સમજવાની શક્તિ તેનામાં હોવી જોઈએ.
- યુનિવર્સિટી વિશે તેનામાં પૂરું જ્ઞાન હોવું જોઈએ જેથી વિદ્યાર્થીઓને વધારે ખલેલ વિના તેમના હેતુને તેઓ સિદ્ધ કરી શકે.

ઈગ્નૂમાં સંબંધિત શાળા, જે અભ્યાસ માટે કાર્યક્રમ તૈયાર કરે છે તે કાર્યક્રમ માટે જરૂરી એવા સક્ષમ કાઉન્સેલરની યોગ્યતા અને અનુભવને આધારે નક્કી કરે છે. આ રીતે દરેક કાર્યક્રમ માટે એક યોગ્યતા કાર્યક્રમ હોય છે જે શૈક્ષણિક કાઉન્સેલરની યોગ્યતા માટેનું એક ધોરણ criterion નક્કી કરે છે.

નવી નિમણૂક પામેલા કાઉન્સેલરો માટે સામાન્યતઃ બે દિવસનો ---વર્ગના કાર્યક્રમ પ્રાદેશિક કેન્દ્રમાં ગોઠવવામાં આવે છે જેમાં મુખ્ય પંથકની શાળાઓના તજજ્ઞો, એકેડેમિક સ્ટાફના

નિષ્ણાતોને તેમ જ અનભવીઓને સ્થાનિક તથા બહારના કેન્દ્રોમાંથી નિષ્ણાત તરીકે બોલાવવામાં આવે છે. આ તાલીમ પામેલા કાઉન્સેલરની જવાબદારી અભ્યાસકેન્દ્રોમાં (1) માહિતી આપનાર (2) કાઉન્સેલર અને (3) મૂલ્યાંકનકાર તરીકેની મૂળભૂત જવાબદારી નિભાવે છે.

ધોરણો જાળવી રાખવા માટે યુનિવર્સિટી જુદી જુદી રીતે શૈક્ષણિક કાઉન્સેલર્સની કામગીરી અંગે દેખરેખ રાખે છે, જેવી કે કેન્દ્રોના માસવાર રિપોર્ટ, ઈગ્નૂના સ્ટાફની અભ્યાસકેન્દ્રોની મુલાકાતો અને સ્વાધ્યાયોની કુલ સંખ્યામાંથી રજી.ની ચકાસણી જે જે તે સ્કૂલના ફેકલ્ટી સભ્ય દ્વારા થાય છે.

3.5 સારાંશ

આ એકમમાં અમે બેઠક માટેની સગવડ અંગે જવાબદાર એવા પરિબળો તરફ તમારું ધ્યાન દોર્યું છે અને તે કયા હેતુઓ અને ઉદ્દેશો ધરાવે છે તેની વાત કરી છે. અમે પ્રત્યક્ષ બેઠક માટેની એક ઝાંખી કરાવી છે અને તેમાં જે સહાયક સ્ટાફ રોકાયેલ હોય છે તેમણે શું કરવાનું હોય છે તે પણ દર્શાવ્યું છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો : શક્ય જવાબો

①

આ પ્રશ્નના તમારા જવાબમાં દૂરવર્તી શિક્ષણમાં પ્રત્યક્ષ બેઠકની જોગવાઈ માટે જવાબદાર એવાં પરિબળો અંગે તમે વિચાર્યું હશે. અમને ખાતરી છે કે તમે નીચે દર્શાવેલ ચાવીરૂપ પરિબળોની યાદી વિશે પણ તમે વિચાર્યું હશે.

- દૂરવર્તી શિક્ષણમાં માનવપરિબળ
- દૂરવર્તી વિદ્યાર્થીની એકલતા/અલગતા તોડવાની જરૂર
- વિદ્યાર્થીની જરૂરિયાતો જે અર્નત છે તેને પૂર્ણ કરવી
- શિક્ષણ આપવાની અને વ્યક્તિગત ટ્યૂટરિંગશિક્ષણ તથા કાઉન્સેલિંગ પૂરું પાડવાની જરૂર.

②

આ પ્રશ્નનો જવાબ આપવા માટે તમારે તમારા પોતાના અનુભવો જણાવવા પડશે. અહીં અમે ચાવીરૂપ મુદ્દાઓ રજૂ કરીએ છીએ, પણ અમે આશા રાખીએ છીએ તમે બીજા પણ વિચાર્યા હશે.

- તમારી એકલતા દૂર થઈ.
- તમારી શૈક્ષણિક તથા શૈક્ષણિક સમસ્યાઓ દૂર થઈ અથવા અંશતઃ ઓછી થઈ.
- તમે તમારી સમસ્યાઓની ચર્ચા કરવા પ્રોત્સાહિત થયા.
- કાઉન્સેલર સાથેની તથા સહપાઠીઓ સાથેની આંતરક્રિયાથી તમને ફાયદો થયો.
- તમારા સ્વાધ્યાય કેન્દ્ર દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી સવલતોનો અસરકારક ઉપયોગથી કરવા તમે પ્રોત્સાહિત થયા.
- સમયસર અભ્યાસક્રમ પૂરો કરવા માટે તમે પ્રેરિત બન્યા.

③

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા માટે તમારા પોતાના વિચારો હોવા જરૂરી છે. તમને લાગ્યું હશે કે પ્રત્યક્ષ બેઠક કાંતો ફરજિયાત હોવી જોઈએ કાંતો મરજિયાત. તમારી પસંદગી પર આધાર રાખીને તે માટે તમે કારણો પણ આપ્યાં હશે.

4

આ પ્રશ્નના ઉત્તર માટે તમારો પોતાનો અભિપ્રાય અને અનુભવોની જરૂર પડશે. તમે કાઉન્સેલિંગ બેઠકમાં હાજર રહેતા હશો તો તમને તેમાંથી થયેલ લાભો તમે દર્શાવ્યા હશે. જો તમે કાઉન્સેલિંગ બેઠકમાં હાજર નહીં રહ્યા હો તો તમે તમારા પોતાનાં કારણો પણ જણાવ્યાં હશે.

5

(a) 2, 4, 5, 6 મુખ્ય મથકોમાં (બધા જ વહીવટી કાર્યો) અભ્યાસકેન્દ્ર 1, 3 (વિદ્યાર્થીને સાંકળની પ્રવૃત્તિઓ)

(b) આદર્શ રીત એ છે કે મધ્યસ્થ વિતરણ વિભાગે આ જોવું જોઈએ, 2 અને 4 બહુ સ્પષ્ટ જવાબદારીઓ છે, 3 વ્યક્તિગત બાબત છે અને તમારે માટે નથી. 5 અધરી બાબત છે, કારણ કે તમે વ્યક્તિ તરીકે મદદ કરી શકો, પણ તે તમારી ફરજ નથી બનતી.

6

ઈગ્નૂના શૈક્ષણિક કાઉન્સેલરનાં વિશિષ્ટ કાર્યો -

- દૂરવર્તી અભ્યાસમાં વિદ્યાર્થીઓને પ્રવૃત્ત કરવા.
- ઈચ્છનીય દિશામાં સ્વ-અધ્યયન માટે માર્ગદર્શન આપવું.
- અયોગ્ય અધ્યયનને ઓળખવું અને તેને દૂર કરવું.
- અમુદ્રિત શૈક્ષણિક ભાગીદારી પૂરી પાડવી.
- વ્યક્તિની વિશિષ્ટ સમસ્યાઓને ઓળખવી અને અધ્યયન માટેની કોઈ ખામી હોય તો તેને દૂર કરવામાં મદદ કરવી.
- સ્વાધ્યાયોના જવાબો પર સૂચનો આપીને દૂરવર્તી અધ્યયન કરાવવું.
- વિદ્યાર્થીઓના સ્વાધ્યાયોને ગ્રેડ આપવા.

References

Holmberg, B. (1986) *Growth and Structure of Distance Education*, London : Croom Helm.

Kaye, and Rumble (Ed) (1981) *Distance Teaching for Higher and Adult Education*, London : Croom Helm.

Keegan, D. (1989) *Foundations of Distance Education*, London : Routledge.

Manjulika, S., Venugopal, V. and Fulzele (1996) Student Opinion of Counselling : The Experience of Indira Gandhi National Open University, *Indian Journal of Open Learning*, 5(1), 19-29.

Race, Phil (1994) *The Open Learning Handbook, Second Edition*, London : Kogan Page.

Rathore, H.C.S. (1993) *Management of Distance Education in India*, New Delhi : Ashish Publishing House.

Rathore, H.C.S. (1995) "Personal Contact Programmes of Correspondence Institutes in India : An Evaluation," *Indian Journal of Open Learning*, 4(1), 15-21.

Spencer, Derek (1995) "Role of Tutors and Tutor Counsellors at the UKOU," in PGDDE Course, ES-313, Block 2, Unit 3, New Delhi, IGNOU.

નોંધ

સ્ટાફ ટ્રેનિંગ એન્ડ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ
ઓફ ડિસ્ટન્સ એજ્યુકેશન
ઈન્દિરા ગાંધી
નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટી

ES-313

અધ્યેતા સહાયક સેવાઓ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર
ઓપન યુનિવર્સિટી

વિભાગ

3

સ્વાધ્યાય દ્વારા પ્રત્યાયન

Interaction Through Assignments

એકમ 1

અધ્યાપકની નોંધ 9
(Tutor-Comments)

એકમ 2

પત્રાચાર દ્વારા અધ્યાપન 23
(Tutoring Through Correspondence)

એકમ 3

મૂલ્યાંકન અને કક્ષાનિર્ધારણ 35
(Assessment and Grading)

એકમ 4

પૂરક પ્રત્યાયન 45
(Supplemental Interaction)

Expert Committee (Original)

Late Prof.G.Ram Reddy, Chairman Ex-Vice-Chancellor IGNOU, New Delhi	Prof. B.S.Sharma Ex-Pro-Vice-Chancellor IGNOU, New Delhi	Prof. BN.Koul, Convenor Ex-Pro-Vice-Chancellor STRIDE, IGNOU, New Delhi
Prof.S.K.Verma Ex-Vice-Chancellor Central Institute of English and Foreign Languages Hyderabad Prof.O.S.Dewal Ex-Director Central Institute of Educational Technology New Delhi	Prof.P.M.Deshpande Ex-Director Distance Education Council IGNOU, New Delhi	Mr.David Seligman Ex-Chief Technical Adviser Central Institute of Educational Technology New Delhi
	Prof.Bakshish Singh Ex-Consultant (Distance Education) University Grants Commission New Delhi	Mr.Ruddar Dutt Ex-Principal School of Correspondence Education University of Delhi, Delhi

Expert Committee (Revision)

Prof.A.W.Khan, Chairman Vice-Chancellor, IGNOU, New Delhi	Prof.B.N.Koul Director, Distance Education Centre, University of West Indies, Barbados Prof.M.B.Menon Chairman, National Open School, New Delhi Mr.Ruddar Dutt Ex-Principal School of Correspondence Education University of Delhi, Delhi	Prof.S.K.Panda, Professor Prof.S.P.Mullick, Professor (Retd.) Dr.C.R.K. Murthy, Reader Dr. Manjulika Srivastava, Reader Dr.Madhu Parhar, Reader Dr.Basanti Pradhan, Reader Dr.Sanjaya Mishra, Lecturer STRIDE, IGNOU
Prof.V.S.Prasad Rector, BRAOU Hyderabad	Prof. P.R.Ramanujam, Convener Director, STRIDE IGNOU, New Delhi	
Prof.M.Mukhopadhyay Senior Fellow National Institute of Educational Planning & Administration, New Delhi Dr. Mavis Kelly Educational Developer School of External Studies Univ. of Queensland, Australia		

Course Preparation Team : (Original)

Content Contributors B.N. Koul (Units 1, 2, 3 and 4) Pro-Vice Chancellor STRIDE/IGNOU	Unit Design and Editing K. Murugan STRIDE/IGNOU P.R. Ramanujam STRIDE/IGNOU S.K. Panda AIU New Delhi	Chief Editor B.N.Koul Pro-Vice Chancellor STRIDE/IGNOU
--	---	--

Course Revision

Course Contributors Prof. B.N. Koul (Units 1, 2, 3 and 4)	Revised by Dr. Manjulika Srivastava STRIDE, IGNOU	Programme Coordination Prof.P.R. Ramanujam STRIDE, IGNOU Course Coordination Dr. Manjulika Srivastava STRIDE, IGNOU
---	--	--

Acknowledgments are due to Prof.S.K.Panda and Dr. Madhu Parhar for Checking the CRC

Print Production

T. R. Manoj, Section Officer (Publication), STRIDE, IGNOU, New Delhi

© Copyright : October, 2000

Indira Gandhi National Open University, 1987 (First Edition)
1995 (Second Edition)
2000 (Third Edition)

ISBN-81-7605-943-9

All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form, by mimeograph or any other means, without permission in writing from the Indira Gandhi National Open University.

Further information about Staff Training and Research Institute of Distance Education (STRIDE) and the Indira Gandhi National Open University courses may be obtained from the University office at Maidan Garhi, New Delhi-110068, India

Printed and published on behalf of Indira Gandhi National Open University by Prof. P.R. Ramanujam, Director, Staff Training and Research Institute Distance Education.

Laser typeset by Jay CompuSoft, H-296, Uday Niketan, Naraina Vihar, New Delhi - 110028.

Cover Design by Sabyasachi Panja

Printed at : Bengal Offset Works, 335 Khajoor Road, Karol Bagh, New Delhi-110005

આ પુસ્તિકામાં અભ્યાસ - સામગ્રી મૂળે ઇન્દિરા ગાંધી નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટી,
નવી દિલ્હી, દ્વારા તૈયાર કરાવવામાં આવી છે. તેની સંમતિથી
ડૉ. બાબસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી - અમદાવાદ એ
તેનો ગુજરાતી અનુવાદ કરાવી આ પુસ્તિકા પ્રસિદ્ધ કરી છે.

પ્રત 1000

વર્ષ 2002

અનુવાદક

પ્રા. ઘનશ્યામ વાસુદેવ મહેતા

ડી-104, વલ્લભવિહાર કોમ્પ્લેક્ષ,
આજવા રોડ,
વડોદરા-390 019.

પરામર્શક (વિષય)

ડૉ. કિરીટ વી. ત્રિવેદી

63. શાલીમાર એપાર્ટમેન્ટ,
આશ્રમ રોડ,
અમદાવાદ-380 009.

પરામર્શક (ભાષા)

ડૉ. વસંતરાય બી. દવે

26, હિન્દુકોલોની,
સરદાર પટેલ સ્ટેડિયમ પાસે,
નવરંગપુરા, અમદાવાદ-380 009.

સંપાદક અને સંકલન

શ્રી નટુભાઈ રાવલ
25, આરતી સોસાયટી,
મદ્રાસીના મંદિર પાસે,
મણિનગર (ઈસ્ટ)
અમદાવાદ-380 008.

સંપાદન

પ્રિ. જી. એન. ગોસાઈ

નિયામક,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
ડફનાળા, શાહીબાગ, અમદાવાદ-380 003.

સંયોજન

સહાયક

શ્રી એસ. એચ. બારોટ

મદદનીશ કુલસચિવ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
ડફનાળા, શાહીબાગ, અમદાવાદ-380 003.

શ્રીમતી બીના એમ. પારેખ

વ્યાખ્યાતા, (કોમર્સ/મેનેજમેન્ટ)

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
ડફનાળા, શાહીબાગ, અમદાવાદ-380 003.

પ્રકાશક

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
સરકારી બંગલા નંબર - 9, ડફનાળા, શાહીબાગ, અમદાવાદ - 380 003, ટે. નં. 2869690
©, સર્વ હક સ્વાધીન. આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈ પણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
મિમિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈ પણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

અભ્યાસક્રમ : ES-313 અધ્યેતા સહાયક સેવાઓ

બ્લોક 1 : સહાયક સેવાઓ; આવશ્યકતા અને પ્રયુક્તિઓ

અધ્યેતાસહાય : સ્વરૂપ

- એકમ 1 : અધ્યેતા સહાય એટલે શું ? શા માટે ? કેવી રીતે ?
- એકમ 2 : વાચન કૌશલ્ય
- એકમ 3 : અધ્યયન કૌશલ્ય
- એકમ 4 : અધ્યેતા સેવા માટે સંસ્થાઓની વ્યવસ્થા

બ્લોક 2 : સલાહ અને શૈક્ષણિક સેવાઓ

- એકમ 1 : પરિભાષા અગત્ય અને સ્થિતિ
- એકમ 2 : સૈદ્ધાંતિક, પ્રાયોગિક અને માધ્યમો દ્વારા સલાહ
- એકમ 3 : પ્રત્યક્ષ બેઠકો

બ્લોક 3 : સ્વાધ્યાય દ્વારા પરસ્પર સંવાદ

- એકમ 1 : શિક્ષકનાં ટીકા ટીપ્પણ
- એકમ 2 : પત્રવ્યવહાર દ્વારા શિક્ષણ
- એકમ 3 : તપાસણી અને ક્રમાંક
- એકમ 4 : પૂરક પારસ્પરિક અસર

બ્લોક 4 : અધ્યેતા સહાય: વ્યાપક દર્શન; વ્યક્તિ અભ્યાસ

- એકમ 1 : વિકાસાત્મક દેશોનો વ્યક્ત અભ્યાસ; ભારત
- એકમ 2 : વિકાસાત્મક દેશોનો વ્યક્ત અભ્યાસ
- એકમ 3 : વિકાસાત્મક દેશોનો વ્યક્ત અભ્યાસ; ચીન, હોંગકોંગ અને થાઈલેન્ડ, બાંગ્લાદેશ, ઈરાન અને શ્રીલંકા
- એકમ 4 : વિકાસાત્મક દેશોનો વ્યક્ત અભ્યાસ; ઝીમ્બાબ્વે, યુગાન્ડા અને દક્ષિણ આફ્રિકા
- એકમ 5 : ઔદ્યોગિક દેશોનો વ્યક્ત અભ્યાસ; ઓસ્ટ્રેલિયા, ઈઝરાયેલ અને જાપાન
- એકમ 6 : ઔદ્યોગિક દેશોનો વ્યક્ત અભ્યાસ; કેનેડા, યુનાઈટેડ કીંગડમ અને યુ.એસ.એ.

બ્લોક 5 : અધ્યેતા સહાય; અભ્યાસલેખોનાં અવલોકન

- એકમ 1 : પ્રાસ્તાવિક
- એકમ 2 : અધ્યેતાઓ અભ્યાસ અભિમુખ કેમ થતા નથી ?
- એકમ 3 : દૂરવર્તી શિક્ષણ; વિરોધાભાસી શબ્દો
- એકમ 4 : પરિવર્તનશીલ રજૂઆત : આજીવન અધ્યયનનો વ્યાપક દૃષ્ટિકોણ
- એકમ 5 : પરિવર્તનશીલ શિક્ષણ માટે ગ્રાહક પસંદગી
- એકમ 6 : મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયમાં માહિતી આધારિત કૌશલ્યો અને સંદર્ભ આધારિત અધ્યયન
- એકમ 7 : કમ્પ્યુટર કોન્ફરન્સીંગના માધ્યમ દ્વારા સહકારમૂલક અધ્યયન પર્યાવરણની વ્યવસ્થા : એશિયન સમાજ અને સંસ્કૃતિના સંદર્ભમાં સમસ્યાઓ અને પડકારો.

વિભાગ 3 : સ્વાધ્યાય દ્વારા પ્રત્યાયન

વિભાગની પ્રસ્તાવના :

'પોષક સેવાઓ' પર આધારિત અભ્યાસક્રમ પાંચ વિભાગમાં વહેંચાયેલો છે. આ વિભાગ તેમાંનો ત્રીજો છે. આમાં ચાર એકમ છે. પ્રથમ વિભાગમાં પોષક સેવાઓની આવશ્યકતા, અધ્યેતાને પોતાને મદદરૂપ થઈ શકે તેવાં સાધનો તેમ જ આવી સેવાઓના સંસ્થાકીય માળખાની વાત છે. બીજા વિભાગમાં આ સેવાઓના એક મહત્વના અંગ એવા 'માર્ગદર્શન' પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. આ શબ્દનો ઉપયોગ બંને અર્થમાં કરવામાં આવ્યો છે : એક પરંપરાગત અર્થ અને બીજો દૂર શિક્ષણના સંદર્ભમાં વિસ્તૃત અર્થ. આ સેવાઓનું ત્રીજું ઘટક-સ્વાધ્યાય - તે કામ કરતા શિક્ષકો પાસેથી સાંપડી રહે છે. તેની ચર્ચા આ (ત્રીજા) વિભાગમાં કરવામાં આવી છે.

વર્ગખંડમાં જીવંત પરિસ્થિતિ પ્રવર્તતી હોય છે અને તેમાં માનવીય માધ્યમ એટલે કે શિક્ષક અધ્યયનને અસરકર્તા બની રહે છે તેમ કહેવાનો રિવાજ થઈ પડ્યો છે આથી એવું ગૃહિત થાય છે કે દૂર શિક્ષણમાં અધ્યયન-અધ્યાપન સંપન્ન થઈ શકે નહિ કારણ કે તેમાં શિક્ષક કરે છે તે કામગીરી કરનાર કોઈ હોતું નથી.

આ વિભાગમાં વર્ગખંડના શિક્ષકથી અલગ એવી દૂર શિક્ષણના શિક્ષકની કેટલીક કામગીરી પરખવામાં આવી છે.

અધ્યેતા-અધ્યાપક વચ્ચેનો વૈયક્તિક સંપર્ક ન્યૂનતમ રહેતો હોવાને કારણે સ્વાધ્યાય-પ્રતિચાર પરની અધ્યાપકની નોંધ ચાવીરૂપ ભાગ ભજવે. પહેલા એકમમાં શૈક્ષણિક અને બિનશૈક્ષણિક નોંધના પ્રકારોની રજૂઆત સાથે અધ્યાપનને અસરકારક બનાવવા માટે અધ્યાપકે આદર્શ તરીકે શૈક્ષણિક પ્રકારની નોંધ લખવી જોઈએ તેવું સૂચન છે. બીજા બે એકમ(2, 3)માં શિક્ષકોને પીડતી ગ્રંથિઓ અને ખામીઓની વાત કરવા સાથે તે ક્ષતિઓને તાલીમ તથા અમલીકરણ દ્વારા નિવારી શકાય તેની સમજ આપવામાં આવી છે.

સ્વાધ્યાય-પ્રતિચારની ચકાસણી, નોંધ લેખન કે કક્ષાનિર્ધારણ કરે એટલે શિક્ષકનું કામ પૂરું નથી થતું. તેણે, અંતિમ પ્રતિચાર તરીકે, અધ્યેતાની પૂછપરછના સમજપૂર્વકના જવાબ પણ આપવા જોઈએ. અંતિમ એકમ(4)માં આ બાબતની ચર્ચા છે.

નીચે આ એકમોની માળખાગત રૂપરેખા આપી છે. તે જોવાથી એકમ અને તેના વિભાગો સમજવામાં મદદ થશે.

એકમ (સંબંધિત એકમનો અનુક્રમ નંબર)

X.0 હેતુઓ

X.1 પ્રસ્તાવના

X.2 વિભાગ : 1 (મુખ્ય બાબત/થીમ)

X.2.1 વિભાગ 1 પેટા વિભાગ 1

X.2.2 વિભાગ 1 પેટા વિભાગ 2

.....

.....

X.3 વિભાગ : 2 (મુખ્ય બાબત/થીમ)

X.3.1 વિભાગ 2 પેટા વિભાગ 1

X.3.4 વિભાગ 2 પેટા વિભાગ 2

.....

.....

| | | | |

X.n જરા જોઈ લઈએ.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના શક્ય ઉત્તર

આ મનોધર્મનો ચોક્કામાં આપ્યાં છે, જેથી તે સબંગ પાઠથી અલગ પડે.

યોજનામાં સૂચવ્યું છે તે પ્રમાણે, વાયનની સરળતા અને અર્થગ્રહણ સુગમ બનાવવા માટે એકમનું વિભાગોમાં વિભાજન કર્યું છે. દરેક વિભાગ મોટા (કેપિટલ બ્લોક)* અક્ષરે અને પેટા વિભાગ પ્રમાણમાં નાના પણ મોટા અક્ષરે† અક્ષરે દર્શાવ્યા છે. પેટા વિભાગમાંના મહત્વના મુદ્દા એથી પણ નાના અને મોટા** અક્ષરે દર્શાવ્યા છે. આથી તે મુદ્દાઓને પિછાનવાની સરળતા રહે. એકસૂત્રતા માટે સમગ્ર અભ્યાસક્રમમાંના દરેક એકમ માટે આ યોજના અપનાવી છે.

દરેક એકમનો પ્રારંભ ઉદ્દેશોથી છે. તેમાં ટૂંકમાં બે બાબતો છે : એકમમાં શું સમાવિષ્ટ છે તે અને એકમને અંતે અધ્યેતા પાસેથી શી અપેક્ષા રહેશે તે.

‘જરા જોઈ લઈએ’ હેઠળ પુનરાવર્તન અને સંદર્ભ માટે સારાંશ છે.

‘ચકાસી લઈએ’માં સ્વમૂલ્યાંકન કસોટી છે. ક્યારેક દરેક એકમના અંતે સંભવિત/આદર્શ જવાબો સાથેની સ્વમૂલ્યાંકન કસોટી છે.

એકમ વાંચતાં જતાં મહત્વના મુદ્દા નોંધતા જવાનું મન થાય. તે માટે જ બાજુમાંનો હાંસિયો મોટો રાખ્યો છે. તેમાં લખવાથી પરીક્ષાની તૈયારી કરવામાં તેમજ વિગતો પર સમગ્રતયા નજર કરવામાં સરળતા રહેશે. સમય પણ બચશે. આ માટે હાંસિયાનો ઉપયોગ અવશ્ય કરતા રહો. આનાથી તમને વાયનનું સાતત્ય જાળવવામાં, ‘ચકાસી લઈએ’ના જવાબો લખવામાં અને સ્પષ્ટતા મેળવવા જેવી બાબત અલગ તારવવામાં સરળતા રહેશે.

‘ચકાસી લઈએ’ના જવાબો આપવા માટે ખાસી જગા અપાઈ છે તેમ લાગે છે. તમારા જવાબો લખી લીધા પછી એકમને અંતે આપેલા જવાબો સાથે સરખાવી જોશો તો તમને જગા આપ્યાનો હેતુ સંતોષપ્રદ રીતે સિદ્ધ થશે. જવાબ લખતાં પહેલાં પાછળના જવાબ જોઈ લેવાની સહેજે થતી લાલચને તમે રોકી શકશો. (પાછળ આપેલા નમૂનાના જવાબ ઉત્તમ જવાબો જ છે એમ કહી ના શકાય.)

‘ચકાસી લઈએ’ના જવાબો તપાસવા માટે અમને મોકલવાના નથી પણ વાયન કરતાં કરતાં યોગ્ય દિશામાં આગળ વધવા માટેના સાધન તરીકે છે.

દરેક વિભાગમાં એકંદરે એક સ્વાધ્યાય કે તેનો એક ભાગ હશે. ક્યારેક એક સ્વાધ્યાયનો જવાબ લખવા માટે એક કરતાં વિશેષ એકમ વાંચવાની જરૂર પડશે. તમારે તમારા સ્વાધ્યાય-પ્રતિચારો અમને તપાસવા અને નોંધ લખવા માટે મોકલવાના છે. અભ્યાસક્રમ દીઠ બેથી ત્રણ સ્વાધ્યાયો કરવાના રહેશે. સ્વાધ્યાયો અલગ મોકલવામાં આવ્યા છે. તે દર વર્ષે બદલાય છે.

આ સ્વાધ્યાય કરતી વખતે મેળવવાની કેટલીક બાબતો આ છે :

- માર્ગદર્શિકામાં જણાવ્યા પ્રમાણે તમારો ક્રમાંક સ્પષ્ટ રીતે લખો.
- જવાબમાં તમારા અનુભવો અને તમે અગાઉ જે વાંચ્યું હોય તેને સાંકળી લો.
- સ્વાધ્યાય કાળજીપૂર્વક લખવા માટે વિભાગમાં આપેલી સામગ્રી અને વિશેષ વાયનસામગ્રીનો શ્રેષ્ઠ વિનિયોગ કરો.

એકમ 1 અધ્યાપકની નોંધ (Tutor-Comments)

રૂપરેખા

- 1.0 ઉદ્દેશો
- 1.1 પ્રસ્તાવના
- 1.2 દૂરશિક્ષણના શિક્ષકની પરખ
  - 1.2.1 વર્ગખંડ શિક્ષકની એકંદર કામગીરી
  - 1.2.2 દૂરશિક્ષણના શિક્ષકને ઓળખવો
- 1.3 અધ્યાપકની નોંધનું મહત્ત્વ
  - 1.3.1 શૈક્ષણિક પ્રત્યાયન
  - 1.3.2 વૈયક્તિક પ્રત્યાયન
  - 1.3.3 પૂરક પ્રત્યાયન
- 1.4 અધ્યાપકની નોંધના પ્રકારો
  - 1.4.1 હાનિકારક નોંધ (હા.નોં.)
  - 1.4.2 પોકળ નોંધ (પો.નોં.)
  - 1.4.3 ગેરમાર્ગે દોરતી નોંધ (ગે.નોં.)
  - 1.4.4 નિરર્થક નોંધ (નિ.નોં.)
  - 1.4.5 નકારાત્મક નોંધ (ન.નોં.)
  - 1.4.6 હકારાત્મક નોંધ (હ.નોં.)
  - 1.4.7 રચનાત્મક નોંધ (ર.નોં.)
  - 1.4.8 વ્યાપક નોંધ (વ્યા.નોં.)
  - 1.4.9 વૈયક્તિક નોંધ (વે.નોં.)
- 1.5 જરા જોઈ લઈએ...

1.0 ઉદ્દેશો

આ એકમમાં દૂરશિક્ષણના શિક્ષકને પરખવાનો અને પછી તેની લેખિત ટિપ્પણી ઉપસાવવાનો પ્રયત્ન છે. તે પછી તેની નોંધને પરખી, તે નોંધ પર પૂરતી નોંધ આપી છે.

આ એકમ કરવાથી તમારી શિક્ષકની નોંધના મહત્ત્વ અને તેની કામગીરી વિશેની દ્રષ્ટિ કેળવાશે; તદ્દુપરાંત આટલી ક્ષમતાઓ પણ વિકસશે :

- પ્રત્યાયનનાં વિવિધ સ્તરોને અલગ તારવવાં.
- શિક્ષકના સૂચનોનાં વિવિધ રૂપોને જાણવાં.
- તમને કહેવામાં આવે ત્યારે યોગ્ય સૂચનો લખવાં.

1.1 પ્રસ્તાવના

દૂરશિક્ષણની મોટા ભાગની કામગીરીઓમાં શિક્ષકની ટિપ્પણી યાવીરૂપ ભાગ ભજવે છે. અધ્યેતાનો પોતાના શિક્ષક સાથેનો વ્યક્તિગત સંપર્ક ન્યૂનતમ હોવાથી શિક્ષણ મોટે ભાગે સ્વાધ્યાય-પ્રતિચાર પરની શિક્ષકની નોંધ દ્વારા જ કરવાનું હોય છે. બીજી રીતે કહીએ તો, પરંપરાગત અધ્યેતાથી વિપરીત, પોતાના શિક્ષકને વ્યક્તિગત રીતે મળવું, દૂરશિક્ષણના અધ્યેતા માટે કપરું હોય છે.

દૂરશિક્ષણના અધ્યેતાને શિક્ષણના પૂરક તત્ત્વ તરીકે સ્વાધ્યાય-પ્રતિચાર પરની શિક્ષકની નોંધ

પરથી જ મદદ મેળવવાની હોય છે. શિક્ષક જો યોગ્ય બોધાત્મક નોંધ લખવામાં નિષ્ફળ નીવડે તો તેની નોંધ હેતુ સિદ્ધ કરવામાં નિષ્ફળ નીવડે છે. વળી, લેખિત નોંધનું ખોટું અર્થઘટન થવાની પૂરી સંભાવનાને પરિણામે ગૂંચવાડો સર્જાય છે.

કાગળ પર મુકાતાં લેખિત સ્વરૂપમાં ઉષ્મા અને સહાનુભૂતિના સર્જનમાં રહેતી ઉણપોને ધ્યાનમાં રાખીને આ એકમનું આયોજન શિક્ષક નોંધ વિશે સાર્વત્રિક ખ્યાલ આપવા માટે કરાયું છે. આ હેતુને બર લાવવા માટે વર્ગખંડના શિક્ષકનાં એકંદર કાર્યોની રૂપરેખા સાથે 'લેખિત નોંધ દ્વારા અસરકારક રીતે શીખવવાના દૂરશિક્ષણના શિક્ષકની કામગીરીની પરખ પણ આપી છે. (તેમની નોંધના સંદર્ભમાં આ બે શિક્ષકો વચ્ચેના ફરકની વાત એકમ 2 અને 3માં કરીશું.)

દૂરશિક્ષણની સંખ્યાબંધ મર્યાદાઓમાંની એક મહત્વની મર્યાદા તે શિક્ષક અને અध्येતા વચ્ચે જીવંત શૈક્ષણિક સંપર્કનો કે પ્રત્યાયનનો અભાવ છે; આથી અધ્યયન-અધ્યાપન પરિસ્થિતિ ના સર્જ શકવાનો અને તેથી અધ્યયન-અધ્યાપન થતું જ ના હોવાનો લૂણો દૂરશિક્ષણને લાગ્યો છે. આથી વિપરીત, વર્ગ શિક્ષણમાં જીવંત માધ્યમ એટલે કે શિક્ષક અध्येતાઓમાં અધ્યયન નીપજાવી શકે છે તેવી દલીલ થાય છે.

દૂરશિક્ષણના શિક્ષકને અને તેની અધ્યાપન-પ્રયુક્તિઓનાં પાયાગત તત્વોને પારખવાનો પ્રયાસ કરવાથી જીવંત તત્વની આ દલીલોનો તાર્કિક જવાબ આપવાનું સરળ બનશે. આ અભ્યાસક્રમના વિભાગ એક, એકમ 4, વિભાગ 4 : 1 જોઈએ. અહીં દૂરશિક્ષણના સંદર્ભમાં 'શિક્ષક' શબ્દનો અર્થ 'પત્રાચાર દ્વારા કે વૈયક્તિક બેઠકો યોજીને શીખવનાર' વ્યક્તિ એવો કરવાનો છે.

1.2 દૂરશિક્ષણના શિક્ષકની શોધ

દૂરશિક્ષણની અધ્યયન-અધ્યાપન પ્રક્રિયામાં શિક્ષકનું સ્થાન પરીક્ષકથી વિશેષ કોઈ નથી. આ સંસ્થા અભ્યાસક્રમને લગતી માહિતી એકત્ર કરે છે, તેને પાઠના સ્વરૂપમાં ઢાળે છે, આવશ્યક વાચનસામગ્રીની યાદી બનાવે છે અને ઉદ્દેશોને લગતી આવશ્યક અધ્યયન-ક્રિયાઓ (સ્વાધ્યાય) અથવા બીજી કાર્ય-પ્રવૃત્તિઓની રૂપરેખા તૈયાર કરે છે. આ બધું મળીને અભ્યાસક્રમનો એકમ બને છે. અध्येતા એકમો વાંચે, પ્રશ્નોના ઉત્તરો લખે કે સોંપેલી પ્રવૃત્તિઓ કરે, શિક્ષક તે બધું તપાસે અને કક્ષાનિર્ધારણ કરે, અध्येતાને તે બધું પરત મોકલે. આંતરિક કસોટીઓમાં પ્રાપ્ત એકંદર કક્ષા પરથી અંતિમ પરીક્ષામાં કક્ષાનિર્ધારણ થાય અને તદનુસાર પ્રમાણપત્ર-ડિપ્લોમા ડિગ્રી અપાય.

દૂરશિક્ષણના બધા અભ્યાસક્રમોમાં કક્ષાનિર્ધારણ માટે એક જ પદ્ધતિ અપનાવાતી નથી; ઘણું વૈવિધ્ય હોય, પણ અંતિમ કસોટીની કામગીરી અને સમગ્ર અભ્યાસક્રમ દરમિયાનની કામગીરીને આધારે કક્ષાનિર્ધારણનો પાયાનો સિદ્ધાંત સાર્વત્રિક છે.

ફરીથી કહીએ તો, અધ્યયન-અધ્યાપન પ્રક્રિયાની ટૂંકી રૂપરેખાના ભાગ સમી આ રૂપરેખામાં શિક્ષકની પહેચાન પરીક્ષક તરીકે કરી છે. અભ્યાસક્રમ એકમો, સ્વાધ્યાય-પ્રતિચારો અને મૂલ્યાંકનનાં સમાંતર ઘટકોમાં ક્રમશઃ પાઠ્યપુસ્તકોનાં પ્રકરણો, અध्येતાઓનાં મનોયત્નો, તેની શિક્ષક દ્વારા ચકાસણી અને યોજાતી પરીક્ષાઓ એ બધામાં વર્ગખંડના શિક્ષણને સમાંતર દૂરશિક્ષણના શિક્ષકની પહેચાન થઈ શકે નહીં.

વર્ગખંડનો શિક્ષક સરવાળે શું કરે છે ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર મેળવવા નીચેનો પેટા વિભાગ જોઈએ.

1.2.1 વર્ગખંડના શિક્ષકનાં એકંદર કાર્યો

વર્ગખંડના શિક્ષણમાં કેવળ પાઠ્યપુસ્તક જ અસરકારક શિક્ષણ ના નીપજાવી શકે એટલું નોંધી લઈએ. પુસ્તકમાંની માહિતી શિક્ષકના સક્રિય માધ્યમ દ્વારા 'જ્ઞાન'માં પરિવર્તિત થાય છે. શિક્ષક

આ સંક્રમણ સમજૂતી, નિદર્શન વગેરેની મદદથી નીપજાવે છે. શીખતો હોવાનું મનાય છે તે અધ્યેતા અને શીખવતો હોવાનું મનાય છે તે શિક્ષક એમ બંને છેડે થતા આ સંક્રમણમાં શિક્ષકના હાસ્ય કે રોપનો પણ ફાળો હોવાનું મનાય છે. અહીં શિક્ષક 'માધ્યમ' છે અને અધ્યેતા 'અસર પામનાર' છે. સ્પષ્ટ સંકેત એવો છે કે શિક્ષક વગર શિક્ષણ શક્ય નથી.

આથી આગળ વધીને શિક્ષકને 'પ્રેરણા સ્રોત' અને 'પવિત્ર માર્ગદર્શક'નું બિરુદ આપવાનો રિવાજ છે. આમ છતાં પરીક્ષાઓનાં એકંદર પરિણામો આ દાવાઓને જૂઠા પાડે છે. નિષ્ફળતાના સારા એવા ટકા વિનાની પરીક્ષાઓનો વિચાર ભારતમાં ભાગ્યે જ કરી શકાય. અધ્યેતાની સફળતાનો આધાર શિક્ષક જ હોય તો આટલા મોટા પ્રમાણમાં નાપાસ થવાની ઘટના બનવી જ ના જોઈએ.

આમ મહત્વનું પરિભળ તો અધ્યેતા પોતે જ છે. પરીક્ષાઓનાં પરિણામોમાં આ વાત અવારનવાર છતી થાય છે. આ પરિણામો જોતાં એમ જણાય છે કે શિક્ષકના શિક્ષણ કરતાં અધ્યેતાની અધ્યયન-પ્રક્રિયાનો પ્રશ્ન વિશેષ છે. તાત્પર્ય એ છે કે અધ્યયન એ મુખ્યત્વે અધ્યેતાકેન્દ્રી પ્રવૃત્તિ છે; તેમ જ (અ) અધ્યેતા વર્ગખંડ બહારની પરિસ્થિતિમાં અધ્યયન કરી શકતો હોવો જોઈએ; (બ) કહેવાતો 'પ્રેરણા સ્રોત' એવો શિક્ષક મોટે ભાગે 'સવલત કરી આપનાર બની રહેવો જોઈએ'; અને (ક) 'બોલાયેલો શબ્દ' એ જ અધ્યયનનું એક માત્ર સાધન ના બની રહેવો જોઈએ.

1.2.2 દૂરશિક્ષણના શિક્ષકની પહેચાન

ઉપર અ, બ, કમાં જણાવેલાં તથ્યો દૂરશિક્ષણની યોજનાનાં પાયાગત તત્ત્વો છતાં કરે છે. આ તથ્યો પરથી એમ જાણી શકાય છે કે વર્ગખંડનો શિક્ષક જે કાંઈ કરી શકે છે તે બધું જ, તેટલા જ પ્રમાણમાં, તેવી રીતે અને ઘણીવાર તો તેથી વધારે સારી રીતે દૂરશિક્ષણનો શિક્ષક પણ કરી શકે છે.

વર્ગખંડનો શિક્ષક તેના અધ્યેતાઓ સાથે લેખિત, મૌખિક કે પુસ્તકાલયના સંદર્ભ દ્વારા પ્રત્યાયન સાધે છે; જ્યારે દૂરશિક્ષણનો શિક્ષક આમાંનું ઘણું બધું 'મોંઢાના' શબ્દો નહિ, પણ 'હાથના' શબ્દોથી કરે છે - એટલે કે સ્વાધ્યાય-પ્રતિચાર પરની નોંધ દ્વારા આ બધું સિદ્ધ કરે છે. આમ, આ બે શિક્ષકો વચ્ચે સૈદ્ધાંતિક ધોરણે સામ્ય ખરું, પણ અમલની વિવિધતાને કારણે અમલીકરણના તબક્કે આ સામ્ય ઓગળી જાય છે. વર્ગખંડનો શિક્ષક વાતચીત દ્વારા નિહિત માહિતી આપશે, માર્ગદર્શન આપશે, પ્રેરણા આપશે - અરે કમ સે કમ મદદ કરશે. આથી વિપરીત દૂરશિક્ષણનો શિક્ષક નોંધ જ ના લખવાનું કે પ્રત્યુત્તર જ ના પાઠવવાનું પસંદ કરે તેમ બને.

ઈંગિત એ નીકળે કે દૂરશિક્ષણના શિક્ષકે જો પોતાના અધ્યેતાને ખરેખર મદદરૂપ થવું હોય તો માત્ર કક્ષા ઢસડી નાખવાથી નહિ ચાલે. તેણે પ્રત્યાયનના જુદા જુદા તરીકા શોધી કાઢવા જ જોઈએ અને તે રીતે અધ્યેતાને મદદરૂપ થવું જ જોઈએ. કક્ષા આપે, પણ નોંધ ના લખે તો તેની અસરકારકતા મટી જાય અને જેની પાસે ખુલાસાની અપેક્ષા જ ના રખાય તેવો પરીક્ષક જ બની રહે.

બધા શિક્ષકો સ્વાધ્યાય-પ્રતિચારને તેમની પાસે રહેતી અપેક્ષા મુજબ હલ કરતા નથી એમ સિદ્ધ કરવા માટે પુરાવાઓનો અભાવ નથી.

આવી નિષ્કાળજીનાં કારણો ક્યાં હોઈ શકે ? સંભવતઃ આ પ્રમાણે :

- (1) શિક્ષકને તેની કામગીરી ગમતી નથી અને તે કોઈ દબાણ હેઠળ કામ કરે છે.
- (2) તે સ્વાધ્યાય-પ્રતિચારને વાંચતો જ નથી; અને વાંચ્યું છે તેમ બતાવવા માત્ર કક્ષા મૂકી દે છે.
- (3) તે સ્વાધ્યાય-પ્રતિચાર વાંચે છે ખરો, પણ નોંધ લખવાનો સમય તેને નથી મળતો.

(4) તેને પોતાની નોંધના શૈક્ષણિક મહત્વનો ખ્યાલ જ નથી.

(5) પોતે શી નોંધ લખવી અને તે કેવી લખવી તેનો જ તેને ખ્યાલ નથી.

આમાંથી 1 થી 3ના ઉપચાર સમજી શકાય, પણ 4 અને 5ની વિગતે ચર્ચા જરૂરી છે.

ઉપર 1 થી 3ના કિસ્સા કાલ્પનિક નથી. મોટે ભાગે શિક્ષકો યુનિવર્સિટી, વિદ્યાશાખા કે વિભાગમાંથી પ્રતિનિયુક્ત થતા હોય છે. જેને આ પ્રતિનિયુક્તિથી સંતોષ ના હોય તે પોતાના કામ પ્રત્યે બેતમા રહે છે. (કિસ્સો : 1). પણ પોતે કામ કરે છે તે તો બતાવવું પડે; અને તે માટે કામ કર્યાનો આભાસ ઊભો કરવો પડે (કિસ્સો : 2). આ બંને વહીવટી સમસ્યાઓ છે એટલે તેનો ઉકેલ ના હોય. ઉકેલ એ જ કે ઈચ્છા ના હોય તેમની પ્રતિનિયુક્તિ ના ફરવી અને પ્રતિચારની તપાસણી, નોંધ કે મૂલ્યાંકનની ઈચ્છા ના હોય તેમની શિક્ષક તરીકે નિમણૂક ના કરવી.

ત્રીજા કિસ્સાની વાત કરીએ તો વધારે પડતો બોજો ધરાવતા શિક્ષક માટે તો હમદર્દી જ હોય; અને જરૂર હોય ત્યાં વધારાના શિક્ષકો પૂરા પાડવાના જ હોય. આ ત્રીજો કિસ્સો પણ દેખીતી રીતે જ વહીવટી સમસ્યા છે અને તેને તે રીતે જ હલ કરવી જોઈએ.

પણ 4 અને 5ના કિસ્સા અલગ પ્રકારના એટલે કે શૈક્ષણિક ક્ષેત્રના છે. આથી તે વિગતે તપાસવા જોઈએ.

1.3 શિક્ષકની ટિપ્પણીનું મહત્વ

દૂરશિક્ષણના મોટા ભાગના અધ્યેતા શિક્ષણના દૂરવર્તી સ્વરૂપ માટે નવા છે. આથી તેમને અભિમુખ કરવા તે શિક્ષકની ફરજ છે. આ ફરજ તે નોંધ દ્વારા સારી રીતે બજાવી શકે. આથી દૂરશિક્ષણમાં શિક્ષકની નોંધનું અદકરું મહત્વ છે. આ નોંધ અધ્યયનને સાકાર કરવાનું સબળ સાધન પણ છે અને વિષયવસ્તુ પણ પૂરું પાડે છે. અધ્યેતાને કમશ: અભિમુખ કરવા માટે શિક્ષકે ત્રણ પ્રકારના પ્રત્યાયનની વાકેફ રહેવું પડે : શૈક્ષણિક, વૈયક્તિક અને પૂરક.

શિક્ષકની ટિપ્પણી પર પ્રકાશ પાડવા માટે આપણે આ ત્રણેય પ્રકાર ચર્ચાશું.

1.3.1 શૈક્ષણિક પ્રત્યાયન

શૈક્ષણિક સ્તરે દૂરશિક્ષણના શિક્ષકનાં કાર્યો આ પ્રમાણે છે :

- સ્વાધ્યાય-પ્રતિચાર વાંચવો;
- તે પર ટિપ્પણી લખવી; અને
- મૂલ્યાંકન કરીને કક્ષાનિર્ધારણ કરવું.

શિક્ષકની ટિપ્પણીનું ઉદ્ભવસ્થાન શિક્ષકે પોતે અનુભવ પરથી કરેલા એકમના અર્થઘટન અને તેના સ્વાધ્યાય-પ્રતિચાર સાથેના સહસંબંધમાં રહેલું છે. એકમનું વિષયવસ્તુ, શિક્ષકની નિપુણતા, તેમાંના સાથીદારોની નિપુણતા અને આદર્શ જવાબો અંગેના નિજી ખ્યાલો પર શિક્ષકની નોંધનો અને કક્ષાનિર્ધારણનો પાયો મંડાતો હોય છે. શિક્ષકનો નિજી ખ્યાલ એ વ્યક્તિગત દષ્ટિકોણ અને ઉત્તરોના વૈવિધ્યપૂર્ણ ફલકથી અસર પામતું પરિવર્તનશીલ પરિબળ છે.

વળી, શિક્ષણને અસરકારક બનાવવા માટે શિક્ષકે દરેક અધ્યેતાને સમજવો પડે. વર્ગખંડનો શિક્ષક સમૂહને સંબોધે છે. તેથી વિપરીત દૂરશિક્ષણનો શિક્ષક વ્યક્તિને (અલગ અલગ) સંબોધે છે. તે માટેનું માધ્યમ છે નોંધ. આથી તેની કામગીરી વર્ગખંડના શિક્ષક કરતાં વધુ પડકારરૂપ બને છે.

શિક્ષકે આટલું તો કરવું જ પડે :

- અધ્યેતાના જવાબો સુધારવા અને ભૂલો વિશે માર્ગદર્શન આપવું.

- ii) સમીક્ષા સ્વરૂપે મૂક્યું હોય તેનો વિસ્તાર કરવો.
- iii) પ્રતિચારનાં સ્વીકાર્ય પાસાં સ્વીકારી તેને દઢીભૂત કરવાં.
- iv) તેની લઘ્વિઓને ચકાસવી અને ચકાસણીનો આધાર સ્પષ્ટ કરવો જેથી વધુ સારી કામગીરી થઈ શકે.

આ બધી જ કામગીરી દરેક અધ્યેતા માટે વારંવાર કરવાની તેની જવાબદારી છે.

જરા વિસ્તારથી જોઈએ.

દરેક અધ્યેતા બીજા અધ્યેતાઓથી અલગ પડેલો હોય છે અને મોટે ભાગે કૌટુંબિક જવાબદારીઓથી તથા સામાજિક પ્રતિબદ્ધતાઓથી ઘેરાયેલો વયસ્ક હોય છે તે બાબત શિક્ષકે સભાન રહેવું પડે. આ બધાને કારણે અધ્યેતા ઉત્કંઠા, શિથિલતા અને હતાશાને સહેલાઈથી વશ થઈ નીચેનામાંથી એક કે વધુનો ભોગ બનવાપાત્ર હોય છે :

- i) બીજા અધ્યેતાઓથી અલગ પડી જવાનું ભારણ તેના મન પરનો બોજ વધારી દે છે. બીજા અધ્યેતાઓ પોતાના કરતાં અલગ રીતે વિચારે છે, કામ કરે છે કે મેળવે છે એ વાતનો ખ્યાલ તેના ઉત્સાહ અને તેની કામગીરી પર અવરોધક અસર કરે છે.
- ii) શિક્ષકથી અલગ પડવાને કારણે તેનામાં અસંતોષ પ્રસરે છે અને સાથે સાથે પ્રત્યક્ષ મળવાનું હોય તો સારી છાપ પાડી શકાય તેવી ભાવના પ્રેરે છે.
- iii) પોતાના તરફથી પૂછપરછ અને શિક્ષક તરફથી પ્રતિભાવ મળવા વચ્ચે લાંબો સમય પસાર થવાથી તેનો ઉત્સાહ મંદ પડે છે.
- iv) બે અધ્યેતાઓ પોતપોતાના સ્વાધ્યાય-પ્રતિચાર અને તેના મૂલ્યાંકનની તુલના નથી કરી શકતા અને તેથી તંદુરસ્ત હરીફાઈ અને સમાનોના પ્રત્યાયનનું તત્ત્વ ન્યૂનતમ બની જાય છે.
- v) મુખ્યત્વે લેખિત શબ્દથી કામ કરવાનું હોવાથી તેનામાં લેખિત શબ્દને સમજવાની ક્ષમતા હોવી જરૂરી બને છે.

આવી વ્રાતોની કાળજી અભ્યાસક્રમના એકમોમાં નથી લેવાતી. આથી 'અલગતા'ના તત્ત્વથી ઉપસતી મુશ્કેલીઓ નિવારવામાં શિક્ષકે સહાયરૂપ થવું પડે અને તે માટે તેણે લેખિત નોંધ દ્વારા પ્રત્યાયનને વિદ્યાકીય રીતે ઉપયોગી બનાવવું પડે.

વિદ્યાકીય સ્તરના પ્રત્યાયનની ચર્ચા બાદ બિનવિદ્યાકીય સ્તરના પ્રત્યાયનની ચર્ચા પણ કરવી જોઈએ; પણ તે પહેલાં અત્યાર સુધીની વાત ચકાસી લઈએ.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 1

શિક્ષકની ટિપ્પણી વિદ્યાકીય મહત્ત્વ ધરાવતી હોવાનું દર્શાવવા કમ સે કમ એક કારણ આપો.

નોંધ : (અ) જવાબ માટે નીચે જગા આપી છે.

(બ) તમારા જવાબને એકમને અંતે આપેલા જવાબ સાથે સરખાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

1.3.2 વૈયક્તિક પ્રત્યાયન

અભ્યાસક્રમનો પ્રતિચાર એ અધ્યેતાની એકમ પ્રત્યેની 'પ્રતિક્રિયા'ની પેદાશ છે. આથી તે અધ્યેતાના વ્યક્તિત્વનો આવિષ્કાર છે. તેને પિછાનવાની અપેક્ષા શિક્ષક પાસે રહે. અધ્યેતા મોટે ભાગે પોતાની નબળાઈઓ છુપાવવાનું વલણ ધરાવે. તેને નાના દેખાવાનું ના ગમે. તો વળી બીજા એવા પણ હોય જેમને પોતે હોય તેના કરતાં મોટા દેખાવાનું ગમે છે. આ વાત સમજવા એક ઉદાહરણ જોઈએ.

મને તથા મારી સાથે તમારો અભ્યાસક્રમ કરતા મારા મિત્રોમાંથી કેટલાકને એમ લાગે છે કે તમારા પાઠોમાં સંકલ્પનાકરણ અને શાબ્દીકરણ સુધારા માગી લે છે. જો સમય, સામગ્રી, ટપાલનો ખર્ચ અને મહેનતનો પ્રશ્ન ના હોત તો હું તમને ખાસ ઉદાહરણો તારવી બતાવત... આપને વિનંતી છે કે ચબરાકીયાપણા કરતાં નિષ્કાને વધારે મહત્ત્વ આપો અને આપના પાઠ ઉપયોગી બનાવો. (koul, 1976).

કેટલીકવાર અધ્યેતા શિક્ષક, તેની નોંધ અને અભ્યાસક્રમનાં ગુણગાન કરવામાં પોતાનો કિમતી સમય અને શ્રમ વેડકે છે. આ ઉદાહરણ જુઓ :

'હું આપને હંમેશાં સમજુ, વિદ્વાન, અભ્યાસુ, સ્પષ્ટ રજૂઆત કરનારા, ધારદાર નિરીક્ષણવાળા, અનાત્મલક્ષી મૂલ્યાંકન કરનારા, સમર્પિતતા, સમયપાલક, ઈરાદાની સંલગ્નતા માટે તેમજ શાંત અને બિનવિચલિત સ્વભાવને કારણે પ્રશંસાથી ના ડગતા, ખંતીલા અને ચીવટ...માટે યાદ કરીશ. (koul, 1976).

આ વલણ કે ભાવના સચ્ચાઈપૂર્વકનું હોઈ શકે, પણ તે જ અવરોધરૂપ બની શકે. શિક્ષકને એમ થાય કે સારી કક્ષા મેળવવા તેની ખુશામત થઈ રહી છે. આવા વલણનાં મૂળ અધ્યેતાના સામાજિક દરજ્જા, કૌટુંબિક ભૂમિકા, વ્યવસાય, અગાઉની વિદ્યાકીય લાભિ વગેરેમાં મળી શકે.

પોતે એકમનું અર્થઘટન પોતાના અનુભવોને આધારે કરે છે તેમ દરેક અધ્યેતા માનતો હોય છે અને પરિણામે તેના વ્યક્તિત્વની છાપ તેના સ્વાધ્યાય-પ્રતિચાર પર પડતી હોય છે.

અધ્યેતાના અભિગમને મઠારવા માટે તેના પોતાના શિક્ષક, એકમ, સંસ્થા અને અધ્યયન-પ્રયુક્તિઓ પર અસર પાડીને તેના વલણને પ્રભાવિત કરવું જોઈએ.

આથી શિક્ષકની નોંધ એક એવા બિનશૈક્ષણિક સ્તરની હોવી ઘટે કે જેનાથી અધ્યેતાની ગેરમાન્યતાઓનો અંચળો ઊતરે અને શિક્ષક, એકમ, સંસ્થા વગેરેની તેની સંકલ્પનાઓને યોગ્ય દિશામાં વાળી શકાય.

અધ્યેતાને પોતે એક નિષ્કાવાન, ભરોસાપાત્ર, અભ્યાસક્રમનો આધારભૂત સમજદાર, પ્રશ્નોને સમજનાર અને અધ્યેતાને મદદરૂપ થવાવાળો લાગે એવા પ્રસંગોનું નિર્માણ શિક્ષકે કરવું પડશે. વર્ગખંડમાં કરી શકાય તેવા સ્વીકાર-ઈનકારના જેવા હાવભાવની ગરજ સારે તેવાં તત્ત્વો નોંધમાં હોવાં જોઈએ. આમ કરવા માટે નોંધ વિચારપૂર્વકની, વિસ્તૃત, રોચક, ટૂંકી અને શૈક્ષણિક રીતે ઉપયોગી હોવી જોઈએ.

1.3.3 પૂરક પ્રત્યાયન

વિદ્યાકીય અને વૈયક્તિક સ્તરનું પ્રત્યાયન એક ત્રીજા જ સ્તરના પ્રત્યાયન તરફ લઈ જાય છે, જેને 'પૂરક પ્રત્યાયન' કહે છે. આ પ્રત્યાયન ગમે તે છેડેથી ઉદ્ભવી શકે-અધ્યેતા કે અધ્યાપક. અધ્યેતા જ્યારે શિક્ષકની નોંધ, કક્ષાનિર્ધારણ કે ટિપ્પણી પર પ્રશ્ન પૂછવા માગે ત્યારે તે અધ્યેતા તરફથી ઉદ્ભવે; અને શિક્ષકને જ્યારે એમ લાગે કે સ્વાધ્યાય કે અધ્યયન કરવામાં અધ્યેતાને તકલીફ પડશે ત્યારે તે શિક્ષક તરફથી ઉદ્ભવે. આવે વખતે નમૂનાના ઉત્તરો કે એવી અધ્યેતાને મદદરૂપ થાય તેવી સામગ્રી તેને પહોંચાડવી જોઈએ.

'પૂરક પ્રત્યાયન'ની વાત નીકળી એટલે આ સ્થળે સાવધાનીનો સૂર કાઢવો અને વિભાગ 4 માં વિસ્તૃત બે બોલ કહેવા જરૂરી લાગે છે.

સાવધાની :

અહીં સૂચવાયેલી શિક્ષકની નોંધની યોજના સ્વયંસંપૂર્ણ નથી. મુખ્ય નબળાઈ એ છે કે તેનો પૂર્ણ આધાર શિક્ષકની ગંભીરતા પર રહેલો છે. આથી શિક્ષકના કામને નિયંત્રિત કરવું અને તેણે જાળવવાનાં ધોરણોની તેને સતત યાદ અપાવતા રહેવું સલાહભર્યું છે. આ અભિગમમાં અધ્યેતાને એકમ માટે તેમજ શિક્ષકની કામગીરી માટે નોંધ/અભિપ્રાય આપવાની સરળતા રહેવી જોઈએ. શિક્ષકે પોતે જ એકમ માટે તેમ જ સમગ્ર કામગીરી માટે રચનાત્મક સૂચનો સાથે આગળ આવવું જોઈએ.

આ બધી સંભાવનાઓને દૂરશિક્ષણમાં પ્રત્યાયનની વાસ્તવિક અસરકારકતા માટેનાં સોપાનો તરીકે જોવાય છે.

શિક્ષકની નોંધના મહત્ત્વનું પૃથક્કરણ કર્યા પછી અને પ્રત્યાયનના ત્રીજા સ્તર વિશે વાત કર્યા પછી હવે એક બીજો મહત્ત્વનો પ્રશ્ન ચર્ચાએ : શી નોંધ કરવી અને તે કઈ રીતે લખવી ?

1.4 શિક્ષકની ટિપ્પણીના પ્રકારો

આગળના વિભાગમાં શિક્ષકની નોંધની જરૂર, તેનાં કારણો, મહત્ત્વ વગેરે (શા માટે?) પર વાત થઈ. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો 'આ બધું શા માટે ?' તે જોયું. આવી ટિપ્પણી સુચિતિત બનાવવાનું અને વિશેષે તેને ટૂંકી અને શૈક્ષણિક ઉપયોગવાળી બનાવવાનું કામ કપરું કેમ હોય છે તે આ વિભાગમાં જોઈશું. બિનતાલીમી શિક્ષકે લખેલી નોંધના કેટલાક નમૂનાઓ આધારે આ નોંધના સાચા સ્વરૂપને પારખવાનો પ્રયત્ન કરીએ, જેથી તેની સંકલ્પના અને રીતિ-નીતિથી આપણી સમજને વિકસાવી શકાય. પણ આવી યાદી બનાવતાં પહેલાં તે નોંધ કરવાનાં કારણો અને તેની રીતિના પ્રશ્નો વિચારીએ. વર્ગખંડમાં વિષય શીખવવાની પદ્ધતિ વિશે ઢગલાબંધ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે, પણ દૂરશિક્ષણની પ્રયુક્તિઓ વિકસાવવા બાબત ઝાઝું કામ નથી થયું.

પત્રાચાર દ્વારા શિક્ષણ ખરેખર અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે કેમ અને જો હા, તો વિવિધ વિદ્યાશાખા અને એક જ વિદ્યાશાખાના વિવિધ અભ્યાસક્રમોમાં તેના અમલમાં સમાનતા છે કે કેમ તે બાબત દૂરશિક્ષણને માટે પણ એટલી જ પ્રસ્તુત છે. સંસ્થાકીય શિક્ષણમાં ઉપયોગ થતો હોય તેટલાં જ માધ્યમોનો ઉપયોગ દૂરશિક્ષણમાં પણ થતો હોવા છતાં, દૂરશિક્ષણમાં મોટા ભાગની સામગ્રી 'મુદ્રણ' પર આધારિત હોય છે.

વિશ્વભરમાં 'ધેર બેઠાં અભ્યાસ'ના મોટાભાગના કાર્યક્રમોમાં પ્રસારણનું મુખ્ય માધ્યમ લેખિત અભ્યાસક્રમો હોય છે. આપણા દેશમાં તો તે એક માત્ર માધ્યમ છે. આ બાબત શિક્ષકની નોંધનો પ્રકાર નક્કી કરવામાં મહદઅંશે ભ્રમનિરસન માગી લે છે. શિક્ષકની નોંધ બાબત ઉઠાવેલા પ્રશ્નોના યોગ્ય જવાબ મળી ગયા હશે તેમ લાગે છે.

બિનતાલીમી શિક્ષકોએ સ્વાધ્યાય-પ્રતિચાર પર લખેલી ટિપ્પણીમાંથી પસંદગીના અંશો જોઈએ :

1. ભયંકર ભાષા ! તમારી ભાષા બાબત વધુ ધ્યાન આપો.
2. તમે એકની એક વાત રટયા કરી છે.
3. તમને પોતાને જ ના સમજાતા હોય તેવા ખોખલા પ્રયોગોથી દૂર રહો.
4. તમે કહેવા શું માગો છો ? ઉદાહરણ ક્યાં છે ?
5. બસ બધું આવી ગયું ? તમને એમ લાગે છે કે સંબંધિત બધી માહિતી આવી ગઈ ? મુદ્દો ફરી વાંચો અને મૂળ વાત પર પાછા આવો.
6. પાઠ અને સ્વાધ્યાયનો પ્રશ્ન પણ ફરી વાંચો.
7. અસરકારક ભાષાશિક્ષણના બધા માપદંડ તમે જાળવ્યા હોવા છતાં તમને A કક્ષા આપી છે.

8. તમારા જવાબની ગૂંથણી સુધારવા જેવી છે.
9. જરા વધારે સમય ફાળવીને તમે તમારો જવાબ વધુ સારો બનાવી શક્યા હોત.
10. પ્રશ્ન ફરીથી વાંચો. તમે પ્રશ્ન બરાબર સમજ્યા ન હો તેમ લાગે છે.
11. ઢગલાબંધ બિનજરૂરી વાતો પ્રવેશી ગઈ છે.
12. જવાબ ફરીથી વાંચો અને બિનજરૂરી વિગતો કાઢી નાખો.
13. પાઠ ફરીથી એક વાર જોઈ જાઓ.
14. થોડી ભાષાકીય નમળાઈઓ છે. જો કે તેની બહુ ચિંતા કરવા જેવી નથી.
15. તમારો જવાબ પાઠના સન્નિષ્ઠ સારાંશ જેવો છે.
16. તમે પ્રશ્ન સમજ્યા જ નથી.
17. આની અહીં જરૂર છે ?
18. પાઠ ફરીથી વાંચો અને સ્વાધ્યાય ફરીથી કરો.
19. દાખલા અને દષ્ટાંતો બરાબર છે, પણ એક ઉદાહરણથી ચાલત.
20. પ્રારંભ બહુ સારો છે; આ જ સ્તર સતત જાળવો.
21. સ્પષ્ટ નથી, મુદ્દાસર નથી.
22. વિષયને પૂરતો ન્યાય અપાયો નથી.
23. 'આમ કેમ...?' (કારણ) વિશે કોઈ ઉદાહરણ આપવામાં તમે નિષ્ફળ નીવડ્યા છો.
24. તમારી કામગીરી અંગેની તમારી સમજમાં વધુ સ્પષ્ટ થવાની જરૂર છે.
25. તમારો જવાબ બહુ ટૂંકો અને અધૂરો છે.
26. શબ્દપસંદગી કરવા માટેની તમારી દલીલ સ્વીકાર્ય છે અને ક્રિકેટ વિશેનું ઉદાહરણ સારું છે.
27. નકારાત્મક (શાની જરૂર નથી તે)ને બદલે હકારાત્મક ઉદાહરણો આપી શક્યા હોત.
28. તમે ઉદાહરણોની મદદથી વિશેષ ચર્ચા કરી શક્યા હોત. તમારે (1), (2), (3), (4)... વગેરે મુદ્દાઓની ચર્ચા પણ કરવી જોઈતી હતી.
29. તમે સૂચવેલા સુધારાઓની કસોટીનો પ્રયોગ વર્ગખંડમાં કરી જુઓ. તમારા અનુભવ પર આધારિત ઉદાહરણો તૈયાર કરી તપાસવા માટે મોકલી આપો.
30. તમને લાગશે કે વિજ્ઞાનના શિક્ષણમાં પ્રયોગના સ્થાનની તમે અવગણના કરી છે. તમારા જવાબને વધુ પ્રતીતિકર બનાવવા તમારે આ પાસાને સ્પર્શવું જોઈતું હતું.

નોંધના આ નમૂના, નોંધના પ્રકારની પરખ માટે પસંદ કર્યા છે. તે કોઈ એક ચોક્કસ વિષય સંબંધી નથી. વિષય પરત્વે ધ્યાન નથી આપ્યું કેમ કે એકંદર સ્વરૂપનાં તારણો પર આવવું છે.

હવે આ નોંધોનું વર્ગીકરણ કરી તેના પર ટિપ્પણી કરીએ.

1.4.1 હાનિકારક ટિપ્પણી (હા.ટિ.)

આગળ આપેલી યાદીમાંથી નોંધ 1 થી 5 વિચારીએ. 'ભયંકર ભાષા'... વગેરે પ્રથમ પાંચ નોંધ નુકસાનકારક છે કેમ કે તેનાથી અધ્યેતાને તોડી પાડવામાં આવ્યો છે. આ નોંધ સ્વયં તોછડી છે. તે અધ્યેતા અને શિક્ષક વચ્ચે નિકટતા કેળવવામાં નિષ્ફળ જાય છે એટલું જ નહિ, તેમની વચ્ચે અંતરાય ઊભો કરે છે; અને પરિણામે 'પ્રત્યાયન'ની તો બધી જ સંભાવનાઓ ઓસરી જાય છે. સંવેદનશીલ અધ્યેતાનું દિલ આવી નોંધથી ઘવાય છે, તેને શિક્ષક માટે અણગમો ઉપજે છે

મને છેવટે વિષય પરત્વે પણ દુર્લભ સેવતો થાય છે. પરિણામે અભ્યાસક્રમ અધૂરો છોડી દે છે. કોઈ આવી 'તોછડી નોંધ'નો વિરોધ લખી મોકલે છે. મોટે ભાગે શિક્ષક પોતાની નોંધને વાજબી ઠરાવવા જાય. પણ સરવાળે હેતુ માર્યો જાય.

સારતત્ત્વ એ કે આવી હાનિકારક નોંધ લખનાર શિક્ષક અર્થપૂર્ણ પ્રત્યાયન સાધવામાં નિષ્ફળ જાય છે અને તેથી અધ્યેતાને સુધારી ના શકાય તેવી હાનિ પહોંચે છે.

1.4.2 પોકળ ટિપ્પણી (પો.ટિ.)

નોંધ નં. 6 થી 15 જોઈએ. તેમાં ઠાલા શબ્દો જ છે. તે અર્થપૂર્ણ વાક્યો લાગે છે ખરાં, પણ તેમાંનો અર્થ પોકળ હોય છે, કારણ કે તેમાંથી કશું સમજી શકાતું નથી. 'પાઠ કે પ્રશ્ન ફરીથી ફરી જાઓ'માં દેખાય છે સૂચના, પણ ક્યારે, ક્યાં, શું કરવાનું છે તે સ્પષ્ટ થતું નથી. નં. 12ની નોંધ જોઈએ. શું બિનજરૂરી છે તેનો ખ્યાલ હોત તો અધ્યેતા તે લખત જ નહીં. શું બિનજરૂરી છે તે જાણ્યા વગર ફરીથી વાંચે તો પણ અધ્યેતા તે બધું જ ફરીથી લખશે કેમ કે તેને કશો ખ્યાલ નથી. પરિણામની દૃષ્ટિએ આ નોંધ પોકળ છે. તેમાં શબ્દગુચ્છ કે વાક્યગુચ્છ છે, પણ કશું હેતુપૂર્ણ નીપજતું નથી.

1.4.3 ગેરમાર્ગે દોરતી નોંધ (ગે.નોં.)

કેટલીક વખત શિક્ષકો એવી નોંધ લખે છે કે અધ્યેતા ઊંધે પાટે ચડી જાય. કેટલીક વખત અધ્યેતાને અર્થહીન કામ કરવાનું કહે છે અથવા ટકી ના શકે તેવા ખ્યાલો બાંધી આપે છે. નોંધ નં. 18 જોઈએ. અધ્યેતાને ફરી વાંચવાનું કહે છે. અધ્યેતા પ્રામાણિકપણે તેમ કરે તોય બધું પુનરાવર્તન જ પામશે કેમ કે તેને તેની ભૂલો કે નબળાઈઓ કહેવામાં આવી નથી. આમાં અધ્યેતાને કશો શૈક્ષણિક લાભ ના થાય પણ એવી ખોટી છાપ પડે કે શિક્ષકે કહ્યા પ્રમાણે કરવાથી પોતાને બહુ લાભ થયો છે.

અત્યાર સુધી હાનિકારક, પોકળ અને ગેરમાર્ગે દોરનારી નોંધની વાત થઈ. આવી નોંધ ન લખવી જોઈએ તે દેખીતું છે. આ ખંડના એકમ 2, 3માં આપણે જોઈશું કે હાનિકારક નોંધ લખવી ટાળી શકાય તેમ છે, પણ પોકળ અને ગેરમાર્ગે નોંધ ટાળવી ખરેખર મુશ્કેલ છે. તેને માટે વિશેષ પ્રયત્ન અને સાવધાનીની જરૂર પડે. અમારું સૂચન સ્પષ્ટ છે કે શિક્ષકે કોઈ પણ સંજોગોમાં આવી નોંધ તો ન જ લખવી.

1.4.4 નિરર્થક ટિપ્પણી (નિ.ટિ.)

કોઈ પણ બાબતની પુષ્ટિ કે વાંધો ન ઉઠાવતી, ઉદાહરણ કે સમજૂતી ન આપતી, નિરસન કે સમર્થન ન કરતી નોંધને પોકળ નોંધ કહેવાય. આવી નોંધમાં પ્રશ્નાર્થ-બેવડો પ્રશ્નાર્થ, ખરાની એક કે ડબલ નિશાની લીટી દોરવી, કૌંસ જેવા બધા પ્રકારના સંકેતોનો સમાવેશ થાય છે. આવી નોંધથી શિક્ષકે સ્વાધ્યાય-પ્રતિચાર વાંચ્યો છે એમ લાગે પણ અધ્યેતાને કોઈપણ રીતે જરાય ઉપયોગી નથી નીવડતી. આવી નોંધ ઉકેલી નથી શકાતી.

આવી નોંધને ઉપયોગી બનાવવા માટે દરેક સંકેતને કોઈ મૂલ્ય આપવું જોઈએ અને તેની જાણ અધ્યેતાને કરી રાખવી જોઈએ. આમ કરવાથી સંકેતોને વાજબી પ્રત્યાયન-મૂલ્ય પ્રાપ્ત થાય.

પોતે વારંવાર લખેલી નબળી ટિપ્પણીની વિપરીત અસરથી અધ્યેતાને હતોત્સાહ થતો બચાવવા માટે આવી નિશાનીઓનો ઉપયોગ થઈ શકે. શિક્ષકને એક જ સ્વાધ્યાય-પ્રતિચારમાં કે તેના એક કે તેથી વધુ પાનાં પર એક જ જગ્યાએ ડબલબંધ એકની એક કે એકસરખી ટિપ્પણી મૂકવા જેવું ઘણી વખત લાગે છે. આવે વખતે તેવી નોંધોને સંકેતો આપવાથી સમય અને શ્રમનો બચાવ થાય. આ પદ્ધતિના મનો-શૈક્ષણિક લાભો છે. આવે વખતે આંકડા કે ગ્રીક અથવા રોમન ચિહ્નોનો ઉપયોગ થઈ શકે. આ વાત બાજુએ રાખીએ તો પણ એક વાત નક્કી કે વારંવાર નોંધ કરવી સારી છે; કેમ કે તેથી સારી અસરકારકતા ઊભી થાય છે, લખ્મિઓને પ્રતિપોષણ મળી રહે છે અને અધ્યેતાની સંલગ્નતા વધે છે.

નોંધ અધ્યેતાના અભિગમને બહાલ રાખે છે. તે એવું સૂચવે છે તેનો જવાબ ધોરણસરનો, સરસ અને/અથવા શ્રેષ્ઠ છે; તેમાં કેટલીક ચૂક થઈ હોવા છતાં તે મૌલિક કે સરસ છે.

નવાઈની વાત એ છે કે કેટલાક શિક્ષકો આવી નોંધ લખવાનો વિચાર પણ નથી કરતા. આવી નોંધથી અધ્યેતાને પોતાની કામગીરી દોહરાવવાનું અને વધુ સારી બનાવવાનું પ્રોત્સાહન મળે છે, કેમ કે તેથી અધ્યેતાને એમ લાગે છે કે પોતે અને પોતાનો શિક્ષક વિચારસરણીના સમાન સ્તર પર છે અને તેથી તે પોતાની કામગીરી દોહરાવે છે. આનાથી શિક્ષક-અધ્યેતા વચ્ચે લાભદાયી પ્રત્યાયન પરિણામે છે. આવી નોંધ સંબંધિત સ્થાને હાંસિયામાં લખવી જોઈએ.

1.4.7 રચનાત્મક ટિપ્પણી (ર.ટિ.)

નોંધ ક્રમાંક 27 થી 30માં અધ્યેતાના લખાણને સ્વીકૃતિ કે અસ્વીકૃતિ એકેય નથી. બલકે, તેમાં લખાણને સુધારી શકાય તેવાં સૂચનો છે. આથી તેને રચનાત્મક ટિપ્પણી કહેવાય છે. આવી નોંધ બોધાત્મક પ્રત્યાયનમાં અતિશય મદદરૂપ બને છે. એટલું નક્કી કે નકારાત્મક કે હકારાત્મક નોંધમાં રચનાત્મક નોંધનો ઉમેરો થાય તો હકારાત્મક નોંધનો શૈક્ષણિક ફાયદો વધુ ઘનિષ્ઠ બને છે આ નોંધ પણ સંબંધિત ભાગના હાંસિયામાં લખાય.

1.4.8 વ્યાપક ટિપ્પણી (વ્યા.ટિ.)

સ્વાધ્યાય-પ્રતિચારના ગર્ભભાગમાં સંબંધિત જગાએ જરૂરી નોંધો લખ્યા પછી શિક્ષકે પ્રતિચારને અંતે સમગ્ર પ્રતિચારને આવરી લેતી અને ઉત્તરોનાં વિવિધ પાસાંને સ્પર્શતી વ્યાપક નોંધ લખવી જોઈએ. આ નોંધ જુદા કાગળ પર એટલું જ નહિ, તે માટે નિર્મિત જુદા નિયત પરિરૂપ (ઢાંચા)માં લખવી જોઈએ. તેમાં એકમને સીધી સ્પર્શતી ન હોય તેવી જોડણી, સંદર્ભ વગેરેને લગતી બાબતોનો પણ નિર્દેશ હોય. આ પ્રકારની નોંધનું મુખ્ય કાર્ય કક્ષાનિર્ધારણ માટે સમજૂતી આપવાનું છે. દરેક અધ્યેતાને પોતાને મળેલી કક્ષા જાણવાની આતુરતા હોય. તેને A થી તેથી E સુધીની ગમે તે કક્ષા મળી હોય, સ્વાધ્યાય-પ્રતિચાર તપાસીને પાછો મળતાં તે પહેલું કામ પોતાને મળેલી કક્ષા અને તે કક્ષા માટેના કારણો જોવાનું કરશે. દરેક પ્રતિચારને આવી નોંધ સાથે પરત કરવામાં આવે તો અધ્યેતાની કામગીરી સુધરવાની તકો વધી જાય. એકંદરે નોંધ કેવી હોવી અને લાગવી જોઈએ તેનું ઉદાહરણ અન્યત્ર આપ્યું છે.

1.4.9 વૈયક્તિક ટિપ્પણી (વૈ.ટિ.)

અધ્યેતાને ખમવી પડતી 'એકલતા'ને દૂર કરવાના સાધન તરીકે આ નોંધને જોવાય છે. અધ્યેતા પાસે પોતાની કામગીરીને અન્ય અધ્યેતાઓ સાથે સરખાવવા માટે કોઈ માર્ગ નથી. શૈક્ષણિક પ્રકારની નોંધ લખવા કરતાં આ પ્રકારની નોંધ લખવી એ કપરું કામ છે.

પોતાના અધ્યેતા સાથે વ્યક્તિગત પ્રત્યાયન સાધવા માગતા શિક્ષકે આ પ્રકારની ક્ષમતા વિકસાવવી ઘટે :

1. ઊંડી ધીરજ
  2. વૈયક્તિક ટિપ્પણીને યોગ્ય સ્થાને મૂકવાનું મન.
  3. સૂચના, માહિતી, નોંધ વગેરેની સુગ્રથિત એકરૂપતા સાધી શકાય તેવી ભાષાસમૃદ્ધિ
- દૂરશિક્ષણનો શિક્ષક ગમે તેટલી વૈયક્તિક નોંધો લખે, યોગ્ય શબ્દોમાં અને યોગ્ય સ્થાને મૂકાયેલી એક જ વૈયક્તિક નોંધ પણ અધ્યેતાની એકલતા દૂર કરવા સમર્થ રહે.

નીચે આવી નોંધના દાખલા આપ્યા છે.

'હા ભાષા શિક્ષણની પરંપરાગત પદ્ધતિઓ વિશે મોટા ભાગના બીજા અધ્યેતાઓ પણ આમ જ લખતા આવ્યા છે.'

અધ્યેતાનું નામ

અભ્યાસક્રમ

ક્રમાંક : IND779

કક્ષા : A 80

એકમ : 6

શિક્ષકની નોંધ

આ એક વિચાર પ્રેરક અને સંકલ્પનાબદ્ધ નિબંધ છે. તમે બહુ જરૂરી મુદ્દા બહુ વ્યવસ્થિત રીતે મૂક્યા છે અને તમે મોન્ટેનમ અભિગમના જોમ અને વ્યવહારને બહુ અસરકારક રીતે રજૂ કર્યો છે.

સાધનોની કિંમતનો પ્રશ્ન ઉઠાવવામાં તમે વાજબી છો. મને લાગે છે કે માણસે કામગીરીની રોટા પદ્ધતિની સાથે સાથે ક્રમિક પ્રાપ્તિ વિશે વિચાર કરવાની જરૂર છે. શાળા સુસજ્જ ન હોય તો પણ કાલ્પનિક અભિગમ દ્વારા પાયાના સિદ્ધાંતો તો કેટલેક અંશે જાળવી શકાય.

વિષયવસ્તુ		રજૂઆત	
ચોક્કસ માહિતી	☒	સુઆયોજિત	☒
ચોક્કસાઈ વગરની માહિતી	☐	બિનઆયોજિત	☐
સંકલિત	☒	ટૂંકાણ/સંક્ષેપ	☒
વિષયવસ્તુની ઊણપ	☐	સ્પષ્ટ અભિવ્યક્તિ	☒
તર્કબદ્ધ સંકલ્પનાયુક્ત પૃથક્કરણ	☒	અસ્પષ્ટ અભિવ્યક્તિ	☐
તર્કહીન સંકલ્પનાયુક્ત પૃથક્કરણ	☐	અંગ્રેજી ભાષાની નબળાઈ	☐
કક્ષા		કક્ષા	
ઉત્તમ	A ☒ 80%	સુધારવા યોગ્ય	D ☐
	A- ☐	નાપાસ (ફરીથી મૂકો)	E ☐
ઘણું સારું	B+ ☐	શિક્ષકની સહી	
સારું	B+ ☐	મળ્યા તા. 17/3/86	
	B- ☐	તપાસ્યા તા. 18/3/86	
સામાન્ય સારું	C+ ☐	સમીક્ષા	
સામાન્ય	C ☐		
નબળું	C- ☐		તા.

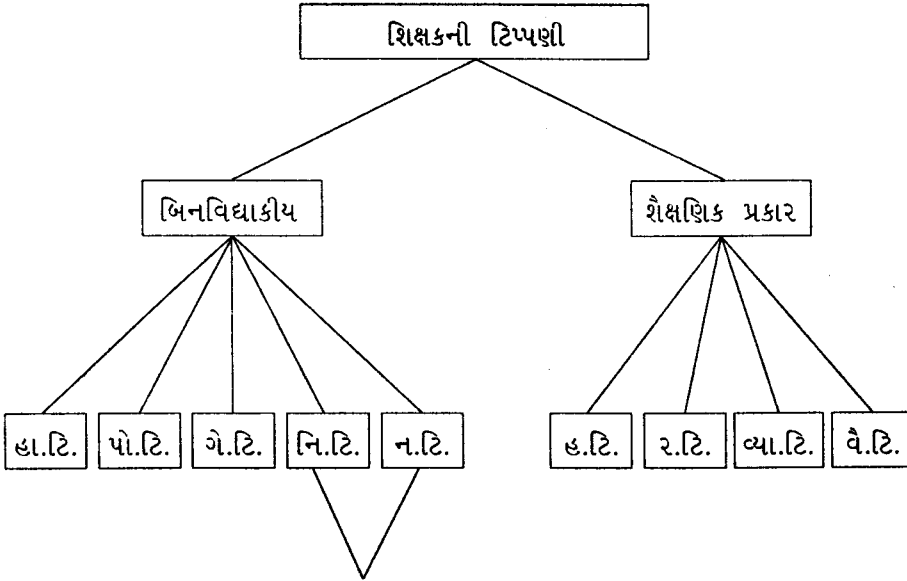
'તમારો જવાબ બરાબર છે. આથી સારો જવાબ મને પોતાને ન સૂઝ્યો હોત' 'અત્યાર સુધી મળેલા જવાબોમાં તમારો જવાબ આગળ વધી જાય છે; કારણ એ છે કે એકમ અંગેનો તમારો અભિગમ લચીલો છે અને તમારા વિચારો પરંપરાથી આગળ વધે છે.'

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ – 3

નોંધના દરેક પ્રકારને અક્ષરોની સંજ્ઞા આપી છે. દરેક શબ્દનો સંકેત પાંચ લીટીમાં કહો.

- નોંધ : (a) નીચે આપેલી જગા તમારા જવાબ માટે છે.
(b) તમારો જવાબ એકમને અંતે આપેલા જવાબો સાથે સરખાવો.

આપણે જોયેલી નવ પ્રકારની નોંધમાંથી પ્રથમ પાંચ ‘બિનવિદ્યાકીય’ અને પછીની ચાર ‘વિદ્યાકીય’ પ્રકારની છે. ‘વિદ્યાકીય’ અને ‘બિનવિદ્યાકીય’એ સ્વયંસ્પષ્ટ સંજ્ઞાઓ છે, જેના વિસ્તારની જરૂર નથી. આમ છતાં એટલું નોંધીએ કે ‘પોકળ’ અને ‘નકારાત્મક’ નોંધો તેમના શાબ્દિક અર્થમાં બિનવિદ્યાકીય પ્રકારની નોંધો હોવા છતાં તેમાં જો વધારાની સૂચના ઉમેરવામાં આવે તો તે વિદ્યાકીય પ્રકારની બની શકે. (જે તે પ્રકારની વાત કરતાં તે અંગેનાં સૂચનો મૂકેલાં છે.)

યોગ્ય સુધારા/ઉમેરણ
કરવાથી આ બે પ્રકારને
પણ ‘શૈક્ષણિક’ પ્રકારનું
કામ કરતા બનાવાય.

આકૃતિ : 1

1.5 જરા જોઈ લઈએ

આ એકમમાં આપણે :

- (1) વર્ગખંડની શિક્ષકની એકંદર કામગીરી તેમજ દૂરશિક્ષણના શિક્ષકની પહેચાન મેળવી.
(ભાર એ વાત પર મૂકવામાં આવ્યો કે જો પોતે સ્વાધ્યાય-પ્રતિચાર પર યોગ્ય ટિપ્પણી

ન લખે તો દૂરશિક્ષણનો શિક્ષક અસરકારક શિક્ષક નથી રહેતો.)

- (2) શિક્ષકની ટિપ્પણીના મહત્વની તેમજ વિદ્યાકીય, વ્યક્તિગત અને પૂરક પ્રત્યાયનની ચર્ચા કરી.
- (3) શિક્ષકની ટિપ્પણીના નવ પ્રકારની અને અંતે તેમના 'વિદ્યાકીય' અને 'બિનવિદ્યાકીય'માં વર્ગીકરણની વાત કરી.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના ઉત્તરો

1. વર્ગખંડનો શિક્ષક અધ્યેતાઓના એકત્રિત જૂથોનો સંબોધે છે; જ્યારે દૂરશિક્ષણનો શિક્ષક અધ્યેતાને વ્યક્તિગત સંબોધે છે. અને તે પણ દૂરીથી. આ માટે તે મુખ્યત્વે નોંધ પર આધાર રાખે છે. શિક્ષક આ નોંધોનો ઉપયોગ કરીને અધ્યેતાને દોરે છે, સુધારે છે, પ્રતિચારમાંની સ્વીકાર્ય બાબતો ઉલ્લેખે છે, પોષે છે, વિદ્યાકીય લબ્ધિ માપે છે, તે માપનની સમજ આપે છે. આમ કરીને તે ભાવિ લબ્ધિઓની સુધારણાની ખાતરી કરે છે. આમ કરીને તે અધ્યેતા જેનાથી સાધારણ રીતે પીડાતો હોય તે 'એકલતા' ઓછી કરે છે. આ નોંધથી અધ્યેતાને પોતાનું સ્થાન જાણવા મળે છે તે મહત્વનું છે.
2. (અ) ઉપરથી એમ જણાય કે આ નોંધ કોઈ ચોક્કસ હેતુ ધરાવે છે, પણ ખરેખર તેનાથી કોઈ વિદ્યાકીય હેતુ જળવાતો નથી. ઝીણવટથી વાંચતાં તેમાંથી નીકળતો અર્થ પોકળ હોય છે કેમ કે તેમાંથી કોઈ ચોક્કસ ધ્વનિ નીકળતો નથી.
(બ) આ નોંધમાં અધ્યેતાને એકમ ફરી વાંચવાનું કે સ્વાધ્યાય ફરી કરવાનું કહ્યું છે, પણ તેનું કારણ આપ્યું નથી. તાત્પર્ય એ કે અધ્યેતાને તેના જવાબમાંથી ભૂલો દર્શાવાતી નથી. પહેલા જવાબમાં ક્યાં ભૂલ છે તે જાણ્યા વગર 'ફરીથી લખશે' તો પણ તે પહેલાનું પુનરાવર્તન જ થશે. કશી વિદ્યાકીય લબ્ધિ નહીં થાય અને એવો ખોટો ખ્યાલ બંધાશે કે સૂચનાનું પાલન કરવાથી તેને કશીક શૈક્ષણિક લબ્ધિ થઈ છે. આમ અધ્યેતા ગેરમાર્ગે દોરવાય છે અને ફલસ્વરૂપે અનિવાર્ય શૈક્ષણિક અનર્થ સર્જાય છે.
3. શિક્ષકની નોંધના પ્રકાર દર્શાવવા દરેક પ્રકારના પહેલા અને છેલ્લા અક્ષરો સાથે મૂક્યા છે. 'પો. ટિ.' એટલે પોકળ ટિપ્પણી, 'ગે. નોં' એટલે ગેરમાર્ગે દોરતી ટિપ્પણી. (આ પ્રશ્નનો ઉદ્દેશ્ય તમને આ પ્રકારો ધ્યાનથી વાંચતા કરવાનો હતો જેથી સાદ્યંત પુનરાવર્તન થઈ શકે.)

એકમ 2 પત્રાચાર દ્વારા શિક્ષણ (Tutoring Through Correspondence)

રૂપરેખા

- 2.0 ઉદ્દેશો
- 2.1 પ્રસ્તાવના
- 2.2 દૂરશિક્ષણ : કામગીરી અને સમસ્યાઓ
  - 2.2.1 દૂરશિક્ષણની કામગીરી.
  - 2.3.2 દૂરશિક્ષણમાં સમાવિષ્ટ મુશ્કેલીઓ
- 2.3 દૂર શિક્ષણ કરવા માટેની તૈયારી : દ્વિ-ધ્રુવી પ્રત્યાયન
  - 2.3.1 અભિપ્રેરણાના પ્રશ્નો
  - 2.3.2 અટૂલાપણાના પ્રશ્નો
  - 2.3.3 અધ્યયન કૌશલ્યોના પ્રશ્નો
  - 2.3.4 ઉપસંહાર
- 2.4 દૂર શિક્ષણ-1
  - 2.4.1 દૂરવર્તી શિક્ષણ : એક ચતુષ્પદી પ્રક્રિયા
  - 2.4.2 મૂલ્યાંકનકારનો આદર્શ પ્રતિચાર
  - 2.4.3 મૂલ્યાંકનકારની નોંધ
  - 2.4.4 સંમાર્જિત બોધાત્મક પ્રત્યાયન
- 2.5 જરા જોઈ લઈએ

2.0 ઉદ્દેશો :

આ એકમમાં આટલું નિર્ધાર્યું છે :

- દૂરવર્તી શિક્ષણના કાર્યક્રમ આડે સતત આવ્યા કરતી ક્ષતિઓની જાણકારી આપવી.
- અધ્યેતા અને શિક્ષક વચ્ચેના સફળ દ્વિધ્રુવી પ્રત્યાયનની આડે આવતી શિક્ષકની ગ્રંથિઓ પારખવી.
- આ ક્ષતિઓ અને ગ્રંથિઓની પહોંચી વળવાનાં સૂચનો રજૂ કરવાં.

આ એકમનો અભ્યાસ પૂરો થયે તમારી પાસે આટલી અપેક્ષાઓ છે :

1. ઉપર જણાવેલ ક્ષતિઓનાં મૂળ પારખવાં.
2. ઉપર જણાવેલ ગ્રંથિઓને ઓળખવી અને પારખવી.
3. આ ઊણપો અને ક્ષતિઓથી પર આવા દ્વિધ્રુવી પ્રત્યાયનને શૈક્ષણિક રીતે અર્થપૂર્ણ બનાવવું.

કામ કરવા બેસો ત્યારે પ્રતિચાર પર નોંધ સમજી, કાળજી રાખીને લખવી. આમ કરીને તમારા અધ્યેતા સાથેના પ્રત્યાયનને સફળ બનાવી શકવાની એટલે દૂરશિક્ષણના શિક્ષક તરીકેની કામગીરી સફળ રીતે કરવાની ક્ષમતા તમારામાં આવવી જોઈએ.

2.1 પ્રસ્તાવના :

પ્રથમ એકમમાં શિક્ષક અને અધ્યેતા વચ્ચે થતા પ્રત્યાયનના પ્રકાર અને સ્તર વિશે વાત થઈ. પ્રણાલિકાગત શિક્ષક અને દૂરશિક્ષણના શિક્ષક વચ્ચે સામ્ય-ભેદ પણ સૂચવાયા. સ્વાધ્યાય-

પ્રતિચાર પર નોંધ લખવાની જરૂર અને તેને અર્થપૂર્ણ બનાવવાની રીતની વાત પણ થઈ. આ બધી વાત સ્વયં મહત્વની હોવા છતાં તે સ્વયંપર્યાપ્ત નથી. અમલ કરતી વેળાએ તેમાં આવતા અવરોધો અને તે પાર કરવાની રીતોની જાણકારી પણ જરૂરી છે.

આ હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે થોડા પ્રયોગો અને તે પરના નિષ્કર્ષો ઉપયોગી નીવડશે. આપણે જે મુશ્કેલીઓ ઓળખીએ અને તેનો ઉકેલ સૂચવીએ તેનો આધાર આ પ્રયોગો બની રહેશે. આવી મુશ્કેલીઓ હોય છે અને તેને ઉકેલી શકાય તેમ હોય છે તેની ખાતરી આ પ્રયોગો પરથી મળી રહેશે. આ બાબત દૂરશિક્ષણ માટે ગાઢ મહત્વ ધરાવે છે.

2.2 દૂરવર્તી શિક્ષણ : કામગીરી અને સમસ્યાઓ

એકમ એકમમાં આપણે જોયું કે દૂરશિક્ષણ એ મુખ્યત્વે શિક્ષક અને અધ્યેતા વચ્ચેના શૈક્ષણિક રીતે સફળ પ્રત્યાયનની બાબત છે. એટલે કે Holmbergનાં શબ્દોમાં 'માધ્યમયુક્ત શૈક્ષણિક સંવાદ'ની બાબત છે-અને આ સંવાદનો પાયો શિક્ષકની નોંધમાં રહેલો છે. આ સંવાદના નિર્માણની કામગીરીમાં શું રહેલું છે અને આ કામગીરી કરવામાં કઈ મુશ્કેલીઓ રહેલી છે તે વિશે હવે વિગતે જોઈએ.

2.2.1 દૂરવર્તી શિક્ષણના શિક્ષકની કામગીરીઓ

શિક્ષક પાસે એક સ્વાધ્યાય-પ્રતિચાર આવે છે. તેના આધાર પર શિક્ષકે સંબંધિત અધ્યેતા સાથે સંવાદ સાધવાનો છે. તેણે શું કરવું જોઈએ ?

- એકમ/પાઠમાં રહેલી ઊણપો સરભર કરવી.
- અધ્યેતાની એકલતા તોડવી.
- અધ્યેતાની અભિમુખતા જાળવી રાખવી.
- સ્વાધ્યાય-પ્રતિચાર તંપાસી તેનું કક્ષાનિર્ધારણ કરવું.
- હેતુપૂર્ણ નોંધ લખી અધ્યેતાને અધ્યયન સુધારવામાં મદદ કરવી.
- અધ્યેતાની પૂછપરછના જવાબ આપવા.

આ છ બાબતને એકસાથે મૂકતાં દૂરશિક્ષણની પ્રક્રિયા બને. આથી આપણે તેને મુખ્ય કામગીરી કહીએ. આ કામગીરી સામાન્ય જણાય છે, પણ ઘણા પ્રયત્નો માગી લે છે. અનુભવ અને પ્રયોગો પરથી જણાય છે કે આ કામગીરી શિક્ષક પાસે કેટલીક પૂર્વશરતો માગી લે છે. આમાંની કેટલીક શરતો અમલના પ્રકારની છે અને કેટલીક માનસિક પ્રકારની છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો દૂરશિક્ષણની કામગીરી સફળ બનાવવા માટે શિક્ષકે પોતે, જેને આપણે 'ગૌણ' કહી શકીએ તેવી પાયાની કામગીરી નિશ્ચિત મનોભૂમિકાથી બજાવવાની રહે છે. જે આ ન કરી શકે તે મોટી કામગીરી પણ સફળતાથી ન બજાવી શકે; અને નિયત મનોભૂમિકાથી તેમ ન કરી શકે તે અસરકારક દૂરશિક્ષણ પણ ન કરી શકે.

2.2.2 દૂરવર્તી શિક્ષણ સાથે સંકળાયેલી મુશ્કેલીઓ

ઉપર જણાવી તે 'ગૌણ' ભૂમિકા કઈ છે ? અને 'નિયત' મનોભૂમિકા કઈ છે ? દૂરશિક્ષણ દ્વારા નિયુક્ત એક શૈક્ષણિક વ્યક્તિ પાસેથી આપણે વધુમાં વધુ અપેક્ષા વિષય-નિપુણતા અને પારંગતતાની રાખી શકીએ. તેના વર્ગશિક્ષણના અનુભવ પર બહુ મદાર ન રાખી શકાય. પરંપરાગત શિક્ષક અને દૂરવર્તી શિક્ષણના શિક્ષકની વ્યાવસાયિક જરૂરિયાતો સરખી નથી હોતી. તે દરેક એક નિયત શૈક્ષણિક સંસ્કાર ધરાવતા હોય છે અને તેમની પાસે અપેક્ષા જુદા જ સંસ્કારોનું કામ કરવાની રખાય છે, અનિવાર્યપણે મુશ્કેલી સર્જી શકે તેવી પરિસ્થિતિ. પરંપરાગત શિક્ષક જ્યારે દૂરવર્તી શિક્ષણ તરફ વળે ત્યારે તેને સહન કરવી પડતી મુશ્કેલીઓ વિશેની બે ધારણાઓને કારણે આમ કહી શકાય. જરા સ્પષ્ટતાપૂર્વક જોઈએ :

- (1) વર્ગખંડ શિક્ષણની તાલીમ પામેલો કે તેનો અનુભવ ધરાવતો લાયકાત (એમ. એ. વગેરે) વાળો શાળાકીય શિક્ષક દૂરવર્તી શિક્ષણના શિક્ષક તરીકે સફળ કામ ન પણ કરી શકે; તે માટે અમુક ચોક્કસ કૌશલ્યો કેળવવાં જરૂરી હોય છે.
- (2) આવશ્યક કૌશલ્યો ઉપરાંત શિક્ષકે સુષુપ્ત સંસ્કારજન્ય ગ્રંથિઓની ઉપર ઊઠવું જ પડે.
- (3) શિક્ષકને આ ગ્રંથિઓથી વાકેફ કરવામાં આવે, તેનાથી દૂર રહેવામાં મદદ કરવામાં આવે અને વિશિષ્ટ કૌશલ્યો કેળવવામાં આવે તો તે જરૂર સફળ થઈ શકે.

(1), (2)માં સંભવિત મુશ્કેલીઓ અને (3) માં તેનો સામનો કરવાનો માર્ગ દર્શાવ્યો છે. આવા ઉકેલ દ્વારા સમસ્યાઓ એક વાર હલ થઈ જાય તો વિભાગ 2.2.1માં જણાવેલી કામગીરી સરળતાથી થઈ શકે એટલે કે સફળ નીવડે.

આ સમસ્યાઓને ઓળખવા માટે Koul 1981એ પોતાના વિષયની લાયકાત અને તાલીમ ધરાવતા એ દૂરશિક્ષણના 58 આકાંક્ષી શિક્ષકો (હવેથી તાલીમાર્થી કહીશું) સાથે કામ કર્યું. વીસ દિવસના ગાળામાં 34 કલાકની તાલીમ લેવાની હતી. તાલીમી કાર્યક્રમમાં વ્યાખ્યાનો, વાચન સ્વાધ્યાય, ઘેર કરવાના સ્વાધ્યાય, કાર્યશિબિરો, ચર્ચાઓ, હેવાલ-લેખન અને અભ્યાસક્રમ તેમજ સ્વાધ્યાયના મૂલ્યાંકનનો સમાવેશ થતો હતો સમગ્ર કાર્યક્રમ ત્રણ તબક્કામાં વહેંચાયેલો હતો :

- (1) શિક્ષણ પહેલાંની બાબતો : સમસ્યા અને ઉકેલ. (આ એકમના પહેલા ભાગમાં છે તે.)
- (2) શિક્ષણની કામગીરી : સમસ્યા અને ઉકેલ (આ એકમના બીજા ભાગમાં નોંધ કરવી અને ત્રીજા ભાગમાં 'ગુણ આપવા' છે તે.)
- (3) શિક્ષણોત્તર બાબતો : સમસ્યા અને ઉકેલ (આ ખંડના એકમ 2, 3, 4માં આ બાબતો એક પછી એક જોઈશું.)

2.3 દૂરથી શીખવવા માટેની તૈયારી-દ્વિધ્રુવી પ્રત્યાયન

પરંપરાગત શિક્ષક મોટે ભાગે એમ માને છે કે વિષયની નિપુણતા અને તાલીમ એક વખત મળી જાય પછી તે દૂરવર્તી શિક્ષણ પણ સારી રીતે કરી શકે. આ ધારણા ટકી શકે તેવી છે ? દૂરશિક્ષણના શિક્ષકને કશી પૂર્વકામગીરીની જરૂર રહે છે ? કોઈ તૈયારી જરૂરી છે ? જો જરૂરી હોય તે પોતે કેટલા પ્રમાણમાં તેમ કરવા માગે છે ? આ પ્રશ્નોના ઉત્તર શોધીએ.

2.3.1 અભિપ્રેરણાના પ્રશ્નો

અગાઉ વાત કરી તે 58 તાલીમાર્થીઓને દૂરશિક્ષણની પ્રસ્તુતતા અને શૈક્ષણિક પ્રત્યાયનના માધ્યમ તરીકે 'લેખિત શબ્દ'ની ક્ષમતા અને મર્યાદાઓની વાત કરી. તે પછી કાર્ય બેઠક થઈ. બેઠકના પ્રારંભમાં જ એક વાત સ્પષ્ટ કરી : તેમણે પોતાની જાતને દૂરવર્તી શિક્ષણના શિક્ષક તરીકે જ માની લઈ તેમને સોંપવામાં આવે તે તમામ કામગીરી તે સંદર્ભમાં જ કરવાની છે; અમુક સંજોગોમાં શિક્ષકે શું કરવું અને શું ના કરવું તેની કલ્પના તેમની નિર્ણયશક્તિ પર છોડાઈ. કાર્યબેઠકમાં તેમને આટલું કામ સોંપાયું :

- (1) દૂરશિક્ષણના અધ્યેતાઓના અધ્યયન માટે જ તૈયાર કરેલા એકમનો અભ્યાસ કરવો.
- (2) જેમને માટે તે એકમ બનેલો તેમને દૂરથી શીખવવા માટે વિષયવસ્તુની રૂપરેખા તૈયાર કરવી.

મનોપત્ન વાંચ્યા પછી ફક્ત 46% તાલીમાર્થીઓએ જ ચોક્કસાઈપૂર્વકની રૂપરેખા તૈયાર કરીને તેમાં રસ દર્શાવ્યો; 18% એ અધકચરો રસ દર્શાવ્યો; 20%એ બેફિકરાઈ દર્શાવી અને 16% એ તો કોરા કાગળ પરત કરીને સંપૂર્ણ નીરસતા દર્શાવી.

વિષયવસ્તુ, વ્યાપ, માવજતના ઊંડાણની દૃષ્ટિએ એકમથી પરિચિત થવું એ શિક્ષક માટેનું પ્રથમ

સોપાન. તાત્પર્ય એ નથી કે તેણે એકમ શીખવો; તે પોતે વિષય નિષ્ણાત તો છે જ પણ તેણે રજૂઆત તો સમજવી જ પડે, જેથી એકમના ઘડનારા શું કહેવા માગે છે તે પોતે સમજી શકે. અગાઉ કહ્યું છે તેમ, ફક્ત 46% તાલીમાર્થીઓએ જ આ કામ કરવાનું વલણ દર્શાવ્યું.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ – 1

બાકીના 54% તાલીમાર્થીઓએ મનોયત્નની અવગણના કેમ કરી ?

- નોંધ : (1) આ પ્રશ્નોના જવાબ લખવાનો પ્રયત્ન કરો અને તમારા વિચારો નીચે આપેલી જગામાં લખો.
- (2) સ્પષ્ટતા ન કેળવાય ત્યાં સુધી આગળ ન વધશો.

આ મનોયત્નમાં તાલીમાર્થીઓએ પૂર્ણ કે અંશતઃ નીરસતા દાખવી તેનાં ત્રણ સંભવિત કારણો હોઈ શકે :

- (1) તાલીમાર્થીઓએ આ એકમ સ્વાધ્યાય-પ્રતિચાર તપાસવાની દૃષ્ટિએ વાંચવાનો છે તેવું તેમને અગાઉથી અને સ્પષ્ટ જણાવ્યું હોત તો તેમણે એકમ સાંગોપાંગ વાંચ્યો હોત.
- (2) એકમનો મુદ્દો બધા જાણતા હોવાથી તેમને તેમાં રસ રહ્યો ના હોય.
- (3) તેમની અભિપ્રેરણા પાંખી હોય તેથી તે પ્રારંભિક કામગીરી ગણીને આમાં રસ ન દાખવ્યો હોય.

પહેલું કારણ સાચું હોય તેવું બને; પણ તો પછી પેલા 46% પાસે પણ મનોયત્નના હેતુ વિશે સંદિગ્ધ કે અસંદિગ્ધ કશી વધારાની માહિતી ન હતી, છતાં તેમણે સારો રસ કેવી રીતે દર્શાવ્યો? આમ, આ મુદ્દો પણ બરાબર નથી.

બીજો મુદ્દો પણ સાચી વાત જણાવતો નથી. એકમ જાણીતો હોવાને લીધે રસ ઉત્પન્ન ન થયો હોય તો તે વાત બધાને લાગુ પડવી જોઈએ.

ત્રીજો દૃષ્ટિકોણ વજનદાર છે. આ દૃષ્ટિકોણ તાલીમાર્થીઓને સ્પર્શે છે. એમ જણાય છે કે તેમણે પોતાની અભિમુખતાના પ્રમાણમાં કામ કર્યું - કે ન કર્યું. અભિમુખતા કે યોગ્ય વલણના પ્રશ્નો પૂર્ણતયા અધ્યેતાલક્ષી જ નથી હોતા. અભિમુખતાના અભાવથી સર્જાતી સમસ્યાના પ્રશ્નોનો સામનો માત્ર અધ્યેતાએ જ કરવાનો છે તેમ નથી; શિક્ષકોએ પણ કરવો પડે છે અને અધ્યેતાને મદદરૂપ થવા માટે શિક્ષકે આ સમસ્યાઓ પાર કરવી જ પડે.

આમ છતાં ઉપર જણાવેલી ઘટનાનાં બીજાં ઘણાં કારણો હોઈ શકે. થોડાં વિચારીએ.

2.3.2 અટૂલાપણાની સમસ્યા

તાલીમાર્થીઓને જ્યારે કહ્યું કે તેમનામાંના 46% એ જ પ્રથમ કવાયતમાં રસ દર્શાવ્યો છે તો કેટલાંકને રંજ થયો, કેટલાંકને રમૂજ પડી. હવે બીજી કાર્યબેઠકની તૈયારી થઈ. શરૂઆતમાં આપેલા એકમની સ્વ-અધ્યયન એકમ તરીકેની ખૂબીઓ અને ખામીઓ પારખવા માટેની ચકાસણી યાદી પર પ્રવચન થયું. ચકાસણી યાદીમાં નીચેની બાબતોનો સમાવેશ થયો છે તેની જાણ તાલીમાર્થીઓને કરી :

- (1) એકમમાં ચકાસણી માટેનાં કોઈ સાધનો (સારાંશ, મનોચત્નો વગેરે) છે ? હા, તો તે અસરકારક છે ?
- (2) એકમના ઉદ્દેશો દર્શાવાયા છે ? હા, તો તે સ્વયંસ્પષ્ટ છે ?
- (3) સામગ્રી ઉદ્દેશોને અનુરૂપ છે ? હા, તો તે ઈચ્છનીય ધોરણસરની છે ?
- (4) એકમનું માળખું અભ્યાસક્રમની રૂપરેખાને પુષ્ટિ આપે છે ? જો હા, તો અધ્યયન-પ્રક્રિયામાં મહત્તમ ફાળો આપી શકે તેવું ખાતરીબંધ છે ?
- (5) એકમનાં રજૂઆત સંબંધી લક્ષણો કયા પ્રકારનાં છે ? તે શૈક્ષણિક રીતે ઉપયોગી છે ?

તેમને એવી સમજ આપવામાં આવેલી કે આ ચકાસણી-યાદીનો ઉપયોગ કોઈ પણ એકમની ચકાસણી માટે થઈ શકે; એટલે તેમણે તેમના એકમની ચકાસણી માટે આ યાદીનો ઉપયોગ કરેલો. આ ચકાસણી યાદીના આ કામ માટે તાલીમાર્થીઓનાં પંદર જૂથ રચેલાં. દરેક જૂથમાં ઓછામાં ઓછા ત્રણ તાલીમાર્થીઓ તો હોય જ. તેમને નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે કામ સોંપ્યું :

- (1) એ જ એકમને પહેલાં કરતાં વધારે ધ્યાનથી વાંચો.
- (2) એકમના વિષયવસ્તુની તેમ જ અન્ય પાસાંની જૂથની અંદર ચર્ચા કરો.
- (3) ચકાસણી યાદીને આધારે એકમની ખૂબીઓ અને ખામીઓની ચર્ચા કરી તે પર જૂથ-હેવાલ લખો.

કવાયત થઈ જૂથ-હેવાલ તૈયાર થયા. રસપ્રદ વાત તો એ છે કે એકમનું વારંવાર વાચન થયું. ચકાસણી યાદી ચર્ચાઈ, જૂથ ચર્ચાઓ થઈ છતાં એકમની કેટલીક મહત્વની બાબતો પર જૂથ-હેવાલોમાં સહમતિ વર્તાતી ન હતી. આ ઉપરથી એવો નિર્દેશ મળે છે કે દૂરશિક્ષણના શિક્ષકો એકબીજાથી અલગ પાડી શકાય; કેમ કે તેમના વિચારો અને પ્રતિભાવો ભિન્ન છે. આમ, 'અટૂલાપણા'ની સમસ્યાનો પ્રશ્ન અધ્યેતાઓ જ નહિ, શિક્ષકોને પણ નડે છે; અલબત્ત, પ્રકાર અલગ અલગ હોય (જુઓ એકમ-1)

જુદા જુદા જૂથ હેવાલોમાં જુદા જુદા મુદ્દા પર ભાર મૂકાયો. આ દર્શાવે છે કે બધાએ એકમ અને તેના માળખાનું અર્થઘટન જુદી જુદી રીતે કરેલું. કેટલાકે પુનઃચર્ચા માટે સમય અપાયા છતાં તેમનું વલણ બદલેલું નહીં.

આ ઉપરથી એમ મનાય કે શિક્ષક એકમ, તેના માળખા કે ઉદ્દેશો વિશે એક દૃષ્ટિકોણ બાંધી બેસે એને તેનો મેળ એકમના દૃષ્ટિકોણ સાથે ન બેસતો હોય તેમ પણ બને.

અસંમતિમાં વ્યક્ત થતી એકલતા એ ઘણી ગંભીર બાબત છે. મોટેભાગે એક જ એકમ ઉપર વિવિધ શિક્ષકો સંકડો અધ્યેતાઓ સાથે કામ કરતા હોય. આ સંજોગોમાં શિક્ષકો એકમનું અર્થઘટન સરખી રીતે ન કરતા હોય તો જુદાં જુદાં જૂથોને અલગ અલગ સંકેતો મળે.

આ સમસ્યાનો ઉકેલ એકમના માળખાને અને તેની રજૂઆતને અસંદિગ્ધ બનાવવામાં અને શિક્ષકોને અભિમુખ કરવામાં રહેલો છે. આનો સ્પષ્ટ અર્થ એ કે શિક્ષકોને કામે લગાડતાં પહેલાં તે માટેની તાલીમ આપવી.

2.3.3 અધ્યયન કૌશલ્યની સમસ્યાઓ

અગાઉ જણાવેલી બીજી કાર્ય બેઠક પછી અસરની દૃષ્ટિએ તેના જ વિસ્તરણ સમી ત્રીજી બેઠક શરૂ થઈ.

હવે બધા જ જૂથ હેવાલો ખુલ્લી બેઠકમાં મૂકવામાં આવ્યા. દરેક હેવાલમાંની નબળાઈઓ શોધી, તેનું સંમાર્જન થયું, વિરોધાભાસો હટાવાયા, બિનપાયેદાર નોંધો દૂર કરી. આમ કરીને એકમના વિષયવસ્તુ અને માળખા વિશે સારી સમજ કેળવવામાં આવી. (દા.ત., જૂથ 12એ એમ લખ્યું કે સ્વઅધ્યયન સાધનો પૂરતા પ્રમાણમાં મૂકાયાં છે, જ્યારે જૂથ 3એ સ્વાધ્યાયોમાં એકમના બધા મુદ્દા આવરી લેવાયા તેમ નથી તેવું દર્શાવ્યું.) લાંબી ચર્ચાને અંતે સંવાદિતા સાધવામાં

સફળતા મળી. ચર્ચાના દરેક તબક્કે કેન્દ્ર-બિંદુમાં લેખકનો દષ્ટિકોણ અને એકમના ઉદ્દેશો રહ્યા. પરિણામે માળખા અને સૈદ્ધાંતિક પાસાંઓ પર સામૂહિક સામાન્ય સમજ કેળવાઈ.

તાલીમાર્થીઓને ગળે એ વાત ઊતરી કે એકમનું અર્થઘટન લેખકના દષ્ટિકોણથી કરવા માટે પોતાના જ્ઞાન પર જ આધાર રાખીને બેસી ન રહેવાય. એકમનો અભ્યાસ પૂરતા પ્રમાણમાં થવો જોઈએ અને સફળ શિક્ષક બનવા માટે અભિપ્રેરણા, અટૂલાપણું અને અધ્યયન-કૌશલ્યોની સમસ્યાઓથી બહાર નીકળવું પડે.

આ લાંબી ચર્ચાને અંતે સમજાયું કે અભ્યાસ કૌશલ્યોની નિપુણતામાં વત્તાઓછાપણું ઘણાં કારણોમાંનું એક કારણ હતું. અધ્યેતાઓએ પોતાના અહેવાલમાં એનો ઉલ્લેખ પણ કર્યો. કેટલાક તાલીમાર્થીઓ એ વિશદ છણાવટની ફિકર જ ન કરી, કેટલાકે શબ્દોના ઉપયોગમાં વિવેક ન બતાવેલો અને કેટલાંકે ન જોઈતા બાબતો ઉપર વધારે પ્રકાશ ફેંક્યો. (એક રસપ્રદ ઉદાહરણ છે કે એક ભાઈએ લખ્યું હતું કે એકમમાં જોડણીની ભૂલો ન હતી. - કહેવાની જરૂર મારી કે જોડણીની ભૂલો હતી જ.)

ઘણુંખરું બે મિત્રોની અભ્યાસ કુશળતા એક જ દિશામાં હોય એવું નથી બનતું, પણ જો એકમના અર્થગ્રહણમાં જુદાપણું જણાતું હોય, તો શિક્ષકોની સમજનું અંતર ઘટાડવા કંઈક કરવું જોઈએ; ફરીથી પેલા સૂચનની વાત જ આવે, કે શિક્ષકોને તાલીમ આપવી પડે. એકવાર ફરીથી આપણી નોંધ કરી લઈએ કે અભ્યાસકૌશલ્યો માત્ર અધ્યેતાઓમાં સમસ્યાઓ ઊભી નથી કરતાં, જુદા જુદા શિક્ષકોમાં પણ તેમ થાય છે. જોકે સમૃદ્ધ શિક્ષકોને આ સમસ્યાનો સામનો કરવો પડતો નથી, એવું નથી એમને પણ ઘણીવાર એ પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થવું પડે, - આપણે આ મુદ્દાની વાત અહીં અટકાવી આગળ ચાલીએ.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - 2

વિભાગ 1.0 જુઓ. (હેતુઓ) અમે કેટલાક જૂઠા પ્યાલો અને પૂર્વગ્રહો વિશે ત્યાં વાત કરવાનું સૂચન કર્યું હતું. આપણામાંના કેટલાકે તેની ચર્ચા પણ કરી. આપણે કરેલી ચર્ચામાં આવતા એવા પૂર્વગ્રહો વગેરેની સૂચિ બનાવો. આ પ્રયત્નમાં તમને 2.3.4 ઉપર જતા પહેલાં ઘણો સારો અનુભવ થશે.

નોંધ : નીચે તમારા જવાબ માટે જગા આપેલી છે.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

2.3.4 ઉપસંહારાત્મક ટિપ્પણીઓ

આ પેટા એકમમાં આપણે ત્રણ સામાન્ય ખામીઓ શોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો, જેની આપણે નોંધ લેવી જોઈએ. સામાન્ય રીતે એમ માનવામાં આવે છે કે, દૂરવર્તી અધ્યેતાઓને પ્રેરણાના, અટૂલાપણાના અને અભ્યાસ કૌશલ્યની મર્યાદાઓના પ્રશ્નો હોય છે. આ સ્વીકારીએ તો દૂરવર્તી શિક્ષકો આ બાબતો દૂર કરી શકે. (જુઓ વિતરણ (ii) (iii) અને (v) વિભાગ નં. 2.2.1) તે છતાં આપણે એ પણ જોયું કે કેટલીક વાર દૂરવર્તી શિક્ષકો પણ આજ પ્રશ્નોથી ઘેરાયેલા છે.

તેથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે મર્યાદિત શિક્ષક દૂરવર્તી અધ્યેતાને અસરકારક રીતે મદદ કરી શકે નહીં. ઘણી રીતે પ્રેરણા પામેલા દૂરવર્તી શિક્ષક જ પોતાના અધ્યેતાઓને પ્રેરી શકે. પોતાના અટૂલાપણામાંથી બહાર આવેલો દૂરવર્તી શિક્ષક અધ્યેતાનું અટૂલાપણું ભુલાવી શકે, વળી શિક્ષકો જ અધ્યેતાઓ તેમનાં અધ્યયન કૌશલ્યો વિકસાવવામાં મદદ કરી શકે.

2.4 દૂરવર્તી શિક્ષણ-1

તાલીમી કાર્યક્રમના તાલીમાર્થીઓએ તેમણે પ્રથમ તબક્કામાં કામ કરેલા એકમ પરના સ્વાધ્યાય પ્રતિચાર પર કામ કરવાનું હતું. તમામ તાલીમાર્થીઓને

- (1) તેમણે પ્રથમ કામ કરેલા એકમ પરનો સ્વાધ્યાય આપવામાં આવ્યો; અને
- (2) જેમણે આ એકમ પર અગાઉ કામ કરેલું તેવા અલગ અલગ નવ અધ્યેતાઓના સ્વાધ્યાય-પ્રતિચાર આપવામાં આવ્યા.

નવ પ્રતો અને નવ પ્રતિચારો આપ્યા પછી તેમને તેના પર દૂર શિક્ષણનું કામ કરવાનું એટલે કે પ્રતિચારો ચકાસી તેના પર પોતાને યોગ્ય લાગે તેવી નોંધ લખવાનું કહ્યું; અને આ સાથે 'દૂર શિક્ષણની પ્રક્રિયા' શરૂ થઈ.

2.4.1 દૂરવર્તી શિક્ષણ-એક ચતુષ્પદી પ્રક્રિયા

એકમનો અભ્યાસ કર્યા બાદ અને તેની મુદ્દાકીય અને માળખાકીય ખૂબીઓ અને ખામીઓ માપી લીધા બાદ શિક્ષક સ્વાધ્યાયની ચકાસણી કરવા સક્ષમ બનવો જોઈએ; જેથી તે પ્રતિચારોને એકમ તેમજ અધ્યેતા બંનેની લાક્ષણિકતાઓના પરિપ્રેક્ષ્યમાં તપાસી શકે. આ પ્રક્રિયા ચાર તબક્કાની હોવાનું જણાય છે :

- (1) સ્વાધ્યાય વિશે અધ્યેતાઓ પાસે રહેતી અપેક્ષાઓ સમજવી અને સ્વાધ્યાયમાંના પ્રશ્નોના મૂલ્યાંકનકારના આદર્શ જવાબો તૈયાર કરવા આ નમૂનાના ઉત્તરો મોટે ભાગે ધારણાત્મક હોય કેમ કે તે ઉત્તરો અધ્યેતાએ લખવાના છે, શિક્ષકોએ નહીં. (જો કે ગણિત-વિજ્ઞાન જેવા વિષયોમાં તો તે જ સાચા ઉત્તરો પણ હોય.) જે પ્રતિચારો આ ઉત્તરોની જેટલા નજીક હોય તેટલા પ્રમાણમાં તેને તેટલી ઊંચી કક્ષા અપાય. આમ, આદર્શ જવાબો એ શિક્ષકો માટે મૂલ્યાંકનના કામનું એક સાધન બની રહે.
- (2) આદર્શ જવાબો તૈયાર કર્યા પછી શિક્ષકે એકમમાં જ રહેલી પ્રતિચાર અંગેની ક્ષતિઓ શોધી કાઢવી. શિક્ષકની આ ક્ષમતાનું શૈક્ષણિક મૂલ્ય ઘણું ઊંચું છે. એકમ કે સ્વાધ્યાયમાં જ રહી હોય તે ક્ષતિઓને ધ્યાનમાં લીધા વિના માત્ર પોતે નક્કી કરેલા આદર્શ જવાબોને આધારે મૂલ્યાંકન થાય તો મૂલ્યાંકન પૂર્વગ્રહપીડિત અને નોંધ અસમતુલિત બનવાની સંભાવના રહે.
- (3) શિક્ષકે જવાબોનાં સંરચનાયુક્ત પાસાં પણ વિચારવાં જોઈએ. તેમાં તેણે ઉત્તરના પ્રારંભ, મધ્ય અને અંતની સાથોસાથ તાર્કિક વિકાસ, ભાષાશુદ્ધિ, ભાષાની સ્પષ્ટતા, દલીલો કે તર્કની રજૂઆત વગેરે બાબતોનો પણ સમાવેશ કરવો જોઈએ. અહીં પણ આધાર તો પોતાના આદર્શ જવાબો પર જ રહે. આમ છતાં જવાબનું વિષયવસ્તુ નબળું કે અસંબદ્ધ હોવા છતાં શિક્ષક જવાબના શીલ અને શૈલીથી દોરવાઈ જાય તેવી સંભાવના રહે. આથી જવાબનાં સંરચનાત્મક પાસાંઓને ખૂબ ઓછું મહત્ત્વ અપાય તે જરૂરી છે.
- (4) છેલ્લે, તેણે પ્રતિચારને કક્ષા આપવી જ જોઈએ અને તેની નોંધમાં તે કક્ષાનો પડઘો પડતો પણ હોવો જ જોઈએ. આ નોંધમાં નીચેનામાંથી એક કે બધી બાબતોનો સમાવેશ થવો જોઈએ.
  - અ. અધ્યેતાને અભિપ્રેરિત રાખવો;
  - બ. અધ્યેતાને ઘેરી વળેલી 'અટૂલાપણાની ભાવના'ની દીવાલો તોડવી; અને
  - ક. શૈક્ષણિક પ્રકારની નોંધ દ્વારા અધ્યેતાને તેની અધ્યયન-સુધારણામાં મદદ કરવી.

શિક્ષકની નોંધ માટે ટિપ્પણી, કક્ષાની સમજૂતી, પ્રશ્નો કે રજૂઆતોના પ્રત્યુત્તર વગેરે જેવું કોઈ પણ નિમિત્ત હોય, શિક્ષકે તો પોતાના તમામ પ્રયાસો એક જ દિશામાં વાળવાના હોય : શિક્ષણને સફળતાપૂર્વક અસરકારક બનાવવું. બિનઅભિપ્રેરિત શિક્ષક આ કામ સંતોષકારક રીતે કરી શકે?

2.4.2 મૂલ્યાંકનકારનો આદર્શ જવાબ (આ.જ.)

આ પ્રશ્નનો જવાબ આપવા માટે આપણે ફરી પાછા 58 તાલીમાર્થીઓના પ્રાયોગિક જૂથની પ્રવૃત્તિઓ જોઈએ. અનુસંધાન માટે 2:4ની પ્રાસ્તાવિક-નોંધ જોઈ લઈએ.

તાલીમાર્થીઓએ એકમને સાંગોપાંગ વાંચી લીધો તે પછી તેમને (2:3) સ્વાધ્યાયનો અભ્યાસ કરવાનું અને દરેકને તેના આદર્શ જવાબ માટેની નોંધ તૈયાર કરવાનું કહ્યું. તેમાંના 7 તાલીમાર્થીઓએ આ પ્રવૃત્તિમાં ભાગ ના લીધો તેથી આદર્શ જવાબોની 51 નોંધ મળી. માન્યતામાં ન આવે તેવી રસપ્રદ બિના એ છે કે 51માંથી માત્ર 4માં જ સ્વાધ્યાયની સંપૂર્ણ અને ચોક્કસ સમજ વર્તાઈ જ્યારે બાકીનામાં તો એકમમાં હોય જ નહિ તેવી બાબતોનો સ્પર્શ થયેલો. યાદ એ રાખવાનું છે કે લગભગ બધા જ તાલીમાર્થીઓ એકમના એક સર્વસંમત અર્થઘટન (2:3) પર આવેલા; અને છતાં આ. જ. તૈયાર કરતી વખતે તેમણે આ સર્વસંમતિની ધરાર અવગણના કરી. બનેલું એવું કે આ. જ. તૈયાર કરતી વખતે તેમણે એકમની પોતાની સમજ પર જ મદાર રાખેલો; જાણે કે એકમ તેમજ સ્વાધ્યાયના કેટલાક અંશો ‘અલોપ’ થઈ ગયા હોય અને સ્વાધ્યાયનું કેન્દ્રબિંદુ જ ખસી ગયું હોય !

આ ઘટના એક નવા જ પરિમાણને પ્રકાશમાં લાવે છે. તે છે ‘અજાગ્રત સંસ્કાર પ્રેરિત પૂર્વગ્રહ’ બિન અભિપ્રેરિત શિક્ષકોએ એકમમાં શું અને શા માટે આપવામાં આવ્યું છે તેનો વિચાર કર્યા વગર પોતાના જ્ઞાનના આધારે જ સ્વાધ્યાયનું મૂલ્યાંકન કર્યું હોય તેવી પૂરી સંભાવના છે. આ ગ્રંથી દૂરશિક્ષણની (નોંધના સંદર્ભમાં) તેમજ મૂલ્યાંકનની (ક્ષાણિકાનિર્ધારણના સંદર્ભમાં) એમ બંને પ્રક્રિયાને અસર કરે છે. આ સમસ્યાનો ઉકેલ શોધતાં પહેલાં જરા અટકીએ.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ – 4

સ્વાધ્યાય માટેના આદર્શ જવાબો તૈયાર કરવામાં પડતી મુશ્કેલીઓ દૂર કરવામાં શિક્ષકને ઉપયોગી નીવડે તેવા એક-બે રસ્તા સૂચવો.

નોંધ : આ પ્રશ્નનો જવાબ નીચે આપેલી જગામાં લખ્યા પછી જ આગળ વધો.

એક રીત છે અભ્યાસક્રમ લેખક પોતે જ આદર્શ જવાબ તૈયાર કરીને મૂલ્યાંકનકાર્ય માટે શિક્ષકને મોકલી આપે.

બીજી રીત છે શિક્ષક પોતે જ સ્વાધ્યાયની રૂપરેખા તૈયાર કરવા જેટલો અભ્યાસ કરે. *

ગમે તેમ, આદર્શ જવાબો વિશે સ્વયંસ્પષ્ટ થયા સિવાય મૂલ્યાંકનનું કામ શરૂ થવું ન જોઈએ; નહિ તો મૂલ્યાંકન દોષપૂર્ણ થશે.

2.4.3 મૂલ્યાંકનકારની નોંધ

2.4.1ના છેલ્લા વાક્યમાં ઉઠાવેલા પ્રશ્નનો થોડો ઉત્તર 2.4.2માં અપાયો, હવે ઉત્તરનો બીજો ભાગ જોઈએ.

આદર્શ જવાબો લખી લીધા બાદ તાલીમાર્થીઓએ તેમને આપેલા 9 પ્રતિચારમાંથી પ્રથમ 3નું મૂલ્યાંકન કરી નોંધ લખવાની હતી. (આગળ વધતાં પહેલાં એકમ 1 : પર નજર ફેરવી લો.)

પૂરતો સમય આપેલો. આ ક્વાયત 50 એ જ કરી. તેમાંથી 8એ કશી નોંધ ન લખી. જે નોંધો લખાઈ તેના પ્રકારોની માહિતી નીચે આપી છે.

2.1 અભિપ્રેરિત પ્રતિચાર શિક્ષકોની નોંધ : ક્રમાંક રૂપરેખા

પ્રતિચાર ક્રમાંક	નોંધ : પ્રકારની વિગતો					
	બિન શિક્ષણ પ્રકારની			શિક્ષણ પ્રકારની		
	નોંધ જ નથી	પોકળ	નકારાત્મક	હકારાત્મક	રચનાત્મક	કુલ
1	13	20	10	6	1	50
2	8	23	65	0	0	96
3	7	23	45	1	0	76
કુલ	28	66	120	7	1	222
ટકાવારી	12.6	29.8	54.0	3.2	0.4	100.00

કોષ્ટક 2:1 પરથી દેખાય છે કે કુલ 222 નોંધમાંથી 29.8% પોકળ, 54% (સૌથી વધુ) નકારાત્મક અને ફક્ત 3.6% શૈક્ષણિક પ્રકારની (3.2% હકારાત્મક અને 0.4% રચનાત્મક) હતી. નોંધના કેન્દ્રબિંદુમાં બદલાવના પૃથક્કરણ માટે 87 બિનશિક્ષણ પ્રકારની નોંધ લીધી. આ નકારાત્મક પ્રકારની નોંધમાંથી (432 શબ્દોમાંથી 30માં વિષયવસ્તુ પર, 22(160 શબ્દો)માં ભાષાકીય ક્ષતિઓ પર, એક (54 શબ્દો) જવાબની ગૂંથણી પર અને 6(41 શબ્દો) ઉદ્વત હતી.

વિષયવસ્તુ, ભાષા અને ગૂંથણી પર નોંધ લખવા જેવી હતી તે વાત સાચી, પણ તે રચનાત્મક (એકમ :1) ન હોય તો બિનશૈક્ષણિક પ્રકારની બની જાય છે અને તેનો કશો અર્થ રહેતો નથી. તેનાથી થોડું ઘણું શિક્ષણ થયું હોય તોય તે સભાનપણે નહોતું થયું. જો થોડુંય સાચું શિક્ષણ થયું હોત તો કોષ્ટકમાં રચનાત્મક અને વ્યાપક નોંધો સારા પ્રમાણમાં દેખાઈ હોત, જે નથી દેખાઈ આમ થવાનું કારણ શું હોઈ શકે ?

પહેલી વાત તો એ કે જો આદર્શ જવાબ ક્ષતિ ભરેલો (જે ઘણાનો હતો) હોય (2:4:2) તો નોંધ મુદ્દાથી વેગળી હોવાની જ. બીજું, બિનઅભિપ્રેરિત શિક્ષક પોતાના અજાગ્રત સંસ્કાર નિર્મિત પૂર્વગ્રહોને કારણે, સ્વાધ્યાય-પ્રતિચારોને નોંધ નિબંધપોથી કે ઉત્તરવહીની જેમ જ તપાસવાનો. લેખન-પોથીમાં તે ભૂલો બતાવશે અને સમજાવશે, ઉત્તરવહીમાં અહીં-તહીં આડેપડ લીટા કરીને ગુણ મૂકી દેશે. ગમે તેમ એકેય રીતે કામ કરવામાં શિક્ષણ-પ્રકારની નોંધ તો બાજુએ રહી, એકેય પ્રકારની નોંધ માટે કશો અવકાશ નથી રહેતો. આવા કિસ્સામાં એકેય પ્રકારની નોંધ લખવી એ ભાગ્યે જ ઘટતી ઘટના બને. ત્રીજું, વળી પાછા અજાગ્રત સંસ્કાર નિર્મિત પૂર્વગ્રહોને કારણે, બિનઅભિપ્રેરિત શિક્ષક વિષયવસ્તુ વિશેની નોંધ લખવાથી અને પોતાની સંમતિ કે અસંમતિ દર્શાવી દેવાથી જ બસ માને છે. પોતાને શૈક્ષણિક પ્રકારની નોંધ લખવાની હોય છે તે વાતનું જ તેને કશું મહત્ત્વ નથી હોતું.

માત્ર એક જ પ્રયોગ પરથી આવા નિષ્કર્ષો તારવવામાં તાર્કિકતા ન રહે તેવું પણ બને. આથી તેમને બીજા ત્રણ પ્રતિચાર (4, 5, 6) મૂલ્યાંકન અને નોંધ માટે આપ્યા.

2.4.4 સંમાર્જિત બોધાત્મક પ્રત્યાયન

તેમને આપેલા પ્રતિચાર (4, 5, 6) પર નોંધ લખવાના બીજા તબક્કા પહેલાં તાલીમાર્થીઓએ આટલું તો કરવાનું જ હતું :

- (1) ટિપ્પણી લખવી; અને
- (2) હાનિકારક ટિપ્પણી ન લખવા પ્રયત્ન કરવો.

એકમ ૩ મૂલ્યાંકન અને કક્ષાનિર્ધારણ (Assessment and Grading)

રૂપરેખા

- 3.0 ઉદ્દેશો
- 3.1 પ્રસ્તાવના
- 3.2 દૂરશિક્ષણ-2
- 3.3 યથાર્થ કક્ષાનિર્ધારણ
  - 3.3.1 એકમ/પાઠ અંગેની મૂલ્યાંકનકારની સંકલ્પના.
  - 3.3.2 સ્વાધ્યાય અંગેની મૂલ્યાંકનકારની સંકલ્પના.
  - 3.3.3 ઉદાર અને/અથવા કડક બનવા તરફનું વલણ.
  - 3.3.4 મૂલ્યાંકનકારના આદર્શ જવાબો
  - 3.3.5 ચકાસનારની એકાગ્રતાનો ગાળો.
  - 3.3.6 ઉપસંહારાત્મક નોંધ
- 3.4 કક્ષાના સંદર્ભે નોંધ
- 3.5 કક્ષા/નોંધ વિશે પૃચ્છા
- 3.6 ચાલો જોઈ લઈએ.

3.0 ઉદ્દેશો

એકમ 2 માં દર્શાવેલા પ્રયોગની વાત આપણે ચાલુ રાખીશું અને કક્ષાનિર્ધારણનાં પાંચ મનોયત્નોનો હેવાલ જોઈશું. આટલી બાબતો જોવાનો ઉદ્દેશ છે :

- (1) બિન અભિપ્રેરિત શિક્ષકો પ્રતિચારોનું મૂલ્યાંકન સામૂહિક ધોરણે કેવી રીતે કરે છે;
- (2) પ્રતિચારનું મૂલ્યાંકન કરવામાં શિક્ષકને નડતી મુશ્કેલીઓ; અને
- (3) તે મુશ્કેલીઓનો શક્ય ઉકેલ.

આ એકમ કર્યા પછી તમારામાં આટલી ક્ષમતા આવવી જોઈએ :

- (1) પ્રતિચારનું મૂલ્યાંકન કરવામાં રહેતી ઊણપો નિવારવી; અને
- (2) તે ઊણપોથી થતી હાનિ ઓછી કરવી.

3.1 પ્રસ્તાવના

એકમ 2 માં શિક્ષકની કેટલીક ચાવીરૂપ કામગીરીની પરખ, તે કામગીરી બજાવવામાં પડતી મુશ્કેલીઓ અને મુશ્કેલીઓના નિવારણ માટેના કેટલાક ઉપાયોની વાત થઈ. મુખ્યત્વે આ બાબતો પર પ્રકાશ પડ્યો :

- (1) પૂર્વ શિક્ષણ કામગીરી : પ્રતિચાર હાથમાં લેતાં પહેલાં પાઠ/એકમને સાંગોપાંગ સમજવો;
- (2) અસરકારક શિક્ષણકાર્ય આડે આવતા વિતર્કો અને પૂર્વગ્રહો સામે સાવધ રહેવાની આવશ્યકતા; અને
- (3) હેતુપૂર્ણ નોંધ લખવાની શૈક્ષણિક કામગીરી

આ એકમમાં શિક્ષણ-કામગીરીને કક્ષાનિર્ધારણના સંદર્ભમાં વિસ્તારથી જોઈશું. ધ્યાનમાં એ રાખવાનું છે કે કક્ષાનિર્ધારણની વાત કરતી વખતે આપણે નોંધના મુદ્દાનો સંદર્ભ પણ લેતા રહેવું પડશે. સ્પષ્ટતા ખાતર જરૂર જણાય ત્યાં આપણે અહીંતહીં થોડી નવી સંકલ્પનાઓ પણ જોઈશું. બિનજરૂરી તકલીફો ટાળવા માટે મુખ્ય ચર્ચાની સાથોસાથ આપણે આવી સંકલ્પનાઓની સમજ પણ કેળવતા જઈશું.

3.2 દૂરશિક્ષણ-2

અધ્યેતા ગમે તે સ્તરનો હોય-પ્રાથમિક, માધ્યમિક, ઉચ્ચ, સેવાકાલીન પ્રૌઢ; તેજસ્વી કે સામાન્ય-તેમને પોતાની કામગીરી શિક્ષકને કેવી લાગે છે તેમાં ઘેરો રસ હોય છે.

તપાસેલો પ્રતિચાર હાથમાં આવે એટલે અધ્યેતા સૌ પ્રથમ પોતાને મળેલી કક્ષા અને શિક્ષકની નોંધ જોઈ લેશે. ધારણા કરતાં નીચી કક્ષા મળવાથી વ્યથિત થવું અધ્યેતા માટે નવું નથી; અને તેની ધારણા વાજબી હોય તેવું હંમેશાં હોતું નથી.

વર્ગખંડમાં તો મોટેભાગે ધારણા કરતાં નીચી કક્ષાનું કારણ શિક્ષક સમજાવે અથવા અધ્યેતા બીજાઓના પ્રતિચાર સરખાવીને આતુરતા સંતોષી લે, પણ દૂરશિક્ષણમાં આ બેમાંથી એકેય શક્ય નથી. તેમાંતો શિક્ષકે આવી સવલતો રાખેતાના ધોરણે પૂરી પાડવાની હોય છે કેવી રીતે? તેના ત્રણ શક્ય જવાબ હોય :

- (1) શિક્ષકે કક્ષાનિર્ધારણ જ યથાર્થ રીતે કર્યું હોય;
- (2) કક્ષાનો પડઘો નોંધમાં બરાબર પડતો હોય; અને
- (3) શિક્ષક પોતે આપેલી કક્ષાની સમજ લખે.

આ ત્રણથી અધ્યેતાને સંતોષ થવો જોઈએ, અધ્યેતા અભિપ્રેરિત થાય અને પોતાની કામગીરી સુધારતો રહે. આમ છતાં આ ત્રણમાંથી એકેય ઉકેલ મેળવવો તે સરળ કામ નથી. એક પછી એક જોઈએ.

3.3 યથાર્થ કક્ષાનિર્ધારણ

યથાર્થ કક્ષાનિર્ધારણ એટલે ક્ષતિવિહિન કક્ષાનિર્ધારણ. આનો અર્થ એ થાય કે પ્રતિચાર જેને માટે લાયક હોય તે જ કક્ષા તેને અપાય. યથાર્થ કક્ષાનિર્ધારણ કરવાની કોઈ ચોક્કસ પદ્ધતિ નક્કી થઈ હોય તો પણ અધ્યેતાને ગળે એ વાત ઉતારવી કપરી છે કે તેને તેની લાયકાત મુજબની જ કક્ષા મળી છે. આ સમસ્યામાં 'સામૂહિક સામેલગીરી'ના પ્રશ્નો ઉમેરાય છે; એટલે કે સંખ્યાબંધ, પ્રતિચારોના મૂલ્યાંકન કાર્યમાં સંખ્યાબંધ શિક્ષકો જોતરાતા હોય છે. આ પરિમાણની સમજ માટે એકમ 2 માં દર્શાવેલા તાલીમાર્થીઓના જૂથ તરફ વળીએ.

2:4:3 જોતાં જણાશે કે આદર્શ જવાબો નક્કી થયા બાદ તેમને આપેલા 9માંથી પ્રથમ ત્રણ પ્રતિચારોના મૂલ્યાંકન અને નોંધલેખન કરવાનું કહ્યું. તેમણે લખેલી નોંધની વાત 2:4:3માં થઈ, હવે તેમણે આપેલી કક્ષાની વાત કરીએ.

કોષ્ટક 3:1 : મનોયત્ન 1 અને 2 માં અપાયેલી કક્ષા : રૂપરેખા

પ્રતિચાર ક્રમાંક	ધોરણ	પ્રતિચારોની સંખ્યા	કક્ષાનિર્ધારણ મનોયત્ન : 1							પુન:નિર્ધારણ મનોયત્ન : 2						
			પંચબિંદુ કક્ષા					વિસ્તરણનો વ્યાપ	વિસ્તરણની ટકાવારી	પંચબિંદુ કક્ષા					વિસ્તરણનો વ્યાપ	વિસ્તરણની ટકાવારી
			A	B	C	D	E			A	B	C	D	E		
1	B	45	12	28	1	4	—	+12 -9	15.5	4	34	53	2	—	+4 -9	9.6
2	E	45	1	1	4	—	39	+15 -0	8.3	—	2	3	—	40	+12 -0	6.6
3	D	45	1	7	7	4	26	+24 -26	37.0	—	8	4	9	24	+20 -24	32.6

પહેલાં કેટલાક પારિભાષિક શબ્દો જોઈ લઈએ.

ધોરણ : પ્રતિયારને અપાયેલી તદ્દર્થ શ્રેષ્ઠ નિર્ણયશક્તિ પર આધારિત કક્ષા. પ્રયોગ માટેના 9 પ્રતિયારો માટેનાં ધોરણો ચાર તજજ્ઞોની સમિતિએ નિર્ધારિત કરેલાં. તેમાંના ત્રણે નવે ય પ્રતિયારો માટે નિર્ધારણના અભિપ્રાયો આપેલા અને ચોથાએ તેને આધારે ત્રણેય પ્રતિયાર માટે યોગ્ય કક્ષા નક્કી કરેલી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ‘ધોરણ’માં પ્રતિયાર ખરેખર જેને માટે લાયક હોય તે અથવા શક્ય તેટલા શ્રેષ્ઠ નિર્ણય પર આધારિત પ્રાપ્ત કક્ષાનો સમાવેશ થાય છે.

વિસ્તરણ : વિસ્તરણ એટલે નિર્ધારિત ધોરણની આસપાસ કક્ષાનો વિસ્તાર. ઉદાહરણ તરીકે એક પ્રતિયાર C કક્ષાને પાત્ર છે. તેને A કક્ષા આપવામાં આવે તો એમ કહેવાય કે તેનું નિર્ધારણ ધોરણ C કરતાં 2 ઉપર છે એટલે કે વિસ્તરણ +2 છે; એ જ રીતે E કક્ષા અપાઈ હોય તો વિસ્તરણ (ધોરણ Cની) નીચે 2 છે એટલે કે -2 છે. પહેલા કિસ્સામાં અપાયેલી કક્ષા +2 છે, જ્યારે બીજા કિસ્સામાં - છે. તે પ્રમાણે

(1) વિસ્તરણનો વ્યાપ = $\sum nd$ [જ્યાં n એટલે કક્ષાનો અંક (કે મૂલ્યાંકનકારનો અંક) અને d એટલે nનું ધોરણથી અંતર] અને

(2) વિસ્તરણના ટકા = $\sum nd \times 100 \div$ મહત્તમ $\sum nd$

નોંધ : ગણિતનું વલણ ના હોય તેમણે આ બે ખ્યાલ બાબત બહુ ચિંતા કરવા જેવું નથી સિવાય કે કામ કરવા માટે તે રસપ્રદ હોય.

હવે કોષ્ટક 3:1 દર્શાવે છે કે ભાગ લેનાર 45 તાલીમાર્થીઓમાંથી પ્રતિયાર નં. 1ને 12 એ A, 28એ B, 1એ C અને 4એ D કક્ષા આપી છે. દેખીતું છે કે મોટા ભાગના (28) તાલીમાર્થીઓએ ધોરણને પારખ્યાં. એ જ પ્રમાણે પ્રતિયાર નં. 2માં ધોરણો પરખાયાં; પણ પ્રતિયાર નં. 3માં A થી Eની કક્ષા અપાઈ અને બહુ ઓછી સંખ્યામાં ધોરણો પરખાયાં.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - 1

ઉપરની માહિતી પરથી તમે શું તારવશો ?

- નોંધ :** (a) આ માહિતી પરથી તારણ કાઢવા માટે તાલીમ પામેલી હોવું જરૂરી નથી.
(b) આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપેલી જગામાં લખ્યા સિવાય આગળ ન વધવું.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

વિસ્તરણનો વ્યાપ પ્રતિયાર નં. 1 માટે +12 થી -9 એટલે કે 21 છે, પ્રતિયાર નં. 2 માટે 15 છે અને પ્રતિયાર નં. 3 માટે +24 થી - 26 એટલે કે 50 છે. રસપ્રદ બાબત એ છે કે એક જ પ્રતિયારને એક મૂલ્યાંકનકારે A કક્ષા આપી છે અને બીજાએ D આપી છે. એક સં શિક્ષકોએ 20,000 પ્રતિયારો ચકાસ્યા હોય તેવી કલ્પના કરીએ (1 શિક્ષક = 200 પ્રતિયાર). આમાં બધા જ પ્રતિયારોને તેમને લાયક કક્ષા જ અપાયાની ખાતરી ન રહે. પ્રતિયાર અપાય

ત્યારે દરેકે વારંવાર આ પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતા રહેવું પડે છે. હેતુલક્ષી પ્રશ્નોનું મૂલ્યાંકન તો કમ્પ્યુટરથી થઈ શકે એટલે પ્રશ્ન શિક્ષક દ્વારા થતા મૂલ્યાંકનનો રહે. જરા થોભીને વિચારીએ કે આમ કેમ બને છે ?

આ પ્રશ્નોનાં જવાબ આપવા માટે આપણે 'ભેદયુક્ત' પરિભળને જોઈશું આ એક એવું પરિભળ છે કે જ્યારે તે ફાયદાકારક હોય ત્યારે શિક્ષકને નબળા અને સારા-સારા અને ઘણા સારા પ્રતિચારો વચ્ચે ફરક કરવાનું સરળ બનાવે છે અને આ જ પરિભળ જ્યારે પ્રતિકૂળ હોય ત્યારે શિક્ષકની નિર્ણયશક્તિ પર વિપરીત અસર કરે છે. કેટલાંક પરિભળો શિક્ષકમાં જ હોય છે :

- (1) એકમની સમજ;
- (2) સ્વાધ્યાયની સમજ;
- (3) ઉદાર કે કડક થવાનું વલણ
- (4) આદર્શ જવાબ; અને
- (5) એકાગ્રતાનો ગાળો

આ યાદી આગળ વધી શકે; જેમ કે શિક્ષકની સંપૂર્ણ બેફિકરાઈ કે સંપૂર્ણ નિષ્કાળજી વિસ્તરણ સર્જી શકે. પણ આપણે તો રૂઢિગત પરિભળોનો જ વિચાર કરીએ છીએ. બેદરકાર કે કાળજીવિહીન શિક્ષકોને શિક્ષણમાં કે બીજે ક્યાંય સ્થાન ન હોવું જોઈએ. બીજું આપણે તો પ્રાપ્ત માહિતી વિશે જ વિચારવાનું છે. આ પરિભળો એક પછી એક જોઈએ.

3.3.1 પાઠ/એકમ વિશેની મૂલ્યાંકનકારની સમજ

આ વિશે એકમ 2 માં વિગતે વાત થઈ છે. તેમાં એમ સૂચવાયું છે કે મૂલ્યાંકનકારનું પ્રાથમિક કાર્ય એકમને અને લેખક તે દ્વારા શું કહેવા માગે છે તેને પૂરી રીતે સમજવાનું છે. મૂલ્યાંકન કરતી વખતે મૂલ્યાંકનકારે એકમ વિશેના પોતાના ખ્યાલને બદલે તે એકમ દ્વારા અધ્યેતા પાસે કઈ લક્ષ્ણની અપેક્ષા છે તે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. પ્રયોગમાં પણ આ જ બાબત ધ્યાનમાં રાખવામાં આવેલી. આમ થાય તો આ જ પરિભળને કારણે વિસ્તરણ સર્જાવાની શક્યતા ઊડી જાય.

3.3.2 સ્વાધ્યાય વિશેની મૂલ્યાંકનકારની સમજ

પ્રયોગમાં આદર્શ જવાબો તૈયાર કર્યા પછી જ મૂલ્યાંકનનું કામ હાથ પર લેવામાં આવેલું (2:4:3) તે વખતે સ્વાધ્યાય કે તેની સઘનતાની વાત નથી થઈ. સ્વાધ્યાયની ભૂલભરેલી સમજ મૂલ્યાંકનમાં ક્ષતિઓ સર્જે. આને માટે બે રસ્તા સૂચવાયા : (1) એકમના લેખકો તરફથી માર્ગદર્શન મળે; અને (2) સ્વાધ્યાયને સ્પષ્ટ રીતે વાંચવા માટે જરૂરી અભિમુખતા (2:4:2)

પ્રયોગમાં બીજા રસ્તાનો ઉપયોગ થયો. ભાષા, ઘટકો, કઠિનતામૂલ્ય વગેરે દૃષ્ટિએ સ્વાધ્યાયનું પૃથક્કરણ કરીને તેમાંથી ક્ષતિઓ તારવી અને એમ નક્કી કર્યું કે સ્વાધ્યાયની ઊણપોને કારણે પ્રતિચારમાં રહેતી ક્ષતિઓની સજા અધ્યેતાને ન થાય. તે બાબતની કાળજી રાખીને મૂલ્યાંકન કરવું. બધા તાલીમાર્થીઓ આ બાબત સહમત હતા.

આ સર્વસંમતિના આધારે બીજી કવાયત શરૂ થઈ. પ્રતિચાર 1, 2, 3નું પુનઃનિર્ધારણ અને 4, 5, 6નું પ્રથમ નિર્ધારણ

કોષ્ટક 3:2માં ડાબી બાજુએ 4, 5, 6ના પ્રથમ નિર્ધારણની અને જમણી બાજુએ 1, 2, 3ના પુનઃનિર્ધારણની માહિતી છે.

પુનઃનિર્ધારણની કવાયતમાં ત્રણેય કિસ્સામાં વિસ્તરણમાં ઘટાડો થયો તે નોંધવા જેવું છે.

- (1) પ્રતિચાર 1. વિસ્તરણનો વ્યાપ 21 થી ઘટીને 13 થયો.
  2. વિસ્તરણનો વ્યાપ 15 થી ઘટીને 12 થયો.
  3. વિસ્તરણનો વ્યાપ 50 થી ઘટીને 44 થયો.

(2) નિકટતાનો વ્યાપ ત્રણેય કિસ્સામાં ધોરણ તરફી છે, પણ પ્રતિચાર નંબર 3માં તે નબળો છે.

‘નિકટતા તરફ સરકવું’ એ એવો ખ્યાલ છે જેથી તાલીમાર્થીઓના એક જૂથની પ્રતિચાર તપાસવાની તકનિકમાં સામૂહિક સુધારો થાય છે કે નહિ તે જાણી શકાય. તે વિસ્તરણનો એક સ્વતંત્ર ખ્યાલ છે અને તેનું માપન નિર્ધારિત કક્ષાના ધોરણ તરફ કે દૂર જતી સંખ્યા પરથી થઈશ કે ધોરણ તરફ સરકવું એ પ્રતિચારના માપનમાં સામૂહિક સુધારો સૂચવે છે.

કોષ્ટક 3:2 ક્વાયત 2 અને 3 માં નિર્ધારિત કક્ષા : રૂપરેખા

પ્રતિચાર ક્રમાંક	ધોરણ	પ્રતિચારોની સંખ્યા	કક્ષા (ક્વાયત : 2)							પુન: નિર્ધારણ (ક્વાયત : 3)						
			પંચબિંદુ કક્ષા					વિસ્તરણનો ગાળો	વિસ્તરણના ટકા	પંચબિંદુ કક્ષા					વિસ્તરણનો ગાળો	વિસ્તરણના ટકા
			A	B	C	D	E			A	B	C	D	E		
4	C	48	1	16	18	8	5	+18 -18	37.4	—	16	20	10	2	+16 -14	31.2
5	C	48	3	19	12	10	4	+25 -18	44.7	1	17	16	12	2	+19 -16	36.4
6	C	48	12	21	14	—	1	+45 -2	48.9	7	29	11	—	1	+43 -2	46.8

વિસ્તરણના સાંકડા ગાળા અને ધોરણ તરફથી નિકટતાની ગતિ પરથી (પુન: નિર્ધારણની ક્વાયતના સંદર્ભમાં) ચકાસણીની ગુણવત્તા સુધરી છે એવું અનુમાન કરી શકાય. સમાપન એવું કરી શકાય કે સ્વાધ્યાયની નબળાઈઓ વિશેની સારી જાણકારી (પ્રતિચારની કક્ષા નિર્ધારિત કરવાના સંદર્ભમાં) પ્રતિચારની બહેતર ચકાસણીમાં પરિણમે.

3.3.3 ઉદાર અને/અથવા કડકાઈ તરફનું વલણ :

કોષ્ટક 3:1 જોતાં જણાય છે કે E કે D કક્ષાને લાયક પ્રતિચારને A, B કે C આપનારા અને એવી જ રીતે A કે B કે C કક્ષાને લાયક પ્રતિચારને E કે D કક્ષા આપનારા મૂલ્યાંકનકારો હોય છે.

કોષ્ટક 3:2 આ તારણને સમર્થન આપે છે. પ્રતિચાર 4 અને 5 C કક્ષાને પાત્ર હોવા છતાં તેને A થી E કક્ષા અપાઈ છે.

સામાન્ય તારણ એ નીકળે કે કેટલાક મૂલ્યાંકનકારો ઘણા ઉદાર અને કેટલાક ઘણા કડક હોઈ શકે છે. પણ તે પહેલાં કેટલીક માહિતી આપવી જરૂરી લાગે છે.

1, 2, 3ની ચકાસણીમાં ધોરણથી નજીક કે દૂર જતા નિર્ધારણ પરથી ‘ઉદાર’ કે ‘કડક’ કહી શકાય તેવા 10 તાલીમાર્થીઓ તારવ્યા. ઉદારતા કે કડકાઈ એ જો મૂલ્યાંકનકારનું પોતીકું લક્ષણ જ હોય તો તે લક્ષણ બીજી ચકાસણીમાં પણ દેખાઈ આવે; પણ નોંધપાત્ર બિના એ છે કે 1, 2, 3માં આવું લક્ષણ બતાવનારાએ 4, 5, 6માં આવું લક્ષણ નથી બતાવ્યું.

આથી ઉદારતા કે કડકાઈના ખ્યાલની બહુ દરકાર ન રાખવી. કક્ષાનિર્ધારણમાં દેખાતા બહોળા તફાવતના મૂળમાં બીજાં પરિબળો રહ્યાં હોય તેમ દેખાય છે.

3.3.4 મૂલ્યાંકનકારનો આદર્શ જવાબ (આ.જ.)

તાલીમાર્થીઓએ એકમ (2:3) અને સ્વાધ્યાય (3:3:2)નો અભ્યાસ કરી લીધાની ખાતરી થયા બાદ તેમની પાસેથી મેળવેલા આદર્શ જવાબો (આ.જ.) (2:4:3) હાથ પર લેવામાં આવ્યા. દરેક મૂલ્યાંકનકાર પોતાના માપદંડોને ધ્યાનમાં રાખીને મૂલ્યાંકન કરે એટલે તેમના આ.જ.માં

રહેલા તફાવતો જ વિસ્તરણનું કારણ બની શકે. આ તફાવતના પરિબળને નાથવાનો પ્રયત્ન આ પ્રમાણે કર્યો.

બધા જ તાલીમાર્થીઓની હાજરીવાળી ખુલ્લી બેઠકમાં બધા જ આ.જ.ની ચર્ચા હાથ પર લીધી. સ્વાધ્યાય, તેનાં ઘટકો તેમનું સાપેક્ષ મહત્ત્વ, તેનું મૂલ્ય, પાઠ કે એકમ સાથેનો તેનો સંબંધ એકમના ઉદ્દેશોના સંબંધમાં અધ્યેતા પાસેથી સેવાતી અપેક્ષાઓ અધ્યેતાઓના પ્રકારો વગેરે બધી બાબતોની ખુલ્લી ચર્ચા આ બેઠકમાં થઈ.

આ ચર્ચાને અંતે દરેક તાલીમાર્થીએ પોતાના આ.જ.માં જરૂરી ફેરફારો કર્યા. બીજી રીતે કહીએ સર્વસંમત અને તેથી વધુ વિશ્વસનીય આ.જ. તૈયાર થયા.

હવે તાલીમાર્થીઓને 4, 5, 6નું પુનઃનિર્ધારણ અને 7, 8, 9નું નિર્ધારણ કરવાનું કહ્યું. 4, 5, 6ના પુનઃનિર્ધારણનાં પરિણામો અંશતઃ કોષ્ટક 3:2માં જમણી બાજુએ અને અંશતઃ કોષ્ટક 3:3માં આવ્યાં છે.

કોષ્ટક 3:3 ત્રીજી ક્વાયતમાં અપાયેલ કક્ષા: રૂપરેખા

પ્રતિચાર ક્રમાંક	ધોરણ	પ્રતિચારોની સંખ્યા	કક્ષા નિર્ધારણ : મનોયત્ન : 3					વિસ્તરણનો ગાળો	વિસ્તરણના ટકા
			પંચબિંદુ કક્ષા						
			A	B	C	D	E		
7	B	45	9	26	7	3	—	+9 -13	16.3
8	D	45	—	4	7	21	13	+15 -13	20.8
9	B	45	2	16	11	12	4	+2 -47	36.3

બીજી (4, 5, 6) અને ત્રીજી (3:3:2)માં અપાયેલ કક્ષા અને ત્રીજી ક્વાયત (7, 8, 9)માં અપાયેલ કક્ષાની તરાહમાં દેખાતા તફાવતનો અભ્યાસ કરીએ. સંભવિત કારણો ક્યાં હોઈ શકે?

- પુનઃનિર્ધારણમાં વિસ્તરણનો વ્યાપ ઘટ્યો. તારણ એ નીકળે કે આ.જ.ની સારી સમજ કક્ષા નિર્ધારણની ગુણવત્તાને સુધારે છે. તદ્દનુસાર જોતાં વિસ્તરણનો વ્યાપ ઘટ્યો એટલું જ નહિ પણ ધોરણ તરફની ગતિ પણ વધુ નિકટની બની (અપવાદ પ્રતિચાર નં.6નો).
- પ્રતિચાર નં.6માં વિસ્તરણનો વ્યાપ બહુ બહોળો છે. પ્રતિચાર નં. 3માં પણ આવું હતું. વિભાગ 3:3:5માં આ વિશે જોઈશું.

3.3.5 મૂલ્યાંકનકારની એકાગ્રતાનો ગાળો

કક્ષાનિર્ધારણનાં આ ત્રણ મનોયત્નો એક બીજા રસપ્રદ પરિમાણનો નિર્દેશ કરે છે. કોષ્ટક 3:1, 3:2, 3:3 ત્રણેયમાં ત્રીજા પ્રતિચાર (3, 6, 9)માં વિસ્તરણનો વ્યાપ સહુથી બહોળો છે. આનું કારણ મૂલ્યાંકનકારના ‘એકાગ્રતાના ગાળા’ નામના એક સંભવિત તફાવતજનક પરિબળમાં (3:2) હોઈ શકે. મૂલ્યાંકનકારની ‘એકાગ્રતાનો ગાળો’એ મૂલ્યાંકનકાર એક બેઠકે કેટલા પ્રતિચાર તપાસી શકે છે તે સંખ્યાના સંદર્ભમાં માપી શકાય; એને આ કામમાં કેટલો સમય લાગે છે તેની સાથે નિસ્ખત નથી.

તાલીમાર્થીઓના આ કિસ્સામાં મોટાભાગના તાલીમાર્થીઓનો આ ગાળો બે પ્રતિચાર જેટલો હતો તેવો નિષ્કર્ષ નીકળી શકે; કેમ કે તેઓ બે જ પ્રતિચારને પૂરી એકાગ્રતાથી તપાસી શક્યા હતા. ત્રીજો પ્રતિચાર હાથમાં લેતાં તેમની એકાગ્રતા નબળી પડવા માંડી અને પરિણામે વિસ્તરણનો વ્યાપ વિસ્તરતો ગયો.

3.3.6 ઉપસંહારાત્મક નોંધ

આપણે એટલું જોયું કે શિક્ષકની એક મહત્ત્વની કામગીરી સમું કક્ષાનિર્ધારણનું કાર્ય સંકુલ છે અને પરિપૂર્ણ નિર્ધારણની કક્ષાએ પહોંચવું લગભગ અશક્ય છે. (2:3:4) તફાવતનું તત્ત્વ મુખ્ય અવરોધ બને છે. દેખીતું જ છે કે આ પરિબળોને નાથી શકે તે જ સફળ શિક્ષક બની શકે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 2

અ વિભાગમાં જેની ચર્ચા થઈ છે તેવાં પાંચ 'તફાવતજનક પરિબળો' લખો :

નોંધ : નીચે આપેલી જગામાં તમારાં સૂચનો લખતાં પહેલાં આગળ ના વધશો.

દૂરશિક્ષણના શિક્ષકે અધ્યયન એકમનો અભ્યાસ કરવો જ રહ્યો અને તેમાંથી સ્વઅધ્યયનની સામગ્રી તરીકેની ખૂબીઓ અને ખામીઓ પારખવી જ રહી. બીજું, સ્વાધ્યાયનો અભ્યાસ વિવેચનાત્મક ઢબે કરીને તે એકમના ઉદ્દેશોને સુસંગત છે કે કેમ (વધુ પડતી અપેક્ષાઓ રાખતો સ્વાધ્યાય તો નથી ને ?) તે જોવું જ રહ્યું. તેમાંની ક્ષતિઓ વલણ-સમાયોજન દ્વારા ભરપાઈ થાય છે કે કેમ તે પણ જોવું જોઈએ. મતલબ એ કે સ્વાધ્યાયમાં રહેલી ક્ષતિઓને કારણે અધ્યેતા દંડાવો ના જોઈએ. ત્રીજું, શિક્ષકે પોતે અધ્યેતા પાસેથી શાની અપેક્ષા રાખે છે તેનો નિર્ણય કરી લેવો જોઈએ. આનાથી પ્રતિચારોના મૂલ્યાંકનમાં એક સૂત્રતા જળવાય અને મોટા ભાગના મૂલ્યાંકનમાં 'ધોરણ'ની વધુ નજીક રહી શકાય. છેલ્લે, પોતાનો 'એકાગ્રતાનો ગાળો' વધારવાના રસ્તા પણ શિક્ષકે શોધવા પડશે-સતત મહાવરા અને જાગ્રત પ્રયત્નોપૂર્વક આમ થઈ શકે.

આમ છતાં, સામૂહિક કક્ષાનિર્ધારણના અભ્યાસ પરથી એક ગંભીર પ્રશ્ન ખડો થાય છે.

3.4 કક્ષા નિર્ધારણના સંદર્ભમાં નોંધ

નોંધની ચર્ચા એકમ 2 માં અને કક્ષાની ચર્ચા આ એકમ(3)માં વિગતે થઈ છે. એવું સૂચવ્યું પણ છે કે નોંધ અને કક્ષા બેનો સમન્વય શિક્ષક-અધ્યેતા વચ્ચેના દ્વિપ્રુવી પ્રત્યાયન માટેનું એક આધારભૂત સાધન બને છે. બંનેનો ઉદ્દેશ્ય સમાન-અસરકારક શિક્ષણનો-હોવાથી તેમની વચ્ચે સધન સહસંબંધ હોવો જરૂરી છે. આ બાબત સમજવા માટે નીચે જુદા સ્વરૂપે આપેલી માહિતી ફરીથી જોઈ જવી જરૂરી છે.

કોષ્ટક 3:4 પરથી આટલી હકીકતો ધ્યાનમાં રાખીએ :

- શૈક્ષણિક પ્રકારની નોંધની નીચી ટકાવારી (3.6%)ના સંબંધમાં નિમ્ન કક્ષાની ઊંચી ટકાવારી (54.1%) શિક્ષણ ના થયાનું સૂચવે છે. સ્વાભાવિક છે કે નીચી કક્ષા મેળવનારા તમામને સારા એવા મોટા પ્રમાણમાં શૈક્ષણિક પ્રકારની નોંધની જરૂર રહે છે.

.....
.....
.....

કક્ષાનિર્ધારણ અને નોંધ વચ્ચે સહસંબંધ હોવાની જરૂરિયાત જાણ્યા પછી હવે આ સહસંબંધને અસરકારક બનાવવામાં શિક્ષકને પડતી બીજી એક તકલીફ વિશે વાત કરવી સારી પડશે.

અભિપ્રેરણાના પ્રારંભિક તબક્કે શિક્ષકો યથાર્થતા કે ચોકસાઈ બાબત સંપૂર્ણ બેપરવાઈ દર્શાવતા હોય છે. જેમ કે, A કક્ષાની સાથે (કક્ષાને પાત્ર નોંધ લખાતી હોય છે. નોંધ પોતાની જગ્યાએ સંબંધ કે ઉપયોગી હોઈ શકે નોંધ અને કક્ષાનો પારસ્પરિક સંબંધ જોતાં એટલી અપેક્ષા તો રહે જ કે A અને C કક્ષા સાથેની નોંધ અલગ અલગ પ્રકારની હોય. દૂરશિક્ષણ એ શૈક્ષણિક પ્રકારની નોંધ લખવા ઉપરાંત પણ ઘણું બધું છે. તેનો શિક્ષક પોતે આપેલી કક્ષા અને લખેલી નોંધ લખવા ઉપરાંત પણ ઘણું બધું છે. તેનો શિક્ષક પોતે આપેલી કક્ષા અને લખેલી નોંધ બાબત સચેત રહે તે ખૂબ જરૂરી છે. આ કામ કપરું ખરું, પણ શીખી લેવાય અને હથોટી બેસાડી શકાય તેવું છે.

3.5 કક્ષા અને નોંધ વિશેની પૃચ્છા

બધા નહીં તો ય કેટલાક અધ્યેતા તો એવા હોય છે જ કે જેમને પ્રતિચાર તપાસીને પાછો મળતો, પોતાને મળેલ કક્ષા અને નોંધ વિશે સ્પષ્ટતા ('કેમ ?' અને 'કેવી રીતે ?' વગેરે) જાણવાની ઇચ્છા હોય. આવા પ્રશ્નોના ઉત્તર પૂર્વ-સમજ અને સહાનુભૂતિપૂર્વક આપવાની શિક્ષકની ફરજ છે. વૈયક્તિક નોંધ (એકમ : 1) પ્રતિચાર ઉપર લખાય પણ તે પૂછપરછના જવાબમાં લખાય તો તે વધારે અસરકારક બને.

પૂછપરછના જવાબનો એકંદર પ્રકાર જાણવા માટે પ્રતિચારની યથાર્થ ચકાસણી ન કરી શક્યા હોય તેવા તાલીમાર્થીઓને બનાવટી પૂછપરછ પત્રો આપ્યા. ચકાસણી થઈ ગયા પછી તે પત્રો આપેલા. મોટા ભાગના પત્રો આપવામાં આવેલી કક્ષાની સમજૂતી કે ચર્ચા માંગી લેતા પત્રો હતા. આવા પત્રો તેના જવાબોના નમૂના સાથે એકમ 4 માં વિશદ રીતે ચર્ચા છે. આ કામગીરી શૈક્ષણિક કામગીરી એટલે કે ચકાસણી અને કક્ષાનિર્ધારણ પછી જ કરવાની હોય તેથી તેને શિક્ષણોત્તર કામગીરી કહી છે.

આમ છતાં આ ક્વાયતથી ધ્યાન પર આવેલા 'અહંનો સંઘર્ષ'ના મુદ્દા પર પ્રકાશ પાડવો જરૂરી લાગે છે. મોટા ભાગના મૂલ્યાંકનકારોએ (અહીં તાલીમાર્થીઓએ) પોતે કરેલા કક્ષાનિર્ધારણમાં કોઈ ફેરફારની જરૂર નથી એમ જણાવ્યું. મોટા ભાગનાએ પોતે આપેલી કક્ષાનો, અધ્યેતા પર તૂટી પડવાની હદે આરોધક બચાવ કર્યો. એક વખત નોંધ લખાઈ જાય કે કક્ષાનિર્ધારણ થઈ જાય પછી તેમાં પોતાની ભૂલ દેખાય તો પણ તે બદલવું મૂલ્યાંકનકારને અઘરું લાગે છે. અહીં અહંનો સંઘર્ષ વ્યાવસાયિક પ્રામાણિકતાનો ભોગ લે છે. અહંનો આ સંઘર્ષ શિક્ષક અને અધ્યેતાને પરસ્પરની નજીક આવવા આડે અંતરાય સર્જે છે અને દૂર શિક્ષણની સમગ્ર પ્રક્રિયા નિષ્ફળતામાં પરિણમે છે.

આ સંદર્ભમાં એમ કહેવાય કે શિક્ષક પોતાનો અહં છોડીને પહેલેથી જ આવા અંતરાયોને હડસેલી દે તે ઇચ્છનીય છે. જો કે તેણે આમ કરવાનું-અહં છોડવાનું-શીખવું પડે. વ્યક્તિગત નોંધ શિક્ષક અને અધ્યેતા વચ્ચેના ઉદ્દેશ્યપૂર્ણ પ્રત્યાયનને આગળ ધપાવે છે અને અહંસર્જિત સંઘર્ષોનું પ્રમાણ ઘટાડે છે.

3.6 જરા જોઈ લઈએ

આ એકમની સમીક્ષા કરવા માટે એકમ 2:2:2 જોઈ લઈએ. આપણે જોયું કે એકમ 2 અને 3 માં દર્શાવેલો પ્રયોગ ત્રણ તબક્કામાં વહેંચાયેલો હતો :

- પૂર્વ શિક્ષણ કામગીરી (તબક્કો : 1) તેમાંની સમસ્યાઓ અને તેમના ઉકેલની વાત એકમ 2 માં થઈ.
- શિક્ષણ કામગીરી (તબક્કો : 2) આ કામગીરીનાં બે ઘટકો : નોંધ-લેખન અને ક્ષાનિર્ધારણ; તેમાંથી પહેલો મુદ્દો એકમ 2 માં અને બીજો આ એકમ 3 માં છે.
- શિક્ષણેતર કામગીરી (તબક્કો : 3) : હવે પછીના એકમ 4 માં લેવાશે.

પ્રસ્તુત એકમનો મુખ્ય મુદ્દો ક્ષાનિર્ધારણનો છે. તેની સંક્ષિપ્ત રૂપરેખા દોરી લઈએ.

- ક્ષાનિર્ધારણએ પ્રતિચાર વિશેના શિક્ષકના પ્રતિભાવો હોવા ઉપરાંત તે અધ્યેતા માટે પોતાના અધ્યયન-પ્રયાસો અને રીતિઓ સુધારવા માટેનું બોધાત્મક સાધન પણ છે.
- તેને સાચા શૈક્ષણિક અર્થમાં અસરકારક બનાવવા માટે તેમાં ત્રણ બાબતો હોવી જોઈએ :
  - (1) તે યથાર્થ હોય
  - (2) તે લેખિત નોંધ સાથે સહસંબંધ ધરાવતી હોય; અને
  - (3) તે પછીનો પત્રવ્યવહાર અધ્યેતાને મદદરૂપ થાય તેવો હોય.
- ક્ષાનિર્ધારણને યથાર્થ બનાવવા આડે કમ સે કમ ચાર ભેદાત્મક પરિબળો ઊભાં હોય છે :
  - (1) એકમના ઉદ્દેશ્ય અને રજૂઆત વિશે મૂલ્યાંકનકારની અપૂરતી સમજ;
  - (2) સ્વાધ્યાય અને અધ્યેતાની ક્ષમતાઓ વિશે મૂલ્યાંકનકારની અપૂરતી સમજ;
  - (3) સ્વાધ્યાયના આ.જ. અંગેના મૂલ્યાંકનકારના નિજી ખ્યાલો; અને
  - (4) મૂલ્યાંકનકારનો ટૂંકો એકાગ્રતાગાળો

આના નિવારણના ઉપાયો જે તે વિભાગમાં દર્શાવાયા છે; યાદ એટલું રાખીએ કે મૂલ્યાંકનકારના ઉદાર કે કડક રહેવાના વલણ વિશે વાત કરવા છતાં આપણે તે બાબતને ઝાઝું મહત્વ નથી આપ્યું.

એકમના અંત ભાગમાં આપણે બીજાં બે પરિબળોની ચર્ચા કરી :

- ક્ષાનિર્ધારણ અને નોંધ વચ્ચે જરૂરી નિકટતા સાધવા માટે શિક્ષકે સજગ સઘન યત્નપૂર્વકના પ્રયત્નો કરવા પડે. હથોટી બેસી જતાં સુધી સાવધાની રાખવી પડે.
- શિક્ષણેતર પ્રત્યાયન તકનિકોની વાત એકમ 4 માં થશે; પણ પ્રસ્તુત એકમમાં આપણે એટલું જોયું કે આવાં પ્રત્યાયનો શિક્ષક અને અધ્યેતા વચ્ચેના પરસ્પરના અહંના ટકરાવમાં સરી પડતાં હોય છે; પણ શિક્ષકનું કામ આવા ટકરાવને ટાળવા-ઘટાડવા ઉપરાંત પ્રત્યાયનને રસપ્રદ અને હેતુપૂર્ણ બનાવવાનું છે. હવેના એકમમાં આ મુદ્દાને વિગતે જોઈએ.

એકમ 4 પૂરક પ્રત્યાયન (Supplemental Interaction)

રૂપરેખા

- 4.0 ઉદ્દેશો
- 4.1 પ્રસ્તાવના
- 4.2 પરંપરાગત શિક્ષકના પૂર્વગ્રહોની ચર્ચા : યથાર્થતા
- 4.3 પૂરક પ્રત્યાયનનું મહત્ત્વ
- 4.4 પૂરક પ્રત્યાયન વિશે વિશેષ
  - 4.4.1 દૂરશિક્ષણના શિક્ષકની કામગીરી
  - 4.4.2 સ્વાધ્યાયની સઘનતા
  - 4.4.3 શિક્ષણ
- 4.5 જરા જોઈ લઈએ

4.0 ઉદ્દેશો

આ એકમમાં પરંપરાગત શિક્ષકના પૂર્વગ્રહોની ચર્ચાની પુષ્ટિનો અને પૂરક પ્રત્યાયનના મહત્ત્વને ઉપસાવવાનો ઈરાદો છે. તદુપરાંત, પોતાના શિક્ષણ કાર્યને વધુ સારું બનાવવા માટે દૂરશિક્ષણનો શિક્ષક પોતાની સંસ્થા પાસે રાખે તેવી પૂર્વઅપેક્ષાઓ જેવા મુદ્દાઓને પણ સ્પર્શાશે. તે પછી સ્વાધ્યાયની સઘનતા અને શિક્ષણ જેવા ખ્યાલોની ચર્ચા છે.

આ એકમ ક્યાં પછી તમારામાં આટલી ક્ષમતા આવવી જોઈએ :

- બિનતાલીમી શિક્ષકની અપૂર્તતાઓનું વિશ્લેષણ કરવું;
- પૂરક પ્રત્યાયન માટેનાં કારણોની યાદી બનાવવી;
- અસરકારક શિક્ષણ માટે શિક્ષકને જરૂરી પૂર્વ અપેક્ષાઓ પારખવી; અને
- દ્વિ-ધ્રુવી પ્રત્યાયનને અસરકારક બનાવવામાં પૂરક પ્રત્યાયનનો ફાળો પરખવો.

4.1 પ્રસ્તાવના

આ ખંડના એકમ 1 માં શિક્ષકની નોંધ-તેની આવશ્યકતા કાર્યો, પ્રકારો, રજૂઆત વગેરેની ચર્ચા થઈ. આ નોંધ અધ્યેતાની વ્યક્તિગત તેમજ શૈક્ષણિક જરૂરિયાતોને સંતોષવાનું અને પ્રત્યાયન સ્થાપવા માટેનું પ્રબળ સાધન બને. શૈક્ષણિક પ્રકારની હેતુપૂર્ણ નોંધ લખવી એ બિનઅભિપ્રેરિતો માટે સરળ કામ નથી તે જોયું. કેટલાક આત્મસૂઝથી આવી નોંધ લખી શકે ખરા, પણ મોટા ભાગનાને તો, આ નોંધને સફળ સાધન બનાવતા કરવા માટે, પ્રારંભિક તબક્કેથી જ નોંધનો પાયાનાં તત્ત્વોથી વાકેફ અને અભિપ્રેરિત કરવા પડે.

એકમ 2 અને 3 માં થોડા વધુ મુદ્દાઓની વાત થઈ. મુખ્ય વાત તો દૂરશિક્ષણના કામમાં આવતા પરંપરાગત શિક્ષકને નડતા બીજી પૂર્વગ્રહોની થઈ. મોટા ભાગે પરંપરાગત શિક્ષકને દૂરશિક્ષણના કામમાં જોતરવામાં આવતા હોવાથી આવા શિક્ષકોએ પોતાના કામમાં ક્યા પૂર્વગ્રહો કેમ અને કેવી રીતે નડે છે તે જાણી લેવાની જરૂર છે. આથી આ વિશે જુદાં જુદાં દૃષ્ટિકોણથી બૃહદ્ ચર્ચા થઈ. મોટે ભાગે મોટી સંખ્યાના પ્રતિયારો માટે મોટી સંખ્યામાં મૂલ્યાંકનકારો નીમાતા હોય છે તેથી મૂલ્યાંકન કાર્યની એકસૂત્રતતાની વાત પણ થઈ. સંપૂર્ણ એકસૂત્રતતા સિદ્ધ ના કરી શકાય તો પણ તાલીમ અને મહાવરાથી વિસ્તરણના તફાવતનો વ્યાપ ઘટાડી શકાય.

આવા વિસ્તરણનો અભ્યાસ વધુ ઉદાર કે વધુ કડક મૂલ્યાંકનકારોને તારવવામાં અને બદલવામાં ઉપયોગી નીવડે એમ પણ સૂચવાયું. એકમ 1 થી 3 માં જે બાબતોની ચર્ચા થઈ છે તે દૂર શિક્ષણની અસરકારકતા બાબત મહત્વની છે. વિકાસમાન દેશોમાં દૂર શિક્ષણને સ્કૂટ કરવાના સંદર્ભમાં બીજા કેટલાક મુદ્દા પણ એટલા જ મહત્વના છે. તે આ પ્રમાણે છે :

- (1) પરંપરાગત શિક્ષકમાં પ્રવર્તતા પૂર્વગ્રહોની વાત વચમાં શા માટે લાવ્યા ? અથવા તો, ચર્ચાનો આ મુદ્દો છેડવાનું પ્રયોજન શું હતું ? (આ મુદ્દો એકમ 2 નો એક ફાંટો છે તે યાદ રાખીએ).
- (2) પૂરક નોંધ, તેની સંબંધતા અને તેનું મહત્વ શું છે ?
- (3) દૂરશિક્ષણમાં સક્ષમ બોધાત્મકતાની સાથે સીધો સંબંધ ધરાવતા બીજા નાના પણ મહત્વના મુદ્દા કયા છે ?

આ મુદ્દાઓની ક્રમશઃ ચર્ચા કરીશું.

4.2 પરંપરાગત શિક્ષકોના પૂર્વગ્રહોની ચર્ચા : યથાર્થતા

દૂરશિક્ષણ એ શિક્ષણ જગતમાં એક નવી જ ઘટના છે. (જુઓ ES 311; ખંડ 1, એકમ 1). વિકાસમાન દેશોમાં તો ખાસ. આથી “ગમે તે હોય, ‘દૂર શિક્ષણ’ દ્વારા કહેવા શું માગો છો ?” એવો પ્રશ્ન ઉઠાવવા તો નવાઈ નહિ. વિદ્વાનોમાં જો આવા પ્રશ્નો થતા હોય તો આમ શાળા-કોલેજનો શિક્ષક આવા પ્રશ્નો કરે તેમાં તો નવાઈ ન જ લાગે. તેમને જ્યારે આ કામ સોંપવામાં આવે ત્યારે તેઓ એમ જ માને છે કે તેઓ વર્ગખંડના શિક્ષણ જેટલી જ સફળતા દૂરશિક્ષણમાં પણ મેળવી શકશે અને તે માટે તેમને કોઈ વિશેષ કૌશલ્ય કે વલણની જરૂર નથી રહેવાની. ‘આવા ખોટા ખ્યાલો માટે શિક્ષકોને દોષ ન દઈ શકાય; કેમ કે આવા ખ્યાલો જેમની પાસે તે દૂર કરવાની અપેક્ષા રહે તેવી સંસ્થાઓ જાણ્યે અજાણ્યે ફેલાવે છે. (કહેવાનો મુદ્દો મહત્વનો એટલા માટે છે કે તેમાં વર્તમાન શૈક્ષણિક પર્યાવરણનું મહત્વનું પાસું ચિત્રિત થાય છે.) ભારતના સંદર્ભમાં આવી એક મહત્વની સંસ્થા છે. વિશ્વવિદ્યાલય અનુદાન આયોગ (યુ.જી.સી.)

જરા વિસ્તારથી જોઈએ :

ભારતમાં યોજાતા દૂરશિક્ષણના કાર્યક્રમો એક એવી તકલાદી ધારણા પર મંડાયા છે કે પ્રત્યક્ષ શિક્ષણના શિક્ષકો (આપણે તેમને પરંપરાગત શિક્ષકો કહીએ) દૂરશિક્ષણના પણ અસરકારક શિક્ષકો બની શકે.

આ વિધાનના સૂચિતાર્થો આ પ્રમાણે નીકળે :

- (1) આવી ધારણા ખરેખર બાંધી લેવામાં આવી છે; અને
- (2) આ ધારણા તકલાદ છે.

હવે આ ધારણાની આધારભૂતતા તપાસીએ અને જો તે ધારણા આધારભૂત જણાય તો તેનાથી સર્જાતા શૈક્ષણિક વ્યયને રોકવાના રસ્તા શોધીએ.

આ ધારણાઓ આધારભૂત છે ખરી ?

પહેલી ધારણા માટે વિગતમાં ઊતરવું પડે. પત્રાચાર વિભાગો કે નિર્દેશાલયો દ્વારા આચરતી બે દાયકાથી પ્રવર્તમાન નિમણૂક-નીતિ આ વિધાનને સાચું ઠેરવે છે. આ નીતિ એમ કહે છે કે “પત્રાચાર અભ્યાસક્રમની સંસ્થાઓના શિક્ષકોની લાયકાત, તેમનો દરજ્જો, તેમની નિમણૂકની વિધિ અને પગારધોરણ યુનિવર્સિટી વિદ્યાશાખાઓના શિક્ષકોની જેમ જ રહેશે. પત્રાચાર સંસ્થાઓની બધી ભાવિ નિમણૂકો યુનિવર્સિટી વિદ્યાશાખાઓના સમાન ધોરણે રહેશે. તેવું જ સંસ્થાઓમાં મુકાયેલાઓ વિશે પણ.” [યુ.જી.સી., પરિપત્ર નં. F, 19-1/74 (ER) જાન્યુ. 1981, નવી દિલ્હી].

અનુદાન આયોગની માર્ગદર્શિકાઓનું વાહિયાતપણું :

બીજી ધારણાની પણ વિગતવાર ચર્ચા જરૂરી છે. તે પહેલાં પત્રાચાર કાર્યક્રમ વિશે પરિપત્રિત અને યુ.જી.સી. દ્વારા તત્સંબંધિત પ્રસારિત માર્ગદર્શિકાઓ જોઈ લઈએ :

તાત્કાલિક સંબંધ ધરાવતી બે માર્ગદર્શિકાઓ આ પ્રમાણે છે :

(1) દૂરશિક્ષણના શિક્ષકને નીચેની ફરજો બજાવવાનું સોંપી શકાય.

- પાઠોનું સંપાદન, લેખન, પુરાવલોકન અને ભાષાંતર.
- સ્વાધ્યાયના પ્રતિચારોનું સઘન મૂલ્યાંકન, તેની ચકાસણી, વિગતપૂર્ણ નોંધ, દોષો અને ચ્યુતિઓની અસંદિગ્ધ સમજૂતી, (આ ફરજો બરાબર બજાવાય તેની ખાતરી કરવા આયોગે 10% પ્રતિચારોની સમીક્ષા કરવાનું સૂચવ્યું છે અને તે માટે બહારના તજજ્ઞોની સેવાઓ લેવાની જોગવાઈ રાખી છે.); અને
- સંપર્ક કાર્યક્રમોમાં શિક્ષણ. (એમ કહેવાય છે કે સંપર્ક કાર્યક્રમોનું શિક્ષણ વર્ગશિક્ષણ કરતાં અલગ છે અને એકમની સામગ્રીથી પરિચિત હોવાથી દૂરવર્તી શિક્ષણનો શિક્ષક આ કામ સારી રીતે કરી શકે. વળી, આ કાર્યક્રમથી અધ્યેતાને સમજી શકાય, તેને ખૂબ જરૂરી એવું પ્રતિપોષણ મળી શકે, તેની જરૂરિયાતો અને અભ્યાસક્રમની ઊણપો જાણી શકાય.)

(2) દૂરશિક્ષણને અસરકારક બનાવવા આટલી કાળજી રાખવી જોઈએ :

- પ્રતિચારની પ્રાપ્તિ અને તેને ચકાસીને પરત કરવાનો ગાળો ઓછો કરીને અધ્યેતાને સતત અભિપ્રેરિત રાખવો.
- અધ્યેતાથી અટૂલાપણાની લાગણીનું નિરસન કરવા માટે તેની સાથે 'સંબંધ' સ્થાપિત કરવો. (આ માટે નોંધ મહત્વનો ભાગ ભજવી શકે); અને
- અધ્યેતાને લેખિત સ્વાધ્યાયનું મહત્વ શીખવવું. (આંતરિક મૂલ્યાંકનના અભાવે કક્ષાનિર્ધારણને ગણતરીમાં લેવાનું હોય તો સારા પ્રતિભાવની ખાતરી કરી શકાય.)

દૂરવર્તી શિક્ષણના શિક્ષકને પરંપરાગત શિક્ષક કરતાં જુદો ગણવામાં વર્તાતી નિષ્ફળતા :

ઉપર (1)માં બતાવેલી બાબતને ઉપલક દૃષ્ટિએ જોતાં પણ જણાઈ આવે છે કે પરંપરાગત શિક્ષક જેને માટેની લાયકાત કે તાલીમ પામેલો ન હોય તેવી ફરજો બજાવવાનું કામ દૂરવર્તી શિક્ષણના શિક્ષકને સોંપવામાં આવે. લેખન, સંપાદન કે ભાષાંતર કરનારા યુનિવર્સિટી શિક્ષકો હોવા છતાં. પાઠ્ય-પુસ્તક, કાર્યપોથી કે એવું કાંઈ લખવા કરતાં દૂરવર્તી શિક્ષણના અધ્યેતા માટે અધ્યયન એકમ લખવો એ તદ્દન જુદી બાબત છે. 2(અ), (બ), (ક)માં એવું નિહિત છે કે અભિપ્રેરણાનો અભાવ, અટૂલાપણાની ભાવના, સ્વાધ્યાય પરત્વેની બેકાળજી જેવા અધ્યેતાના પ્રશ્નોને પરખવામાં આવ્યા છે, અને તેનાં વિપરિત પરિણામો ગણતરીમાં લેવાયાં છે. તદ્દનુસાર આવી સમસ્યાઓના નિવારણ માટે કેટલાંક પગલાં સૂચવાયાં છે. આમ છતાં વિચારણા હેઠળના પરિપત્રમાં કશો નિર્દેશ ન હોવાથી એમ સમજાય છે કે દૂરશિક્ષણના શિક્ષકની કેટલીક આનુષંગિક સમસ્યાઓ લક્ષ્યમાં લેવાઈ નથી. દૂરશિક્ષણના શિક્ષકની કામગીરીને પરંપરાગત શિક્ષકની કામગીરી કરતાં અલગ તરીકે સ્વીકારાઈ નથી.

આથી તાર્કિક રીતે એમ સિદ્ધ થાય છે કે દૂરશિક્ષણના અધ્યેતાની જેમ શિક્ષક પણ અભિપ્રેરણાનો અભાવ, અટૂલાપણાનો ડંખ, સ્વાધ્યાય અને સ્વાધ્યાય-પ્રતિચાર પ્રત્યેની નિષ્કાળજી જેવી સમસ્યાઓથી ઘેરાયેલો હોય છે.

શિક્ષકને આ સમસ્યાઓમાંથી બહાર કાઢવાની જરૂર છે ખરી ? નમૂનાની ચકાસણી/સમીક્ષણ શા માટે ?

કલમ 1(b)માં સ્વાધ્યાય પ્રતિચાર ચકાસવાની કામગીરીની અસંદિગ્ધ વ્યાખ્યા છે. આમ છતાં

‘યથાર્થ ચકાસણી’ થાય તેની ચોકસાઈ કરવા ‘નમૂનાની ચકાસણી’ની જોગવાઈ એવું સૂચવે છે કે પરંપરાગત શિક્ષકથી વિપરિત દૂરશિક્ષણના શિક્ષક માટે નિરીક્ષણની જરૂર છે. પરંપરાગત શિક્ષક પોતાની કામગીરી સંતોષકારક રીતે બજાવશે તેવી ધારણા વાજબી ઠરે; કેમકે તેને વિશિષ્ટ તાલીમ ન આપી હોય તો પણ વર્ષો પર્યંત પોતાના શિક્ષકોની કામગીરી નિહાળી હોય અને તેમાંથી કોઈને નજર સમક્ષ રાખીને તે પોતાની કામગીરી કરી શકે. આની સામે દૂરશિક્ષણના શિક્ષક પાસે આવો કોઈ આદર્શ ન હોવાથી તેને નમૂનાની ચકાસણી (સમીક્ષણ)નો સામનો કરવો પડે તે તાર્કિક લેખાય.

સંપર્ક કાર્યક્રમ એ વર્ગશિક્ષણથી અલગ છે ?

કલમ 1(c)માં એમ કહેવાયું છે કે સંપર્ક કાર્યક્રમનું શિક્ષણ એ વર્ગશિક્ષણ કરતાં તદ્દન અલગ છે; અને દૂર શિક્ષણના શિક્ષકની પસંદગીને એવી દલીલથી સમર્થન મળે છે કે તે ‘વિષયવસ્તુ’થી પરિચિત હોય છે. કોઈ એવી દલીલ કરે કે પરંપરાગત શિક્ષક પણ વિષયવસ્તુથી તો પરિચિત હોય જ છે. એના કરતાં દૂર શિક્ષણના શિક્ષકની પસંદગી માટેની સારી દલીલ એ છે કે પોતે અધ્યેતાની તકલીફોથી પરિચિત હોવાથી તે અધ્યેતાને વધુ સારી રીતે સમજી શકે. પણ તેથી વિપરિત સંપર્ક કાર્યક્રમને પોતાના અધ્યેતાને સારી રીતે સમજવા માટેના માધ્યમ તરીકે જોવામાં આવે છે. (કલમ 1c). જો આમ જ હોય તો પરંપરાગત શિક્ષક પણ આમ કેમ ન કરી શકે?

‘બહારના તજજ્ઞ’એ પરંપરાગત શિક્ષક કરતાં જુદા છે ?

કલમ 1(b)માં એવું સૂચવાયું છે કે નમૂનાની ચકાસણી (સમીક્ષણ) માટે ‘બહારના તજજ્ઞ’નો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. આમાં તો દૂરશિક્ષણના શિક્ષક અને પરંપરાગત શિક્ષક વચ્ચેના સમીકરણને સ્પષ્ટ સમર્થન પ્રાપ્ત થાય છે. પણ 1(b) અને 1(c) સાથે વાંચતા આ પરિપત્રમાંના આંતરિક વિરોધાભાસો સ્પષ્ટ તરી આવે છે. દૂરવર્તી શિક્ષણના શિક્ષકે જેની સાથે કામ પાર પાડવાનું હોય છે તે વિષયવસ્તુ, અધ્યેતા અને એકમની ખામીઓથી આ ‘બહારના તજજ્ઞો’ પરિચિત હોય છે ખરા ? જો પરંપરાગત શિક્ષક આ બધું ન જાણતો હોય તો બીજું કોણ જાણી શકે ? જો એ પરંપરાગત શિક્ષક ન હોય તો બીજી કઈ બાબત તેને ‘બહારનો તજજ્ઞ’ બનાવે છે ?

આમાંથી બે મુદ્દા નીપજે છે :

- (1) પરંપરાગત શિક્ષક અને દૂરશિક્ષણના શિક્ષક વચ્ચેનું સમીકરણ કામગીરીથી આવશ્યકતાઓના સંદર્ભમાં ઊંડી જાય છે.
- (2) દૂર શિક્ષણના શિક્ષકની કામ કરતી વખતની તકલીફો સ્વીકારાઈ નથી, બહુ ઓછી પરખાઈ છે અને તેને ગણતરીમાં લેવાઈ નથી.

પત્રાચાર અભ્યાસક્રમોના નિર્દેશાલયોની નીતિમાં ફેરફારની આવશ્યકતા :

ઉપર દર્શાવેલી માર્ગદર્શિકાઓ ઘણી જૂની છે તે નોંધવું જોઈએ. અનુદાન આયોગે બહાર પાડેલી નવી માર્ગદર્શિકા જુદી હોય અને વધુ સારી રીતે માહિતી તથા સમજવાળી હોય એ વાત નબળી જ નહિ, પણ અતાર્કિક પણ છે. દેશભરના નિર્દેશાલયોએ તેમની નીતિ-રીતિઓમાં સામાજિક-શૈક્ષણિક પરિવર્તનો લાવતાં સમય લાગે; અને જો પ્રતિષ્ઠિત સંસ્થાઓ સમયની સાથે ચાલી ન શકે તો, સામાન્ય માણસો તો તેમણે પૂર્વગ્રહથી પીડાઈને, પોતાને અને દૂરવર્તી શિક્ષણને વિશે બાંધેલી ધારણાઓ મુજબ વર્તવાનું ચાલુ જ રાખશે.

આ ધારણાઓને મઠારવા માટે આપણે શક્ય તેટલા મક્કમ બનવું પડે. આ વાત, ઉપર થયેલી ચર્ચાઓને તેમ જ એકમ 2 અને 3 માં થયેલી વાતોને સારા એવા પ્રમાણમાં સમર્થન આપે છે. પરંપરાગત શિક્ષકોના પૂર્વગ્રહો વિશેની આપણી નિસ્બતને આ રીતે યથાર્થ ઠેરવ્યા પછી આપણે એટલું સ્થાપિત કર્યું કે પરંપરાગત શિક્ષક અને દૂરશિક્ષણના શિક્ષકની કામગીરી વચ્ચે મોટો તફાવત છે. હવે આપણે દૂરવર્તી શિક્ષણની એક નોંધપાત્ર કામગીરી જોઈશું.

શિક્ષકોએ આપેલા અલગ અલગ જવાબો.

પત્રો જોતાં પહેલાં થોડાં નિરીક્ષણો કરી લઈએ :

(1) અહીં આપેલા પત્રો અને ઉત્તરો બંને સાચાં છે. બધા જ શિક્ષકો, પ્રત્યક્ષ શિક્ષણના અનુભવીઓ હોવા છતાં, દૂરશિક્ષણની અભિપ્રેરણા પામ્યા વિનાના પરંપરાગત શિક્ષકો હતા.

(2) સાચાં નામ આપવાને બદલે ક્રમાંક આપ્યા છે; ભાષા બદલી નથી.

(3) પૂછપરછનો જવાબ આપવા માટે જરૂર પડે ત્યારે શિક્ષકોને સ્વાધ્યાય પ્રતિચાર આપેલા.

હવે પત્રો અને તેના ઉત્તરો જોઈએ. દરેક પત્ર પછી તરત જ તેનો ઉત્તર આપેલો છે. અધ્યતાના પ્રશ્નો સામાન્ય રોમન ટાઈપમાં છાપ્યા છે જ્યારે તેના ઉત્તરો ઈટેલીક્સમાં છાપ્યા છે.

પ્રકાર (1) એટલે કે પત્ર 1, 2, 3 (5-1, 5-2, 5-3) સંબંધિત ઉત્તરો 1, 2, 3 (4.1, 4.2, 4.3) સાથે

પ.1

સર/મેડમ,

મને નં. 3 ની કક્ષા જોવા મળી. તેની કક્ષા B છે. સરખામણી કરતાં મને લાગે છે કે મને A કક્ષા મળવી જોઈએ; કેમ કે તેણે મારા જેટલા મુદ્દા નથી લખ્યા. વળી, તેના જવાબમાં ઢગલાબંધ અસંબંધ માહિતી છે. કાં તો તેને નીચલી એટલે કે C કક્ષા મળવી જોઈએ અથવા મને A કક્ષા મળવી જોઈએ.

મને A કક્ષા કેમ ના મળે તે મને સમજાવશો ?

આપનો વિશ્વાસુ,

અધ્યતા-1

જ-1

પ્રિય અધ્યતા,

મને કહેતાં દુઃખ થાય છે કે હું પ્રતિચારોને બરાબર ચકાસી શક્યો નથી. ગલત મૂલ્યાંકન શાથી થઈ ગયું તે હજુ મને સમજાતું નથી. એટલું જરૂર કહું કે મેં તમારા પ્રતિચારને અક્ષરશઃ વાંચ્યો છે. છતાં આવું થઈ ગયું તમે પુનઃ ચકાસણી અને તે દ્વારા પુનઃ નિર્ધારણની માગણી કરી તે સારું કર્યું. તમારો પ્રતિચાર A કક્ષાને પાત્ર હોય તેમ મને નથી લાગતું આમ છતાં બધા પ્રતિચારો વાંચીને મેં નં. 2 ને D અને નં. 3ને C કક્ષા આપી છે. લાગે છે કે આથી તમને રાહત થશે.

તમારો વિશ્વાસુ

સહી/-

પ.2

મુ. સર,

અમને ત્રણેય ને - 1, 2, 3 ને - B કક્ષા મળેલી જોઈ રસ પડ્યો. મને અચરજ છે કે તમને અમારી મૈત્રીની જાણ છે કે કેમ ! પણ તમે અમારી મૈત્રી જાળવી રાખવામાં અમને મદદરૂપ થયા છો. છતાં એમ કહું કે જે કક્ષા મને મળી તે જ નં. 2ને મળી છે તે મને ના ગમ્યું. મારા જવાબના પ્રમાણમાં તેનો જવાબ અવ્યવસ્થિત છે. મને લાગે છે કે ત્રણેયને સમાન કક્ષા મળવા છતાં, તમે Mr.Xને મોકલેલા નમૂનાના ઉત્તરોમાંના મોટા ભાગના મુદ્દા મેં મારા જવાબમાં સમાવી લીધેલા છે. મને સારો ન્યાય ના મળવો જોઈએ ? કદાચ 2 અને 3 ને નીચલી કક્ષા મળવી જોઈતી હતી. મહેરબાની કરીને અમારી કક્ષાઓની પુનઃચકાસણી કરી મને ન્યાય આપવા પ્રયત્ન કરશો.

આપનો વિશ્વાસુ,

અધ્યતા-1

પ્રિય અધ્યેતા-1

મારા કક્ષાનિર્ધારણ માટેની તમારી નોંધ મળી. આભાર. તમે બધા સિદ્ધાંતો સ્પષ્ટ રીતે મૂક્યા છે, પણ તમારું અમલીકરણ પાસું બહુ પ્રોત્સાહક નથી.

તમારા મિત્ર-અધ્યેતા 2-એ સિદ્ધાંતો અને અમલીકરણ બંને પાસાં સરખી રીતે મૂક્યાં છે. મને તેની ભાષાથી બહુ સંતોષ નથી; નહિ તો તેને A કક્ષા મળી હોત.

તમારા મિત્ર અધ્યેતા 3 પણ તે જ માર્ગે છે. ત્રણમાં સહુથી ટૂંકાણમાં લખેલું જણાય છે. તમે જાણો છો કે ટૂંકાણ એ સંક્ષેપ નથી.

આશા રાખું છું કે તમારા જવાબો 2 અને 3 સાથે સરખાવશો અને હવેના સ્વાધ્યાયમાં સારી રીતે લખશો.

તમારો

સહી/-

૫.3

મુ. સર,

મેં જવાબો બહુ ઉતાવળમાં તૈયાર કરેલા અને હું જાણું છું કે સમાવવા જેવા બધા મુદ્દા મેં નથી સમાવ્યા. આમ છતાં આપની કૃપાથી મને A કક્ષા મળી છે. પણ મને લાગે છે કે મારે આટલી ચોખવટ કરવી જોઈએ.

નં. 2 ને B કક્ષા મળી છે. આથી મને મારો મુદ્દો મળી ગયો છે. તેના જવાબો સંપૂર્ણપણે અસંબંધ છે અને ભાષા ભયાવહ છે. મારે તેને તપાસવાનું હોય તો હું તેને Eથી આગળ કશું ના આપું. આ બાબત ધ્યાનમાં રાખતાં મને B કક્ષા મળવાપાત્ર છે, A નહીં.

તમને શું લાગે છે ?

આપનો વિશ્વાસુ,

અધ્યેતા-1

જ.3

પ્રિય અધ્યેતા 1,

તમારી આ નૈતિકતાની હું ઊંચી કદર કરું છું. હું જવાબો ફરીથી જોઈ ગયો અને મને તમારી કક્ષા અંગેના તમારા વિચારો વાજબી લાગ્યા. આથી હું તમારી કક્ષાનું પુનઃનિર્ધારણ Bમાં અને બીજા જવાબનું Eમાં કરું છું. તમારી વિચારપાત્ર નોંધ માટે આભાર.

તમારો,

સહી/-

કક્ષા : 2 એટલે કે પત્ર 1, 2, 3 (અ-1, અ-2, અ-3) અને તેને આનુષંગિક જવાબો : (જ 1 (i), જ 1 (ii) જ 2 (i), જ 2 (ii), અને જ 3 (i), જ 3 (ii)

પત્ર 1

મુ. સાહેબ,

મારું અંગ્રેજી કાચું છે તે હું જાણું છું, પણ મેં કહેવા જેવું બધું કહી દીધું છે અને મારો જવાબ બહુ લાંબો છે. છતાં મને E કક્ષા મળી છે. અત્યાર સુધીમાં મને પાંચ વખત E કક્ષા મળી છે. મારા મિત્ર અ-1 એ ફક્ત ટૂંકો ઉત્તર લખ્યો છે; અને તેણે ઘણા મુદ્દા લખ્યા છે, પણ તેણે લખવા જેવું બધું નથી લખ્યું. તમારે મને ઊંચી કક્ષા જ આપવી જોઈએ. બહુ નમ્રતાપૂર્વક મારે એ

કહેવાનું છે કે જો મને ઊંચી કક્ષા ના મળે તો મારા તે મિત્રને નિમ્ન કક્ષા મળવી જોઈએ. આપ મહેરબાન મને મળેલ કક્ષા વિશે મને ઉજાગર કરશો.

આપનો વિશ્વાસુ,

અ-2

જ. 1 (i)

પ્રિય અધ્યેતા,

મને તમારો પત્ર મળ્યો અને ખબર પડી કે તમે તમને પ્રાપ્ત કક્ષા વિશે જાણવા માગો છો. તમને આપેલી કક્ષાનાં કારણો આપતાં પહેલાં તમારા પત્રનો વિચાર કરીએ.

તમારું અંગ્રેજી કાચું છે અને આ તમારી પાંચમી વખતની E કક્ષા છે તે તમે સ્વીકાર્યું છે.

આ બંને બાબત મેં કરેલા કક્ષાનિર્ધારણને વાજબી ઠેરવે છે. આપણું લક્ષ્ય ભાષા-પ્રભુત્વ, યોગ્ય વાચન, લેખન, કથન અને શ્રવણનું છે. પણ તમારા પ્રત્યાયાર પરથી એમ લાગે છે કે તમે ભાષા પરવે બિલકુલ લક્ષ્ય આપ્યું નથી અને તેથી તમે શું કહેવા માગો છો તેનો મર્મ માર્યો ગયો છે. મારા પહેલાં ચાર અધ્યાપકોએ તમને E કક્ષા આપી છે તે જ બતાવે છે કે એકમ તમારી પાસે શી અપેક્ષા રાખે છે તે જાણવા શીખવાના રસનો તમારામાં અભાવ છે.

હવે તમારા મિત્રની વાત. તેમણે ટૂંકા ઉત્તરો લખ્યા અને A કક્ષા મળી અને તમે લાંબા ઉત્તરો લખ્યા છતાં E કક્ષા મળી. જો આપણે મુદ્દાસર, સંક્ષેપમાં પતાવીએ તો થોડા શબ્દોમાં ઘણું બધું લખી શકાય. શબ્દો અને શબ્દસમૂહોનો નિરર્થક જમેલો કર્યા વગર ભાષાનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ કરીએ તો જ આ શક્ય બને. તમારા લાંબા જવાબમાં સઘન મુદ્દાનો સ્પર્શ બહુ ઓછો થયો છે અને બાકીની બધી 'શબ્દોની રમત' છે. આથી તમને E કક્ષા આપી છે. આનો અર્થ એ કે તમારે ઘણા બધા સુધારાની જરૂર છે અને તમારા મિત્ર એકમની અપેક્ષા સાથે પાર ઉતર્યા છે.

ભાષા-પ્રભુત્વ એટલે શ્ર-ક-વા-લે (શ્રવણ, કથન, વાચન, લેખન). તમારા જવાબોમાં વાચન અને લેખન બે જ છે. અર્થગ્રહણયુક્ત વાચન કર્યું હોત અને સમજપૂર્વક લખ્યું હોત તો E કક્ષા ના મળત. આશા છે કે આ બાબતોની નોંધ લઈને કક્ષા સુધારવાનો પ્રયત્ન કરશો.

તમારો

સહી/-

જ. 1 (ii)

પ્રિય અધ્યેતા,

તમારા જવાબોમાંનું અંગ્રેજી આ પત્ર કરતાં અર્ધું ય સારું હોત તો ઠીક રહેત. તમે કહો છો કે તમારા જવાબો લાંબા છે. લંબાણથી કંટાળો વધે. તમારું અંગ્રેજી કાચું છે ને તમે સ્વીકારો છો અને વળી પાછા મને 'આપ નામદાર' કહેવાનો અને તમારા મિત્રને A કક્ષા આપવામાં અન્યાયી બન્યાનો વ્યંગ કરો છો ! આ તમારી સંપૂર્ણપણે બિનપાયેદાર ધૂન છે તેની ખાતરી રાખજો. છેવટે તો જે છે તે ભાષા જ (જોવાની) છે અને તેની ભાષા ઘણી બધી વધારે આલંકારિક અને સ્પષ્ટ અભિવ્યક્તિવાળી છે.

પુનઃવિચારણા કર્યા પછી પણ તમને વધુ સારી કક્ષા આપવાનું શક્ય નથી લાગતું. તમે જ કહો છો કે તમને અત્યાર સુધીમાં આ પાંચમો E મળ્યો છે. આશા રાખું છે કે સુધરવાના પ્રયત્નો કરીને તમે કક્ષાનું આ સાતત્ય જાળવી નહીં રાખો.

તમારો

સહી/-

પત્ર 2

મુરબ્બી સર,

મારા મિત્રને A કક્ષા મળી અને મને માત્ર E તે જાણીને આંચકો લાગ્યો. મારો જવાબ બરાબર નથી, પણ તેનો જવાબ પણ બહુ સારો તો નથી જ.

મને લાગે છે કે તેને જો A મળે તો મને કમ સે કમ C કે D જેવું તો કંઈક મળવું જ જોઈએ. જો મને E મળે તો તેને B થી વિશેષ ના મળી શકે.

મારું અંગ્રેજી કાચું છે તે હું જાણું છું, પણ મેં બહુ લાંબા જવાબો લખ્યા છે. તમે મને મારાં લાંબાં વાક્યો અને લાંબા જવાબો બદલ કશું નથી આપ્યું.

મારી કક્ષાનું પુનઃનિર્ધારણ કરશો ? એમ નહિ તો અધ્યેતા I ની કક્ષા ઉતારશો ?

મહેરબાની કરીને જવાબ લખશો; મને મારી કક્ષાની બહુ ચિંતા છે.

આપનો વિશ્વાસુ,

અ. નં. 2

જ. 2 (i)

પ્રિય મિત્ર,

તમારાં સૂચનોના જવાબમાં જણાવવાનું કે મારી ચકાસણી આત્મલક્ષી હતી; તેથી બહુ ચિંતા કરવા જેવું નથી. એક કારણ તો એ આપું કે તમારો પ્રત્યાચાર વાંચવાની અગાઉ જ મેં વસ્તુ અને ભાષા બંને દૃષ્ટિએ વધુ સારો પ્રતિચાર વાંચેલો. આ સંદર્ભમાં તમને D કક્ષા આપતાં મને આનંદ થાય છે. તમને થોડી બાબતો આવડે છે, પણ તમારું અંગ્રેજી સુધારો (તેને લીધે જ મેં બીજા પ્રતિચારને C આપ્યો છે.)

રોજ વર્તમાનપત્રો વાંચીને અંગ્રેજી સુધારી શકો.

તમારો

સહી/-

જ. 2 (ii)

પ્રિય અધ્યેતા,

તમે તમારા મિત્રને A અને તમને E આપ્યો છે તે બાબત સામે જ વાંધો ઉઠાવ્યો છે. લાંબા વાક્યો કે લાંબા જવાબો લખવા તે મહત્ત્વનું નથી (તમારો પત્ર જુઓ); પણ જવાબોની સંબંધતા મહત્ત્વની છે. તમારે પાઠ્યપુસ્તકની પસંદગીના સિદ્ધાંતોની ચર્ચા કરવાની હતી, જે તમે સહેજ પણ નથી કરી. મેં તમને E આપ્યો છે તેમાં અંગ્રેજી નહિ, પણ તમારા જવાબોની અસંબંધતા નજરમાં રાખી છે. સ્વાધ્યાય તમારાં પાસે શી અપેક્ષા રાખે છે તેનો વિચાર કર્યા વગર તમે તમારા મગજમાં આવ્યું તે લખી નાખ્યું છે.

તમારા મિત્રને અપેક્ષિત જવાબોને કારણે A મળ્યો છે. તેનો જવાબ ટૂંકાં જરૂર છે, પણ તેની લીટીએ લીટી સંબંધ છે તે તમે નહીં સમજી શકો. સમજી શક્યા હોત તો E ના મળ્યો હોત.

તમારો

સહી/-

પત્ર 3

બહેનશ્રી,

મને એ જાણીને આશ્ચર્ય થયું કે મારા મિત્ર (અ 2)ને B કક્ષા મળી છે જ્યારે મને માત્ર C. હું જોઈ શકું છું ત્યાં સુધી તેનો જવાબ બહુ નબળો છે અને તેણે મારા જેટલા મુદ્દા પણ નથી

આપ્યા. કોઈ કોઈ વાર તો તે અસંબદ્ધતા તરફનો ઝોક દર્શાવે છે.

મને એમ લાગે છે કે તમારે લાંબા જવાબો જોઈએ છે; સંબદ્ધતા કે અસંબદ્ધતાની તમને પડી હોય તેમ નથી લાગતું.

વધારે અચરજ એ વાતનું છે કે અ. 2 ને પણ B કક્ષા મળી છે. તેના જવાબો મુદ્દાથી તદ્દન દૂર છે. મને સારી કક્ષા મળવી જોઈએ. મારા પ્રતિચારનું મૂલ્યાંકન ફરી જોઈ જશો ?

આપનો,

અ. 1

જ. 3 (i)

પ્રિય અ.નં.1,

તમારો પત્ર મળતાં ઘણો આનંદ થયો.

આ સંદર્ભમાં જણાવવાનું કે અ.2 નો જવાબ તમે ધારો છો તેટલો અસંબદ્ધ નથી. તેના જવાબમાં તમે ના વણ્યા હોય તેવા ઘણા મુદ્દા તેણે વણી લીધા છે. આમ કહેવાનો અર્થ એ નથી કે તમારો જવાબ અસંબદ્ધ છે. તમને એમ લાગતું હોય કે લાંબા જવાબોથી સારી કક્ષા મળી શકે તો હવેથી તમે તેમ કરજો; પણ મારું મૂલ્યાંકન મુદ્દા, ફકરા અને વિસ્તૃત જવાબ પર આધારિત છે. તમારા જવાબમાં થોડા મુદ્દા છે, પણ મને લાગે છે કે તે બહુ ટૂંકા છે. તે નિબંધ પ્રકારનો પ્રશ્ન છે; અને મારી અપેક્ષા એવી છે કે વિષય પર થોડું લખો.

આથી તમને આપેલી કક્ષા બદલવા/સુધારવાની જરૂર મને લાગતી નથી. ગમે તેમ, તમે પાસ થયા છો.

આપનો

સહી/-

જ. 3 (ii)

પ્રિય અ.નં. 1,

તમે પત્ર લખવા આગળ આવ્યા તેથી હું ખુશ છું. ખરેખર આવું બને તેમ મેં ઇચ્છેલું. તમે બીજાઓના જવાબો જોઈ ગયા વધુ ખુશ થયો. બીજાના જવાબો જોવા તે એક સારો અનુભવ છે, નહીં ?

તમે ઉઠાવેલા પ્રશ્ન 1 વિશે કહેવાનું છે અ. 2 એ સ્વાધ્યાયના બંને ભાગના જવાબ આપ્યા છે, જ્યારે તમે માત્ર પાઠ્યપુસ્તકના સિદ્ધાંતોને જ સ્પર્શ કર્યો છે.

પ્રશ્ન : 2 તમારું અંગ્રેજી બરાબર છે, પણ તમને બધા મુદ્દા સ્પષ્ટ કરવાનો હજુ અવકાશ છે. અધ્યેતા નં. 2 ને જો બરાબર પ્રોત્સાહન મળે તો તે સમય જતાં સુધરશે.

તમારો

સહી/-

હવે ઉપરના જવાબો પરંથી આપણને શું શીખવા મળે છે તે જોવાની દૃષ્ટિએ તે જવાબો પર પ્રત્યાઘાત આપીશું.

કક્ષા : 1

પ. 1; જ. 1

મૂલ્યાંકનકાર પોતે ખોટો હોવાનું સ્વીકારે છે અને સંબંધિત સુધારા કરે છે. અંતમાં એક વાક્ય એવું લખે છે કે પોતે અકળાયો હોવાનું દેખાઈ આવે.

તદન સમતુલિત જવાબ છે. આમ છતાં મૂલ્યાંકનકાર એક જગાએથી અને બીજી જગ્યાએ વિ. નં. 2 કહીને શિથિલતા દર્શાવે છે. એ જ પ્રમાણે 'તમારો જવાબ બહુ ટૂંકો છે.'માં મૂલ્યાંકનકાર શું કહેવા માગે છે તે સમજાતું નથી.

પ. 3, જ. 3

આ જવાબ થોડો ઉતાવળીયા પ્રકારનો છે. પત્રલેખક જે કહે છે તે કાં તો મૂલ્યાંકનકારને પૂરેપૂરું પ્રતીત થયું છે, અથવા તો તે દલીલબાજીમાં ઉતરવા નથી માગતો; પહેલી વાત હોય તો સારું.

કક્ષા : II

પ.1, જ. 1 (i) અને 1 (ii)

બે જવાબો વચ્ચેનો ફરક જુઓ. પહેલામાં મુખ્ય સૂર સ્પષ્ટતાનો છે જ્યારે બીજો પત્ર બીજું કશું નથી પણ આક્રમણ પ્રકારનો છે.

પ. 2, જ. 2 (i) અને 2 (ii)

પ્રતિચારને ખોટી કક્ષા આપવાનું કારણ જોઈએ; અને પછી જ (i) અને સમજૂતી ભર્યો જ (ii) જોઈએ. બીજા જવાબમાં છેલ્લાં બે વાક્યો કટુતાયુક્ત છે.

થોડાં વધારાનાં નિરીક્ષણો :

તમે એ જોયું હશે કે સમગ્ર પત્રવ્યવહાર કક્ષાનિર્ધારણને લગતો છે. પોતાના પ્રતિચારને બીજાઓ સાથે સરખાવ્યા પછી અધ્યેતા 'અન્યાયી નિર્ધારણ'ની ફરિયાદ કરે છે. તેમની ફરિયાદ શૈક્ષણિકને બદલે લાગણી પ્રધાન વધારે છે. વધુ મહત્વનું તો એ છે કે અધ્યેતા પોતાને જ પોતાની કામગીરીનો શ્રેષ્ઠ મૂલ્યાંકનકાર હોવાનું માને છે. (ઘણા અધ્યેતાઓ પોતાને કઈ કક્ષા મળવી જોઈએ તે સ્પષ્ટ દર્શાવે છે.)

બીજી બાજુ શિક્ષકોના જવાબ એ બતાવે છે કે અધ્યેતાની પૂછપરછનો જવાબ આપવામાં તે બધા કેટલા રૂઢિચુસ્ત/ચીલાચાલુ બને છે. કેટલાકમાં તેમનો પિત્તો ઉછળતો જણાય છે. બીજા કેટલાકમાં શિક્ષકની ભૂલને જુદી જુદી રીતે યથાર્થ ઠેરવવામાં આવી છે. તેમના આવા પ્રતિભાવોનું દેખીતું કારણ એ છે કે તેમને દૂરશિક્ષણની વિશિષ્ટ સમસ્યાઓનો અનુભવ જ નથી.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો - 2

કક્ષા IIના પત્ર 3માં આપેલા જવાબો સરખાવો. એમાં અધ્યેતાના પ્રશ્નનો જવાબ કેટલા પ્રમાણમાં અપાયો છે ? પત્રના 'સૂર' તેમજ ઉત્તરો વિશે તમારો શો અભિપ્રાય છે ?

નોંધ : (1) તમારા જવાબો નીચેની જગ્યામાં લખો.

(2) તમારો જવાબ એકમને અંતે આપેલા જવાબ સાથે સરખાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

4.4 પૂરક પ્રત્યાયન વિશે વિશેષ

આ વિભાગમાં આપણે દેખાવમાં નાના લાગતા પણ દૂરવર્તી શિક્ષણ માટે મહત્વના થોડા મુદ્દાઓની વાત કરીશું; જો કે આપણી વાત નીચેના મુદ્દાઓ પૂરતી સીમિત હશે :

- (1) દૂરવર્તી શિક્ષણના શિક્ષકની કામગીરી;
- (2) સ્વાધ્યાયની ઘનતા; અને
- (3) ટ્યુટોરિયલ.

આ મુદ્દાઓ આ જ ક્રમમાં જોઈશું.

4.4.1 દૂરવર્તી શિક્ષણના શિક્ષકની કામગીરીઓ

દૂરવર્તી શિક્ષણના શિક્ષકમાં આટલી ક્ષમતા હોવી જોઈએ :

- (1) અધ્યેતાને અધ્યયન ચાલુ રાખવા માટે અભિપ્રેરિત કરતા રહેવું; તે જ્યારે ગમે તે કારણોસર સ્થગિત થતો જાય ત્યારે તેને આગળ વધવામાં મદદરૂપ થવું.
- (2) વ્યક્તિગત માર્ગદર્શન પૂરું પાડવું; દરેક અધ્યેતાની શક્તિઓ, તેના પૂર્વાનુભવો અને પ્રતિ પોષણ પ્રયુક્તિઓ અલગ હોવાથી દરેકની પાસે વ્યક્તિગત રીતે પહોંચવું અને તેનું ધ્યાન રાખવું.
- (3) અધ્યેતાની કામગીરીને પ્રતિપોષણ પૂરું પાડવું; તેની સફળતાઓ પણ વધુ અભ્યાસ કરવાની દિશામાં હકારાત્મક સંક્રમણ પામે તે માટેનાં પગલાં અમલમાં મૂકવાં.
- (4) અધ્યેતાને અનિવાર્યપણે પીડતી અટૂલાપણાની લાગણીને દૂર કરવી; અને તેને એમ માનતો કરવો કે તે ભલે બીજાઓને રોજ મળી ના શકતો હોય, પણ છે તો તેમનામાંનો જ એક.
- (5) સ્વતંત્ર અને મૌલિક વિચાર, સમસ્યા ઉકેલ અને જ્ઞાનની શોધને વેગ આપવો.
- (6) અભ્યાસ સામગ્રી, સંસ્થાની જરૂરિયાત અને સ્વયં પોતાની જરૂરિયાતો અને પ્રવૃત્તિઓ પ્રત્યે યોગ્ય વલણ કેળવવામાં મદદરૂપ થવું.

દૂરવર્તી શિક્ષણના શિક્ષકને અધ્યેતા પ્રત્યેની પોતાની ફરજો બજાવવામાં, કેટલીક પૂર્વશરતો ઉપયોગી બને છે.

- શિક્ષક-અધ્યેતા પરસ્પરને પિછાની શકે તેવા માર્ગો સંસ્થાએ યોજવા. તે બંનેની અનામિકાની પરિસ્થિતિ નિવારવી.
- પત્ર, ફોન જેવાં માધ્યમો દ્વારા શિક્ષક-અધ્યેતા પ્રમાણમાં વારંવારના સંપર્કો સ્થાપી શકે તેવા માર્ગો તંત્ર દ્વારા શોધવા જોઈએ, એક માર્ગ છે સ્વાધ્યાયની ઘનતા વધારવાનો (આ વિશે 4:4:2 માં જોઈશું)
- ‘ખુલ્લા સ્વાધ્યાય’ની અને અધ્યેતા પ્રશ્ન પૂછે તથા શિક્ષક તેના જવાબ આપે તેવી ખાસ વ્યવસ્થા ઊભી થવી જોઈએ. આવી વ્યવસ્થા પ્રત્યાયન, આદાનપ્રદાન, દષ્ટિ-વિસ્તાર, વિચાર સ્વાતંત્ર્ય તેમ જ જ્ઞાનની ખોજને માટે પ્રોત્સાહક બને.

પણ દૂરવર્તી શિક્ષણની સંસ્થાઓ આવી પૂર્વશરતો પૂરી પાડવાના પ્રયાસો કરે છે ખરી ?

ધણું કરીને તો દૂરવર્તી શિક્ષણની સંસ્થાઓ શિક્ષક-અધ્યેતા વચ્ચે હેતુલક્ષી પરિચય સ્થાપવા માટે કોઈ પ્રયાસ કરતી નથી, પરિણામે બંને એક બીજાથી અપરિચિત રહે છે. જો કોઈ પરિચય પ્રસ્થાપિત થતો હોય તો તે પણ શિક્ષક-અધ્યેતાની પહેલથી. આવા સંજોગોમાં શિક્ષકે તો, પોતા અધ્યાપન ઉદ્દેશ્યપૂર્ણ બનાવવા ખાતરેય પહેલ કરવી જોઈએ. આવા સંપર્કો વાસ્તવમાં સ્થાપિત કરવા માટે પગલાં લેનારી દૂરશિક્ષણની સંસ્થાઓ પશ્ચિમી દેશોમાં (ડેન્માર્ક) છે.

4.4.2 સ્વાધ્યાયની ઘનતા

‘સ્વાધ્યાયની ઘનતા’ એ સ્વાધ્યાયની પાનાં કે કલાકોના અર્થમાં લંબાઈ અને તેની સંખ્યા વચ્ચેનો સંબંધ ધરાવતો ખ્યાલ છે. એક અભ્યાસક્રમમાં કરવાના સ્વાધ્યાયોની સંખ્યા જેમ વધારે તેમ તેની ઘનતા ઊંચી ગણાય છે. માનો કે એક અભ્યાસક્રમમાં ચાર એકમ છે અને તે દરેકમાં એક એક સ્વાધ્યાય છે તો તેની ઘનતા 4 ની ગણાય; હવે તે જ અભ્યાસક્રમમાં 8 સ્વાધ્યાય હોય તો ઘનતા 8 ની અને 16 સ્વાધ્યાય હોય તો ઘનતા 16 ની ગણાય.

દેખીતું છે કે જેમ સ્વાધ્યાયની સંખ્યા વધારે તેમ શિક્ષક-અધ્યેતા સંપર્કના પ્રસંગો વધે, જેના પરિણામે અધ્યયન-સાફલ્યની તકો વધુ ઉજળી બને.

આ દૃષ્ટિબિંદુનું સમર્થન કરતાં તેમ જ સમર્થન ન કરતાં સંશોધનો છે. આમ છતાં એ સાચું છે કે સંસ્થાઓ, શિક્ષકો, અધ્યેતાઓ વચ્ચે એ બાબતની સંમતિ પ્રવર્તે છે કે સ્વાધ્યાયના કારણે વેગીલા બનતા દ્વિપ્રુવી પ્રત્યાયનને કારણે અધ્યેતાને ઘણી બધી મદદ મળી રહે છે.

- (1) અભ્યાસ પ્રોત્સાહક બને છે.
- (2) અભ્યાસક્રમનું વિભાજન થવાથી અભ્યાસ વધુ સુયોજિત બને છે.
- (3) અધ્યેતાઓનો પારસ્પરિક પરિચય સધાય છે.
- (4) અધ્યેતાનો સંસ્થા સાથેનો નિકટનો નાતો સ્થપાય છે.
- (5) અધ્યેતા જ્યાં ખોટો હોય ત્યાં તેને સુધારી શકાય છે.
- (6) પ્રોત્સાહન આપીને સ્વાધ્યાયનું પુનઃસ્થાપન થાય છે.
- (7) વાસ્તવિક કે ઉત્કલ્પિત સમસ્યાઓના સમાધાનમાં અધ્યયનનો અમલ કરાય છે.
- (8) અભ્યાસક્રમની માર્મિક બાબતો સ્પષ્ટ રીતે તરી આવે છે; અને
- (9) પુનરાવર્તન શક્ય બને છે.

Holmberg અને Baathના વિચારો અને આ ખંડમાં આપેલી બાબતોનું સંધાન ES 311, ખંડ 2, એકમ 3 માં મળી રહે છે. આવું સંધાન સાધવાથી Holmberg એ રજૂ કરેલી ચોથી ઉત્કલ્પના સમજવામાં સરળતા રહેશે. (અત્યાર સુધી જેટલા દાવા કરવામાં આવ્યા છે તેમાંનો કોઈ હજી સુધી ખોટો નથી ઠર્યો).

- માર્ગદર્શિલ બોધાત્મક પ્રત્યાયન જેટલું સઘન હોય તેટલી અધ્યેતાની પોતાની સંસ્થા સાથેના વ્યક્તિગત સંબંધની લાગણી વધુ સઘન બને.
- સંસ્થા સાથેની વ્યક્તિગત નિકટતાની લાગણી જેટલી સઘન હોય તેટલે અંશે અભિપ્રેરણા અને અસરકારક અધ્યયન સઘન બને.
- અધ્યેતા જેટલો સ્વાવલંબી, જાણકાર અને અનુભવી હોય તેટલા પ્રમાણમાં બોધાત્મક પ્રત્યાયન ઓછું સંબંધિત બને.

4.4.3 ટ્યૂરોરિયલ (વ્યક્તિગત શિક્ષણ વર્ગ) :

એક સૈકા પહેલાં અમેરિકામાં દૂરશિક્ષણના પ્રણેતા Harperએ કહેલું કે ‘પત્રાચારનો શિક્ષક મહેનતુ, ધૈર્યવાન, સહાનુભૂતિસભર અને જીવંત હોવો જોઈએ. એક નિષ્પ્રાણ શિક્ષક વર્ગ ખંડમાં જે સાધી શકે તે પત્રાચારમાં કશું સાધી ના શકે....માણસે જો કામ કરવાનું જ છે તો તે સારી રીતે જ કરવું જોઈએ (Harper, 1971).

આ જ રીતે ઘણા વિચારકોએ સારા શિક્ષકનાં લક્ષણોમાં અધ્યેતાને અભિપ્રેરિત કરવાની, પ્રોત્સાહિત કરવાની, તેની સમસ્યા અને જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં રાખવાની અને પોતાને પોતાની કામગીરી ગમતી હોવાની બાબતો પર ભાર મૂક્યો છે.

અધ્યેતાને વ્યક્તિગત પ્રોત્સાહન પૂરું પાડવા સંસ્થાઓ ટ્યૂટોરિયલનું આયોજન કરે છે. ટ્યૂટોરિયલ એટલે બીજું બધું ખરું, પણ ખાસ તો શિક્ષક અધ્યેતાને વ્યક્તિગત સૂચનાઓ/શિક્ષણ આપે તે માટેનો તાસ. આ વ્યાખ્યાનો અર્થ એ થાય કે :

- (1) આ વર્ગો ઉચ્ચ શિક્ષણ સંબંધિત છે ('કોલેજ' શબ્દ જુઓ); અને
- (2) આ વર્ગોનો ઉદ્દેશ્ય અધ્યેતાને 'વ્યક્તિગત' (અલગ) માર્ગદર્શન પૂરું પાડવાનો છે.

આ વર્ગો ઉચ્ચ શિક્ષણમાં યોજાવા જોઈએ કે કેમ તેની સાથે આપણે નિસ્ખત નથી. આપણે તે નિમ્ન કક્ષાએ પણ યોજી શકીએ. આપણે નિસ્ખત છે વ્યક્તિગત માર્ગદર્શનના હેતુ સાથે. આ યોજના ક્યારે, કેમ અને કેવી રીતે અમલમાં આવી તેની પળોજણમાં પડ્યા વગર, તેના દ્વારા શિક્ષક-અધ્યેતા વચ્ચે અસરકારક બોધાત્મક પ્રત્યાયન સ્થાપિત થાય તે બાબત પર જ ભાર મૂકવાનો છે. આવું અસરકારક પ્રત્યાયન આવી રીતે સ્થાપિત થઈ શકે :

- (1) શિક્ષક સાથેના વ્યક્તિગત વાર્તાલાપને વધુ સમય આપવો;
- (2) બધા જ પ્રકારના અધ્યેતાઓને પોતાની અભિવ્યક્તિ માટે સુગમતા પ્રાપ્ત થાય તેવું સુમેળભર્યું વાતાવરણ સર્જવું; અને
- (3) અધ્યેતાઓ વચ્ચે અંતર્ગત તેમજ શિક્ષક અધ્યેતા વચ્ચે ઘનિષ્ઠ સંપર્ક સ્થાપવાની જોગવાઈ પૂરી પાડવી.

- વર્ગખંડનો શિક્ષક અંદાજે સામાન્ય અધ્યેતાને શીખવે છે; જ્યારે ટ્યૂટોરિયલમાં અધ્યેતાની બોધાત્મક શક્તિઓ સાથે મેળ બેસાડીને વ્યક્તિગત વાત કરવાની હોય છે. આ માટે શિક્ષકે વધુ સહનશીલ બનવું પડે.
- વર્ગખંડનું શિક્ષણ શિક્ષકકેન્દ્રી (મોટે ભાગે અધ્યેતા નિષ્ક્રિય રહે છે.) અબોધિત (વર્ગખંડના વાતાવરણમાં આ શક્ય જ નથી.) અને બેપરવાઈ ભરી (આવડી મોટી સંખ્યા સાથે શિક્ષક વૈયક્તિક સંપર્કો ના સાધી શકે) પ્રક્રિયા છે. ટ્યૂટોરિયલમાં આ પ્રક્રિયા અધ્યેતાકેન્દ્રી (શિક્ષક જો આધિપત્ય જમાવવાનો પ્રયત્ન ના કરે તો), સર્વદેશી (દરેક અધ્યેતાએ કંઈક કહેવું પડે છે) અને ઘનિષ્ઠ (શિક્ષક-અધ્યેતા જ નહીં, અધ્યેતાઓ પણ પરસ્પર નિકટતા સાધે છે) બની શકે.
- અધ્યેતા કે શિક્ષકની ગ્રંથિઓ, પૂર્વગ્રહો, નિહિતો, વિલક્ષણતાઓ, શારીરિક ક્ષતિઓ, ઉછેર, વર્તન વગેરે સમસ્યાઓ વર્ગખંડમાં વણઉકેલી રહી જાય છે; પણ ટ્યૂટોરિયલમાં આ સમસ્યાઓ સારા પ્રમાણમાં હળવી બની જાય છે.

આટલી વિવેચના પછી એટલું સ્પષ્ટ બને છે કે ટ્યૂટોરિયલથી શિક્ષણનું 'વૈયક્તિકીકરણ' થાય છે. વર્ગખંડમાં સામૂહિક રીતે જે મળ્યું હોય તે તેનાથી સરભર થાય છે તો બીજી બાજુ તેનાથી સુધારણાત્મક કામગીરી પણ થાય છે. દૂરવર્તી શિક્ષણમાં વર્ગખંડનું કામ અધ્યેતાને મોકલાતી સામગ્રીથી અને ટ્યૂટોરિયલનું કામ સ્વાધ્યાયથી સરે છે. દરેક સ્વાધ્યાયને એક વ્યક્તિગત શૈક્ષણિક મનોયત્ન તરીકે હલ કરવાનો હોવાથી શિક્ષક-અધ્યેતા વચ્ચેનું પ્રત્યાયન હકીકતમાં તો શિક્ષણને ટ્યૂટોરિયલ કરતાં પણ વધુ વૈયક્તિક બનાવે છે.

હમણાં પશ્ચિમમાં કેટલેક ઠેકાણે કમ્પ્યુટરથી ટ્યૂટોરિયલ કરવાની પદ્ધતિ દાખલ થઈ છે. આમાં અધ્યેતાના પ્રશ્નોના કમ્પ્યુટર દ્વારા તૈયાર જવાબો આપવામાં આવે છે અને પછી તૈયાર નોંધ આપવામાં આવે છે. અત્યાર સુધીનાં પ્રાપ્ત પરિણામો પરથી એમ જણાય છે કે કમ્પ્યુટર કાર્યક્રમો પરંપરાગત નોંધ કરતાં સારું કામ આપે છે. (આ રીતે કમ્પ્યુટર શિક્ષક પરનું ભારણ મોટા પ્રમાણમાં ઘટાડીને સ્વાધ્યાય પર વધુ કામ કરવાની સમય આપી શકે. તે પણ અધ્યેતા માટે ફાયદાકારક જ છે.)

તમારી પ્રગતિ ચકાસો - 3

નીચેનામાંથી ઓછામાં ઓછી બે હકારાત્મક બાબતો શોધી કાઢો :

1. પરંપરાગત કેળવણીમાં વર્ગખંડનું શિક્ષણ; અને
2. દૂરવર્તી શિક્ષણમાં દ્વિધ્રુવી પ્રત્યાયન

નોંધ : (1) તમારા જવાબો નીચેની જગામાં લખો.

(2) એકમના અંતે આપેલ જવાબની સાથે તમારો જવાબ સરખાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

4.5 જરા જોઈ લઈએ :

પરંપરાગત શિક્ષકના પૂર્વગ્રહો (એકમ 2 અને 3)ની ચર્ચાને દઢીભૂત કરવા માટે આ એકમમાં આટલી ચર્ચા કરી :

- મોટે ભાગે નવા તરીકાથી શીખવવાના અનુભવના અભાવે સર્જાતી અને અનુદાન આયોગ જેવી સર્વોચ્ચ સંસ્થાઓ પણ શરૂઆતમાં ના પિછાની શકી તેવી દૂરવર્તી શિક્ષણની કેટલીક સંકુલતાઓ
- જરૂરી પૂર્વશરતો પૂરી પાડવામાં આવ્યાની ચકાસણી કર્યા વગર પરંપરાગત શિક્ષકને દૂરશિક્ષણની કામગીરી સોંપવાનાં પરિણામો.
- દેશભરમાં દૂરવર્તી શિક્ષણ નિર્દેશાલયોની નીતિમાં ધરખમ ફેરફારની તાલીમ જરૂરિયાત; અને
- વર્ગખંડના શિક્ષણની ત્રુટિઓને સરભર કરી શકે તેવી, સ્વાધ્યાય-નોંધ-સંપર્ક કાર્યક્રમ વગેરે જેવી પૂરક પ્રત્યાયન કામગીરીનું દૂર શિક્ષણમાં મહત્ત્વ.

ચકાસી લઈએ : સંભવિત ઉત્તરો :

1. પરંપરાગત શિક્ષક દૂરશિક્ષણના શિક્ષક તરીકે સફળ રીતે કામ કરી શકે તેવી ધારણા ત્રણ કારણોસર ટકી શકે તેમ નથી.
  - અ. વર્ગખંડનું શિક્ષણ દૂરશિક્ષણના અધ્યેતાને આપવાના શિક્ષણ કરતાં જુદું જ છે.
  - બ. દૂરશિક્ષણની સામગ્રીના લેખન-સંપાદન જેવી કામગીરીને, વર્ગખંડના શિક્ષણ માટેની નોંધની જેમ હલ ન કરી શકાય.
  - ક. તપાસણીની કામગીરી અને સંપર્ક કાર્યક્રમો દૂરશિક્ષણના શિક્ષક પાસે વિશિષ્ટ કૌશલ્યો અને અભિગમો માગી લે છે, જે વર્ગખંડના શિક્ષક માટે જરૂરી નથી.
2. પત્ર 3ના જવાબ 3(i)માં અધ્યેતાના પ્રશ્નનો જવાબ નથી મળતો. તેમાં પૂછપરછના જવાબ કરતાં અધ્યેતા સાથેનો સંઘર્ષ વિશેષ છે.

જવાબ 3(ii)માં અંશતઃ જવાબ છે, વિસ્તારની જરૂર છે. પત્રનો સૂર ઉછાંછળો અને અપમાનજનક છે.

જવાબ 3(i) શેરીયુદ્ધની કક્ષાએ ઉતરી પડે છે.

જવાબ 3(ii)માં પહેલો ફકરો સ્પષ્ટ છે, મૈત્રીપૂર્ણ છતાં અકળાવનારો પણ લાગે. બાકીના જવાબમાં હકીકતનું બયાન છે.

3 અ. (1) વર્ગખંડમાં ભાષણો પછી તરત જ ટ્યુટોરિયલ હોવાથી અધ્યેતાઓને તેમના પ્રશ્નોના ઉત્તરો અને સમસ્યાઓની સ્પષ્ટતા વિના વિલંબે મળી રહે છે.

(2) શિક્ષકો અને સાથીઓ સાથેની ચર્ચાથી એકમની વધુ ઊંડી સમજ મળી રહે છે.

બ. (1) વ્યાખ્યાનની નોંધ જેટલી નિયમિત રીતે સ્વઅધ્યયન સામગ્રી તૈયાર ન થઈ શકે.

(2) અધ્યેતાનું સ્વાધ્યાય લખવું અને શિક્ષકનું નોંધ અને જવાબ આપવું એ બહુ વિચાર માગી લેતી કામગીરી છે.

સંદર્ભ

Baath, J.A. (1975) : 'Submission Density in a number of EHSC Member school courses', Epistoladidaktika.

Harper, W. R. (1971) : 'The System of correspondence', in Mackenzie, O & Christensen, E.L. eds.

Koul, B.N. (1976) : 'Tutor Comments in correspondence education' Paper presented at the Regional symposium on Distance education, Penang, Malaysia.

University Grants Commission (1981) : 'Guidelines for the Introduction of correspondence courses at the undergraduate/past Graduate Level', circular No. F-19-1/74(ER), January, New Delhi.

આ ખંડના એકમોનો અભ્યાસ કરતી વખતે તમને કેટલાક ભાગ સમજવા માટે અધરો લાગ્યો હશે. તેમાં સુધારો કરવા માટે અમારે તમારી તકલીફો અને સૂચનો જાણવાં છે. આથી આ ખંડને લગતી નીચે આપેલી પ્રશ્નાવલી ભરીને મોકલવા વિનંતી છે. જગા ઓછી લાગે ત્યાં જુદા કાગળ પર લખશો.

પ્રશ્નાવલિ

અધ્યેતા ક્રમાંક :

1. આ એકમનો અભ્યાસ કરતાં કેટલો વખત લાગ્યો ?

એકમ	1	2	3	4
કલાક				

2. વિભાગ વાંચ્યાને આધારે નીચેના મુદ્દા પર તમારા પ્રત્યાઘાત આપો :

વિગત	ઉત્તમ	બહુ સારું	સારું	નબળું	
રજૂઆતની ગુણવત્તા	☐	☐	☐	☐	_____
ભાષા અને શૈલી	☐	☐	☐	☐	_____
ઉદાહરણો (આકૃતિ કોષ્ટક વગેરે)	☐	☐	☐	☐	_____
સંકલ્પનાની સ્પષ્ટતા	☐	☐	☐	☐	_____
ચકાસણીના પ્રશ્નો	☐	☐	☐	☐	_____
ચકાસણીના પ્રશ્નોનું પ્રતિપોષણ	☐	☐	☐	☐	_____

3. વિશેષ નોંધ :

નોંધ

સ્ટાફ ટ્રેનિંગ એન્ડ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ
ડિસ્ટન્સ એજ્યુકેશન
ઇન્દિરા ગાંધી નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટી

ES-313

અધ્યેતા સહાયક
સેવાઓ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર
ઓપન યુનિવર્સિટી

વિભાગ

4

અધ્યેતા સહાય – વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્ય

વસ્તુગત અભ્યાસ – (LEARNER SUPPORT – A
GLOBAL PERSPECTIVE : CASE STUDIES)

એકમ 1

વિકાસોન્મુખ રાષ્ટ્રોનો વ્યક્તિ અભ્યાસ : ભારત 9
(Case Studies of Developing Countries : India)

એકમ 2

વિકાસોન્મુખ રાષ્ટ્રોનો વ્યક્તિ અભ્યાસ : બાંગ્લાદેશ, ઈરાન, શ્રીલંકા 27
(Case Studies of Developing Countries :
Bangladesh, Iran and SriLanka)

એકમ 3

વિકાસોન્મુખ રાષ્ટ્રોનો વ્યક્તિ અભ્યાસ : ચીન, હોંગકોંગ (ચીન), થાઈલેન્ડ 39
(Case Studies of Developing Countries :
China, Hong Kong (China) and Thailand)

એકમ 4

વિકાસોન્મુખ રાષ્ટ્રોનો વ્યક્તિ અભ્યાસ : ઝિમ્બાબ્વે, યુગાન્ડા, દક્ષિણ આફ્રિકા 53
(Case Studies of Developing Countries :
Zimbabwe, Uganda and South Africa)

એકમ 5

ઔદ્યોગિક રાષ્ટ્રોનો વ્યક્તિ અભ્યાસ : ઓસ્ટ્રેલિયા, ઈઝરાયેલ, જાપાન 69
(Case Studies of Industrial Countries Australia, Israel and Japan)

એકમ 6

ઔદ્યોગિક રાષ્ટ્રોનો વ્યક્તિ અભ્યાસ : કેનેડા, યુનાઈટેડ કિંગડમ,
યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ 81
(Case Studies of Industrial Countries :
Canada, United Kingdom and The United States)

Expert Committee (Original)

Late Prof. G. Ram Reddy,
(Chairman)
Ex-Vice-Chancellor
IGNOU, New Delhi

Prof. B. S. Sharma
Ex-Pro-Vice-Chancellor
IGNOU, New Delhi

Prof. B. N. Koul, *Convener*
Ex-Pro-Vice-Chancellor
STRIDE, IGNOU, New Delhi

Prof. S. K. Verma
Ex-Vice-Chancellor
Central Institute of English
and Foreign Languages
Hyderabad

Prof. P. M. Deshpande
Ex-Director
Distance Education Council
IGNOU, New Delhi

Mr. David Seligman
Ex-Chief Technical Advisor
Central Institute of Educational
Technology
New Delhi

Prof. O. S. Dewal
Ex-Director
Central Institute of
Educational Technology
New Delhi

Prof. Bakshish Singh
Ex-Consultant (Distance Education)
University Grants Commission
New Delhi

Prof. Ruddar Dutt
Ex-Principal
School of Correspondence
Education
University of Delhi, Delhi

Expert Committee (Revision)

Prof. A. W. Khan *Chairman*
Vice-Chancellor,
IGNOU, New Delhi

Prof. B. N. Koul
Director, Distance Education
Centre,
University of West Indies,
Barbados

Prof. S. K. Panda, Professor
Prof. S. P. Mullick, Professor (Retd.)
Dr. C.R.K. Murthy, Reader
Dr. Manjulika Srivastava,
Reader
Dr. Madhu Parhar, Reader
Dr. Basanti Pradhan Reader
Dr. Sanjaya Mishra, Lecturer
STRIDE, IGNOU

Prof. V. S. Prasad
Rector, BRAOU
Hyderabad
Prof. M. Mukhopadhyay
Senior Fellow
National Institute of Educational
Planning & Administration,
New Delhi

Prof. M. B. Menon
Chairman,
National Open School,
Mr. Ruddar Dutt
Ex-Principal
School of Correspondence
Education University of Delhi
Delhi

Dr. Mavis Kelly
Educational Developer
School of External Studies
Univ. of Queensland, Australia

Prof. P. R. Ramanujam, *Convener*
Director, STRIDE
IGNOU, New Delhi

Course Preparation

Course Contributors

Dr. R. C. Sharma
RSD IGNOU

Dr. V. Venugopal Reddy,
RSD IGNOU

Dr. Manjulika Srivastava
STRIDE, IGNOU

Prepared by

Dr. Manjulika Srivastava
STRIDE, IGNOU

Unit Design and Editing

Dr. Manjulika Srivastava
STRIDE, IGNOU

Programme Coordination

Prof. P. R. Ramanujam
STRIDE, IGNOU

Course Coordination

Dr. Manjulika Srivastava
STRIDE, IGNOU

Acknowledgments are due to Prof. S.K. Panda and Dr. Madhu Parhar for Checking the CRC

Print Production

T.R. Manoj, Section Officer (Publication), STRIDE, IGNOU, New Delhi

© Copyright October 2000

© Indira Gandhi National Open University, 1987 (First Edition)
1995 (Second Edition)
ISBN-81-7605-944-7 2000 (Third Edition)

All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form, by mimeograph or any other means, without permission in writing from the Indira Gandhi National Open University.

Further information about Staff Training and Research Institute of Distance Education (STRIDE) and the Indira Gandhi National Open University courses may be obtained from the University's office at Maidan Garhi, New Delhi-110 068, India.

Printed and published on behalf of Indira Gandhi National Open University by Prof. P.R. Ramanujam, Director, Staff Training and Research Institute of Distance Education.

Laser typeset by Jay Compusoft, H-296, Uday Niketan, Naraina Vihar, New Delhi — 110028

Cover Design by Sabyasachi Panja

Printed at : Bengal Offset Works, 335 Khazoor Road, Karol Bagh, New Delhi — 110005.

આ પુસ્તિકામાંની અભ્યાસ-સામગ્રી મૂળે ઈન્દિરા ગાંધી નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટી, નવી દિલ્હી, દ્વારા તૈયાર કરાવવામાં આવી છે. તેની સંમતિથી ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ - એ તેનો ગુજરાતી અનુવાદ કરાવી આ પુસ્તિકા પ્રસિદ્ધ કરી છે.

પ્રત : 1000, વર્ષ : 2002

અનુવાદક

ડૉ. અંજનીબેન એ. મહેતા

ઈશાવાસ્યમ,
104, પોલોવ્યુ, પોલોગ્રાઉન્ડની સામે,
કીર્તિસ્તંભ પાસે, રાજમહેલ રોડ,
વડોદરા-390 001

પરામર્શક (વિષય)

અવનિબહેન ત્રિવેદી

C/O. શ્રી એમ. એ. ભટ્ટ
706, આકાશદિપ ડુપ્લેક્ષ, શ્રેયસ કોસિંગ પાસે,
અમદાવાદ-380 015

પરામર્શક (ભાષા)

ડૉ. નલિની હ. દેસાઈ

'સચ્ચિદાનંદ' 9, વૃંદાવન એસ.બી.આઈ.
ઓફિસર્સ સોસાયટી,
ભાવસાર હોસ્ટેલ સામે, નવાવાડજ
અમદાવાદ.

સંપાદક અને સંકલન

શ્રી નટુભાઈ વી. રાવલ
25, આરતી સોસાયટી,
મદ્રાસીના મંદિર સામે, મણિનગર (ઈસ્ટ)
અમદાવાદ-380 008

સંપાદન

પ્રિ. જી. એન. ગોસાઈ
નિયામક,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
ડફનાળા, શાહીબાગ,
અમદાવાદ-380 003

સંયોજન

શ્રી એસ. એચ. બારોટ
મદદનીશ કુલસચિવ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
ડફનાળા, શાહીબાગ,
અમદાવાદ-380 003

સહાયક

શ્રીમતી બીના એમ. પારેખ
વ્યાખ્યાતા, (કોમર્સ/મેનેજમેન્ટ)
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
ડફનાળા, શાહીબાગ,
અમદાવાદ-380 003

પ્રકાશક

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
સરકારી બંગલા નંબર 9, ડફનાળા, શાહીબાગ, અમદાવાદ-380 003 ટે. નં. 2869690

© સર્વ હક સ્વાધીન. આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈ પણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
મિમિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈ પણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

- બ્લોક 1** સહાયક સેવાઓ : આવશ્યકતા અને વ્યવસ્થા તંત્ર
- એકમ 1 વિદ્યાર્થી સહાય : શું, શા માટે અને કેવી રીતે ?
  - એકમ 2 વાચન કૌશલ્યો
  - એકમ 3 અભ્યાસ કૌશલ્યો
  - એકમ 4 વિદ્યાર્થી સહાય માટે સંસ્થાકીય ગોઠવણ

- બ્લોક 2** સલાહ અને શિક્ષણ (ટ્યૂટરિંગ) સેવાઓ
- એકમ 1 વ્યાખ્યા, મહત્ત્વ અને પ્રકારો
  - એકમ 2 સિદ્ધાંત, વ્યવહાર અને કાઉન્સેલિંગનું માધ્યમ
  - એકમ 3 પ્રત્યક્ષ બેઠક

- બ્લોક 3** સ્વાધ્યાય દ્વારા આંતરક્રિયા
- એકમ 1 ટ્યૂટર-કોમેન્ટસ
  - એકમ 2 પત્રવ્યવહાર દ્વારા શિક્ષણ (Tutoring)
  - એકમ 3 એસેસમેન્ટ (મૂલ્યાંકન) અને ગ્રેડિંગ
  - એકમ 4 પૂરક આંતરક્રિયા

- બ્લોક 4** વિદ્યાર્થી સહાય - વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્ય
- વ્યક્તિ અભ્યાસો
- એકમ 1 વિકાસમાન દેશોનો વ્યક્તિ અભ્યાસ : ભારત
  - એકમ 2 વિકાસમાન દેશો વ્યક્તિ અભ્યાસો :
બાંગ્લાદેશ, ઈરાન અને શ્રીલંકા
  - એકમ 3 વિકાસમાન દેશોના વ્યક્તિ અભ્યાસો
ચીન, હોંગકોંગ (ચીન) અને થાઇલેન્ડ
  - એકમ 4 વિકાસમાન દેશોના વ્યક્તિ અભ્યાસો
ઝીમ્બાબ્વે, યુગાન્ડા અને દ. આફ્રિકા
  - એકમ 5 ઔદ્યોગિક દેશોના વ્યક્તિ અભ્યાસો
ઓસ્ટ્રેલિયા, ઈઝરાયેલ અને જાપાન
  - એકમ 6 ઔદ્યોગિક દેશોના વ્યક્તિ અભ્યાસો
કેનેડા, યુ. કે. અને યુ. એસ.

- બ્લોક 5** વિદ્યાર્થી સહાય : લેખો પર દૃષ્ટિપાત
- એકમ 1 સામાન્ય પરિચય
  - એકમ 2 વિદ્યાર્થીઓ શા માટે નથી ભણતા ?
  - એકમ 3 દૂરવર્તી શિક્ષણ : પદોમાં વિરોધાભાસ ?
  - એકમ 4 પરિવર્તનશીલ વ્યવહાર : આજીવન અધ્યયનનું વૈશ્વિકીકરણ
  - એકમ 5 પરિવર્તનશીલ શિક્ષણ માટે ગ્રાહક પસંદગી
  - એકમ 6 દૂરવર્તી યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં માહિતી વિતરણ કૌશલ્યો અને તજજ્ઞ (રિસોર્સ) આધારિત અધ્યયન
  - એકમ 7 કમ્પ્યુટર કોન્ફરન્સિંગ દ્વારા વિચારાયેલ સહભાગિતા દ્વારા અભ્યાસ વાતાવરણ ઊભું કરવું એશિયાના સામાજિક-સાંસ્કૃતિક સંદર્ભમાં પ્રશ્નો અને પડકારો

બ્લોક 4 : અધ્યેતા સહાય – વ્યાપક યથાર્થદર્શન

વસ્તુગત અભ્યાસ

પ્રસ્તાવના

અત્યાર સુધીમાં તમે અભ્યાસક્રમના પ્રથમ ત્રણ વિભાગ સાથે કામ પાડ્યું છે. સ્વ-અધ્યયનશીલ બનવામાં તમને મદદરૂપ થવું અને એ રીતે સ્વ-અધ્યયનને ઉત્તેજન આપવું એ અમારા મહત્ત્વના ઉદ્દેશ્યો છે. આ હેતુ સિદ્ધ કરવામાં તેમના અધ્યેતાઓને મદદરૂપ થવા માટે વિવિધ સંસ્થાઓ વિવિધ પ્રયુક્તિઓ અજમાવે છે. માળખાંગત સાહિત્યને બદલે સમગ્ર વિશ્વમાં વ્યાપ્ત એવી અધ્યેતા સહાયક પદ્ધતિના વસ્તુગત અભ્યાસ તરફ તમને દોરી જવા એ મહત્ત્વનો આશય છે.

આ વિભાગનો હેતુ સહાયક સેવાઓનું અમલીકરણ કઈ રીતે કરવું તે દર્શાવવાનો છે. આ વિભાગમાં ઔદ્યોગિક અને વિકાસોન્મુખ દેશોમાં કેટલાંક મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયો તેમજ બેવડી પ્રથા (મુક્ત અને પરંપરાગત)વાળાં વિશ્વવિદ્યાલયોની સહાયક સેવાના માળખાંના વસ્તુગત અભ્યાસનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ વસ્તુગત અભ્યાસો તમને ફાયદારૂપ પુરવાર થશે અને વિશ્વના જુદા જુદા ભાગોમાં અધ્યેતા સહાયક સેવાઓ કઈ રીતે પૂરી પાડવામાં આવે છે, કેવા પ્રકારનું માળખું ગોઠવાયેલું છે, દૂરવર્તી અધ્યેતાઓને માહિતી મોકલવામાં અને તેમને મદદરૂપ થવા માટે કઈ તકનીકીઓ વપરાય છે તેની સમજ પૂરી પાડવામાં પણ તે ઉપયોગી થશે એવી આશા સેવવામાં આવે છે. તમે એ પણ નોંધી શકશો કે તકનીકી ક્ષેત્રે આવતાં પરિવર્તનોને કારણે મુક્ત અને દૂરવર્તી અધ્યયન સંસ્થાઓમાં ઘણા ફેરફારો થાય છે. પરિવર્તન એટલું ઝડપી છે કે આ વિભાગમાં જે લખવામાં આવ્યું છે તે થોડા જ સમયમાં એક ઇતિહાસ બની શકે અને પસંદ કરેલી સંસ્થાઓ વિશે આ વિભાગમાં લખવામાં આવ્યું છે તેને વિશે એકાદ વર્ષમાં તો કંઈક નવી જ વાત કહેવાની આવે.

આ વિભાગમાં રજૂઆતનો ઢાંચો અમે બદલી નાંખ્યો છે. આ વિભાગમાં વસ્તુગત અભ્યાસને સમાવવામાં આવ્યા છે. તેથી અગાઉના ત્રણ વિભાગોમાં પ્રત્યેક એકમમાં “તમારા જ્ઞાનને ચકાસો” જેવાં મનોયત્નો હતાં, તેવાં આ વિભાગમાં નથી. એને બદલે પ્રત્યેક એકમને એક પ્રવૃત્તિની યાદી આપવામાં આવી છે, જે તમે જે વાંચ્યું છે તેને આત્મસાત્ કરવામાં મદદરૂપ બનશે.

આ વિભાગમાં આપવામાં આવેલી માહિતીની પૂરી સમજ સરળતાથી મળે એ માટે આ વિભાગની રચનાની માળખાંગત રજૂઆત નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવી છે.

એકમ ‘X’ - ‘X’ એકમનો અનુક્રમ દર્શાવે છે.

X.0 ઉદ્દેશો

X.1 પ્રસ્તાવના

X.2 દેશનો શબ્દદેહ

X.2.1 વિભાગ 1નો પેટાવિભાગ

.....
.....
.....

X.3 વિભાગ 2 (મુખ્ય મુદ્દો) વસ્તુગત અભ્યાસ

X.3.1 વિભાગ 2નો પેટાવિભાગ-1

.....
.....
.....

X.n સમાપન

n જે છેલ્લો ક્રમ આપે તે

ઉપરોક્ત માળખાં પરથી જણાવે કે સરળ વાચન અને સારી સમજ માટે અર્થાત્ વાંચન સરળ બને અને સમજવું સરળ પડે એ માટે એકમને અમે વિભાગોમાં વહેંચી નાંખ્યા છે. પ્રત્યેક વિભાગ મોટા ઘાટા અક્ષર દ્વારા અને પ્રત્યેક પેટા વિભાગ એનાં કરતાં થોડા નાના પરંતુ એટલા જ ઘાટા અક્ષર દ્વારા સ્પષ્ટ રીતે અલગ તારવવામાં આવ્યા છે. પેટાવિભાગમાં પણ જે વિભાગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે તેને પણ હજી થોડા-નાના પણ એટલા જ ઘાટા અક્ષરમાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે, જેથી કરીને પેટાવિભાગમાં તેનું સ્થાન ક્યાં છે ? તેનો તમને સરળતાથી ખ્યાલ આવે એકસૂત્રતા જળવાઈ રહે તે હેતુ આખા અભ્યાસક્રમના બધા જ એકમોમાં વિભાગીકરણની આ જ પદ્ધતિ જારી રાખી છે.

અમે પ્રત્યેક એકમની શરૂઆત “ઉદ્દેશો”થી કરી છે. એ સંક્ષિપ્તમાં સ્પષ્ટ કરે છે કે :

- એકમમાં શું રજૂ કરવામાં આવ્યું છે અને
- તમે એકમનો અભ્યાસ પૂર્ણ કરો પછી અમે તમારી પાસેથી કઈ અપેક્ષા રાખીએ છીએ.

દરેક એકમના “સમાપન”નાં શીર્ષક નીચે અમે પુનરાવર્તન અને ઉપસંહારના હેતુ માટે આખા એકમનો સારાંશ આપેલો છે.

તમારે આટલું કરવાનું છે એકમો વાંચી જાઓ અને જેમ જેમ વાંચતા જાઓ તેમ તેમ હાંસિયામાં આપેલી જગ્યામાં એના મહત્વના મુદ્દા નોંધતા જાઓ. (પુસ્તિકામાં મોટા હાંસિયા રાખવામાં આવ્યા છે, જેમાં તમે તમારી નોંધ ટપકાવી શકો તમે જેમ જેમ અભ્યાસ કરતા જાઓ તેમ તેમ નોંધ કરતા જાઓ. આ તમને તમારી પરીક્ષાની તૈયારી માટે અને વિષયવસ્તુને સમજવા માટે મદદરૂપ બનશે. ઉપરાંત તમારો સમય પણ બચશે. આથી હાંસિયાનો ઉપયોગ જરૂરથી કરો). આ પદ્ધતિ તમે જે વાંચો છો તે કેમ ચાલે છે તે તરફ ધ્યાન રાખવામાં અને આત્મસાત્ કરવામાં મદદરૂપ નીવડશે. આખા વિભાગને અંતે સમગ્ર વિશ્વનાં મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયો અને બેવડી પ્રથા (મુક્ત અને પરંપરાગત)નાં વિશ્વવિદ્યાલયોના અધ્યેતા સહાયક માળખાંથી તમે પરિચિત થશો.

પ્રત્યેક વિભાગમાં સરેરાશ એક અથવા તેના ભાગ જેટલા સ્વાધ્યાય હશે. સ્વાધ્યાયના ઉત્તરો તૈયાર કરવા માટે તમારે એક કરતાં વધારે એકમના સંદર્ભ લેવાની જરૂર રહેશે. તમારે તમારા ઉત્તરો તપાસવા અને તે પર નિરીક્ષણ નોંધ અને આલોચના માટે અમને મોકલવાના રહેશે. અભ્યાસક્રમ દીઠ તમારે બધા થઈને બે-ત્રણ સ્વાધ્યાયનો ઉકેલ કરવાનો રહેશે. સ્વાધ્યાય અલગ રીતે મોકલવામાં આવે છે અને દરેક વર્ષે તે બદલાતા રહે છે.

સ્વાધ્યાયનો ઉકેલ કરતી વખતે તમે નીચેનાં ધોરણોને યુસ્તપણે વળગી રહો એવું સૂચન તમને કરવામાં આવે છે :

- કાર્યક્રમ માર્ગદર્શિકામાં જણાવ્યા પ્રમાણેનો તમારો ક્રમાંક સુવાચ્ય અક્ષરે લખો.
- આખા વિભાગને અંતે આપેલા સ્વાધ્યાયનો ઉકેલ કરીને વિભાગનાં પૂર્ણ લાભ ઉઠાવો.
- કંઈ પણ લખતા પહેલાં તમે જે વાંચ્યું છે તે આત્મસાત્ કરો અને જવાબ લખતા પહેલાં તમારા અનુભવને આધારે જે પ્રાપ્ત કર્યું છે તેની સાથે તેને એકત્રિત કરો.

ઇન્ટરનેશનલ કાઉન્સિલ ફોર ડિસ્ટન્સ લર્નિંગ, ડેટાબેઝ ઓફ UKOU અને નીચેની યુનિવર્સિટીઓની વેબસાઇટોમાંથી મળેલી માહિતીનો અમે છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે. ઓપન યુનિવર્સિટી ઓફ હોંગકોંગ, યુનિવર્સિટી ઓફ સર્ધન ક્વીન્સલેન્ડ (ઓસ્ટ્રેલિયા), સુખોથાઈ થમ્મથીરાટ ઓપન યુનિવર્સિટીઓ (થાઇલેન્ડ), યુ.કે. ઓપન યુનિવર્સિટી અને વેસ્ટર્ન ગવર્નર્સ યુનિવર્સિટી (યુ.એસ.એ.), યુનિવર્સિટી ઓફ એર (જાપાન)ની માહિતી-પુસ્તિકા અને યુનિવર્સિટી ઓફ સાઉથ આફ્રિકા અને મકેરેરે યુનિવર્સિટી (યુગાન્ડા)ના વસ્તુગત અભ્યાસનો પણ આ વિભાગ તૈયાર કરવામાં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ બધામાંથી લેવામાં આવેલા ઉતારાને કૌંસમાં મૂકવામાં આવ્યા છે.

એકમ 1 : વિકાસોન્મુખ રાષ્ટ્રોનો વ્યક્તિ અભ્યાસ : ભારત

રૂપરેખા

- 1.0 ઉદ્દેશો
- 1.1 પ્રસ્તાવના
- 1.2 રાષ્ટ્રનું શબ્દચિત્ર : ભારત
  - 1.2.1 રાષ્ટ્રનું શબ્દચિત્ર - Country Profile
  - 1.2.2 ભારતમાં મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની ઉપપત્તિનો તર્કસંગત આધાર
- 1.3 ઈન્દિરા ગાંધી ઓપન નેશનલ યુનિવર્સિટી (IGNOU) : ભારત
ઈન્દિરા ગાંધી રાષ્ટ્રીય મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય
  - 1.3.1 શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને અધ્યેતાનોંધણી
  - 1.3.2 શિક્ષણપદ્ધતિ
  - 1.3.3 સહાયક સેવાનું માળખું
- 1.4 ડૉ. બી. આર. આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી (BRAOU) : ભારત
ડૉ. બી. આર. આંબેડકર મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય
  - 1.4.1 શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને અધ્યેતાનોંધણી
  - 1.4.2 શિક્ષણપદ્ધતિ
  - 1.4.3 સહાયક સેવાનું માળખું
- 1.5 વાય. બી. ચવાણ મહારાષ્ટ્ર ઓપન યુનિવર્સિટી (YCMOU) : ભારત
વાય. બી. ચવાણ મહારાષ્ટ્ર મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય
  - 1.5.1 શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને અધ્યેતાનોંધણી
  - 1.5.2 શિક્ષણપદ્ધતિ
  - 1.5.3 પુષ્ટિ સેવા માળખું / સહાયક સેવા માળખું
- 1.6 સારાંશ

1.0 ઉદ્દેશ્યો

આ એકમમાં ભારતની ત્રણ મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયોમાં પ્રવર્તમાન સહાયક સેવાનું વિવેચન કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. આમાંની એક રાષ્ટ્રીય મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય છે – ઈન્દિરા ગાંધી રાષ્ટ્રીય મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય છે – ઈન્દિરા ગાંધી રાષ્ટ્રીય મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય અને બે – BRAOU અને YCMOU – રાજ્ય મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય છે. આ એકમના અંતે તમે રાષ્ટ્રનું શબ્દચિત્ર અને આ મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયો કઈ મુશ્કેલીઓનો સામનો કરીને અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે તે અંગેની ઉપયોગી જાણકારી મેળવી શકશો. આ ઉપરાંત તમે –

- આ વિશ્વવિદ્યાલયો જે પ્રકારના શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો પ્રયોજે છે તેની સૂચિ કરી શકશો.
- અધ્યેતાનોંધણી અંગે તમે પરિચિત થઈ શકશો.
- તેમની શૈક્ષણિક-વ્યવસ્થાને વર્ણવી શકશો, અને
- અધ્યેતા સહાયક માટેની તેમની જોગવાઈ વર્ણવી શકશો.

1.1 પ્રસ્તાવના

આ વિભાગના પ્રથમ એકમમાં ભારતના ત્રણ મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયોને આવરી લઈ શકે. અલબત્ત, ભારતમાં દૂરવર્તી શિક્ષણનો વિકાસ એ આ દિશામાં થયેલો એક સુવ્યવસ્થિત પ્રયત્ન છે. 1962-72નો ગાળો શરૂઆતની પહેલાંનો ગાળો કહી શકાય. જ્યારે સૌપ્રથમ દૂરવર્તી શિક્ષણની સંસ્થાઓ પરંપરાગત યુનિવર્સિટીઓની પેટા વ્યવસ્થા તરીકે અસ્તિત્વમાં આવી હતી. 1972-82નો ગાળો તેના

પ્રારંભનો ગાળો કહી શકાય. જ્યારે એવી જ દૂરવર્તી શિક્ષણ સંસ્થાઓ પરંપરાગત શિક્ષણ સંસ્થાઓની સાથે શરૂ કરવામાં આવી. 1982થી અત્યાર સુધીનો ગાળો પૂર્ણવિકસિત અવસ્થાનો છે, જે દરમિયાન મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયના નિર્માણની સાથે એક જ પ્રથાવાળી સ્વતંત્ર દૂરવર્તી શિક્ષણ સંસ્થાઓ અસ્તિત્વમાં આવી (Manjulika and Reddy, 1996). ભારતનું એ ગૌરવ છે કે આજે ઈ. સ. 2000 સુધીમાં ભારતમાં એક રાષ્ટ્રીય મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય નવ રાજ્ય મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયો અને બાસઠ બેવડી પ્રથાનાં વિશ્વવિદ્યાલયો છે.

આ એકમમાં અમે ફક્ત ત્રણ મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયોનો અભ્યાસ રજૂ કર્યો છે; બેવડી પ્રથાવાળા વિશ્વવિદ્યાલયોની ચર્ચા કરી નથી કારણ કે હજી આ વિદ્યાલયોમાં અધ્યેતા સહાયક સેવાનું માળખું મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયોની અપેક્ષાએ વિકાસોન્મુખ અવસ્થામાં છે.

1.2 રાષ્ટ્રનું શબ્દચિત્ર : ભારત

ભારત 1269919 ચો. માઈલ અથવા 3287782 ચોરસ કિલોમીટરના વિસ્તારમાં પ્રસરેલું દક્ષિણ એશિયાનું સાર્વભૌમ સત્તા ધરાવતું સમાજવાદી, ધર્મ નિરપેક્ષ અને લોકશાહી પ્રજાસત્તાક રાષ્ટ્ર છે. 1995માં ભારતની વસ્તી 929 લાખ અંદાજે હતી અને 1977-95 દરમિયાન તેનો વાર્ષિક વૃદ્ધિ દર 21 % હતો (UNDP, 1998). ભારત વિકાસોન્મુખ રાષ્ટ્ર છે અને તેના 60 % શ્રમિકો ખેતી, પશુપાલન, વન્ય, મત્સ્ય, બાગબાની વગેરે જેવા પ્રાથમિક શ્રમકાર્યમાં વ્યસ્ત છે (NIME, 1994). તેનો વ્યસ્ક સાક્ષરતા દર 52.0 % છે (1995). એનો શિક્ષણ પાછળનો ખર્ચ GNPના 3.5 % છે (1995), જે 93-95ના કુલ સરકારી ખર્ચના 12.1 % થવા જાય છે (UNDP, 1998). ટપાલસેવા, રેડિયો, દૂરદર્શન પ્રસારણ, દૂરભાષ એવા વગેરેમાં તે આંતરિક વ્યવહારમાં સજ્જ છે. તેમ છતાં ભારત વિદ્યાસોન્મુખ દેશ હોવાને કારણે ત્યાં વસ્તીના એક હજારે ફક્ત 81 રેડિયો, 61 દૂરદર્શન, 13 મુખ્ય ટેલિફોન લાઇન, એક સેલ્યુલર ફોન અને 1.2 પર્સનલ કમ્પ્યુટર છે (1995), (UNDP, 1998).

1.2.1 ભારતમાં મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની ઉપપત્તિ/નો તર્કસંગત આધાર

ભારત જેવા વિશાળ ગૌરવવંતા અને વૈવિધ્યસભર રાષ્ટ્રમાં ઉચ્ચ શિક્ષણની જરૂરિયાત અને માગને ફક્ત પરંપરાગત શિક્ષણ દ્વારા પૂરી કરી શકાય નહિ. તેથી નીતિના ઘડવૈયાઓને પ્રતીતિ થઈ કે ઉચ્ચ શિક્ષણથી વંચિત રહી ગયેલા વર્ગોને શિક્ષણ પૂરું પાડવા માટે દૂરવર્તી શિક્ષણ જરૂરી છે. કોઠારી શિક્ષણ કમિશન દ્વારા સૂચિત વિકલ્પ - દૂરવર્તી શિક્ષણ યોજના - 1962થી કેટલીક યુનિવર્સિટીઓમાં દાખલ કરવામાં આવી. ઘણા દૂરવર્તી અધ્યેતાઓએ આ અભ્યાસક્રમમાં પોતાનાં નામ નોંધાવ્યાં અને છેલ્લાં 38 વર્ષથી પૂરી પાડવામાં આવતી આ સુવિધાનો તેઓ લાભ લે છે.

યુનિવર્સિટી-પત્રાચાર અભ્યાસક્રમની કેટલીક સંસ્થાઓ યોગ્ય ગુણવત્તાવાળું દૂરવર્તી શિક્ષણ આપવામાં સફળ રહી જ્યારે કેટલીક સંસ્થાઓ કેટલાંક પરિભળો, સમસ્યાઓ અને અવરોધોને કારણે તેનું અસરકારક સંચાલન ન કરી શકી.

બીજી મહત્વની નિસબત ઉચ્ચ શિક્ષણની ગુણવત્તાની સુધારણાની હતી. નીતિના ઘડવૈયાઓને પ્રતીતિ થઈ કે જ્યાં સુધી વંચિતોને માટે શિક્ષણ ઉપલબ્ધ નહિ કરવામાં આવે, જ્યાં સુધી શિક્ષણના ઢાંચામાંથી માળખાગત જડતાને દૂર કરવામાં નહિ આવે અને પ્રત્યાયનની તકનીકીમાં આવતાં પરિવર્તનો સાથે જ્યાં સુધી શિક્ષણને અનુબંધિત નહિ કરવામાં આવે ત્યાં સુધી વિવિધ શૈક્ષણિક અને સામાજિક જરૂરિયાતવાળી વિશાળ વસ્તીને શિક્ષિત કરવાના ભગીરથકાર્યમાં પ્રગતિ સાધવી શક્ય નથી. 1969માં યુનાઈટેડ કિંગડમે વિશ્વના પ્રથમ મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના કરી ત્યારથી મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની સંકલ્પના પર વિચાર કરનાર દેશોમાં ભારત એક હતો.

મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય પરની રાષ્ટ્ર કક્ષાની ચર્ચાએ ઘણા રાજ્યોને એના પર વિચાર કરવા ઉત્પ્રેરિત કર્યા. 1978માં આંધ્રપ્રદેશમાં મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય શરૂ કરવાની દરખાસ્ત મૂકવામાં આવી હતી. પરંતુ તેમાં આગળ કંઈ પ્રગતિ થઈ નહિ. ઓસ્માનિયા યુનિવર્સિટીએ દૂરવર્તી શિક્ષણને સુદૃઢ બનાવવા મુક્ત શિક્ષણની કોલેજ શરૂ કરવાની દરખાસ્ત મૂકી. કોલેજને પૂર્ણ સ્વાયત્તતા હતી, પરંતુ પદવી (ડિગ્રી) ઓસ્માનિયા યુનિવર્સિટી આપે (Reddy, 1984).

આ બધા પ્રયત્નો ચાલુ હતા. તે દરમિયાન “રાજ્યનાં વચસ્ક જૂથો સુધી ઉચ્ચ શિક્ષણ પહોંચતું કરવા, તેમની કાર્યક્ષમતા વધારવા, શિક્ષણની સમાન તકના વિશાળ સામાજિક અને રાજકીય ઉદ્દેશ્યોના સંદર્ભે તેમના જીવનની ગુણવત્તા સુધારવા, અને આજીવન શિક્ષણની નવી સંકલ્પનાના ઉદયના સંદર્ભે 1982માં આંધ્રપ્રદેશ સરકારે મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય શરૂ કરવાનો નિર્ધાર કર્યો (Govt. of A.P. 1982). આ નીતિને યોગ્ય ઘાટ આપવા માટે સરકારે એક સમિતિની નિમણૂક કરી. (આજે સમિતિના અહેવાલના આધારે 26 ઓગસ્ટ, 1902ના રોજ “આંધ્રપ્રદેશ ઓપન યુનિવર્સિટી” (BRAOU) છે.)

આના દ્વારા રાષ્ટ્રના શૈક્ષણિક ઇતિહાસમાં નવા પ્રકરણનું ઉદ્ઘાટન થયું. ડો. બી. આર. આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની સ્થાપના સાથે રાષ્ટ્ર કક્ષાએ પણ આ દિશામાં ઝડપથી રસ જગાડ્યો. 1985માં મિનિસ્ટ્રી ઓફ એજ્યુકેશન દ્વારા “કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન” નામના દસ્તાવેજના પ્રકાશનની સાથે જ ભારતના શિક્ષણ વિશેની જાહેરચર્ચા આલોચનાત્મક અને ગતિશીલ પાસાં પર કેન્દ્રિત થઈ. “ચેલેન્જ ઓફ એજ્યુકેશન”નાં મહત્વનાં તારણોમાંનું એક તારણ એ હતું કે શિક્ષણની ફક્ત પરંપરાગત પ્રણાલી રાષ્ટ્રની વધતી જતી જરૂરિયાત અને માંગને પહોંચી વળવા માટે સમર્થ નથી. બીજું તારણ એ હતું કે શૈક્ષણિક ઉદ્દેશોને સિદ્ધ કરવા માટે અત્યંત આધુનિક તકનીકીનો ભરપૂર ઉપયોગ કરી લેવાના બધા જ પ્રયત્નો હાથ ધરવા જોઈએ. આ બે વિચારણીય તારણોએ બધાંને ખાતરી કરાવી કે સમગ્ર ભારતમાં ઉચ્ચ શિક્ષણની જરૂરિયાતને પહોંચી વળવા રાષ્ટ્રમાં ઊંચી કક્ષાની દૂરવર્તી શિક્ષણની સંસ્થાઓની જરૂરિયાત છે.

1985ની પાંચમી જાન્યુઆરીએ તત્કાલીન વડા પ્રધાન શ્રી રાજીવ ગાંધીએ જાહેર કર્યું કે એક રાષ્ટ્રીય મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના કરવામાં આવે અને વીસમી સપ્ટેમ્બર 1985ના રોજ સંસદના કાયદાથી ઇન્દિરા ગાંધી નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટી (IGNOU) અસ્તિત્વમાં આવી. (IGNOU, 1985).

ઇન્દિરા ગાંધી રાષ્ટ્રીય મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયનું વિધિવત્ ઉદ્ઘાટન 1985ના નવેમ્બર માસમાં કરવામાં આવ્યું. સંસદના જે કાયદાથી આ વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના કરવામાં આવી તે કાયદો તેના ઉદ્દેશ્યોમાં બહુ સ્પષ્ટ છે. “શિક્ષણ, સંશોધન, તાલીમ અને વિસ્તરણ દ્વારા વિશ્વવિદ્યાલય રાષ્ટ્રના ઉત્થાનમાં વિધેયક ભાગ ભજવશે અને રાષ્ટ્રના સમૃદ્ધ વારસાના પાયા પર ભારતના નાગરિકોની સંસ્કારિતા અને તેના માનવ સ્ત્રોતને વિકસાવશે અને ઉન્નત કરશે.” (IGNOU, 1985).

કાયદામાં આગળ જણાવ્યું છે કે “બીજી બધી બાબતોની સાથે સાથે વિશ્વવિદ્યાલય નિમણૂકો માટેના જ્ઞાનની જરૂરિયાત અને રાષ્ટ્રના અર્થતંત્રને મજબૂત બનાવવાની જરૂરિયાતને અનુલક્ષીને તેના ડિગ્રી, સર્ટિફિકેટ અને ડિપ્લોમા અભ્યાસક્રમોને સુદૃઢ અને વૈવિધ્યપૂર્ણ બનાવશે અને વસ્તીનો વિશાળ વંચિત વિસ્તાર, ખાસ કરીને અંતરિયાળ અને ગ્રામ્ય પ્રદેશોમાં રહેતી પ્રજા અને શ્રમિકો, ગૃહિણીઓ અને બીજા વચસ્કો, જે વિવિધ ક્ષેત્રોમાં જ્ઞાન મેળવવા અને મેળવેલ જ્ઞાનને વર્ધિત કરવા ઇચ્છે છે એવા બધાં સુધી ઉચ્ચ શિક્ષણ પહોંચે, બધાંને શિક્ષણ હાથવગું બને એવી જોગવાઈ કરશે.” (IGNOU, 1985)

મહારાષ્ટ્ર સરકારે અમરાવતી યુનિવર્સિટીના તત્કાલીન ઉપકુલપતિ ડો. કે. જી. દેશમુખના અધ્યક્ષસ્થાને રાજ્યમાં મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપનાની શક્યતા તપાસવા માટે એક સમિતિની રચના કરી. સમિતિએ 1985ના પૂર્વાર્ધમાં રજૂ કરેલા તેમના અહેવાલમાં રાજ્યમાં મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના અંગે જબરદસ્ત ભલામણ કરી એટલું જ નહિ. તેમણે તેને માટેની એક વિસ્તૃત યોજના પણ રજૂ કરી અને 1989ની પહેલી જુલાઈએ મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય ધારાસભાના કાયદા XX (1989)થી “યશવંતરાવ ચવાણ મહારાષ્ટ્ર ઓપન યુનિવર્સિટી (YCMOU) અસ્તિત્વમાં આવી. આ યુનિવર્સિટી ભારતની રાજ્ય કક્ષાની ચોથી યુનિવર્સિટી છે, જે મુંબઈ નજીક નાસિકમાં સ્થપાઈ છે.

યશવંતરાવ ચવાણ મહારાષ્ટ્ર ઓપન યુનિવર્સિટી અસ્તિત્વમાં આવી તે પહેલાં રાજસ્થાન અને બિહારની બે પ્રાંત સરકારોએ અનુક્રમે કોટા ઓપન યુનિવર્સિટી (1986) અને નાલંદા ઓપન યુનિવર્સિટી

(1988)ની સ્થાપના કરેલી. મધ્યપ્રદેશની રાજ્ય સરકારે 1966માં મધ્ય પ્રદેશ ભોજ ઓપન યુનિવર્સિટી, 1994માં ગુજરાત સરકારે આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, 1994માં કર્ણાટક સરકારે કર્ણાટક ઓપન યુનિવર્સિટી, સ્થાપના અંગેની જાહેરાત કરી દીધેલી (Manjulika and Reddy, 1996). હાલમાં પશ્ચિમ બંગાળ અને ઉત્તર પ્રદેશે પણ અનુક્રમે નેતાજી સુભાષ ઓપન યુનિવર્સિટી અને યુ.પી. રાજશ્રી ટંડન ઓપન યુનિવર્સિટીનો ઉમેરો કર્યો છે. બીજી કેટલીક રાજ્ય સરકારો પણ તેમના પોતાનાં રાજ્ય કક્ષાનાં મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયો સ્થાપવા વિચારી રહી છે.

મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયોના ઉદ્દેશ્યો

ઉપરોક્ત માહિતી પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે દૂરવર્તી અધ્યતાઓને શિક્ષણ પૂરું પાડવું એ ઘણી સરકારોની સ્વીકૃત નીતિ બનતી જાય છે. સ્વીકૃત ઉદ્દેશ્ય એ છે કે વંચિતો અને રહિતોને માટે ઉચ્ચ શિક્ષણ વ્યવસ્થા ઉપલબ્ધ, સુગમ્ય બનાવવી. આ નીતિને મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના દ્વારા કાર્યાન્વિત કરવામાં આવી રહી છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ, 1986માં જણાવ્યા પ્રમાણે મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયના હેતુ આ પ્રમાણે છે :

- પરંપરાગત શિક્ષણ આપતી સંસ્થાઓ તરફનો પ્રવાહ બદલવો.
- લોકોને તેમના ધંધા, ઉદ્યોગ, નોકરીનાં સ્થાને અને તેમને ઘરે બેઠાં શિક્ષણ પૂરું પાડવું.
- શિક્ષણ લેતાં લેતાં કમાવાની અને કમાતાં કમાતાં શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાની શક્યતાઓ વધારવી.
- લોકોને માર્ગદર્શન અને સલાહસૂચન પૂરાં પાડવાં અને
- રેડિયો, દૂરદર્શન અને પત્રાચાર અભ્યાસક્રમ દ્વારા શિક્ષણને અંતરિયાળ વિસ્તારો સુધી લઈ જવું (GOI, 1987).

1.3 ઈન્દિરા ગાંધી નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટી (IGNOU) – ઈન્દિરા ગાંધી રાષ્ટ્રીય મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય

સપ્ટેમ્બર, 1985માં રાષ્ટ્રીય મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય તરીકે પ્રસ્થાપિત ઈન્દિરા ગાંધી રાષ્ટ્રીય મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય ઉચ્ચ શિક્ષણમાં નવો ચીલો પાડે છે. આ વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના ઉચ્ચ શિક્ષણનું લોકશાહીકરણ થાય, વસ્તીના વિશાળ અંતરિયાળ વિસ્તારોને અને વિશેષ કરીને વંચિતોને અને રહિતોને ઉચ્ચ શિક્ષણ મળી રહે, જેને શિક્ષણ મેળવ્યું છે તેઓ તેમના ઘરઆંગણે શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી શકે, રાષ્ટ્રનું ઉત્થાન થાય અને શૈક્ષણિક ધોરણ / ગુણવત્તા જળવાઈ રહે એવા એક સમાન વૈવિધ્યપૂર્ણ શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો (જેવા કે વ્યાવસાયિક, બિનવ્યાવસાયિક, વિજ્ઞાન, ટેકનોલોજી) યોજાય એ મહેચ્છાનું અને લગાવની નિષ્પત્તિ છે.

યુનિવર્સિટીને ટોચની સંસ્થા તરીકે કામ કરવાની જવાબદારી પણ સોંપવામાં આવી હતી, જેમાં યુનિવર્સિટીએ યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ડ્સ કમિશન જે કરે છે તેના જેવું રાષ્ટ્રમાં દૂરવર્તી શિક્ષણનાં ધોરણોને દૃઢ કરવા, ઉત્તેજન આપવું વગેરે જવાબદારી છે. ટોચની સંસ્થા તરીકે ઈન્દિરા ગાંધી રાષ્ટ્રીય મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય રાષ્ટ્રની દૂરવર્તી શિક્ષણ સંસ્થાઓ માટે પરસ્પરાનુકૂલન કરાવનારી, વ્યવસ્થા જાળવનારી અને (થોડે ઘણે અંશે) નાણાં પુરવઠો પૂરો પાડનારી સંસ્થા તરીકે કાર્ય કરે છે. આ હેતુ માટે યુનિવર્સિટીએ “ડિસ્ટન્સ એજ્યુકેશન કાઉન્સિલ” (DEC) ઊભી કરી છે, જે એપ્રિલ - 1992થી કાર્યરત છે.

તેની સ્થાપના સાથે જ ઈન્દિરા ગાંધી રાષ્ટ્રીય મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયે નીચેના સિદ્ધાંતોના પાયા પર શૈક્ષણિક સાહસના મહત્વાકાંક્ષી કાર્યક્રમો પર આક્રમણ કર્યું છે :

1. અભ્યાસનું વૈવિધ્ય અને શિક્ષણના વિભાગોમાં ગતિશીલતા,
2. નવોન્મેષો લાવવા, જે પરંપરાગત યુનિવર્સિટી કરતી નથી,
3. અધ્યયન પ્રક્રિયાને આગળ લાવવા માટે આધુનિક પ્રત્યાયન તકનીકીનો વિનિયોગ,
4. પ્રવેશ જરૂરિયાતમાં (લાયકાત) લવચિકતા અને અભ્યાસ સ્પર્ધામાં ગતિ,
5. વ્યાવસાયિક અને વ્યવસાય અભિમુખ અભ્યાસ કાર્યક્રમો પર ભાર.

તેના આદેશને અમલમાં મૂકવા માટે યુનિવર્સિટીએ વહીવટનાં વિવિધ કાર્યો માટે ચાર વિભાગો શરૂ કર્યા છે : આયોજન, ઉત્પાદન અને શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો સંચાલન વ્યવસ્થાપન માટે નવઅધ્યયન શાળાઓ, ભારત અને વિદેશમાં સ્થાપિત દૂરવર્તી શિક્ષણ સંસ્થાઓના તજજ્ઞોને તાલીમ આપવા માટે સ્ટાફ ટ્રેનિંગ એન્ડ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ડિસ્ટન્સ એજ્યુકેશન (STRIDE); ભારતનાં રાજ્ય કક્ષાનાં મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયો અને પત્રાચાર શિક્ષણ સંસ્થાઓનાં કામ પર દેખરેખ રાખવા માટે ડિસ્ટન્સ એજ્યુકેશન કાઉન્સિલ (DEC) અને સંસ્થાઓનાં સાહિત્યના પરસ્પર વિનિયોગ, આદાનપ્રદાન માટે ભંડોળ અને તજજ્ઞો પૂરા પાડવા.

1.3.1 શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને અધ્યેતાનોંધણી

વિદ્યાલયના શૈક્ષણિક કાર્યક્રમોને ડિગ્રી, ડિપ્લોમા અને સર્ટિફિકેટ એમ પ્રકારના કાર્યક્રમોમાં વિભાજિત કરી શકાય. કાર્યક્રમો અને અભ્યાસક્રમો સ્વ-સમૃદ્ધિ માટે જ નહિ વ્યાવસાયિક ઉત્કર્ષ માટે પણ પ્રયોજવામાં આવે છે. વિદ્યાલયના મુક્ત પ્રકારને લક્ષમાં લઈને અધ્યેતા તેના અધ્યયનને માટે યોગ્ય સમય ફાળવી શકે એ અર્થે અભ્યાસક્રમમાં જરૂરી લવચિકતા પૂરી પાડવામાં આવે છે દા.ત. સ્નાતક ઉપાધિના કાર્યક્રમો (જેવા કે બી.એ. / બી.એસ.સી. / બી.કોમ.) ત્રણ વર્ષની સમયમર્યાદા છે પરંતુ અધ્યેતા તે આઠ વર્ષ સુધીમાં પૂર્ણ કરી શકે છે. એક વર્ષના ડિપ્લોમા અભ્યાસક્રમો ચાર વર્ષના સમયગાળામાં એ પૂર્ણ કરી શકે છે, છ માસના સર્ટિફિકેટ અભ્યાસક્રમો માટે વધારેમાં વધારે બે વર્ષની છૂટ આપવામાં આવે છે. યુનિવર્સિટીની સ્થાપનાના બે વર્ષના ટૂંકા ગાળામાં યુનિવર્સિટીએ જૂથઅધ્યેતા (4521) નોંધણી સાથે બે વ્યાવસાયિક કાર્યક્રમો દાખલ કર્યા હતા (1987). ઈ.સ. 2000ના વર્ષમાં ઇન્દિરા ગાંધી રાષ્ટ્રીય મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય એવી કક્ષા પર પહોંચી ગઈ હતી કે તેણે 604 અભ્યાસક્રમવાળા પચાસ (પ્રાદેશિક ભાષાના કાર્યક્રમો સમેત) ડિગ્રી ડિપ્લોમા અને સર્ટિફિકેટ કાર્યક્રમો દાખલ કર્યા છે. ઈ. સ. 2000માં વાર્ષિક અધ્યેતાનોંધણી 196 હજાર કરતાં વધારે અને નોંધાયેલા કુલ અધ્યેતાઓ પાંચસો એકસઠ (561) હજારથી વધારે છે. આમ ઇન્દિરા ગાંધી રાષ્ટ્રીય મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયે વિશ્વની મોટામાં મોટી મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય તરીકેનું નામ રોશન કર્યું છે. નીચેની આવૃત્તિ ઇંગ્લેન્ડના શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને નોંધાયેલા અધ્યેતાઓની સંખ્યાનો ખ્યાલ આપે છે.

આવૃત્તિ 1.1 : ઇંગ્લેન્ડમાં શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને અધ્યેતાનોંધણી

વર્ષ	કાર્યક્રમો (કુલ)	અભ્યાસક્રમો (કુલ)	નોંધાયેલ અધ્યેતા	યાદી ઉપરના અધ્યેતાઓ
1987	3	13	4521	4521
1988	5	43	16800	20810
1989	13	89	42300	61724
1980	19	128	49281	103873
1991	34	205	52376	112192
1992	39	256	62375	145000
1993	47	296	75666	182366
1994	57	368	84200	22815
1995	58 (36)	372	91400	242000
1996	NA	NA	130354	310000
1997	64 (39)	412	162540	394388
1998	64 (39)	486	163390	430830
1999	72 (47)	553	172548	516580

- નોંધ : (1) કુલમાં રાષ્ટ્રીય અને પ્રાદેશિક ભાષાના કાર્યક્રમો પણ સમાવિષ્ટ છે.
(2) કૌંસમાં આપેલા આંકડા અંગ્રેજીમાં ઉપલબ્ધ શૈક્ષણિક કાર્યક્રમોના છે.

- Sources : (1) IGNOU profile, 1996 and IGNOU Convection reports, 1996 to 1999, IGNOU.
(2) Manjulika and Reddy, (1998). *Unexplored Dimensions of Open Universities*, Vikas Publishing House (P) Ltd., New Delhi.

વર્ષોવર્ષ ઈન્દિરા ગાંધી રાષ્ટ્રીય મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયમાં મહિલા અધ્યતાનો નોંધણી આંક વધતો રહ્યો છે. 1994-95માં તે 22.5 % હતો. તે મહિલા અધ્યતાનોંધણી આંક 1986-87માં 5.2 % પરથી 87-88માં 27.5 % પર પહોંચ્યો હતો. મહિલા નોંધણી આંકડામાં વધારો થવાનું કારણ એ હતું કે સ્નાતક કક્ષાએ અને સર્ટિફિકેટ અભ્યાસક્રમમાં 'ફૂડ એન્ડ ન્યુટ્રીશન'નો અભ્યાસક્રમ પહેલી જ વાર દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો. અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિમાં અધ્યતાનોંધણી આંક 86-87 અને 88-89ની વચ્ચેના ગાળામાં વધવા પામ્યો હતો અને 94-95માં એ આંક 7 % ઓછો થઈ ગયો (IGNOU, Annual Report, 91-92 and 92-93; IGNOU, 94, 95)

લગભગ 62 % જેટલા ઇગ્નૂ અધ્યતાઓને નોકરી મળી ગઈ છે એમાં 23 % ગ્રામ્ય વિસ્તારના હતા (1994-95); 67.7 % જેટલા અધ્યતાઓ 31 વર્ષની નીચેના હતા અને 31 % જેટલા અધ્યતાઓ 45 વર્ષની ઉપરના હતા. બાકીના 29.2 % 31 અને 45 વર્ષની વચ્ચેના હતા (Manjulika and Reddy, 1999). આવૃત્તિ 1.2 ઇગ્નૂના અધ્યતાઓનું ચિત્ર રજૂ કરે છે.

આવૃત્તિ 1.2 : ઇગ્નૂ અધ્યતાઓનો ચિતાર

નોંધણી	1990-91	1992-93	1994-95
જાતિ			
પુરુષ	86.5	77.5	77.5
સ્ત્રી	13.5	22.5	22.5
સામાજિક દરજ્જો			
અન્ય જાતિ	N.A.	91.7	93.0
વિચરતી વિમુક્ત			
જાતિ	N.A.	08.3	07.0
વ્યવસાય			
નોકરિયાત	N.A.	42.8	62.0
બેકાર	N.A.	57.2	38.0
સ્થાન પ્રમાણે			
ગ્રામ્ય	18.5	21.9	23.0
શહેરી	81.5	79.1	77.0

સ્ત્રોત: IGNOU, Annual Reports, 1991-92 and 1992-93.

IGNOU, 5th & 6th Convocation Reports, April 1994 to May, 1995.

NA-Data not available after 1995.

1995 પછીની માહિતી ઉપલબ્ધ નથી.

અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે અધ્યતાઓની ગણતરી કરતાં માલૂમ પડે છે કે સ્નાતક કક્ષા સુધીના અધ્યતાઓ 25 વર્ષની નીચેના હતા. જ્યારે 40 વર્ષની ઉપરના અધ્યતાઓ મેનેજમેન્ટ કાર્યક્રમો માટે નોંધાયા હતા.

આગળ નોંધણીની પદ્ધતિ જોતાં માલૂમ પડે છે કે પરંપરાગત શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને ડિપ્લોમા અભ્યાસક્રમો તરફથી ધીમે ધીમે વ્યાવસાયિક અને ધંધાકીય ડિગ્રી ડિપ્લોમા અને સર્ટિફિકેટ અભ્યાસક્રમો તરફનો પ્રવાહ વધતો જાય છે. (Manjulika and Reddy, 1996) દા. ત., 1989-90માં બી.એ., બી.કોમ. માટે લગભગ 75 % અધ્યતાઓ નોંધાયા હતા તે 1993-94માં 43 % અને 95-96માં 22 % જેટલા થઈ ગયા હતા. 1997માં મેનેજમેન્ટ અને કમ્પ્યુટર કાર્યક્રમો માટે અનુક્રમે 36 % અને 27 % નોંધણી હતી. આમ, 1996-97માં કુલ નોંધણીના 63 % અધ્યતાઓ મેનેજમેન્ટ અને કમ્પ્યુટર એ બે કાર્યક્રમોમાં હતા. (IGNOU, 1998)

પરંપરાગત સ્નાતક અભ્યાસક્રમો પરથી કમ્પ્યુટર અને મેનેજમેન્ટ અભ્યાસક્રમો તરફનું વલણ વ્યાવસાયિક બજારની જરૂરિયાત પ્રમાણે બદલાતી પરિસ્થિતિનો નિર્દેશ કરે છે. સારા ટેકનોલોજી, મેનેજરો અને વ્યાવસાયિકો માટેની રાષ્ટ્રની જરૂરિયાતના સંદર્ભે આ બદલાવ ખરેખર નોંધપાત્ર છે.

1.3.2 શિક્ષણપદ્ધતિ

ઈન્દિરા ગાંધી રાષ્ટ્રીય મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની શિક્ષણ પદ્ધતિ પરંપરાગત યુનિવર્સિટીઓની શિક્ષણ પદ્ધતિથી અલગ પડે છે. ઇંગ્લેન્ડ સ્વ-અધ્યયન માટે મુદ્રિત સાહિત્ય, સ્વાધ્યાય દ્વારા દૂરવર્તી શિક્ષણ, પ્રસંગોપાત વ્યક્તિગત સંપર્ક કાર્યક્રમો, દૈનિક અને શ્રાવ્ય કાર્યક્રમો દૂરભાષ સંમેલન, મર્યાદિત પ્રત્યક્ષ વાતચીત, સલાહસૂચન, દૂરદર્શન-ટેલિવિઝન દ્વારા શિક્ષણ અને આકાશવાણી કાર્યક્રમો જેવા સમૂહ માધ્યમોના ઉપયોગનો અભિગમ અપનાવ્યો છે. દૂરદર્શન અને આકાશવાણી કાર્યક્રમો દ્વારા અને કેટલાક પ્રાદેશિક આકાશવાણી કેન્દ્રો દ્વારા અને દૈનિક કાર્યક્રમો કેબલ પ્રસારણ અને ગ્રંથાલય દ્વારા બતાવવામાં આવે છે. વિજ્ઞાન, કમ્પ્યુટર, નર્સિંગ અને ઇજનેરીનાં અભ્યાસક્રમો માટે પસંદ કરેલા અભ્યાસકેન્દ્રો અને પ્રાયોગિક કેન્દ્રો પર વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. અધ્યયનની જરૂરિયાતના એક ભાગરૂપે કેટલાક અભ્યાસક્રમોમાં પ્રકલ્પ અને ક્ષેત્રકાર્યોની પણ જોગવાઈ છે.

ઈન્દિરા ગાંધી રાષ્ટ્રીય મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની સમૂહ માધ્યમો દ્વારા અધ્યયન-અધ્યાપન પદ્ધતિનું પૃથક્કરણ કરતાં દૂરવર્તી શિક્ષણના અધ્યેતાઓને શીખવવા માટેનાં શૈક્ષણિક માધ્યમોમાં આવેલા રસપ્રદ વિકાસનો ખ્યાલ આવે છે. વિશ્વનાં બીજાં મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયોની જેમ ઇંગ્લેન્ડ પણ શરૂઆતના તબક્કા (1987-88) મુદ્રિત સાહિત્ય, દૈનિકશ્રાવ્ય કેસેટો, સ્વાધ્યાયો અને મર્યાદિત પ્રત્યક્ષ સલાહસૂચનની બેઠકોનો ઉપયોગ કર્યો હતો. બીજા તબક્કે (1990-92) કેટલાક નવા અભ્યાસક્રમો, વિશેષ કરીને વિજ્ઞાન અને પાયાનું કમ્પ્યુટર જ્ઞાનના કાર્યક્રમોનો ઉમેરો કરવામાં આવ્યો. આ તબક્કામાં યુનિવર્સિટીએ કમ્પ્યુટર અને વિજ્ઞાનના પાયા પર રચાયેલા શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો માટે પ્રાયોગિકકાર્ય શરૂ કર્યું. વધારામાં તેના સમૂહમાધ્યમ સંપુટમાં પ્રસારણનો ઉમેરો કર્યો, જેથી દૂરવર્તી શિક્ષણને દેશના બધા ભાગ સુધી પહોંચાડી શકાય. (આજે ભારતમાં ઇશાની રાજ્યો સિવાયના મોટા ભાગના જિલ્લાના વડામથકે લો પાવરના અને રાજ્યના વડામથકે હાઈપાવરના બિનતારી સંદેશાવાહક યંત્રો (transmitters) છે). ત્રીજા તબક્કે (1993ની આગળ) યુનિવર્સિટીએ વિજ્ઞાન, કમ્પ્યુટર, આરોગ્ય, તકનીકી અને વ્યાવસાયિક એમ અનેક શૈક્ષણિક કાર્યક્રમોનો ઉમેરો કર્યો છે. વૈવિધ્યપૂર્ણ અભ્યાસક્રમોની જરૂરિયાતોને અનુલક્ષીને પ્રયોગશાળાઓનો ઘનિષ્ટ ઉપયોગ (પ્રાયોગિક કાર્ય માટે) વધારવામાં આવ્યો છે અને કેટલીક ખાસ વિશિષ્ટ સંસ્થાઓ (ક્ષેત્રકાર્ય માટે) ઊભી કરવામાં આવી છે (Manjulika and Reddy, 1999).

કમ્પ્યુટર વિભાગ વાઈડ એરિયા નેટવર્ક (WAN) દ્વારા મુખ્ય મથકેથી પ્રાદેશિક કેન્દ્રો સાથે જોડાણ કરવાની પ્રક્રિયા કરી રહ્યું છે. ઇંગ્લેન્ડનાં બે પ્રાદેશિક કેન્દ્રો સાથે VSATનું જોડાણ અપાઈ ગયું છે અને બીજાં કેન્દ્રોમાં આ જોડાણ આપવાનું વિચારણા હેઠળ છે. આવનારાં વર્ષોમાં આ જોગવાઈથી કેટલાંક અભ્યાસકેન્દ્રો અને પ્રાદેશિક કેન્દ્રો વચ્ચે દ્વિમાર્ગી દૈનિકશ્રાવ્ય વિચાર-વિનિમય સંમેલનની સુવિધા ઊભી કરી શકાશે. જ્યાં સ્થાનિક કેબલ ટી.વી. અથવા કમ્પ્યુટરની સુવિધા હશે ત્યાં આ VSAT દ્વારા શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો પ્રત્યેક ઘર અને કાર્યસ્થળ પર પહોંચાડી શકાશે.

વિશ્વવિદ્યાલયે તેના શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને શિક્ષણ વિષયક સેવાઓના અભ્યાસક્રમો આ માળખા પર રજૂ કરવાની પ્રક્રિયા શરૂ કરી જ દીધેલી છે. ITV અને સેવા માળખા માટે ઇંગ્લેન્ડના ટેકાથી આ કાર્ય કમ્પ્યુટર અને મેનેજમેન્ટના કાર્યક્રમો માટે બે ખાસ પ્રકલ્પો સાથે શરૂ કરવામાં આવ્યું છે. પ્રત્યેક શાળા / વિભાગ તેમના માળખા પર આ કાર્યક્રમો અને સેવાને ગ્રહણ કરે એ માટે તેમને પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે.

માહિતી પ્રાપ્ત કરવા માટે ઇ-મેઈલ અને ઇન્ટરનેટ સુવિધા પણ આ વિભાગોને માટે ઉપલબ્ધ કરવામાં આવી છે. વિવિધ શાળાઓ, વિભાગો અને સ્થાનિક કેન્દ્રોમાં NTCNET પ્રથા પણ દાખલ કરવામાં આવી છે.

દૂરવર્તી શિક્ષણ માટે એકમાર્ગી દૈનિક અને દ્વિમાર્ગી શ્રાવ્ય દૂરભાષ વિચાર-વિનિમય સંમેલનના ઉપયોગમાં ઇંગ્લેન્ડે 1993થી પ્રયોગો કર્યા છે. ફલતઃ ઇંગ્લેન્ડ ટ્રેનિંગ એન્ડ ડેવલપમેન્ટ કમ્યુનિકેશન સેન્ટર (TDCC) 17 પ્રાદેશિક કેન્દ્રો, ઇંગ્લેન્ડના 146 અભ્યાસકેન્દ્રો, 3 રાજ્યોનાં મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયો

સ્ટેટ ઓપન યુનિવર્સિટી (SOU) અને SOUનાં કેટલાંક પરંપરાગત વિશ્વવિદ્યાલયો ઇંગ્નૂના દૂરભાષ સંમેલનો (Tele-Conference), સલાહસૂચન (Tele-counselling) બેઠકોનો ઉપયોગ કરે છે (Manjulika and Reddy, 1999). ઈસરો અને ઇંગ્નૂ બંનેના સંયુક્ત ઉપક્રમે ચલાવાતી ચેનલ અધ્યેતા જૂથને વિશિષ્ટ સલાહસૂચન પૂરાં પાડવા, સલાહકારોને તાલીમ પૂરી પાડવી અને વિવિધ કેન્દ્રબિંદુ પર ભેગાં થતાં પ્રાદેશિક કેન્દ્રના કાર્યકર્તાઓની વહીવટી આંતરક્રિયા માટે વાપરવામાં આવે છે. ઇંગ્નૂ નિયમિત રીતે દૂરભાષ સંમેલન (Tele-Conference) અને દૂરભાષ સલાહસૂચન (Tele Counselling) બેઠકો યોજે છે. આ સુવિધા બીજી શૈક્ષણિક અને વિકાસોન્મુખ સંસ્થાઓ માટે પણ ઉપલબ્ધ છે. વિસ્તારોની જરૂરિયાતની પ્રતીતિ થતાં યુનિવર્સિટી તેનાં રિસિવિંગ સ્ટેશનો પણ વિસ્તારે છે.

શ્રાવ્ય કાર્યક્રમો શીલોંગ, હૈદરાબાદ અને મુંબઈના આકાશવાણી કેન્દ્રો પરથી પ્રસારિત થતા હતા, જોકે શીલોંગે આ કાર્યક્રમો સ્થગિત કરી દીધા છે. ભોપાલ પસંદગીના અભ્યાસક્રમો માટે 1998થી આ સાથે જોડાયું છે. ગ્રામ્યવિસ્તારોમાં આવેલાં બીજાં કેટલાંક આકાશવાણી કેન્દ્રો પણ વિચારણા હેઠળ છે. 1999થી દૃશ્ય કાર્યક્રમો દૂરદર્શનના રાષ્ટ્રીય માળખાં પર સોમથી શુક્રવાર સવારે 6.30થી 7.00 દર્શાવવામાં આવે છે. 1999થી ફોન-ઇન-રેડિયો સલાહસૂચનોનો (Phone-In-Radio-Counselling)નો ઉમેરો કરવામાં આવ્યો છે.

1.3.3 સહાયક સેવાઓનું માળખું

અધ્યેતા શૈક્ષણિક સહાયક સેવા પૂરી પાડતા રાષ્ટ્રીય માળખાં માટેના ઈન્દિરા ગાંધી રાષ્ટ્રીય મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયના ઉદ્દેશ્યોનું અમલીકરણ પ્રાદેશિક સેવા વિભાગ કરે છે. 1000 સંકલનકારો અને સહાયક સંકલનકારો અને 2000 શિક્ષણ-વિષયક સલાહકારોની મદદથી સમગ્ર દેશમાં સ્થપાયેલા લગભગ 550 અભ્યાસકેન્દ્રો અને કાર્યક્રમ અભ્યાસકેન્દ્રો અને 34 પ્રાદેશિક કેન્દ્રો દ્વારા તે સજજ થયેલાં છે.

અભ્યાસકેન્દ્રો સામાન્ય રીતે પ્રવર્તમાન શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં સ્થાપવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે સપ્તાહને અંતે અને રજાઓ દરમિયાન તે કાર્ય કરે છે. કેટલાંક કેન્દ્રો કામના દિવસોએ સાંજે કાર્ય કરે છે. આ બધા કેન્દ્રોને દૃશ્યશ્રાવ્ય દૂરભાષ વિચાર-વિનિમય સંમેલન જેવાં ઉપકરણો (લગભગ 140 કરતાં વધારે). બીજાં જરૂરી ઇલેક્ટ્રોનિક ઉપકરણો, પુસ્તકાલય અને અન્ય અધ્યયન સુવિધાઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે. અભ્યાસકેન્દ્રોમાં સલાહકારો (Counsellors) પાસેથી શિક્ષણ-વિષયક સલાહસૂચનો મેળવે અને પુસ્તકાલય સુવિધાનો ઉપયોગ કરે એ માટે અધ્યેતાઓને દૃશ્ય-શ્રાવ્ય કાર્યક્રમો અને ટેલિ-કોન્ફરન્સિંગનો ઉપયોગ કરાવવામાં આવે છે. આ હેતુ માટે જ્યાં અભ્યાસકેન્દ્રો બેસે છે તે સંસ્થામાંથી અથવા બીજી સંસ્થાઓ અને ઉદ્યોગકેન્દ્રોમાંથી યુનિવર્સિટી અંશકાલીન સલાહકારોની નિમણૂક કરે છે. પ્રાદેશિક કેન્દ્રો અભ્યાસકેન્દ્રોની કામગીરીમાં સહભાગી બને છે અને તેના કામકાજની ઉપર દેખરેખ રાખે છે.

નિયમિત અભ્યાસકેન્દ્રો ઉપરાંત યુનિવર્સિટીએ એક અભ્યાસકેન્દ્ર તિહાર જેલ, દિલ્હીમાં અને એક પેટા અભ્યાસકેન્દ્ર અમદાવાદ સાબરમતી જેલમાં અને બેંગ્લોરની મધ્યસ્થ જેલમાં સ્થાપ્યાં છે. અભ્યાસકેન્દ્રો માટેની માંગણી પ્રાદેશિક જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા પૂરતી જ નહિ પરંતુ કમ્પ્યુટર, ઈજનેરી, તકનીકી, નર્સિંગ, પુસ્તકાલય વિજ્ઞાન વગેરે જેવા વિષયો અને વિશિષ્ટ વિષયોના કાર્યક્રમો મેળવવા માટે વધતી જાય છે. આવા વિશિષ્ટ વ્યાવસાયિક અને તકનીકી અભ્યાસક્રમો માટે ખાસ કાર્યક્રમ અભ્યાસકેન્દ્રો અને કાર્યશાળાઓ ઊભાં કરવામાં આવ્યાં છે. કાર્યશાળાઓ પ્રાયોગિક (પ્રયોગશાળા) પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરે છે અને કાર્યક્રમ અભ્યાસકેન્દ્રો કાર્યક્રમની બધી જ પ્રવૃત્તિના અમલીકરણનું ધ્યાન રાખે છે (શિક્ષણ, પરીક્ષણ વગેરે).

પ્રાદેશિક કેન્દ્રો અને અભ્યાસકેન્દ્રોની પ્રવૃત્તિઓને સંકલિત કરવા ઉપરાંત પ્રાદેશિક અધ્યયન વિભાગો-રિજિયોનલ સર્વિસીસ ડિવિઝન (RSD) અભ્યાસકેન્દ્રો અને પ્રાદેશિક કેન્દ્રોની પ્રવૃત્તિઓ આયોજે છે,

તેનું સંચાલન કરે છે અને યુનિવર્સિટીના શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો શરૂ કરવા અને તેને સંકલિત કરવા અંગેની જરૂરી વિતરણ-વ્યવસ્થા તંત્ર અને તેનાં ધારાધોરણો વિકસાવે છે. કાર્યકર્તાઓની અંદાજિત ખર્ચની નાણાકીય વ્યવસ્થાની અને હિસાબકિતાબની પણ તે વ્યવસ્થા રાખે છે, શૈક્ષણિક સલાહકારોની નિમણૂક અને તેમનો પૂર્વાભિમુખ કરવા માટે વ્યવસ્થા કરે છે અને સ્ટુડન્ટ્સ એફર્સ સેલ (SAC) મારફત અધ્યેતાની ફરિયાદોને સાંભળે છે અને તે હાથ પર લે છે.

આવૃત્તિ 1.3માં પ્રાદેશિક સેવા વિભાગ દ્વારા મુખ્ય મથક, પ્રાદેશિક કેન્દ્રો અને અભ્યાસકેન્દ્રોમાં અધ્યેતાઓને અપાતી સહાયક સેવાઓની વિગતો દર્શાવવામાં આવી છે.

આવૃત્તિ 1.3 : દૂરવર્તી અધ્યેતાઓ માટે ઇગ્નૂ તરફથી અપાતી સહાયક સેવાઓ

અભ્યાસકેન્દ્રો / કાર્યક્રમ અભ્યાસ કેન્દ્રો	પ્રાદેશિક કેન્દ્રો	મુખ્ય મથકો
સામાન્ય માહિતી	સામાન્ય માહિતી અધ્યેતા માટે માર્ગદર્શન	સાહિત્યનું વિતરણ
અરજીનું વેચાણ	અધ્યેતાઓનો પ્રવેશ	અધ્યેતાપ્રવેશ
શૈક્ષણિક સલાહની ગોઠવણી	ફીનું ઉઘરાણું	પ્રવેશનું કમ્પ્યુટરીકરણ
દૃશ્ય-શ્રાવ્ય કાર્યક્રમોની ગોઠવણી	અધ્યેતાઓની પૂછપરછ પ્રત્યે ધ્યાન	મૂલ્યાંકન માટેનું માર્ગદર્શનનું મૂલ્યાંકન
ગ્રંથાલય સેવાની સંપ્રાપ્તિ	સાહિત્યનું વિતરણ	સત્રાંત પરીક્ષાઓ સમગ્ર ગુણ -
દૂરભાષ સંમેલન માટે અધ્યયન સુવિધાની વ્યવસ્થા	અધ્યેતા અહેવાલ જાળવણી	પરિણામની જાહેરાત
કમ્પ્યુટર ટર્મિનલની વ્યવસ્થા	તાલીમ કાર્યક્રમો સંગોષ્ઠિ / સંમેલન	ઉપાધિ પ્રદાન
સ્વાધ્યાયોની વ્યવસ્થાનું સતત મૂલ્યાંકન	દૂરભાષ સંમેલન	તાલીમ કાર્યક્રમ / સંગોષ્ઠિ / સંમેલન
સત્રાંત પરીક્ષાનું સંચાલન	શૈક્ષણિક સુવિધા વહીવટ અને નાણાં વ્યવસ્થા	
અધ્યેતાઓની પૂછપરછ પ્રત્યે ધ્યાન	પ્રવેશ માટેની જાહેરાત અને પ્રસિદ્ધિ	
સાહિત્યનું વિતરણ		
તાલીમ કાર્યક્રમો		

અભ્યાસક્રમ, અધ્યેતાનોંધણી, પરીક્ષાની તારીખો, દૂરદર્શન પ્રસારણની સૂચિ, દૂરભાષ સંમેલનની મૂચિ વગેરેની અધ્યેતાઓને જાણ કરવા માટે વિદ્યાલય વર્ષમાં ત્રણવાર માહિતી-પત્રિકા બહાર પાડે છે. હાલમાં થોડાં એક પુસ્તકોવાળું નાનું સરખું પુસ્તકાલય, દૃશ્ય-શ્રાવ્ય ઉપકરણો, સલાહકાર શિબિર માટેની વ્યવસ્થા, વાર્ષિક પરીક્ષાનું સંચાલન, અધ્યેતાની પ્રગતિના અહેવાલની જાળવણી, અંશકાલીન કર્મચારીઓ દ્વારા ચલાવાતાં પ્રત્યેક અભ્યાસકેન્દ્ર પર મોકલવાના સ્વાધ્યાયો - આ બધી બાબતો યુનિવર્સિટી પૂરી પાડે છે. ક્ષેત્રકાર્ય જેવી પ્રવૃત્તિઓને નડતા અવરોધો ઓછા કરીને તેને સરળ, સુલભ, પ્રવાહી બનાવવા માટે યુનિવર્સિટી તેની કામગીરીને વિકેન્દ્રિત કરવાનું આયોજન કરે છે. અભ્યાસકેન્દ્રો એ યુનિવર્સિટીના આંખ કાન છે અને તેથી એ કેન્દ્રોને અધ્યેતાના મિત્ર બનાવવા માટે યુનિવર્સિટી અથાક પ્રયત્નો કરે છે. ઇગ્નૂ તેના સલાહકારોને તેમની લાયકાત અને તેમની અનુકૂળતાને અનુલક્ષીને

પસંદ કરે છે. સ્થાનિક કક્ષાએ સલાહકારોએ તેમના અધ્યેતાઓને અભ્યાસક્રમની પસંદગી, અધ્યયની સમયસૂચિ, અધ્યેતાઓના સ્વાધ્યાયોનું મૂલ્યાંકન, પ્રકલ્પને માટે જરૂરી માર્ગદર્શન વગેરે માટે સલાહ આપવાની રહે છે. સમયાંતરે, સલાહકારોને દૂરવર્તી શિક્ષણની પદ્ધતિ માટે તૈયાર કરવામાં આવે છે. ઇંગ્લેન્ડના સ્થળે ઇસરો દ્વારા જોડાણની સુવિધા શરૂ થતાં ઇંગ્લેન્ડના ઘણાં બધાં અભ્યાસકેન્દ્રો અને પ્રાદેશિક કેન્દ્રો પર નિયમિત રીતે દૂરભાષ સંમેલન યોજવાનું સરળ બન્યું છે. ભારત સરકારે હાલમાં દૂરદર્શનના રાષ્ટ્રીય માળખા પર શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો માટે ખાસ વિશિષ્ટ દૂરદર્શન ચેનલ - જ્ઞાનદર્શન - શરૂ કરી છે. આના દ્વારા ઇંગ્લેન્ડ તેના ગ્રાહકોના વિશાળ સમુદાય સુધી વારંવાર અને લાંબી મંજિલ સુધી પહોંચી શકશે. આખા દેશમાં 190 કરતાં પણ વધારે કાઉન્સેલિંગની વ્યવસ્થા ઉપલબ્ધ છે. આકાશવાણી કેન્દ્રો પર ફોન-ઇન-રેડિયો (સલાહસૂચન તંત્ર) દાખલ થયેલું છે.

જોકે આખા દેશમાં પથરાયેલા ઇંગ્લેન્ડ અધ્યેતાઓ આખા દેશને આવરી લેતાં પ્રાદેશિક કેન્દ્રો અને અભ્યાસકેન્દ્રો દ્વારા જ સેવા પામે છે. મોટા ભાગનાં અભ્યાસકેન્દ્રો મોટાં શહેરો અને જિલ્લાના મુખ્ય મથકોએ જ સ્થપાયેલાં છે. દા. ત., 1996માં કુલ અભ્યાસકેન્દ્રોના લગભગ 1/3 જેટલાં કેન્દ્રો મોટાં શહેરો અને રાજ્યનાં મુખ્ય મથકોમાં આવેલાં હતાં. અન્ય જગ્યાએ 2/3 - 0.1 મિલીયન કરતાં ઓછી વસ્તી ધરાવતાં બહુ ઓછાં એવાં ગામો છે, જેમાં અભ્યાસકેન્દ્રો હોય.

આ સ્પષ્ટ દર્શાવે છે કે તાલુકા મુખ્ય મથક અને બીજાં નાનાં ગામોને તેમની વસ્તીના પ્રમાણમાં જોઈએ તેટલું પ્રતિનિધિત્વ મળ્યું નથી. દા. ત., 1996ની નોંધણી તરાહ દર્શાવે છે કે ઘણાં અભ્યાસકેન્દ્રોના 36 % અભ્યાસકેન્દ્રોમાં વિવિધ અભ્યાસક્રમોમાં દસ કરતા ઓછા અધ્યેતા હતા. એ જ પ્રમાણે કુલ અભ્યાસકેન્દ્રોમાં 100 કરતાં ઓછા અધ્યેતા હતા. આવા અસમોતલનનાં કારણો ઘણાં છે. એમાંનું એક નોંધવાપાત્ર છે તે આંતરિક માળખું અને શૈક્ષણિક તજજ્ઞોની અપર્યાપ્તતા. એ જ પ્રમાણે સ્થપાયેલાં બધાં જ અભ્યાસકેન્દ્રોને યુનિવર્સિટીએ દાખલ કરેલા બધા જ કાર્યક્રમો માટે કાર્યરત કરેલાં નથી. મુખ્ય મથકોમાં વિજ્ઞાન, વ્યવસાય અને તકનીકીના અભ્યાસક્રમો ચાલે છે જ્યારે વાસ્તવિકતા એ છે કે દેશની 60-70 % વસ્તી નાનાં ગામો, ગ્રામ્યવિસ્તારો અને અંતરિયાળ સ્થળોમાં વસેલી છે. (Manjulika and Reddy, 1990)

અભ્યાસકેન્દ્રોની સંકલ્પના અંગે 1995-96માં મોજણી કરવામાં આવી હતી અને અભિગમમાં વૈવિધ્ય અપનાવવામાં આવ્યું હતું. પ્રચલિત અભ્યાસકેન્દ્રો ઉપરાંત વિદ્યાલય પાસે પ્રોગ્રામ સ્ટડી સેન્ટર (PSC), ડિસ્ટન્સ લર્નિંગ ફેસિલિટીટર (DLF) અને પાર્ટનર ઇન્સ્ટિટ્યૂશન્સ (PIs) વગેરે નવી જાતનાં અભ્યાસકેન્દ્રો છે. વૈવિધ્યપૂર્ણ અભિગમ અપનાવવાનો આશય અંતરિયાળ અને ગ્રામ્ય પ્રદેશમાં રહેતા લોકો સુધી શિક્ષણ પહોંચાડવાનો છે.

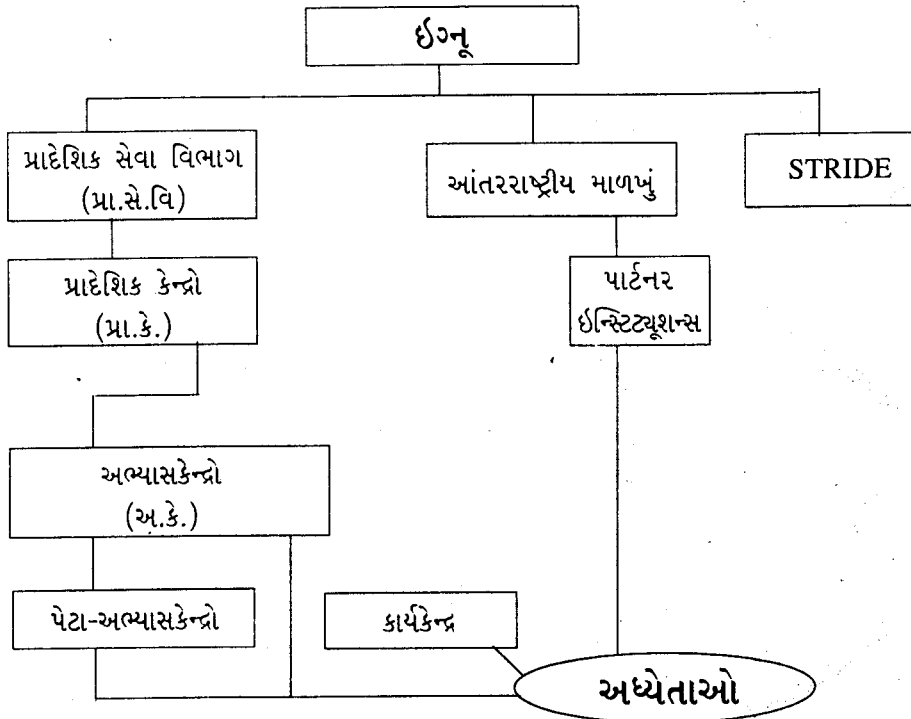
અગાઉ જણાવ્યું તેમ મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયમાં અધ્યેતાનોંધણી (enrolment) વધી છે, કાર્યક્રમો અને અભ્યાસક્રમો અનેકગણા થયા છે, અને ખાસ પ્રકારની જે સુવિધાઓ જરૂરી છે તેમાં વૈવિધ્ય આવવા માંડ્યું છે. આથી નવા પ્રશ્નો ઊભા થયા છે. જેવા કે -

- બધા જ અભ્યાસક્રમો અને બધાં જ અધ્યયનકેન્દ્રોમાં નોંધણીના વધારામાં એકરૂપતા નથી. કેટલાક અધ્યયનકેન્દ્રોમાં નોંધણી ખૂબ ઓછી હોવાથી એવાં કેન્દ્રો બિનકાર્યક્ષમ બન્યાં છે.
- હાલમાં અભ્યાસકેન્દ્રોનું માળખું શહેરી ઝોનમાં છે, જેને કારણે નાનાં ગામડાં અને ગ્રામ્ય વિસ્તારો સમાવી શકાતાં નથી.
- અભ્યાસકેન્દ્રોનું અંતર અને તેના જડ સમયપત્રકને કારણે અધ્યેતાઓ માટે એનો લાભ લેવો અઘરો અથવા અશક્ય બન્યો છે (ઇંગ્લેન્ડ, 1997).

આમ ફક્ત અભ્યાસકેન્દ્રો શરૂ કરવાનો અભિગમ જ અધ્યેતાઓના ઘર સુધી શિક્ષણને પહોંચાડી શકે નહિ. તેથી દેશના બધા જ ભાગમાં પહોંચી વળવા માટે હાલનાં અસ્તિત્વ ધરાવતાં અભ્યાસકેન્દ્રોને સુગ્રંથિત કરવાની અને તેમાં વૈવિધ્ય લાવવાની જરૂર છે અને તે સિવાયના જ્ઞાન વિતરણના અન્ય અભિગમો / માર્ગો શોધવા વિચારવાની પણ જરૂર છે.

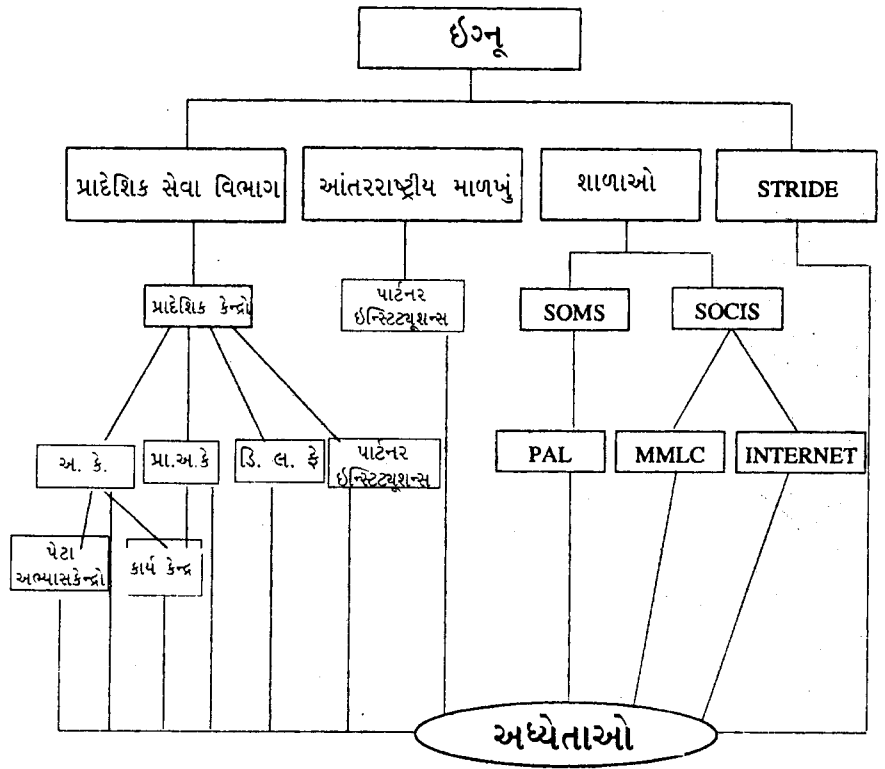
વિતરણ પદ્ધતિની વિવિધતાનો હેતુ ખાસ વિશિષ્ટ કાર્યક્રમોના વિતરણ માટેના વિવિધ માર્ગો, અભિગમો, પ્રવૃત્તિઓ, પદ્ધતિઓ, પ્રયુક્તિઓ ઊભી કરવાનો છે. બીજી બાજુ એનો એ પણ હેતુ છે કે કોઈ પણ સ્થળે રહેતા અને કોઈ પણ કાર્યક્રમ માટે નોંધાયેલા તેના અધ્યેતાઓ સુધી ઈન્દિરા ગાંધી રાષ્ટ્રીય મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય કઈ રીતે પહોંચી શકે અને તેમને સુવિધાઓ હાથવગી કરાવી શકે તેની ખાતરી કરાવવી. આથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે કોઈ પણ વિતરણ-વ્યવસ્થા એવી નથી કે જે કોઈ પણ કાર્યક્રમ માટે એકસરખી સુસંગતતા હોઈ શકે, બધા જ કાર્યક્રમો તેના નિર્માણથી શરૂ કરીને તેના વિતરણ અને મૂલ્યાંકન સુધી જુદા જુદા અભિગમોનાં સંયોજન, સંકલિત સ્વરૂપનો ઉપયોગ કરશે. ટૂંકમાં અભિગમ પર ભાર અને અભિગમની વિવિધતા માટેની વ્યૂહરચનાનો આશય એવી પ્રવાહી નીતિ વિકસાવવાનો છે, જેમાં યુનિવર્સિટીએ સ્વીકારેલા એવા બધા વિવિધ અભિગમોના સંકલન દ્વારા અધ્યેતા સુધી સરળતાથી પહોંચી શકાય અને વિવિધ પ્રકારનાં ઉપકરણો દ્વારા સેવાની ગુણવત્તા ઊંચી લાવી શકાય.

ઈન્દિરો ગાંધી રાષ્ટ્રીય મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયે મોટી સંખ્યામાં પ્રસ્તુત કરેલા કાર્યક્રમો માટે મોટી સમસ્યા એ છે કે અધ્યેતાઓને તેનું સાહિત્ય અને તે અંગેની સેવા સરળતાથી નથી મળતાં. સ્વીકારી લઈએ કે યુનિવર્સિટી અને તેના અધ્યેતા વચ્ચે આ જે મોટી ખાઈ છે તે પૂરવી અઘરી છે પરંતુ થોડા ઘણા અધ્યેતાઓ સુધી પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરવો એ માટે બંધન ન હોઈ શકે. તેથી એ સ્પષ્ટ બને છે કે સમગ્ર દેશમાં મોટી સંખ્યામાં સંપર્ક સ્થળો ઊભાં કરવાં જોઈએ, જેથી યુનિવર્સિટી દ્વારા થતી સેવાનો લાભ 'મોટી સંખ્યામાં અધ્યેતાઓ' લઈ શકે. શરૂમાં આવાં સંપર્કસ્થાનો અભ્યાસકેન્દ્રોની જે સંકલ્પના છે તેનાં કરતાં ઘણી નીચી પરિપાટી ઉપર હોઈ શકે. આ સંદર્ભે ડિસ્ટન્સ લર્નિંગ ફેસિલિટેટર (DLF)નું તંત્ર અર્થપૂર્ણ રીતે સૂચક બને છે. હાલમાં અભ્યાસકેન્દ્રો એટલે એક સંસ્થા એવી સંકલ્પનાની સામે ડિસ્ટન્સ લર્નિંગ ફેસિલિટેટર (DLF) એક વ્યક્તિ દ્વારા ચલાવાતાં અભ્યાસકેન્દ્રો સાથે વ્યવહાર કરે છે. (Takwale, 1999 and IGNOU, 1997) વિવિધ વિતરણપદ્ધતિ મારફત (વિતરણ પદ્ધતિનો નમૂનો હવે ઈગ્નૂ તરફ વળે છે.) ઈગ્નૂના કાર્યક્રમોની વિતરણ વ્યવસ્થાનું ચિત્ર આકૃતિ 1.1.a અને આકૃતિ 1.1.bમાં આપેલું છે.

આકૃતિ 1.1.a 1996 પહેલાં સહાયક સેવા માળખું

Source : Manjulika and Reddy, (1998), *Unexplored Dimensions of Open Universities*, Vikas Publishing House (P) Ltd., New Delhi.

આકૃતિ 1.1b 1996 પછી સહાયક સેવા માળખું

Source : Manjulika and Reddy, (1998), *Unexplored Dimensions Open Universities*, Vikas Publishing House (P) Ltd., New Delhi.

આર્મ્ડ ફોર્સિસના અધિકારીઓને પહોંચી વળવા માટે 1998-99માં ઇન્દિરા ગાંધી રાષ્ટ્રીય મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયે ઇગ્નૂ આર્મી અને ઇગ્નૂ એરફોર્સના સહકારની 'એક બારી' (Single Window) કામગીરી દાખલ કરી છે. વંચિત જૂથો અને બીજા ખાસ કક્ષાના અધ્યેતાઓ સુધી પહોંચવા માટે તેણે ખાસ અભ્યાસકેન્દ્રો શરૂ કર્યા છે (IGNOU, 2000).

ભારતની બહાર "અભ્યાસકેન્દ્રો" ઊભાં કરી શકવાની કંઈક વ્યવસ્થા થઈ શકે એ માટે ઓગસ્ટ, 1997માં ઇગ્નૂના કાયદાને સુધારવામાં આવ્યો. આવાં અભ્યાસકેન્દ્રો ઊભાં કરવાનું બાજુ પર રાખીને, કેટલાંક કાર્યક્રમો ગર્જ દેશોમાં શરૂ કરવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. તેમની સાથેના કરારમાં કરેલી વ્યવસ્થા મુજબ અધ્યેતા સુધી કેટલીક સેવાઓ પહોંચતી કરવા માટે એપ્રોપ્રિએટ પાર્ટનર ઇન્સ્ટિટ્યૂશન્સ (API) શરૂ થયાં છે.

હાલમાં યુ.એ.ઈ., બેહરીન, કુવૈત, ગર્જ દેશોમાં સલ્તનત ઓફ ઓમાન, મોરેશિયસ, માલદીવ્સ, ભારતીય મહાસાગર વિસ્તારનું સેશેલ્સ અને આફ્રિકાના ઈથોપિયા દ્વારા ઇગ્નૂના કાર્યક્રમો ચલાવવામાં આવે છે. (IGNOU, 2000)

1.4 ડો. બી. આર. આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી (BRAOU) : ભારત

પહેલાં આંધ્રપ્રદેશ ઓપન યુનિવર્સિટી તરીકે જાણીતી ડો. બી. આર. આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, ભારતની પ્રથમ મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના હૈદરાબાદ - આંધ્રપ્રદેશમાં ઓગસ્ટ, 1982માં કરવામાં આવી. આંધ્રપ્રદેશ રાજ્યની શૈક્ષણિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાની સેવામાં યુનિવર્સિટીએ 18 વર્ષ પૂરાં કર્યાં છે. વસ્તીના અત્યાર સુધી ઉપેક્ષિત વિભાગને અને જેઓ પરંપરાગત શિક્ષણની તક ચૂકી ગયા છે એમને શિક્ષણની તક પૂરી પાડીને ઉચ્ચ શિક્ષણને લોકાભિમુખ કરવા અંગેનો એક આદેશ યુનિવર્સિટી પાસે છે. શિક્ષણની લવચિક પદ્ધતિ વિકસાવીને, કામ કરતા (નોકરી કરતા) લોકોને તેમનાં કૌશલ્ય અને જ્ઞાનમાં વધારો કરવા માટે સતત શિક્ષણના ક્ષેત્રે કેટલાક કાર્યક્રમો શરૂ કરવાની પણ યુનિવર્સિટીની પાસે અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે (AOU Act 1982; AOU ACT (Amended) 1992).

1.4.1 શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને અધ્યેતાનોંધણી

યુનિવર્સિટીમાં ઉપસ્નાતકો માટે (અંગ્રેજી અને તેલુગુ માધ્યમમાં) વ્યાવસાયિક જાગૃતિ લાવતા કાર્યક્રમો, અનુસ્નાતક ડિપ્લોમા અને ડિગ્રી કાર્યક્રમો (એમ.એ., એમ.એસ.સી., એમ.બી.એ.) અને સંશોધન કાર્યક્રમો (એમ.ફિલ., પી.એચ.ડી.) ઉપલબ્ધ છે. યુનિવર્સિટી પાસે 21 શિક્ષણ-વિષયક કાર્યક્રમો છે (Prasad, 2000). યુનિવર્સિટીએ ઉપસ્નાતકો માટેના તેના પ્રથમ શિક્ષણ-વિષયક કાર્યક્રમો 1983માં શરૂ કર્યા. શરૂમાં ઉપસ્નાતક અભ્યાસક્રમના પહેલાં વર્ષમાં લગભગ છ હજાર અધ્યેતાઓને દાખલ કરવામાં આવ્યાં હતાં. આવૃત્તિ 1.4માં બતાવ્યા પ્રમાણે, ત્યાર પછી વર્ષોવર્ષ અધ્યેતાઓની સંખ્યામાં સ્થિર વધારો થતો રહ્યો છે.

શૈક્ષણિક વર્ષ	ઉપસ્નાતક કાર્યક્રમો	અન્ય કાર્યક્રમો	કુલ
1983-84	6,231	—	6,231
1984-85	11,244	7,284	18,528
1985-86	15,702	1,302	17,004
1986-87	19,271	387	19,658
1987-88	16,505	2,981	19,486
1988-89	16,787	—	16,787
1989-90	16,402	3,270	19,672
1990-91	27,446	2,083	29,529
1991-92	32,027	1,560	33,587
1992-93	57,216	1,150	58,366
1993-94	53,930	5866	59,796
1994-95	46,046	9,085	55,131
1995-96	70,646	9,085	79,731
1998-99	84,907	9,719	94,626

આવૃત્તિ 1.4 : અધ્યેતાનોંધણી

Source : Prasad, V. S. (2000) Dr. B. R. Ambedkar Open University, in V. V. Reddy and Manjulika S. (2000), *The World of Open and Distance Learning*, New Delhi, Viva Books Pvt. Ltd.

અધ્યેતાઓના સામાજિક અને શૈક્ષણિક ચિત્રનું પૃથક્કરણ દર્શાવે છે કે ઔપચારિક લાયકાત ન હોય તો પણ યુનિવર્સિટીએ બી.એ. અને બી.કોમ.માં અધ્યેતાઓને દાખલ કરવાની એક ખુલ્લી દૃષ્ટિ રાખી છે. આ કાર્યક્રમમાં દાખલ થયેલા લગભગ 75 % જેટલા અધ્યેતાઓ આ કક્ષાના છે. જેઓની પાસે ઔપચારિક લાયકાત છે અને દૂરસ્થ શિક્ષણ પ્રથા દ્વારા જેમને શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવું છે તેવા અધ્યેતાઓની જરૂરિયાત પણ યુનિવર્સિટી પોષે છે. સામાન્ય રીતે 20.1 % અધ્યેતાઓ આ કક્ષાના છે. યુનિવર્સિટી તેલુગુ ભાષા અર્થાત્ પ્રાદેશિક ભાષાના ઉપરાંત અંગ્રેજી અને ઉર્દૂ માધ્યમના કાર્યક્રમો પણ આપે છે. લગભગ 80 % અધ્યેતાઓ તેલુગુ માધ્યમ દ્વારા અભ્યાસ કરે છે (Venkaiah, 1996).

બી. આર. આંબેડકર મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય તરફથી જે શૈક્ષણિક તકો પૂરી પાડવામાં આવે છે તેનો ઉપયોગ શહેરી લોકો કરે છે, જે કુલ અધ્યેતાઓના 2/3 જેટલા થવા જાય છે. આમાંના મોટા ભાગના મુખ્ય શહેર (હેદ્રાબાદ) અને જિલ્લા મુખ્ય મથકમાંથી આવે છે. નબળા વર્ગો અર્થાત્ અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિમાંથી આવેલાઓની સંખ્યા ઊંચી નહોતી (IGNOU, 96). લગભગ 30 % પછાત વર્ગમાંથી અને 15 % એસ.સી., એસ.ટી અને બાકીના 60 % અન્ય જાતિના હતા. લગભગ 30 % મહિલા અધ્યેતાઓ હતી. જેમાં મોટા ભાગની મહિલાઓ ગૃહિણીઓ હતી. જોકે મહિલા અધ્યેતાઓ ઘણી મોટી સંખ્યામાં જોડાય છે. છતાં પણ તેમની વસ્તીના પ્રમાણમાં એ વધારે નથી. ઉંમરની દૃષ્ટિએ વીગત જોઈએ તો મોટા ભાગના અધ્યેતાઓ નાના અથવા મધ્યમ ઉંમરના હતા. સરાસરી ઉંમર 1985-86માં 28 હતી.

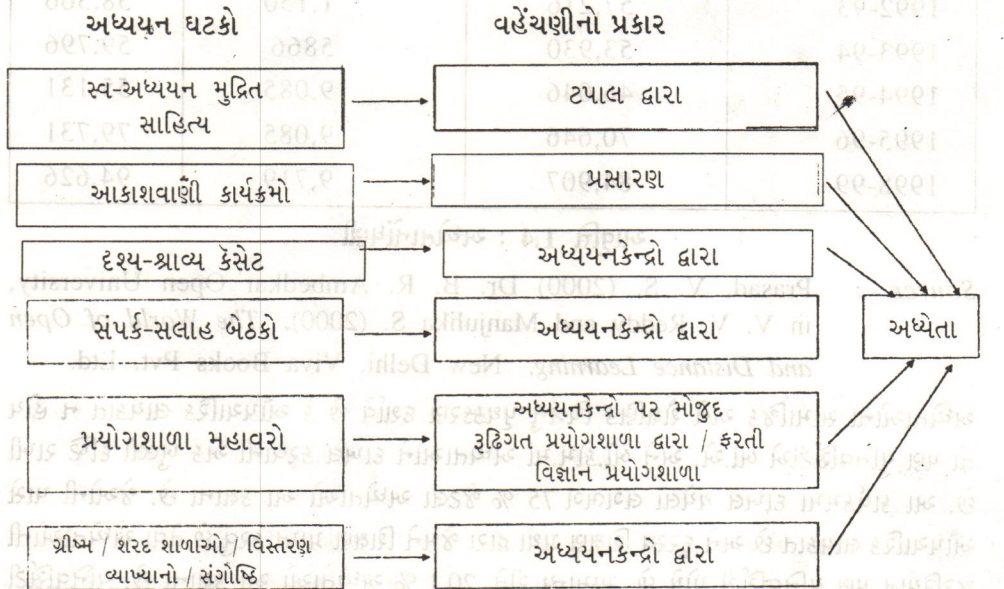
મોટા ભાગના અધ્યતાઓની પાસે તેમના અલગ અભ્યાસ ઓરડાની સુવિધા અને વ્યક્તિગત પોતાના શ્રાવ્ય રેકર્ડ-પ્લેયર અને દૃશ્ય ઉપકરણ નથી. અધ્યતાઓ વૈવિધ્યપૂર્ણ શૈક્ષણિક અને વ્યાવસાયિક પાર્શ્વભૂમિમાંથી આવે છે અને સમગ્ર પણે જોતાં ઊંચી કક્ષાના ઉત્પ્રેરિત અને ઠરેલ છે.

1.4.2 શિક્ષણપદ્ધતિ

અધ્યયન પ્રક્રિયામાં યુનિવર્સિટીએ પત્રાચાર સાહિત્ય, આકાશવાણી, શ્રાવ્ય કેસેટો, દૃશ્ય કેસેટો, પ્રત્યક્ષ સંપર્ક બેઠકો, ગ્રીષ્મ શાળાઓ, વિજ્ઞાન માટે પ્રાયોગિક બેઠકો વગેરે જેવાં સામૂહિક માધ્યમો, પત્રાચાર અને પુસ્તકાલય સવલતો સાથેની વ્યક્તિગત સલાહ સેવા અપનાવ્યાં છે. ઉપરાંત મુદ્રિત સાહિત્ય, દૃશ્ય પાઠો (પ્રત્યેક પાઠ 30 મિનિટની સમય મર્યાદાવાળો હોય છે.) પૂરાં પાડે છે. પ્રત્યક્ષ સલાહ, દૃશ્ય શ્રાવ્ય સંપુરો અને રેડિયોની મદદથી યુનિવર્સિટી મુદ્રિત સાહિત્યને વધુ સમૃદ્ધ બનાવવાના પ્રયત્નો કરે છે. પાયાના અભ્યાસક્રમોનું ઘનિષ્ઠ પુનરાવર્તન ગ્રીષ્મ શાળામાં થાય છે. વિજ્ઞાનમાં ઘનિષ્ઠ પ્રાયોગિક તાલીમની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. અનુસ્નાતક કક્ષાના કાર્યક્રમો માટે શિબિરોનું આયોજન કરવામાં આવે છે.

1.4.3 સહાયક સેવા માળખું

બી. આર. આંબેડકર મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની અધ્યતા સહાયક સેવાની લાક્ષણિકતાઓ આકૃતિ 1.2માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે આ છે : અભ્યાસકેન્દ્ર આધારિત, વિષય આધારિત શિક્ષણ અને પદ્ધતિ આધારિત સલાહસૂચન. આ સંકલિત પ્રક્રિયા છે અને શિક્ષણ વિષયક સલાહકારો તરીકે જાણીતા અંશકાલીન કર્મચારીઓ તે પૂરી પાડે છે. અધ્યતા સહાયક સેવાઓ વધારે માળખાગત પરંપરા અને ઓછી લવચિક અને વ્યક્તિગત જરૂરિયાત કરતાં જૂથની જરૂરિયાતોને લક્ષમાં રાખીને તૈયાર કરવામાં આવેલી છે.

આકૃતિ 1.2 : બ્રાઓઉ ખાતે સામૂહિક માધ્યમો દ્વારા શિક્ષણ ઢાંચો

શિક્ષણ-સલાહ સંયુક્ત પદ્ધતિ (Tutorial cum-counselling system)

શિક્ષણ-સલાહ સંયુક્ત પદ્ધતિ બે ઘટકોની બનેલી છે. પહેલું અને મહત્વનું ઘટક છે : વિષય સંબંધિત શિક્ષણ પદ્ધતિ અને બીજું મહત્વનું ઘટક છે બિનશૈક્ષણિક સલાહ અર્થાત્ પ્રવેશ પહેલાની સલાહ અભ્યાસક્રમ ચાલુ હોય તે દરમિયાન અને અભ્યાસક્રમ પૂર્ણ થયા પછીની સલાહ બી. આર. આંબેડકર યુનિવર્સિટીમાં અધ્યતાઓને શિક્ષણ-સલાહ યુનિવર્સિટીના મુખ્ય મથકોએ અને અભ્યાસકેન્દ્રો પર કર્મચારીઓ દ્વારા આપવામાં આવે છે. શિક્ષણ-સલાહ સંયુક્ત પદ્ધતિ શિક્ષણ-વિષયક પ્રવૃત્તિઓનાં વિવિધ પાસાં, વૈકલ્પિક વિષયોની પસંદગી, અભ્યાસક્રમ એકમો, સ્વાધ્યાયો, દૃશ્ય-શ્રાવ્ય પાઠો, પરીક્ષા, વ્યવસાયનું આયોજન વગેરે બાબતોને આવરી લે છે. યુનિવર્સિટી આ પદ્ધતિની સમયાંતરે સમીક્ષા કરે છે. આવા ફેરફાર અધ્યતાઓ તરફથી મળેલા સૂચનોના આધારે કરવામાં આવે છે.

વિવિધ કાર્યક્રમો માટે શિક્ષણ-સલાહ સંયુક્ત પદ્ધતિ અને ગ્રીષ્મ શાળાઓ

એક શૈક્ષણિક વર્ષમાં 21 રવિવારે શિક્ષણ-સલાહ સંયુક્ત બેઠકો યોજવામાં આવે છે : પ્રથમ વર્ષના ઉપસ્નાતકોના કાર્યક્રમ માટે એક એકમ દીઠ 42 કલાકની સલાહ પૂરી પાડવામાં આવે છે. ઉપસ્નાતકના બીજા અને ત્રીજા વર્ષના કાર્યક્રમો માટે શિક્ષણ-સલાહ સંયુક્ત બેઠક વર્ષના 24 રવિવાર (અભ્યાસક્રમ દીઠ 24 કલાક) યોજવામાં આવે છે. વિજ્ઞાનપ્રવાહના બીજા અને ત્રીજા વર્ષના અધ્યેતાઓને 96 કલાક પ્રયોગશાળા આધારિત પ્રાયોગિક કાર્ય પૂરું પાડવામાં આવે છે, જેમાંથી 72 કલાક જાતે કરવાના પ્રયોગોને અને બાકીના કલાક નિદર્શન પ્રયોગો અને દૃશ્ય આધારિત પ્રયોગો માટે ફાળવવામાં આવે છે. અભ્યાસક્રમો માટે પ્રત્યેક વર્ષે કુલ 576 કલાક પ્રયોગશાળા આધારિત પ્રાયોગિક કાર્ય ફાળવવામાં આવે છે.

અનુસ્નાતક કાર્યક્રમો માટે યુનિવર્સિટી 12 થી 16 શિક્ષણ-સલાહ સંયુક્ત બેઠકો (સપ્તાહના 24 કલાક) પૂરી પાડે છે.

સામાજિક સંબંધો અને પુસ્તકાલય વિજ્ઞાન માટેના પ્રત્યેક અભ્યાસક્રમ માટે કુલ ચોવીસ કલાકની સલાહ પૂરી પાડવામાં આવે છે.

નિયમિત શિક્ષણ-સલાહ બેઠકો ઉપરાંત ઉપસ્નાતક અને અનુસ્નાતકના પ્રથમ વર્ષના અધ્યેતાઓને 4થી 6 દિવસના ગ્રીષ્મ / શરદ વર્ગોમાં અભ્યાસક્રમ દીઠ 6થી 8 કલાકનું ઘનિષ્ટ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.

ગ્રીષ્મ / શરદ શાળાઓ દરમિયાન વિવિધ વિષય ક્ષેત્રના તજજ્ઞો દ્વારા ખાસ વિશિષ્ટ વક્તવ્યો આપવામાં આવે છે. જ્યાં જ્યાં અભ્યાસક્રમ આપવામાં આવ્યા હોય તે બધાં અભ્યાસકેન્દ્રો પર આ ગ્રીષ્મ શાળાઓ યોજાય છે.

સંદર્ભ પુસ્તકાલય સુવિધા

યુનિવર્સિટીએ બધા અભ્યાસકેન્દ્રો પર એક નાનું સંદર્ભ પુસ્તકાલય ઊભું કર્યું છે. મર્યાદિત સંખ્યાનાં પુસ્તકો અધ્યેતાઓને સંદર્ભના હેતુસર ઉપલબ્ધ બને છે. પુસ્તકો થોડાં જ છે અને પ્રત્યેકની એક એક નકલ હોય છે. તેથી અધ્યેતાને ઘેર લઈ જવા માટે આપવામાં આવતી નથી. અભ્યાસકેન્દ્રના પુસ્તકાલયમાં યુનિવર્સિટીએ નિર્માણ કરેલા અભ્યાસક્રમ સાહિત્યની થોડી નકલો પણ રાખવામાં આવે છે. બધા અનુસ્નાત અભ્યાસકેન્દ્રોના પુસ્તકાલયમાં અનુસ્નાતક અભ્યાસક્રમને લગતાં અગત્યનાં સામાયિકો પણ રાખવામાં આવે છે.

માળખું

બી. આર. આંબેડકર મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય તેના અધ્યેતાઓને સહાયક સેવા પૂરી પાડવા માટે દ્વિપટ્ટી માળખું (two-tier system) અનુસરે છે : તેના મુખ્ય મથકોએ સ્ટુડન્ટ્સ સર્વિસ બ્રાંચ (SSB) અને જિલ્લા કક્ષાએ અભ્યાસકેન્દ્રો SSB અધ્યેતાઓની ભરતી કરે છે, કાર્ય આયોજન કરે છે, વિવિધ અભ્યાસક્રમો માટે પ્રત્યક્ષ સલાહ બેઠકોનું સંચાલન કરે છે અને અધ્યેતાઓને અન્ય પ્રકારની શૈક્ષણિક સામગ્રી પૂરી પાડે છે. SSB માહિતી કેન્દ્ર તરીકેની પણ સેવા આપે છે, વિવિધ પ્રકારના અભ્યાસક્રમમાં દાખલ થવા માંગતા અધ્યેતાઓનું એ કાર્યાલય છે અને યુનિવર્સિટી અને અધ્યેતાઓ વચ્ચે એક સેતુ તરીકે તે કામ કરે છે. હૈદરાબાદ અને સિકંદરાબાદ બે જોડિયા શહેરોનાં મુખ્ય મથકો અને જુદા જુદા જિલ્લા મથકોમાં યુનિવર્સિટીએ 125 અભ્યાસકેન્દ્રોનું માળખું નિર્માણ કર્યું છે. અનુસ્નાતક અભ્યાસક્રમ 12 અભ્યાસકેન્દ્રો પર ચાલે છે (Prasad, 2000). બે અભ્યાસકેન્દ્રો મધ્યસ્થ જેલમાં છે, એક હૈદરાબાદ અને બીજું રાજમહેન્દ્રી, જેમાં કેદીઓ ઉપસ્નાતક અધ્યેતાના કાર્યક્રમો માટે નોંધાય છે. છ અભ્યાસકેન્દ્રો ફક્ત મહિલા અધ્યેતાઓ માટે કાર્યરત છે. આ 125 અભ્યાસકેન્દ્રોમાંથી 77 % શહેરી વિસ્તારમાં, 13 % અર્ધશહેરી વિસ્તારમાં અને 10 % ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં આવેલાં છે. આ અભ્યાસકેન્દ્રો દ્વારા વિવિધ કાર્યક્રમોમાં 90000 સક્રિય અધ્યેતાઓ (પાછળ રહી ગયેલાને ગણીએ તો બે લાખ કરતાં વધારે)ને પ્રત્યક્ષ સલાહ પૂરી પાડવામાં આવે છે.

15 કેન્દ્રોના વડામથકે સહ નિયામક અને મદદનીશ નિયામક કામ કરે છે, જે યુનિવર્સિટીના પૂર્ણકાલીન નિયુક્તિ પામેલા છે અને બાકીના 90 અધ્યયનકેન્દ્રોની યજમાન કોલેજમાં કામ કરતા સિનિયર શિક્ષકોમાંથી નિમાયેલા હોય છે. આ શિક્ષકો આપીને તેની સેવા અભ્યાસકેન્દ્રો લે છે. 70 % અભ્યાસકેન્દ્રો અંશકાલીન કર્મચારીઓથી જ ચાલે છે.

અધ્યયનકેન્દ્રોનું માળખું એવી રીતે ગોઠવાયેલું હોય છે કે અધ્યેતા અને શિક્ષકો, અંશકાલીન સલાહકારો અને બીજા કર્મચારીઓને આંતરિક પ્રતિચાર કરવાની તક મળી રહે. અધ્યયનકેન્દ્રો શૈક્ષણિક હેતુને અનુલક્ષીને પ્રત્યક્ષ સલાહસૂચનાની વ્યવસ્થા કરે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ સામાન્ય વ્યાવહારિક સાંસારિક સલાહ આપવાનું પણ કામ કરે છે. પ્રવેશ ફીની રસીદ અધ્યેતાના પ્રગાંત અહેવાલની જાળવણી, માગેતી-પ્રદાન, અધ્યેતાની ક્રમાંક યાદી તૈયાર કરવી, અભ્યાસક્રમ સાહિત્ય મોકલું, પરીક્ષાની વ્યવસ્થા વગેરે જેવી વહીવટી અને શિક્ષણને સહાયક આપનારી સેવાઓ યુનિવર્સિટીના મુખ્ય કાર્યાલય પર કેન્દ્રિત કરવામાં આવેલી છે (Venkaiah).

શિક્ષણ-સલાહ સંયુક્ત બેઠક અને ગ્રીષ્મ / શરદ શાળાઓ અંગેની વિસ્તૃત માહિતી યુનિવર્સિટીની અધ્યેતા સેવા શાખા (SSB) દ્વારા બધાં અધ્યયનકેન્દ્રો અને અધ્યેતાઓને મોકલવામાં આવે છે. આ કેન્દ્રોના સંયોજકો પણ દૈનિકપત્રો દ્વારા તેની વિશાળ જાહેરાત કરે છે. શિક્ષણ-સલાહ સંયુક્ત બેઠક અને ગ્રીષ્મ / શરદ શાળાઓમાં હાજરી ફરજિયાત નથી, પરંતુ વિજ્ઞાનના પ્રાયોગિક કાર્યમાં હાજરી ફરજિયાત છે (75 %). પુસ્તકાલય વિજ્ઞાનના સ્નાતક કક્ષાના અભ્યાસક્રમ માટે ગ્રીષ્મ શાળામાં હાજરી અને સ્વાધ્યાયની સોંપણી એ બે ફરજિયાત છે. બિઝનેસ એડમિનિસ્ટ્રેશનના અનુસ્નાતક (MBA) અધ્યેતાઓ અને પબ્લિક રિલેશનના સ્નાતક (BPR) અધ્યેતાઓએ ઉપાધિના એક ભાગ રૂપે પ્રકલ્પ અહેવાલ (Project Report) સુપ્રત કરવાનો હોય છે.

વિવિધ અભ્યાસક્રમો માટે 1995-96ના વર્ષ દરમિયાન યુનિવર્સિટીએ 3664 શૈક્ષણિક સલાહકારોની સેવાઓ લીધી હતી. આ સલાહકારો પૈકી 3200 શિક્ષકો ઉપસ્નાતકો માટે, 328 સલાહકારો અનુસ્નાતક ઉપાધિ માટે અને 136 અન્ય કાર્યક્રમો માટે રોકાયેલા હતા (Venkaiah, 1996). 1999-2000માં સલાહકારોની સંખ્યા 4010 સુધી પહોંચી છે (Dec. 2000).

1.5 યશવંતરાવ યવાણ મહારાષ્ટ્ર મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય : ભારત (YCMOU) – યચમોઉ

યશવંતરાવ યવાણ મહારાષ્ટ્ર મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના ભારતના મહારાષ્ટ્ર રાજ્યની શૈક્ષણિક સેવા માટે જુલાઈ, 1989માં કરવામાં આવી. તેનો મૂળ ઉદ્દેશ્ય શિક્ષણના વિકેન્દ્રીકરણ અને પુનઃનિર્માણના આશયથી રાજ્યમાં મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય અને દૂરવર્તી શિક્ષણ પદ્ધતિ દાખલ કરવા અને વિકસાવવાને અને આર્ટ્સ, કોમર્સ અને સાયન્સ ઉપરાંત વ્યાવસાયિક તકનીકી ક્ષેત્રે શિક્ષણ પૂરું પાડવાનો હતો. આગળના શિક્ષણ માટે વ્યક્તિને લાયક બનાવવાનો પ્રયત્ન છે, જેથી કરીને તે સારી નોકરી અને ઊંચો પગાર મેળવી શકે, અને / અથવા નિમણૂક ઊભી કરતાં એકમો ઊભાં કરી શકે (YCMOU – 1998).

1.5.1 શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને અધ્યેતાનોંધણી

યુનિવર્સિટીએ કઈ દિશામાં કામ કરવું અપેક્ષિત છે. તેની સ્પષ્ટતા યશવંતરાવ યવાણ મહારાષ્ટ્ર મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયના કાયદામાં કરવામાં આવી છે. તેના કાયદાઓના અમલીકરણ માટે યચમોઉએ નીચેની બાબતો પર ધ્યાન આપવું અપેક્ષિત છે (Deshpande, 1992).

- યુનિવર્સિટી તેના અભ્યાસક્રમો અંગ્રેજી અને સ્થાનિક ભાષા મરાઠીમાં ઉપલબ્ધ બનાવે.
- યુનિવર્સિટી વિષય સંલગ્ન, તકનીકી અને વ્યાવસાયિક અભ્યાસક્રમો પર વધારે ભાર મૂકે.
- યુનિવર્સિટી મૂલ્ય કાર્યક્રમ (cost-efficient) રીતે કામ કરે અને સ્વનિર્ભર બનવાના પ્રયત્ન કરી શકાય એવી કાર્યરીતિ અપનાવે.

યુનિવર્સિટીએ, તેના આદેશને ધ્યાનમાં રાખીને, વ્યાવસાયિક અને તકનીકી અભ્યાસક્રમ પર વધારે ધ્યાન આપ્યું છે. મોટા ભાગના અભ્યાસક્રમો પ્રાદેશિક ભાષામાં ચાલે છે. અંગ્રેજીનો ઉપયોગ ઊંચી / ઉપલી કક્ષાના અભ્યાસક્રમો અને વિજ્ઞાન અને તકનીકી માટે કરવામાં આવે છે (Kulandaiswamy, 1995). યુનિવર્સિટી પ્રારંભિક કાર્યક્રમો, સર્ટિફિકેટ, ડિપ્લોમા, પ્રથમ ઉપાધિ, અનુસ્નાતક ઉપાધિ અને સંશોધન કાર્યક્રમો (M.Phil and Ph.D.) પ્રસ્તુત કરે છે. શૈક્ષણિક કાર્યક્રમોની સંખ્યા અને અધ્યેતાનોંધણીની વિગતો આવૃત્તિ 1.5માં આપવામાં આવી છે.

આવૃત્તિ 1.5 : શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને અધ્યેતાનોંધણી

વર્ષ	1990-91	1994-95	1997-98
કાર્યક્રમો	4	20	42
અભ્યાસક્રમો	29	171	250
અધ્યેતાઓ	13052	43485	62572

સંદર્ભ : યચમોઉ (1995) હેન્ડબુક ઓફ યચમોઉ, નાસિક, યચમોઉ (YCMOU)

યચમોઉ (1998) હેન્ડબુક ઓફ યચમોઉ, નાસિક, યચમોઉ (YCMOU)

પરંપરાગત સ્નાતક અને અનુસ્નાતક અભ્યાસક્રમો ઉપરાંત યુનિવર્સિટીએ કૃષિ, કમ્પ્યુટર, મેનેજમેન્ટ, ઇલેક્ટ્રોનિક્સ, શિક્ષક તાલીમ અને અંગ્રેજી ભાષામાં સંખ્યાબંધ ડિપ્લોમા અભ્યાસક્રમો દાખલ કર્યા હતા. કૃષિકારો વૈજ્ઞાનિક કૃષિકાર બને અને તેમનું ઉત્પાદન વધારે એ આશયથી યુનિવર્સિટીએ 1995માં કૃષિકારો માટે સર્ટિફિકેટ કક્ષાના 11 અભ્યાસક્રમો દાખલ કર્યા હતા. આ અભ્યાસક્રમોનો સમયગાળો કૃષિના સમયગાળા સાથે બંધ બેસે એ રીતે રાખવામાં આવ્યો હતો (યચમોઉ, 1995). અવૈધિક કાર્યક્રમો અને સર્ટિફિકેટ કાર્યક્રમોના સ્વરૂપમાં યશવંતરાવ ચવાણ મહારાષ્ટ્ર ઓપન યુનિવર્સિટીએ ઓછું ભણેલા લોકોનાં કૌશલ્ય વિકાસ માટે કેટલાક વ્યાવસાયિક કાર્યક્રમો પણ દાખલ કર્યા છે (યચમોઉ, 1998).

અધ્યેતાઓનું ચિત્ર જોતાં જણાય છે કે 1991-92 વચ્ચે ડિપ્લોમા અને સર્ટિફિકેટ અભ્યાસક્રમોમાં મહિલા અધ્યેતાની નોંધણીમાં ક્રમશઃ વધારો થતો રહ્યો છે જ્યારે એ જ ગાળા દરમિયાન ઉપસ્નાતક અને વ્યાવસાયિક સ્નાતક અભ્યાસક્રમોમાં અધ્યેતાનોંધણીમાં ઘટાડો માલૂમ પડ્યો છે. 1996માં 29.5 % મહિલા અધ્યેતા હતી.

યશવંતરાવ ચવાણ મુક્તિ વિશ્વવિદ્યાલયના મોટા ભાગના એસ.સી. / એસ.ટી. અધ્યેતાઓ ઉપસ્નાતક અભ્યાસક્રમ માટે અને 22.5 % (1994-95) અને 17.2 % (93-94)માં અને વ્યાવસાયિક અભ્યાસક્રમ જેવા કે બી.એડ્ અનુક્રમે 61.1 % 1991-92માં, અને 19.8 % 1993-94માં નોંધાયા હતા. એસ.સી. / એસ.ટી. અધ્યેતાઓની નોંધણીની સંખ્યા કુલ નોંધણીના 20 % થી સહેજ ઉપર હતી. યશવંતરાવ ચવાણ મહારાષ્ટ્ર મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયે ગ્રામ્ય વિસ્તાર માટે પ્રાદેશિક ભાષામાં જેટલા અભ્યાસક્રમો વિચાર્યા હતા, તેમાં ગ્રામ્ય અધ્યેતાઓની નોંધણી ઊંચી હતી. 1995-96માં 47 % હતા ગ્રામ્ય અધ્યેતાઓ હતા. મોટા ભાગના ગ્રામ્ય અધ્યેતાઓ ઉપસ્નાતક અભ્યાસક્રમો માટે નોંધાયા હતા. ઉંમરે પ્રમાણે પૃથક્કરણ જોઈએ તો 91-92માં અને 93-94માં 45 % કરતાં પણ વધારે અધ્યેતાઓ 20-25 વર્ષની ઉંમરના હતા, 91-92માં લગભગ 70% અધ્યેતાઓ 31 વર્ષની નીચેના હતા અને 93-94માં 60.8 % 45 વર્ષની ઉપરના 1936 અધ્યેતાઓ શિક્ષક તાલીમ માટે જોડાયા હતા (Manjula and Reddy, 1996).

1998માં 62642 અધ્યેતાઓ નોંધાયા છે તેમાંથી 17 % કમ્પ્યુટર કાર્યક્રમમાં, 87 % શિક્ષણમાં, 66 % કૃષિમાં, 52 % કરતાં ઓછાં વ્યાવસાયિક કાર્યક્રમો અને 62 % પરંપરાગત કાર્યક્રમોમાં નોંધાયા છે. (યચમોઉ, 1998).

1.5.2 શિક્ષણપદ્ધતિ (Instructional System)

યુનિવર્સિટીએ શિક્ષણ માટે સમૂહમાધ્યમ અભિગમ અપનાવ્યો છે. મુદ્રિત સાહિત્ય એ મુખ્ય માધ્યમ છે. તેની સાથે દૃશ્ય શ્રાવ્ય કાર્યક્રમો પણ છે. વિજ્ઞાન અને કમ્પ્યુટર કાર્યક્રમો માટે પ્રયોગશાળામાં પ્રાયોગિક કાર્ય આપવામાં આવે છે. અભ્યાસકેન્દ્રો પર સામાન્ય અને વિશિષ્ટ કક્ષાના સલાહની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. અભ્યાસકેન્દ્રો પર દૃશ્ય-શ્રાવ્ય સુવિધા પણ પૂરી પાડવામાં આવે છે. મર્યાદિત ક્ષેત્રોમાં યચમોઉ પ્રસારણ માધ્યમનો પણ ઉપયોગ કરે છે.

1.5.3 સહાયક સેવા માળખું / સહાયક સેવા માળખું

સમગ્ર મહારાષ્ટ્ર રાજ્યમાં યુનિવર્સિટીના સહાયક સેવા માળખાંની જવાબદારી યશવંતરાવ ચવાણ મહારાષ્ટ્ર મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થી સેવા વિભાગ (SSD)ને સોંપવામાં આવી છે. તેમના કાર્યક્રમોમાં વ્યવસ્થિત અને અસરકારક વિતરણ માટે SSDએ આઠ પ્રાદેશિક કેન્દ્રો

ઊભાં કર્યા છે. પ્રાદેશિક કેન્દ્રો મુખ્ય મથક અને અભ્યાસકેન્દ્રો વચ્ચેની કડી રૂપ કામ કરે છે. મહારાષ્ટ્રના પ્રત્યેક જિલ્લાના પ્રત્યેક પ્રાંત સુધી પહોંચવા માટે 503 અધ્યયનકેન્દ્રો છે. એ જ પ્રમાણે કમ્પ્યુટર અને તકનીકી અભ્યાસક્રમો માટે 324 કાર્યકેન્દ્રો માન્ય કરાયાં છે. જ્યાં પ્રાયોગિક તાલીમ આપવામાં આવે છે (યચમોઉ, 1998). આ ઉપરાંત કૃષિ કાર્યક્રમોમાં કૌશલ્યની આપ-લે માટે અનન્ય એવી “પ્રયોગ પરિવાર” પદ્ધતિ દાખલ કરી છે. એકસરખા વિચારવાળા ખેડૂતો આ તકનીકી / પદ્ધતિને તેમના ખેતરમાં પ્રયોગ દ્વારા ચકાસે છે, અને તેમાં સુધારાવધારા કરવાના એક લક્ષ્ય સાથે ભેગા કરી અને પ્રયોગો કરે છે. આની પાછળનો આશય અનાજ ઉગવાના વિવિધ તબક્કે કૃષિ અભ્યાસક્રમની સંપર્ક બેઠકો એક સાથે યોજવાનો હતો. આ પદ્ધતિ અધ્યેતાઓમાં કૃષિ પ્રત્યેનું વૈજ્ઞાનિક વલણ ઊભું કરવામાં મદદરૂપ થાય છે એટલું જ નહિ સ્વ-અધ્યયન માટેની વૃત્તિ પણ ખીલવે છે (Gunjal et.al., 1992).

યશવંતરાવ ચવાણ મહારાષ્ટ્ર મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય હાલમાં તેના દૂરવર્તી અધ્યેતાઓને શૈક્ષણિક સલાહ આપવા માટે 4200 કરતાં પણ વધારે અંશકાલીન શૈક્ષણિક સલાહકારોની સેવાઓ લે છે.

1.6 સારાંશ

આ એકમમાં ભારતનાં ત્રણ મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયો દ્વારા તેમના દૂરસ્થ અધ્યેતાઓને કેવા પ્રકારની અધ્યેતા સહાયક સેવા પૂરી પાડવામાં આવે છે તેની ચર્ચા કરી. રાષ્ટ્રનું શબ્દચિત્ર તેના ઉચ્ચ શિક્ષણનો ખ્યાલ અને મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયના આદેશો આ અંગે ટૂંકાણમાં સંબંધિત માહિતી આપવામાં આવી. દૂરવર્તી અધ્યેતાઓને કેવા પ્રકારની કઈ રીતે સહાયક સેવા આપવામાં આવે છે તે અંગે તમે યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં સમજી શકો તે આશયથી યુનિવર્સિટીના શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો, યુનિવર્સિટીએ અપનાવેલી શિક્ષણ-વ્યવસ્થા અને અધ્યેતાનોંધણીની વીગતો અંગે વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

પ્રવૃત્તિ

ઈન્દિરા ગાંધી રાષ્ટ્રીય મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય (ઈગ્નૂ), જે ભારતનું રાષ્ટ્રીય મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય છે. તેની સાથે જેનું કાર્યક્ષેત્ર ફક્ત તેમના રાજ્ય પૂરતું જ મર્યાદિત છે એવા બી. આર. આંબેડકર મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય (બ્રાઓઉ) અને યશવંતરાવ ચવાણ મહારાષ્ટ્ર મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય (યચમોઉ) બે રાજ્ય મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયોની વૈવિધ્યપૂર્ણ વિતરણ-વ્યવસ્થા પર તમારો પ્રતિભાવ આપી શકો. આપણે વાત કરી એ ત્રણ સંસ્થાઓની અધ્યેતા સહાયક સેવામાં ક્યાં ભિન્નતા છે તે ઓળખી કાઢો / શોધી કાઢો.

એકમ 2 : વિકાસોન્મુખ રાષ્ટ્રોનો વ્યક્તિ અભ્યાસ : બાંગ્લાદેશ, ઈરાન, શ્રીલંકા

રૂપરેખા

- 2.0 ઉદ્દેશ્યો
- 2.1 પ્રસ્તાવના
- 2.2 બાંગ્લાદેશ ઓપન યુનિવર્સિટી (BOU) – બાંગ્લાદેશ મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય : બાંગ્લાદેશ
  - 2.2.1 રાષ્ટ્રનું શબ્દચિત્ર
  - 2.2.2 મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની ઉપપત્તિનો તર્કસંગત આધાર
  - 2.2.3 શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને અध्येતાનોંધણી
  - 2.2.4 શિક્ષણ પદ્ધતિ
  - 2.2.5 સહાયક સેવા માળખું
- 2.3 પયામે (Payame) નૂર યુનિવર્સિટી (PNU) – પયમેનૂર વિશ્વવિદ્યાલય : ઈરાન
  - 2.3.1 રાષ્ટ્રનું શબ્દચિત્ર
  - 2.3.2 મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની ઉપપત્તિનો તર્કસંગત આધાર
  - 2.3.3 શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને અध्येતાનોંધણી
  - 2.3.4 શિક્ષણ પદ્ધતિ
  - 2.3.5 સહાયક સેવા માળખું
- 2.4 ઓપન યુનિવર્સિટી ઓફ શ્રીલંકા (OUSL) – શ્રીલંકાની મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય : શ્રીલંકા
  - 2.4.1 રાષ્ટ્રનું શબ્દચિત્ર
  - 2.4.2 મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની ઉપપત્તિનો તર્કસંગત આધાર
  - 2.4.3 શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને અध्येતાનોંધણી
  - 2.4.4 શિક્ષણ પદ્ધતિ
  - 2.4.5 સહાયક સેવા માળખું
- 2.5 સારાંશ

2.0 ઉદ્દેશ્યો

આ એકમમાં બાંગ્લાદેશ, ઈરાન અને શ્રીલંકા એ ત્રણ વિકાસોન્મુખ દેશોની ત્રણ મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયો દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી અध्येતા સહાયક સેવાનું વર્ણન કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. આ એકમના અંતે તમે રાષ્ટ્રોનું શબ્દચિત્ર અને આ મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયો કઈ મુશ્કેલીઓનો સામનો કરીને અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે તે અંગેની ઉપયોગી જાણકારી મેળવી લેશો. આ ઉપરાંત તમે –

- આ વિશ્વવિદ્યાલયો જે પ્રકારના શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો પ્રયોજે છે તેની યાદી કરી શકશો.
- અध्येતાનોંધણી અંગે તમે પરિચિત થઈ શકશો.
- તેમની શૈક્ષણિક-વ્યવસ્થાને વર્ણવી શકશો અને
- અध्येતાના સમર્થન સહાયક માટેની તેમની જોગવાઈ વર્ણવી શકશો.

2.1 પ્રસ્તાવના

આ એકમમાં સમાવવામાં આવેલા ત્રણે રાષ્ટ્રો એશિયન રાષ્ટ્રો છે. તમે એ હકીકતથી જાત હશે કે એશિયન દેશો સામાજિક-આર્થિક વિકાસમાં જુદી જુદી કક્ષાએ હોવાની લાક્ષણિકતા ધરાવે છે : કેટલાક વિકસિત છે, કેટલાક ઔદ્યોગીકરણ તરફ આગળ વધી રહેલા છે કેટલાક વિકાસોન્મુખ છે. એશિયા ખંડ ખૂબ વિશાળ છે. એમાં અસંખ્ય નાનાં મોટાં રાષ્ટ્રોનો સમાવેશ થયેલો છે. ભૌગોલિક રીતે તેમને ત્રણ પેટા વિભાગોમાં વહેંચી શકાય : પશ્ચિમ એશિયા, દક્ષિણ એશિયા અને અગ્નિ એશિયા

સાથેનો પૂર્વ એશિયા. આ એકમ માટે પસંદ કરેલા દેશોમાં બે દક્ષિણ એશિયાના બાંગ્લાદેશ અને શ્રીલંકા અને એક પશ્ચિમ એશિયાનો ઈરાન છે.

આ બધા રાષ્ટ્રો ભૌગોલિક રીતે એકબીજાની સાથે જોડાયેલા છે છતાં ભૌગોલિક કદ, વસ્તી, ઔદ્યોગીકરણની કક્ષા, શહેરીકરણની કક્ષા અને GDP અને GNP જેવાં બીજાં દર્શકોની બાબતોમાં તે એકબીજાથી અલગ પડે છે. તેથી પ્રત્યેક વસ્તુસ્થિતિ અભ્યાસની શરૂઆતમાં પ્રત્યેક રાષ્ટ્રની ટૂંકાણમાં માહિતી આપી છે. આ તમને અમુક ખાસ મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય, તેના અભ્યાસ કાર્યક્રમો, એની શિક્ષણ પદ્ધતિ અને અધ્યેતા સહાયક અંગેની તેની જોગવાઈઓ વગેરે યોગ્ય સંદર્ભમાં સમજવામાં મદદરૂપ થશે.

2.2 બાંગ્લાદેશ ઓપન યુનિવર્સિટી (BOU) : બાંગ્લાદેશ મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય બાંગ્લાદેશ

આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ દ્વારા થયેલા ઘણા બધા અભ્યાસોને પગલે બાંગ્લાદેશ ઓપન યુનિવર્સિટી (BOU) 1992માં અસ્તિત્વમાં આવી.

2.2.1 રાષ્ટ્રનું શબ્દચિત્ર

બાંગ્લાદેશ 55598 ચો. માઈલ (143998 ચો. કિ.મી.)નો વિસ્તાર ધરાવતું દક્ષિણ એશિયાના કિનારાનું નાનું રાષ્ટ્ર છે. દુનિયાના વિકાસોન્મુખ રાષ્ટ્રોમાં સૌથી ગરીબ રાષ્ટ્રોમાંનું તે એક છે. એનો GDP ઈન્ડેક્સ .21 જેટલો નીચો છે (UNDP, Human Development Report, 1998) ખેતીના GDPમાં 1/2 હિસ્સો છે અને નોકરિયાતોમાં લગભગ 2/3 જેટલા લોકો ખેતીમાં છે. પૃથ્વી પરના અતિ ગીચ વસ્તીવાળા રાષ્ટ્રોમાં બાંગ્લાદેશનો ક્રમ નવમો છે. તેની વસ્તી 120 મીલિયન અને વાર્ષિક વસ્તીવૃદ્ધિ દર 2.3 % છે. (1970-75). વયસ્ક સાક્ષરતા દર 38.1 % (1995). શિક્ષણ પાછળનો ખર્ચો GNPના 2.3 % અને કુલ સરકારી ખર્ચના 8.7 % છે. (1993-95) (UNDP, Human Development Report, 1998)

પ્રત્યાયનની (Communication) સુવિધા હજી અપૂરતી છે. 1000ની વસ્તી પર 47 રેડિયો, 7 ટી.વી. અને 2 ટેલિફોન લાઈન (1995) (UNDP, 1998) છે. બેન્કની લોન લઈને સેલ્યુલર ફોન દ્વારા ટેલિફોન સેવા વધારવામાં આવી છે.

2.2.2 મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની ઉપપત્તિનો તર્કસંગત આધાર

ધ એશિયન ડેવલપમેન્ટ બેન્કસ પ્રોજેક્ટ એપ્રેઈઝલ ડોક્યુમેન્ટ (ADB PAD) (1992) એ “બાંગ્લાદેશ ઓપન યુનિવર્સિટી “પ્રકલ્પ માટેની તર્કસંગતતા સ્પષ્ટ કરી છે. ગરીબાઈની અમર્યાદ ઊંચી કક્ષા, વ્યક્તિદીઠ નીચો GNP, ઊંચો વસ્તી વૃદ્ધિ દર, નીચો વયસ્ક સાક્ષરતા આંક અને રાષ્ટ્રની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળી શકે એ માટેનું અસમર્થ રૂઢિગત શિક્ષણ ઉપરાંત ગ્રામ્યવિસ્તાર સુધી પહોંચી જ ન શકે એવી શિક્ષણની અપર્યાપ્ત વ્યવસ્થા ઉપરાંત ઉચ્ચ શિક્ષણ, વ્યાવસાયિક શિક્ષણ અને તાલીમી શિક્ષણની તકો, શૈક્ષણિક સ્ત્રોતો અને કાર્યક્રમોની ઉતરતી કક્ષા, અનૌપચારિક અને અવૈધિક શિક્ષણનો અભાવ – આ બધા મુદ્દા પર તેણે પ્રકાશ પાડ્યો છે.

એવું માનવામાં આવતું હતું કે ગ્રામ્યવિસ્તારો સુધી શિક્ષણ અને તાલીમ (બુનિયાદી અને માધ્યમિક શિક્ષણ અને વ્યાવસાયિક તાલીમ) માટેની સુવિધા વધારીને પસંદગીના વિસ્તારોમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ અને વ્યાવસાયિક તાલીમ પૂરી પાડવામાં, સામાન્ય જનસમાજના અનૌપચારિક અને અવૈધિક શિક્ષણને વધારે સમૃદ્ધ બનાવવામાં અને કાર્યક્રમોની સામાન્ય કક્ષા અને તેની પ્રસ્તુતામાં ઉમેરો કરવામાં દૂરવર્તી શિક્ષણ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના બાંગ્લાદેશની સરકારને તેના માનવ-સંસાધન વિકાસના પ્રયત્નોમાં ટેકારૂપ બનશે. (ADB, 1992)

બાંગ્લાદેશ મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય સંસદના કાયદાથી 1992 ઓક્ટોબરમાં સ્થપાઈ હતી. (બાંગ્લાદેશ ગેઝેટ, 1992). શરૂઆતમાં એક પ્રકલ્પ તરીકે ઊભી કરાયેલી બાંગ્લાદેશ મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયને ADB અને બાંગ્લાદેશ સરકારની આર્થિક સહાય 1996 સુધી મળતી હતી.

2.2.3 શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને અધ્યેતાનોંધણી

1996ના પ્રોજેક્ટ એપ્રેઈઝલ ડોક્યુમેન્ટ (PAD) દ્વારા બાંગ્લાદેશ મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયના વિકાસ તબક્કા દરમિયાન તેણે તૈયાર કરવા માટેના શૈક્ષણિક કાર્યક્રમોની એક અપેક્ષિત યાદી તૈયાર કરવામાં આવી હતી. છતાં 1992ના ધિરાણ કરારમાં બાંગ્લાદેશની સરકાર અને ADB વચ્ચે એક શરત એ મૂકાઈ હતી કે બાંગ્લાદેશ ઓપન યુનિવર્સિટી તેના શૈક્ષણિક કાર્યક્રમોના વિકાસનું કામ શરૂ કરે તે પહેલાં તેની આવશ્યકતાઓનું એક સર્વેક્ષણ કરવામાં આવશે.

સર્વેક્ષણ 1993માં કરવામાં આવ્યું અને 1994માં તેનાં પરિણામ પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યાં અને તેની પર ચર્ચા થઈ. આ સર્વેક્ષણનો આશય 1992 દરમિયાન બાંગ્લાદેશ જે શક્ય કાર્યક્રમો પ્રસ્તુત કર્યા હતા, તે અભ્યાસક્રમો અને પુસ્તકોની માંગને મંજૂરી આપવી, બીજા શક્ય કાર્યક્રમો રજૂ કરવા અને આ દરેકને માટેની શક્ય માંગનું મૂલ્યાંકન કરવું એ હતો.

યુનિવર્સિટીએ આયોજન કરવા વિચારેલા કૃષિ અને ગ્રામ્ય વિકાસ માટેના ઘણા બધા ખાસ સર્ટિફિકેટ કક્ષાના કાર્યક્રમોની આવશ્યકતાની અને સર્ટિફિકેટ, ડિપ્લોમા, સ્નાતક અને અનુસ્નાતક કક્ષા સુધીના મેનેજમેન્ટ કક્ષાના અભ્યાસક્રમના કાર્યક્રમોને વિસ્તૃત બનાવવાની સર્વેક્ષકોએ તરફેણ કરી. સમગ્રપણે તુલનાત્મક પ્રાથમિકતા આપવા અંગે તેના મૂળ આયોજકોએ વિચારેલ એવા ઘણા અંતઃસ્ફૂરિત દષ્ટિબિંદુને સર્વેક્ષણ ટુકડીએ મંજૂરી આપી અને સાથે સાથે જેની માંગણી ઓછી હતી તેવા કાર્યક્રમોને પડતા મૂક્યા. (Ali et al., 1997)

બાંગ્લાદેશ ઓપન યુનિવર્સિટીએ અત્યાર સુધીમાં 19 શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો દાખલ કર્યા છે. (BOU, 1999) જેવા કે : બેચલર ઓફ એગ્રિકલ્ચર એજ્યુકેશન (B.Ag. Edu.), બેચલર ઓફ એજ્યુકેશન (B.Ed.), બેચલર ઓફ ઇંગ્લિશ ટિચિંગ (BELT), ગ્રેજ્યુએટ ડિપ્લોમા ઇન મેનેજમેન્ટ (GDM), સર્ટિફિકેટ ઇન મેનેજમેન્ટ (CIM), સર્ટિફિકેટ ઇન ઇંગ્લિશ લેંગ્વેજ પ્રોફિશ્યન્સી (CELP), સર્ટિફિકેટ ઇન એરેબીયન લેંગ્વેજ પ્રોફિશ્યન્સી (CALP), સેકન્ડરી સ્કૂલ સર્ટિફિકેટ (SSC) વગેરે અને રાષ્ટ્રીય આકાશવાણી અને દૂરદર્શન પ્રસારણ દ્વારા અનેક અવૈધિક કાર્યક્રમો. (Islam and Rehman, 1997). જુઓ આવૃત્તિ 2.1.

કાર્યક્રમ	1992	1993	1994	1995	1996
બી.એડ.	5125	4542	15662	21236	n.a.
વ્યવસ્થામાં પ્રમાણપત્ર				1256	n.a.
વ્યવસ્થાપનમાં ડિપ્લોમા					n.a.
અંગ્રેજી ભાષા નૈપુણ્ય પ્રમાણપત્ર			4297	5286	n.a.
માધ્યમિક શાળા પ્રમાણપત્ર				14247	n.a.
કુલ વાસ્તવિક	5125	4542	20659	42325	n.a.
આયોજન	4000	13000	24500	42500	54500

આવૃત્તિ 2.1 : બાંગ્લાદેશ મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયમાં અધ્યેતાનોંધણી

Source : Ali et al. (1997). 'The BOU missions and promise',
Open Learning, June - 1997.

મુક્ત શાળાના માધ્યમિક શાળા પ્રમાણપત્ર અભ્યાસક્રમમાં દાખલ થતા અધ્યેતાઓની સંખ્યા ઉત્સાહજનક છે. કારણ આ કાર્યક્રમો માટે આખા બાંગ્લાદેશના શહેરી અને ગ્રામ્ય બંને વિસ્તારોમાંથી અધ્યેતાઓ આવેલા છે. મહિલા અધ્યેતાઓનો ઊંચો આંક પણ ઉત્સાહજનક છે.

અપેક્ષા એવી હતી કે બાંગ્લાદેશ ઓપન યુનિવર્સિટી, પ્રકલ્પ શરૂ થયાના પાંચ વર્ષ દરમિયાન 1,40,000 લોકોની નોંધણી કરશે (ADB, '92) જો કે બી.એડ. અભ્યાસક્રમ તાત્કાલિક જ શરૂ કરી શકે તેમ હતા. પરંતુ આવશ્યકતાઓનું સર્વેક્ષણ કરવા માટે સમય જવા દેવો પડે એમ હતું અને અભ્યાસક્રમ

સાહિત્ય તૈયાર ન થાય ત્યાં સુધી રાહ જોવી પડે એમ હતું, તેથી વંચિતોને પહોંચી વળવાના યુનિવર્સિટીના ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરવાં યુનિવર્સિટી પાછી પડી.

Ali et al. (1997)ના કહેવા પ્રમાણે :

- સ્નાતક કક્ષાની લાયકાત મેળવતા મોટા ભાગના અધ્યેતાઓ પુરુષ હતા. 3/4 (77 ટકા) અધ્યેતાઓ બી.એડ્. માટે નોંધાયેલા હતા અને તે પુરુષ હતા. જ્યારે એસ.એસ.સી.માં મહિલા અધ્યેતાઓ 50 % કે તેથી વધારે હતા.
- બી.એડ્.ના પ્રત્યેક પ્રવેશના 75 % અને 78 % વચ્ચે શિક્ષકો હતા, બધા સ્નાતકો હતાં, જેમાંથી 32 % જેટલા અનુસ્નાતક (HUG, 1995) હતા.
- CELP અભ્યાસક્રમમાં જોડાનાર અધ્યેતાઓની લાયકાત આ પ્રમાણે હતી : 3 % તકનીકી લાયકાત ધરાવતા, 26 % ઉચ્ચ શાળા સર્ટિફિકેટવાળા અને 9 % માધ્યમિક શાળા સર્ટિફિકેટવાળા.
- બેમાં એક 51 % CELP અધ્યેતાઓ નોકરીવાંચ્છુ હતા, ત્રણે એક (34 %) ઓફિસના કર્મચારીઓ હતા, 7 % ગૃહિણીઓ હતી, પાંચ ટકા ધંધાવાળા હતા અને 3 % ડિપ્લોમા મેનેજમેન્ટના અધ્યેતાઓ હતા. મોટા ભાગના નોકરીયાતો હતા. લગભગ ચારે ત્રણ (74 %) ઢાકા રિજીયનમાં રહે છે.
- બી.એડ્. અધ્યેતાઓમાં મોટા ભાગના 30 અથવા તેથી મોટી ઉંમરના છે. મોટા ભાગના CELP અધ્યેતાઓ 30 વર્ષની નીચેના છે.

2.2.4 શિક્ષણ પદ્ધતિ (Instructional System)

બાંગ્લાદેશ ઓપન યુનિવર્સિટી મુદ્રિત સાહિત્ય, રેડિયો અને શ્રાવ્ય કેસેટના રૂપમાં શ્રાવ્ય માધ્યમો, પ્રસારણના રૂપમાં ટી.વી. અને શિક્ષક અને અધ્યેતાની વચ્ચે પ્રશ્નોત્તરનાં રૂપમાં પ્રત્યક્ષ સંપર્ક - આ બધાનો ઉપયોગ કરે છે. મુદ્રિત અભ્યાસ સાહિત્યને આપવામાં આવતા અંદાજે 45 ક્લાકમાંથી 75 મિનિટ દૂરદર્શન પ્રસારણ અને 120 મિનિટ આકાશવાણી પ્રસારણને ફાળવવાનું ધોરણ છે. (Ali et al., 1997).

આમ, મુદ્રિત સાહિત્ય એ કેન્દ્રસ્થ માધ્યમ છે. બાંગ્લાદેશ દૂરદર્શન અઠવાડિયાંના પાંચ દિવસ સાંજે 5.15થી 5.55 સુધીનું 45 મિનિટનું પ્રસારણ વસ્તીના 85 % લોકો સુધી પહોંચે એ રીતે. બાંગ્લાદેશ ઓપન યુનિવર્સિટીને ફાળવ્યું છે, થોડા વધારે સમયનું પ્રસારણ ફાળવવા માટે યુનિવર્સિટીની દૂરદર્શન સાથે વાતચીત ચાલે છે.

રેડિયો પ્રસારણની બાબતમાં બાંગ્લાદેશનું મિડીયમ વેવ પ્રસારણ ચિત્તાગોંગ સિવાય દેશના મોટા ભાગના વિસ્તારોમાં પહોંચે છે. ચિત્તાગોંગને એનું પોતાનું આકાશવાણી કેન્દ્ર છે જ્યાં બાંગ્લાદેશ ઓપન યુનિવર્સિટી હજી સુધી પહોંચી નથી. દૂરદર્શન માટેનું એ જ રાષ્ટ્રીય સર્વેક્ષણ કામચલાઉ રેડિયો માલિકી ધરાવતા કુટુંબોનું પ્રમાણ દર્શાવે છે. (Mitra, 95). આ સર્વેક્ષણ અંગે આશ્ચર્યકારક બાબત એ છે કે, શહેરી વિસ્તારોમાં રેડિયોની માલિકી ટી.વી.ની માલિકી જેટલી નથી, જ્યારે ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં ટી.વી. માલિકી કરતાં ઘણી વધારે છે. સામાન્ય વસ્તી અને બાંગ્લાદેશ ઓપન યુનિવર્સિટીના અધ્યેતાઓ બંનેની પહોંચ ગ્રામ્ય વિસ્તારના ટી.વી. કરતાં રેડિયો સુધી વધારે છે. જ્યારે શહેરી વિસ્તારમાં આ પહોંચ ટી.વી. માટે વધારે છે. બાંગ્લાદેશ ઓપન યુનિવર્સિટી તેના રેડિયો કાર્યક્રમો રોજ સવારે 8.30થી 9.00 વચ્ચેના સમયગાળામાં પ્રસારિત કરે છે.

શ્રાવ્ય કેસેટો અમુક ચોક્કસ અભ્યાસક્રમ માટે વપરાય છે. ખાસ કરીને ELPના સર્ટિફિકેટ અભ્યાસક્રમ માટે જ્યાં ભાષાશિક્ષણ માટે તેનું મહત્ત્વ ખૂબ વધી જાય છે.

છેલ્લું માધ્યમ પ્રત્યક્ષ સંપર્ક છે. બાંગ્લાદેશ ઓપન યુનિવર્સિટીના અધ્યયનકેન્દ્રો પર દરેક શુક્રવારે (રાષ્ટ્રીય આરામનો દિવસ) શિક્ષણ વર્ગો ચાલે છે. હાજરી સામાન્ય રીતે વધારે રહે છે. શિક્ષણ-કાર્ય થતું હોય એવાં સ્થળોની સંખ્યા દરેક કાર્યક્રમે બદલાતી રહે છે.

2.2.5 સહાયક સેવા માળખું

બાંગ્લાદેશ ઓપન યુનિવર્સિટીએ તેનું સેવા માળખું ત્રણ કક્ષાનું રહ્યું છે : યુનિવર્સિટીના મુખ્ય સ્થળે આવેલ અધ્યેતા સહાય સેવા વિભાગ (Student Service Department – SSD), રિજીયોનલ રિસોર્સ સેન્ટર (RRCs) અને સ્થાનિક અધ્યયનકેન્દ્રો.

SSD તેના ઔપચારિક અને અનૌપચારિક બંને પ્રકારના જુદાં જુદાં વિભાગોના કાર્યક્રમો તેના 12 RRCs, 80 સ્થાનિક અધ્યયનકેન્દ્રો અને પ્રત્યેક જિલ્લા મથકે ઓછામાં ઓછા એક એવા લગભગ 600 શિક્ષણકેન્દ્રોનાં સહકારથી કાર્ય કરે છે. (Tarafdar, 98) દૂરવર્તી અધ્યેતાઓ માટે મહિને બેવાર શિક્ષણવર્ગનું આયોજન થાય છે.

RRCs અધ્યેતાપ્રવેશ, પુસ્તકો અને અભ્યાસ સાહિત્યનું વિતરણ પરીક્ષાની ગોઠવણી, પરિણામની જાહેરાત અને પ્રમોશન પ્રવૃત્તિ – આ બધા સાથે સંકળાયેલ બધી જ પ્રવૃત્તિઓ કરે છે.

દૂરવર્તી અધ્યેતાઓ વર્ગમાં આવી શકે છે અથવા દૈનિક-શ્રાવ્ય કાર્યક્રમો જોઈ સાંભળી શકે છે અને પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરી શકે છે.

આ ઉપરાંત બાંગ્લાદેશ મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય RRC ની સાથે ફેક્સ અને ઈ-મેઈલ સુવિધાવાળું કમ્પ્યુટર માળખું ઊભું કરવા માગે છે. ભવિષ્યમાં આ સુવિધા સ્થાનિક અધ્યયનકેન્દ્રો સુધી વિસ્તરે એવી શક્યતાઓ છે. (Tarafdar, 98) અંતરિયાળ વિસ્તારોમાં શિક્ષણના અધ્યેતાઓની સાથે વાતચીત વિસ્તારવા માટે યુનિવર્સિટી શ્રાવ્ય વિચાર-વિનિમય સંમેલન (audio tele-conferencing) પણ વિકસાવવા માગે છે. વિશ્વવિદ્યાલયનું માધ્યમ કેન્દ્ર (media centre) અત્યારે બંધાઈ રહ્યું છે, અને જિલ્લામથકે આવેલાં RRCs સાથે ઈન્ટરનેટ પદ્ધતિથી જોડાઈ શકે એવી માળખા સાથેની અદ્યતન તકનિકીથી તેને સુસજ્જ કરાશે.

2.3 પયામે નૂર યુનિવર્સિટી (PNU) : ઈરાન

1987માં સ્થપાયેલી પયામે નૂર યુનિવર્સિટી મધ્ય પૂર્વમાં કામ કરતી ખૂબ થોડી સંસ્થાઓમાંની એક છે.

2.3.1 રાષ્ટ્રનું શબ્દચિત્ર

ઈરાન પશ્ચિમ એશિયામાં આવેલું ઇસ્લામિક પ્રજાસત્તાક છે. તેનો વિસ્તાર 636300 ચો. માઈલ (1648195 ચો. કિ.મી.) છે. તેની વસ્તી 68.4 મિલિયન (1995) છે. તેનો વાર્ષિક જન્મદર 3.6 % (1990-95) છે. શૈક્ષણિક ખર્ચ GNPના 4 % છે (95), જે કુલ સરકારી ખર્ચના 17.8 % થવા જાય છે. (93-95) (UNDP, 98). વયસ્ક સાક્ષરતાનો દર ઘણો ઊંચો 69 % છે. (95) (UNDP, 98).

ઈરાનની ટપાલ સેવા અને પ્રત્યાયન માધ્યમ કાર્યદક્ષ છે. પરંતુ ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં દૂરભાષ સેવા હજી સામાન્ય નથી થઈ.

1000 વ્યક્તિએ 220 રેડિયો, 134 ટી.વી., 76 ટેલિફોન લાઈન, 0.8 સાર્વજનિક ફોન, 0.4 સેલ્યુલર ફોનગ્રાહકો છે. (95) (UNDP, 98).

2.3.2 મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની ઉપપત્તિનો તર્કસંગત આધાર

ઈરાનમાં મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય શરૂ કરવાનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે માધ્યમિક શાળાંત પ્રમાણપત્ર મેળવ્યા પછી અધ્યેતાઓને સમાવી શકે એટલી પરંપરાગત ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓ મર્યાદિત સંખ્યામાં હતી. પહેલાં રાષ્ટ્રીય પ્રવેશ પરીક્ષામાં બેઠેલા ઉમેદવારોમાંથી 25 % ને જ રાજ્યની સરકારી અને ખાનગી યુનિવર્સિટીઓમાં પ્રવેશ આપી શકાતો હતો.

આમ, 1987માં પયામે નૂર યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થઈ. તેના હેતુ અને ઉદ્દેશ્યો આ પ્રમાણે છે :

- સમાજની સાંસ્કૃતિક અને વૈજ્ઞાનિક લાયકાતો પૂરી પાડવી.
- અંતરિયાળ પ્રદેશમાં રહેતા અને જેમને તેમના શિક્ષણમાં વધારો કરવાનો કે શિક્ષણને સુધારવાનો કોઈ રસ્તો નથી એવા લોકોને શિક્ષણની તક પૂરી પાડવી.

- કૌટુંબિક જવાબદારીવાળા અને નોકરી ધંધામાં રોકાયેલા તેમનો આગળનો અભ્યાસ પરંપરાગત સંસ્થાઓમાં ચાલુ રાખી શકતા નથી તેમને માટે એક તક પાડવી.
- સાંસ્કૃતિક ચળવળનાં સાધન દ્વારા આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસને વેગવાળો ગતિશીલ બનાવવો (NIME, 1994).

2.3.3 શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને અધ્યતાનોંધણી

પયામે નૂર યુનિવર્સિટી ત્રણ કક્ષાના સ્નાતક અભ્યાસક્રમો પ્રયોજે છે. ઔપચારિક સ્નાતક કાર્યક્રમો, સામાન્ય સ્નાતક કાર્યક્રમો અને પર્યાય સ્નાતક કાર્યક્રમો. ઔપચારિક સ્નાતક કાર્યક્રમો સ્નાતક ઉપાધિ માટે હોય છે તેમાં પર્યાવરણીય સ્વાસ્થ્ય, એકાઉન્ટન્સી, જીવવિજ્ઞાન, ભૌતિક વિજ્ઞાન, બિઝનેસ એડમિનિસ્ટ્રેશન, કમ્પ્યુટર ઈજનેરી (સોફ્ટવેર), શિક્ષણ, માનવવિજ્ઞાન, ભાષા, સ્થાનિક વિજ્ઞાન, શારીરિક શિક્ષણ, આંકડાશાસ્ત્ર અને ગણિત જેવા શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો ઔપચારિક પદવી અને સામાન્ય પદવીના રૂપમાં આપવામાં આવે છે, જ્યારે પર્યાયની પદવી (equivalent degree programmes) માટેના કાર્યક્રમો ફક્ત સરકારી અને ખાનગી ક્ષેત્રોમાં કામ કરતા કર્મચારીઓ માટે જ છે.

અધ્યતાનોંધણીમાં 8118 (88-89)થી 34175 (93-94) અને 117000 (96) સુધીનો વધારો નોંધાયો છે. આ માટે આવૃત્તિ 2.2. જુઓ

પ્રદેશોની સંખ્યા	પ્રાંતોની સંખ્યા	અધ્યયનકેન્દ્રોની સંખ્યા	અધ્યતા સંખ્યા	
1	3	8	7769	
2	2	11	8816	
3	3	14	17031	
4	4	8	4647	
5	4	9	7019	
6	3	6	5245	
7	3	8	6855	
8	1	11	9671	
9	2	8	9840	
10	2	5	5127	
—	27	88	82020	કુલ

સારણી 2.2 પીએનયુના પ્રાદેશિક કેન્દ્રો અને અધ્યયનકેન્દ્રો અને અધ્યતા સંખ્યાની વીગત (1993)

Source : Askarian Abuanch, H and Yazdanifad, A (1995) The Role of Regional Organization PNU, VIII AAOU Conference Paper Vol. 1, p. 86

2.3.4 શિક્ષણ પદ્ધતિ (Instructional System)

પયામે નૂર યુનિવર્સિટીનો અભ્યાસક્રમ પ્રત્યેક છ માસિક સત્ર દરમિયાન સ્વ-અધ્યયન સાહિત્ય અને મર્યાદિત પ્રત્યક્ષ સંપર્ક પર મંડાયેલો છે. 1.4 કેડિટ એકમોના અભ્યાસક્રમને માટે 3.8 પ્રત્યક્ષ બેઠકો ગોઠવવામાં આવે છે. કેટલાક સ્વ-અધ્યયન સાહિત્યની સાથે દર્શન-શ્રાવ્ય કાર્યક્રમો, પ્રયોગશાળા પ્રવૃત્તિઓ, પ્રયોગો અને ક્ષેત્રકાર્યો પણ પૂરા પાડવામાં આવે છે. આ કાર્યક્રમો માટે મર્યાદિત સંખ્યામાં દૂરદર્શન કાર્યક્રમો પ્રસારિત કરવામાં આવે છે.

2.3.5 સહાયક સેવા માળખું (Support Services Networks)

પયામે નૂર યુનિવર્સિટીના અધ્યતા સહાયક સેવામાં આટલાનો સમાવેશ થાય છે : અધ્યતાનોંધણી, નવા અધ્યતાઓને અભિમુખ કરવા, અભ્યાસસામગ્રીનું વિતરણ, શિક્ષણકાર્ય, સલાહ-સૂચના, કર્મચારીઓ, પુસ્તિકાઓ અને પત્રિકાઓ દ્વારા સલાહસૂચનો અને અર્ધવાર્ષિક અને વાર્ષિક

પરીક્ષાઓનું સંચાલન. અધ્યેતાઓનું સ્વ-અધ્યયન સાહિત્ય, અભ્યાસ માર્ગદર્શિકાઓ, દશ્ય-શ્રાવ્ય કથ્સેટો અને કેટલાક કિસ્સામાં પ્રયોગ માટેની સાધનસામગ્રી મેળવે છે. યુનિવર્સિટીનું મુદ્રણ અને પ્રકાશન કેન્દ્ર તરેહનાં છે અને બધા અધ્યયન સાહિત્યનું નિર્માણ કરવાની અને પ્રત્યેક છ માસિક સત્રની શરૂઆત પહેલાં અધ્યયનકેન્દ્રોને તે બધી સામગ્રી પહોંચાડવાની જવાબદારી યુનિવર્સિટીની છે. અધ્યેતાઓને આ સામગ્રી સ્થાનિક કેન્દ્રો પહોંચાડે છે. એ જ પ્રમાણે મુખ્ય મથકે આવેલા માધ્યમ કેન્દ્રો (Media centres) દશ્ય-શ્રાવ્ય કેસેટો તૈયાર કરે છે અને દૂરસ્થ અધ્યેતાઓના ઉપયોગ માટે તે અધ્યયનકેન્દ્રોને પહોંચાડે છે.

પ્રવેશની પ્રક્રિયા વિકેન્દ્રિત છે. બધા જ પ્રવેશ સ્થાનિક કેન્દ્રો આપે છે. પ્રવેશ માટે અધ્યેતાઓને મુખ્ય કેન્દ્ર સુધી લાંબી દોડપામ કરવી પડતી નથી. એ જ પ્રમાણે નવા અધ્યેતાઓ માટેના અભિમુખ કાર્યક્રમો પણ સ્થાનિક કેન્દ્રો પર ચાલે છે.

મુખ્ય મથક અને સ્થાનિક અભ્યાસકેન્દ્રોને જોડતી યુનિવર્સિટીની સંગઠનાત્મક કડી પ્રારંભથી અંત ટોચથી તળિયા સુધી દરજ્જા પ્રમાણેની છે. સંગઠનની પ્રત્યેક કક્ષાની કડી તેની વરિષ્ઠ કક્ષા સુધી સંકલન અધિકારી દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવે છે. પ્રાદેશિક કેન્દ્રોના બંધારણીય યુનિવર્સિટી સાથેના સંબંધો ઊભા કરવા માટે સંકલન અધિકારી અને સ્થાનિક કેન્દ્રોની સુવિધાને સમાવી લેવા માટે પ્રત્યાયન અધિકારીની જગ્યા ઊભી કરવી જરૂરી છે. તેથી યુનિવર્સિટીના મુખ્ય સંગઠનાત્મક માળખાને ચાર વિભાગમાં વહેંચી શકાય જેવા કે : મુખ્ય મથક, પ્રાદેશિક કેન્દ્રો, સ્થાનિક અભ્યાસકેન્દ્રો અને સ્થાપક મંડળ. સ્થાનિક કેન્દ્રોની સ્થાપના, સ્થાપક મંડળની યાદી તૈયાર થાય છે. જુઓ આકૃતિ 2.1.

સ્થાપક મંડળમાં દેશના બધા માંધાતાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે જેવાં કે ગવર્નર, મેયર, શિક્ષણ નિયામક અને ટ્રસ્ટીઓ. આ સભ્યો અને યુનિવર્સિટીના આંતરવ્યવહારને પરિણામે સ્થાનિક અધ્યયનકેન્દ્રો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે (Parvin, 1995). મુખ્ય મથકની મહત્ત્વની જવાબદારી સામાન્ય નીતિનિયમો ઘડવાની છે.

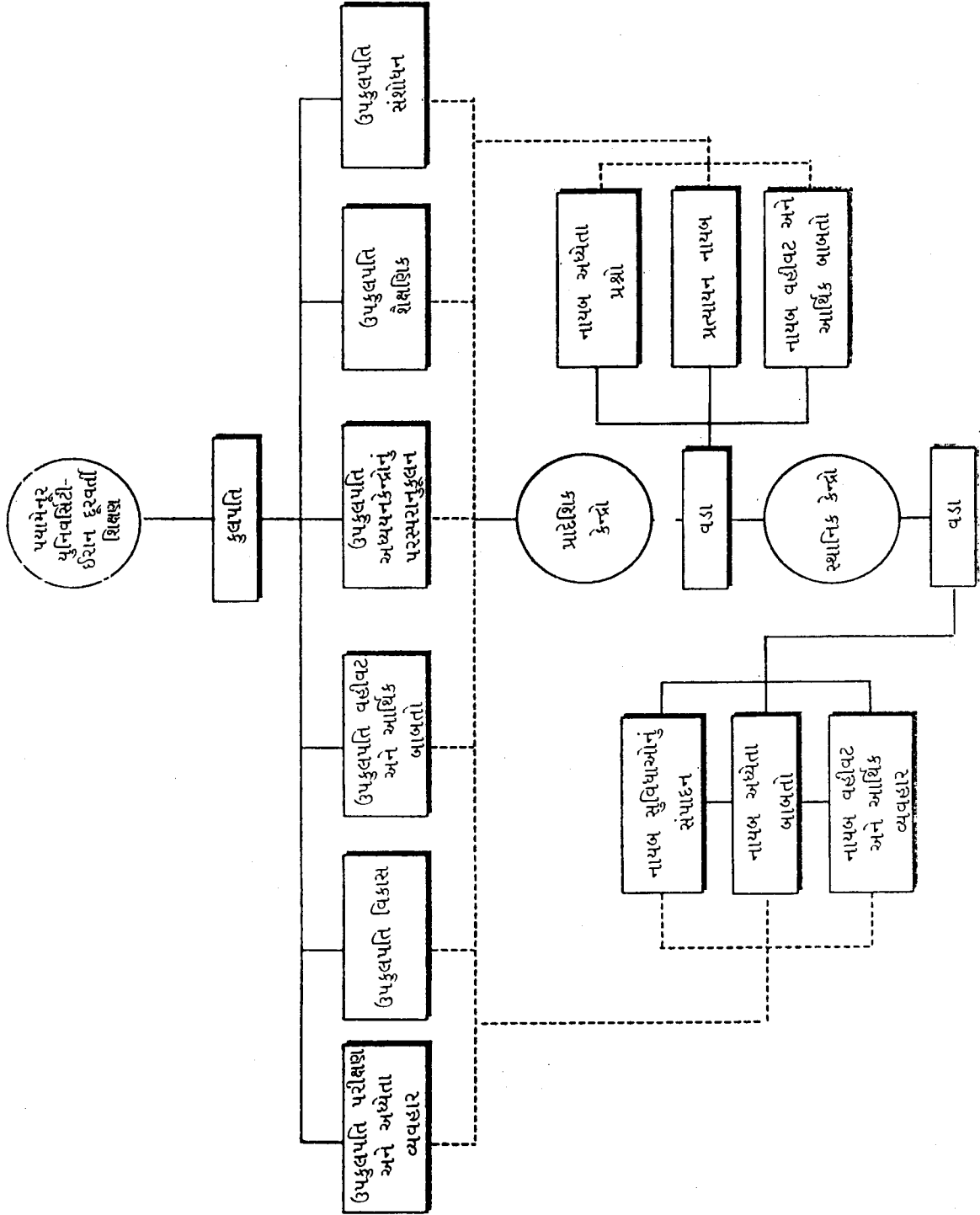
અભ્યાસક્રમ આયોજન, અધ્યયન સાહિત્યનું નિર્માણ અને વિકાસ, માનવશક્તિની નિમણૂકો, અંદાજપત્ર તૈયાર કરવું, પરીક્ષણ અને મૂલ્યાંકન અને આયોજન આ બધું યુનિવર્સિટીના મુખ્ય મથક ઉપર થાય છે.

અધ્યયનકેન્દ્રો અને મુખ્ય કેન્દ્રો વચ્ચેનો સીધો પ્રતિચાર ઘટાડવા માટે અને સમતુલા જાળવવા માટે અને અધ્યયનકેન્દ્રો અને તેમના પ્રદેશો વચ્ચેના સંકલનમાં સુધારો કરવા માટે પ્રાદેશિક કેન્દ્રો સ્થાપવામાં આવ્યાં હતાં. આને કારણે મુખ્ય મથકો પાયાના પ્રશ્નો પર વધારે સમય આપી શકે છે.

પયામે નૂર યુનિવર્સિટીએ 1987માં 27 સ્થાનિક અધ્યયનકેન્દ્રોના માળખાંથી તેની કામગીરી શરૂ કરી. પાછળથી સ્થાનિક કેન્દ્રોને પ્રાદેશિક કેન્દ્રોના વિસ્તારમાં મૂકીને 10 પ્રાદેશિક કેન્દ્રો શરૂ કર્યાં. સ્થાનિક કેન્દ્રો 1990માં 43, '93માં 83 અને '96માં 125 થયાં (ICDL, 1996, NIME 1994).

પ્રાદેશિક કેન્દ્રોની કામગીરી

- સ્થાનિક કેન્દ્રોમાં શિક્ષણ, સંશોધન, વહીવટ, નાણાં વગેરેનું નીતિનિયમો પ્રમાણે પાલન કરવું / કરાવવું.
- સ્થાનિક વહીવટકારોની સભા ભરવી તેમાં શિક્ષણ, સંશોધન, સંસ્કૃતિ, રચનાત્મક કાર્ય, વહીવટ અને નાણાં વગેરેને લાગતું-વળગતું હોય તેવી સમસ્યાઓનો ઉકેલ લાવવો અને ચર્ચા-વિચારણા કરવી અને તે અંગેની દરખાસ્ત રજૂ કરવી.
- વિશેષ સમિતિનાં પ્રાદેશિક કેન્દ્રો તરફથી આવેલ લેખો, પુસ્તિકાઓ અને સાહિત્યનું પરીક્ષણ કરવું અને મુખ્ય મથક પર આવેલી જે-તે વિદ્યાશાખાને તે મોકલવું.
- કેન્દ્રો પરના શૈક્ષણિક કર્મચારીઓ દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલા પરીક્ષણ સાહિત્યને મંજૂર કરવું અને મુખ્ય મથક પર આવેલી જે-તે વિદ્યાશાખાને તે સુપરત કરવું.
- સ્થાનિક કેન્દ્રોના શિક્ષકોની રજાઓ અને શિષ્યવૃત્તિઓનો અભ્યાસ કરવો અને તે અંગે સલાહ આપવી અને શાં પગલાં લેવામાં આવ્યાં છે તેની વીગત ઉપકુલપતિના સંશોધન કાર્યાલયને પૂરી પાડવી.

આકૃતિ 2.1 : પયામેનૂર યુનિવર્સિટીના અધ્યયનકેન્દ્રોનાં વહીવટી સંગઠનો સાથે તેમના સંબંધ

- પ્રાદેશિક કેન્દ્રોની આવશ્યકતા અનુસાર યુનિવર્સિટીના તત્કાલીન નીતિનિયમોને આધીન કેન્દ્રના શૈક્ષણિક કર્મચારીઓને પ્રાદેશિક કેન્દ્રોમાં સમાવ્યા.
- જે-તે સંસ્થાના સંશોધકો, સ્કોલરો અને અध्येતાઓને સંશોધનના હેતુ સિદ્ધ કરવાના આશયથી પ્રોત્સાહિત કરવા અને જે-તે ક્ષેત્રના સંશોધન અધિકારીના કાર્યાલય સાથે તેમને સાંકળવા.
- મુખ્ય મથકેથી આવેલા અભ્યાસ સાહિત્ય, અભ્યાસ ઉપકરણો અને પ્રયોગશાળાનાં સાધનોની વહેંચણી કરવી.
- મુખ્ય મથકના સહયોગથી બાંધકામ, વિકાસ અને મકાન મરામત નિભાવણી પર દેખરેખ અને નિયંત્રણ રાખવું (Askarian Abyaneh and Yazdaniard, 1995).

સ્થાનિક અધ્યયનકેન્દ્રોનાં કાર્યો

- કેન્દ્ર પર શિક્ષણ, સંશોધન, અध्येતાઓ, સંસ્કૃતિ વિકાસ, વહીવટ અને નાણાંના આયોજનનું અમલીકરણ કરવું.
- સંશોધન વિભાગના ઉપકુલપતિની ઓફિસના સહયોગથી કેન્દ્રના સંશોધક, સ્કોલર અને અध्येતાઓને તેમના સંશોધન હેતુસિદ્ધ કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવા.
- યુનિવર્સિટીના કુલપતિ અને ઉપકુલપતિના નિરીક્ષણ હેઠળ સામાન્ય નીતિનિયમો અને શૈક્ષણિક રીતે માન્ય એવા નિયમોનું પાલન કરવું / કરાવવું.
- શૈક્ષણિક અને બિનશૈક્ષણિક કાર્યક્રમો વચ્ચે સંકલન સાધવું.
- શિક્ષણ સંશોધન, અध्येતા-વિકાસ, વહીવટ વગેરેને લગતા કેન્દ્રના પ્રશ્નોનાં નિરાકરણ માટે કેન્દ્રની એક સમિતિની રચના કરવી.
- જે-તે પ્રાદેશિક કેન્દ્રોના સતત સંપર્કમાં રહેવું અને પ્રદેશની સમિતિની સભામાં ભાગ લેવો.
- સમાજ અને વિવિધ સંસ્થાઓના સાથ અને સહયોગ મળી રહે એ અર્થે તેમની સાથે વ્યવહાર રાખવો.
- અध्येતાઓની નોંધણી કરવી, પરીક્ષાઓનું સંચાલન કરવું અને અध्येતાઓના પ્રગતિ અહેવાલ રાખવા.
- પ્રાદેશિક કેન્દ્રોના સહકારની સ્થાનિક કેન્દ્રોની પ્રવેશ ક્ષમતા નક્કી કરવી. (Askarian Abyaneh and Yazdanifard, 1995).

સ્થાનિક કેન્દ્રો પર નિયમિત વર્ગશિક્ષણ માટેના કાયમી કર્મચારીઓ કોઈ પણ રીતે પૂરતા નથી. આથી દરેક પ્રદેશમાં આવેલી પરંપરાગત યુનિવર્સિટીઓના શૈક્ષણિક કર્મચારીઓને નીમવા પડે છે. સામૂહિક શિક્ષણ વર્ગો સપ્તાહને અંતે અથવા રજાઓના દિવસે યોજાય છે. પ્રયોગશાળા પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રાયોગિક કાર્ય સ્થાનિક કેન્દ્રો પર ચાલે છે. પરંપરાગત યુનિવર્સિટીઓ પયામે નૂર યુનિવર્સિટીનાં સ્થાનિક કેન્દ્રોને પ્રાયોગિક કાર્ય ગોઠવવા મદદરૂપ થવા બંધાયેલી છે. તેથી પયામે નૂર યુનિવર્સિટી પરંપરાગત યુનિવર્સિટીઓની આ સુવિધાનો ઉપયોગ કરે છે. શિક્ષણ માટેની બેઠકોની સંખ્યા વિષય પ્રમાણે બદલાતી રહે છે. સામાન્ય રીતે અध्येતાની શિક્ષણ વર્ગમાં હાજરી ફરજિયાત છે.

કેટલાંક સ્થાનિક કેન્દ્રોમાં દૃશ્ય-શ્રાવ્ય સુવિધા ઉપલબ્ધ છે. પયામે નૂર યુનિવર્સિટીનું વલણ સમૂહ શિક્ષણ બંધ કરવા તરફનું છે. પયામે નૂર યુનિવર્સિટીના અध्येતાઓને 499 પૂર્ણકાલીન, 3165 અંશકાલીન અને 1670 બીજા પૂર્ણકાલીન શૈક્ષણિક કર્મચારીઓનો લાભ મળે છે (ICDL, 1996).

2.4 ઓપન યુનિવર્સિટી ઓફ શ્રીલંકા (OUSL) : શ્રીલંકાની મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય

1980માં સ્થપાયેલા ઓપન યુનિવર્સિટી ઓફ શ્રીલંકા (OUSL) - શ્રીલંકાની મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય દક્ષિણ એશિયાની બીજી જૂનામાં જૂની મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય છે. દૂરવર્તી શિક્ષણના કાર્યક્રમો આપતી શ્રીલંકાની આ એક જ યુનિવર્સિટી છે.

2.4.1 રાષ્ટ્રનું શબ્દચિત્ર

શ્રીલંકા ભારતીય દ્વિપકલ્પના અગ્નિ ખૂણામાં આવેલો હિંદ મહાસાગરનો એક ટાપુ છે. શ્રીલંકા આકારનો આ ટાપુ 25332 ચો. માઈલ અથવા 65610 ચો. કિ. મીટરમાં પથરાયેલો 272 માઈલ લાંબો અને 140 માઈલ પહોળો ટાપુ છે એનું અર્થતંત્ર એના વિવિધ પાકોની નિકાસ પર આધારિત છે. શ્રીલંકાની વસ્તી 17.9 મિલિયન અને તેનો વાર્ષિક વૃદ્ધિ દર 1.5 % છે. (70-95). શ્રીલંકા તેના 90.2 % વયસ્ક સાક્ષરતા આંક સાથે સુવિકસિત દેશ છે (UNDP, 98). શ્રીલંકા સરકાર તેના GNPના 3.1 % (1996) અને તેના કુલ સરકારી ખર્ચના 8.1 % (93-95) શિક્ષણ પાછળ ખર્ચે છે.

તેનું પ્રત્યાયન માળખું પણ સુવિકસિત છે. 1000 વ્યક્તિએ 206 રેડિયો, 66 ટીવી, 11 ટેલિફોન, 2.9. સેલ્યુલર ફોન અને 1.1. પર્સનલ કમ્પ્યુટર છે (1995) (UNDP, 1998)

2.4.2 મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની ઉપપત્તિનો તર્કસંગત આધાર

કાબુ બહારનાં કારણોસર જેઓ તેમનો અભ્યાસ ચાલુ રાખી શક્યા નથી એવા લોકોના લાભાર્થે શ્રીલંકાની સરકારે મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના કરી. યુનેસ્કોના સહયોગથી યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશને આયોજેલી રાષ્ટ્રીય કાર્યશાળામાં જે ભલામણો થઈ તેમાંની કેટલીક આ પ્રમાણે હતી : પરંપરાગત યુનિવર્સિટીમાં ચાલતા કાર્યક્રમોને લક્ષમાં રાખીને મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયે એવા કાર્યક્રમને તૈયાર કરવા જોઈએ, જે શક્ય હોય ત્યાં સુધી સમાજની માંગ અને વહીવટી જરૂરિયાતને પહોંચી વળે, તેનું ધોરણ જાળવી રાખે અને જ્યાં શૈક્ષણિક કર્મચારીઓ સરળતાથી ઉપલબ્ધ હોય.

આમ, પાયાની લાયકાતવાળા અને 18 વર્ષની ઉપરના બધાને માટે શિક્ષણની તકો વિસ્તારવાના આશયથી યુનિવર્સિટીના 1978ના નિયમ ક્રમાંક 16થી અને શ્રીલંકા મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયના 1989ના વટહુકમ ક્રમાંક 1 થી અને એક્સટર્નલ સાયન્સ એજન્સી (ESA) અને શ્રીલંકા ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ડિસ્ટન્સ એજ્યુકેશન (SLIDE)ને તેનાં માળખાંમાં સમાવી લઈને શ્રીલંકા મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના કરવામાં આવી. શ્રીલંકા મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના કરવામાં આવી. શ્રીલંકા મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયે તેની કામગીરી 1980માં શરૂ કરી.

2.4.3 શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને અધ્યેતાનોંધણી

ઓપન યુનિવર્સિટી ઓફ શ્રીલંકાની ત્રણ વિદ્યાશાખાઓ છે : સમાજ વિજ્ઞાન, પ્રકૃતિ વિજ્ઞાન, ઇજનેરી અને તકનીકી. યુનિવર્સિટી કમ્પ્યુટર સાક્ષરતાથી તે અનુસ્નાતક કાર્યક્રમો સુધીના શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો પ્રસ્તુત કરે છે. ઔપચારિક શિક્ષણમાં ન આવતા હોય એવા અધ્યેતા કાર્યક્રમ અને સામાજિક શિક્ષણના કાર્યક્રમો પણ તે પ્રસ્તુત કરે છે. 1991માં યુનિવર્સિટીએ 16 કાર્યક્રમો પ્રસ્તુત કર્યા હતા તે વધીને 1999માં 38 થયા છે (OUSL, 1999) 18 વર્ષની કોઈ પણ વ્યક્તિ મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયમાં તેનું નામ નોંધાવી શકે છે. કોઈ ખાસ પ્રવેશ લાયકાત જરૂરી નથી, પરંતુ ઉમેદવારે GCE (O/L) પરીક્ષાના 6 વિષયોમાંથી ઉત્તીર્ણ થવું જરૂરી છે, જેમણે નિયત કરેલ સંબંધિત લાયકાત મેળવી હોય તેમને માટે પરીક્ષા લેવાય છે.

અધ્યેતાનોંધણી 2360 (82)થી 17261 (99) સુધી વધી છે. (OUSL, 1999) શ્રીલંકાની 1/3 યુનિવર્સિટીના અધ્યેતાઓની સંખ્યા કરતાં પણ વધારે શ્રીલંકા મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય પહોંચી વળે છે. લગભગ 85 % અધ્યેતાઓ નોકરીયાત છે અને તેમાં 45 % મહિલાઓ છે.

2.4.4 શિક્ષણ પદ્ધતિ (Instructional System)

શ્રીલંકા મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાનિક પરિસ્થિતિને અનુકૂળ એવો સમૂહ માધ્યમનો એકીકૃત અભિગમ અપનાવે છે. અભ્યાસસામગ્રીમાં મુદ્રિત સાહિત્ય મોટો ભાગ ભજવે છે. અધ્યેતા તેના અભ્યાસ સમયના 55 %થી 70 % મુદ્રિત સાહિત્ય માટે વાપરે એ અપેક્ષિત છે. બીજું અગત્યનું માધ્યમ છે : પ્રત્યક્ સંપર્ક, જે અભ્યાસક્રમની વિશિષ્ટ જરૂરિયાતને આધારે શાળામાં અથવા નિદર્શન દ્વારા કે પ્રાયોગિક રીતે અપાય છે. લગભગ 15 % સમય આને ફાળવવો અપેક્ષિત છે. દૃશ્ય-શ્રાવ્ય કાર્યક્રમો એ અભ્યાસ સામગ્રીનો અંતર્ગત ભાગ છે. આ દૃશ્ય શ્રાવ્ય કાર્યક્રમોમાંથી પસંદગીના કાર્યક્રમો “શ્રીલંકા રૂપવાહિની

કોર્પોરેશન” (SLRC) અને “શ્રીલંકા બ્રોડકાસ્ટિંગ કોર્પોરેશન” (SLBC) દ્વારા પ્રસારિત કરવામાં આવે છે.

અભ્યાસકેન્દ્રો સાથે જોડાયેલા પૂર્ણકાલીન શિક્ષકો પાસેથી અધ્યેતાને વ્યક્તિગત માર્ગદર્શન અને શૈક્ષણિક સહાય મળી રહે છે. સતત મૂલ્યાંકનમાં સ્વાધ્યાય મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. કેન્દ્ર પર અપાતી સહાયક સેવામાં પુસ્તકાલય સુવિધાઓ અને વ્યક્તિગત માર્ગદર્શનનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

2.4.5 સહાયક સેવા માળખું સહાયક સેવા

સલાહસૂચન, નોંધણી, અભ્યાસક્રમ સાહિત્યનું વિતરણ, પ્રત્યક્ષ સંપર્ક બેઠકો, પરીક્ષા, અધ્યેતાઓને મળવા માટેની જગ્યા – આ બધાને માટે આખા શ્રીલંકામાં ચાર પ્રાદેશિક કેન્દ્રો અને ઓછી અધ્યયનકેન્દ્રોનું માળખું ઊભું કરવામાં આવ્યું છે. પ્રાદેશિક કેન્દ્રો અને અધ્યયનકેન્દ્રોમાં પૂર્ણકાલીન કર્મચારીઓ છે અને તેઓ અધ્યેતાની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા સતત કાર્યરત રહે છે. અધ્યેતા સહાયક સેવાના મુખ્ય ઉદ્દેશ્યો આ પ્રમાણે છે :

- પ્રાદેશિક કેન્દ્રો અને અધ્યયન કેન્દ્રો શૈક્ષણિક અને બિનશૈક્ષણિક બંને પ્રવૃત્તિઓ માટે સુવિધા પૂરી પાડે છે. પ્રયોગશાળા અને કાર્યશાળાની સુવિધા પસંદગીના કેટલાંક અધ્યયનકેન્દ્રો પર ઉપલબ્ધ છે. જેણે વિજ્ઞાન અને તકનીકીના અભ્યાસક્રમો લીધા છે એવા અધ્યેતાઓને નિદર્શન જોવાની અને પ્રયોગિકકાર્ય કરવાની તક મળી રહે છે.
- અધ્યેતાઓ સ્વતંત્ર રીતે અભ્યાસ કરી શકે એ માટે ઘેર બેઠાં અભ્યાસ કરી શકાય એવું સાહિત્ય વિકસાવવામાં આવ્યું છે. છતાં પ્રાદેશિક કેન્દ્રો પર વ્યક્તિગત શિક્ષણ અને સલાહ ઉપલબ્ધ છે. મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય દૂરવર્તી શિક્ષણને અનુકૂળ આવે એવી દિવસની શાળાઓ, ચર્ચાજૂથો ચલાવે છે. સ્વાધ્યાય દરમિયાન અધ્યેતાને જે કંઈ સમસ્યાઓ હોય તેની ચર્ચા બેઠકમાં કરી શકાય છે અને ઉપલબ્ધ શૈક્ષણિક કર્મચારી તેનો ઉકેલ લાવવા પ્રયત્ન કરે છે. અઠવાડિયાના કોઈ પણ દિવસે કામના કલાકો દરમિયાન મુખ્ય મથકે યુનિવર્સિટી શિક્ષક ઉપલબ્ધ હોય છે. અને અધ્યેતાને જરૂર પડે ત્યારે તેમનો સંપર્ક ત્યાં સાધી શકે છે. એ જ પ્રમાણે કેન્દ્રીય મુખ્ય શૈક્ષણિક કર્મચારીઓ પણ અધ્યયનકેન્દ્રો અને પ્રાદેશિક કેન્દ્રોની સમયાંતરે મુલાકાત લે છે, અધ્યેતાઓને મળે છે. આમ શૈક્ષણિક કર્મચારીઓ (મુખ્ય મથકના) અને પ્રાદેશિક કર્મચારીઓ બંને સલાહકાર તરીકેની કામગીરી પણ બજાવે છે.
- કોલંબોના મુખ્ય કેન્દ્ર પર આવેલા મુખ્ય પુસ્તકાલય ઉપરાંત બધાં જ પ્રાદેશિક કેન્દ્રો અને અધ્યયનકેન્દ્રો પર બીજાં નાનાં પુસ્તકાલયો અને વાંચનાલયો ઉપલબ્ધ છે. મુખ્ય પુસ્તકાલય અઠવાડિયાના બધા જ દિવસોએ સવારના 8.30થી સાંજના 7.30 સુધી ખુલ્લાં રહે છે. સ્રોત ઓછા છે. તેથી પુસ્તકાલય સંદર્ભ હેતુ માટે જ છે. મુખ્ય મથકના મુખ્ય પુસ્તકાલયમાં ઉપસ્નાતક અધ્યેતાઓને પુસ્તકો ઘેર લઈ જવા માટે આપવાની સગવડ છે. વધારામાં દૂરવર્તી શિક્ષણના અધ્યેતાઓને પુસ્તકાલય સુવિધા પૂરી પાડવામાં મુખ્ય શહેરોમાં આપેલાં પુસ્તકાલયો મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયને સહકાર આપે છે (Jayasuriya, 1993).
- બીજી અધ્યેતા સહાયક સેવા છે માસિક અધ્યેતા માહિતી પદ્ધતિ. મહિનાના પહેલા અઠવાડિયે નોંધાયેલા બધા અધ્યેતાઓને મુદ્રિત સમાચાર પત્રિકાઓ મોકલવામાં આવે છે. સમાચાર પત્રિકાઓ દ્વારા અધ્યેતાઓને શૈક્ષણિક અને બિનશૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ, પરીક્ષા અને દિન-શાળાનું સમયપત્રક વગેરે અંગે માહિતી આપવામાં આવે છે. અંદાજે 70 % અધ્યેતાઓ મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયમાં ચાલતી પ્રવૃત્તિઓ અંગેની માહિતી આ સમાચાર પત્રિકામાંથી મેળવે છે. યુનિવર્સિટી અને અધ્યેતાની વચ્ચે પ્રત્યાયનમાં ઊભી થતી મુશ્કેલી અટકાવવામાં એ મદદરૂપ બને છે.

પ્રાદેશિક કેન્દ્રો અને અધ્યયનકેન્દ્રોની બિનશૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિ આ પ્રમાણે છે : આ કેન્દ્રો પર ચાલતી પ્રવૃત્તિઓમાં દૂરના વિસ્તારમાંથી હાજરી આપવા આવતા અધ્યેતાઓને માટે કોલંબોમાં અને બીજાં પ્રાદેશિક કેન્દ્રો પર ટૂંકા ગાળા માટે હોસ્ટેલમાં રહેવાની સગવડ પૂરી પાડવામાં આવે છે. પ્રાદેશિક કેન્દ્રો પર નાસ્તાગૃહોની પણ વ્યવસ્થા હોય છે. ઓછા ભાવે ફોટોકોપીની સુવિધા પૂરી પાડવામાં આવે છે. લાયકાતવાળા ડોક્ટરો જે મુખ્ય મથકે અઠવાડિયાના બે કે ત્રણ દિવસ માટે ઉપલબ્ધ હોય તેમના દ્વારા અધ્યેતાઓને મર્યાદિત દાક્તરી સુવિધા પણ પૂરી પાડવામાં આવે છે. બી.એસ.સી., એલ.એલ.બી. અને તકનીકી ડિપ્લોમા કાર્યક્રમોના અધ્યેતાઓને મર્યાદિત સંખ્યામાં

શિષ્યવૃત્તિ પણ ઉપલબ્ધ છે. શિષ્યવૃત્તિ માટે અધ્યેતાની પસંદગી તેમની કામગીરી અને તેમની જરૂરિયાત પર આધારિત રહે છે. અધ્યેતાને આપવામાં આવતી શિષ્યવૃત્તિની રકમ તેની એક વર્ષની શિક્ષણ ફીના 60 % જેટલી થાય છે. શિષ્યવૃત્તિની રકમ મેળવી લેવામાં આવે છે. ઉપરાંત અધ્યેતા શિક્ષણ ફીની 1 % રકમ શિષ્યવૃત્તિ ફંડમાં નાખવામાં આવે છે. (Jayasuriya, 1993)

શ્રીલંકાની મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયના મુખ્ય મથકે, પ્રાદેશિક કેન્દ્રો પર અને અધ્યયનકેન્દ્રો પર 164 પૂર્ણકાલીન અને 516 અંશકાલીન શૈક્ષણિક કર્મચારીઓ રોકવામાં આવે છે.

2.5 સારાંશ

આ એકમમાં જુદાં જુદાં સામાજિક-આર્થિક Set-up ક્ષેત્રોમાં કામ કરતાં, જુદાં જુદાં એશિયન દેશોમાં કામ કરતાં ત્રણ મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયોમાં અપાતી અધ્યેતા સહાયક સહાયક સેવા સેવાની ચર્ચા કરી. દરેક દેશ તેનો ઉચ્ચ શૈક્ષણિક મંજિલ અને મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયના આદેશ અંગે ટૂંકાણમાં સંબંધિત માહિતી આપવામાં આવી. દૂરવર્તી અધ્યેતાઓને કેવા પ્રકારની કઈ રીતે સહાયક સેવા આપવામાં આવે છે તે અંગે તમે યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં સમજી શકો તે આશયથી યુનિવર્સિટીના શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો, યુનિવર્સિટીએ અપનાવેલી શિક્ષણ-વ્યવસ્થા અને અધ્યેતાનોંધણીની વિગતો અંગે વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

પ્રવૃત્તિ

આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમને જાણવા મળ્યું હશે કે રાષ્ટ્રનું કદ જ નહિ પરંતુ તેની આર્થિક પરિસ્થિતિ પણ યુનિવર્સિટી દ્વારા અધ્યેતા સહાયક સેવાઓ ઊભી કરવામાં અને તેનો વિકાસ કરવામાં બહુ મોટો ભાગ ભજવે છે. એશિયાના જુદાં જુદાં ભાગમાં આવેલાં આ ત્રણ મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયના ઉદ્દેશ્યો અને તર્કસંગત આધારમાં રહેલા તફાવતોને તમે નોંધ્યા ? તમારો ઉત્તર કારણોસર આપો.

એકમ ૩ : વિકાસોન્મુખ રાષ્ટ્રોનો વ્યક્તિ અભ્યાસ : ચીન, હોંગકોંગ (ચીન), થાઈલેન્ડ

રૂપરેખા

- 3.0 ઉદ્દેશો
- 3.1 પ્રસ્તાવના
- 3.2 સેન્ટ્રલ રેડિયો એન્ડ ટેલિવિઝન યુનિવર્સિટી (CRTVU) : ચીન
  - 3.2.1 રાષ્ટ્રનું શબ્દચિત્ર
  - 3.3.3 મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની ઉત્પત્તિનો તર્કસંગત આધાર
  - 3.3.3 શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને અધ્યેતાનોંધણી
  - 3.3.4 શિક્ષણ પદ્ધતિ
  - 3.3.5 સહાયક સેવા માળખું
- 3.3 ઓપન યુનિવર્સિટી ઓફ હોંગકોંગ (OUHK) : હોંગકોંગ
  - 3.3.1 રાષ્ટ્રનું શબ્દચિત્ર
  - 3.3.3 મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની ઉત્પત્તિનો તર્કસંગત આધાર
  - 3.3.3 શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને અધ્યેતાનોંધણી
  - 3.3.4 શિક્ષણ પદ્ધતિ
  - 3.3.5 સહાયક સેવા માળખું
- 3.4 સુખોદાઈ થમ્મથીરટ ઓપન યુનિવર્સિટી (STOU) : થાઈલેન્ડ
  - 3.4.1 રાષ્ટ્રનું શબ્દચિત્ર
  - 3.4.3 મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની ઉત્પત્તિનો તર્કસંગત આધાર
  - 3.4.3 શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને અધ્યેતાનોંધણી
  - 3.4.4 શિક્ષણ પદ્ધતિ
  - 3.4.5 સહાયક સેવા માળખું
- 3.5 સારાંશ

3.0 ઉદ્દેશો

આ એકમમાં ત્રણ વિકાસોન્મુખ રાષ્ટ્રો — ચીન, થાઈલેન્ડ અને હોંગકોંગ (ચીનનો ભાગ) — નાં ત્રણ મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયો દ્વારા અધ્યેતાને પૂરી પડાતી સહાયક સેવાની ચર્ચા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ એકમના અંતે તમે રાષ્ટ્રનું શબ્દચિત્ર અને આ મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયો કઈ મુશ્કેલીઓનો સામનો કરીને અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે, તે અંગેની ઉપયોગી જાણકારી મેળવી લેશો. આ ઉપરાંત તમે —

- આ વિશ્વવિદ્યાલયો કઈ જાતના શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો પ્રયોજે છે, તેની સૂચિ કરી શકશો.
- અધ્યેતાનોંધણી અંગે તમે પરિચિત થઈ શકશો.
- તેમની શૈક્ષણિક-વ્યવસ્થાને વર્ણવી શકશો, અને
- અધ્યેતાને સહાય આપવા સહાયક માટેની તેમની જોગવાઈ અંગે વર્ણન કરી શકશો.

3.1 પ્રસ્તાવના

આ એકમમાં પૂર્વ એશિયન પ્રદેશના ત્રણ વિકાસોન્મુખ દેશો - ચીન, હોંગકોંગ (ચીનનો ભાગ) અને થાઈલેન્ડનાં મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયોનો અભ્યાસ આવરી લેવામાં આવ્યો છે. પૂર્વ એશિયન પ્રદેશનાં ઘણાં રાજ્યો સુવિકસિત છે, અને માનવવિકાસની કક્ષામાં ઊંચા છે જેવાં કે હોંગકોંગ સિંગાપોર, કોરિયા, બ્રુનેઈ, દારુસલામ, થાઈલેન્ડ અને મલેશિયા (UNDP, 1998). મોટા ભાગના પૂર્વ એશિયન દેશો તકનીકી પરિપક્વતાના તબક્કે પ્રવેશ્યાં છે. અલબત્ત, તે વિશ્વના તકનીકી ક્ષેત્રે વિકસિત દેશોમાંના

એક એવા જાપાનની સાથે સ્પર્ધા કરી શકે એમ નથી. દક્ષિણ એશિયા અને પશ્ચિમ એશિયાની સરખામણીમાં પૂર્વ એશિયામાં સાક્ષરતાનું પ્રમાણ વધારે છે. જાપાનમાં અશિક્ષિત કોઈ છે જ નહિ. નિર્દેશ કરવો હોય તો ઉદાહરણ તરીકે રિપબ્લિક ઓફ કોરિયામાં માત્ર 2 % થાઈલેન્ડમાં 7 % અને હોંગકોંગમાં 7.8 % અશિક્ષિતો છે.

હવે આપણે પૂર્વ એશિયન પ્રદેશના ત્રણ મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયનો વસ્તુગત અભ્યાસ જોઈશું.

3.2 સેન્ટ્રલ રેડિયો અને ટેલિવિઝન યુનિવર્સિટી (CRTVU) : ચીન

ચીનની સેન્ટ્રલ રેડિયો અને ટેલિવિઝન યુનિવર્સિટી એક જ પ્રથાવાળી એક માત્ર યુનિવર્સિટી છે, જે પ્રોવિન્શિયલ રેડિયો એન્ડ ટેલિવિઝન યુનિવર્સિટીની સાથે સાથે વિશ્વમાં મોટામાં મોટું મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય છે.

3.2.1 રાષ્ટ્રનું શબ્દચિત્ર

ચીન દુનિયામાં સૌથી વધારે વસ્તી ધરાવતો દુનિયાનો મોટામાં મોટો વિકાસોન્મુખ દેશ છે. એના વિસ્તારની દૃષ્ટિએ એ દુનિયાનો ત્રીજા નંબરનો સૌથી વધુ વસતી ધરાવતો દેશ છે. તેનો વિસ્તાર 3706560 ચો.માઈલ અથવા 9600000 ચો.કિ.મી. છે. તેની વસ્તી 1.2. બિલિયન (95) છે અને તેનો વાર્ષિક વસ્તીવૃદ્ધિ દર 1.6 % છે. (70-95) (UNDP, 1998). તેનો વયસ્ક સાક્ષરતા દર 81.5 % છે. ('95). GNPના 23 % અને કુલ સરકારી ખર્ચના 12.2 % શિક્ષણ પાછળ ખર્ચે છે. ('93-'97) (UNDP, 1998). સેટેલાઈટ દ્વારા આકાશવાણી અને દૂરદર્શન પ્રસારણ, દૂરભાષ અને દૂરભાષ પ્રત્યાયન, સમગ્ર રાષ્ટ્રને આવરી લેતી ટપાલ સેવા વગેરે માટેનું પીપલ્સ રિપબ્લિક ઓફ ચાઈનાનું પ્રત્યાયન આંતરકલેવર ખૂબ સુવ્યવસ્થિત અને સુવિકસિત છે.

ચીનમાં 1000 વ્યક્તિએ 185 રેડિયો, 247 ટી.વી., 34 ટેલિફોન લાઈન, 3 સેલ્યુલર ફોન અને 2.1 કમ્પ્યુટર છે (1995) (UNDP 1998).

3.2.2 મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની ઉત્પત્તિનો તર્કસંગત આધાર

1970ના અંત ભાગમાં સાંસ્કૃતિક ચળવળના અંતે જ્યારે ઉચ્ચ શિક્ષણ માટેની માગ ઊઠી ત્યારે રાષ્ટ્રીય કાર્યસૂચિમાં ચીનમાં સામૂહિક ઉચ્ચ શિક્ષણની કોઈ પદ્ધતિ વિકસાવવાની જરૂરિયાત છે, તેનો સૌપ્રથમવાર સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો. લાયક માનવશક્તિ અને પરંપરાગત યુનિવર્સિટી વયસ્ક શિક્ષણ માટેની માગ પૂરી કરવા અસમર્થ હતી ત્યારે ટેલિવિઝન યુનિવર્સિટીઓ 1979માં (1979) સ્થાપવામાં આવી.

અર્થતંત્રને સુદૃઢ બનાવવા તરફ અને શૈક્ષણિક વિકાસ તરફની નીતિ, જન્મદર ઘટાડવાની ચળવળ ચાલુ હતી ત્યારે પણ 10 વર્ષની સાંસ્કૃતિક ચળવળ દરમિયાન એકદમ વસ્તી વિસ્ફોટ થયો. આ અને આવાં કારણો સેન્ટ્રલ રેડિયો અને ટેલિવિઝન યુનિવર્સિટીની (CRTVU) સ્થાપના માટેનાં કેટલાંક મહત્વનાં પરિબળો હતાં. સાંસ્કૃતિક ચળવળ દરમિયાન જેઓ ઉચ્ચ શિક્ષણથી વંચિત રહ્યા તેમની શૈક્ષણિક જરૂરિયાત પૂરી પાડવા માટે 1970ના ઉત્તરાર્ધની 1980ના પૂર્વાર્ધ દરમિયાન ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે રાષ્ટ્રીય સામૂહિક માગ પ્રબળ બની.

આમ, 1979થી 1988 દરમિયાન સેન્ટ્રલ રેડિયો એન્ડ ટેલિવિઝન યુનિવર્સિટીનો ખૂબ ઝડપી વિકાસ થયો. સમગ્ર ચીનમાં 1985 સુધીમાં તો એક સેન્ટ્રલ રેડિયો અને ટી.વી. યુનિવર્સિટી (CRTVU) અને 35 પ્રાંતીય કક્ષાના પ્રોવિન્શિયલ રેડિયો એન્ડ ટી.વી. યુનિવર્સિટી (PRTVU) લગભગ 600 પૂર્ણ કક્ષાની વિભાગીય શાખાઓ, લગભગ 1100 રાષ્ટ્ર કક્ષાનાં કાર્યસ્થાનો અને લગભગ 30,000 ટી.વી. વર્ગોનું એક રાષ્ટ્રવ્યાપી માળખું તૈયાર થઈ ગયું (Ding, 1995). 1999 સુધીમાં ચીનમાં 44 RRTVU 841 શાખા, શાખાઓ, 1768 કાર્યસ્થળો અને 17076 ટી.વી. વર્ગો હતા (Manjulika and Reddy, 2000).

રેડિયો અને ટેલિવિઝન યુનિવર્સિટીના હેતુ છે : પરંપરાગત કોલેજો અને યુનિવર્સિટીઓ સુધી જેઓ પહોંચી શક્યા નથી તેમને શિક્ષણની તક પૂરી પાડવી, ફેક્ટરી, ઓફિસ અને વ્યાવસાયિક સંસ્થાઓમાં

કામ કરતા આશાસ્પદ કામદારોને વ્યાવસાયિક અને તકનિકી શિક્ષણ પૂરું પાડવું, નોકરી અને ધંધામાં રોકાયેલાઓને તેમના કામધંધા સાથે સંબંધિત જ્ઞાન અને તાલીમ પૂરી પાડવી અને સમગ્ર રાષ્ટ્રના માનવ ધનના વિકાસ માટે, તેની ઉન્નતિ માટે અને તેઓ સમય સાથે તાલ મેળવી કામ કરી શકે તે માટે જીવનલક્ષી આજીવન શિક્ષણ પૂરું પાડવું.

3.2.3 શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને અધ્યેતાનોંધણી

ચીનની ટેલિવિઝન યુનિવર્સિટીઓ વિવિધ અભ્યાસ ક્ષેત્રો, શાખાઓ અને વિશિષ્ટ ક્ષેત્રોમાં શૈક્ષણિક કાર્યક્રમોની વિશાળ શ્રેણી પૂરી પાડે છે.

ચીનની ટેલિવિઝન યુનિવર્સિટીઓ સ્નાતક અને અનુસ્નાતક કક્ષાના વિસ્તૃત વિષયના અભ્યાસક્રમ પ્રસ્તુત કરે છે. અભ્યાસક્રમો ત્રણ કક્ષામાં વહેંચી શકાય : 1. કેન્દ્રસ્થ અભ્યાસક્રમ 2. સતત શિક્ષણ અભ્યાસક્રમો અને 3. સ્થાનિક જરૂરિયાતને અનુલક્ષીને અપાતા અભ્યાસક્રમો. પ્રથમ બે પ્રકારના અભ્યાસક્રમો CRTVU પ્રસ્તુત કરે છે. ટીવી યુનિવર્સિટી કેન્દ્ર અને પ્રાદેશિક કક્ષાએ જે અભ્યાસક્રમો પ્રસ્તુત કરે છે તેની સંખ્યા 22 વિષયોમાં 59 વિશિષ્ટતાવાળા 350 કરતાં પણ વધારે એકત્રિત અભ્યાસક્રમો થવા જાય છે (Manjulika and Reddy, 2000), જેની નિરંતર માંગ રહી છે એવા વિષયોને કેન્દ્રસ્થ વિષયો તરીકે દાખલ કરવામાં આવ્યા છે. આ બધા મુખ્યત્વે પાયાના અભ્યાસક્રમો અને તકનિકી આધારિત અભ્યાસક્રમો છે, જે સેન્ટ્રલ રેડિયો અને ટીવી યુનિવર્સિટી દ્વારા તૈયાર થાય છે. ચાઇના સેન્ટ્રલ ટેલિવિઝન (CCTV) અથવા ચાઇના એજ્યુકેશન ટીવી (CETV) દ્વારા તેનું વિતરણ થાય છે અને વિવિધ કક્ષાએ સ્થાનિક ટીવી યુનિવર્સિટીઓ તેનો પસંદગી પ્રમાણે ઉપયોગ કરે છે.

નિરંતર શિક્ષણ અભ્યાસક્રમો એવા વયસ્કો માટે તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે જેમણે ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી જ લીધું છે પરંતુ જેઓ ખાસ વિષયોમાં તેમનું જ્ઞાન વિસ્તારવા અને અદ્યતન માહિતીયુક્ત બનાવવા માંગે છે. 1996થી ચાઇના એજ્યુકેશન ટીવી પર ચાલીસ કરતાં વધારે પ્રવચન શ્રેણીઓ અને અભ્યાસક્રમો પ્રસારિત કરવામાં આવ્યાં છે.

પ્રોવિન્શિયલ રેડિયો અને ટીવી યુનિવર્સિટીઓ સ્થાનિક જરૂરિયાતોને અનુલક્ષીને અભ્યાસક્રમો પ્રસ્તુત કરે છે, જે સ્વતંત્ર રીતે અને કોઈકના સહયોગથી તૈયાર કરવામાં આવે છે. આ અભ્યાસક્રમો ખાસ સ્થાનિક આર્થિક અને શૈક્ષણિક જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા તૈયાર કરવામાં આવે છે. કેટલાક પ્રોવિન્શિયલ રેડિયો અને ટીવી યુનિવર્સિટીએ તેમના પોતાના સ્નાતક કક્ષાના અભ્યાસક્રમો તૈયાર કરે છે. જ્યારે સેન્ટ્રલ રેડિયો અને ટીવી યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમો સ્થાનિક જરૂરિયાતોને જરૂર પહોંચી વળે છે.

ચાઇના સ્ટેટ એજ્યુકેશન કમિશન (SSEC)ના આંકડા પ્રમાણે સેન્ટ્રલ ટીવી યુનિવર્સિટીઓમાં વાર્ષિક પ્રવેશનો આંક 97800 (79)થી 273100 (85) સુધી વધ્યો હતો. જોકે આ આંકડો 1991માં 96200 સુધી ઊતરી ગયેલો (Ding, 1995) 1998માં નોંધણીનો આંક 300000ને વટાવી ગયેલો (Manjulika and Reddy, 2000).

ટીવી યુનિવર્સિટીએ ચીનની ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં 25 વર્ષની ઉપરના પ્રવેશાર્થીઓનું પ્રમાણ વધારવામાં ખૂબ મોટો ફાળો આપ્યો છે. ટીવી યુનિવર્સિટીઓના સમાજ વિજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર અને મેનેજમેન્ટના સ્નાતકો ચીનના શિક્ષણની અભ્યાસક્રમ વ્યવસ્થામાં સુધારો લાવવામાં મદદરૂપ બન્યા છે. દા. ત., અર્થશાસ્ત્ર અને મેનેજમેન્ટના સ્નાતકોની સંખ્યા 1986માં 248000 કરતાં પણ વધારે થવા જાય છે જે-તે જ વર્ષે કેમ્પસની સંસ્થાના સ્નાતકો કરતાં 7.6 % ગણી વધારે થવા જાય છે, ટી.વી. યુનિવર્સિટીના 28 % અધ્યેતાઓ મહિલા હતી જ્યારે 25 % લઘુમતી કોમના અધ્યેતાઓ હતા. 59 % અધ્યેતાઓ નોકરિયાતો હતા, 5.1 % શિક્ષકો હતા, 12.5 % લશ્કર વિભાગના, 12.0 % લશ્કરી દળોમાં કામ કરનારા કામદારો હતા. (Jinping et al., 1993). 1980-90 દરમિયાન 660000 સ્નાતકો પત્રાચાર શિક્ષણ કાર્યક્રમના અને 1.25 મિલિયન ટીવી યુનિવર્સિટીમાંથી હતા. (Jinping et al., 1993)

યુનિવર્સિટીની સ્થાપનાથી તે આજ સુધીમાં 26 મિલિયન સ્નાતકો બહાર પડ્યા છે. વધારામાં 35 મિલિયન અનુસ્નાતકો અને 2 મિલિયન શિક્ષકો અને 1 મિલિયન પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓના આચાર્યોએ તેમનો અભ્યાસ સફળતાપૂર્વક પૂર્ણ કર્યો છે (Manjulika and Reddy, 2000).

3.2.4 શિક્ષણ પદ્ધતિ

ચીનની ટીવી યુનિવર્સિટી મુદ્રિત સાહિત્યની સાથે સાથે સમૂહ માધ્યમ શિક્ષણ સંપુટ વાપરે છે મોટા ભાગનું મુદ્રિત સાહિત્ય પરંપરાગત યુનિવર્સિટીઓ અને કોલેજોમાં વપરાતાં પાઠ્યપુસ્તકો જેવું જ અને પત્રાચાર અધ્યયન સાહિત્ય, દૃશ્ય-શ્રાવ્ય કાર્યક્રમો અને પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ સાહિત્ય કરતાં તદ્દન અલગ જ હોય છે. રેડિયો અને ટીવી કાર્યક્રમો કેન્દ્રસ્થ અને સ્થાનિક આકાશવાણી અને દૂરદર્શન કેન્દ્રો પરથી પ્રસારિત કરવામાં આવે છે અને સેટેલાઈટ દ્વારા પણ પ્રસારિત થાય છે. પ્રસારણના નિશ્ચિત કલાકોની મર્યાદાને કારણે ટીવી યુનિવર્સિટી કેટલાંક અભ્યાસક્રમો માટે તેના પોતાના દૃશ્ય-શ્રાવ્ય કાર્યક્રમોની કેસેટો તૈયાર કરે છે અને અધ્યયનકેન્દ્રોને વહેંચી આપે છે. ટીવી યુનિવર્સિટીના બધા અધ્યેતાઓ કેન્દ્ર પરના ટીવી વર્ગોમાં ભેગા થાય છે. ત્યાંનું ટ્રાન્સમિશન ઘરના ટ્રાન્સમિશન ઘરના ટ્રાન્સમિશન કરતાં વધારે ઊંચી કક્ષાનું હોય છે. વિજ્ઞાનના અધ્યેતાઓ તેમની પદવી પ્રાપ્ત કરે તે પહેલાં, જરૂરી સંખ્યાનું પ્રાયોગિક કાર્ય પૂરું કરે એ અપેક્ષિત છે. સમાજ વિજ્ઞાનના અધ્યેતાઓએ ક્ષેત્રકાર્ય કરીને તેનો તેના તારણો સાથેનો અહેવાલ સુપરત કરવાનો હોય છે. અધ્યેતાઓની પ્રગતિ મુખ્યત્વે પરીક્ષા દ્વારા ચકાસવામાં આવે છે.

ચીનમાં 1986થી સેટેલાઈટ ટીવી પર નિર્મિત સમૂહ માધ્યમ દૂરવર્તી શિક્ષણ પદ્ધતિ પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે. INTELSAT TV અને CHINASAT સેટેલાઈટ આખા ચીનને અને અગ્નિ એશિયાના થાઈલેન્ડ અને બર્મા જેવા પ્રદેશોને સાંકળી લે છે.

1990 અંત ભાગ સુધીમાં વિતરણ વ્યવસ્થાએ ટીવી ચેનલ દ્વારા 36000 કલાક શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો પ્રસારિત કર્યા હતા. લગભગ 29 મિલિયન લોકો શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો જુએ છે અથવા ઘેર 30,000 અધ્યયનકેન્દ્રો પર અભ્યાસક્રમનું આયોજન કરે છે (Gao, 1991).

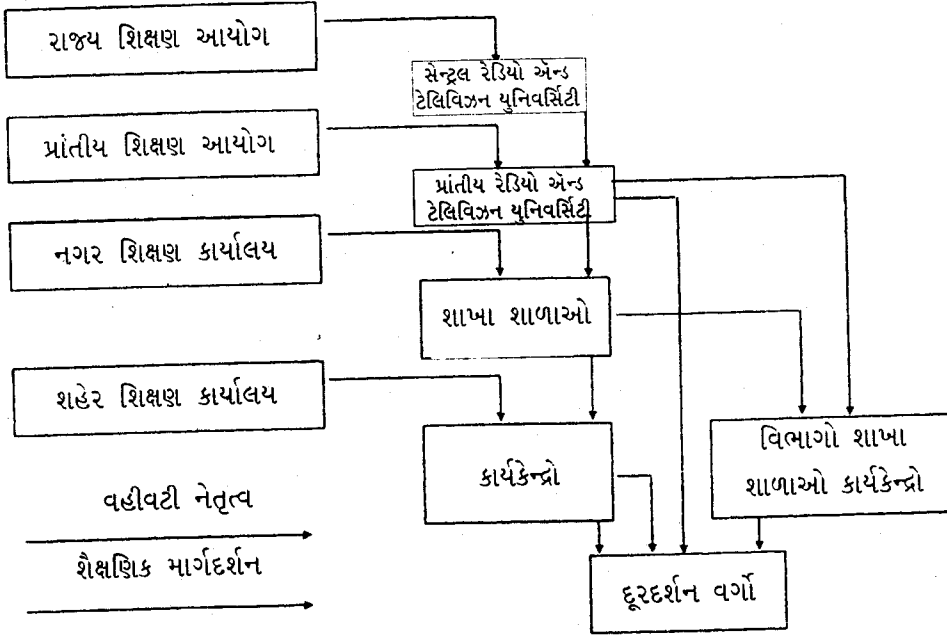
સમૂહ માધ્યમ દ્વારા શિક્ષણની બીજી લાક્ષણિકતા એ છે કે જુદા જુદા અભ્યાસક્રમો માટે જુદાં જુદાં માધ્યમો જુદી જુદી રીતે વપરાય છે. દા.ત., વિજ્ઞાન અને તકનીકી અભ્યાસક્રમમાં ટીવીના શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને દૃશ્ય-શ્રાવ્ય કેસેટોનો ભરપૂર ઉપયોગ થાય છે. સમાજવિદ્યાના અભ્યાસક્રમો માટે આકાશવાણી પ્રસારણ અને શ્રાવ્ય સાધનો વધારે વપરાય છે. વિવિધ માધ્યમોનું ખર્ચ માળખું અલગ હોય છે.

હાલમાં સેન્ટ્રલ રેડિયો અને ટીવી યુનિવર્સિટી (CRTVU)ના કાર્યક્રમોનું ચાઈના એજ્યુકેશન ટીવી (CETV) એક દિવસના બાર કલાક પ્રમાણે વર્ષે 4368 કલાક અને ચાઈના સેન્ટ્રલ ટેલિવિઝન (CCTV) સપ્તાહના 22 કલાક પ્રમાણે વર્ષના 886 કલાકનું પ્રસારણ કરે છે. આમ, સેન્ટ્રલ રેડિયો એન્ડ ટીવી યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમોનું પ્રસારણ દર વર્ષે કુલ 5248 કલાક થાય છે.

આ ઉપરાંત સેન્ટ્રલ રેડિયો એન્ડ ટેલિવિઝન યુનિવર્સિટી માટે ચાઈના એજ્યુકેશન ટી.વી. ગ્રામ્ય શિક્ષણ અને તાલીમ માટે 310 કલાક પ્રસારણ કરે છે. ઉપરાંત ચોક્કસ અભ્યાસક્રમના કેટલાક દૃશ્ય-શ્રાવ્ય શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને પ્રાદેશિક, પ્રાંતીય અને સ્થાનિક રેડિયો ટીવી યુનિવર્સિટીએ પ્રસ્તુત કરેલા કેટલાંક કાર્યક્રમો પ્રાદેશિક આકાશવાણી અને દૂરદર્શન માળખું પ્રસારિત કરે છે.

3.2.5 સહાયક સેવા માળખું

રેડિયો અને ટીવી યુનિવર્સિટીઓની સંગઠન પદ્ધતિ ચીનની મધ્યસ્થ અને પ્રાદેશિક સરકારોની પદ્ધતિને સમાંતર જાય છે અને તે પાંચ કક્ષાનું માળખું છે. સૌથી ઉપરની કક્ષા છે સેન્ટ્રલ રેડિયો અને ટીવી યુનિવર્સિટીની જે રાજ્યના શિક્ષણ આયોગની સીધી નેતાગીરી નીચે છે, પ્રોવિન્શિયલ રેડિયો અને ટીવી યુનિવર્સિટી એનાથી નીચે બીજી કક્ષાએ આવે છે તે પ્રાંતીય સ્વાયત્ત પ્રાદેશિક અથવા સુધરાઈની સરકારોના આશ્રય નીચે છે. ત્રીજી કક્ષાએ આવેલી તેમની શાખા શાળાઓ ઉચ્ચ કક્ષાની અથવા શહેરી સરકારો નીચે આવે છે. ચોથી કક્ષાએ આવતી ટીવી યુનિવર્સિટી કાર્ય સ્થળો શહેરી જિલ્લાઓ અથવા ગ્રામ્ય પ્રદેશોના શિક્ષણ કાર્યાલય અથવા કોઈ અમુક ઉદ્યોગ દ્વારા ચાલે છે. છેલ્લી, નીચેની કક્ષા છે ટીવી યુનિવર્સિટી વર્ગો જ્યાં અધ્યેતાઓ હાજરી આપે છે (Wei, 1991) નીચેની આકૃતિ 3.1. જુઓ.

આકૃતિ 3.1 ચીનની RTV યુનિવર્સિટીનું વહીવટી અને સંગઠનીય માળખું

ટેલિવિઝન યુનિવર્સિટીની પાંચ કક્ષા વચ્ચે રાજકીય વહીવટી, આર્થિક કે વ્યક્તિગત કોઈ જાતના સંબંધ નથી : પ્રત્યેક કક્ષા વચ્ચેના સંબંધ શૈક્ષણિક પાસાં પૂરતો જ મર્યાદિત છે. ફક્ત પ્રોવિન્શિયલ રેડિયો અને ટીવી યુનિવર્સિટીને ડિગ્રી, ડિપ્લોમા અને સર્ટિફિકેટ પ્રદાન કરવાના અધિકાર છે. (Wei, 1991)

1999 સુધીમાં સેન્ટ્રલ રેડિયો એન્ડ ટી.વી. યુનિવર્સિટી (CRTVU) પાસે એક રાષ્ટ્રીય કક્ષાનું માળખું – સેન્ટ્રલ રેડિયો એન્ડ ટીવી યુનિવર્સિટી (CRTVU), 44 પ્રોવિન્શિયલ રેડિયો એન્ડ ટીવી યુનિવર્સિટી (PRTVU), 841 શહેરી કક્ષાએ વિભાગીય Branch Schools શાળાઓ, 1700 કાર્યસ્થળો અને 17000 ટીવી વર્ગો સાથેનું વિશાળ રાષ્ટ્રીય માળખું હતું (Manjulika and Reddy, 2000). કેન્દ્રની CRTVU સામાન્ય કેન્દ્રસ્થ અને રાષ્ટ્રીય હિતના અભ્યાસક્રમ તૈયાર કરે છે. આ કેન્દ્રસ્થ વિષયો માટે તે અભ્યાસક્રમની રૂપરેખા, અભ્યાસક્રમ પુસ્તકો અને આકાશવાણી અને દૂરદર્શનના કાર્યક્રમો તૈયાર કરે છે અને તેનું વિતરણ કરે છે. સેન્ટ્રલ રેડિયો એન્ડ ટીવી યુનિવર્સિટી રાષ્ટ્રીય પરીક્ષાનો કાર્યક્રમ તૈયાર કરે છે, અને ગુણ પ્રદાન યોજના અને ધોરણો નિશ્ચિત કરે છે. મુખ્ય અને ગૌણ વિષયોના વિસ્તૃત શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો ઉપરાંત સ્થાનિક ટીવી યુનિવર્સિટી માટે અભ્યાસક્રમ તૈયાર કરવાની જવાબદારી પ્રોવિન્શિયલ રેડિયો અને ટીવી યુનિવર્સિટીની છે. PRTVU બધા કાર્યક્રમોનું નિયંત્રણ કરે છે, નિરીક્ષણ કરે છે અને તેમને માટે અભ્યાસક્રમની રૂપરેખા, અભ્યાસક્રમનું સાહિત્ય અને આકાશવાણી અને દૂરદર્શન માટેના કાર્યક્રમો તૈયાર કરે છે. પ્રાદેશિક અભ્યાસક્રમ માટે પરીક્ષાનો કાર્યક્રમ નક્કી કરવાનું ગુણ પ્રદાન યોજના અને તેનાં ધોરણો નક્કી કરવાનું કામ PRTVU કરે છે. અધ્યેતાઓની નોંધણી, અધ્યેતાઓના અહેવાલની જાળવણી પણ તે કરે છે, અને ડિગ્રી, ડિપ્લોમા અને સર્ટિફિકેટ આપે છે. શિક્ષકોને તાલીમ આપે છે અને શાખા શાળાઓ અને કાર્યસ્થાનો પર શૈક્ષણિક અને વહીવટી કાર્યમાં માર્ગદર્શન પૂરું પાડે છે. ઉપરાંત તે સલાહસૂચનો પૂરાં પાડે છે અને વ્યક્તિગત, નૈતિક અને સૈદ્ધાંતિક સમસ્યાઓમાં મદદરૂપ બને છે. (Wei, 1991)

દૂરદર્શન કાર્યક્રમો, શિક્ષણ, પ્રયોગશાળા પ્રવૃત્તિ, કસોટીઓ અને પરીક્ષાઓ, ક્ષેત્રકાર્ય વગેરે જેવા અધ્યયન અધ્યાપનના બધાં જ પાસાંની દેખરેખ રાખવાનું કામ ટી.વી. યુનિવર્સિટી શાખા શાળાઓ કરે છે. શિક્ષણ, વહીવટ, પરીક્ષણ અને અધ્યેતાઓના અભ્યાસનો અહેવાલ – આ બધામાં ટી.વી. યુનિવર્સિટી નિયમોને આધીન ચોક્કસાઈપૂર્વક પ્રક્રિયા અપનાવે છે અને ટી.વી. યુનિવર્સિટી કાર્યસ્થળો અને ટી.વી. યુનિવર્સિટી વર્ગો ઊભા કરે છે અને ચલાવે છે. ટી.વી. યુનિવર્સિટી શાખા શાળાઓ પણ સલાહસૂચન

પૂરાં પાડે છે અને અધ્યતાઓને વ્યક્તિગત, નૈતિક અને સૈદ્ધાંતિક સમસ્યાઓમાં મદદ કરે છે, માધ્યમિક, તકનીકી અને વ્યાવસાયિક અભ્યાસક્રમો માટેનાં સર્ટિફિકેટ આપે છે અને આ તાલીમી અભ્યાસક્રમો માટે વિસ્તૃત શિક્ષણ અને વહીવટનું સંચાલન કરે છે.

ટી.વી. યુનિવર્સિટી કાર્યસ્થળો અંશકાલીન શિક્ષકો નીમે છે. વર્ગો, શિક્ષણકાર્ય, પ્રયોગશાળા પ્રવૃત્તિ અને ક્ષેત્ર અભ્યાસની વ્યવસ્થા કરે છે, અધ્યતાઓની નોંધણી કરે છે, ફી ઉઘરાવે છે અને અધ્યતાઓને અભ્યાસક્રમનું સાહિત્ય હાંમે છે. તેઓ પણ સલાહસૂચન પૂરાં પાડે છે અને અધ્યતાઓની વ્યક્તિગત, નૈતિક અને સૈદ્ધાંતિક સમસ્યાઓમાં મદદરૂપ બને છે.

ટીવી યુનિવર્સિટી વર્ગો, દરેક છ માસિક સત્ર માટેના વર્ગનું સમયપત્રક તૈયાર કરે છે, અભ્યાસક્રમ કાર્યક્રમો દૂરદર્શન પર દર્શાવવાની વ્યવસ્થા કરે છે અને શિક્ષણ પ્રયોગશાળા પ્રવૃત્તિ અને ક્ષેત્ર અભ્યાસ પ્રવૃત્તિ પર દેખરેખ રાખે છે. અધ્યતાઓના સ્વ-અધ્યયનનું નિરીક્ષણ કરે છે અને તેમના અધ્યતાઓ જ્યાં જોડાયેલા હોય તે વર્ગો સાથે સંપર્કમાં રહે છે. ઉપરાંત અધ્યતાઓ માટે વહીવટી, શારીરિક અને મનોરંજક પ્રવૃત્તિઓ ગોઠવે છે. (Wei, 1991)

3.3 ઓપન યુનિવર્સિટી ઓફ હોંગકોંગ (OUHK), હોંગકોંગનું મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય : હોંગકોંગ (ચાઈના)

(વીગતો : OUHK વેબસાઈટ : <http://www.OUHK.edu.hk/about.html>, 1998માંથી લીધેલી છે).

હોંગકોંગમાં દૂરવર્તી અને મુક્ત શિક્ષણ ક્ષેત્રે મહત્વનો વિકાસ હોય તો તે છે, મુક્ત અધ્યયન સંસ્થાની સ્થાપના અને સ્થિર વિકાસ. આ સંસ્થા હાલમાં ઓપન યુનિવર્સિટી ઓફ હોંગકોંગ (OUHK) તરીકે જાણીતી છે. રસપ્રદ બાબત એ છે કે હોંગકોંગમાં એ એક જ યુનિવર્સિટી સ્વનિર્ભર છે, યુજીસીમાંથી કોઈ સહાય એ મેળવતી નથી.

3.3.1 રાષ્ટ્રનું શબ્દચિત્ર

પહેલાંની બ્રિટિશ વસાહત, જે 1997 સુધી બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય નીચે હતી અને હવે પીપલ્સ રીપબ્લિક ઓફ ચાઈનાના શાસન નીચે છે તે હોંગકોંગ ચાઈનીઝ મેઈનલેન્ડના કિનારાથી દૂર સ્થિત છે. તેનો વિસ્તાર 410 ચો. માઈલ અથવા 1060 ચો.કિ.મી. છે.

હોંગકોંગનું અર્થતંત્ર હળવા અને સમૃદ્ધ આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર પર મંડાયેલી છે. પૂર્વ એશિયાના સુવિકસિત પ્રદેશોમાંનો તે એક છે, અને "Four Little Tigers" માંનો એક છે, બીજા પણ છે રીપબ્લિક ઓફ કોરિયા, સીંગાપોર અને તાઈવાન. તેની વસ્તી 6.1 મિલિયન (1995) અને વાર્ષિક વૃદ્ધિ દર 1.8 % છે. (70-95) (UNDP, 98). તેનો વયસ્ક સાક્ષરતા દર ખૂબ ઊંચો 92.2 % છે. (1995), GNPના 2.8 % અને કુલ સરકારી ખર્ચના 17 % શિક્ષણ પાછળ ખર્ચે છે. (1993-95)

હોંગકોંગની ટેલિફોન સેવા દુનિયામાં શ્રેષ્ઠ સેવાઓમાં ગણાય છે. હોંગકોંગમાં દર 1000 વ્યક્તિએ 668 રેડિયો, 395 ટી.વી., 533 ટેલિફોન લાઈન, 129.7 સેલ્યુલર ફોન, 485 ઇન્ટરનેટ ધારકો અને 130 પર્સનલ કમ્પ્યૂટર છે (95) (UNDP, 98)

3.3.2 મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય માટેની ઉપપત્તિનો તર્કસંગત આધાર

હોંગકોંગની વસ્તીનો ખૂબ મોટો ભાગ એવો છે કે જેમના શૈક્ષણિક સ્તરનો, તેમની અપેક્ષાઓ, તેમની શક્તિ કે તેમની સામાજિક અને આર્થિક માંગ સાથે મેળ ખાતો નથી. એથી વિશેષ રાજ્યની હકૂમતથી વધતી જતી જાહોજલાલી, એના પરિણામસ્વરૂપ ઉચ્ચ (additional) શિક્ષણ દ્વારા વ્યક્તિગત સંતોષ પ્રાપ્ત કરવાની તક ઊભી કરવા માટેની માગ અને સ્થાનિક સમાજ દ્વારા શૈક્ષણિક સિદ્ધિ ઉપર પરંપરાગત મૂકવાં આવતો ભાર - આવાં કેટલાંક પરિબળો હોંગકોંગમાં 1989માં ઓપન લર્નિંગ ઇન્સ્ટિટ્યૂશન્સ (OLI) સ્થાપવામાં જવાબદાર હતાં. 1991માં ઓપન લર્નિંગ ઇન્સ્ટિટ્યૂશન્સને સ્વપ્રતિષ્ઠિત સંસ્થાનો મોબો મળ્યો અને 1997માં તેને ઓપન યુનિવર્સિટી ઓફ હોંગકોંગનું નામ પ્રાપ્ત થયું (<http://www.OUHK.edu.hk/about.html>, 1998).

3.3.3 મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય માટેની ઉપપત્તિનો તર્કસંગત આધાર

ઓપન યુનિવર્સિટી ઓફ હોંગકોંગના ચાર ભવન છે. આર્ટ્સ અને સમાજવિદ્યા ભવન, ઉદ્યોગ, બિઝનેસ અને વહીવટી ભવન, શિક્ષણ ભવન અને વિજ્ઞાન અને તકનીકી ભવન. આ ભવનો અભ્યાસક્રમોની વિશાળ શ્રેણી પ્રસ્તુત કરે છે. વધારામાં એ નિરંતર શિક્ષણ અને કમ્પ્યુનિટી શિક્ષણના અભ્યાસક્રમો પણ આપે છે. 1998માં યુનિવર્સિટીના 78 કાર્યક્રમો અને 30 અભ્યાસક્રમો હતા હોંગકોંગની મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયે એપ્રિલ, 1998માં 5192 અધ્યેતાઓને પ્રવેશ આપેલો હતો, અને હાલમાં તેની યાદી પર 25000 અધ્યેતાઓ છે. એમાંના મોટા ભાગના (63.5 %) 22થી 35 વર્ષની વયેની ઉંમરના છે. દૂરવર્તી શિક્ષણ અધ્યેતાઓની સરાસરી ઉંમર લગભગ 32 વર્ષની છે (Todd and Wong, 2000).

અધ્યેતાઓના આંકડાઓ દર્શાવે છે કે વિવિધ અભ્યાસક્રમોમાં નોંધાયેલા પુરુષ અને મહિલા અધ્યેતાઓની સંખ્યા સરખી જ છે. 1988માં પુરુષ અને મહિલાનું પ્રમાણ 1.1 હતું. (11825 પુરુષો અને 11808 મહિલાઓ); દાખલ થયેલાઓમાં 9 % અધ્યેતાઓ સ્નાતક કક્ષાનો અભ્યાસ પૂરો કરેલા હતા. ભૌગોલિક વિસ્તાર પ્રમાણે જોતાં 22 % હોંગકોંગ ટાપુના 32 % કોલૂનના અને 45 % નવી વસાહતના હતા. (<http://www/OUHK.edu.hk/about.html>, 1998).

3.3.4 શિક્ષણ પદ્ધતિ

ઓપન યુનિવર્સિટી ઓફ હોંગકોંગ દ્વારા ચલાવાતા મોટા ભાગના અભ્યાસક્રમો મુદ્રિત સાહિત્ય, પસંદગીનાં સામયિકો, લેખો, સંપાદિત પુસ્તકોનાં થોડાં પ્રકરણો વગેરે પર આધારિત છે. અભ્યાસક્રમના સાહિત્યના એક સેટમાં સામાન્ય રીતે આટલું હોય છે :

- અભ્યાસક્રમ માર્ગદર્શિકા જે અભ્યાસક્રમની ટૂંકમાં સમજ આપે છે અને પ્રત્યક્ષ બેઠક અને મૂલ્યાંકનની માહિતી આપે છે.
- અધ્યયન એકમો જેમાં વિશિષ્ટ હેતુઓ, અભ્યાસક્રમ, સાહિત્ય દ્વારા કેવી રીતે કામ કરવું તેનાં સૂચનો, આંતર પ્રક્રિયાની પ્રવૃત્તિઓ, મુખ્ય મુદ્દાઓના સારાંશની આલોચના ટિપ્પણી અને પાઠ્યપુસ્તક અને વાચનમાં આવતા વિચારોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.
- કેટલાંક અભ્યાસક્રમ સાહિત્યની સાથે ટીવી પ્રસારણ સાહિત્ય અથવા દૃશ્ય-શ્રાવ્ય કેસેટો પણ હોય છે.
- કમ્પ્યુટરના પાસ અભ્યાસક્રમ માટે, કમ્પ્યુટર સોફ્ટવેરનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે, આ એવું માધ્યમ છે, જે ભવિષ્યના ઘણા અભ્યાસક્રમોમાં એકીકૃત બનવાનું છે (Fung, 1997)

3.3.5 સહાયક સેવા માળખું (Support Service Network)

પુસ્તકાલય, કમ્પ્યુટર પ્રયોગશાળા, દૃશ્ય-શ્રાવ્ય કેન્દ્ર, ભાષા પ્રયોગશાળા, વક્તવ્ય ખંડ, શિક્ષણ માટેના ઓરડા, અને વિકલાંગ અધ્યેતાઓ માટેનાં માહિતી કેન્દ્રો — ઓપન યુનિવર્સિટી ઓફ હોંગકોંગ આ બધી પાયાની સુવિધા પૂરી પાડે છે. અધ્યેતાઓ રિમોટ સાધનોથી હજારો વાચન સામગ્રીને પહોંચી વળી શકે એ માટે નવેમ્બર, 1997માં એક ઇલેક્ટ્રોનિક પુસ્તકાલય પણ શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. બધા અભ્યાસક્રમો માટે યુનિવર્સિટી વર્ષના 400 કરતાં પણ વધારે ટી.વી. કાર્યક્રમોનું પ્રસારણ કરે છે (97-98). 1997-97 દરમિયાન શિક્ષણ વર્ગોને સરાસરી અઠવાડિયે 640 કરતાં વધારે કલાક અને છમાસિક સત્ર દીઠ 16700 કરતાં વધારે કલાક આપવામાં આવ્યા હતા. (<http://www/OUHK.edu.hk/about.html>, 1998). યુનિવર્સિટી પાસે છ અધ્યયન-કેન્દ્રો છે. (97-98).

મુખ્ય મથક પર આવેલી સ્ટુડન્ટ્સ એફર્સ ઓફિસ (SAO) વર્ષ દરમિયાનની ફોન પર અથવા વ્યક્તિગત પૂછપરછ સાંભળે છે. સંસ્થાની માહિતી 24 કલાક "Info Express" દ્વારા મળી રહે છે. "Info Express" પારસ્પરિક આદાનપ્રદાન સુવિધા છે અને સંસ્થા, તેના અધ્યેતાઓ અને સમાજ વચ્ચેની એ મહત્વની કડી બનતી જાય છે.

કાર્યક્રમો અને અભ્યાસના વિવિધ પાસાં અંગે નિયમિત સલાહ સભા યોજવામાં આવે છે.

સ્ટુડન્ટ્સ એફર્સ ઓફિસ (SAO) સ્ટુડન્ટ્સ ફિનેન્શિયલ એસિસ્ટન્ટ સ્કીમ (SFAS) પણ ચલાવે છે. આ સ્કીમ ફી ભરવામાં આર્થિક મુશ્કેલી અનુભવતા અધ્યેતાઓને શિષ્યવૃત્તિ અને લોન પૂરી પાડે

છે. વાર્ષિક ત્રણ ટકા જેટલા નીચા વ્યાજ દરે ઉપલબ્ધ વિદ્યાર્થી લોન સરકારી ગ્રાન્ટ દ્વારા આપવામાં આવે છે. અરજદારની આર્થિક સ્થિતિને લક્ષમાં લઈને તેને શિષ્યવૃત્તિ અથવા “પે ઓન ગ્રેજ્યુએશન” (સ્નાતક થયા પછી ભરપાઈ કરો) કે “પે એઝ યુ લર્ન” ભણતા જાઓ તેમ તેમ ભરપાઈ કરતા જાવ - લોન આપવામાં આવે છે. ઉજ્જવળ શૈક્ષણિક કારકિર્દીવાળા અધ્યેતાઓને શિષ્યવૃત્તિ આપવામાં આવે છે.

ઓક્ટોબર, 1994માં સંસ્થાના જુદી જુદી જાતના 64 વિકલાંગો અધ્યેતાઓ તરીકે હતા. સંસ્થામાં તેમને અધ્યયનની સુવિધા પૂરી પાડવા માટે તેમને સલાહસૂચનો, વિશિષ્ટ અભ્યાસક્રમ સાહિત્ય, તેમને યોગ્ય શિક્ષણ, વિશિષ્ટ પરીક્ષણ વ્યવસ્થા અને અધ્યયન માટેનાં સાધનો માટેની લોન જેવી સેવાની વિવિધ સગવડો પૂરી પાડવામાં આવે છે. વિવિધ પ્રકારનાં અધ્યયન ઉપકરણો સાથેના દાનમાંથી વિકલાંગ અધ્યેતાકેન્દ્ર પણ ઊભું કરવામાં આવ્યું છે. આંખની ખામીવાળા અધ્યેતાઓ પાવર બ્રેઇલ અને કેન્દ્રમાં એન્લાઈ કરવાની સુવિધાવાળા CCTV જેવાં સાધનો વાપરી શકે છે. કાનની તકલીફવાળા સંસ્થામાંથી નોટબુક, કમ્પ્યુટર, બાલ્ક ઉપકરણો અને ફેક્સ મશીન તેમને ઘેર વાપરવા લઈ જઈ શકે છે. વ્હીલચેરમાં ફરવું પડતું હોય એવા વિકલાંગ અધ્યેતાઓ માટે પુસ્તકાલયના ઉપયોગ માટે લીફ્ટ ચેર જેવાં નવાં સાધનની વ્યવસ્થા પણ કરવામાં આવી છે. એન્લાઈ કરવાની ક્ષમતાવાળા CCTV એ ખાસ પ્રકારે બનાવેલ સાધન છે, જે વિકલાંગો લોન પર વાપરી શકે છે.

મોટી ઉંમરના અને દરિયાપારથી આવેલા અધ્યેતાઓને પણ ખાસ મદદ મળી રહે છે. 65 વર્ષની ઉંમરના અધ્યેતાઓ તેમની શિક્ષણ ફીમાં 30 %ના ઘટાડા માટે અરજી કરી શકે છે. વિકલાંગ અધ્યેતાઓ, કેદી અધ્યેતાઓ અને હોંગકોંગની બહારના અધ્યેતાઓ માટે 100 કરતાં પણ વધારે પરીક્ષાઓ રાખવામાં આવે છે.

પુસ્તકાલયમાં પુસ્તકો, ધારાવહીઓ, દશ્ય-શ્રાવ્ય ઉપકરણો અને સાહિત્ય અને CD-ROMની સંખ્યા વધતી જાય છે. પુસ્તકાલયના CD-ROMના માળખાનો પ્રકલ્પ પૂર્ણ થયો છે. તેના વાપરનારાઓને તે સંસ્થાની અંદર અને બહાર 30 CD-ROM ડેટાબેઝ પૂરા પાડી શકે છે. યુનિવર્સિટી પુસ્તકાલયનું રજિસ્ટર અને તેની ઉપલબ્ધિ અંગે અધ્યેતાઓ ઇન્ટરનેટ પર ચકાસણી કરી શકે છે.

અધ્યેતાઓને પુસ્તકો ઊછીના આપવાની વ્યવસ્થા ઓક્ટોબર - 1996માં શરૂ થઈ. પ્રકલ્પમાં કામ કરતા અને અનુસ્નાતક કે સ્નાતક અધ્યેતાઓ પણ સ્થાનિક યુનિવર્સિટીના પુસ્તકાલયમાંથી પુસ્તકો અને અન્ય સાહિત્ય મેળવવા માટે પુસ્તકાલયની આંતરિક સેવા માટેની વ્યવસ્થાનો ઉપયોગ કરી શકે છે.

પુસ્તકાલયની અંદર આધુનિક ભાષા પ્રયોગશાળા ઊભી કરવામાં આવી છે. વી.સી.આર, ટીવી, સીડી પ્લેયર અને કેસેટ ટેપરેકોર્ડરથી પૂર્ણરૂપે સુસજ્જ દશ્ય-શ્રાવ્ય કેન્દ્ર અધ્યેતાઓ અને કર્મચારીઓના ઉપયોગ માટે ઊભું કરવામાં આવ્યું છે.

લી હુસેન ફાઉન્ડેશનની આર્થિક મદદથી 1996માં વિજ્ઞાન પ્રયોગશાળાનો ઉમેરો થયો છે. 150 અધ્યેતાઓ એક સાથે કામ કરી શકે એવી ક્ષમતાવાળી ભીની અને કોરી ભૂમિવિજ્ઞાન, પર્યાવરણ, વિજ્ઞાન, કમ્પ્યુટર, ઇલેક્ટ્રોનિક્સ અને ઇજનેરી વિજ્ઞાનમાં પ્રયોગો કરવાની સુવિધા છે. એ જ પ્રમાણે એક પર્યાવરણ પ્રયોગશાળા (દાનથી) પણ 1996માં ખોલવામાં આવી છે.

ઓપન યુનિવર્સિટી ઓફ હોંગકોંગમાં હાલમાં લગભગ 400 પૂર્ણકાલીન અને 1100 અંશકાલીન / હંગામી કર્મચારીઓ છે. મોટા ભાગના અંશકાલીન કર્મચારીઓ અંશકાલીન શિક્ષકો છે.

આમ, સહાયક સેવા માળખું વિવિધ પ્રકારની પ્રત્યક્ષ બેઠકો અને બીજા નાના મોટા સહાયક સાધનો / સાહિત્ય ધરાવે છે જેમાં,

- અધ્યેતા-શિક્ષક અને અધ્યેતા-અધ્યેતા વચ્ચેની ચર્ચા થઈ શકે એવી પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ બેઠકોનો સમાવેશ થાય છે જ્યાં સામાન્ય રીતે અભ્યાસક્રમના સાહિત્યમાં ઊભી થતી પાયાની બાબતોની ચર્ચા થાય છે અને સ્વાધ્યાયના સમયે અધ્યેતાને ઊભી થતી સમસ્યાઓ / પ્રશ્નોનું નિરાકરણ થાય છે.

- “વાટકાપ” જેમાં શિક્ષક અધ્યેતાઓને વ્યક્તિગત મંત્રણા / મસલત / સલાહ પૂરી પાડે છે.
- કાર્યશાળાઓ, જેમાં વિશિષ્ટ કૌશલ્ય અને પ્રકલ્પ કાર્યનો સમાવેશ થાય છે.
- દિવસની શાળાઓ, જેમાં વક્તવ્ય અને વાતચીતનો સમાવેશ થાય છે.
- વિજ્ઞાન અને કમ્પ્યુટર અભ્યાસક્રમ માટે પ્રયોગશાળાઓ.

બધી પ્રત્યક્ષ બેઠકો મરજિયાત છે સિવાય કે વિજ્ઞાન અભ્યાસક્રમ માટેનું પ્રાયોગિક કાર્ય અને બીજા કેટલાક અભ્યાસક્રમ માટેની દિવસની શાળાઓ.

રૂબરૂ સહાય ઉપરાંત પ્રત્યક્ષ સ્વાધ્યાય દ્વારા અધ્યયન પણ આપવામાં આવે છે. ખાસ કરીને શિક્ષક દ્વારા મૂલ્યાંકન થતું હોય એવાં સ્વાધ્યાય, જેમાં આપણે આ અભ્યાસક્રમ વિભાગ ૩માં ચર્ચ્યા તે મહત્વના શિક્ષણ ઘટકો પર શિક્ષકની આલોચના મળી રહે.

અધ્યેતાઓ માટેનાં બીજાં સહાયક સહાય સાધનો છે :

- પ્રવેશ પહેલાનાં સલાહ માર્ગદર્શન
- અભ્યાસક્રમ સંયોજકની શિક્ષણ સ્થળની મુલાકાત
- વિકલાંગો માટેની વિશિષ્ટ વ્યવસ્થા
- અધ્યેતા લોન, આર્થિક મદદ, શિષ્યવૃત્તિ જેવી અધ્યેતાઓને અપાતી આર્થિક સહાય.

આ ઉપરાંત પુસ્તકાલય, કમ્પ્યુટર પ્રયોગશાળા અને સ્વ-અધ્યયન કેન્દ્રો જેવી સ્થળ પર અપાતી અનેક સુવિધાઓનો સમાવેશ કરી શકાય. ઓપન યુનિવર્સિટી ઓફ હોંગકોંગ બીજાં સ્થાનકો પર પણ કમ્પ્યુટર પ્રયોગશાળા અને સ્વ-અધ્યયનની સુવિધા પૂરી પાડે છે.

ગુણવત્તાની ખાતરીનું નિર્માણ

યુનિવર્સિટીમાં ગુણવત્તાની એક સંસ્કૃતિ નિર્માણ કરવા 1994માં ગુણવત્તા ચકાસણી સમિતિની સ્થાપના કરવામાં આવી. જેણે અધ્યેતા સેવાના વિવિધ પાસાં જેવાં કે સ્વાધ્યાય પ્રક્રિયા, શિક્ષક અધ્યેતા સંબંધ અને કક્ષા ઉત્તીર્ણ પુરસ્કૃત કરવાની પદ્ધતિનો અભ્યાસ કર્યો અને ગુણવત્તા બાંધકારી નિર્માણ પ્રક્રિયાને તર્કસંગતકરીને પ્રકલ્પ પૂરો કર્યો. વર્ષ દરમિયાન સમિતિ સંસ્થાના છ માસિક સત્રના અંત ભાગે પહોંચી ગયેલા અધ્યેતાઓનું સર્વેક્ષણ કર્યું, જે ગુણવત્તાવાળા અભ્યાસક્રમના નિર્માણ અને રજૂઆત માટે પ્રતિષ્ઠા પૂરું પાડે છે.

અધ્યેતા અને સ્નાતકની એક બેઠક નિયમિત રીતે યોજવામાં આવે છે. સંસ્થાના અધ્યેતાઓને આ બેઠકો તેમના અભ્યાસ, કારકિર્દી અને ઉત્પ્રેરણા અંગેના એકબીજાના અનુભવોના આદાન-પ્રદાન ઉપરાંત સંસ્થા તેની સેવાને વધારે ઉત્કૃષ્ટ કરી રીતે બનાવી શકે તે અંગેના વિચારોનું કર્મચારીઓની સાથે આદાનપ્રદાન કરવાની એક ઔપચારિક તક પૂરી પાડે છે. (<http://www/ouhk.edu.hk/about.html>, 1998).

3.4 સુખોથાઈ થમ્માથીરટ ઓપન યુનિવર્સિટી (STOU) : થાઈલેન્ડ

(માહિતી : STOU વેબસાઈટ : <http://www.stou.ac.th/98> માંથી લીધેલી છે).

સુખોથાઈ થમ્માથીરટ ઓપન યુનિવર્સિટી એશિયામાં શરૂ થયેલી જૂનામાં જૂના મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયોમાંની એક છે. તેની સ્થાપના 1978માં થઈ.

3.4.1 રાષ્ટ્રનું શબ્દચિત્ર

થાઈલેન્ડ અગ્નિ એશિયાની મુખ્ય ભૂમિના કેન્દ્રમાં આવેલું છે. તે ઔદ્યોગિક રાષ્ટ્ર છે અને 198456 ચો. માઈલ અથવા 514000 ચો. કિ. મીટર વિસ્તારમાં વિસ્તરેલું છે. 1995 સુધીમાં તેનું ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન 81 % વધ્યું. જ્યારે કૃષિ ઉત્પાદન 11 % ઘટ્યું. થાઈલેન્ડની વસ્તી 58.2 મિલિયન (1995) છે અને તેનો વાર્ષિક વસ્તી વૃદ્ધિદર 2 % છે. (70-95) (UNDP, 1998). તેનો વચસ્ક સાક્ષરતા દર ખૂબ જ ઊંચો 93.8 (1995) છે. શિક્ષણ પાછળ GNPન 4.2 % અને સરકારી ખર્ચના 20 % ખર્ચ છે. (93-95).

પ્રત્યાયન માળખું પણ અદ્યતન અને સુવિકસિત છે. દર 1000 વ્યક્તિએ 189 રેડિયો, 257 ટી.વી, 59 ટેલિફોન લાઇન, 18.3 સેલ્યુલર ફોન, 0.7 ઇન્ટરનેટ ધારકો, 13.6 પર્સનલ કમ્પ્યુટર છે (1995) (UNDP, 1998).

3.4.2 મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની ઉપપત્તિનો તર્કસંગત આધાર

સુખોથાઈ થમ્માથીરટ ઓપન યુનિવર્સિટીની સ્થાપના ઈ. સ. 1978માં રોયલ ચાર્ટર દ્વારા ઉચ્ચ શિક્ષણ માટેની સતત માંગને પહોંચી વળવા કરવામાં આવી. યુનિવર્સિટીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રના લોકોને યુનિવર્સિટી શિક્ષણની સમાન તક પૂરી પાડવાનો અને યુનિવર્સિટી કક્ષાએ શૈક્ષણિક તકનું વિસ્તરણ કરવામાં કંઈક પ્રદાન કરવાનો છે. માનવ ધનનો વિકાસ કરવા માટેનું રાષ્ટ્રનું જે વર્તમાન આંતરિક માળખું છે તેનો પૂર્ણ વિનિયોગ કરીને શિક્ષણનું લોકશાહીકરણ કરવાની થાઈ સરકારની નીતિનું આ વિસ્તરણ છે. સુખોથાઈ થમ્માથીરટ મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય દૂરવર્તી શિક્ષણની પદ્ધતિનું નિર્માણ કરનાર અને તેને પૂર્ણ અને વ્યાપક બનાવનારું અગ્નિ એશિયાનું સૌપ્રથમ મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય છે. ([http:// www. stou.ac.th/98](http://www.stou.ac.th/98)).

3.4.3 શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને અધ્યેતાનોંધણી

શરૂઆતમાં સુખોથાઈ થમ્માથીરટ ઓપન યુનિવર્સિટીએ તેના શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો ત્રણ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં શરૂ કર્યાં. આજે તેનો વિસ્તાર 11 શૈક્ષણિક શાળાઓ સુધી વિસ્તર્યો છે જ્યાં બધા મુખ્ય વિષયોના શિક્ષણનો સમાવેશ કરાયો છે. જેવા કે લીબરલ આર્ટ્સ, શિક્ષણ, મેનેજમેન્ટ, કાયદો, સ્વાસ્થ્ય વિજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર, ગૃહઅર્થશાસ્ત્ર, રાજકારણ વિજ્ઞાન, કૃષિ-વિસ્તરણ અને સહકારી સેવા, પ્રત્યાયન, આર્ટ્સ, સાયન્સ અને તકનિકી; જેમાં બે અનુસ્નાતક કક્ષાના 65 સ્નાતક અને સર્ટિફિકેટ કક્ષાના અને નિરંતર શિક્ષણના કાર્યક્રમોનો સમાવેશ થાય છે.

સુખોથાઈ થમ્માથીરટ ઓપન યુનિવર્સિટીએ તેની પ્રથમ પ્રવેશ યાદીમાં 82000 અધ્યેતાઓ સમાવ્યા, '87માં 150000 અને '93માં 300000 કરતાં પણ વધારે અધ્યેતાઓની નોંધણી કરી. આમાંથી 99000 વર્ગમાં હાજરી આપનાર અધ્યેતાઓ છે, 128000 મિશ્ર પ્રકારના (વર્ગમાં હાજરી આપનારા અને દૂરવર્તી શિક્ષણ લેનારા એમ બંને) અને 76000 દૂરવર્તી શિક્ષણ અથવા ઘરમાં બેસીને અભ્યાસ કરનારા છે. લગભગ 210000 અધ્યેતાઓ પ્રત્યેક છ માસિક સત્ર માટે નોંધાય છે અને 120000 પુનઃ પરીક્ષણ માટે નોંધાય છે (ICDL, 1998).

1982થી આજ સુધીમાં સુખોથાઈ થમ્માથીરટ ઓપન યુનિવર્સિટીમાંથી 111000 કરતાં વધારે સ્નાતકો બહાર પડ્યા છે. (Brahmawong, 1993). STOUNના સ્નાતક અધ્યેતાઓની સરાસરી ઉંમર 33 વર્ષ છે અને અધ્યેતાઓ મોટે ભાગે નોકરિયાતો છે અને બેંગકોકની બહારના પ્રાંતમાંથી આવે છે. (Wongsothorn, 1995)

3.4.4 શિક્ષણ પદ્ધતિ (Instructional System)

સુખોથાઈ થમ્માથીરટ ઓપન યુનિવર્સિટી તેના અધ્યેતાઓને તેમના રસ, તેમની અનુકૂળતા અને તેમની પોતાની સમય-ગોઠવણી પ્રમાણે વિવિધ પ્રકારનાં સ્વ-અધ્યયન માધ્યમો દ્વારા અધ્યયન કરવાની અને શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાની તક પૂરી પાડે છે. અધ્યયન માટેનું મુખ્ય માધ્યમ પાઠ્યપુસ્તક અને કાર્યપુસ્તિકાઓ છે જેમાં સૂચના, સૂચનો, અધ્યયન એકમની વીગત, અધ્યયન પહેલાં અને પછીનું સ્વમૂલ્યાંકન મનોયત્નો અને અહેવાલ, પ્રત્યેક એકમ માટેના કસોટીપત્રો વગેરેનો સમાવેશ હોય છે. તેની સાથે સાથે આકાશવાણી અને દૂરદર્શનના શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો, દૃશ્ય-શ્રાવ્ય કેસેટો, કમ્પ્યુટરની મદદથી વાંચી શકાય એવી સૂચનાઓ, શિક્ષણ પ્રતો, દૂરવર્તી શિક્ષણકૌશલ્ય તાલીમ અને વ્યાવસાયિક અનુભવ માટે કાર્યશાળા પણ તેનાં શૈક્ષણિક માધ્યમો છે.

યુનિવર્સિટી આકાશવાણી પર શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો યોજે છે, જેમાં શૈક્ષણિક અભ્યાસક્રમો હોય છે અને અધ્યેતાઓને વધારે સારું જ્ઞાન મળી રહે અને તેઓ અભ્યાસક્રમની વીગતોને સમજી શકે એ માટે 40 આકાશવાણી કેન્દ્રોનાં માળખાં દ્વારા તેનું પ્રસારણ કરવામાં આવે છે. દરેક છમાસિક સત્ર પર યુનિવર્સિટી તેના અધ્યેતાઓને આકાશવાણી કાર્યક્રમના પ્રસારણની સૂચિ અને શૈક્ષણિક અભ્યાસક્રમની યાદી મોકલી આપે છે.

પ્રત્યેક શૈક્ષણિક અભ્યાસક્રમ માટે નાટક, ચર્ચા, મુલાકાત અને દસ્તાવેજી ચિત્રો જેવા વિવિધ સ્વરૂપમાં 30 મિનિટના શૈક્ષણિક ટીવી કાર્યક્રમો તૈયાર કરવામાં આવે છે (Rojanasang, 96). રેડિયો અને ટીવી પર ક્યા દિવસે, ક્યા સમયે, ક્યો કાર્યક્રમ પ્રસારિત થવાનો છે તેની વીગત અध्येતાઓ યુનિવર્સિટીના સ્વસંચાલિત ટેલિફોન માહિતીકેન્દ્ર પરથી પણ મેળવી શકે છે.

કેટલાંક અધ્યયન વિષયોમાં અध्येતાઓએ પ્રાયોગિક કૌશલ્યની તાલીમ મેળવવાની હોય છે અને એ માટે જૂથ-સંશોધન અને સહઅध्येતાઓની સાથે પ્રવૃત્તિઓ જેવી તાલીમ અને વિવિધ શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવાનો હોય છે. અध्येતાઓ તેમનો અભ્યાસ સફળતાપૂર્વક પૂર્ણ કરે તે પહેલાં તેમનો વ્યાવસાયિક અનુભવ, જ્ઞાન અને વિદ્વતાને ઉત્કૃષ્ટ બનાવવા અને યોગ્ય વ્યક્તિત્વ અને વ્યક્તિગત કૌશલ્યો, વલણ અને નૈતિક અને સદાચારી વર્તણૂક વિકસાવવા તેમણે વ્યાવસાયિક અનુભવ તાલીમ શિબિરમાં પણ હાજરી આપવી પડે છે. ([http:// www. stou.ac.th/98](http://www.stou.ac.th/98))

3.4.5 સહાયક સેવા માળખું / સહાયક સેવા

પ્રાદેશિક બાબતો માટેનું યુનિવર્સિટીનું કેન્દ્ર જેમને અભ્યાસક્રમ સાહિત્ય સમજવામાં તકલીફ પડતી હોય તેવા અध्येતાઓને મદદ કરે છે અને તેમના જ્ઞાન અને સમજ વિકસે તેમાં મદદરૂપ થાય છે. અध्येતા સહાયક સેવામાં નીચેની બાબતોનો સમાવેશ થાય છે : શિક્ષણ, અध्येતાપ્રવૃત્તિ, શૈક્ષણિક માર્ગદર્શન અને શિક્ષણની અવેજીમાં દૃશ્ય કેસેટ જેવી સમૂહ માધ્યમ સેવા, વ્યાવસાયિક અને પ્રાયોગિક તાલીમ કાર્યક્રમો અને ક્ષેત્રકાર્ય અને પ્રયોગશાળા પ્રવૃત્તિ. આ બધી પ્રવૃત્તિઓ વિવિધ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ અને એજન્સીઓના સહકારની પ્રાંતોમાં સ્થપાયેલાં અધ્યયનકેન્દ્રો પર થાય છે.

સુખોથાઈ થમ્મામીરટ ઓપન યુનિવર્સિટીનાં અભ્યાસકેન્દ્રો ત્રણ પ્રકારનાં છે : અધ્યયનકેન્દ્રો, પ્રાદેશિક અને સ્થાનિક અધ્યયનકેન્દ્રો અને ખાસ હેતુસર ચાલતાં અધ્યયન કેન્દ્રો. ત્રીજા પ્રકારનાં અધ્યયનકેન્દ્રોમાં 'STOU CORNER' નો સમાવેશ થાય છે, જે ગ્રંથાલયો અને બીજા વિશિષ્ટ અને પ્રાયોગિક અધ્યયન કેન્દ્રોમાં રચાયેલાં હોય છે (Khilbtong, 1993). યુનિવર્સિટીના નવા અध्येતાને અભિમુખ કરવા, શિક્ષણ, પરીક્ષાઓ અને યુનિવર્સિટી સમાચાર અને માહિતી સેવા જેવી વિવિધ સેવાઓ આખા દેશમાં પૂરી પાડવા માટે યુનિવર્સિટીએ સાત પ્રાદેશિક અધ્યયન કેન્દ્રો ઊભાં કર્યાં છે. આ જ હેતુસર આખા દેશમાં શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં 80 પ્રાંતીય અધ્યયનકેન્દ્રો ઊભાં કરવામાં આવ્યાં છે. વધારામાં યુનિવર્સિટીએ અध्येતાઓના જ્ઞાન, સમજ અને અનુભવને તાલીમ, પ્રયોગશાળાના પ્રયોગો અને ક્ષેત્ર અભ્યાસ દ્વારા ઉત્કૃષ્ટ કરવાના આશયની સરકારી એજન્સીઓના સહકારથી વિશિષ્ટ અધ્યયનકેન્દ્રો પણ પ્રસ્થાપિત કર્યાં છે, જે યુનિવર્સિટીએ પ્રસ્તુત કરેલા પસંદગીના અભ્યાસક્ષેત્રો સાથે સીધા જોડાયેલા છે અને તે વિશિષ્ટતા પૂરી પાડે છે. (દા. ત., સમગ્ર દેશની વિવિધ હોસ્પિટલોમાં આવેલાં સ્વાસ્થ્ય વિજ્ઞાનભવનોનાં વિશિષ્ટ અધ્યયનકેન્દ્રો યુનિવર્સિટીએ પરિચારિકાના અध्येતાઓના તાલીમકેન્દ્ર તરીકે સ્થાપ્યાં છે. તે ઉપરાંત કૃષિ-વિસ્તરણ ભવનો અને સહકારી સંઘોનાં વિશિષ્ટ અધ્યયનકેન્દ્રો છે.)

'STOU CORNERS'

“યુનિવર્સિટીના અध्येતાઓ અને સામાન્ય જનસમાજને શૈક્ષણિક માધ્યમોની સેવાનો લાભ મળી રહે એ આશયથી યુનિવર્સિટીએ આઠ પ્રાંતીય સામાજિક ગ્રંથાલયોમાં ખાસ અભ્યાસકેન્દ્રો વિકસાવ્યાં છે, જે 'STOU CORNER' (સ્ટાઉ ખૂણા) તરીકે જાણીતો છે. 'STOU CORNER'માં શૈક્ષણિક માધ્યમોમાં વિવિધ અભ્યાસક્રમોની માહિતી પાઠ્યપુસ્તક, પૂરક વાચન સામગ્રી, અભ્યાસક્રમની દૃશ્ય-શ્રાવ્ય કેસેટો અને શિક્ષણ વર્ગો અને શૈક્ષણિક સલાહ માર્ગદર્શન માટેની કેસેટોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.”

શૈક્ષણિક અને વિકાસાત્મક સેવાકેન્દ્રો

શૈક્ષણિક સેવાઓના વિસ્તરણ માટે અને દૂરવર્તી શિક્ષણની અસરકારકતા વધારવા માટે યુનિવર્સિટીએ દેશના દરેક પ્રદેશમાં શૈક્ષણિક અને વિકાસાત્મક સેવા કેન્દ્રો વિકસાવ્યાં છે. તેમના સેવા વિસ્તારને આવરી લેતાં કેન્દ્રો, 200 કિલોમીટરની ત્રિજ્યામાં આવતાં ઘણા પ્રાંતો સમાવી શકાય એવાં ફરતાં એકમો રાખે છે. આજ સુધીમાં આવાં 10 કેન્દ્રો સ્થાપવામાં આવ્યાં છે. ([http:// www. stou.ac.th/98](http://www.stou.ac.th/98)).

સ્નાતક શૈક્ષણિક સ્ત્રોત કેન્દ્રો

સ્નાતક શૈક્ષણિક સ્ત્રોત કેન્દ્રો સ્નાતક કક્ષાના અભ્યાસ માટે સુખોદાઈ થમ્માથીરટ ઓપન યુનિવર્સિટીને ગ્રંથાલય સેવા અને શૈક્ષણિક માધ્યમોની સેવા પૂરી પાડે છે. આ કેન્દ્રો દ્વારા અપાતી કેટલીક સેવાઓનો લાભ સામાન્ય જનસમાજ પણ મેળવી શકે છે. માહિતી સુધારણા સેવાના વિકલ્પને બાદ કરતાં આ કેન્દ્રો 'STOU CORNER' દ્વારા અપાતી બધી સેવા જેવી સુવિધા પૂરી પાડે છે અને સ્નાતકોને સંશોધન અને અભ્યાસમાં મદદરૂપ થાય છે. 1993માં જે વર્ષે STOU એ અનુસ્નાતક કાર્યક્રમ શરૂ કર્યો ત્યારે યુનિવર્સિટીએ ફાઈન આર્ટ્સ ડિપાર્ટમેન્ટના રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલય વિભાગ અવૈધિક શિક્ષણ વિભાગ અને સોગખ્લા પ્રાંતમાં આવેલ મહાવશિરાવુટ શાળાના ત્રીનસુલાનોન્દા ગ્રંથાલયના સહયોગથી યુનિવર્સિટીએ સાત જગ્યાએ સ્નાતક શૈક્ષણિક સ્ત્રોત કેન્દ્રો શરૂ કર્યા. ([http : // www. stou.ac.th/98](http://www.stou.ac.th/98)).

સલાહ માર્ગદર્શન

શૈક્ષણિક સેવાના કાર્યાલયનો સલાહ માર્ગદર્શન વિભાગ અધ્યેતાઓને યુનિવર્સિટીના શિક્ષણના માળખાંને સરળતાથી સમજવામાં બહુ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. અભ્યાસ ક્ષેત્રની પસંદગી, જુદાં જુદાં અભ્યાસક્રમનું અધ્યયન વ્યાવસાયિક માર્ગદર્શન અને વ્યક્તિગત સમસ્યાઓ જેવી બાબતો વિશે પણ સલાહ-માર્ગદર્શન વિભાગ સલાહસૂચન આપે છે. વધારામાં, આ વિભાગ આકાશવાણી અને દૂરદર્શન પ્રસારણ, STOU સમાચાર પત્રિકા, અભિમુખ પત્રિકાઓ જેવા વિવિધ માધ્યમો દ્વારા નવા અધ્યેતાઓને જાણકારી પૂરી પાડે છે. STOU લર્નર્સ ક્લબના નિરીક્ષણ માટે જવાબદાર આખા દેશમાં વ્યાપ્ત ટેલિફોન અને ટપાલ માર્ગદર્શન સેવાઓ પણ આ વિભાગ પૂરી પાડે છે અને STOU ના અધ્યેતાઓ માટે રાજ્યની હકૂમતના સંરક્ષણ અભ્યાસક્રમો ચલાવે છે (Khilbtong, 1995).

ખાનગી શિક્ષણ

“યુનિવર્સિટી તેના અધ્યેતાઓના લાભમાં જે કેટલીક શૈક્ષણિક સેવાઓ યોજે છે તેમાં ખાનગી શિક્ષણ એ એક છે. ખાનગી શિક્ષણ દ્વારા શૈક્ષણિક કર્મચારીઓ અધ્યેતાઓને જ્ઞાન આપે છે, તેમના જ્ઞાનમાં વધારો કરે છે અને અધ્યેતાઓ પોતાની જાતે તૈયાર કરે એવા અભ્યાસક્રમની ઊંડાણપૂર્વક સમજ આપે છે. અધ્યેતાઓને સ્વ-અધ્યયન દરમિયાન ઊભા થયેલા પ્રશ્નો અને સમસ્યાઓની સ્પષ્ટતા કરવામાં પણ તે મદદરૂપ બને છે. આખા દેશમાં આવેલા સ્થાનિક કેન્દ્રો પર અઠવાડિયાના અંતે આવું શિક્ષણ બેવાર આપવામાં આવે છે. જ્યાં જરૂર લાગે ત્યાં ત્રણ કલાકની ત્રણ મિટિંગો રાખવામાં આવે છે. યુનિવર્સિટીના કર્મચારીઓને વારાફરતી આ અધ્યયનકેન્દ્રો પર મોકલવામાં આવે છે. શિક્ષણકાર્ય શરૂ થાય તે પહેલાં અધ્યેતાઓને તેઓ 15થી 60 મિનિટ સલાહ અને માર્ગદર્શન પૂરાં પાડે છે.

યુનિવર્સિટી સમાચાર અને માહિતી સેવાની વ્યવસ્થા કરે છે, જેના દ્વારા આખા દેશના બધા અધ્યેતાઓને યુનિવર્સિટીની અને ખાસ કરીને તત્કાલીન બનાવો અને પ્રવૃત્તિઓની માહિતી તેમને મળી રહે છે. યુનિવર્સિટીનાં આ માટેનાં વિવિધ માધ્યમમાં છે :

1. STOU સમાચારપત્ર

STOU સમાચારપત્ર, તેમાં આવતા તત્કાલીન પ્રવૃત્તિઓના અહેવાલ અને પ્રગતિ, યુનિવર્સિટીની વિવિધ વિકાસ પ્રવૃત્તિઓ ઉપરાંત લેખો અને STOUના અધ્યેતાઓના લાભના સમાચારો, જ્ઞાન સાથે અધ્યેતાઓને જોડતી કડી છે. અધ્યેતાઓ ટપાલ દ્વારા સમાચાર પત્રના માસિક અંકો મેળવે છે.

2. આકાશવાણી અને દૂરદર્શન કાર્યક્રમો

અધ્યેતાઓ તેમના અભ્યાસક્રમને સારી રીતે સમજી શકે અને વધુ જ્ઞાન તેના દ્વારા મેળવી શકે એ હેતુની શૈક્ષણિક અભ્યાસક્રમ પર યુનિવર્સિટી આકાશવાણી અને દૂરદર્શન કાર્યક્રમો ગોઠવે છે. ઉપરાંત સામાન્ય જનસમાજ અને યુનિવર્સિટીની સમાજ સાથેના સંબંધ સાચવવાની સેવા અર્થે પણ યુનિવર્સિટી આકાશવાણી અને દૂરદર્શન કાર્યક્રમો યોજે છે.

3. ઈન્ફોવોઈસ

ઈન્ફોવોઈસ સેવા એ સામાજિક ટેલિફોન વ્યવસ્થા દ્વારા અપાતી યુનિવર્સિટીની ધ્વનિ સેવા છે. આ સેવા અધ્યેતાઓને તેમના પરિણામની વીગત, પદવી દાન સમારંભ જેવી મહત્વની માહિતી પૂરી પાડે છે. આ સેવાનો લાભ લેવા અધ્યેતાઓએ 18 લાઈન ડાયલ કરવા ટય-ટોન ટેલિફોનનો ઉપયોગ કરવાનો હોય છે. (02) 982-9633. સેવા 24 કલાક ઉપલબ્ધ છે.

4. પૂછપરછ

સુખોથાઈ થમ્મીથીરટ ઓપન યુનિવર્સિટી અંગેની અને બીજી સામાન્ય માહિતી અંગેની પૂછપરછ માટે યુનિવર્સિટીએ અધ્યેતાઓને માટે એક વિભાગ શરૂ કર્યો છે. આ વિભાગનું સંચાલન કાર્યાલયના પ્રમુખ કરે છે. યુનિવર્સિટી અંગેના સમાચાર આપવા અને અધ્યેતાઓને અથવા જેને રસ હોય તેને યુનિવર્સિટી અંગેની માહિતી પૂરી પાડવી જેવી વિવિધ ફરજો બજાવે છે. અધ્યેતાઓને તેમના સ્વાધ્યાય દરમિયાન નડતી મુશ્કેલીઓ અને ઊભી થતી સમસ્યાઓ નિવારવામાં પૂછપરછ સેવા STOUNે મદદ કરે છે.

સેવાનો લાભ લેવા માટે (02) 982-9700 નંબર છે. સોમ, શુક્ર અને શનિવાર સવારે 8.30 થી 3.00 અને સાંજે 8.30 થી 7.30.

3.5 સારાંશ

આ એકમમાં પૂર્વ એશિયા અને અગ્નિ એશિયાના કેટલાંક વિકાસોન્મુખ દેશોની મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયોમાં અધ્યેતા સહાયક સેવા માટેની જોગવાઈ અંગે માહિતી આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પ્રત્યેક રાષ્ટ્ર, તેના ઉચ્ચ શિક્ષણ સંબંધિત માહિતી અને મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયોના આદેશો, આ બધાની ટૂંકમાં માહિતી આપવામાં આવી છે. દૂરવર્તી અધ્યેતાઓને કેવા પ્રકારની કઈ રીતે સહાયક સેવા સહાયક સેવા આપવામાં આવે છે તે અંગે તમે યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં સમજી શકો તે આશયથી યુનિવર્સિટીના શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો, યુનિવર્સિટીએ અપનાવેલી શિક્ષણ-વ્યવસ્થા અને અધ્યેતાનોંધણીની વીગતો અંગે વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

પ્રવૃત્તિ

આ એક જ વિસ્તારમાં (દૂરપૂર્વ) આવેલા ત્રણ વિકાસોન્મુખ દેશોનો આ રસપ્રદ એકમ હતો. ચાઈના સેન્ટ્રલ રેડિયો એન્ડ ટીવી યુનિવર્સિટીએ ઊભી કરેલી અધ્યેતા સહાયક વ્યવસ્થા, જે સત્તા-વિસ્તાર અને અધ્યેતાનોંધણીની બાબતમાં દુનિયાની મોટામાં મોટી મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય છે તે અંગે તમે તમારો અભિપ્રાય / પ્રતિભાવ આપી શકો. મોટા ભાગની પ્રવૃત્તિઓ માધ્યમિક કક્ષા અને નિમ્ન કક્ષા સુધી વિકેન્દ્રિત કરવામાં આવેલી છે. એશિયાના કોઈ પણ મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય, થાઈલેન્ડની સુખોથાઈ થમ્મીથીરટ ઓપન યુનિવર્સિટીની સરખામણીમાં નાનકડા ટાપુ હોંગકોંગમાં ઓપન યુનિવર્સિટી ઓફ હોંગકોંગ તદ્દન નવી તકનીકીનો ઉપયોગ કરીને તેના અધ્યેતાઓને ખૂબ સરસ રીતે માહિતી વિતરણ કરે છે. આ મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયો દ્વારા અપાતી અધ્યેતા સહાયક સેવાઓની સહાયક સેવાઓની યાદી બનાવો અને નવા આવિષ્કારો શા માટે યોગ્ય લાગ્યા છે તેનાં કારણોની પણ યાદી બનાવો.

એકમ 4 : વિકાસોન્મુખ રાષ્ટ્રોનો વ્યક્તિ અભ્યાસ : ઝીમ્બાબ્વે, યુગાન્ડા, દક્ષિણ આફ્રિકા

રૂપરેખા

- 4.0 ઉદ્દેશ્યો
- 4.1 પ્રસ્તાવના
- 4.2 ઝીમ્બાબ્વે ઓપન યુનિવર્સિટી (ZOU) : ઝીમ્બાબ્વે મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય : ઝીમ્બાબ્વે
  - 4.2.1 રાષ્ટ્રનું શબ્દચિત્ર
  - 4.2.2 મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની ઉપપત્તિનો તર્કસંગત આધાર
  - 4.2.3 શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને અધ્યેતાનોંધણી
  - 4.2.4 શિક્ષણ પદ્ધતિ
  - 4.2.5 સહાયક સેવા માળખું
- 4.3 મકેરેરે યુનિવર્સિટી : યુગાન્ડા
  - 4.3.1 રાષ્ટ્રનું શબ્દચિત્ર
  - 4.3.2 મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની ઉપપત્તિનો તર્કસંગત આધાર
  - 4.3.3 શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને અધ્યેતાનોંધણી
  - 4.3.4 શિક્ષણ પદ્ધતિ
  - 4.3.5 પુષ્ટિ સેવા માળખું / સહાયક સેવા માળખું
- 4.4 ધી યુનિવર્સિટી ઓફ સાઉથ આફ્રિકા (UNISA) : દક્ષિણ આફ્રિકા
  - 4.4.1 રાષ્ટ્રનું શબ્દચિત્ર
  - 4.4.4 મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની ઉપપત્તિનો તર્કસંગત આધાર
  - 4.4.4 શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને અધ્યેતાનોંધણી
  - 4.4.4 શિક્ષણ પદ્ધતિ
  - 4.4.5 પુષ્ટિ સેવા માળખું / સહાયક સેવા માળખું
- 4.5 સારાંશ

4.0 ઉદ્દેશો

આ એકમમાં ઝીમ્બાબ્વે, યુગાન્ડા અને દક્ષિણ આફ્રિકા એ ત્રણ વિકાસોન્મુખ દેશોમાં આવેલી બે મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય અને એક બેવડી પ્રથાવાળાં વિશ્વવિદ્યાલય, જે દૂરવર્તી શિક્ષણ દ્વારા કાર્યક્રમો પ્રસ્તુત કરે છે તેમની અધ્યેતાને આપવામાં આવતી સહાયક સેવાની ચર્ચા કરીશું. આ એકમના અંત સુધીમાં તમે રાષ્ટ્રનું શબ્દચિત્ર અને આ મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયો કઈ મુશ્કેલીઓનો સામનો કરીને અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે તે અંગેની ઉપયોગી જાણકારી મેળવી લેશો. આ ઉપરાંત તમે –

- આ વિશ્વવિદ્યાલયો જે પ્રકારના શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો પ્રસ્તુત કરે છે તેની સૂચિ કરી શકશો.
- અધ્યેતાનોંધણી અંગે તમે પરિચિત થઈ શકશો.
- તેમની શૈક્ષણિક-વ્યવસ્થાનું વર્ણન કરી શકશો અને
- અધ્યેતાને સહાયક સેવા માટેની તેમની જોગવાઈ વર્ણવી શકશો.

4.1 પ્રસ્તાવના

આ એકમમાં આફ્રિકા ખંડની એ એક જ પ્રથાવાળી મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય અને એક બેવડી પ્રથાવાળું મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયનો અભ્યાસ આવરી લઈશું. દૂરવર્તી શિક્ષણની જરૂરિયાત આફ્રિકા જેટલી કદાચ બીજા કોઈ દેશને નહિ હોય. 1947માં એક જ પ્રથાવાળી દૂરવર્તી શિક્ષણની દુનિયાની પ્રથમ યુનિવર્સિટી તરીકે પ્રસ્થાપિત થઈ ત્યારથી વિસ્તરતી ગયેલી યુનિવર્સિટી ઓફ સાઉથ આફ્રિકા (UNISA)ને બાદ

કરતાં કેટલાંક દેશોએ દૂરવર્તી શિક્ષણ છેલ્લા 20 વર્ષથી શરૂ કર્યું છે તો પણ આફ્રિકામાં દૂરવર્તી શિક્ષણે તેના સ્રોતો અને તેના સાતત્યની જોગવાઈ ગુમાવવા માંડી છે. કારણ અગાઉની વસાહતો સ્વતંત્ર થતી ગઈ અને શિક્ષણની નવી મિનિસ્ટ્રીને લાગ્યું કે શૈક્ષણિક તકો વિસ્તારવાના અને માનવવધનને તાલીમ આપવાના સાધન તરીકે પત્રાચાર શિક્ષણ દૂરવર્તી શિક્ષણ કરતાં વધુ ક્ષમતાવાળું છે.

આફ્રિકાના મોટા ભાગના દેશો અવિકસિત છે અને માનવવિકાસની મધ્યમ અને નિમ્ન કક્ષામાં એ આવે છે. સિસિલિ, મોરેશિયસ અને લિબિયા જેવા ફક્ત જૂજ દેશો જ ઊંચી માનવવિકાસ કક્ષામાં મૂકી શકાય (UNDP, 98). આથી સિસિલિ (88 %), મોરેશિયસ (83 %) અને લિબિયા (76 %) આ ત્રણ દેશોમાં સાક્ષરતા આંક એકંદરે ઊંચો છે. રસપ્રદ બાબત એ છે કે ઝીમ્બાબ્વે અને દક્ષિણ આફ્રિકા મધ્યમ કક્ષામાં આવતા હોવા છતાં તેમનો સાક્ષરતા આંક ઊંચો અનુક્રમે 85 % અને 82 % છે (UNDP, 98).

હવે આપણે આફ્રિકા ખંડની ત્રણ પસંદગીની સંસ્થાઓના વસ્તુગત અભ્યાસની ચર્ચા કરીશું. આમાંથી એક મધ્યમ માનવવિકાસ કક્ષામાં અને બે નિમ્ન માનવ વિકાસ કક્ષામાં આવેલી છે.

4.2 ઝીમ્બાબ્વે ઓપન યુનિવર્સિટી (ZOU) : ઝીમ્બાબ્વે મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય : ઝીમ્બાબ્વે

(વીગતો કોમવેલ્થ ઓપન લર્નિંગમાંથી લેવામાં આવી છે. Case Study A-G, Brunei Darussalam, 1-5 March, 1999, by Mugad Zaweta and Benza. Permission obtained from the COL.)

ઝીમ્બાબ્વે મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયે યુનિવર્સિટી ઓફ ઝીમ્બાબ્વેના દૂરવર્તી શિક્ષણનાં કેન્દ્ર તરીકે ઓગસ્ટ ૧૩માં કામગીરી શરૂ કરી. 1996માં તેને યુનિવર્સિટી કોલેજનું બિરુદ મળ્યું. હાલમાં તે સ્વાયત્ત મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની કક્ષા સુધી ઊંચકાઈ છે.

4.2.1 રાષ્ટ્રનું શબ્દચિત્ર

ઝીમ્બાબ્વે આફ્રિકાના દક્ષિણ મધ્યમાં આવેલો ચારે બાજુ જમીનથી ઘેરાયેલો પ્રદેશ છે. તેનો વિસ્તાર 39272 ચો. કિ. મીટર છે. તેની અંદાજિત વસ્તી (1995) 11.2 મિલિયન અને વાર્ષિક વૃદ્ધિ દર 3.1 (70.95) છે. (UNDP, 1998).

વર્લ્ડ બેન્કના અહેવાલ પ્રમાણે દુનિયાના કોઈ પણ પ્રદેશની સરખામણીમાં ઝીમ્બાબ્વેનો કુલ ચોખ્ખો શૈક્ષણિક નોંધણી દર 1960માં નીચામાં નીચો હતો. આમ છતાં 1995માં ઝીમ્બાબ્વેએ તેનો બમણા કરતાં પણ વધારે શૈક્ષણિક નોંધણી દર વધારી દીધો અને શૈક્ષણિક નોંધણીમાં આખા પ્રદેશમાં મધ્યમ દર કરતાં ઊંચો આંક હતો એવા બે દેશો (તાંઝાનિયા સાથે) સાથે ઝીમ્બાબ્વેને મૂકી દીધો (વર્લ્ડ બેન્ક, 1998).

1980માં સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી ઝીમ્બાબ્વેએ સફળ શૈક્ષણિક નવોન્મેષો અપનાવ્યા. આથી, આજે તેનો સાક્ષરતા આંક 85 % ની ઉપર છે, જે વિકાસોન્મુખ દેશોની ઉપલી કક્ષાનો છે. તેનો શૈક્ષણિક ખર્ચ GNPન 8.5 % (1995) જેટલો છે. જોકે તેનું પ્રત્યાયન માળખું એટલું વિકસિત નથી. 1000 વ્યક્તિએ 89 રેડિયો, 27 ટીવી, 14 મુખ્ય ટેલિફોન લાઇન, 0.2 સાર્વજનિક ટેલિફોન, 0.1 ઇન્ટરનેટ ધારકો અને 3 પર્સનલ કમ્પ્યુટર છે. (UNDP, 98)

4.2.2 મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની ઉપપત્તિનો તર્કસંગત આધાર

ઝીમ્બાબ્વેમાં શ્વેત અને અશ્વેત વચ્ચેની શૈક્ષણિક તકોના તફાવતની લાક્ષણિકતાવાળી બ્રિટિશ વસાહતી પદ્ધતિનો વારસો જળવાયેલો હતો. પણ વસાહતી યુગ વખતે મોટા ભાગની પ્રજા, જેમનો શૈક્ષણિક અધિકાર ખૂંચવી લેવામાં આવ્યો હતો, તેમની અપેક્ષાઓને પરિપૂર્ણ કરવા માટે સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ પછી ઝીમ્બાબ્વેએ તેના રાષ્ટ્રીય વિકાસનાં માળખાંમાં એવી નીતિ અખત્યાર કરી કે જેમાં સમાજવાદની પ્રાપ્તિનો સમાવેશ થતો હતો.

ઝીમ્બાબ્વેએ પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓ માટે મફત સાર્વત્રિક શિક્ષણની નીતિ અપનાવી. આખી શૈક્ષણિક વ્યવસ્થાનાં વિસ્તરણને કારણે જે સંખ્યાત્મક સિદ્ધિ મળી તે ત્રીજા વિશ્વના ધોરણ પ્રમાણે અસાધારણ હતી. આવાં બહોળા વિસ્તરણને ઘણી વાર “ઝીમ્બાબ્વેનો શૈક્ષણિક ચમત્કાર” તરીકે ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. કારણ આ પ્રક્રિયા દ્વારા પ્રાથમિક શિક્ષણની નજીક તે સંપૂર્ણપણે આવી શક્યો છે. તેમ છતાં આ કક્ષાએ રાજ્ય હકૂમતના બીજા પ્રદેશોના શિક્ષણની જોગવાઈ માટે કોઈ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી નહોતી.

1980માં સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું ત્યારે હરારેમાં એક જ યુનિવર્સિટી હતી. યુનિવર્સિટી ઓફ ઝીમ્બાબ્વે. 1990 સુધી બીજી કોઈ યુનિવર્સિટી અસ્તિત્વમાં આવી નહોતી. આથી મર્યાદિત પ્રવેશક્રમતાને કારણે યુનિવર્સિટી કક્ષાનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા ઉત્સુક એવા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધતી ચાલી. વધારામાં બે મોટા સ્ત્રોતો તરફથી શિક્ષણ માટેની માંગણી આવવા માંડી, પુખ્ત વયસ્કો જેઓને કેટલોક સમય કામ ધંધો કર્યા પછી યુનિવર્સિટીના અભ્યાસ દ્વારા તેમના જ્ઞાનકૌશલ્ય વધારવાની જરૂર જણાઈ અને કોલેજ સ્નાતકોનો મોટો સમુદાય જેઓ નોંધાયેલી 155 ખાનગી કોલેજમાંથી દર વર્ષે સ્નાતકની પદવી મેળવતા હતા (Wakatama, 1983).

આમ, દક્ષિણ આફ્રિકાની નીતિ દ્વારા મોટા ભાગના ઝીમ્બાબ્વેવાસીઓનો વિરોધ થતો હતો તો પણ પોતાના દેશમાં તકની પ્રાપ્તિ ન હોવાને કારણે ઘણા બધાને યુનિવર્સિટી ઓફ સાઉથ આફ્રિકામાં ફરજિયાતપણે અધ્યેતા તરીકે નોંધાવવું પડતું હતું.

આ પરિસ્થિતિને કારણે દૂરવર્તી શિક્ષણની ખાનગી કોલેજો શરૂ થઈ. ઝીમ્બાબ્વેની સરકારે આમાં પહેલ કરી અને ઝડપી વિકાસને માટે જરૂરી શિક્ષકોની અછતને પહોંચી વળવાની “ઝીમ્બાબ્વે ઇન્ટિગ્રેટેડ ટીચર એજ્યુકેશન કોર્સ શરૂ કર્યો. દૂરવર્તી શિક્ષણના ઢાંચા પર 1986માં મિનિસ્ટ્રી ઓફ એજ્યુકેશન એન્ડ કલ્ચરના વચસ્ક અને અવૈધિક વિભાગો ખાનગી દૂરવર્તી શિક્ષણની કોલેજોને પૂરક બનવા ઝીમ્બાબ્વે ઇન્ટિગ્રેટેડ ઓફ ડિસ્ટન્સ એજ્યુકેશન (ZIDE)ની સ્થાપના કરી.

ઝીમ્બાબ્વે યુનિવર્સિટીમાં દૂરવર્તી શિક્ષણ દાખલ કરવા માટેની અનુકૂળતા તપાસવા માટે કેટલાંક કમિશનોની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી અને કેટલાંક અભ્યાસ થયા હતા.

આમ, 1993માં યુનિવર્સિટી ઓફ ઝીમ્બાબ્વેએ દૂરવર્તી શિક્ષણકેન્દ્રની સ્થાપના કરી, જેમાં કેમ્પસ પર પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ દ્વારા શીખવવામાં આવતો હતો તે જ અભ્યાસક્રમ દૂરવર્તી શિક્ષણ દ્વારા આપવા માંડ્યો. આવી બેવડી પ્રથાવાળી પદ્ધતિનો લાભ કેમ્પસની બહાર અને કેમ્પસની અંદર એ બંને પ્રથાની વચ્ચે ઓળખી શકાય એવા કેડિટ ટ્રાન્સફરનો હતો. પરિણામે ઝીમ્બાબ્વેએ પરદેશી ચલણના લગભગ 163 \$ બચાવ્યા, જે પરદેશી સંસ્થાઓમાં નોંધણીને કારણે ઝીમ્બાબ્વે અધ્યેતાઓ પત્રાચાર શિક્ષણની પરદેશની સંસ્થાઓમાં ચૂકવતા હતા (Zindi and Aucoin, 95).

1996માં યુનિવર્સિટી ઓફ ઝીમ્બાબ્વેનું દૂરવર્તી શિક્ષણનું કેન્દ્ર યુનિવર્સિટી કોલેજ ઓફ ડિસ્ટન્સ એજ્યુકેશન (UCDE)ના નામે બઢતી પામ્યું અને આજે તે નવી ઝીમ્બાબ્વે ઓપન યુનિવર્સિટી (ZOU)ના નામે ખ્યાતિ પામી છે (Benza *et al.*, 99).

4.2.3 શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને અધ્યેતાનોંધણી

યુનિવર્સિટી કોલેજ ઓફ ડિસ્ટન્સ એજ્યુકેશન, જે પાછળથી ઝીમ્બાબ્વે ઓપન યુનિવર્સિટીના નામે ઓળખાય છે તે શિક્ષણના કાર્યક્રમમાં સ્નાતકની પદવી અંગ્રેજી સાથે પ્રત્યાયન અધ્યયનમાં સ્નાતકની પદવી કૃષિ મેનેજમેન્ટમાં સ્નાતકની પદવી, વર્ગખંડ સાહિત્ય અને ચર્ચામાં ડિપ્લોમા અને એપ્લાઇડ એકાઉન્ટન્સીમાં ડિપ્લોમા - આટલા અભ્યાસક્રમ પ્રસ્તુત કરે છે. થોડા સમયમાં બીજાં કેટલાંક અભ્યાસક્રમો પ્રસ્તુત કરવાના છે તે આ પ્રમાણે છે :

- ગણિત અને આંકડાશાસ્ત્ર સાથે વિજ્ઞાનના સ્નાતક
- ભૂગોળ અને પર્યાવરણ સાથે વિજ્ઞાનના સ્નાતક
- વાણિજ્ય સ્નાતક
- શિક્ષણના વિષય સાથે શિક્ષણ સ્નાતક
- પરિચારિકા વિજ્ઞાન સ્નાતક

- આતિથ્ય ઉદ્યોગના સ્નાતક
- માર્ગદર્શન અને સલાહમાં ડિપ્લોમા
- સ્વાસ્થ્ય અને શારીરિક શિક્ષણમાં સ્નાતક
- માધ્યમોના અભ્યાસમાં ચાર્ટર્ડના સ્નાતક
- આધુનિક ભાષા (ફ્રેન્ચ અને પોર્ટુગીઝ)માં સ્નાતક
- શૈક્ષણિક વહીવટમાં શિક્ષણની અનુસ્નાતક ઉપાધિ
- શિક્ષણમાં અનુસ્નાતક સર્ટિફિકેટ
- બિઝનેસ એડ્મિનિસ્ટ્રેશનમાં અનુસ્નાતકની પદવી
- પી.એચ.ડી (EAPS)
- મેન્યુફેક્ચરિંગ તકનીકીમાં અનુસ્નાતક ઉપાધિ

અહીં વલણ વ્યાવસાયિક અને શૈક્ષણિક (પ્રોફેશન) કાર્યક્રમો તરફનું વધારે છે.

1998માં કુલ નોંધણી 8236 હતી એ 99માં 10,000 થઈ (Mugadzwe et. al., 1999) કાર્યક્રમો અને અધ્યતાની વીગત માટે જુઓ આવૃત્તિ 4.1.

આવૃત્તિ 4.1. યુનિવર્સિટી કોલેજ ઓફ ડિસ્ટન્સ એજ્યુકેશન દ્વારા પ્રસ્તુત શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને અધ્યતાનોંધણી

કાર્યક્રમો	પ્રવેશ સંખ્યા	સંખ્યા
બી.એડ્. (ઇએપીપીએસ)	1	485
બી.એડ્. (ઇએપીપીએસ)	2	1456
બી.એડ્. (ઇએપીપીએસ)	3	299
બી.એડ્. (ઇએપીપીએસ)	4	846
બી.એડ્. (ઇએપીપીએસ)	5	1181
બી.એડ્. (ઇએપીપીએસ)	6	1186
બી.એડ્. (ઇએપીપીએસ)	7	476
બી.એડ્. (ઇએપીપીએસ)	8	679
બી.એ. (અંગ્રેજી અને પત્રાચાર અભ્યાસ)	1	700
બી.એસ.સી. (ખેતી વહીવટ)	1	569
Diploma in Classroom Text and Discourse	2	119
Diploma in Applied Accountancy	ભાગ 1 અને 2	240
કુલ		8236

Source : UCDE Registry, 1998. In Mugadzwe, J. G. and Benza T. (1999) 'Distance Education in Zimbabwe', Pan Commonwealth Forum on Open Learning Case Studies H-M, Brunei Darussalam, COL, 1-5 March.

લગભગ 12,900 અનુ માધ્યમિક શાળા અધ્યતાઓ (O Level) દરેક વર્ષે આગળ શિક્ષણની તક નહિ મળવાથી રખડી પડે છે, જેમને હાઈસ્કૂલ કક્ષાના સર્ટિફિકેટ (A Level 10,000) માટે સમાવવામાં આવ્યા હોય અને જેમને તકનીકી વ્યાવસાયિક અને શિક્ષણ પરસ્ત વ્યાવસાયિક કોલેજોમાં પ્રવેશ મળ્યો હોય (10,000) તે આમાંથી બાકાત ગણ્યા છે. હાઈસ્કૂલ સ્નાતકોમાંથી બહુ થોડાને પાંચ પરંપરાગત યુનિવર્સિટીઓમાં સમાવી શકાય છે. એવો અંદાજ છે કે ઝીમ્બાબ્વેમાં દર વર્ષે લગભગ 3,00,000 જેટલા અધ્યતાઓ પ્રવેશ વિના રખડી પડે છે એનું ચોખ્ખું પરિણામ એ આવે છે કે દરેક વર્ષે યુનિવર્સિટી શિક્ષણની તકથી વંચિત રહી ગયેલા 3,00,000 જેટલા અધ્યતાઓથી શિક્ષણ જગત ભરાઈ ગયું છે (ઝીમ્બાબ્વે સરકાર, 1998).

આ આંકડાઓ ઉપરાંત તકનીકી અને વ્યાવસાયિક કોલેજોમાં જે નોંધાયેલા હતા તેમાંથી મોટા ભાગના યુનિવર્સિટી શિક્ષણ માટેની ક્ષમતાવાળા અધ્યેતાઓ હતા. આ બધાનો સરવાળો ઝીમ્બાબ્વે મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની માંગ માટેની સંખ્યામાં વધારો કરે છે. જ્યારે ઝીમ્બાબ્વે મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય તેના અભ્યાસક્રમોમાં મુક્ત પ્રવેશ માટેની લાયકાતોમાં વધારો કરશે ત્યારે આ સંખ્યા વધવાની શક્યતા છે.

અધ્યેતાઓની લાક્ષણિકતાઓ

ઝીમ્બાબ્વેની દૂરવર્તી શિક્ષણની યુનિવર્સિટી કોલેજોમાં હાલમાં અભ્યાસ કરતા મોટા ભાગના અધ્યેતાઓને નીચેની લાક્ષણિકતાઓ લાગુ પડે છે.

- દરેક કાર્યક્રમમાં 75 % થી વધારે અધ્યેતાઓ પુરુષ છે.
- તેમની સરાસરી ઉંમર 35થી 40 વર્ષની છે.
- મોટા ભાગના અધ્યેતાઓ પરિણીત છે.
- તેમની વધારેમાં વધારે શૈક્ષણિક લાયકાત '0' કક્ષાની છે.
- મોટા ભાગના અધ્યેતાઓની પાસે પ્રોફેશનલ લાયકાત છે અને તેઓ નોકરિયાત છે.
- મોટા ભાગના અધ્યેતાઓ તેમના કામ ધંધા અને કુટુંબની જવાબદારી સાથે અભ્યાસ કરે છે.
- મોટા ભાગના અધ્યેતાઓ એવા અંતરિયાળ વિસ્તારમાંથી આવે છે કે જ્યાં કોઈ સંપર્ક કે ગ્રંથાલય જેવી સહાયક સેવાની કોઈ સેવા કે વ્યવસ્થા સુધી તે પહોંચી શકે એમ નથી.

4.2.4 શિક્ષણ પદ્ધતિ

ઝીમ્બાબ્વે ઓપન યુનિવર્સિટીમાં શિક્ષણનું મહત્ત્વનું માધ્યમ છે. દૂરવર્તી શિક્ષણના સાહિત્ય પર અવલંબિત મુદ્રિત સાહિત્ય. તેની સાથે પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ, આકાશવાણી પ્રસારણ, અને શ્રાવ્ય કેસેટો પણ વપરાય છે. શિક્ષણના બીજા માધ્યમ તરીકે ઝીમ્બાબ્વે મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય અને મિનિસ્ટ્રી ઓફ હાઇર એજ્યુકેશન સેટેલાઈટ ઉપયોગનો અભ્યાસ કરી રહ્યા છે.

4.2.5 પુષ્ટિ સેવા માળખું / સહાયક સેવા માળખું

ઝીમ્બાબ્વે મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયનું સહાયક સેવા માળખું સારું એવું વિકેન્દ્રિત છે, તેનો શુભાશય "ઘરઆંગણે યુનિવર્સિટી શિક્ષણ"ને સાર્થક કરે છે. ઝીમ્બાબ્વે મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય તેની સેવાઓ હારેમાં આવેલા તેના રાષ્ટ્રીય કેન્દ્ર, 10 પ્રાદેશિક કેન્દ્રો અને ઝીમ્બાબ્વેના બધા પ્રાંતોમાં આવેલાં 55 જિલ્લા અભ્યાસ-કેન્દ્રો પરથી આવે છે.

રાષ્ટ્રીય કેન્દ્રનું કામ નીચેની પ્રવૃત્તિઓનું સંકલન કરવાનું અને તેને સુવિધાપૂર્ણ બનાવવાનું છે :

- જેને માટેની માંગણી હોય એવા દૂરવર્તી શિક્ષણના સ્નાતક અને સ્નાતક સિવાયના કાર્યક્રમો જે-તે વિદ્યાશાખાઓની સાથે રહીને વિકસાવવા અને અપનાવવા.
- આખા રાષ્ટ્રના દૂરવર્તી શિક્ષણ કાર્યક્રમો અને સહાયક સેવાઓનું આયોજન, સંચાલન, વહીવટ, સંયોજન કરવું.
- મુદ્રિત સાહિત્ય, દૃશ્ય અને શ્રાવ્ય કેસેટો, આકાશવાણી કાર્યક્રમો, કમ્પ્યુટરની મદદવાળા અભ્યાસક્રમો અને અભ્યાસકીય સાહિત્ય જેવા શૈક્ષણિક માધ્યમોની વિશાળ શ્રેણી વિકસાવવી અથવા અપનાવવી.
- દૂરવર્તી શિક્ષણ પદ્ધતિના ઢાંચાવાળા અભ્યાસક્રમોનું શિક્ષણ કાર્ય કરવું અને દૂરવર્તી શિક્ષણની જેમણે અભ્યાસ કર્યો છે એવા અધ્યેતાઓનું પરીક્ષણ કરવું.
- દૂરવર્તી શિક્ષણ કાર્યક્રમોના વિતરણ માટે અને શિક્ષણ સેવા પૂરી પાડવા માટે આખા દેશમાં પ્રાદેશિક કક્ષાના અને જિલ્લા કક્ષાનાં અધ્યયનકેન્દ્રો ઊભાં કરવાં અને તેનો વહીવટ કરવો.

- પરીક્ષાનાં પરિણામ અને પુરસ્કારની વીગતો તૈયાર કરવી.
- દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રથાને ટેકો આપવા સંશોધન અને તાલીમ-વ્યવસ્થા ઊભી કરવી.
- યુનિવર્સિટી ઓફ ઝીમ્બાબ્વેની વિદ્યાશાખાઓ જે તેમના કાર્યક્રમમાં દૂરવર્તી શિક્ષણ અપનાવવા માંગતી હોય અથવા તેમના કેટલાંક કાર્યક્રમો દૂરવર્તી શિક્ષણને આપવા માંગતી હોય તેમને મદદ કરવી.

પ્રાદેશિક કેન્દ્રોના વડા પ્રાદેશિક સંયોજક હોય છે. પ્રાદેશિક કેન્દ્રોની પ્રવૃત્તિ આ પ્રમાણે હોય છે :

- અરજીઓ મેળવવી, તેની ચકાસણી કરવી અને રાષ્ટ્રીય કેન્દ્રો પર તેને મોકલવી.
- શૈક્ષણિક નોંધણી કાર્યાલયની મદદથી અધ્યેતાઓની નોંધણી કરવી.
- શૈક્ષણિક નોંધણી કાર્યાલયની મદદથી પરીક્ષાની જગ્યા અને તેના સંચાલનની વ્યવસ્થા ગોઠવવી.
- માર્ગદર્શન અને સલાહસૂચનની સાથે શિક્ષણ સેવાઓ પૂરી પાડવી.
- ફી અને અન્ય જે આવક હોય તે ભેગી કરવી અને કેન્દ્રના ખાતામાં જમા કરાવવી.
- અધ્યેતા અને ખર્ચની નોંધ રાખવી.

ઝીમ્બાબ્વે મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયમાં અધ્યેતાઓ યુનિવર્સિટી ઓફ ઝીમ્બાબ્વેનું મુખ્ય ગ્રંથાલય અને પ્રાયોગિક કાર્ય માટે તેની પ્રયોગશાળા વાપરી શકે છે. વધારામાં અધ્યેતાઓની નોંધણી, ફીની ચૂકવણી, અભ્યાસસામગ્રીનું વિતરણ, સ્વાધ્યાયની સોંપણી, પરીક્ષાનું સંચાલન અને ગુણ પ્રદાનની નોંધની જાળવણી - આ બધાં માટે પ્રાંતોમાં વહીવટી સેવાઓ ઊભી કરવામાં આવી છે. આમ મોટા ભાગની અધ્યેતા સહાયક સેવાઓ વિકેન્દ્રિત કરવામાં આવેલી છે. તેનું મુખ્ય લક્ષ્ય છે તેમના જીવનનું, તેમની કારકિર્દીનું અને તેમના શિક્ષણનું આયોજન કરવાની, અધ્યેતાઓની ક્ષમતાનો વિકાસ કરવાની, જેથી કરીને તેઓ વાસ્તવિક લક્ષ્ય નક્કી કરે શકે અને અસરકારક રીતે અભ્યાસ કરી શકે. (Mugadweta, J. G. and Benza', 99)

તાજેતરમાં પ્રાદેશિક સહાયક સંયોજકો અને શિક્ષકોએ અધ્યેતા સહાયક સેવાથી અધ્યેતાઓને કેટલો સંતોષ છે તે અંગે એક અભ્યાસ કર્યો હતો (Benza *et al.*, 1999) અભ્યાસના પરિણામનો સારાંશ આવૃત્તિ 4.2.માં આપેલો છે.

Table 4.2 : શિક્ષણ સહાયક સેવાથી અધ્યેતા સંતોષની કક્ષા (4 ભાગ)

સેવા	ટકા સંતોષકારક	ટકા સંતોષકારક
શિક્ષકોનો સામાન્ય સ્વભાવ :		
શિક્ષકોની સજ્જતા	82	18
શિક્ષકનું વિષયપ્રભુત્વ	88	12
સમસ્યામાં મદદ કરવામાં પ્રભુત્વ	83	17
લેખિત સ્વાધ્યાય પર વિવરણ	76	24
સ્વાધ્યાય પરત કરવાનો સમય	69	31
પ્રત્યક્ષ વ્યવસ્થા :		
સપ્તાહાંત શાળા	85	15
નિવાસી શાળા	55	45
પૂર્વાભિમુખ	70	30
જિલ્લા અધ્યયનકેન્દ્રની મુલાકાત	13	87
અધ્યેતા-શિક્ષક ચર્ચા	48	52
અધ્યેતાઓ દ્વારા જૂથચર્ચા	75	25

અભ્યાસક્રમ સાહિત્યના સહાયક સેવાના સંદર્ભ સંતોષની કક્ષા

વિકાસોન્મુખ રાષ્ટ્રોનો વ્યક્તિ
અભ્યાસ : ઝીમ્બાબ્વે, યુગાન્ડા,
દક્ષિણ આફ્રિકા

સેવા	ટકા સંતોષકારક	ટકા અસંતોષકારક
ભાષા સ્પષ્ટતા	99	1
સંદર્ભ પુસ્તકોની યોગ્યતા	33	67
ગ્રંથાલયનો માર્ગ	31	69
સંદર્ભોની પ્રસ્તુતતા	84	16
અભ્યાસક્રમ વિષયવસ્તુ	93	7
હસ્તપત્રિકાઓ	56	44

વહીવટી સહાયક સેવા અંગેના સંતોષની કક્ષા

સેવા	ટકા સંતોષપ્રદ	ટકા અસંતોષપ્રદ
પ્રવેશ કાર્યવાહી	86	14
નોંધણી કાર્યવાહી	74	26
માહિતી પ્રસારણ	62	38
અધ્યયન સામગ્રીની વહેંચણી	70	30
સ્વાધ્યાયની સોંપણી	82	18
સાપ્તાહાંતે શાળાનું સ્થળ	84	16
શિક્ષણ શરૂ કરવાનો સમય	89	11
ગુણપ્રદાન કરેલા સ્વાધ્યાયોની વહેંચણી	57	43

માર્ગદર્શન અને સલાહ અંગે સંતોષની કક્ષા

સેવા	ટકા સંતોષકારક	ટકા અસંતોષકારક
પ્રવેશ પહેલાંની સલાહ	5	95
પૂર્વાભિમુખ	69	31
અભ્યાસક્રમ ચકાસણી	82	18
અધ્યયનકૌશલ્ય	77	23
પરીક્ષા સલાહ	67	33
અધ્યેતા મુશ્કેલી સમયના સંપર્ક	38	62

(Reporduced with permission of COL from an article published in)માં પ્રકાશિત થયેલા લેખમાંથી COL મંજૂરી સાથે the Pan Commonwealth Forum on Open Learning Case Studies : A-G, Brunei Darussalam, COL. 1-5 March by Mugadzaweta and Benza).

આવૃત્તિ 4.2 : સહાયક સેવાની અધ્યેતાઓની સંતોષ કક્ષા (સાર વિભાગ)

4.3 મકેરેરે યુનિવર્સિટી : યુગાન્ડા

(Common wealth Forum of Open Learning : Case Study A-4, Brunei, Darussalam 1-5 March 1999, by Jessica Aguti. Permission obtained from the COL).

મકેરેરે યુનિવર્સિટી એ યુગાન્ડાની જૂનામાં જૂની યુનિવર્સિટી છે. તેની સ્થાપના ટેકનિકલ સ્કૂલ તરીકે 1922માં થઈ હતી અને 1949માં યુનિવર્સિટી ઓફ લંડન સાથે જોડાઈને યુનિવર્સિટી કોલેજ બની અને 1963માં યુનિવર્સિટી ઓફ ઈસ્ટ આફ્રિકાની એક મહત્વની કોલેજ બની. 1970માં તેને પૂર્ણ

યુનિવર્સિટીનું બિરુદ પ્રાપ્ત થયું અને આજ સુધી દેશમાં આ એક જ યુનિવર્સિટી છે. મકેરેરે ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ એડલ્ટ એન્ડ કન્ટિન્યુ ઇંગ એજ્યુકેશન (LACE) વયસ્ક અને નિરંતર શિક્ષણની સંસ્થા - દૂરવર્તી શિક્ષણ કાર્યક્રમો પ્રસ્તુત કરે છે.

4.3.1 રાષ્ટ્રનું શબ્દચિત્ર

યુગાન્ડા પૂર્વ આફ્રિકાનું વિષુવવૃત્તીય રાજ્ય છે. બ્રિટિશ શાસન નીચેનું યુગાન્ડા 1961માં સ્વતંત્ર બન્યું અને 1963માં ગણતંત્ર બન્યું. તેનો વિસ્તાર 241139 ચો.કિ. મીટર છે. વસ્તી 20 મિલિયન છે. અન્ય વિકાસશીલ દેશોની જેમ ફક્ત 61.7 % વસ્તી શિક્ષિત છે. (UNDP, 98). 1000 વ્યક્તિએ ત્યાં 117 રેડિયો, 26 ટી.વી., 2 મુખ્ય ટેલિફોન લાઇન, 0.1 ફેક્સ મિશીન, 0.1 સેલ્યુલર મોબાઇલ ટેલિફોન ધારકો અને 0.5 પર્સનલ કમ્પ્યૂટર સાથેનું તેનું પ્રત્યાયન માળખું પણ એટલું વિકસિત નથી. (1995) (UNDP, 98).

4.3.2 દૂરવર્તી શિક્ષણની ઉત્પત્તિનો તર્કસંગત આધાર

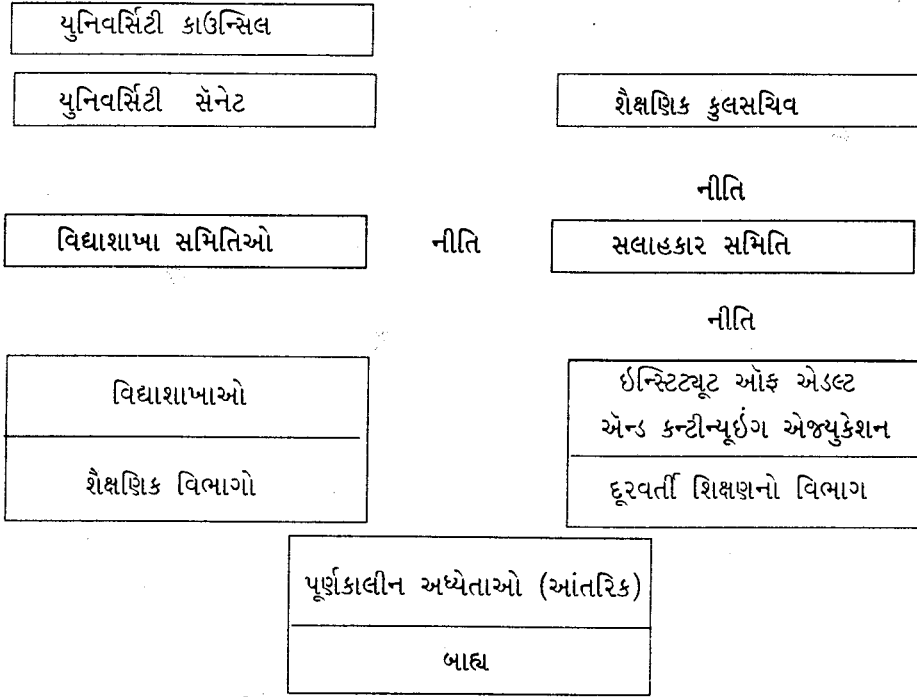
જ્યારે ઘણા બધા યુગાન્ડાવાસીઓએ ઇંગ્લેન્ડમાં ચાલતા પત્રાચાર અભ્યાસક્રમ માટે તેમની નોંધણી કરાવી ત્યારે 1960ની મધ્યમાં દૂરવર્તી શિક્ષણ અભ્યાસક્રમ પ્રથમવાર દાખલ કરવામાં આવ્યો. 1965માં મકેરેરે કોલેજે તેના પોતાના પત્રાચાર અભ્યાસક્રમો શરૂ કર્યા. મિનિસ્ટ્રી ઓફ એજ્યુકેશને પણ શાળાઓ અને શિક્ષક તાલીમી કોલેજો માટે ઘણા બધા આકાશવાણી પ્રસારણ કાર્યક્રમો ચલાવ્યા. તેમ છતાં 1987 સુધીમાં મકેરેરે યુનિવર્સિટીના દૂરવર્તી શિક્ષણ માટેના કાર્યક્રમના પત્રાચાર શિક્ષણ માટે નોંધાયેલા અધ્યેતાઓની સંખ્યા ઘટીને માત્ર 8 હતી. (Chick, 1990). તે સમયની રાજકીય અને આર્થિક અરાજકતાએ આ કાર્યક્રમોના વિકાસ અને વૃદ્ધિ પર અવળી અસર કરી.

1980ના આખરી તબક્કામાં દૂરવર્તી શિક્ષણમાં રસ અને તે અંગેની ચર્ચા જાગૃત થયાં. તેનાં મુખ્ય કારણો હતાં : માધ્યમિક શાળાના અધ્યેતાઓની વધતી જતી સંખ્યા અને મકેરેરે યુનિવર્સિટી - યુગાન્ડાની એક માત્ર યુનિવર્સિટીમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે સીમિત પ્રવેશ સંખ્યા. બિનસરકારી સંગઠનો ઉપરાંત વ્યક્તિઓ અને સ્વાસ્થ્ય અને શિક્ષણની મિનિસ્ટ્રીએ કામ ધંધે લાગેલા વયસ્કો અથવા જેઓ ઔપચારિક શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં જઈ શક્યા નથી, એવા લોકો સુધી શિક્ષણ પહોંચતું કરવા, ખાસ કરીને નિરંતર શિક્ષણ પૂરું પાડવાના હેતુથી ઘણા બધા દૂરવર્તી શિક્ષણ કાર્યક્રમો શરૂ કરવાની પહેલ કરી. (Aguti, 1991)

1991થી મકેરેરે યુનિવર્સિટી એક્સ્ટર્નલ બહારની ડિગ્રી પ્રોગ્રામ્સ (EDP) ચલાવે છે અને તેથી તે બેવડી પ્રથા યુનિવર્સિટી તરીકે કામ કરે છે.

ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ એડલ્ટ એન્ડ કન્ટિન્યુઇંગ એજ્યુકેશન (IACE)ની અંતર્ગત શરૂ કરેલા ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ ડિસ્ટન્સ એજ્યુકેશન (DDE) એ એક જ એવું એકમ છે, જેને દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રથાથી શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો પ્રસ્તુત કરવાનો આદેશ મળેલો છે.

ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ ડિસ્ટન્સ એજ્યુકેશન (DDE)નું લક્ષ્ય સમૂહ માધ્યમના અભિગમ વાપરીને વયસ્કો માટે તેમને યોગ્ય વિશાળ વૈવિધ્યવાળા શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો પ્રસ્તુત કરવાનું છે, જેથી કરીને ખાસ કરીને ઉચ્ચ શિક્ષણ કક્ષાઓએ આજીવન શિક્ષણના ધ્યેયને પહોંચી વળાય. (IACE, 93) દૂરવર્તી શિક્ષણ કાર્યક્રમો સહયોગી ધોરણે ચલાવવામાં આવે છે, જેમાં સહયોગી વિદ્યાશાખાઓ, ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ ડિસ્ટન્સ એજ્યુકેશન અને કેન્દ્રસ્થ યુનિવર્સિટીના વહીવટી માળખાંનો સહયોગ માટે સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આકૃતિ 4.1માં આ અંગેની માહિતી પ્રસ્તુત છે.

આકૃતિ 4.1 : દૂરવર્તી શિક્ષણના વિભાગના બીજા યુનિવર્સિટી વિભાગો અને બહારના અધ્યેતાઓ સાથેના સંબંધ

ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ ડિસ્ટન્સ એજ્યુકેશન (DDE) એ શિક્ષણશાસ્ત્રના સ્નાતક (બી.એડ.) અને વાણિજ્યના સ્નાતક (બી.કોમ.) એમ બે એકસ્ટર્નલ ડિગ્રી પ્રોગ્રામ (EDP) 1991માં શરૂ કર્યાં. જગ્યા ઓછી હોવાને કારણે જેઓ પ્રવેશ મેળવી શક્યા નહોતા એવા અને કામધંધો કરતા વયસ્કો માટે આ કાર્યક્રમો ખાસ તૈયાર કરવામાં આવ્યા હતા. આવૃત્તિ 4.3 1991/92 - 98-99નું EDPનું ચિત્ર બતાવે છે.

વર્ષ	અભ્યાસક્રમ	પ્રવેશ-સંખ્યા	નોંધણી-સંખ્યા	ટકા	નોંધ્યા નથી	ટકા	ચાલુ / પૂર્ણ	નોંધાયેલ ટકા	છોડી દીધેલાના ટકા
1991-92	બી.એડ.	198	148	75	50	25	72	47	53
	બી.કોમ.	112	98	88	14	12	49	50	50
1993-94	બી.એડ.	178	132	74	46	26	96	66	34
	બી.કોમ.	194	135	70	59	30	89	66	34
1994-95	બી.એડ.	120	89	74	31	26	64	72	28
	બી.કોમ.	212	207	98	05	02	140	68	32
1995-96	બી.એડ.	233	132	57	101	43	125	95	05
	બી.કોમ.	270	160	82	34	17	160	100	00
1996-97	બી.એડ.	600	450	75	150	25	410	91	09
	બી.કોમ.	1,000	620	62	380	38	580	94	06
1997-98	બી.એડ.	360	300	83	60	17	300	100	00
	બી.કોમ.	750	650	87	100	13	550	85	15
1998-99	બી.એડ.	980	698	71	282	29	698	100	00
	બી.કોમ.	750	520	69	230	31	520	100	00
કુલ		5,957	4,339	1,542	સરાસરી .24	3,853	સરાસરી. = 81	સરાસરી = 19	

આવૃત્તિ 4.3 : એકસ્ટર્નલ ડિગ્રી પ્રોગ્રામમાં (EDP) અધ્યેતાઓની નોંધણી 1991/92 - 98/99

કેમ્પસમાં અભ્યાસ કરનારાઓને માટે જે યુનિવર્સિટી કાર્યક્રમો આપવામાં આવે છે તેના જેવા જ આ બંને કાર્યક્રમો છે. નિયમિત (રેગ્યુલર) બી.કોમ. ત્રણ વર્ષનો કાર્યક્રમ છે જ્યારે એકસ્ટર્નલ બી.કોમ. 4થી 5 વર્ષમાં પૂરું કરી શકાય છે. ઇન્ટરનલ બી.એડ. 2 વર્ષનો કાર્યક્રમ છે, જ્યારે એકસ્ટર્નલ બી.એડ. 3થી 4 વર્ષનો કાર્યક્રમ છે.

ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ ડિસ્ટન્સ એજ્યુકેશન કાયદાના શિક્ષણ સાથે આર્ટ્સના અને શિક્ષણ સાથે વિજ્ઞાનના સ્નાતક કાર્યક્રમો શરૂ કરવાનું પણ વિચારે છે. માર્કેટિંગ, એકાઉન્ટિંગ, આર્થિક ઉપાર્જનના પ્રકલ્પો, મદદનીશ સંશોધકો માટે લેખન, પ્રકાશન અને સંશોધનકૌશલ્ય વિકાસ - આ બધાના ટૂંકા ગાળાના કાર્યક્રમો વિકસાવવાની પણ એક યોજના છે. (Aguti, 1999)

આ બધા કાર્યક્રમોમાં શરૂઆતમાં નોંધણી આંક નીચો હતો, પરંતુ હવે એ ઊંચો આવ્યો છે. નોંધણીના આંકડા માટે આવૃત્તિ 4.3 જુઓ.

4.3.4 શિક્ષણ પદ્ધતિ

એક્સ્ટર્નલ ડિગ્રી પ્રોગ્રામ સમૂહ માધ્યમોના અભિગમ પર ચાલે છે, જેમાં મુદ્રિત અધ્યયન સાહિત્ય, પ્રત્યક્ષ બેઠકો, અધ્યતા અધ્યયન જૂથ, દૈનિક શ્રાવ્ય કાર્યક્રમો અને રેડિયોનો સમાવેશ થાય છે. EDP શરૂ કરવા માટે નૈરોબી યુનિવર્સિટી અને ઓપન કોલેજ ઓફ યુ.કે. - યુ.કે.ની મુક્ત કોલેજથી મુદ્રિત સાહિત્ય મેળવવામાં આવ્યું હતું. આનો ખર્ચ કોમનવેલ્થ તરફથી મળ્યો હતો. જોકે મકેરેરે યુનિવર્સિટીની વિદ્યાશાખા તેમનું પોતાનું સાહિત્ય તૈયાર ન કરે ત્યાં સુધી આ વચગાળાની વ્યવસ્થા હતી.

આર્થિક કટોકટીને કારણે જોકે યુનિવર્સિટી અભ્યાસ સાહિત્ય ખરીદવાનું ચાલુ રાખી શકી નહોતી. વળી લેખકો, સંપાદકો અને સમાલોચકો બધાને તાલીમ આપવા માટે તેમને ચૂકવવા માટે અને સાહિત્યને છાપીને પ્રકાશિત કરવા માટે પણ નાણાંની તંગી હતી. તેથી જરૂરી એકમો પણ તૈયાર થઈ શક્યા નહિ.

આથી સાહિત્યની તંગી ઊભી થઈ. તેથી હસ્તલિખિત અને બીજું જે કંઈ મળ્યું તે સાહિત્ય ગ્રંથાલયમાં ફક્ત સંદર્ભ માટે મૂકવામાં આવ્યું.

મુદ્રિત સાહિત્યમાં પૂર્તિ કરવા માટે અધ્યયન સાહિત્યની સાથે સાથે શ્રાવ્ય કાર્યક્રમો પણ નૈરોબી યુનિવર્સિટી અને ઓપન કોલેજ ઓફ યુ.કે.માંથી ખરીદવામાં આવતા હતા. આખા દેશમાં પથરાયેલા અધ્યતાઓને માહિતી-વિસ્તરણ માટે રેડિયોનો ઉપયોગ એક મહત્વના માધ્યમ તરીકે કરવામાં આવે છે.

પ્રત્યક્ષ બેઠક એ પણ અધ્યયન-અધ્યાપન પ્રક્રિયાનું એક મહત્વનું ઘટક છે. આ બેઠક અધ્યતા અને વિભાગ બંનેને માટે ખર્ચાળ છે. અધ્યતાઓને એકબીજાની વ્યક્તિગત અને પ્રત્યક્ષ સહાય મળી રહે એ માટે અધ્યતા અભ્યાસ જૂથને પણ પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે. ઉપરાંત અધ્યતાઓને અન્ય સેવાઓ પણ પૂરી પાડવામાં આવે છે, જેની ચર્ચા સહાયક સેવાના હવે પછીના પેટાવિભાગમાં કરવામાં આવશે.

4.3.5 પુષ્ટિ સેવા માળખું / સહાયક સેવાઓ

કોઈ પણ દૂરવર્તી શિક્ષણ કાર્યક્રમમાં અગત્યની અને મહત્વની અનિવાર્ય એવી અધ્યતા સહાયક સેવા મકેરેરે યુનિવર્સિટીમાં સુવિકસિત નથી. ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ એડલ્ટ એન્ડ કન્યુન્યુઈંગ એજ્યુકેશન IACE પાસે આખા દેશમાં નવ કેન્દ્રો છે. છતાં તેમને સમૃદ્ધ અને વધુ સજ્જ બનાવવાની જરૂર હોવાથી દૂરવર્તી શિક્ષણ અધ્યતાઓને સેવા આપવા માટે આ કેન્દ્રોનો ઉપયોગ થતો નથી.

જે કંઈ સહાયક સેવા આપવામાં આવે છે તે કેન્દ્રિત છે. દા. ત., ગ્રંથાલય અને સલાહ સેવા ફક્ત કેન્દ્ર ખાતે જ ઉપલબ્ધ છે. વધારામાં સલાહ પરિપત્રો ટપાલ અને ટેલિફોન દ્વારા આપવામાં આવે છે. હવે પછીના બનાવો, પ્રસંગો અને કાર્યક્રમોની માહિતી આકાશવાણી દ્વારા આપવામાં આવે છે.

ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ ડિસ્ટન્સ એજ્યુકેશન ધીરેધીરે વિકેન્દ્રિત સહાય સહાયક સેવા તરફ આગળ વધે છે. અધ્યતાઓને તેમના વિસ્તારના અધ્યયન જૂથો ઊભાં કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે. સ્થાનિક સહાયક સેવાને આધારરૂપ બને એ રીતે DDE પણ શિક્ષણમાં પ્રવર્તમાન કેન્દ્રોમાં અધ્યયનકેન્દ્રો ઊભાં કરે છે. આ કેન્દ્રો મારફત અધ્યતાઓ સંબંધિત સાહિત્ય સુધી પહોંચી શકશે, શિક્ષકની મદદથી કે મદદ વિના પણ ચર્ચાઓનું આયોજન કરી શકશે. અત્યાર સુધીમાં નવ અધ્યયન જૂથો શરૂ થયાં છે. (Aguti, 99). દૂરવર્તી શિક્ષણ કાર્યક્રમોના વિકાસ અને વિતરણ માટે મકેરેરે યુનિવર્સિટી પાસે ઘણા બધા માર્ગો ખુલ્યા છે.

4.4 યુનિવર્સિટી ઓફ સાઉથ આફ્રિકા (UNISA)

(Labuschagne, J.J. (2000) "The University of South Africa" on article to be published in Manjulika S. and Venugopal Reddy, "The world of open and Distance Learning", New Delhi, Viva Books Pvt. Ltd.માંથી વીગતો લીધેલી છે).

યુનિવર્સિટી ઓફ સાઉથ આફ્રિકા (UNISA) દુનિયામાં પ્રથમ એક પ્રથાવાળી દૂરવર્તી શિક્ષણ યુનિવર્સિટી હતી. શરૂઆતમાં તે ફક્ત પરીક્ષણનું કાર્ય કરતી સંસ્થા હતી. પરંતુ 1947થી તે દૂરવર્તી શિક્ષણ યુનિવર્સિટી તરીકે કામ કરે છે. 1990ના પૂર્વાર્ધમાં મુક્ત દૂરવર્તી શિક્ષણના આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણોની સાથે સરખાવતાં યુનિવર્સિટી તેની મર્યાદિત શિક્ષણ પવૃત્તિ માટે ટીકાને પાત્ર બની હતી. ત્યારની UNISAએ બુનિયાદી શિક્ષણમાં શાસ્ત્રીય પરિવર્તન લાવવા માટે કમર કસી.

4.4.1 રાષ્ટ્રનું શબ્દચિત્ર

દક્ષિણ આફ્રિકાના ગણરાજ્યનો વિસ્તાર 1228376 ચો. કિ. મીટર છે. તે નવ પ્રાંતોમાં વહેંચાયેલું છે : પશ્ચિમ ભૂશિર, ઉત્તર ભૂશિર, પૂર્વીય ભૂશિર ક્વાઝુલુ, નાતાલ, પૂર્વ ટ્રાન્સવાલ, ઉત્તર ટ્રાન્સવાલ, વાયવ્યનાં સ્વતંત્ર રાજ્ય અને ગૌટેંગ. આફ્રિકા ખંડના દક્ષિણીય છેડા પર તે વસેલું છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં કેઈપ ઓફ ગુડહોપ, નાતાલ, ટ્રાન્સવાલ અને ઓરેન્જ ફ્રી સ્ટેટની અગાઉની શ્વેત વસાહતોનો સમાવેશ થાય છે. અગાઉ તે યુનિયન ઓફ સાઉથ આફ્રિકા તરીકે (1910માં બન્યું હતું) જાણીતું હતું, અને મે, 1961માં કોમનવેલ્થને છોડ્યા પછી તે ગણતંત્ર બન્યું. દેશે વંશીય જૂથના અલગ વિકાસની સ્વતંત્ર નીતિ અપનાવી. 26 મિલિયન અશ્વેત ચળવળ કરનારાઓ પ્રત્યે ઈ. સ. 1990એ શ્વેતોનું નરમ વલણ નીહાળ્યું. શ્વેત લઘુમતી શાસકોનો અંત લાવવા માટે લડતા પાયાના અશ્વેત જૂથ અને આફ્રિકન નેશનલ કોંગ્રેસ પરનો પ્રતિબંધ સરકારે ઉઠાવી લીધો. 1994માં જ્યારે પ્રથમ સામાન્ય ચૂંટણી યોજાઈ અને નેલ્સન મંડેલાએ પ્રથમ અશ્વેત પ્રમુખ તરીકે સોગંદ લીધા ત્યાં સુધી સ્થિતિ કંઈ બહુ સુધરી નહોતી. ફરી એકવાર દક્ષિણ આફ્રિકાને કોમનવેલ્થમાં દાખલ કરવામાં આવ્યું.

દક્ષિણ આફ્રિકા સૌથી સમૃદ્ધ આફ્રિકન દેશ છે. દુનિયાના ઉત્પાદનનું 47 % સોનું દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી મળે છે. સોનું, હીરા અને યુરેનિયમના ઉત્પાદનમાં દક્ષિણ આફ્રિકા દુનિયામાં મોખરે છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં અશ્વેત 70 %, શ્વેત 13 %, રંગીન 85 % અને ભારતીય વસ્તી 25 % ની વસ્તી છે. તેથી કુલ વસ્તી 40 મિલિયન છે અને વયસ્ક સાક્ષરતા દર 82 % છે.

4.4.2 મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની ઉપપત્તિનો તર્કસંગત આધાર

દક્ષિણ આફ્રિકામાં દૂરવર્તી શિક્ષણની ત્રણ સમર્પિત સંસ્થાઓ છે. યુનિવર્સિટી ઓફ સાઉથ આફ્રિકા, વીસ્ટા યુનિવર્સિટી અને ટેકનિકોન સર્ધર્ન આફ્રિકા. એકબીજાની સાથે સહયોગથી કામ કરી શકે એ આશયથી આ સંસ્થાઓએ મુક્ત અધ્યયન સંસ્થાઓના એક સમવાય તંત્ર (COLISA – Confederation of Open Learning Institute of South Africa)ની રચના કરી છે.

ઈ.સ. 1873માં યુનિવર્સિટી ઓફ કેઈપ ઓફ ગુડ હોપની સ્થાપના થઈ. ત્યાં સુધી યુનિવર્સિટી ઓફ સાઉથ આફ્રિકાનો ઇતિહાસ લંબાય છે. શરૂઆતમાં આ ફક્ત પરીક્ષણ કાર્ય કરતી યુનિવર્સિટી હતી, શિક્ષણનું કાર્ય એ કરતી નહતી. 1916માં આ સંસ્થાનું નામ બદલાયું અને તે યુનિવર્સિટી ઓફ સાઉથ આફ્રિકા તરીકે ઓળખાયા. ઘણી બધી અંગભૂત કોલેજોવાળી સમવાયી સંસ્થા તરીકે યુનિવર્સિટી ઓફ સાઉથ આફ્રિકાએ ઘણી યુનિવર્સિટી કોલેજોને અંતિમ સ્વાયત્તતા માટે માર્ગદર્શન આપવામાં ઘણો મોટો ભાગ ભજવ્યો છે. આ વિકાસોન્મુખ કામગીરી કેટલાંક દાયકાઓ સુધી ચાલી અને UNISAના નેતૃત્વ હેઠળ કેટલીક યુનિવર્સિટીઓ અસ્તિત્વમાં આવી; જેમાં પ્રિટોરિયા, ફ્રીસ્ટેટ, રોહડ્સ, નાતાલ, પોરાફસ્ટ્રમ અને ગુલુલેન્ડની યુનિવર્સિટીઓનો સમાવેશ થાય છે.

1945માં યુનિવર્સિટી કાઉન્સિલે ઠરાવ કર્યો કે યુનિવર્સિટીએ એક્સ્ટર્નલ અભ્યાસનો એવો વિભાગ ઊભો કરવો જોઈએ, જે મુખ્ય કોલેજોના અભ્યાસક્રમ અને શિક્ષણ પદ્ધતિ પર નિયંત્રણ રાખે એટલું જ નહિ પરંતુ યુનિવર્સિટી અને તેની શૈક્ષણિક સંસ્થાઓના સંચાલન અને દેખરેખ નીચે વિશિષ્ટ શિક્ષણ પદ્ધતિઓ સાથે એક્સ્ટર્નલ અધ્યયનમાં નિષ્ણાત બને. 1947માં યુનિસાએ દૂરવર્તી શિક્ષણ કાર્યક્રમો આપવાનું શરૂ કર્યું (Labuschagne, 2000)

યુનિવર્સિટી ઓફ સાઉથ આફ્રિકાના નવા નિયમમાં સંસ્થા યુનિવર્સિટી ઓફ સાઉથ આફ્રિકા ઉચ્ચ શિક્ષણની સંસ્થા તરીકે અને શિષ્યવૃત્તિ રક્ષક તરીકેનો નિભાવ કરવા બંધાયેલી છે. એની પાયાની વચનબદ્ધતા દક્ષિણ આફ્રિકા અને આફ્રિકાના અન્ય વિસ્તારની પ્રજાની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા અને યુનિવર્સિટી ઓફ સાઉથ આફ્રિકાને મુક્ત અને લવચિક દૂરવર્તી શિક્ષણની સંસ્થા તરીકે સુદૃઢ કરવાની છે કે જે પોતાની રીતે અથવા બીજી સંસ્થાઓના સહકારથી જેમને પણ આવું શિક્ષણ અને આવી શિષ્યવૃત્તિ મેળવવાની ઇચ્છા અને શક્તિ હોય, તેમને આર્થિક રીતે પરવડે એવું અધ્યયન ઉપલબ્ધ બનાવવાને માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહે. (Labuschagne, 2000)

યુનિવર્સિટી ઓફ સાઉથ આફ્રિકાને એક એવી સંસ્થા તરીકે તૈયાર કરવાની નેમ છે કે જે સંસ્થા શ્રેષ્ઠતાને / ખૂબીઓને સાચવે; વંશ, ભાષા, અને સાંસ્કૃતિક વિભિન્નતાઓને માન આપે; વંશ, સ્ત્રી-પુરુષ જાતિ, ભાષા, સંસ્કૃતિ, સંપ્રદાય, વર્ણ અથવા અક્ષમતા / અપંગતાને આધારે કોઈ ભેદભાવ ન રાખે અને ધર્મ, માન્યતા અને મતમતાંતરના સ્વાતંત્ર્યનું સમર્થન કરે; તેને માન આપે, શૈક્ષણિક સંશોધન અને શિક્ષણને વેગ આપે અને દક્ષિણ આફ્રિકાની પ્રજાની સેવામાં વધુ કુશળ બને.

4.4.4 શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને અધ્યેતાનોંધણી

યુનિવર્સિટી ઓફ સાઉથ આફ્રિકાએ તેના શૈક્ષણિક કાર્યક્રમોને છ વિદ્યાશાખાઓમાં જૂથબંધ કર્યા છે; જેવા કે આર્ટ્સની વિદ્યાશાખા, અર્થશાસ્ત્ર અને મેનેજમેન્ટ સેવા, કાયદો, વિજ્ઞાન, જાતીય વિજ્ઞાન, શિક્ષણ અને અધ્યાત્મશાસ્ત્ર અને ધાર્મિક અભ્યાસ. આર્ટ્સ વિદ્યાશાખામાં 26 શૈક્ષણિક વિભાગો છે અને વર્તન વિજ્ઞાન, જાતીય વિજ્ઞાન અને અપરાધચિકિત્સાશાસ્ત્ર એમ ત્રણ સંસ્થાઓ છે.

જોકે અધ્યેતાઓ સ્નાતક સિવાયના અભ્યાસક્રમો લઈ શકે છે છતાં મોટા ભાગના અધ્યેતાઓ સ્નાતક પદવીના અભ્યાસની શરૂઆત કરે છે. આ પ્રથમ કક્ષાની સ્નાતક પદવી પછી અધ્યેતા અનુસ્નાતક અભ્યાસ માટે પ્રવેશ મેળવી શકે છે. ઓનર્સ અનુસ્નાતક પછીની પદવી અને છેલ્લે પી.એચ.ડી.ની પદવી જે ઊંચામાં ઊંચી શૈક્ષણિક પદવી છે. સ્નાતક અભ્યાસક્રમો ઉપરાંત વિદ્યાશાખા વિવિધ ક્ષેત્રે સર્ટિફિકેટ અભ્યાસક્રમો, કાર્યક્રમો અને આયોજિત કાર્યશાળાઓનું આયોજન કરે છે. વિદ્યાશાખા સાત સ્નાતક પદવીઓ આપે છે. આમાંની એક બી.એ.ની પદવી સર્વથા ઉપયોગી છે. અધ્યેતાઓને લગભગ 50 વિષયોની પસંદગી પૂરી પાડે છે. આ વિષયોની જોડી અધ્યેતા પોતાના રસ અને જરૂરિયાત પ્રમાણે બનાવી શકે છે. આમાં કેટલીક વ્યાવસાયિક ઉપાધિઓ પણ છે જેવી કે બી.એ. સોશયલ વર્ક, બી.એ. પોલીસ એન્ડ સિક્યોરિટી સર્વિસીઝ, બી.એ. નર્સિંગ મેનેજમેન્ટ, બી.એ. મ્યુઝિક વગેરે (Labuschagne, 2000).

ફેકલ્ટી ઓફ ઇકોનોમિક્સ એન્ડ મેનેજમેન્ટ સર્વિસીઝમાં 19 કારકિર્દી ઘડનારાં ઉપસ્નાતક અભ્યાસો છે, જે દક્ષિણ આફ્રિકન કંપનીઝની જરૂરિયાત પ્રમાણેના છે, જેમને તાલીમી માનવબળ જોઈએ છે. વિદ્યાશાખાના ત્રણ વિભાગો છે અને તે અનુસ્નાતક અભ્યાસક્રમો પણ પૂરાં પાડે છે.

ઔપચારિક પદવી ઉપરાંત, કાયદાની વિદ્યાશાખા કાયદો, લેબર લો, એસ્ટેટ એડ્મિનિસ્ટ્રેશન પ્રેક્ટીસ, વીમેન એન્ડ લો વગેરેમાં સર્ટિફિકેટ કાર્યક્રમો પ્રસ્તુત કરે છે, વ્યાખ્યાનોનું આયોજન કરે છે અને સેન્ટર ફોર બિઝનેસ લો, સેન્ટર ફોર ઇન્ડિજનસ લો, VerLoren van Themaat Center for Public Law Studies, યુનિટ ફોર લીગલ હિસ્ટોરિકલ રિસર્ચ અને યુનિટ ફોર લીગલ એજ્યુકેશન - આ સંસ્થાઓ મારફત સંશોધનો હાથ ધરે છે.

વિજ્ઞાન સ્નાતકોને તૈયાર કરવામાં દૂરવર્તી શિક્ષણ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. યુનિવર્સિટી ઓફ સાઉથ આફ્રિકાના વિજ્ઞાન સ્નાતકો આ મુખ્ય વિષયો સાથે સ્નાતક થઈ શકે છે : બોટની, કેમેસ્ટ્રી, કમ્પ્યુટર સાયન્સ, ઇન્ફર્મેશન સિસ્ટમ, ભૂગોળ, ગણિતશાસ્ત્ર, માઈક્રોબાયોલોજી, ઓપરેશન્સ રિસર્ચ પદાર્થ વિજ્ઞાન, ફિઝીયોલોજી, માનસશાસ્ત્ર, આંકડાશાસ્ત્ર અને પ્રાણીશાસ્ત્ર.

યુનિવર્સિટી ઓફ સાઉથ આફ્રિકાની શિક્ષણની વિદ્યાશાખા પૂર્વ પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ માટે શિક્ષકો થનાર વિદ્યાર્થીઓને તાલીમી વિષયોમાં તાલીમ આપે છે. અથવા કાર્યસ્થળે (શાળાઓમાં) કાર્ય કરતા શિક્ષકોને તાલીમ પૂરી પાડતા શિક્ષક પ્રશિક્ષકો અથવા વયસ્ક પાયાના પ્રશિક્ષક પ્રશિક્ષકોને તાલીમ આપે છે. જે લાયકાતવાળા અધ્યેતાઓ શિક્ષકો જ છે તેઓ તેમની લાયકાત વિશેષ તાલીમી કાર્યક્રમો દ્વારા વધારી શકે છે. વિદ્યાશાખાના ચાર વિભાગો છે : પ્રાથમિક શાળા શિક્ષક તાલીમ

વિભાગ, માધ્યમિક શાળા શિક્ષક તાલીમ વિભાગ, વિશેષ શિક્ષક તાલીમ વિભાગ અને શૈક્ષણિક અધ્યયન (ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ફોર એજ્યુકેશનલ - રિસર્ચ (IER) - શૈક્ષણિક સંશોધન માટેની સંસ્થા અને બે એકમો (યુનિટ ફોર ટ્રેનિંગ એન્ડ ડેવલપમેન્ટ અને (યુનિટ ફોર કમ્યુનિટી ડેવલપમેન્ટ) યુનિવર્સિટી ઓફ સાઉથ આફ્રિકાની ફેકલ્ટી ઓફ થીઓલોજી એન્ડ રિલિજિયસ સ્ટડીઝ (FOTRS) અध्येતાઓ અને વ્યાખ્યાતાઓની બાબતમાં આંતરમુખી (inter-denominational) છે. આથી કોઈ પણ પંથ કે સંપ્રદાયના અध्येતાઓ તેમાં નોંધણી કરાવી શકે છે. અનુસ્નાતકની લાયકાત માટે નોંધાયેલા અध्येતાઓની તાલીમને કેટલાંક લાયક ઉમેદવારની તાલીમ તરીકે માન્ય રાખે છે (Labuschagne, 2000).

“વિદ્યાશાખા બે સ્નાતક અને ડિપ્લોમા પ્રસ્તુત કરે છે. દક્ષિણ આફ્રિકાની યુનિવર્સિટીઓમાં નોંધાયેલા અध्येતાઓમાંથી લગભગ 1/3 અध्येતાઓ લગભગ 124212 યુનિવર્સિટી ઓફ સાઉથ આફ્રિકાના અध्येતાઓ હતા. આ અध्येતાઓ જીવનના બધા ક્ષેત્રોમાંથી આવે છે : મોટામાં મોટું જૂથ શિક્ષકોનું 27 % પછી કારકૂનો 15 % પૂર્ણકાલીન અध्येતાઓ 15 % પુરુષો કરતાં મહિલા અध्येતાઓની સંખ્યા 56 % વધારે છે. વસ્તી પ્રમાણે જોતાં આફ્રિકન, એશિયન અને રંગીન (Coloured) અध्येતાઓ 62 % છે અને પ્રત્યાયની ભાષા અંગેનું પસંદ કરનારા 84 % છે. સરાસરી ઉંમર 30 વર્ષની છે. અને 17 થી 80 વર્ષ સુધીના અध्येતાઓ આવે છે. યુનિવર્સિટી ઓફ સાઉથ આફ્રિકામાં નોંધાયેલા કુલ અध्येતાઓમાંથી 117337 દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહે છે. 4617 આફ્રિકન બીજા વિસ્તારોમાં અને 2258 દુનિયાના અન્ય ભાગોમાંથી આવે છે.”

1998માં અध्येતાઓની નોંધણી 117046 સુધી પહોંચી છે. વિદ્યાશાખા પ્રમાણે નોંધાયેલા અध्येતાઓની સંખ્યા આવૃત્તિ 4.4માં અને જાતિવાર (પુરુષ-મહિલા) નોંધણી આવૃત્તિ 4.5માં આપવામાં આવી છે.

અર્થશાસ્ત્ર અને વહીવટી વિજ્ઞાન	44,815
વિનયન	42,249
કાયદો	9,314
શિક્ષણ	5745
વિજ્ઞાન	6,051
ધાર્મિક અધ્યયન	1,084
બિનસ્નાતક નોંધણી	10,965
કુલ	1,20,223

સારણી 4.4 : વિદ્યાશાખાવાર અध्येતાનોંધણી (1997)

Source : Labuschagne (2000)

વર્ષ	પુરુષ	ટકા	મહિલા	ટકા	કુલ
1997	54,999	44	69,231	56	1,24,212
1998	51,810	44	65,236	56	1,17,046

Source : Labuschagne (2000)

આવૃત્તિ 4.5 : જાતિ પ્રમાણે (1997 અને 1998)

4.4.4 શિક્ષણ પદ્ધતિ (Instructional System)

યુનિવર્સિટી ઓફ સાઉથ આફ્રિકા મેડીએટેડ માઈડેડ ડાઈરેક્ટિવ ડાયલોગ - મધ્યસ્થી સાથેનું દિશાસૂચિત બોધપ્રદ સભા - નામે ઓળખાતી પ્રવૃત્તિને દાખલ કરીને દૂરવર્તી શિક્ષણમાંથી દૂરસ્થને દૂર કરવા માંગે છે. મહત્વનું માધ્યમ મુદ્રિત સાહિત્ય છે : અધ્યયન માર્ગદર્શિકાઓ અને શિક્ષણ એ અભ્યાસ સંપુટનાં મહત્વનાં ઘટકો છે. બીજાં બધાં માધ્યમોને આ મુખ્ય માધ્યમ સાથે એકીકૃત કરવામાં આવે

છે જેવાં કે શ્રાવ્ય કેસેટો, દૂરભાષ સંમેલન, દશ્ય માધ્યમો, કમ્પ્યૂટરની મદદવાળાં સાહિત્ય અને સમૂહ માધ્યમ સંપુટો. યુનિસા જૂથ ચર્ચા માટે ISDN વીડિયો કોન્ફરન્સ સુવિધા જેવી આધુનિક પ્રત્યાયન તકનીકી વાપરે છે અને અધ્યતાઓ વિદ્યાશાખાના સભ્યો, કર્મચારીઓ અને સહપાઠીઓ સાથે વાતચીત કરવા ઇન્ટરનેટનો ઉપયોગ કરી શકે છે.

યુનિવર્સિટી ઓફ સાઉથ આફ્રિકાએ અપનાવેલાં શૈક્ષણિક માધ્યમો

મુખ્ય	ગૌણ	સમય
મુદ્રિત સાહિત્ય	દશ્ય કેસેટો	દરેકનો
શ્રાવ્ય સાહિત્ય પ્રાયોગિક (જરૂરી હોય ત્યાં)	પ્રત્યક્ષ બેઠકો દૂરભાષ સંમેલનો	સમય બદલાતો રહે છે.

વર્ષ દરમિયાન અધ્યતાઓ સ્વતંત્ર રીતે કામ કરે છે અને તેમના સ્વાધ્યાય નિયમિત રીતે સુપરત કરી દે છે. વિદ્યાશાખાના સભ્યો એને તપાસે છે, એનું મૂલ્યાંકન અને ગુણાંકન કરે છે અને તેમની નોંધ સાથે અધ્યતાઓને પાછાં સોંપી દે છે.

યુનિવર્સિટી ઓફ સાઉથ આફ્રિકા ઇન્ટરનેટ હાજરી અધ્યતાઓને ગ્રંથાલય, શૈક્ષણિક અને વહીવટી માહિતી ઉપરાંત યુનિવર્સિટી સાથે ઇ-મેઇલની જોડાણ પૂરી પાડતી ઓનલાઇન સુવિધાઓ પૂરી પાડતા વેબ પેઇજમાં હોય છે. અધ્યયન-અધ્યાપનની માહિતીની આધુનિક તકનીકીના ઉપયોગમાં ઝડપી પ્રગતિ થાય તે માટેનું ચિત્ર તેમના મનમાં છે. ઓન લાઇન વર્ચુઅલ યુનિવર્સિટી કરવા તરફ અને અધ્યતાઓને ઇન્ટરનેટ સરળ અને આર્થિક રીતે પોષાય તે માટે પ્રવૃત્ત છે.

4.4.5 સહાયક સેવા માળખું / સહાયક સેવા માળખું

“યુનિવર્સિટીને તેના અધ્યતાઓની જરૂરિયાત અને સમસ્યાઓ સાથે લાગેવળગે છે, યુનિવર્સિટીના માળખાંનું લક્ષ્ય બધા સભ્યો અધ્યતાઓની સફળતાનાં લક્ષ્ય માટે ઝઝૂમીને કામ કરે તે છે.

યુનિવર્સિટીનાં કેટલાંક વિશિષ્ટ અભ્યાસો છે, જે ખાસ કરીને અધ્યતાઓનાં અધ્યયન અને સિદ્ધિને ઉત્તેજિત કરે, આગળ ધપાવે એવું વિશિષ્ટ સહાયરૂપ વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવાનું કામ કરે છે બ્યુરો ઓફ સ્ટુડન્ટસ કાઉન્સેલિંગ અધ્યતાઓની શૈક્ષણિક પ્રગતિને અવરોધની સમસ્યાઓ હલ કરવામાં અધ્યતાઓને મદદ કરે છે. બ્યુરોના કર્મચારીઓ આ સેવા મુલાકાત, ટેલિફોન, પત્રો, ટેલિકોન્ફરન્સ, આકાશવાણી પ્રસારણ અને 'UNISA NEWS' મારફત કરે છે. શૈક્ષણિક કૌશલ્યની વૃદ્ધિ કરે એવા વિષયો પર અધ્યતાઓના જૂથને લઈને કાર્યશાળાઓનું આયોજન કરવામાં આવે છે અને વર્ષમાં અમુક અમુક સમયે માહિતી પૂરી પાડતી અને અધ્યતાઓને ઉત્તેજિત કરે એવી માહિતી પત્રિકાઓ તેમને મોકલવામાં આવે છે. ભવિષ્યનો વિકાસ ઇન્ટરનેટ માટેનું વધુ ને વધુ સાહિત્ય વિકસાવવા પર કેન્દ્રિત છે, જેથી કરીને અધ્યતાઓ પોતાની રીતે સાહિત્ય મેળવી શકે અને સ્વતંત્ર રીતે કામ કરી શકે. નવા આંગતુકો યુનિવર્સિટીમાં ઝડપથી અને સરળતાથી ગોઠવાઈ જાય એ માટે મદદરૂપ થાય એવા સહકાર્યકરોને સલાહકાર તરીકેની તાલીમ આપવા જેવા નવીનતમ કાર્યો પણ કરવામાં આવે છે.

શૈક્ષણિક કર્મચારીઓની શિક્ષણ પદ્ધતિમાં સુધારો થાય, તેમનું શૈક્ષણિક સાહિત્ય વધુ સુદૃઢ અને સમૃદ્ધ બને, તેઓ સંશોધન કરે અને સમગ્ર દુનિયામાં દૂરવર્તી શિક્ષણ ક્ષેત્રે જે કંઈ વિકાસ થાય તે માટેની અદ્યતન માહિતી મેળવતા રહે એ માટે બ્યુરો ઓફ યુનિવર્સિટી ટીચિંગ (BOT) શૈક્ષણિક કર્મચારીઓ સાથે કામ કરે છે.

1994થી ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ સ્ટુડન્ટસ સર્પોર્ટ (DSS) મારફત અધ્યયનકેન્દ્રો શરૂ કરીને યુનિવર્સિટીએ અધ્યતાઓના શૈક્ષણિક વિકાસ માટેની તેની પ્રતિબદ્ધતાનો વિસ્તાર કર્યો છે. આ કેન્દ્રોનો ઉદ્દેશ્ય પ્રથમ વર્ષ અને દ્વિતીય વર્ષના ઉપસ્નાતકોને પારસ્પરિક અધ્યયન માટેની એક સહાય પૂરી પાડીને અધ્યયન માટેનું એક સહાયરૂપ સુંદર વાતાવરણ તૈયાર કરવાનો છે. આ મંચ પર પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ, સલાહ સેવા, કૌશલ્ય વિકાસ માટેની કાર્યશાળાઓ, ગ્રંથાલય સેવાઓ, અધ્યયન અને ચર્ચા માટેનાં ક્ષેત્રો - આ પ્રવૃત્તિઓ દર સપ્તાહે થાય છે. અધ્યતાઓને તેમના સમાજમાં જ શિક્ષણ અને સમર્થન / સહાય

મળી રહે એવી પ્રારંભની પ્રવૃત્તિને લક્ષમાં રાખીને 'યુનિસા લર્નિંગ સેન્ટર્સ' સમાજ આધારિત અધ્યયનકેન્દ્રોના વિકાસને વધારે મહત્વ આપે છે. આ અધ્યયનકેન્દ્રો સમાજ સાથેની ભાગીદારીમાં કેટલાંક અસહાયક સેવા કેન્દ્રો શરૂ કરે છે અને યુનિસા લર્નિંગ સેન્ટર્સના સેટેલાઈટ કેન્દ્રો તરીકે કામ કરે છે.

સ્ટુડન્ટ્સ ફિનેન્શિયલ એઈડ બ્યૂરો (SFAB) શૈક્ષણિક રીતે યોગ્ય છે પરંતુ આર્થિક રીતે જરૂરિયાતમંદ, એવા વંચિત અધ્યેતાઓને આર્થિક મદદ કરવા માટે સ્થપાયાં છે. બ્યૂરોનું લક્ષ્ય અને તેનો હેતુ ઐતિહાસિક રીતે જેઓ વંચિત છે અને આ સિવાય બીજો કોઈ એમની પાસે રસ્તો જ નથી એવા દક્ષિણ આફ્રિકાનો એમની કક્ષાનું શિક્ષણ મળી રહે તે છે. બ્યૂરો હાલમાં દક્ષિણ આફ્રિકાના વંચિતોને આર્થિક મદદ પૂરી પાડવાનું ધ્યેય રાખે છે. તે રાજકીય માળખાનો એક ભાગ છે. માળખામાં ટેરીટરી એજ્યુકેશનલ ફન્ડ એન્ડ સાઉથ આફ્રિકા (TEFSA) ધ યુનાઈટેડ નેશન્સ એજ્યુકેશનલ ટ્રેનિંગ પ્રોગ્રામ ફોર સર્ધન આફ્રિકા (UNETPSA) અને દેશવ્યાપી બીજી અનેક દાતા સંસ્થાઓનો સમાવેશ થાય છે.

આમ યુનિવર્સિટી ઓફ સાઉથ આફ્રિકાનું દૂરવર્તી શિક્ષણ અખંડિતતા માટે આવશ્યક એવી વિદ્યાર્થી સહાયક સેવાથી આગળ વધેલું છે, જેમાં શિક્ષણ સલાહસેવા, દૃશ્ય અને ટેલિ-કોન્ફરન્સિંગનો સમાવેશ થાય છે. આ સહાયક સેવા, મુખ્ય મથક, પાંચ મુખ્ય અધ્યયનકેન્દ્રો અને અગિયાર સેટેલાઈટ અધ્યયનકેન્દ્રો મારફત ચાલે છે. યુનિસા (UNISA) 450 કરતાં પણ વધારે પરીક્ષણ કેન્દ્રો ચલાવે છે. જ્યાં 60 શૈક્ષણિક વિભાગોવાળી છ વિદ્યાશાખાઓના અધ્યેતાઓ પરીક્ષા લે છે.

કેટલાંક અભ્યાસક્રમો માટે પ્રિટોરિયામાં અને બીજાં પ્રાંતીય કેન્દ્રોમાં લેવાતાં શિક્ષણવર્ગોમાં પ્રમાણમાં ઘણા થોડા અધ્યેતાઓ હાજરી આપી શકે છે. પરંતુ આ વર્ગોમાં જે મુદ્દાઓની ચર્ચા થાય તેનો અહેવાલ જે-તે અભ્યાસક્રમમાં નોંધાયેલા અધ્યેતાઓને ટપાલ દ્વારા મોકલી આપવામાં આવે છે.

યુનિવર્સિટી ઓફ સાઉથ આફ્રિકાનું ગ્રંથાલય એ આફ્રિકાનું મોટામાં મોટું શૈક્ષણિક ગ્રંથાલય છે અને માહિતીનાં સ્રોત, માહિતી તકનિકી અને વિદ્વાન કર્મચારીઓની વિભૂષિત થયેલું છે. છેલ્લાં પચાસ વર્ષોમાં તેના પુસ્તકોની સંખ્યામાં ઝડપી વધારો થયો છે. આજે ત્યાં લગભગ 1.5 મિલિયન ગ્રંથો છે. વધારામાં ગ્રંથાલયમાં લગભગ 3,00,000 જેટલી બીજી વીગતો અને 7000 જેટલા સામયિકોનાં શીર્ષકો છે. અધ્યેતાઓ, શૈક્ષણિક કર્મચારીઓ અને અન્ય ગ્રાહકો વર્ષે 7,30,000 કરતાં પણ વધારે પુસ્તકોની લેવડદેવડ કરે છે. આ પુસ્તકો મુખ્ય ગ્રંથાલય અને તેની શાખાઓ પરથી વ્યક્તિગત રીતે રૂબરૂ અથવા ટેલિફોન ટપાલ દ્વારા મેળવી શકાય છે. વિષયવાર ગ્રંથપાલો, શૈક્ષણિક કર્મચારીઓ અને અનુસ્નાતક અધ્યેતાઓને વ્યક્તિગત ધોરણે સંશોધન અંગેની અન્ય માહિતી પૂરી પાડે છે.

4.5 સારાંશ

આ એકમમાં આપણે આફ્રિકાની બે એક જ પ્રથાવાળી દૂરવર્તી શિક્ષણ યુનિવર્સિટીઓ અને એક બેવડી પ્રથાવાળી યુનિવર્સિટીની ચર્ચા કરી. પ્રત્યેક રાષ્ટ્રના ઉચ્ચ શિક્ષણ અંગેની માહિતી અને મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયોના આદેશો આ અંગે ટૂંકમાં સંબંધિત માહિતી આપવામાં આવી છે. દૂરવર્તી અધ્યેતાઓને કેવા પ્રકારની કઈ રીતે સહાયક સેવા આપવામાં આવે છે તે અંગે તમે યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં સમજી શકો તે આશયથી યુનિવર્સિટીના શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો, યુનિવર્સિટીએ અપનાવેલી શિક્ષણ-વ્યવસ્થા અને અધ્યેતાનોંધણીની વીગતો અંગે વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

પ્રવૃત્તિ

નવું ખુલેલું ઝીઆબ્વે મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય (ZOU) બેવડી પ્રથાવાળી યુનિવર્સિટી મકરેરે યુનિવર્સિટી અને આફ્રિકાની જૂનામાં જૂની દૂરવર્તી શિક્ષણ યુનિવર્સિટી, યુનિવર્સિટી ઓફ સાઉથ આફ્રિકાના વસ્તુગત અભ્યાસ પછી કહી શકાય કે અંધારિયો ખંડ આફ્રિકા હવે અંધારિયો રહ્યો નથી. એક જ પ્રથાવાળી અને બેવડી પ્રથાવાળી યુનિવર્સિટીઓએ અખત્યાર કરેલી શિક્ષણ પદ્ધતિઓ વચ્ચેનો તફાવત નોંધો. દરેકના SSS અંગે શી સૂચક બાબતો છે ?

એકમ 5 : ઔદ્યોગિક રાષ્ટ્રોનો વ્યક્તિ અભ્યાસ : ઓસ્ટ્રેલિયા, ઈઝરાયેલ, જાપાન

રૂપરેખા

- 5.0 ઉદ્દેશ્યો
- 5.1 પ્રસ્તાવના
- 5.2 યુનિવર્સિટી ઓફ સર્વિસ ક્વીન્સલેન્ડ (USQ) : ઓસ્ટ્રેલિયા
  - 5.2.1 રાષ્ટ્રનું શબ્દચિત્ર
  - 5.2.2 બેવડી પ્રથાવાળી યુનિવર્સિટીની ઉપપતિનો તર્કસંગત આધાર
  - 5.2.3 શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને અધ્યેતાનોંધણી
  - 5.2.4 શિક્ષણપદ્ધતિ
  - 5.2.5 પુષ્ટિ સેવા માળખું / સહાયક સેવા
- 5.3 ધી ઓપન યુનિવર્સિટી ઓફ ઈઝરાઈલ (OUI) : ઈઝરાઈલ
  - 5.3.1 રાષ્ટ્રનું શબ્દચિત્ર
  - 5.3.2 મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની ઉપપતિનો તર્કસંગત આધાર
  - 5.3.3 શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને અધ્યેતાનોંધણી
  - 5.3.4 શિક્ષણપદ્ધતિ
  - 5.3.5 પુષ્ટિ સેવા માળખું સહાયક સેવા
- 5.4 યુનિવર્સિટી ઓફ ધ એર (UA) : જાપાન
  - 5.4.1 રાષ્ટ્રનું શબ્દચિત્ર
  - 5.4.2 મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની ઉપપતિનો તર્કસંગત આધાર
  - 5.4.3 શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને અધ્યેતાનોંધણી
  - 5.4.4 શિક્ષણપદ્ધતિ
  - 5.4.5 પુષ્ટિ સેવા માળખું સહાયક સેવા
- 5.5 સારાંશ

5.0 ઉદ્દેશ્યો

આ એકમમાં ઔદ્યોગિક રાષ્ટ્રો ઈઝરાઈલ, જાપાન અને ઓસ્ટ્રેલિયા આ ત્રણ ઔદ્યોગિક રાષ્ટ્રોમાં ચાલતી અનુક્રમે બે મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય અને એક બેવડી પ્રથાવાળી યુનિવર્સિટીની સહાયક સેવા અંગે ચર્ચા કરીશું. આ એકમના અંત સુધીમાં તમે રાષ્ટ્રનું શબ્દચિત્ર અને આ મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયો કઈ મુશ્કેલીઓનો સામનો કરીને અસ્તત્વિમાં આવ્યાં છે તે અંગેની ઉપયોગી જાણકારી મેળવી લેશો. આ ઉપરાંત તમે –

- આ વિશ્વવિદ્યાલયો જે પ્રકારના શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો પ્રસ્તુત કરે છે તેની સૂચિ કરી શકશો.
- અધ્યેતાનોંધણી અંગે તમે પરિચિત થઈ શકશો.
- તેમની શૈક્ષણિક વ્યવસ્થાનું વર્ણન કરી શકશો અને
- અધ્યેતાને સહાયક સેવા માટેની તેમની જોગવાઈ વર્ણવી શકશો.

5.1 પ્રસ્તાવના

આ એકમમાં સમાવવામાં આવેલા ત્રણ દેશો દુનિયાના જુદાં જુદાં ભાગોમાં આવેલાં ઔદ્યોગિક રાષ્ટ્રો છે. ઓસ્ટ્રેલિયા દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં આવેલો ટાપુ ખંડ છે. ઈઝરાઈલ દૂર પશ્ચિમ એશિયામાં જ્યારે જાપાન દૂર પૂર્વ એશિયામાં આવેલું છે. ઉચ્ચ જીવન શૈલીવાળા આ ત્રણે દેશો ઔદ્યોગિક દેશો છે જેનું માપ તેની માથાદીઠ આવક, ઓખું રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદન, તેની અપેક્ષાઓ, તેનું સ્વાસ્થ્યનું ધોરણ વગેરે જેવા સામાજિક નિર્દેશકો દ્વારા નીકળે છે. આ વિભાગના એકમ 1, 2, 3 અને 4માં જેની ચર્ચા કરવામાં આવી છે તે વિકાસોન્મુખ રાષ્ટ્રોની અપેક્ષાએ આ રાષ્ટ્રોનું શિક્ષણ માળખું અને ટેલિ-

કોમ્યુનિકેશન માળખું ખૂબ વિકસિત છે. આ રાષ્ટ્રો જ્યાં નિરક્ષરતા લગભગ નથી, તેમાં મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયો સ્થાપવા પાછળના તર્કનો અભ્યાસ કરવો અને આવી પરિસ્થિતિમાં કંઈ જાતની અધ્યતા સહાયક સેવા પૂરી પાડવામાં આવે છે તેની જાણકારી મેળવવી રસપ્રદ રહેશે.

5.2 ધ યુનિવર્સિટી ઓફ સર્ધન ક્વીન્સલેન્ડ (USQ) : ઓસ્ટ્રેલિયા

(USQ વેબસાઇટ : <http://www.usq.edu.au/decl/>. 1998માંથી વીગતો લીધી.)

1977થી ધ યુનિવર્સિટી ઓફ સર્ધન ક્વીન્સલેન્ડ (USQ) બેવડી પ્રથાવાળી સંસ્થા તરીકે કામ કરે છે.

5.2.1 રાષ્ટ્રનું શબ્દચિત્ર

ઓસ્ટ્રેલિયા દક્ષિણ ગોળાર્ધના હિન્દ મહાસાગર અને દક્ષિણ પેસિફિકની વચ્ચે આવેલો દેશ છે. ટાપુ ખંડ ઓસ્ટ્રેલિયાનો વિસ્તાર 30000 ચો.માઇલ અથવા 800000 ચો. કિલોમીટર છે. આ દેશ પાસે ધ્યાન ખેંચાય તેવી લાક્ષણિકતાઓ છે. કોમનવેલ્થ ઓફ ઓસ્ટ્રેલિયા છ રાજ્યો (ન્યૂ સાઉથ વેલ્સ, વિક્ટોરિયા, ક્વીન્સલેન્ડ, દક્ષિણ ઓસ્ટ્રેલિયા, પશ્ચિમ ઓસ્ટ્રેલિયા અને ટાસ્માનિયા) અને બે આંતરિક હકૂમતોનો (સ્વશાસિત દક્ષિણ હકૂમત અને ઓસ્ટ્રેલિયન કેપીટલ ટેરીટરી)નો બનેલો સ્વતંત્ર સમવાયતંત્ર ધરાવતો દેશ છે.

ઓસ્ટ્રેલિયા અનેક સંસ્કૃતિવાળું આગળ પડતું ઔદ્યોગિક રાષ્ટ્ર છે. વસ્તી 27.9 મિલિયન છે (1995) (UNDP, 1998) જેમાંની મોટા ભાગની વસ્તી લગભગ 70 % રાજ્યના મુખ્ય શહેરોમાં અથવા દક્ષિણ અને પૂર્વ કિનારાનાં મોટા શહેરોમાં વસે છે. મોટા ભાગની વસ્તી ગામડાની indogenous નથી. એબઓરિજિન્સ અને Tooras straat Islanders અને આદિવાસીઓ અને ઓસ્ટ્રેલિયાના મૂળ વતનીઓ થઈને ઓસ્ટ્રેલિયાની વસ્તીનો 1 % થાય અને તેઓ મોટે ભાગે ગ્રામ્ય વિસ્તારો ખાસ કરીને ક્વીન્સલેન્ડ, ન્યૂ સાઉથ વેલ્સ, દક્ષિણ ઓસ્ટ્રેલિયા અને દક્ષિણ હકૂમત અને સિડની અને બ્રિસ્બેન જેવા પ્રદેશોમાં રહે છે. (NIME, 1994)

વયસ્ક સાક્ષરતા 99 % (1995) છે શિક્ષણ પાછળનું ખર્ચ GNPના 5.6 % છે, જે કુલ સરકારી ખર્ચના 13.6 % થવા જાય છે. (93-95). ઓસ્ટ્રેલિયા પાસે પ્રસારણ માટેનું સુવિકસિત તંત્ર છે દર 1000 વ્યક્તિએ 510 ટેલિફોન લાઇન, 128 સેલ્યુલર ફોન, 55.4 ઇન્ટરનેટ ધારકો અને 276 પર્સનલ કોમ્પ્યૂટર્સ છે (UNDP, 1998).

5.2.2 મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની ઉપપત્તિનો તર્કસંગત આધાર

ઘણાં કારણોસર શૈક્ષણિક તકોથી વંચિત રહી ગયેલા, ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં અને ભૌગોલિક રીતે અલગ પડી જતાં વિસ્તારોમાં રહેતા હોવાને કારણે, ઉચ્ચ શિક્ષણના લાભથી વંચિત રહી ગયેલા અને શૈક્ષણિક અને સામાજિક-આર્થિક રીતે વંચિત વયસ્કો - આ બધા સુધી શિક્ષણ પહોંચાડવું ઓસ્ટ્રેલિયામાં દૂરવર્તી શિક્ષણ દાખલ કરનારાં મહત્વનાં પરિબળો છે. ઓસ્ટ્રેલિયામાં કોઈ મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય નથી, પરંતુ 20 પ્રણાલિકાગત યુનિવર્સિટીઓ છે, જે દૂરવર્તી શિક્ષણ દ્વારા શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો પ્રસ્તુત કરે છે. આ વિભાગમાં એક એવી બેવડી પ્રથાવાળી પરંપરાગત યુનિવર્સિટી-યુનિવર્સિટી ઓફ સર્ધન ક્વીન્સલેન્ડ (USQ)નો અભ્યાસ કરીશું.

યુનિવર્સિટી ઓફ સર્ધન ક્વીન્સલેન્ડ (USQ) સર્ધન ક્વીન્સલેન્ડના ડાર્લિંગ ડાઉન રિજિયન્સના લોકોને યુનિવર્સિટીનું ઉચ્ચ શિક્ષણ પૂરું પાડવા માટે 1967માં સ્થપાઈ હતી. ત્યાર પછી 1977માં તેને ઓસ્ટ્રેલિયન અધ્યતાઓ ઉપરાંત કેમ્પસની બહારના અધ્યતાઓને શિક્ષણ પૂરું પાડતી બેવડી પ્રથાવાળી સંસ્થામાં ફેરવવામાં આવી. સંસ્થાને 1989માં યુનિવર્સિટીનો મોભો મળ્યો - યુનિવર્સિટી ઓફ સર્ધન ક્વીન્સલેન્ડ (<http://www.usq.edu.au/decl/>, 1998).

સંસ્થા 1990થી 98માં બહુ ઝડપથી વિકાસ પામી અને તે ઉચ્ચ શિક્ષણની મોટી સંસ્થાઓમાં અને રાષ્ટ્રની આઠ ઉચ્ચ દરજ્જાવાળાં દૂરવર્તી શિક્ષણ કેન્દ્રોમાં સ્થાન પામી.

5.2.3 શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને અધ્યતાનોંધણી

ધી યુનિવર્સિટી ઓફ સર્ધન ક્વીન્સલેન્ડમાં છ વિદ્યાશાખાઓ છે : આર્ટ્સ, બિઝનેસ, કોમર્સ, એજ્યુકેશન, ઇજનેરી, સર્વેઈંગ અને વિજ્ઞાન. આ વિદ્યાશાખાઓ સ્થળ પર અને સ્થળ બહાર (દૂરવર્તી) બંને પ્રકારના અધ્યતાઓ માટે અનુસ્નાતક કક્ષા સુધીના સ્નાતક અને સર્ટિફિકેટ અભ્યાસક્રમો પૂરા પાડે છે (ICDL, 98).

યુનિવર્સિટીમાં વાર્ષિક નોંધણી અંદાજે 1700 અધ્યતાઓની છે. 1996માં લગભગ 7000 અધ્યતાઓ હતા, 1997માં નોંધણીનો આંક લગભગ 13387 જેટલો ઊંચો ગયો હતો. પ્રદેશ પ્રમાણે (ઓસ્ટ્રેલિયાની અંદરના) અને સમગ્ર રાષ્ટ્ર પ્રમાણે અધ્યતાનોંધણી વિભાગીકરણ આવૃત્તિ 5.1 અને 5.2માં આપેલી છે.

ઔદ્યોગિક રાષ્ટ્રોનો વ્યક્તિ
અભ્યાસ : ઓસ્ટ્રેલિયા,
ઈઝરાયેલ, જાપાન

પ્રદેશ	અધ્યતાઓની સંખ્યા
ક્વીન્સલેન્ડ	8343
ન્યૂ સાઉથ વેલ્સ અને ACT	1462
વિક્ટોરિયા	315
પશ્ચિમ ઓસ્ટ્રેલિયા	126
દક્ષિણ ઓસ્ટ્રેલિયા	121
ઉત્તર ઓસ્ટ્રેલિયા	108
તાસ્માનિયા	70
દરિયા પર રહેતા ઓસ્ટ્રેલિયનો	338
કુલ	10883

સારણી 5.1 : ઓસ્ટ્રેલિયામાં પ્રદેશ પ્રમાણે અધ્યતા નોંધણી (1997)

Source : ICDL, 1998

દેશ	અધ્યતાઓની સંખ્યા
મલેશિયા	1164
સિંગાપોર	527
હોંગકોંગ	389
દક્ષિણ આફ્રિકા	82
પેસેફિક આફ્રિકા	81
યુનાઈટેડ આરબ અમીરાત	54
અન્ય દેશો (યુ.એસ.એ. કેનેડા, એશિયા અને આફ્રિકન દેશો)	207
કુલ	2054

Source : ICDL, 1998

સારણી 5.2 : 1997માં દેશ પ્રમાણે અધ્યતાનોંધણી

અધ્યતાનોંધણીનું શબ્દચિત્ર દર્શાવે છે કે મોટા ભાગના અધ્યતાઓ 20થી 40 વર્ષની ઉંમરના છે. દૂરવર્તી શિક્ષણ અધ્યતાઓમાં મહિલા અધ્યતાઓ 49 % અને પુરુષ અધ્યતાઓ 51 % લગભગ સરખી સંખ્યામાં છે.

5.2.4 શિક્ષણપદ્ધતિ

શિક્ષણ આપવા માટે વિવિધ માધ્યમોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જેમાં મુદ્રિત સાહિત્ય, દૃશ્યશ્રાવ્ય કેસેટ, ટેલિફોન, ટેલિકોન્ફરન્સિંગ, કમ્પ્યુટર દ્વારા અધ્યયન, કમ્પ્યુટર પર આધારિત કસોટીઓ, CD-Rom, કમ્પ્યુટરના અધ્યયનની કોન્ફરન્સિંગ, ઇન્ટરનેટ આધારિત www સાહિત્ય વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. દૂરવર્તી શિક્ષણ પદ્ધતિઓ અને તકનીકીના આયોજન વિકાસ, અમીલકરણ અને પરીક્ષણ મૂલ્યાંકન વગેરેનો અસરકારક રીતે વહીવટ કરવા યુનિવર્સિટીના ઉપકુલપતિના અધ્યક્ષ સ્થાને ફ્લેક્સીબલ ડીલીવરી કમિટિ (FDC) ઊભી કરવામાં આવી હતી.

5.2.5 પુષ્ટિ સેવા માળખું / સહાયક સેવા

“યુનિવર્સિટી ઓફ સર્ન ક્વીન્સલેન્ડ પાસે આખા પૂર્વ ઓસ્ટ્રેલિયામાં 21 પ્રદેશોમાં 26 રિજિયોનલ લાયોજન ઓફિસરો (RLO) છે. RLO ઘેર બેઠા અંશકાલીન કામ કરે છે. અધ્યતાઓ તેમની પૂછપરછ

RLO માળખાં દ્વારા, ટેલિફોન, ફેક્સ અને ઇ-મેઇલ દ્વારા મોકલે છે. બહારની સેવાઓમાં પહોંચેલી અધ્યતાઓની પૂછતાછ ડેટાબેઝમાં મૂકવામાં આવે છે. વહીવટી પ્રકારની પૂછપરછનો તાત્કાલિક નિકાલ બહારના કર્મચારીઓ દ્વારા લાવવામાં આવે છે. જ્યારે શૈક્ષણિક પૂછપરછ લાગતા-વળગતા વ્યાખ્યાતાને મોકલી આપવામાં આવે છે. બહારનો વિભાગ નિવાસી શાળાઓની પણ દેખરેખ રાખે છે, જે મરજિયાત છે. દૂરવર્તી શિક્ષણ અધ્યતાઓ રૂબરૂ વ્યાખ્યાનો અથવા શિક્ષણ, બીજા અધ્યતાઓની સાથેની ચર્ચા અથવા બીજી મળવાપાત્ર સેવાઓ માટે કેમ્પસની મુલાકાત લઈ શકે છે.

યુનિવર્સિટી ઓફ સર્ધન ક્વીન્સલેન્ડના ઓસ્ટ્રેલિયન કેન્દ્રો શ્રાવ્ય કેસેટો, અને નિર્દેશિત વાચન માટેનાં પુસ્તકો લખે છે. કેન્દ્રો પર સામૂહિક શિક્ષણ માટે ધ્વનિવર્ધક સાધન સાથેના ધ્વનિવર્ધક ટેલિફોન અને કમ્પ્યુટરની મદદથી અધ્યયન પ્રવૃત્તિઓ આરંભી કરી શકે એવી સુવિધાઓ પણ હોય છે. અભ્યાસ માટેનાં પુસ્તકો, શ્રાવ્ય કેસેટો સાથેની વાચનમાળાઓ, ચિત્રપટ્ટી, કમ્પ્યુટર દ્વારા શીખી શકાય એવી પુસ્તિકાઓ, વહીવટી સંપુટ અને એકમના ઉદ્દેશ્યોને યોગ્ય એવા અધ્યયન ચાર્ટ જેવા યુનિવર્સિટી ઓફ સર્ધન ક્વીન્સલેન્ડના અધ્યયન સંપુટમાં આ સેવાઓ પૂર્તિ કરે છે. યુનિવર્સિટીએ બીજા દેશોમાં પણ અગણિત અધ્યયનકેન્દ્રો ખોલ્યા છે.

5.3 ધી ઓપન યુનિવર્સિટી ઓફ ઇઝરાઇલ (OUI) : ઇઝરાઇલ

ધ ઓપન યુનિવર્સિટી ઓફ ઇઝરાઇલ (OUI) એશિયા ખંડમાં 1974માં સ્થપાયેલા પ્રથમ મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયોમાંની એક છે.

5.3.1 રાષ્ટ્રનું શબ્દચિત્ર

ઇઝરાઇલ નૈઋત્ય એશિયામાં, ભૂમધ્ય સમુદ્રના પૂર્વ છેડે વસેલો દેશ છે. તેનો વિસ્તાર 8017 ચો. માઈલ. અથવા 20770 ચો. કિ. મીટર છે. ઇઝરાઇલની વસ્તી 5.5 મિલિયન (1995) અને વાર્ષિક વૃદ્ધિ દર 2.5 % છે. (70-95) (UNDP, 1998). 1973થી ઇઝરાઇલનો વસ્તીવૃદ્ધિ દર ઘટી ગયો છે. કંઈક અંશે કુદરતી વૃદ્ધિ દરમાં સ્થિરતાને કારણે, કંઈક અંશે દેશવાસીઓની સંખ્યામાં ઘટાડો થવાને કારણે અને પરદેશગામીઓની સંખ્યામાં વધારો થવાને કારણે, વયસ્ક સાક્ષરતા દર 95 % છે. (1995). શિક્ષણ પાછળનો ખર્ચ GNP ના 6.6 % છે જે કુલ સરકારી ખર્ચના 12.3 % થવા જાય છે (93-95) (UNDP, 1998). ઇઝરાઇલનું ધ્યાન ખેંચે તેવું અર્થતંત્ર ખાનગી શાખવાળું મુક્ત બજારનું છે.

ઇઝરાઇલનું મધ્યપૂર્વમાંનું વાહન-વ્યવહાર માળખું અતિગીચ છે. ઇઝરાઇલ આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રત્યાયન માળખાં સાથે પૂર્ણ રીતે સંકળાયેલો દેશ છે. ઇઝરાઇલમાં દર 1000 વ્યક્તિએ 407 રેડિયો, 303 ટીવી, 418 ટેલિફોન લાઇન, 53 સેલ્યુલર ફોન, 53.5 ઇન્ટરનેટ ધારકો અને 100 પસર્નલ કમ્પ્યુટર છે (95) (UNDP, 1998)

5.3.2 મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની ઉત્પત્તિનો તર્કસંગત આધાર

ઓપન યુનિવર્સિટી ઓફ ઇઝરાઇલ (OUI) શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો પ્રસ્તુત કરતી એક પ્રથાવાળી દૂરવર્તી શિક્ષણ યુનિવર્સિટી છે. યુનિવર્સિટીની સ્થાપના મિનિસ્ટ્રી ઓફ એજ્યુકેશન દ્વારા 1974માં કરવામાં આવી હતી. (ICDL, 1998)

5.3.3 શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને અધ્યતાનોંધણી

સ્નાતકની પદવી પ્રદાન કરવાની સત્તા ઇઝરાઇલી કાઉન્સિલ ફોર હાયર એજ્યુકેશને (ICHE) આપ્યા બાદ ઓપન યુનિવર્સિટી ઓફ ઇઝરાઇલ લાઇફ સાયન્સ, નેચરલ સાયન્સ, ગણિત, કમ્પ્યુટર વિજ્ઞાન, સમાજ વિજ્ઞાન, મેનેજમેન્ટ, જ્યુઇશ સ્ટડીઝ, એજ્યુકેશન, માનવવિદ્યા સંગીત અને કળા - વિષયોમાં 400 અભ્યાસક્રમો પ્રસ્તુત કરે છે (Kurtz, 1998).

યુનિવર્સિટીની અધ્યતાનોંધણી સ્થિર ગતિએ વધે છે. 1991માં 15717થી 1994માં 20000, 1997માં 27461 અને 1998માં 29000ની સંખ્યા થઈ છે.

ઇઝરાઇલના મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયના અધ્યતાઓ અન્ય યુનિવર્સિટીના એ જ કક્ષાના અધ્યતાઓ કરતાં ઉમરમાં મોટા છે. સરાસરી 30 વર્ષના અને મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયના 95 % અધ્યતાઓ નોકરિયાત છે.

રશિયા અને બીજા દેશોમાંથી (લગભગ 1,000) આવતાં અધ્યેતાઓ જુડેઈક (Judaic) અભ્યાસ માટે નોંધાયેલા છે. તેમને રશિયાની ભાષા શીખવવામાં આવે છે અને ઈઝરાઈલનો એક સંયોજક શિક્ષકોનાં કામની દેખરેખ માટે જવાબદાર રહે છે. (ICDL, 1998; Enco and Arav, 1998) અધ્યેતાઓ જીવનના લગભગ બધાં જ ક્ષેત્રોમાંથી આવે છે; જેમાં શિક્ષકો, શાળાના આચાર્યો, વહીવટી કર્મચારીઓ, ટેકનિશિયનો, પોલીસમેન, બેન્કર, મેનેજર, વરિષ્ઠ નાગરિકો અને એવા ઘણાનો સમાવેશ થાય છે. આમાંના કેટલાકની પાસે કોલેજની પદવીઓ અને ડોક્ટેરેટની પદવીઓ હોય છે અને તેમના જ્ઞાનને સમૃદ્ધ કરવા, વિકસાવવા અથવા માહિતીને, જ્ઞાનને અદ્યતન કરવા ઈચ્છતા હોય છે, જ્યારે કેટલાકની પાસે પૂરું માધ્યમિક શાળા શિક્ષણ પણ હોતું નથી.

5.3.4 શિક્ષણપદ્ધતિ

મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયમાં બધા અભ્યાસક્રમ અધ્યેતાઓ ઘેર બેઠાં અભ્યાસ કરી શકે, એ બાબતને ધ્યાનમાં રાખીને, તેમની વિશિષ્ટ જરૂરિયાતો પોષાય એ રીતે તૈયાર કરવામાં આવે છે. અને નીચેનાં કેટલાંક અથવા બધાં ઘટકોનો એમાં વિનિયોગ કરવામાં આવે છે.

- પાઠ્યપુસ્તક (મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય તરફથી પ્રકાશિત થયેલાં)
- દૃશ્ય-શ્રાવ્ય ઉપકરણો
- કેબલ ટીવી અને કમ્પ્યુટર
- સેટેલાઈટ દ્વારા અધ્યયન
- ટેકનોલોજિકલ માધ્યમો અને પૂરક માધ્યમો
- પ્રયોગશાળાનાં સાધનો
- શિક્ષણ માર્ગદર્શન
- ટેલિફોન દ્વારા શિક્ષણ
- ક્ષેત્રકાર્ય અને ચર્ચાસભા
- જૂથઅભ્યાસ બેઠકો
- અધ્યયનકેન્દ્રો
- સેટેલાઈટ દ્વારા અધ્યયન બેઠકો

અધ્યયન માટેનો પુસ્તકો

ઈઝરાઈલની મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય દર વર્ષે 4,50,000 ગ્રંથો બહાર પાડે છે, જેમાંનો અડધોઅડધ અભ્યાસક્રમના માળખાંની બહારના વેચાય છે. યુનિવર્સિટીનાં પાઠ્યપુસ્તકો રાષ્ટ્રની બધી યુનિવર્સિટીઓમાં વપરાય છે અને ઈઝરાયેલી અધ્યેતાઓમાં તેની ખૂબ માંગ છે.

સ્વાધ્યાય

અધ્યયન સાહિત્યનો સંદર્ભ લઈને અધ્યેતાઓએ ઘણા સ્વાધ્યાયો પૂરા કરવાના હોય છે. આમાંના કેટલાક કમ્પ્યુટર દ્વારા અને કેટલાક શિક્ષકો દ્વારા તપાસ કરીને તેનું ગુણાંકન થાય છે. વાર્ષિક પરીક્ષા આખા રાષ્ટ્રના પરીક્ષા કેન્દ્રો પર નિશ્ચિત તારીખે નિરીક્ષણ હેઠળ લેવાય છે. કેટલાંક અભ્યાસક્રમોમાં વધારાની વિશિષ્ટ જરૂરિયાત હોય છે : જેવી કે ક્ષેત્રકાર્ય, કાર્યશાળા, પ્રયોગશાળા અથવા ચર્ચાલેખો.

ટેકનોલોજી અને પૂરક માધ્યમો

ઘણા બધા અભ્યાસક્રમો દૂરદર્શન પ્રસારણ સાથે સાંકળવામાં આવે છે. આમાંનાં કેટલાક પ્રસારણો મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયે ખાસ પોતાના અભ્યાસક્રમ માટે તૈયાર કરેલા હોય છે અને કેટલાક યુનિવર્સિટીએ તેના શૈક્ષણિક હેતુસર ખરીદેલી ઊંચી કક્ષાની ફિલ્મ હોય છે. મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય આ સાહિત્ય દિવસ દરમિયાન જુદાં જુદાં વિભાગોમાં કેબલ ટીવી પર પ્રસારિત કરે છે. મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયમાં જે મુદ્દાઓ શીખવવામાં આવ્યા હોય તેનાં વિવિધ પાસાંને સમૃદ્ધ કરીને જાણવા માટે આ પ્રસારણ સપ્તાહમાં રોજ પ્રસારિત કરવામાં આવે છે. ટેલિ-અભ્યાસક્રમો, જેમાં દૃશ્ય સાહિત્ય અભ્યાસક્રમનો અંતર્ગત ભાગ હોય છે તે પણ પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે, આખા ઈઝરાઈલમાં 15 કેન્દ્રો પર સેટેલાઈટ દ્વારા અધ્યયન

સાહિત્ય પ્રસારિત કરવામાં આવે છે જેમાં આંતરિક પ્રતિચાર સાથેનાં વ્યાખ્યાનો, વ્યાવસાયિક તાલીમી કાર્યક્રમો અને ચર્ચાસભાઓનો સમાવેશ થાય છે. અધ્યતા તેના શિક્ષકો સાથે તથા અન્ય સહાધ્યાયીઓ સાથે ચર્ચા શકે એવા કમ્પ્યુટરના માધ્યમ દ્વારા અપાતા અભ્યાસ કાર્યક્રમો પણ પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે અને અધ્યતાઓએ અભ્યાસક્રમનું કાર્ય મોડમ (Modem) મારફત સુપરત કરવાનું હોય છે.

વિજ્ઞાનના અધ્યતાઓને ખાસ સંપુટ આપવામાં આવે છે, જેથી તેઓ ઘેર બેઠા પ્રયોગો કરી શકે. દા.ત., ઇલેક્ટ્રોનિક સંપુટમાં ઓસિલોસ્કોપ જનરેટર, પાવર સપ્લાય અને બીજાં વીજળિક ઘટકો / સાધનો હોય છે જેના વિવિધ સંકલિત જોડાણો દ્વારા વિશાળ શ્રેણીના પ્રયોગો કરી શકે. સ્તર વિજ્ઞાનના અધ્યતાઓને પથ્થર અને ખનિજો અને જીવવિજ્ઞાનના અધ્યતાઓને બી, પુષ્પો અને માખીઓ / જંતુઓ પૂરા પાડવામાં આવે છે. ઊર્ધ્વીકૃત વિશિષ્ટ અભ્યાસક્રમો માટે આખા દેશમાં અદ્યતન પ્રયોગશાળામાં પ્રયોગ કરવા માટે આ સંપુટ જરૂરી બને છે.

સંગીત અને ભાષાના અભ્યાસક્રમો માટે શ્રાવ્ય કેસેટો, નકશાઓ, કેલક્યુલેટર્સ, ટેપરેકોર્ડર, સ્લાઇડ વગેરેનો ઉપયોગ થાય છે. અધ્યતાઓને પર્સનલ કમ્પ્યુટર્સ પણ ઉપલબ્ધ બને છે.

ખાસ જરૂરી હોય એવા અભ્યાસક્રમો, આગંતુકોના પ્રવચનો અને બીજા શૈક્ષણિક ઘટકોને સ્પષ્ટ કરવા અને અભ્યાસ સાહિત્યની પૂર્તિ કરવા માટે ચર્ચાસભાઓ પણ રાખવામાં આવે છે.

સેટેલાઈટ મારફત અધ્યયન બેઠકો

OUIમાં શિક્ષણની જ નવીનતમ પદ્ધતિઓ અપનાવવામાં આવી રહી છે. તેમાંની એક છે સેટેલાઈટ પ્રત્યાયન દ્વારા શિક્ષણ, જે OFEK નામે ઓળખાય છે, અને તે 1995 ફેબ્રુઆરીથી કાર્યરત છે. OFEK ઓપન યુનિવર્સિટી ઓફ ઇઝરાઈલ અને ગીલાટ કમ્યુનિકેશન લીમીટેડના સહિયારા પ્રયાસથી ઊભું થયેલું ખાનગી શૈક્ષણિક માળખું છે અને તે શિક્ષણના પાઠો OUI ના કેમ્પસમાં આવેલા તલઅવિવના સ્ટુડિયોથી ઇસરાયેલ સેટેલાઈટ - "AMOS" ઊંચી કક્ષાના ડિજિટલ પ્રસારણ - દ્વારા પ્રસારિત કરે છે. ત્યાંથી ઇઝરાઈલ અને તેની બહાર સુધી ફેલાયેલા 40 અંતરિયાળ વર્ગો સુધી તેને પહોંચાડવામાં આવે છે. અંતરિયાળ વર્ગોમાં બેઠેલા અધ્યતાઓ ટીવીના મોટા પડદા પર શિક્ષકને જુએ છે અને અધ્યયન બેઠકોમાં પ્રત્યક્ષ ભાગ લે છે. સેટેલાઈટ સીસ્ટમ સાથે જોડેલા ટેલિફોન કમ્પ્યુટરનો ઉપયોગ કરીને તેઓ શિક્ષક સાથે વાતચીત કરી શકે છે. (Kurtz, 1998)

5.3.5 પુષ્ટિ સેવા માળખું સહાયક સેવા

આખા દેશમાં યુનિવર્સિટીના 110 અધ્યયનકેન્દ્રો છે. આ કેન્દ્રો એવી જગ્યાએ ઊભાં કરવામાં આવ્યાં છે કે અધ્યતાને તેના ઘરથી કે તેના કામના સ્થળેથી કેન્દ્ર પર આવતાં 30 મિનિટથી વધારે સમય જાય નહિ. આખા દેશમાંથી લગભગ 700 શિક્ષકો માર્ગદર્શન, અધ્યતા અને યુનિવર્સિટીની કડીરૂપ સેવા પૂરી પાડે છે. આખા ઇઝરાઈલમાં તેઓ સાહિત્યની સ્પષ્ટતા અને ફેરતપાસ માટે આ અધ્યયનકેન્દ્રોમાં શિક્ષણ બેઠકો યોજે છે. તેઓ ટેલિફોન કે ટપાલ દ્વારા પણ ઉપલબ્ધ છે. અધ્યતાએ પસંદ કરેલા અભ્યાસ કાર્યક્રમોને અનુલક્ષીને શિક્ષણ બેઠકો અઠવાડિયે એકવાર અથવા ત્રણ અઠવાડિયે એકવાર એ પ્રમાણે રાખવામાં આવે છે. આખા ઇઝરાઈલમાં આવેલ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં અધ્યયનકેન્દ્રો, ગ્રંથાલયો અને પ્રયોગશાળાની સુવિધા પૂરી પાડવામાં આવે છે. ક્ષેત્રકાર્ય, પ્રયોગશાળા કરવાના પ્રયોગો અથવા બીજી પ્રવૃત્તિઓ જેમાં હાજરી ફરજિયાત રીતે જરૂરી છે. તે સિવાયની શિક્ષણ બેઠકોમાં હાજરી મરજિયાત છે. અધ્યયનકેન્દ્રો અભ્યાસક્રમને લગતા બધા સાહિત્યથી સજ્જ હોય છે અને અભ્યાસક્રમને આનુષંગિક દ્રશ્ય ફિલ્મ, ટેપ અને બીજાં ઉપકરણો ત્યાંથી મેળવી શકાય છે.

હમણાં હમણાં ઓનલાઈન કમ્પ્યુટર શિક્ષણ ઉપર પણ પ્રયોગો થવા માંડ્યા છે, જેમાં તલઅવિવના સ્ટુડિયોમાં એક શિક્ષક દસ કે વધારે કેન્દ્રો પરના અધ્યતાઓ સાથે એક સાથે પ્રત્યાયન કરી શકે છે. (Enoch and Arav, 1998)

ઓપન યુનિવર્સિટી ઓફ ઇઝરાઈલ જનરલ લેબર ફેડરેશન - "હિસ્ટ્રાડુટ" દ્વારા તેના સહકારથી એક કાર્યક્રમ ચલાવે છે, જે ધનિષ્ઠ શૈક્ષણિક માર્ગદર્શનની સાથે પ્રારંભિક શિક્ષણ અને જૂથ શિક્ષણના માળખાને જોડી આપે છે. બેન્ક, પોલીસફોર્સ, મિલિટરી ઇન્ડસ્ટ્રી, E1-A1 એરલાઈન, ડિકેન્સ મિનિસ્ટ્રી, ઇઝરાઈલ ડિકેન્સ કોર્સ અને વિવિધ પ્રકારની બીજી સંસ્થાઓ, ઉદ્યોગો અને ધંધાકીય હિતેચ્છુઓ મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય દ્વારા ચલાવાતાં સ્નાતકની પદવી અપાવતાં જૂથઅધ્યયન કાર્યક્રમોમાં ભાગ લે

છે. સામાન્ય રીતે આ અઠવાડિક અધ્યયન બેઠકો તરીકે ચાલે છે, આમાંના કેટલાંક કાર્યક્રમો અર્થશાસ્ત્ર અને મેનેજમેન્ટને કેન્દ્રમાં રાખે છે. બીજા માનવવિદ્યા અને સમાજ વિજ્ઞાનને કેન્દ્રમાં રાખે છે. સ્નાતક પદવી ઝડપથી મેળવવા માટે ધનિષ્ઠ અભ્યાસ કરતા અધ્યેતાઓ પણ જૂથઅધ્યયન અને કેમ્પસના વાતાવરણને પસંદ કરે છે. (ICDL, 1998).

5.4 યુનિવર્સિટી ઑફ ધ એર (UA) : જાપાન

(માહિતી યુનિવર્સિટી ઑફ એર પુસ્તિકામાંથી માહિતી લીધી છે, 1999).

જાપાનમાં સ્થપાયેલી યુનિવર્સિટી ઑફ ધ એર દૂરવર્તી શિક્ષણની એક જ પ્રથાવાળી પ્રથમ યુનિવર્સિટી છે.

5.4.1 રાષ્ટ્રનું શબ્દચિત્ર

જાપાનની ભૂરચના એશિયાનું ભૂમિથી દૂર પૂર્વીય તટ પર એક બહિર્ગોળ ચંદ્રાકાર બનાવે છે. જાપાનનો કુલ વિસ્તાર 377,483 ચો. કિ. મીટર અથવા 145747 ચો. માઈલનો છે. જાપાન 125 મિલિયનની (1995) ગીચ વસ્તીવાળો દેશ છે. તેનો વાર્ષિક વૃદ્ધિદર 0.7 % છે (70-95) (UNDP, 1998). તેની વસ્તીનું બીજું સમસ્યારૂપ પાસું ને તેનું ઉંમર માળખું છે કારણ જેમ મૃત્યુદર ધીમેધીમે ઓછો થતો જાય છે તેમ જીવન અપેક્ષા દુનિયામાં ઊંચામાં ઊંચા સ્તરે પહોંચી છે.

જાપાન દુનિયાનું સૌથી સમૃદ્ધ રાષ્ટ્ર છે. લગભગ નહીંવત્ કુદરતી સ્રોતોના લાભવાળા, નાની રાષ્ટ્રીય હકૂમતવાળા અને આટલી ગીચ વસ્તીવાળા દેશ માટે આ નાનીસૂની સિદ્ધિ નથી. બધા વ્યાવહારિક હેતુ માટે જાપાનનું અર્થતંત્ર મુક્ત વ્યાપાર પર નિર્ભર છે પરંતુ સરકારની લાગવગ બધે વ્યાપક છે.

97 % વયસ્ક સાક્ષરતા સાથે જાપાનીઓ સુશિક્ષિત પ્રજા છે. શિક્ષણ પરનો GNP 3.8 ટકા છે (95), જે સરકારના કુલ ખર્ચના 10.86 % થવા જાય છે (93-95) (UNDP, 1998). દર 1000 વ્યક્તિએ ત્યાં 916 રેડિયો, 619 ટીવી, 488 ટેલિફોન લાઇન, 81 સેલ્યુલર ફોન, 7.2 ઇન્ટરનેટ ધારકો અને 153 પર્સનલ કમ્પ્યૂટર્સ છે. (1995).(UNDP, 1998). જાપાનમાં એશિયાનું સૌથી સુવિકસિત પ્રત્યાયન સંકુલ છે.

5.4.2 મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની ઉપપત્તિનો તર્કઅંગત આધાર

ધ યુનિવર્સિટી ઑફ એરનો ઉદ્ભવ જીવનલક્ષી શિક્ષણની જરૂરિયાતના પ્રત્યાચાર રૂપે થયો હતો. દૂરવર્તી શિક્ષણ પદ્ધતિઓ અપનાવવાની વસ્તીના વિશાળ સમૂહને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવા અને આધુનિક જરૂરિયાતો પોષવા માટે નવીન જ્ઞાન અને તદ્દન નવી ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરી શકાય. યુનિવર્સિટી ઑફ એર 1981માં સ્થપાયેલી જાપાનની એક જ પ્રથાવાળી પ્રથમ સ્વતંત્ર યુનિવર્સિટી છે. (University Air '95)

5.4.3 શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને અધ્યેતાનોંધણી

યુનિવર્સિટી ઑફ એર લીબરલ આર્ટ્સના ત્રણ વિસ્તારોમાં સ્નાતકની પદવી આપે છે. (સાયન્સ ઇન એવરીડે લાઇફ, ઇન્ડસ્ટ્રિયલ એન્ડ સોશયલ સ્ટડીઝ અને માનવવિદ્યા અને હ્યુમેનિટીઝ અને નેશનલ સાયન્સીઝ). તેમાં છ વિષયો મુખ્ય વિષય તરીકે લઈ શકાય છે (લિવિંગ એન્ડ વેલફેર, હ્યુમન ડેવલપમેન્ટ, એન્ડ એજ્યુકેશન, સોશયલ એન્ડ ઇકોનોમિક સ્ટડીઝ, ઇન્ડસ્ટ્રી એન્ડ ટેકનોલોજી, હ્યુમેનીટીઝમ અને નેચરલ સાયન્સ). યુનિવર્સિટી ઑફ એર વ્યક્તિગત સંશોધનો માટેના અભ્યાસ ક્રમ સાથેનો 313 પ્રસારણ અભ્યાસક્રમો પ્રસ્તુત કરે છે. (University of Air '99)

યુનિવર્સિટી ઑફ એરે તેના અધ્યેતાઓની નોંધણી 1985માં શરૂ કરી. '99માં 73446 અધ્યેતાઓ નોંધાયા હતા. અધ્યેતાનોંધણી અને પરદેશી અધ્યેતાઓની વીગતો આપતી ચિત્ર - સારણીઓ અનુક્રમે 5.3 અને 5.4માં આપવામાં આવી છે.

Source : Department of Distance Education Records in Aguti, J. N. (1999). The First Graduates of the Makerere University External Degree Programme. The Pan Commonwealth Forum on Open Learning : Case Studies A-G, Brunei Darussalam, COL, 1-5 March, Reproduced with permission of the COL.

એકમ : વ્યવસાય

વ્યવસાય

વિભાગીકરણ	કુલ	સ્ટોર ક્લાર્ક અને બેન્ક સ્ટાફ સાથે કાર્યાલય કર્મચારીઓ	હિણીઓ સાથે નિમણૂક નહિ પામેલા	જાહેર ઓફિસરો	સ્વ-વ્યાવસાયિકો	સ્વતંત્ર વ્યાવસાયીઓ	ખેડૂતો	શિક્ષકો	અન્ય
કુલ	57,979	17,640	13,523	8,239	1,375	1,408	208	1,699	13,887
નિયમિત અધ્યતા	25,763	8,290	5,749	3,139	536	642	55	589	6,763
એક વર્ષ બિનસ્નાતક અધ્યતા	20,163	6,283	5,200	2,998	614	551	107	738	3,672
એક સત્રી બિનસ્નાતક અધ્યતા	10,120	3,061	2,555	2,095	225	215	46	370	1,533
સંશોધન અધ્યતા	37	6	19	7	0	0	0	2	3

સારણી 5.3 : યુનિવર્સિટી ઓફ એરના અધ્યતાઓનો ચિતાર (વિશિષ્ટ ઓડિટ અધ્યતાઓ સહિત (1995))

વિભાગીકરણ	કુલ	કોરિયા	યુએસ	ચીન	તાઈવાન	કેનેડા	દક્ષિણ કોરિયા	અન્ય દેશો
કુલ	262	128	5	47	20	2	25	35
નિયમિત અધ્યતા	120	51	1	22	12	1	13	20
એક વર્ષ બિન સ્નાતક અધ્યતા	105	61	3	18	8	1	6	8
એક સત્ર બિન સ્નાતક અધ્યતા	34	16	1	5	0	0	5	7
સંશોધન અધ્યતા	0	0	0	0	0	0	0	0
પાસ ઓડિટ અધ્યતા	3	0	0	2	0	0	1	0

સારણી 5.4 : યુનિવર્સિટી ઓફ એરમાં પરદેશી અધ્યતાઓ, 1995

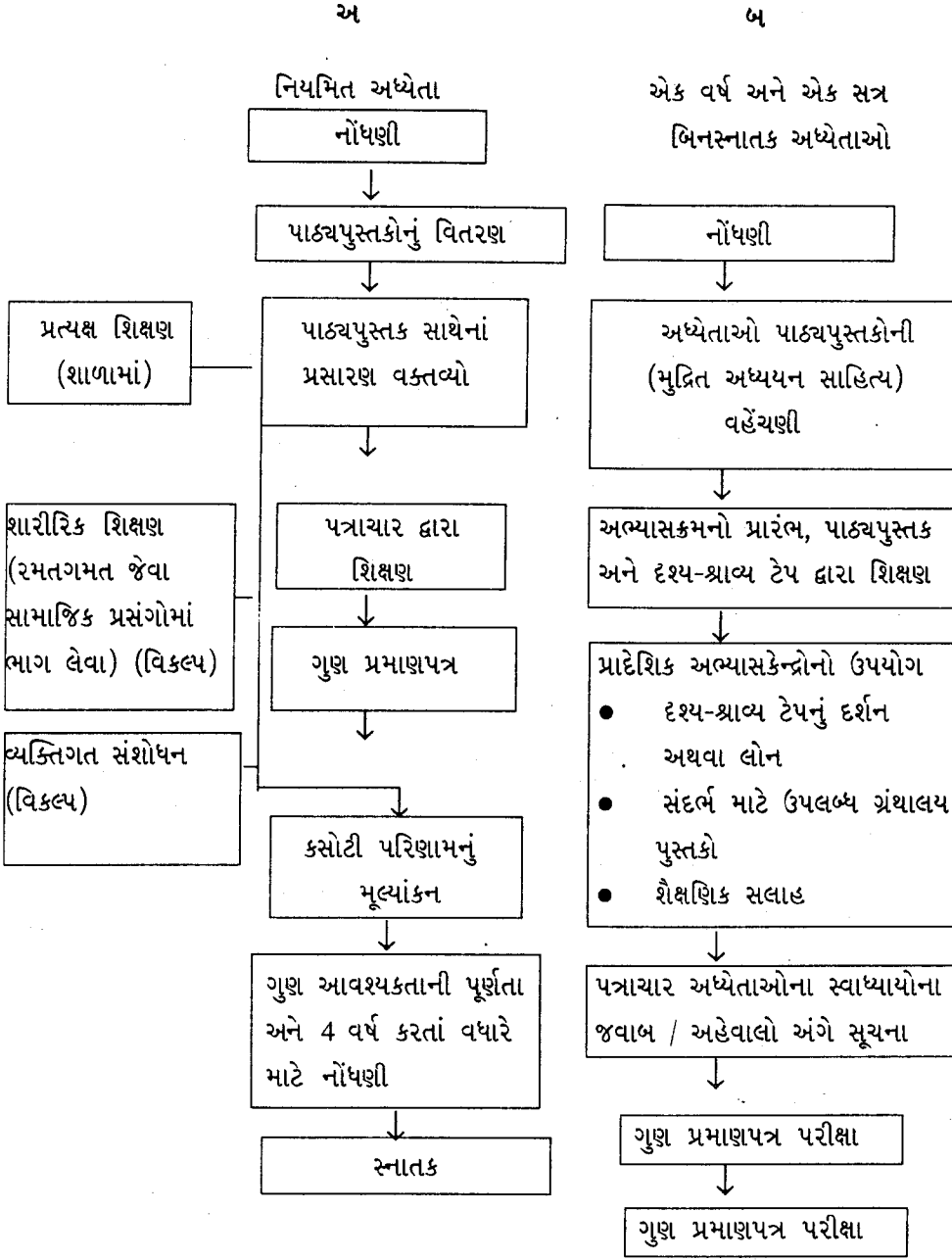
“યુનિવર્સિટીમાં ત્રણ પ્રકારના અધ્યતાઓની નોંધણી થાય છે : નિયમિત અધ્યતાઓ, પદવી વગરના એક વર્ષના અધ્યતાઓ અને છમાસિક સત્રના પદવી વગરના અધ્યતાઓ.

નિયમિત અધ્યતાઓ

આ પ્રકારમાં પદવીની ઈચ્છાવાળા અધ્યતાઓ છે, જેઓ યુનિવર્સિટી ઓફ એરમાંથી સ્નાતક થવા માગે છે. યુનિવર્સિટીની ડિગ્રી મેળવવાને ઉત્સુક અધ્યતા તરીકે નોંધણી કરાવે છે. યુનિવર્સિટીમાં દાખલ થવા માટે અધ્યતા પાસે માધ્યમિક શાળાનો ડિપ્લોમા અથવા સર્ટિફિકેટ હોવાં જોઈએ. નિયમિત અધ્યતા છમાંથી કોઈ પણ એક મુખ્ય અભ્યાસ ક્ષેત્ર પસંદ કરી શકે છે

અને યુનિવર્સિટી ઓફ એરમાં ઓછામાં ઓછા ચાર વર્ષ માટે તે નોંધણી જોઈએ. વિશેષ માહિતી આકૃતિ 5.1માં જોઈ શકાય છે.

ઔદ્યોગિક રાષ્ટ્રોનો વ્યક્તિ
અભ્યાસ : ઓસ્ટ્રેલિયા,
ઈઝરાયેલ, જાપાન

આકૃતિ 5.1 એર યુનિવર્સિટીમાં શૈક્ષણિક-વ્યવસ્થા

બીજી યુનિવર્સિટીઓના, જુનિયર કોલેજોના અથવા ટેકનોલોજી કોલેજોના સ્નાતકો અથવા આ સંસ્થામાં બે વર્ષનું શિક્ષણ મેળવ્યું હોય, એવા અધ્યેતાઓને યુનિવર્સિટી ઓફ એરના જુનિયર વર્ષમાં તબદીલ કરી શકાય છે. નિયમિત અધ્યેતાઓને તેમની નોંધણી 10 વર્ષ સુધી લંબાવવાની / ચાલુ રાખવાની, અથવા છોડીને AIR માળખાંની યુનિવર્સિટીમાં ફરીથી દાખલ થવાની છૂટ આપવામાં આવે છે. નિયમિત અધ્યેતાઓની જરૂરિયાત અને આવશ્યકતા પ્રમાણે અભ્યાસ કરવાનું આના દ્વારા શક્ય બને છે. નિયમિત અધ્યેતાઓની જરૂરિયાત અને આવશ્યકતાઓ આ પ્રમાણે છે : 45 મિનિટના સાત પ્રસારિત વ્યાખ્યાનો, 45-60 પાનાનું મુદ્રિત અધ્યયન સાહિત્ય, બે કલાક પંદર મિનિટની એક બેઠકવાળું પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ.

અધ્યેતાના અઠવાડિક શૈક્ષણિક કાર્યભારમાં તૈયારી અને સમાલોચના માટેના જરૂરી સમયની ગણતરી કરવામાં આવતી નથી. છમાસિક સત્રની અધવચ્ચે આપેલાં સ્વાધ્યાયના જવાબની / અહેવાલની સોંપણી પ્રસારિત વ્યાખ્યાનોમાં કરવાની હોય છે.

એકવર્ષીય પદવી વગરના અને એક છમાસિક સત્રના પદવી વગરના અધ્યતાઓ

આ બે પ્રકારના અધ્યતાઓ યુનિવર્સિટી ઓફ એરમાંથી સ્નાતકની પદવીની ઇચ્છા રાખ્યા વગર કેટલાક વિષયોનો અભ્યાસ કરે છે. તેમને એક વર્ષ અથવા એક છમાસિક સત્ર માટે નોંધી શકાય છે. 18 વર્ષની ઉપરની કોઈ પણ વ્યક્તિ માટે નોંધણી ખુલ્લી હોય છે. વધુ વીગત આકૃતિ 5.1માંથી મળી શકશે.

ઉચ્ચ શિક્ષણની અન્ય સંસ્થાઓ દ્વારા પ્રસ્તુત અભ્યાસક્રમ અને કાર્યક્રમો પ્રાપ્ત કરીને તેની મદદથી યુનિવર્સિટીઓ અને જુનિયર કોલેજો તેમનો પોતાનો અભ્યાસક્રમ સમૃદ્ધ કરે છે. આ સમજને આધારે યુનિવર્સિટી ઓફ એર અને બીજી યુનિવર્સિટીઓ વચ્ચે મ્યુચ્યુઅલ ક્રેડિટ ટ્રાન્સફર એગ્રીમેન્ટ (MCTA)ની અદલાબદલી કરવામાં આવી હતી. યુનિવર્સિટી ઓફ એરમાં આ પદ્ધતિના લાભ નીચે અભ્યાસ કરતા અધ્યતાઓને સ્પેશિયલ ઓડિટ લર્નર્સ કહેવામાં આવે છે. યુનિવર્સિટી ઓફ એરના અગત્યના ઉદ્દેશ્યોમાંનો એક ઉદ્દેશ્ય છે "to promote credit transfer with existing university" — ક્રેડિટ કાયદો અસ્તિત્વ ધરાવતી બીજી યુનિવર્સિટીઓમાં પણ શરૂ કરવો. આ હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે યુનિવર્સિટી ઓફ એર ઘણી બધી યુનિવર્સિટીઓ સાથે આવી જ જાતના કરાર થાય એ માટે સખત પરિશ્રમ લઈ રહી છે. ઓગસ્ટ '95 સુધીમાં યુનિવર્સિટી ઓફ એર 85 યુનિવર્સિટીઓ સાથે MCTAમાં પ્રવેશી છે.

5.4.4 શિક્ષણપદ્ધતિ

દૂરદર્શન અને આકાશવાણી પ્રસારણ એ કેન્દ્રસ્થ માધ્યમો તરીકે વપરાય છે. તેની પૂર્તિ તરીકે રૂબરૂ બેઠકો, મુદ્રિત પાઠ્યપુસ્તકો અને દશ્ય-શ્રાવ્ય સાહિત્ય વપરાય છે.

પ્રસારણ માટેના કાર્યક્રમો નેશનલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ મલ્ટિમિડીયા એજ્યુકેશન (NIME)ના શિક્ષકો અને નિયામકો અને યુનિવર્સિટી ઓફ એરના શૈક્ષણિક કર્મચારીઓ દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવે છે. મુદ્રિત સાહિત્ય શિક્ષકો દ્વારા તૈયાર થાય છે.

પ્રત્યેક છમાસિક સત્રમાં 15 અઠવાડિયાના 2 ક્રેડિટ માટે 15 પ્રસારણ વ્યાખ્યાનો થાય છે. (45 મિનિટનું એક વ્યાખ્યાન અઠવાડિયે એકવાર પ્રસારિત કરવામાં આવે છે) જ્યારે 4 ક્રેડિટ અભ્યાસક્રમો માટે 30 પ્રસારણ વ્યાખ્યાનો હોય છે (45 મિનિટનું એક વ્યાખ્યાન સપ્તાહમાં બેવાર પ્રસારિત કરવામાં આવે છે). સૈદ્ધાંતિક રીતે બધા જ અભ્યાસક્રમો દૂરદર્શન અને આકાશવાણી દ્વારા ટ્રાન્સમીટ થાય છે. અધ્યતાનું પ્રસારણ વ્યાખ્યાન છૂટી જાય તો અભ્યાસકેન્દ્ર પર પૂરી પાડવામાં આવતાં દશ્ય-શ્રાવ્ય કેસેટ દ્વારા સરભર કરી લઈ શકે છે. રોજ સવારે 6.00થી રાતના 12.00 વાગ્યા દરમિયાન 18 કલાકનું પ્રસારણ અધ્યતાઓને પૂરું પાડવામાં આવે છે.

મુદ્રિત અધ્યયનસામગ્રી (પાઠ્યપુસ્તક)

પ્રસારણ પદ્ધતિથી જેટલાં અભ્યાસક્રમ પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે તે બધા મુદ્રિત સાહિત્ય, મુખ્યત્વે પાઠ્યપુસ્તક સ્વરૂપે અધ્યતાઓને ઉપલબ્ધ હોય છે. બે ક્રેડિટ અભ્યાસક્રમ માટે સામાન્ય રીતે 100-120 પાનાનું પાઠ્યપુસ્તક હોય છે અને તે બધા અધ્યતાઓને, તેમની શિક્ષણ ફી ભરાઈ જાય પછી અને પ્રસારણ શરૂ થાય તે પહેલાં મોકલી આપવામાં આવે છે. આ પાઠ્યપુસ્તક અભ્યાસક્રમ શીખવનાર અધ્યાપકે લખેલાં હોય છે. અને તેનું પ્રકાશન યુનિવર્સિટી ઓફ એરની "સોસાયટી ફોર ધી પ્રમોશન ઓફ યુનિવર્સિટી ઓફ એર" દ્વારા થાય છે. મોટા ભાગના પુસ્તક વિકેતાઓ પાસેથી આ પાઠ્યપુસ્તક વેચાતાં પણ મળે છે.

પત્રાચાર દ્વારા શિક્ષણ

આઠ અઠવાડિયાના અભ્યાસને અંતે દરેક પ્રસારણ વક્તવ્ય પર અધ્યતાની કસોટી લેવામાં આવે છે. અધ્યતાએ તેના ઉત્તર સુપરત કરી દેવાના, જેનું મૂલ્યાંકન અને ગુણાંકન કરવામાં આવે. ક્રેડિટ સર્ટિફિકેટ પરીક્ષા માટે લાયક બનવા તેણે કસોટીમાં ઉત્તીર્ણ થવું જરૂરી છે.

પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ

પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ અધ્યયનકેન્દ્રો પર થાય છે. સ્નાતક થવા માટે નિયમિત અધ્યતાએ પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ દ્વારા ઓછામાં ઓછા 20 ક્રેડિટ મેળવવા પડે તો પ્રત્યેક અધ્યતાને શૈક્ષણિક કર્મચારીઓ

પાસેથી પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ મેળવવાની, તેમનો સંપર્ક કરવાની અને અધ્યતાઓને અંદર અંદર ચર્ચા કરવાની તક મળે.

સિદ્ધાંતમાં બધાં જ અધ્યયનકેન્દ્રો પર એક જ પ્રકારનો અભ્યાસક્રમ ચાલતો હોય છે. પ્રત્યેક છાત્રાસિક સત્ર દરમિયાન આવા લગભગ 170 અભ્યાસક્રમો શીખવવામાં આવે છે. ત્રણ જુદી જુદી કાર્યસૂચિ અનુસાર પ્રત્યેક અભ્યાસક્રમ દીઠ પાંચ વર્ગો (પ્રત્યેક વર્ગ 2 કલાક 15 મિનિટનો) લેવામાં આવે છે. કાર્યસૂચિ આ પ્રમાણે છે. 1. એકાંતરે અઠવારિયે વર્ગ (એક જ સમયે, નિશ્ચિત અઠવારિયે) 2. રવિવારના વર્ગો : 2-3 સાથે સાથેના રવિવાર અથવા 3. ઘનિષ્ઠ વર્ગો : ઓગસ્ટ અને ફેબ્રુઆરીમાં 2-3 સાથે સાથેના દિવસો. આવા પાંચ પ્રત્યક્ષ વર્ગો પૂરા કરનાર અધ્યતાને 1 ક્રેડિટ મળે છે.

શારીરિક શિક્ષણ

શારીરિક શિક્ષણ માટે નોંધાતા અધ્યતાઓ જીવનના વિવિધ ક્ષેત્રોમાંથી આવતા હોય છે એ બાબતને લક્ષમાં રાખીને તેના વર્ગો લવચિક રાખવામાં આવે છે. દા. ત., યુનિવર્સિટી ઓફ એર સિવાયની સંસ્થાઓએ યોજેલી યોગ્ય માર્ગદર્શિત તાલીમ સાથેની શારીરિક પ્રવૃત્તિઓમાં અધ્યતા ભાગ લે તો તેને એક ક્રેડિટ મળી શકે છે.

5.4.5 પુષ્ટિ સેવા માળખું / સહાયક સેવા

યુનિવર્સિટીએ બે પ્રકારનાં કેન્દ્રો આખા દેશમાં ઊભાં કર્યાં છે જેવાં કે અધ્યયનકેન્દ્રો અને પ્રાદેશિક અધ્યયનકેન્દ્રો યુનિવર્સિટી ઓફ એર આકાશવાણી અને દૂરદર્શન પરનાં વ્યાખ્યાનો ઉપરાંત અધ્યયનકેન્દ્રો પર ચાલતાં પ્રત્યક્ષ શિક્ષણની પણ વ્યવસ્થા કરે છે. સિદ્ધાંતમાં, અધ્યતાઓ તેમને જે અનુકૂળ હોય તે અધ્યયનકેન્દ્ર પસંદ કરી શકે છે. અધ્યયનકેન્દ્રો વર્ગશિક્ષણ ગોઠવે છે, શૈક્ષણિક સલાહસૂચનો, અધ્યયન અને સંશોધન માટે પુસ્તકો અને સામયિકો તથા અભ્યાસ અને સમાલોચના માટે ટેપ કરી લીધેલાં પ્રવચનો પૂરાં પાડે છે. વાર્ષિક પરીક્ષા માટેનું અને અધ્યતાઓને મળવા માટેનું સ્થળ પણ તે પૂરાં પાડે છે. આખા રાષ્ટ્રને આવરી લેવાની યોજનાના ભાગરૂપે તેમનાં પ્રસારણોનું Kanto વિસ્તારની બહાર વિસ્તરણ કરવા માટે પ્રાદેશિક અધ્યયનકેન્દ્રો ઊભાં કરવામાં આવ્યાં છે. પ્રાદેશિક અધ્યયનકેન્દ્રો ઊભાં કરવામાં આવ્યાં છે. પ્રાદેશિક અધ્યયનકેન્દ્રો પ્રસારિત થયેલાં વ્યાખ્યાનોની દૃશ્ય-શ્રાવ્ય કેસેટો સામાન્ય જનતા માટે પૂરી પાડે છે. આ રીતે નિરંતર શિક્ષણના વિસ્તરણની તકોને વધારવામાં આ સુવિધા તેની સેવા આપશે એવું અપેક્ષિત છે. પ્રાદેશિક અધ્યયનકેન્દ્રો ફક્ત પદવી વગરના અધ્યતાઓને જ દાખલ કરે છે. દૃશ્ય-શ્રાવ્ય ટેઈપ દ્વારા તેઓ અભ્યાસ કરી શકે, નિરીક્ષણની જરૂર હોય તો તે મેળવી શકે અને ક્રેડિટ સર્ટિફિકેટ પરીક્ષામાં બેસી શકે.

1999માં 49 અધ્યયનકેન્દ્રો હતાં (UA, 1999). ઘેરથી અધ્યયનકેન્દ્રો પર અથવા યુનિવર્સિટી ઓફ એરના મુખ્ય મથકે જતાં નિયમિત અધ્યતાઓને આવનજાવન માટેનાં ખાસ વળતર સર્ટિફિકેટ આપવામાં આવે છે.

યુનિવર્સિટીની ધરતી પરનાં દૂરદર્શન અને આકાશવાણી પ્રસારણ ઉપરાંત જાન્યુઆરી, 1999થી યુનિવર્સિટી ઓફ એરે Sky Per fee TV દ્વારા પણ દેશભરમાં શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો પ્રસારિત કરવા માંડ્યા. આ પ્રસારણો અભ્યાસક્રમના નિશ્ચિત કાર્યક્રમોને લગતા જ હતા, જેવી કે વિશિષ્ટ પ્રવચનો, સત્તાવાર અહેવાલો અને ઉદ્ઘોષણા માટેના કાર્યક્રમો, અધ્યતાઓની પૂછપરછના જવાબો અને આગોતરા સલાહ સૂચનો (UA, 1999).

5.5 સારાંશ

આ એકમમાં એશિયાના બે ઔદ્યોગિક રાષ્ટ્રો જાપાન અને ઈઝરાયેલનાં મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયો અને ઓસ્ટ્રેલિયાની બેવડી પ્રથાવાળી યુનિવર્સિટીમાં પૂરી પડાતી અધ્યતા સહાયક સેવાની ચર્ચા કરી. પ્રત્યેક રાષ્ટ્ર, તેની ઉચ્ચ શિક્ષણની જરૂરિયાત અને મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયોના આદેશો આ અંગે ટૂંકાણમાં સંબંધિત માહિતી આપવામાં આવી છે. દૂરવર્તી અધ્યતાઓને કેવા પ્રકારની કઈ રીતે સહાયક સેવા આપવામાં આવે છે તે અંગે તમે યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં સમજી શકો તે આશયથી યુનિવર્સિટીના

એકમ 6 : ઔદ્યોગિક રાષ્ટ્રોનો વ્યક્તિ અભ્યાસ : કેનેડા, યુનાઈટેડ કિંગડમ, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ

રૂપરેખા

- 6.0 ઉદ્દેશ્યો
- 6.1 પ્રસ્તાવના
- 6.2 ધ ઓપન લર્નિંગ એજન્સી (OLA) : કેનેડા
  - 6.2.1 રાષ્ટ્રનું શબ્દચિત્ર
  - 6.2.2 ઓપન લર્નિંગ એજન્સીની ઉત્પત્તિનો તર્કસંગત (Rationale) આધાર
  - 6.2.3 શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને અધ્યેતાનોંધણી
  - 6.2.4 શિક્ષણપદ્ધતિ
  - 6.2.5 સહાયક સેવા માળખું
- 6.3 ધ ઓપન યુનિવર્સિટી, યુ.કે. (UKOU) : યુનાઈટેડ કિંગડમ
  - 6.3.1 રાષ્ટ્રનું શબ્દચિત્ર
  - 6.3.2 મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની ઉત્પત્તિનો તર્કસંગત (Rationale) આધાર
  - 6.3.3 શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને અધ્યેતાનોંધણી
  - 6.3.4 શિક્ષણપદ્ધતિ
  - 6.3.5 સહાયક સેવા માળખું
- 6.4 વેસ્ટર્ન ગવર્નર્સ યુનિવર્સિટી (WGU) : યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ
  - 6.4.1 રાષ્ટ્રનું શબ્દચિત્ર
  - 6.4.2 મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની ઉત્પત્તિનો તર્કસંગત (Rationale) આધાર
  - 6.4.3 શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને શૈક્ષણિક પારિતોષિક
  - 6.4.4 શિક્ષણના માધ્યમો અને પુષ્ટિ સેવાઓ સહાયક સેવાઓ
- 6.5 સારાંશ

6.0 ઉદ્દેશ્યો

આ એકમમાં દુનિયાના અતિ પ્રગતિશીલ ઔદ્યોગિક દેશો શહેરો કેનેડા, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ અને યુનાઈટેડ કિંગડમનાં મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયો દ્વારા આપવામાં આવતી અધ્યેતા સહાયક સેવા અંગે ચર્ચા કરવામાં આવશે. આ એકમના અંત સુધીમાં તમે રાષ્ટ્રનું શબ્દચિત્ર અને આ મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયો કઈ મુશ્કેલીઓમાંથી સામનો કરીને અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે તે અંગેની ઉપયોગી જાણકારી મેળવી લેશો. આ ઉપરાંત તમે –

- આ વિશ્વવિદ્યાલયો જે પ્રકારના શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો પ્રસ્તુત કરે છે તેની સૂચિ કરી શકશો.
- અધ્યેતાનોંધણી અંગે તમે પરિચિત થઈ શકશો.
- તેમની શૈક્ષણિક-વ્યવસ્થાનું વર્ણન કરી શકશો અને
- અધ્યેતાને સહાયક સેવા માટેની તેમની જોગવાઈ વર્ણવી શકશો.

6.1 પ્રસ્તાવના

આની આગળના એકમમાં આપણે ત્રણ ઔદ્યોગિક શહેરોની ત્રણ યુનિવર્સિટીઓ વિશે ચર્ચા કરી. આ એકમમાં દુનિયાના અતિ ઔદ્યોગિક શહેરોમાં ચાલતી ત્રણ યુનિવર્સિટીઓનો વિસ્તૃત અભ્યાસ કરીશું; જેમાં કેનેડા, યુનાઈટેડ કિંગડમ અને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ. ખાસ કરીને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ જે

ટેકનોલોજી અને ટેલિ-કમ્યુનિકેશનમાં આખી દુનિયામાં અગ્રેસર છે. અધ્યેતા સેવા પૂરી પાડવા માટે તેઓ કઈ જાતની તકનીકી વાપરે છે તેનો અભ્યાસ રસપ્રદ રહેશે.

6.2 ધ ઓપન લર્નિંગ એજન્સી (OLA) : કેનેડા

ધ ઓપન લર્નિંગ એજન્સી (OLA)ની સ્થાપના 1978માં દૂરવર્તી શિક્ષણ કાર્યક્રમો પ્રસ્તુત કરવા માટે કરવામાં આવી તેને “નોલેજ નેટવર્ક ઓફ વેસ્ટ”ની સાથે જોડી દેવામાં આવી અને તે 1988માં ઓપન લર્નિંગ એજન્સી (OLA)નું નવું નામ પામી.

6.2.1 રાષ્ટ્રનું શબ્દચિત્ર

અવાસ્કા સિવાયનો યુનાઈટેડ નેશન્સનો આખો ઉત્તર અમેરિકા ખંડ કેનેડાએ આજે કબજે કરી લીધો છે. કેનેડાની અતિ ધ્યાનાકર્ષક ભૌગોલિક લાક્ષણિકતા તેનો 3848655 ચો. માઈલ અથવા 9970610 કિ. મીટરનો વિસ્તાર છે. વિસ્તારની દૃષ્ટિએ તે દુનિયાનો સૌથી મોટો દેશ છે. દેશની વસ્તી 29.4 મિલિયન (1995) છે અને તેનો વાર્ષિક વૃદ્ધિ દર 1.3 % છે (70-95) (UNDP, 1998). 1995માં સાક્ષરતા દર 99 % હતો (UNDP, 1998). કેનેડાનું અર્થતંત્ર ખાનગી શાખવાળું મુક્ત બજાર છે. કેનેડિયન સરકાર શિક્ષણ પાછળ GNPના 7.3 % ખર્ચે છે, જે કુલ સરકારી ખર્ચના 13.7 % થવા જાય છે (93-95) (UNDP, 98).

અતિ આધુનિક અદ્યતન ટેલિકમ્યુનિકેશનના માળખામાં તે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની પ્રતિષ્ઠામાં ભાગ પડાવે છે, જ્યાં 1000 વ્યક્તિએ ત્યાં 1053 રેડિયો, 647 ટીવી, 590 ટેલિફોન, 87 સેલ્યુલર ફોન, 41.2 ઇન્ટરનેટધારકો અને 193 પર્સનલ કમ્પ્યુટર્સ છે (1995) (UNDP, 1998).

6.2.2 ઓપન લર્નિંગ એજન્સી (OLA)ની ઉપપત્તિનો તર્કસંગત આધાર

કેનેડાએ વૈશ્વિક અર્થતંત્રની ચાવી અને બહુરાષ્ટ્રીય સંઘના સાંધિક પ્રભાવનો અનુભવ કર્યો છે. રાષ્ટ્રના અર્થતંત્રમાં આવેલી મંદી, ઘટતાં જતાં આર્થિક સ્રોતો, વધતી જતી બેકારી અને ઊંચા દેવા - આ કેટલાંક એવાં પરિબળો હતાં જેણે રાષ્ટ્રની આખી તાસીર બદલી નાખવાને સક્ષમ એવા માનવધનને ઊંચે લાવવા માટે, માનવધનને વિકસાવવા માટે તનતોડ મહેનત કરાવી (Secretary of State, 1992). દૂરવર્તી શિક્ષણ આ માટેના ઉપચારાત્મક ઇલાજ તરીકે દૃષ્ટિગોચર થયું અને સમવાયી સરકારે સ્વયંસ્ફૂરણાઓની હારમાળા સર્જી. (Smith, 1991) જેવાં કે ધી પ્રોસ્પેરીટી ઇનિશિએટિવ 1992, ઇન્ફર્મેશન હાઈવે એડવાઈઝરી કાઉન્સિલ (IHAC) 94, 95, 96. આ સ્વયંસ્ફૂરિત પ્રવૃત્તિઓએ એ સ્પષ્ટ કર્યું કે જો આંતરરાષ્ટ્રીય બજારમાં સ્પર્ધા કરવી હોય તો કેનેડિયનોને તે માટે તૈયાર કરવા પડશે અને એ માટે કેનેડાએ માધ્યમિક શિક્ષણના મહત્વનો સ્વીકાર કર્યો અને કેનેડિયનોને આંતરરાષ્ટ્રીય બજારમાં જરૂરી અદ્યતન કૌશલ્યથી સજ્જ કરવાનો નિર્ધાર કર્યો.

બજારની બદલાતી જતી માગ અને સ્પર્ધામાં ઉતરી શકે અને એ માગને પહોંચી વળે એવા લવચિક અને જવાબદારીભર્યા શિક્ષણ દ્વારા સક્ષમ નાગરિકો પેદા કરવા માટે કેનેડાએ અનુમાધ્યમિક શિક્ષણ સંસ્થાઓને આહવાહન આપ્યું અને એને પહોંચી વળવા નવી ટેકનોલોજીનો ભરપૂર ઉપયોગ કરવા અને આમાં પ્રવેશ અભ્યાસ માટેની વધારે તકો પૂરી પાડવા માટેની દરખાસ્ત મૂકી (Haughy, 99) 1994 સુધીમાં તો 54 % યુનિવર્સિટીઓ અને 60 % કોલેજો દૂરવર્તી શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં નોંધપાત્ર રીતે કાર્યરત્ બની.

ઓપન લર્નિંગ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ (OLA)ની સ્થાપના 1978માં થઈ અને શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે સમૂહ માધ્યમોનો ઉપયોગ કરવાની યુક્તિ વાપરીને એ વ્યૂહરચનાને આધારે દૂરવર્તી શિક્ષણ માટે તેમણે કમર કસી. 1988માં તો 1980માં સ્થપાયેલ નોલેજ નેટવર્ક ઓફ ધ વેસ્ટ સાથે ભળી ગઈ અને ઓપન લર્નિંગ એજન્સી (OLA)નાં નામે અસ્તિત્વમાં આવી.

ઓપન લર્નિંગ એજન્સી (OLA) કેનેડાના પશ્ચિમી પ્રાંત બ્રિટિશ કોલંબિયામાં સ્થિત છે. OLA નહિ નફો નહિ નુકસાનવાળી બ્રિટિશ કોલંબિયાના લોકોની સેવા કરવા કરતી એકીકૃત મર્યાદિત શૈક્ષણિક સંસ્થા અને ટેલિ-કમ્યુનિકેશન સંગઠન છે, જે આંતરરાષ્ટ્રીય બજારમાં તેનું સ્થાન ઊભું કરવા

પ્રયત્ન કરે છે. પૂર્ણ રીતે પ્રતિષ્ઠિત શૈક્ષણિક સંસ્થા તરીકે ઓપન લર્નિંગ એજન્સી સફળતાપૂર્વકની નિમણૂકો માટે જરૂરી જ્ઞાન અને કૌશલ્ય, ઊંચી શૈક્ષણિક સિદ્ધિ, સુવિકસિત નાગરિકત્વ અને સમાજ સાથેની ભાગીદારી અને વ્યક્તિગત સંતોષ – આ બધાને પહોંચી વળવા માટેની તકો પૂરી પાડે છે.

ઓપન લર્નિંગ એજન્સીનો આદેશ છે કે પહેલાં બ્રિટિશ કોલંબિયાના શિક્ષણના વિકાસ અને અમલીકરણ માટે નેતૃત્વ પૂરું પાડવું અને પછી બીજાં રાષ્ટ્રોની સંસ્કૃતિને માનપૂર્વક જાળવીને રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય વાતાવરણમાં કામગીરી અપનાવવી. ઓપન લર્નિંગ એજન્સીના સંગઠનમાં ચાર વિભાગો છે : મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય, મુક્ત શાળા, મુક્ત કોલેજ અને કામના સ્થળે અપાતી તાલીમનું માળખું.

6.2.3 શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને અધ્યેતાનોંધણી

ઓપન લર્નિંગ એજન્સી બધી ઉપરના અધ્યેતાઓને શિક્ષણ પૂરું પાડવા બીજાં સંગઠનો સાથે ભાગીદારીમાં કામ કરે છે. આ શિક્ષણ પાયાનાં કૌશલ્યોની તાલીમથી માંડીને તે ડિપ્લોમા, સ્નાતક અને અનુસ્નાતક પદવી સુધીનું હોય છે. તેની પોતાની કાર્યશૈલીને કારણે મુક્ત શિક્ષણ પદ્ધતિ વાપરીને ઓપન લર્નિંગ એજન્સી પોતે વિતરણ માટે અભ્યાસક્રમ વિકસાવે છે અને બીજી સંસ્થાઓમાંથી અભ્યાસક્રમો મેળવે છે. સ્નાતક કક્ષા માટે અભ્યાસ કરતા અધ્યેતાઓ આને કારણે બીજી યુનિવર્સિટીઓમાં શીખવાડાતા અભ્યાસક્રમોની એક મોટી હારમાળાઓનો અભ્યાસ કરવાની તક માણે છે, જે-તે સિવાય આમાંની કોઈ એક યુનિવર્સિટીમાંથી ઉપલબ્ધ ન બની હોત.

મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય યુનિવર્સિટીની અનુસ્નાતક અને સ્નાતક પદવીઓ અપનાવતા કાર્યક્રમો રજૂ કરે છે. આમાંના ઘણા બધા કાર્યક્રમો ભાગીદાર સંસ્થાના સહયોગથી પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે. હાલમાં યુનિવર્સિટી કેનેડાના બીજા ભાગોમાં આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે પણ તેની પોતાની 16 પદવીઓ અને 21 ભાગીદારી સંસ્થાઓના સહયોગથી 13 પદવીઓ રજૂ કરે છે. (Pacey, 1998)

બિઝનેસ મેનેજમેન્ટથી તે દંતચિકિત્સા ઉપરાંત ૧૫૨૬ માટે પાયાનું શિક્ષણ અને અંગ્રેજી ભાષાની તાલીમ આમાંના કેટલાક કાર્યક્રમો મુક્ત કોલેજ રજૂ કરે છે.

1996-97માં મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયે 5915 અધ્યેતાઓને નોંધ્યા હતા અને પોતાની અથવા બ્રિટિશ કોલંબિયાની બીજી કમ્યુનિટી કોલેજો સાથે કરેલા ભાગીદારી કરાર અન્વયે 129 પદવીઓ આપી હતી. 1996-97માં આશરે 4312 અધ્યેતાઓ મુક્ત કોલેજમાં નોંધાયા હતા, આમાંના ઘણા અધ્યેતાઓ મુક્ત કોલેજ અને મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય બંને તરફની પ્રસ્તુત થતાં અભ્યાસક્રમમાં જોડાયા હતા. 96-95માં મુક્ત કોલેજ અને મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય બંનેનો ભેગો નોંધણી આંક લગભગ 16650 ઉપરાંતના અધ્યેતાઓનો હતો. મુક્ત કોલેજ અને મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયના અધ્યેતાઓમાં મોટા ભાગની અધ્યેતાઓ મહિલા હતી, અડધા જેટલા અધ્યેતાઓ 25 થી 39 વર્ષની ઉંમરના હતા, અંદાજે (OLA) માધ્યમિક શાળા સ્નાતકો અને 50 % તાજેતરમાં જ ક્યાંક કામે લાગેલા હતા. (Pacey, 1998)

6.2.4 શિક્ષણપદ્ધતિ

ઓપન લર્નિંગ એજન્સીનો અભ્યાસક્રમ ઓન-લાઇન, ટપાલ, ટેલિફોન, ટેલિ-કોન્ફરન્સિંગ, દૂરદર્શન પ્રસારણ, વીડિયો કોન્ફરન્સિંગ અને કમ્પ્યુટર કોન્ફરન્સિંગ મારફત ચાલે છે.

અધ્યેતાની નોંધણી બાદ અધ્યેતાઓને સંપૂર્ણ અભ્યાસક્રમનો સંપુટ મોકલવામાં આવે છે. સંપુટમાં અભ્યાસક્રમની પરિચય-પુસ્તિકા, અભ્યાસક્રમના એકમો, પાઠ્યપુસ્તક અને સ્વાધ્યાયની ફાઇલનો સમાવેશ થાય છે. કેટલાક અભ્યાસક્રમો માટે શ્રાવ્ય-કેસેટો સ્લાઇડ, પ્રયોગશાળાનાં સાધનો, દૃશ્ય-ટેપ, સોફ્ટવેર ઓન-લાઇન અધ્યયન, ‘નોલેજ નેટવર્ક’ પર પ્રસારિત થતા દૂરદર્શન કાર્યક્રમો વગેરે વધારાનાં માધ્યમોનો ઉપયોગ પણ થાય છે. બ્રિટિશ કોલંબિયા અને યુકોનમાં રહેતા અધ્યેતાઓને માટે મફત સાહિત્યિક સેવા પણ પૂરી પાડવામાં આવે છે (ICDL, 1998).

ઓપન લર્નિંગ એજન્સીએ ઈન્ટરનેટ અને Web આધારિત કમ્પ્યુટર અધ્યયન પણ ઊભું કર્યું છે. ‘ધ સેન્ટર ફોર એજ્યુકેશનલ (CET) શિક્ષણ અને તાલીમનું વિસ્તર કરવા માટે ઓપન લર્નિંગ

એજન્સીના વિભાગો સાથે ઉપરાંત બીજી શૈક્ષણિક અને તાલીમી સંસ્થાઓ સાથે કામ કરે છે. અદ્યતન જરૂરિયાતને પોષક એવા પ્રોત્સાહિત અભ્યાસક્રમ સંપુટો સાથે શિક્ષકો પણ પૂરાં પાડવામાં આવે છે અને ટેલિવિઝન, કમ્પ્યુટર કોન્ફરન્સિંગ અને દૈનિક-શ્રાવ્ય ઉપકરણોના ઉપયોગ દ્વારા ફેન્ચ અને અંગ્રેજી બંને માધ્યમોના વર્ગ શિક્ષણને જીવંત બનાવવામાં આવે છે.

નોલેજ નેટવર્ક (KN) એ બ્રિટિશ કોલંબિયાની સામાજિક, શૈક્ષણિક દૂરદર્શન સેવા છે તે દૂરદર્શન દ્વારા શીખવાતી અધ્યયન તકો પૂરી પાડે છે, જેમાં તેમજ અનુમાધ્યમિક K-12 અધ્યેતાઓ માટે અભ્યાસક્રમ આધારિત ઔપચારિક કાર્યક્રમોનો સમાવેશ થાય છે. 1999માં અઠવાડિયાના 4477000 દૃષ્ટાઓને નોલેજ નેટવર્ક આકર્ષ્યા હતા. નોલેજ નેટવર્ક બ્રિટિશ કોલંબિયાના આશરે 95 % ગૃહસ્થો ગૃહિણીઓ સુધી કેબલ દ્વારા દિવસના ચોવીસે કલાક, અઠવાડિયાના સાતેય દિવસ સેટેલાઈટ ટ્રાન્સમીશન મારફત પહોંચી ગયું છે. 1996-97માં નોલેજ નેટવર્કે 225 કલાક જેટલા દૂરદર્શન કાર્યક્રમો પ્રસારિત કર્યા હતા.

પોતાના કર્મચારીઓની સમગ્ર કામગીરીમાં ગુણવત્તા સાથેનો સુધારો લાવવા માંગતી મહાનગર પાલિકાઓ અને સરકાર માટે વર્ક-પ્લેસ ટ્રેનિંગ સિસ્ટમ (WTS) દ્વારા ઓપન લર્નિંગ એજન્સી વૈકલ્પિક તાલીમ પૂરી પાડે છે. કર્મચારીઓની જરૂરિયાતો પૂરી કરવા અને કૌશલ્ય વિકાસ અને વ્યવસાયની તાલીમ વગેરેને લગતી સમસ્યાઓના વ્યાવહારિક અને આર્થિક રીતે પરવડે એવા ઉકેલ માટે વિશિષ્ટ તકનીકી અને શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો સંસ્થાગત કરવામાં આવે છે.

6.2.5 પુષ્ટિ સેવા માળખું / સહાયક સેવા માળખું

ઓપન લર્નિંગ એજન્સીના અધ્યેતા સહાયક સેવા એકમમાં અધ્યેતાને જરૂરી માહિતી, નોંધણી, અધ્યેતાઓનો અહેવાલ, કેડિટ ટ્રાન્સફર, આર્થિક સહાય અને પરીક્ષાઓ આટલી નિશ્ચિત પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે.

અધ્યયનકૌશલ્યની સમજૂતી અને વિશિષ્ટ જરૂરિયાતો પૂરી પાડવામાં મદદરૂપ થતા સલાહકારો સહિતની આખા દિવસની ગ્રંથાલય અને શિક્ષણ સેવા ઉપરાંત અધ્યેતાઓને ત્રણ કમ્યુનિટી કૌશલ્ય કેન્દ્રો પર પણ અધ્યયન કરવાની તક પૂરી પાડવામાં આવે છે. આ કૌશલ્ય કેન્દ્રો ઓપન લર્નિંગ એજન્સી દ્વારા ચલાવવામાં આવે છે અને તે ઉત્તર, મધ્ય અને નીચાણની મધ્યભૂમિ પર સ્થપાયેલાં છે. આ કેન્દ્રો આખાં પ્રાંતમાં આવેલાં સત્તર વધારાના કમ્યુનિટી કૌશલ્ય કેન્દ્રોના માળખાંગત સહકારી સંગઠનોનો એક ભાગ છે. આમાંનું પ્રત્યેક કેન્દ્ર “ટેક્નોલોજી સ્માર્ટ” છે અને તેની સેવાનું મુખ્ય લક્ષ્ય જરૂરિયાતને અનુલક્ષીને તાલીમ અને પુનઃ તાલીમ પૂરી પાડવાનું છે જે સમગ્ર સમાજ અને પ્રદેશના વહેવારુ અર્થતંત્રને સહાયક આપે.

ધ ઇન્ટરનેશનલ કેડિટ ઇવેલ્યુએશન સર્વિસ (ICES) વ્યક્તિઓની શૈક્ષણિક શાખાનું મૂલ્યાંકન કરે છે. આ સેવા વ્યવસાયના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ માટેની સુવિધા ઊભી કરી આપે છે. આમ બ્રિટિશ કોલંબિયામાં આવતા નવા આગંતુકો અને બીજે ઠેકાણે અભ્યાસ કરીને પોતાના દેશમાં પાછી ફરતી વ્યક્તિઓ બંનેને આ સેવાનો લાભ મળે છે.

ઇન્ટરનેશનલ કેડિટ ઇવેલ્યુએશન સર્વિસ (ICES) અને બ્રિટિશ કોલંબિયા કેડિટ બેન્ક એ બે ઓપન લર્નિંગ એજન્સીના અનન્ય ઘટકો છે, જે સરળ તબદીલી, અધ્યયન તકોનું સાતત્ય અને તેની વિશાળતાઓને વધારે છે.

ધ બ્રિટિશ કોલંબિયા એજ્યુકેશનલ કેડિટ બેન્ક (BCECB) એ એવી સેવા છે, જેના દ્વારા બીજી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાંથી મેળવેલા ઔપચારિક અભ્યાસક્રમ કેડિટ અને કાર્યસ્થળ પર આધારિત તાલીમ જેવા અનૌપચારિક અધ્યયન માટે મળેલી કેડિટ થાપણ રૂપે મૂકી શકે છે. આ થાપણ કરેલી કેડિટ મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય અથવા મુક્ત કોલેજ સર્ટિફિકેટ, ડિપ્લોમા અને ડિગ્રીને લાગુ પાડી શકાય છે. ઇ. ત., 1996-97માં લગભગ 1000 જેટલા કાર્યક્રમ આયોજનો એવા અધ્યેતાઓને માટે પૂર્ણ કરવામાં આવ્યા હતા કે જેમણે તેમનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવા માટે કેડિટ બેન્કને વૈકલ્પિક પદ્ધતિ તરીકે વાપરવા પર પસંદગી ઉતારી હતી. (Parcey, 1998)

6.3 ધ ઓપન યુનિવર્સિટી, યુનાઈટેડ કિંગડમ : (UKOU) યુનાઈટેડ કિંગડમ

(UKOU website : <http://www.open.ac.uk/factsheets/>,1998)

ધ ઓપન યુનિવર્સિટી ઓફ યુનાઈટેડ કિંગડમ (UKOU)ની સ્થાપના 1969માં થઈ. UKOU બધા મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયોની જનની "Mother of all open Universities" કહેવાય છે. આખી દુનિયાના મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયોની સ્થાપનાને તેની સફળતાએ મામૂલી બનાવી દીધી.

6.3.1 રાષ્ટ્રનું શબ્દચિત્ર

યુનાઈટેડ કિંગડમ (UK) યુરોપના વાયવ્ય કિનારે વસેલું છે. તેનો કુલ વિસ્તાર 94222 ચો. માઈલ અથવા 244035 ચો. કિ. મીટર છે. તેની વસ્તી 58.1 મિલિયન (1995) છે અને વાર્ષિક વૃદ્ધિ દર 0.2 % છે (UNDP, 1998)

યુનાઈટેડ કિંગડમનું અર્થતંત્ર ધ્યાન આકર્ષે તેવી ખાનગી શાખ સાથેનું મુક્ત બજાર છે. તેનો વચસ્ક સાક્ષરતા દર 99 % છે (95)વ શિક્ષણ પાછળનું ખર્ચ GNPના 5.5 % (95) છેવ જે કુલ સરકારી ખર્ચના 11.4 % છે (93-95) (UNDP, 1998).

યુનાઈટેડ કિંગડમની ટેલિવિઝ્યુનિફિકેશન સિસ્ટમ અતિ સુવિકસિત છે. એટલું જ નહિ પરંતુ દુનિયામાં કદાચ સૌથી વધુ ઉદારમતવાદી છે. 1000 વ્યક્તિએ 1433 રેડિયો, 6.2 ટીવી, 503 ટેલિફોન લાઈન, 98 સેલ્યુલર ફોન, 25.6 ઇન્ટરનેટ ધારકો અને 186 પર્સનલ કમ્પ્યુટર્સ છે (95) (UNDP, 1998).

6.3.2 મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની ઉપપત્તિનો તર્કસંગત આધાર

1920ના સમયથી લોકો યુનિવર્સિટી કક્ષાના શિક્ષણ માટે આકાશવાણીના ઉપયોગ અંગે અટકળ કરતા હતા. દૂરદર્શનના આગમને આ વિચારને ગતિ આપી. પરંતુ બ્રિટનમાં બેમાંથી એકે મૂર્તિમંત થયા નહિ. 1960ના પૂર્વાર્ધ સુધી તો કોઈ ચોક્કસ દરખાસ્ત વિકાસ પામી નહિ.

1962માં માઈકલ યુંગે (હવે લોર્ડ યુંગ ઓફ ડાર્ટિંગ્ટન) લંડન યુનિવર્સિટી દ્વારા પ્રસ્તુત બાલ્ક પદવી માટે લોકોને તૈયાર કરવા માટે મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની દરખાસ્ત મૂકી. તેણે તેની પોતાની શક્તિ જોકે નેશનલ એક્સ્ટેન્શન કોલેજ (NEC)ની સ્થાપનામાં ખર્ચી નાંખી અને હેરોલ્ડ વિલ્સને (પાછળથી લોર્ડ વિલ્સન, વિરોધ પક્ષના નેતા) 1963માં ગ્લાસગોમાં એક વક્તવ્ય આપ્યું તેમાં “યુનિવર્સિટી ઓફ ધ એર”માં વિચારને તરતો મૂક્યો. પ્રવર્તમાન વિશ્વવિદ્યાલયો વચસ્ક અધ્યેતાઓને ઘેર બેઠાં ભણવા માટે જે પ્રસારણ અને પત્રાચારનો ઉપયોગ કરતા હતા તેના અહંકારી સંગઠન તરીકે તેણે આની કલ્પના કરી.

તે વખતે તો આ વિચારે લોકોને આકર્ષ્યા પણ આ વિચાર લેબર પાર્ટીની અધિકૃત નીતિ કદી ન બન્યો અને મિ. વિલ્સનના વ્યક્તિગત પ્રકલ્પ તરીકે જ પડ્યો રહ્યો. 1964માં વિલ્સન વડા પ્રધાન બન્યા પછી તેમના મિનિસ્ટર જેની લીને (Jennie Lee) (પાછળથી Baroness Less of Ashridge) આની જવાબદારી સંભાળવા જણાવ્યું.

જેમ જેમ વિચારો વિકસતા ગયા તેમ તેમ જેનીએ સ્પષ્ટતા કરી કે તેને બીજી બધી યુનિવર્સિટીઓની જેમ સ્વાયત સ્વતંત્ર યુનિવર્સિટી જોઈએ. રાજદંડ અને સ્થાપક સત્તાધીશોની જીદ સામે તેણે જીત મેળવી અને તે પોતે લખે છે તેમ તેણે કંટકવાળા માર્ગમાંથી રસ્તો (outsnobbing the snobs) કાઢ્યો. તેણે પાંચ ઉપકુલપતિઓ, પોલિટેક્નિકના આચાર્ય અને શૈક્ષણિક સત્તામંડળના બે નેતાઓને લઈને એક આયોજન સમિતીની રચના કરી. તેમની ભલામણોને કેબિનેટમાં, જેની લીજના સહકાર્યકરોનો ટેકો મળ્યો અને છેવટે મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય એ સરકારની નીતિ બની ગઈ અને ત્યાર પછી થોડા જ સમયમાં 1969માં તે એક વાસ્તવિકતા બની, જે આજે 30 વર્ષની થઈ છે.

(<http://www.open.ac.uk/about/>,1998)

6.3.3 શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને અધ્યતાનોંધણી

યુનિવર્સિટીમાં ત્રણ પ્રકારના કાર્યક્રમો ચાલે છે 1. બી.એ., બી.એ. (ઓનર્સ) બી.એસ.સી., બી.એસ.સી. (ઓનર્સ)ના અનુસ્નાતક, 2. અનુસ્નાતક, 2. અનુસ્નાતક અને 3. સતત શિક્ષણ વધારામાં, મુક્ત વિદ્યાલયે સંશોધન કાર્યક્રમો પણ દાખલ કર્યા છે. સ્વતંત્ર મૂલ્યાંકનકારોએ “રાષ્ટ્રીય શ્રેષ્ઠતા” તરીકે મૂલવણી થયેલા અગિયાર વિષય ક્ષેત્રોની સાથે “આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રેષ્ઠતા”નું સંશોધન કાર્ય કરવા માટે આઠ વિષય ક્ષેત્રોને માન્ય કર્યાં. યુનાઈટેડ કિંગડમ યુનિવર્સિટી માટે આ સરાસરી કરતાં કંઈક વિશેષ છે (<http://www.open.ac.uk/about/>, 1998).

યુનિવર્સિટીએ તેનું બીજાં પગલાંનું આયોજન કરી જ લીધું છે અને તેણે વ્યાવસાયિક અદ્યતનીકરણ, સામાજિક બાબતો અને વ્યક્તિગત રસના વિષયો માટેના વિશાળ પાયા પરના નિરંતર શિક્ષણના કાર્યક્રમો, 1980 દરમિયાન યુનિવર્સિટીની આ પ્રવૃત્તિ અધ્યતાઓની સંખ્યા જેટલા અનુસ્નાતક કાર્યક્રમોની જેટલી જ મહત્વની બની ગઈ.

1990 દરમિયાન અનુસ્નાતક અભ્યાસ માટે ઝડપી વિસ્તરણ થયું. મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયે પણ ઝડપથી આંતરરાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ ધારણ કરવા માંડ્યું છે. પ્રત્યાયનની નવી તકનીકીએ જે તકો ઊભી કરી છે તેનો ઉપયોગ મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયના શિક્ષણને આખા વિશ્વમાં અધ્યતાઓ સુધી પહોંચાડવા માટે કરવામાં આવે છે.

અધ્યતાનોંધણી

1971માં યુનિવર્સિટીએ શિક્ષણકાર્ય શરૂ કર્યું ત્યારથી લગભગ અઠી મિલિયન લોકોએ તેના એક અથવા બીજા અભ્યાસક્રમોના અધ્યયનનો લાભ લીધો છે. અધ્યતાની સંખ્યાની દૃષ્ટિએ મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય એ બ્રિટનનું મોટામાં મોટું વિશ્વવિદ્યાલય છે. હાલમાં યુનિવર્સિટીના વિવિધ અભ્યાસ કાર્યક્રમો માટે યુનિવર્સિટી પાસે 160000 અધ્યતાઓ (1998) નોંધાયેલા છે. શરૂઆતમાં 1971માં તેણે 14 હજાર અધ્યતાઓને દાખલ કર્યા હતા અને 1971ના મધ્ય સુધીમાં તે વધીને સંખ્યા 50 હજારની થઈ છે. આશરે 157 હજાર અધ્યતાઓ બી.એ. / બી.એસસી.ની પદવી સાથે સ્નાતક થયા છે. (ICDL, 96 (I) <http://www.open.ac.uk/factsheets>, 1998)

મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય આંતરરાષ્ટ્રીય અધ્યતાઓને પણ તેની સેવા આપે છે અને બીજા યુરોપિયન દેશોના સ્નાતક થયા નથી તેવા અને અનુસ્નાતક અધ્યતાઓને શિક્ષણ આપે છે અને પૂર્વ યુરોપમાં સ્થાનિક ભાગીદારો મારફત બિઝનેસ અને મેનેજમેન્ટના અભ્યાસક્રમ શીખવે છે. ભાગીદારી દ્વારા તેના અભ્યાસક્રમો હોંગકોંગ અને સીંગાપુરમાં પણ પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે. યુનિવર્સિટી પાસે યુરોપમાં 21000 અધ્યતાઓવાળી મોટામાં મોટી બિઝનેસ સ્કૂલ છે તેમાં સર્ટિફિકેટ, ડિપ્લોમા અને એમ.બી.એ. સુધીના અભ્યાસક્રમો ચાલે છે. દેશની બધી ઈંગ્લિશ યુનિવર્સિટીઓમાં હોય તેના કરતાં વધારે અધ્યતાઓ અહીં સંગીતનો અભ્યાસક્રમ શીખે છે.

6.3.4 શિક્ષણપદ્ધતિ (Instructional System)

મુદ્રિત સાહિત્ય, જે અભ્યાસક્રમોના શિક્ષણ માટેનું મહત્વનું માધ્યમ છે તેની સાથે બીજાં આ માધ્યમો પણ ઉપયોગમાં લેવાય છે : શ્રાવ્ય કેસેટ, આકાશવાણી પ્રસારણ, દૃશ્ય કેસેટ, દૂરદર્શન પ્રસારણ, સ્લાઈડ, ઘેર પ્રયોગ કરવાની સામગ્રી, કમ્પ્યુટર સંમેલન સુવિધા ડેટાબેઝ, ક્ષેત્ર કાર્ય, ગ્રીષ્મ શાળા, દિનશાળા અને સપ્તાહના અંતની શાળા, શિક્ષણ અને સલાહસૂચનો અધ્યયનકેન્દ્રો પર ઉપલબ્ધ છે. (ICDL, 1996 <http://www.open.ac.uk/factsheets>, 1998)

ખાસ લખાયેલા અને વ્યાવસાયિક રીતે મુદ્રિત કરાયેલા (પાઠ્યપુસ્તક અથવા કાર્યપુસ્તિકા) અભ્યાસક્રમો અને વિવિધ તબક્કે બીજું મુદ્રિત સાહિત્ય જેવું કે સ્વાધ્યાય અને પ્રસારણનોંધો અધ્યતાઓને મોકલવામાં આવે છે. અભ્યાસક્રમ સાહિત્યમાં, ખાસ કરીને વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના વિષયોમાં પ્રયોગ માટેનાં સાધનોનો ઘેર પ્રયોગ કરવા માટે ભાડા પેટે ખાસ ઉપકરણો અને દૃશ્ય શ્રાવ્ય કેસેટો અને કમ્પ્યુટર સોફ્ટવેર પણ હોઈ શકે છે.

આકાશવાણી અને દૂરદર્શન કાર્યક્રમો

રાષ્ટ્રના બી.બી.સી. માળખા દ્વારા આકાશવાણી અને દૂરદર્શન કાર્યક્રમો પ્રસારિત કરવામાં આવે છે. આ કાર્યક્રમો અધ્યેતાઓને તેમના અભ્યાસક્રમનાં શૈક્ષણિક પાસાંને સમજવામાં મદદરૂપ થાય છે એટલું જ નહિ નવા અધ્યેતાઓને મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની માહિતી પૂરી પાડે છે; તેમના અભ્યાસ માટે તૈયારી કરવામાં મદદરૂપ થાય છે અને અગત્યની વિકાસલક્ષી માહિતીથી તેમને જ્ઞાત રાખે છે. યુનાઈટેડ કિંગડમની બહારના અધ્યેતાઓ તેમના અભ્યાસ માટે કેસેટ મેળવી લે છે.

કમ્પ્યુટિંગ

મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયના ઘણા બધા અભ્યાસક્રમોમાં કમ્પ્યુટિંગ એ મહત્વનું પાસું છે લેવલ-1નો અભ્યાસક્રમ કરતા નવા અધ્યેતાઓને વાજબી ભાવે ભાડેથી કમ્પ્યુટર આપવાની યોજના યુનિવર્સિટી પાસે છે, ખાસ તો ગણિત, ટેકનોલોજી અને વૈજ્ઞાનિક સંશોધનો માટે. તેમના અભ્યાસક્રમ માટે કમ્પ્યુટરનો ઉપયોગ કરતા અધ્યેતાઓને મદદરૂપ થવા માટે મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય પાસે “હેલ્પ ડેસ્ક” પણ છે.

નિવાસી શાળાઓ

કેટલાક અભ્યાસક્રમો એવા છે, જેમાં નિવાસી શાળાઓ જરૂરી બને છે. આવા અભ્યાસક્રમ સામાન્ય રીતે એકાદ અઠવાડિયું ચાલે છે અને તે ઉનાળામાં બીજી યુનિવર્સિટીઓમાં અથવા સંમેલન કેન્દ્રો પર ચાલે છે. બીજા અભ્યાસક્રમોમાં દા. ત., બિઝનેસ સ્કૂલમાં, એ કરતાં પણ ટૂંકા ગાળાની નિવાસી શાળાઓ હોય છે, જે સપ્તાહને અંતે ચાલે છે.

ખાનગી શિક્ષણ

અધ્યેતાઓને નાના જૂથમાં વહેંચી નાખવામાં આવે છે અને દરેક જૂથ એક એક શિક્ષકને સોંપી દેવામાં આવે છે. શિક્ષકની સાથે અધ્યેતાઓ ટેલિફોન અથવા પત્રો દ્વારા સંપર્ક કરી શકે છે. શિક્ષક તેમને અભ્યાસક્રમ સાહિત્યમાં મદદ કરે છે, તેમના લખાણ તપાસે છે, તેમનાં અવલોકનો લખે છે. અધ્યેતા અને કેન્દ્ર વચ્ચેના અંતરને લક્ષમાં લઈને પ્રસંગોપાત્ જૂથ શિક્ષણ પણ યોજવામાં આવે છે. શિક્ષણ માટેની વ્યવસ્થા યુનિવર્સિટીનાં પ્રાદેશિક કેન્દ્રો કરે છે. છૂટાછવાયા અધ્યેતાઓ માટે કેટલાંક પ્રાદેશિક કેન્દ્રો જૂથ શિક્ષણની જગ્યાએ ટેલિફોન, ફેક્સ, ઇ-મેઇલ જેવાં સંપર્કનાં અન્ય સાધનોનો પણ ઉપયોગ કરે છે. પ્રાદેશિક કેન્દ્રો સલાહસૂચન સેવા, માર્ગદર્શન અને બીજી સામાન્ય સહાય પણ પ્રસ્તુત કરે છે.

સ્વ-અધ્યયન જૂથો

પોતે જ ચલાવે એવાં અનૌપચારિક અધ્યયન જૂથો ઉભાં કરવા માટે અધ્યેતાઓને પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે. કેટલાંક આવાં અભ્યાસ જૂથો નિયમિત રીતે મળતાં રહે છે પણ ઘણી વાર તેના સભ્યો મુખ્યત્વે ફોન પર વાતચીત કરી લે છે. અધ્યયન જૂથો ઊભાં કરવામાં તેમને કામ કરતાં કરવામાં અને તેમને કાર્યરત્ રાખવામાં શિક્ષક તેમની સલાહ આપી શકે છે.

ઈન્ટરનેટ

જે અધ્યેતાઓ પરંપરાગત અધ્યયન સાહિત્ય દ્વારા ઘેર બેઠાં અભ્યાસ કરે છે. તેમને માટે ઘણા બધા યુનિવર્સિટી અભ્યાસક્રમો ઈન્ટરનેટ મારફત પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે. આમાં ખાસ તૈયાર કરેલા અભ્યાસક્રમ માધ્યમો જેવાં કે પાઠ્યપુસ્તક, દૂરદર્શન પ્રસારણ, દૃશ્ય શ્રાવ્ય ટેપ, કમ્પ્યુટર સોફ્ટવેર, બીજાં માધ્યમો અને ઉપકરણોનો સમાવેશ થાય છે. અધ્યેતાઓને એક શિક્ષક પણ સોંપવામાં આવે છે. જે અધ્યેતાઓના સ્વાધ્યાય ચકાસે, તેનું મૂલ્યાંકન કરે અને નિરીક્ષણ નોંધ લખે. યુરોપના યુનિવર્સિટી વિસ્તારમાં નિશ્ચિત કરેલાં પરંપરાગત સાધનો, ઉપકરણો અને પદ્ધતિ પ્રયુક્તિથી અભ્યાસ કરતા અધ્યેતાઓને પણ ટેલિફોન કે ટપાલ દ્વારા સલાહસૂચનો મોકલી આપવામાં આવે છે. સ્થાનિક અધ્યયનકેન્દ્રો પર ચાલતા શિક્ષણ વર્ગોમાં પણ અધ્યેતાઓ શિક્ષકને મળી શકે છે. અભ્યાસક્રમ નિવાસી શાળામાં ન ચાલતો હોય તો શિક્ષકોએ સહપાઠીઓ સાથેનો વ્યવહાર ઇ.મેઇલ અને ઇલેક્ટ્રોનિક વિચાર-વિનિમય દ્વારા જ થઈ શકે છે.

અધ્યેતાઓ તેમના સ્વાધ્યાય ઇલેક્ટ્રોનિક્સ (ઇ-મેઇલની મદદથી) સુપરત કરે એ અપેક્ષિત છે, યોગ્ય સ્થળોએ પરીક્ષાની ગોઠવણી કરવા માટેની ખાસ ફી માટે યુનિવર્સિટી છૂટ આપે છે. જો નિવાસી શાળામાં હાજરી જરૂરી હોય તો તે પૂર્ણ કરવી ફરજિયાત બને છે.

વિકલાંગ અધ્યેતાઓ

મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય વિકલાંગો માટે મુદ્રિત અભ્યાસક્રમ સાહિત્ય અથવા પ્રસારિત કાર્યક્રમોના ઉતારાને બદલે શ્રાવ્ય કેસેટોની વ્યવસ્થા કરે છે.

6.3.5 પુષ્ટિ સેવા માળખું / સહાયક સેવા માળખું

સહાયક સહાયક સેવાઓમાં યુનિવર્સિટીએ ત્રણ સ્તરીય માળખું ઊભું કર્યું છે જેવું કે મુખ્ય મથક, પ્રાદેશિક અધ્યયનકેન્દ્રો અને અધ્યયનકેન્દ્રો. યુનિવર્સિટી પાસે દેશમાં 13 પ્રાદેશિક અધ્યયનકેન્દ્રો અને 306 અધ્યયનકેન્દ્રો અને દેશની બહાર 46 અધ્યયનકેન્દ્રો છે.

પ્રાદેશિક અધ્યયનકેન્દ્રો પર પૂર્ણકાલીન શૈક્ષણિક અને મદદનીશ વહીવટદારો અધ્યેતાઓને માટે સ્થાનિક અધ્યયન સહાયની વ્યવસ્થા કરે છે અને અરજદારો અને પૂછપરછ કરનારાઓને સલાહ આપે છે. પ્રાદેશિક કેન્દ્રોમાં મુખ્ય કામ છે : અધ્યેતાઓને પ્રવેશ પહેલાંનું માર્ગદર્શન પૂરું પાડવું, અધ્યયનકેન્દ્રોના અંશકાલીન આશાસ્પદ કર્મચારીઓની પસંદગી, નિમણૂક, તાલીમ અને નિરીક્ષણની કામગીરી કરવી, અધ્યયનકેન્દ્રોની જાળવણી કરવી, સ્થાનિક અધ્યયનકેન્દ્રો પર પરીક્ષાઓ આયોજિત કરવા માટેની સુવિધાઓ ઊભી કરવી અને પદવીગ્રહણ સમારોહની વ્યવસ્થા કરવી.

અધ્યયનકેન્દ્રો અધ્યેતાઓને તેમના શિક્ષણ, ચર્ચાસભાઓ અને તેમના શિક્ષકો અને સહઅધ્યેતાઓની સાથે અનૌપચારિક ચર્ચા માટે જગ્યા પૂરી પાડે છે. શિક્ષણ અને સલાહ માર્ગદર્શન માટેના કર્મચારીઓ ત્રણ કક્ષાના હોય છે : શિક્ષણ સલાહકારો, અભ્યાસક્રમ શિક્ષકો અને મદદનીશ સલાહકારો.

કેડિટ ટ્રાન્સફર યોજના

જે અધ્યેતાઓએ બીજા કેન્દ્રો પર યોગ્ય સ્તરનો થોડો અભ્યાસ સફળતાપૂર્વક પૂર્ણ કર્યો હોય તેમને સ્નાતક પદવી અથવા બીજી લાયકાતો માટે “ટ્રાન્સફર્ડ કેડિટ”ના કેટલાંક ગુણ મેળવવાની છૂટ આપવામાં આવે છે. મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય અમુક કાર્યક્રમો માટે જ “ટ્રાન્સફર ઓફ કેડિટ”ની માન્યતા આપે છે. આ કાર્યક્રમોમાં મુખ્ય છે ડિપ્લોમા, સ્નાતક અને અનુસ્નાતક. દરેક લાયકાત માટે એના પોતાના નિયમો હોય છે. સામાન્ય રીતે “ટ્રાન્સફર્ડ કેડિટ” મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની લાયકાતના અડધા કરતાં વધારે ગણાતી નથી. બીજી અડધી કેડિટ મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયના અભ્યાસમાંથી મેળવવાની રહે છે.

યુનિવર્સિટી નવા પ્રકારની તરાહો (modalities) ઉપર કામ કરી રહી છે અને ટ્રાન્સફર ઓફ કેડિટની બાબતમાં બીજી સંસ્થાઓ સાથે વ્યવસ્થા કરી રહી છે જે કદાચ 2000ના વર્ષમાં શરૂ થાય.

મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય યુનાઈટેડ કિંગડમની ઘણી ઉચ્ચ શિક્ષણની સંસ્થાઓની જેમ તેના અભ્યાસક્રમોની મૂલવણી ઇંગ્લેન્ડ, વોલ્સ અને દક્ષિણ આયલેન્ડ માટે કેડિટ એક્યુમ્યુલેશન એન્ડ ટ્રાન્સફર સ્કીમ (CATS) અને સ્કોટલેન્ડ માટે SCOTCATS પ્રમાણે કરે છે. આ સરળ રહે છે કારણ એક સંસ્થામાંથી બીજી સંસ્થામાં તબદીલ કરેલી એ કેડિટને વિશાળ માન્યતા મળેલી છે. CATS અને SCOTCATS સામાન્ય કેડિટ અને વિશિષ્ટ કેડિટ વચ્ચેના તફાવત બતાવે છે. એક અભ્યાસક્રમની સામાન્ય કેડિટ મૂલવણી એને માટે આપી શકાતી. વધારેમાં વધારે કેડિટના પ્રમાણમાં હોય છે. અધ્યેતાએ અભ્યાસક્રમ સફળતાપૂર્વક પૂર્ણ કર્યો હોય અને બીજી સંસ્થામાંના અભ્યાસક્રમોમાં તેની ગણતરી કરાવવા ઇચ્છે તો એને જે વિશિષ્ટ કેડિટ મળે તે કાર્યક્રમને નીતિનિયમો અને તેની સાથેના અભ્યાસક્રમના સંબંધ પર આધારિત રહે છે અને તેની વિશિષ્ટ કેડિટ તેની જનરલ કેડિટ કરતાં કદાચ ઓછી પણ થાય.

અધ્યેતાઓ માટેનું સમાચારપત્ર "Sesame" નિયમિત પ્રગટ થાય છે અને પ્રવર્તમાન અધ્યેતાઓને તે મોકલવામાં આવે છે. ધ ઓપન યુનિવર્સિટી લર્નર્સ એસોસિયેશન (OULA) અભ્યાસને આનુષંગિક અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ, ક્લબ અને સોસાયટીઓ ચલાવે છે.

6.4 વેસ્ટર્ન ગવર્નર્સ યુનિવર્સિટી (WGU) : યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ (US)

(WGU website : <http://www.wgu.edu/wgu/about/index.html>, 1998માંથી વીગત લીધી.)

6.4.1 રાષ્ટ્રનું શબ્દચિત્ર

વેસ્ટર્ન ગવર્નર્સ યુનિવર્સિટી દુનિયાની સૌપ્રથમ વાસ્તવિક યુનિવર્સિટી (Virtual University) તરીકે પ્રખ્યાત બની.

દક્ષિણ અમેરિકા સ્થિત યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ તેના 3618770 ચો. માઈલ અથવા 9372607 ચો. કિલોમીટરના વિસ્તારમાં પથરાયેલો દુનિયાનો સૌથી મોટો દેશોમાંનો એક છે. તેની વસ્તી 1995માં અંદાજે 267.1 મિલિયન હતી અને તેનો વાર્ષિક વસ્તીવૃદ્ધિ દર 1.0 % છે (70-95) (UNDP, 98).

યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ દુનિયાનું સૌથી સમૃદ્ધ રાષ્ટ્ર છે અને 1900થી જ્યારે તેણે યુનાઈટેડ કિંગડમને મહાત્ કર્ચુ ત્યારથી ઔદ્યોગિક દુનિયાનું તે નેતૃત્વ ધરાવે છે. તેનો વ્યસ્ક સાક્ષરતા દર 99 % (1995) છે. તેનો શિક્ષણ ખર્ચ GNPના 5.3 % છે, જે કુલ સરકારી ખર્ચના 14.1 % થવા જાય છે. (93-95) (UNDP, 98).

યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ટેકનોલોજી અને દૂરભાષ પ્રત્યાયનમાં પણ દુનિયામાં અગ્રસ્થાને છે. 1000 વ્યક્તિએ 2092 રેડિયો, 776 ટી.વી., 626 મુખ્ય દૂરભાષ લાઈન, 128 સેલ્યુલર ફોન, 380 ઈન્ટરનેટ ધારકો અને 328 પર્સનલ કમ્પ્યુટર છે. (UNDP, 1998).

6.4.2 વેસ્ટર્ન ગવર્નર્સ વર્ચુઅલ યુનિવર્સિટીની ઉપપત્તિનો તર્કસંગત આધાર

અમેરિકન ઉચ્ચ શિક્ષણપદ્ધતિ આજે વધતી જતી શૈક્ષણિક તકની સામાજિક જરૂરિયાત, સુધરેલી શૈક્ષણિક ગુણવત્તા અને ઓછું થતું જતું ભંડોળ જેવાં ત્રેવડાં આહવાનોનો સામનો કરી રહી છે. જેમ જેમ પોષાય, પરવડે એવી અને સક્ષમ માહિતી અને દૂરભાષના માધ્યમવાળી વિચાર-વિનિમય તકનીકી ઉપલબ્ધ થતી ગઈ છે તેમ તેમ અમેરિકી ઉચ્ચ શિક્ષણના ત્રેવડાં આહવાનોને પહોંચી વળવાનાં સાધન તરીકે દૂરવર્તી શિક્ષણનાં માન અને તેની વિશ્વસનીયતા વધતાં ગયાં છે (Dundar, 1996). 1987માં દૂરવર્તી શિક્ષણ માટેની અરજીઓ ફક્ત 10 જ જિલ્લાઓમાંથી આવેલી. છેલ્લા દસકામાં તેમાં નાટકીય વધારો થયો છે અને લગભગ બધા જ 50 જિલ્લા આવરી લેવાયા છે (Jones and Simonson, 1992).

ઓનલાઈન કે વાસ્તવિક શિક્ષણ જે 21મી સદીની વિશાળ ફેલાવો ધરાવતી પદ્ધતિ પુરવાર થવાની છે, તે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં સફળ થવા માંડી છે. શિક્ષણના ક્ષેત્રોની વિશાળ શ્રેણીમાં લગભગ 300 જેટલી કોલેજો અને યુનિવર્સિટીઓ ઓન-લાઈન અભ્યાસક્રમો અને પદવી કાર્યક્રમો પ્રસ્તુત કરે છે. આ સંસ્થાઓ તેમના અભ્યાસક્રમો www site પર મૂકે છે અને પછી વર્ગચર્ચા અને પ્રત્યાચાર માટે IRC, MOO, MUDs) અને ઈ-મેઈલનો ઉપયોગ કરે છે.

વેસ્ટર્ન વર્ચુઅલ યુનિવર્સિટીનો જન્મ જૂન - 1995માં વેસ્ટર્ન ગવર્નર્સ એસોસિએશન (WGA)ની બેઠકમાં થયો. 18 પશ્ચિમી રાજ્યો, બે પેસિફિક ફ્લેગ ટેરીટરી અને એક કોમનવેલ્થના સંગઠનથી બનેલા વેસ્ટર્ન ગવર્નર્સ એસોસિએશનના સભ્યોએ ત્રણ બાબતો પર ચર્ચા કરી : શિક્ષણ, ઉદ્યોગો અને સરકાર શૈક્ષણિક તકનીકીનો ઉપયોગ કરે તે માટે તેમને પ્રોત્સાહિત કરવાના રસ્તા શોધવા, તેમના દૂરવર્તી શિક્ષણ અભ્યાસક્રમોની પુનરાવૃત્તિ ટાળવી અને તેમનાં સ્રોતોનો તેઓ અસરકારક ઉપયોગ કરી શકે એ આશયથી અભ્યાસક્રમના નિર્માણ, વિકાસ અને વિસ્તરણમાં સહભાગી બનવું. ગવર્નરોને લાગ્યું કે તેમના રાજ્યોનો અને રાષ્ટ્રનો ઉદ્ધાર સમાજ અને બદલાતાં અર્થતંત્રની તસ્વીરને અનુલક્ષીને ઊભી થતી જરૂરિયાતોને પહોંચી વળે એવા અનુમાધ્યમિક શિક્ષણના માળખાં પર આધારિત છે. તેમને એ પણ પ્રતીતિ થઈ કે રાજ્યોનું ઘટતું જતું બજેટ અને અધ્યેતાઓની વધતી જતી માંગ અને સંખ્યા એ બેનો મેળ બેસાડવાનું વધુ ને વધુ મુશ્કેલ બનતું જાય છે. તેમની પરંપરાગત કોલેજો અને યુનિવર્સિટીઓને આપેલાં વચનોને પુનર્બંધ કરતી વખતે ગવર્નરોને લાગ્યું કે હવે વધતાં જતાં

આહ્વાલનો અને પ્રવર્તમાન સંસ્થાઓમાં કરેલું રોકાણ એ બંનેને સમતોલ કરવા માટે નવા સહકારી અભિગમો જરૂરી છે. સહિયારાં સાહસનો આ વિચાર વિશાળ સમૂહ સુધી પહોંચી શકે એવી નવી ઈન્ફર્મેશન ટેકનોલોજીની ક્ષમતાને નાથવી અને રાષ્ટ્ર અને સમવાય કક્ષાએ કાનૂન, નીતિ અને વહીવટી નિયમોને કારણે જે કેટલાક અવરોધો નડે છે તેનો સામનો કરીને તેને ઉકેલવામાં એ ક્ષમતાઓને જોતરવાના સહિયારાં સાહસના વિચારને તેમણે ઉત્સાહપૂર્વક સમર્થન આપ્યું.

૧ ગવર્નરોએ વેસ્ટર્ન વર્ચ્યુઅલ યુનિવર્સિટીના માળખાંનું આયોજન કરવા માટે એક જૂથની નિમણૂક કરી અને 1995માં તેના અમલીકરણ માટેનું આયોજન કર્યું, જેના દ્વારા આવી સંસ્થા ઊભી કરી શકાય અને એને આર્થિક સહાય થઈ શકે.

ફેબ્રુઆરી, 1996માં વેસ્ટર્ન ગવર્નરોએ આયોજનનો દસ્તાવેજ બહાર પાડ્યો; જેમાં તેમના દૃષ્ટિબિંદુ, લક્ષ્યાંકો, યોજના આયોજન અને કાર્ય આયોજનનો સમાવેશ થતો હતો. વધારામાં આયોજન પ્રક્રિયામાં ભાગ લેવા દરેક ગવર્નરે વેસ્ટર્ન ગવર્નર્સ એસોસિયેશન પ્રાદેશિક સલાહકાર જૂથમાં તેમના એક પ્રતિનિધિની નિમણૂક કરી. 1996માં વેસ્ટર્ન ગવર્નર્સ એસોસિયેશનના અહેવાલોનું નિમણૂક કરી. 1996માં વેસ્ટર્ન ગવર્નર્સ એસોસિયેશનના અહેવાલોનું પુનરાવલોકન કરવામાં આવ્યું અને 10 ગવર્નરોએ સર્વસંમતિથી નથી પ્રત્યક્ષ યુનિવર્સિટીના અમલીકરણનાં આયોજન પર સહી સિક્કા કર્યાં, જે વેસ્ટર્ન ગવર્નર્સ યુનિવર્સિટીનું નામ પામી અને આ પ્રકલ્પના વિકાસના હવે પછીના તબક્કામાં તેમના ટેકાનો પણ તેમણે વચન આપ્યાં ટેકાની બાયંધરી આપી.

આ પ્રથમ દસ રાજ્યો હતા : એરિઝોના, કોલોરોડો, ઈડાહો, નેબ્રાસ્કા, ન્યૂ મેક્સિકો, ઉત્તર ડાકોટા, ઓરેગોન, ઉદાર, વોશિંગ્ટન અને વ્યોમિંગ. પાછળથી તેમની સાથે અબાસ્કા, હવાઈ, મોન્ટાના, નેવાડે, ઓકલાહોમા, ટેક્સાસ, ઈન્ડિઆના અને ગુઆમની ટેરીટરી જોડાયાં. 1997માં વેસ્ટર્ન ગવર્નર્સ એસોસિયેશનના અધિકારીઓએ ગ્રેટ બ્રિટનના મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયો સાથે સહયોગી બનવાના પ્રાથમિક કરાર પર સહી સિક્કા કર્યાં. ઓપન લર્નિંગ એજન્સી ઓફ બ્રિટિશ કોલંબિયા, કેનેડા (OLA BE); ધી ટોકાઈ યુનિવર્સિટી એજ્યુકેશન સિસ્ટમ ઓફ જાપાન (TUES) યુનિવર્સિસેડ્ડ વર્ચ્યુઅલ ડેલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટો ટેકનોલોજી કેલી ટે એ સ્ટુડીઓસ સુપીરીસેસેસ ઇ મોન્ટ્રે (ITSEM) મેક્સિકો.

લગભગ ડઝનેક પ્રવર્તમાન સંસ્થાઓ, કોર્પોરેશનો અને બીજી સંસ્થાઓના અભ્યાસક્રમો અને કાર્યક્રમોને એક કેટલોગમાં ભેગા કરીને વેસ્ટર્ન ગવર્નર્સ યુનિવર્સિટી શિક્ષણને વધુ હાથવગું કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને અધ્યતાઓને કેડિટ પર આધારિત પરંપરાગત અભ્યાસક્રમો તરફ અને આવા અભ્યાસક્રમોને વધારે પસંદગી આપવા તરફ વાળવાની સાથે સાથે વેસ્ટર્ન ગવર્નર્સ યુનિવર્સિટી દૂરવર્તી શિક્ષણમાં ક્ષમતાલક્ષી પદવીઓ પ્રસ્તુત કરવા માટેની નવી ભૂમિકા તૈયાર કરે છે. ક્ષમતાલક્ષી પદવી એ ઉચ્ચ શિક્ષણમાં ઓછી વપરાતી, ઓછી જાણીતી સંકલ્પના છે. તેના દ્વારા અધ્યતાઓએ કોઈ કોલેજ અભ્યાસક્રમ ન કર્યો હોય તો પણ તે પદવી મેળવવા તરફ પ્રગતિ કરી શકે છે.

વૃદ્ધિ પામતી (increased accessibility) ક્ષમતાલક્ષી શિક્ષણની કલ્પના એટલી રોમાંચક પુરવાર થઈ કે તે બધા જ અધ્યતાઓને સાર્વજનિક કે ખાનગી ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓ, કોર્પોરેશનો કે સંગઠનોમાંથી પ્રસ્તુત અભ્યાસક્રમ કરતા હોય તેવાને પણ તે ઉપલબ્ધ બને એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું. આમ, વેસ્ટર્ન ગવર્નર્સ યુનિવર્સિટીનો પાયો રાજ્યો અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની વચ્ચે સહયોગ, સહકાર વધે એ માટે અને બધાને ઉચ્ચ શિક્ષણના લાભ મળી રહે એ માટે નંખાયો હતો.

યુનિવર્સિટીનો આદેશ

યુનિવર્સિટીનું મહત્વનું લક્ષ્ય શિક્ષણની ગુણવત્તા ઊંચી લાવવાનું સમય અને સ્થળને અતિક્રમીને વ્યક્તિઓને એવું સાધન પૂરું પાડીને અનુમાધ્યમિક શૈક્ષણિક તકોને વિસ્તારવાનું અને ક્ષમતાલક્ષી પદવી અને બીજી શાખ / વિશ્વાસ / રળવાનું કે જે શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ અને નોકરીએ રાખનારી સંસ્થાઓ બંનેને પ્રતિષ્ઠા અપાવે તે છે. સંસ્થાનું બીજું લક્ષ્ય અનુમાધ્યમિક શિક્ષણની વધતી જતી માગને પહોંચી શકે અને મદદ કરી શકે એવા ઊંચી માગ હોય તેવા વિસ્તારોમાં ઊંચી ગુણવત્તાવાળા દૂરવર્તી શિક્ષણનું બજાર ઊભું કરવાનું છે. આર્થિક રીતે પરવડે એવા પ્રવર્તમાન ઉચ્ચ શિક્ષણની સંસ્થાઓ, સામૂહિક તાલીમી સંસ્થાઓ અને શિક્ષણ પૂરું પાડનારાં બીજાં સંગઠનોને એકીકૃત કરીને તેમનું એક કાયદેસરનું મંડળ બનાવવા અને તેમની શિક્ષણ સુવિધામાં વધારો કરીને

પશ્ચિમના નાગરિકોની સ્પષ્ટ શૈક્ષણિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા માટે યુનિવર્સિટીને ઊભી કરવામાં આવી છે. આમ, વેસ્ટર્ન ગવર્નર્સ યુનિવર્સિટીનો ઉદ્દેશ્ય આજના “માહિતી યુગના નાગરિકો”ની જરૂરિયાતોને પોષવાનો છે. આજે પહેલાં કરતાં પણ વધારે લોકો તેમને પોષાય એવા વ્યાવહારિક શિક્ષણ મેળવવા માટે ઇચ્છુક છે જે તેમને એવું કૌશલ્ય અને જ્ઞાન પ્રદાન કરે, જેનો સીધો ઉપયોગ તેઓ તેમના વ્યાવસાયિક ક્ષેત્રમાં કરી શકે.

(<http://www.wgu.edu/about/index.html>, 1998)

6.4.3 શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને શૈક્ષણિક પારિતોષિકો

વેસ્ટર્ન ગવર્નર્સ યુનિવર્સિટી દ્વારા અનુસરાતો વધારે ક્રાંતિકારી અભિગમ છે. અધ્યેતાઓને સુયોગ્ય અને સુગમ્ય શિક્ષણની વ્યવસ્થાની જોગવાઈ કરવી અને તેમના વ્યવસાયનાં સ્થાને તેમણે પ્રાપ્ત કરેલા બિનરૂઢિગત અધ્યયનમાં પ્રાપ્ત કરેલ કૌશલ્ય અને જ્ઞાનને માટે અધ્યેતાઓને શૈક્ષણિક કેડિટ પ્રદાન કરવાનું લક્ષ્ય રાખવું. દા. ત., વેસ્ટર્ન ગવર્નર્સ યુનિવર્સિટી તેની ક્ષમતાલક્ષી પદવીઓ અને સર્ટિફિકેટ અધ્યેતાએ અભ્યાસ માટે વર્ગખંડમાં કેટલો સમય આપ્યો કે તેણે કેટલી કેડિટ પ્રાપ્ત કરી તેના આધાર પર નહિ પરંતુ અધ્યેતા ખરેખર કેટલું જાણે છે તેના આધાર પર આપે છે. આમ, પદવી કે સર્ટિફિકેટ મેળવવા માટેની લાયકાત તેની ક્ષમતા છે તેણે ભેગી કરેલી કોલેજ કેડિટ કે પૂર્ણ કરેલી કેન્દ્રસ્થ અભ્યાસક્રમ નહિ. પદવીની કક્ષાના અભ્યાસક્રમો પણ અધ્યેતાઓએ વર્ગમાં હાજરી આપી હોય કે નહિ તેને ધ્યાનમાં લીધા સિવાય અધ્યેતા જે જાણે છે, તેનો વિનિયોગ કરવાની તેને છૂટ મળે એવી રીતે તૈયાર કરવામાં આવે છે. અમુક નિશ્ચિત કરેલી સંખ્યાવાળા કેડિટ અભ્યાસક્રમો પૂર્ણ કરવાને બદલે અધ્યેતાઓએ નિદર્શન કરવું જોઈએ કે તેમણે તેમના જીવન દ્વારા અથવા વ્યાવસાયિક અનુભવ દ્વારા તેમણે જરૂરી કૌશલ્ય અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલા છે, વેસ્ટર્ન ગવર્નર્સ યુનિવર્સિટી આને ક્ષમતાઓનો સમૂહ કહે છે. જો તે પ્રાપ્ત ન કર્યા હોય તો તે જરૂરી જ્ઞાન અને કૌશલ્ય (set of competencies) પ્રાપ્ત કરવા માટે દૂરવર્તી શિક્ષણના અભ્યાસક્રમો તેમને માટે પ્રાપ્ય છે.

અધ્યેતાઓ તેમની ક્ષમતા પેપર પેન્સિલ અથવા કમ્પ્યુટર સંલગ્ન કસોટી દ્વારા અથવા જે-તે કૌશલ્ય જ્ઞાનના પ્રાયોગિક નિદર્શન દ્વારા દર્શાવી શકે છે. વેસ્ટર્ન ગવર્નર્સ યુનિવર્સિટીની કસોટીઓ વિવિધ પ્રકારની હોય છે. math કસોટી, ડેસ્કટોપ પબ્લિશિંગ ટુલ્સ વાપરીને ડિઝાઇન એસાઇનમેન્ટ કસોટી, નવાં ઉત્પાદન માટેના વ્યાપક વેચાણ માટે કરેલા આયોજનની મૌખિક રજૂઆત અથવા લીવર એન્જાઇમ્સનાં ફંક્શન ઉપર સંશોધન અહેવાલ. પ્રત્યેક કિસ્સા નિશ્ચિત કરેલા વિસ્તારમાં અધ્યેતાને જરૂરી જ્ઞાન અને કૌશલ્યનું માપન અને મૂલ્યાંકન તેને યોગ્ય પદ્ધતિ દ્વારા કરવામાં આવે છે અને એમાં અધ્યેતાને એની ક્ષમતા બતાવવાની પૂરી તક આપવામાં આવે છે.

વેસ્ટર્ન ગવર્નર્સ યુનિવર્સિટીની પ્રથમ ત્રણ પદવીઓ અને પ્રમાણપત્રો માટેના કાર્યક્રમો અધ્યેતાઓ માટે 1998માં શરૂ કરવામાં આવ્યા હતા અને 1999 સુધીમાં બીજા 15 વધારાના કાર્યક્રમો તૈયાર થઈ જશે એવી અપેક્ષા છે. યુનિવર્સિટીની સાથે સંલગ્ન કોઈ પણ સંસ્થા પ્રમાણપત્રો આપે છે. (<http://www.wgu.edu/wgu/about/index.html>, 1998)

6.4.4 શિક્ષણના માધ્યમ અને પુષ્ટિ સેવાઓ / સહાયક સેવાઓ

“વેસ્ટર્ન ગવર્નર્સ યુનિવર્સિટી વાસ્તવિક (Virtual) યુનિવર્સિટી છે - ‘સાયબર’ (Cyber) યુનિવર્સિટી જે કોઈ પણ નિયમથી બંધાયેલી નથી કારણ ભૌતિક અર્થમાં એને એનું પોતાનું કાર્યસ્થળ જ નથી. અધ્યેતા ગમે તે ખૂણામાં હોય છેલ્લામાં છેલ્લી તકનીકીનો ઉપયોગ કરીને વેસ્ટર્ન ગવર્નર્સ યુનિવર્સિટી ત્યાં પહોંચી જઈ શકે છે. વેસ્ટર્ન ગવર્નર્સ યુનિવર્સિટી, જે વિતરણ વ્યવસ્થા વાપરે છે તે છે : ઇ-મેઇલ, (www) વિશ્વવિસ્તરિત માળખું, ક્લોઝ સરકીટ કેબલ ટીવી, દૃશ્ય-શ્રાવ્ય ટેપ, દૃશ્ય વિચાર-વિનિમય સંમેલન, સેટેલાઇટ પ્રસારણ, વોઇસ મેઇલ અને ટપાલ સેવા જેવી બીજી પરંપરાગત પદ્ધતિઓ.

કેટલાંક દૂરવર્તી અભ્યાસક્રમોમાં અધ્યેતાઓ નિશ્ચિત કરેલા સમયના અંતરે દા. ત., વીડિયો કોન્ફરન્સ દ્વારા દર ગુરુવારે સાંજે 7 વાગે નિયમિત રીતે મળે છે. જ્યારે બીજાઓને માટે એવો સમય નિશ્ચિત કરેલો હોતો નથી. શિક્ષક અધ્યેતાને ઇન્ટરનેટમાંથી કાર્યક્રમ ડાઉનલોડ કરી લેવાનું સૂચવે છે. યુનિવર્સિટી ઓનલાઇન ગ્રંથાલય, ઓનલાઇન પુસ્તક ભંડાર, ઓનલાઇન ટેલિફોન દ્વારા સલાહની

સેવા અને આર્થિક મદદની સેવાઓ પણ પૂરી પાડે છે. કૌશલ્યનાં માપન મૂલ્યાંકન માટેની ઇલેક્ટ્રોનિક સાધનની કે નિશ્ચિત માળખાં દ્વારા વિવિધ પ્રકારની વ્યવસ્થા સ્થાનિક કેન્દ્રો પર પૂરી પાડવામાં આવે છે. વિવિધ ભૌગોલિક વિસ્તારોમાં યુનિવર્સિટીના કાર્યાલયો આવેલાં છે. હાલમાં વેસ્ટર્ન ગવર્નર્સ યુનિવર્સિટીનું શૈક્ષણિક કાર્યાલય દેનવર અને કોલારાડો સ્થિત છે. યુનિવર્સિટીનાં વહીવટી કાર્યાલયો સોલ્ટલેઈક સિટી અને ઉતાહમાં આવેલા છે.

6.5 સારાંશ

આ એકમમાં દુનિયાના ત્રણ ખૂબ આગળ પડતાં ઔદ્યોગિક દેશોમાં અપાતી અધ્યતા સહાયક સેવાની ચર્ચા કરી. છેલ્લો વસ્તુગત અભ્યાસ વાસ્તવિક (Virtual) યુનિવર્સિટીનો હતો. 21મી સદીનું શિક્ષણ શાસ્ત્ર. આ એકમમાં રાષ્ટ્ર અંગેની વિશદ માહિતી, તેના ઉચ્ચ શિક્ષણની સંબંધિત માહિતીનું ચિત્ર અને યુનિવર્સિટીના આ દેશનો ટૂંકાણમાં ચિતાર આપ્યો. તેના શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો, શિક્ષણનાં માધ્યમોનો સંપુટ અને અધ્યતાનોંધણી તથા ત્યાં કેવા પ્રકારની કઈ રીતે સહાયક સેવા આપવામાં આવે છે તે યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં સમજી શકાય તે માટે તેની ચર્ચા કરવામાં આવી.

પ્રવૃત્તિ

આ વિભાગના છેલ્લા એકમમાં મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયની જનની ઓપન યુનિવર્સિટી ઓફ યુનાઈટેડ કિંગડમ, કેનેડાની ઓપન લર્નિંગ એજન્સી અને વિશ્વની વર્ચુઅલ યુનિવર્સિટીઓમાંની એક યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની વેસ્ટર્ન ગવર્નર્સ યુનિવર્સિટીનો અભ્યાસ કર્યો. વેસ્ટર્ન ગવર્નર્સ યુનિવર્સિટી, ઓપન લર્નિંગ એજન્સી અને ઓપન યુનિવર્સિટી ઓફ યુનાઈટેડ કિંગડમથી કઈ રીતે જુદી પડે છે ? દૂરસ્થ શિક્ષણ અધ્યતાઓને પૂરી પાડવામાં આવતી અધ્યતા સહાયક સેવા માટે આ સંસ્થાઓ વિવિધ તકનીકીનો કેટલો અને કઈ રીતે ઉપયોગ કરે છે તેનું વર્ણન કરો.

REFERENCES

औद्योगिक राष्ट्रों की व्यक्ति अभ्यास :
केनेडा, युनाइटेड किंगडम,
युनाइटेड स्टेट्स

- ADB (Asian Development Bank) (1992), *Appraisal of the Bangladesh Open University Project*, ADB, June.
- Aguti, J.N. (1991), 'The First Graduates of the Makerere University External Degree Programme in Uganda : A Case Study,' The Pan Commonwealth Forum on Open Learning : Case Studies A-G, Brunei Darussalam, COL, 1st-5th march.
- Ali, Shamsheer, *et. al.* (1997), The Bangladesh Open University: Mission and Promise, *Open Learning*, 12 (2).
- Askarian Abyaneh, H. and Yazdanifard, A. (1995), 'The Role of Regional Organisation of Payame Noor University', VIII AAOU Conference Papers, Vol. 1, New Delhi, IGNOU, p. 82-94.
- Bangladesh Gazette (1992), *Bangladesh Parliament : The Act No. 38 of 1992*, Registered No. DA-1.
- Bangladesh Open University (BOU) at a Glance (1999) *BOU – Information Brochure*, Dacca, February.
- Benza, T.E.S.; Chitsika, R.; Mvere, Farai S.; Najakupinda, D.;
- Mugadzaweta, J. G. (1999) 'A Critical Assessment of Learner Support Services Provided by the Zimbabwe Open University,' Pan Commonwealth Forum on Open Learning, Case Studies A-G, Brunei Darussalam, COL, 1st-5th March.
- Brahmawong, C. (1993) 'Thiland, Country Paper' in *Distance Education in Asia and the Pacific*, Vol. III, A Study conducted by NIME, UNESCO, 395-407.
- Chick, J. (1990) *Building for the Future : The Development of Distance Education Programmes at Makerere University*, Uganda, Vancouver : COL.
- Deshpande, P. (1992), YCMOU and Its Academic Programmes, *Indian Journal of Open Learning*, 1 (1), 5-9.
- Ding, Xingfu (1994), Economic Analysis of the Radio and Television Universities in China, *Open Praxis*, Vol. 2
- Ding, Xingfu (1995), 'From Fordism to Neofordism: Industrialisation Theory and Distance Education – A Chinese Perspectives,' *Distance Education*, 16 (2) 217-240.
- Distance Education Council (DEC) (2000) *Open Universities in India*, New Delhi, IGNOU-Dec.
- Dundar, Halil and Hendel, Darwin (1996), 'Post-secondary distance education in the United States: An overview of approaches and issues,' Paper presented at the International symposia on 'Technology and Distance Education' held at Ankara, Turkey 13-15 Nov. 1996.
- Enoch, Yael and Arav, Ruth (1998), 'Models of Counselling at the distance teaching university,' in Tilak R, Kem and Ruhi Esirgen (Eds.) *Information Technology: Reengineering of Distance Education*, New Delhi, Aravali Books International.

- Fung, Y. (1997) The Open University Of Hong Kong, *Open Praxis*, 2, 19-21.
- Gao, Fuwen (1991) 'The Challenge of Distance Education in China', *The American Journal of Distance Education*, 5 (2), 54-58.
- Government of India (GOI) (1987), Ministry of Information & Broadcasting, Directorate of Advertising and Visual Publicity, *National Policy on Education, A Pamphlet*, December, 10-11.
- Gunjal, S. and Rao, S. B. (1992) 'Academic Counselling for Agricultural and Technical Programmes' *Kakatiya Journal of Distance Education*, 1(2), July-December, 96-97.
- Haughey, Margare, *et. al.* (1997) Trends in Canadian Post Secondary Education: Their Impact in Distance Education, *Open Praxis*, 1, 22-25.
- Huq, S. (1995) 'Beneficiaries of Open University, *The Guardian* (Dhaka, Bangladesh),' November, Special Issue on Open University: A Silent Revolution in Education, 22-23.
- IACE (1993) *Five year Development Plan 1993/94-1997-98* Kampala, IACE, Makerere University.
- International Council for Distance Learning (ICDL) (1996) Database on Distance Education Institutions of the World, Milton Keynes, UKOU.
- ICDL (1998) Database on Distance Education Institutions of the World, Milton Keynes, UKOU.
- IGNOU (1997) *Channels of Learning and Delivering in Open University System*, New Delhi, IGNOU.
- IGNOU (1997) *IGNOU: A Profile*, New Delhi, IGNOU.
- IGNOU (1998) *9th Convocation Report 1998*, New Delhi, IGNOU
- IGNOU (1999) *10th Convocation Report 1999*, New Delhi, IGNOU
- IGNOU (2000) *11th Convocation Report 2000*, New Delhi, IGNOU
- IGNOU (1985), IGNOU Act, Government of India (No. 5 of 1985), 18-19.
- Islam, M. and Rahman, A.N.M.A. (1997); 'Quality Assurance in Distance and Open Learning: Bangladesh Open University Experience,' at AAOU Conference Malaysia, November, 187-194.
- Jayasuriya, D.G. (1993) 'The Open University of Sri Lanka, in R. Sweet (Ed.) *Student Support Services: Towards More Responsive System*, COL, Vancouver, 75-80.
- Jingping, Z. and Xin, D. (1993), 'China, Country Paper', *Distance Education in Asia and the pacific*, Vol. 1, A Study conducted by NIME, Japan, UNESCO, 27.
- John Hopkins University, Centre for Communication Programmes, Social Marketing Company, Population Services International and UNICEF.
- Jones, J.I. and Simonson, M. (1992) Distance education: A cost analysis. URL:http://www.itpv.org/FINELINK/reources/full-text/13-full_1-5.htm.

- Khlibtong, Natee (1993), Sukhothai Thammathirat Open University, in *Perspectives on Distance Education - Student Support Services: Towards More Responsive Systems* – Report of a Symposium on Student Support Services in Distance Education, Vancouver, COL, 91-96.
- Knight, P. T. (1994), *Education for all through electronic distance education*, URL:<http://www.worldbank.org/html/emc/documents/edu2.html>.
- Kulandaiswamy, V.C. (1995), 'How Cost-effective are Open Universities ?' *Indian Journal of Open Learning*, Decennial Number, July, IGNOU.
- Kurtz, Gila (1998), 'Satellite Communication in the Service of Higher Education: OFEK Interactive Distance Learning via Satellite,' Paper presented at International Conference on Collaborative Networked Learning, 16-19 February, 87-90.
- Labuschagne, J.J. (2000), The University of South Africa, Manjulika S. and Venugopal Reddy, (Ed.) *The World of Open and Distance Learning*, New Delhi, Viva Books Pvt. Ltd.
- Manjulika, S. and Reddy, V. Venugopal (1996), *Distance Education in India : A Model for Developing Countries*, New Delhi, Vikas Publishing House Pvt. Ltd.
- Manjulika, S. and Reddy, V. Venugopal (1999), *Unexplored Dimensions of Open Universities*, New Delhi, Vikas Publishing House Pvt. Ltd.
- Manjulika, S. and Reddy, V. Venugopal (2000), The Central China Radio and Television University, in V.V. Reddy and Manjulika, S., *The World of Open and Distance Learning*, New Delhi, Viva Books Pvt. Ltd.
- Mitra and Associates (1995) *Access to media in Bangladesh: the 1995 national media survey*.
- Moore, M. (1990), Introduction : Background and overview of contemporary American distance education. In M.G. Moore, P. Cookson, J. Donaldson, B.A. Quigley, *Contemporary issues in American distance education*, New York : Pergamon Press.
- Moore, M.G. (1994), *American distance education: A short literature review* in F. Lockwood (ed.), *Open and Distance Learning Today*, London: Routledge.
- Mugadzaweta, J. G. and Benza, T. (1999), 'Distance Education in Zimbabwe,' Pan Commonwealth Forum on Open Learning, Case Studies H-M, Brunei Darussalam, COL, 1st-5th March.
- NIME (National Institute of Multimedia Education) (1994), *Report on Multimedia Education, A Survey of Distance Education in Asia and the Pacific* (Revised Edition, 1994) China, Japan, UNESCO.
- Open University of Sri Lanka (OUSL) (1999) *A Profile*, Nugegoda, The Open University Press.
- Parrott, S. (1995), *Future learning: Distance education in community colleges*, ERIC Digest. Los Angeles, CA: ERIC Clearinghouse products.
- Prasad, V.S. (2000), Dr. B.R. Ambedkar Open University, in V. V. Reddy and Manjulika S. (2000) *The World of Open and Distance Learning*, New Delhi, Viva Books Pvt. Ltd.
- Parvin, H. (1995), 'Management of the Study Centres, The PNU Case,' VIII AAOU Conference Paper, Vol. 2, New Delhi, IGNOU, 86-95.

- Reddy, G. Ram (1984) *Open Education System in India: Its Place and Potential*, Hyderabad, Andhra Pradesh Open University, 16.
- Rojanasang, Chow (1996), 'Using Satellite for distance education in Thailand. Innovations in distance and open learning,' Xth AAOU Conference Proceedings, Tehran Nov.
- Takwale, Ram G., (1977), 'New Paradigm of Higher Education for Sustainable Development', paper presented at 18th ICDE World Conference, Pennsylvania State University, USA.
- Tarafdar M. (1998), 'Collaborative Learning through Partners and Alliances: Bangladesh Perspectives,' International Conference on Collaborative Networked Learning New Delhi, 16-18th Feb., p. 176-179.
- Todd, CYNg and Wong, Danny, S.N. (2000) The Open University of Hong Kong, in V. V. Reddy and Manjulika S. (2000) *The World of Open and Distance Learning*, New Delhi, Viva Books Pvt. Ltd.
- UNDP (1998), *Human Development Report*, Delhi, Oxford University Press.
- University of the Air (1995), *The University of the Air (Brochure)*, Chiba, Japan.
- University of the Air (UA) (1999) *The University of the Air (Brochure)*, Chiba, Japan.
- Venkaiiah (1996), 'Student Support Services in Distance Education,' paper presented at National Conference on Support Services, IGNOU, New Delhi.
- Wakatama, M. (1983), Educational Opportunities in Zimbabwe, *Teachers' Forum*, 4(1) 67-68.
- Wei, R. (1991), 'China's Network of Radio and Television Universities,' *International Grassroots*, 5(2).
- Wongsothorn, Thongin, et. al. (1995), 'The follow-up study of STOU graduates; Globalised and Cooperative distance learners,' IX AAOU Conference, Taipei, Taiwan, December.
- World Bank (1998) *World Bank Report*, ashington DC, World Bank
- Worldwide Web:
<http://www.ouhk.edu.hk/about.html>, 1998
<http://www.stou.ac.th/>
<http://www.open.ac.uk/about/>, 1998
<http://www.open.ac.uk/factsheets/>, 1998
<http://www.wgu.edu/wgu/about/index.html>, 1998
<http://www.usq.edu.au/dec/>, 1998
- YCMOU (1994), *YCMOU Handbook, 1994*, Nashik, YCMOU
- YCMOU (1995), *YCMOU Handbook, 1995*, Nashik, YCMOU
- YCMOU (1998), *YCMOU Handbook, 1998*, Nashik, YCMOU
- Zimbabwe Government (1998), *First Term of 1998 Statistics Bulletin*, Vol. 1, Issue 1, 23 July, Ministry of Education, Sport and Culture, Computers and Statistics Section.
- Zindi and Aucoin (1995), Distance Education in Tanzania and Zimbabwe, *Open Learning*, 10(1) 31-36

પ્રિય અધ્યેતાઓ,

આ એકમોનો અભ્યાસ કરતી વખતે પુસ્તિકાનો કેટલોક ભાગ સમજવો અઘરો પડ્યો હશે. અમે તમારી મુશ્કેલીઓ અને તમારા સૂચનો જાણવા માંગીએ છીએ, જેથી કરીને તેને આધારે અભ્યાસક્રમમાં સુધારો કરી શકાય. તેથી આ વિભાગને લગતી નીચેની પ્રશ્નાવલી ભરીને અમને મોકલી આપવા અમે વિનંતી કરીએ છીએ. આપવામાં આવેલી જગ્યા અપૂરતી લાગે તો બીજા કાગળનો ઉપયોગ કરશો.

ઔદ્યોગિક રાષ્ટ્રોનો વ્યક્તિ અભ્યાસ :
કેનેડા, યુનાઈટેડ કિંગડમ,
યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ

પ્રશ્નાવલિ

નોંધણીક્રમાંક :

1. એકમોનો અભ્યાસ કરતાં તેમને કેટલા કલાક લાગ્યા ?

એકમ ક્રમાંક	1	2	3	4
કલાકો				

2. વિભાગના અભ્યાસના આધારે નીચેના મુદ્દા પર તમારા પ્રતિભાવ આપો :

બાબતો	ઉત્તમ	ખૂબ સારો	સારો	નબળો	જો નબળો પ્રતિભાવ હોય તો તેના ચોક્કસ ઉદાહરણ આપો.
રજૂઆતની ગુણવત્તા	☐	☐	☐	☐	
ભાષા અને શૈલી	☐	☐	☐	☐	
ઉદાહરણો (ચિત્ર, આકૃતિ, આલેખો)	☐	☐	☐	☐	
સંકલ્પનાત્મક સ્પષ્ટતા	☐	☐	☐	☐	
“તમારી પ્રગતિ ચકાસો” પ્રશ્નો	☐	☐	☐	☐	
cyp પ્રશ્નોનું પ્રતિપોષણ	☐	☐	☐	☐	

3. અન્ય આલોચના :

સરનામું

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
સરકારી બંગલા નંબર 9, ડફનાળા, શાહીબાગ,
અમદાવાદ-380 003

ટે. નં. (079) 2869690 FAX : (079) 2869691

नीध

નોંધ

નોંધ

સ્ટાફ ટ્રેનિંગ એન્ડ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ
ડિસ્ટન્સ એજ્યુકેશન
ઈન્દિરા ગાંધી નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટી

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર
ઓપન યુનિવર્સિટી

ES-313
અધ્યેતા સહાયક
સેવાઓ

ખંડ

5

અધ્યેતાસહાય : લેખોની સમીક્ષા

(LEARNER SUPPORT : A REVIEW OF ARTICLES)

એકમ 1

સામાન્ય પ્રસ્તાવના (General Introduction) **7**

એકમ 2

શા માટે વિદ્યાર્થીઓ અધ્યયન કરતા નથી ?

(Why Students don't Learn) 17

એકમ 3

દૂરવર્તી અધ્યાપન : પરિભાષામાં વિરોધાભાસ ?

(Distance Teaching : A Contradiction in Terms ?) 36

એકમ 4

પરિવર્તનશીલ વિતરણ : આજીવન અધ્યયનનું વૈશ્વિકીકરણ

(Flexible Delivery : The Globalisation of Lifelong Learning) 51

એકમ 5

પરિવર્તનશીલ શિક્ષણ માટે ગ્રાહક પસંદગી

(Consumer Preference for Flexible Education) 61

એકમ 6

મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયમાં અભ્યાસક્રમમાં માહિતી ઉપયોગનાં કૌશલ્યો

અને સંસાધન આધારિત અધ્યયન (Information Handling Skills and

Resource-based Learning in an Open University Course) 75

એકમ 7

કમ્પ્યૂટર પરિષદના માધ્યમથી સંયુક્ત રીતે જોડાયેલ અધ્યયન વાતાવરણોવાળી

યોજના : એશિયાના સામાજિક-સાંસ્કૃતિક સંદર્ભમાં પ્રશ્નો અને પડકારો

(Designing Collaborative Learning Environments Mediated by

Computer Conferencing : Issues and Challenges in the Asian

Socio-Cultural Context) 83

Expert Committee (Original)

Late Prof. G. Ram Reddy, <i>Chairman</i> Ex-Vice-Chancellor IGNOU, New Delhi	Prof. B.S. Sharma Ex-Vice-Chancellor IGNOU, New Delhi	Prof. B.N. Koul, <i>Convener</i> Ex-Pro-Vice-Chancellor STRIDE, IGNOU, New Delhi
Prof. S.K. Verma Ex-Vice-Chancellor Central Institute of English and Foreign Languages Hyderabad	Prof. P.M. Deshpande Ex-Director Distance Education Council IGNOU, New Delhi	Mr. David Seligman Ex-Chief Technical Adviser Central Institute of Educational Technology New Delhi
Prof. O.S. Dewal Ex-Director Central Institute of Educational Technology New Delhi	Prof. Bakshish Singh Ex-Consulate (Distance Education) University Grant Commission New Delhi	Prof. Ruddar Dutt Ex-Principal School of Correspondence Education University of Delhi, New Delhi

Expert Committee (Revision)

Prof. A.W. Khan, <i>Chairman</i> Vice-Chancellor IGNOU, New Delhi	Prof. B.N. Loul Director, Distance Education Centre, University of West Indies, Barbados	Prof. S.K. Panda, Professor Prof. S.P. Mullick, Professor (Retd.) Dr. C.R.K. Murthy, Reader Dr. Manjulika Srivastava, Reader Dr. Madhu Parhar, Reader Dr. Basanti Pradhan, Reader Dr. Sanjaya Mishra, Lecturer STRIDE, IGNOU
Prof. V.S. Prasad Rector, BRAOU Hyderabad	Prof. M.B. Menon Chairman, National Open School, New Delhi	Mr. Ruddar Dutt Ex-principal School of Correspondence Education University of Delhi, Delhi
Prof. M. Mukhopadhyay Senior Fellow National Institute of Educational Planning & Administration, New Delhi	Prof. P.R. Ramanujan, Convener Director, STRIDE IGNOU, New Delhi	
Dr. Mavis Kelly Educational Developer School of External Studies Univ. of Queensland, Australia		

Course Preparation and Revision

Course Contributors Graham Gibbs UKOU, Milton Keynes, UK Alistair Morgan UKOU, Milton Keynes, UK Elizabeth Taylor UKOU, Milton Keynes, UK David Sewart UKOU, Milton Keynes, UK James C. Taylor University of Southern Queensland, Australia Sam Ayer University of Hull, UK Charlotte N. Gunawardena University of New Mexico, USA	Revised by Dr. Manjulika Srivastava STRIDE, IGNOU	Programme Coordination Prof. P.R. Ramanujan Course Coordination Dr. Manjulika Srivastava STRIDE, IGNOU
---	--	--

Acknowledgments are due to Prof. S.K. Panda and Dr. Madhu Parhar for checking the CRC

Print Production

T. R. Manoj, Section Officer (Publication), STRIDE, IGNOU, New Delhi

© Copyright . October 2000

Indira Gandhi National Open University, 1987 (First Edition)
1995 (Second Edition)
ISBN-81-7605-945-5
2000 (Third Edition)

All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form, by mimeograph or any other means, without permission in writing from the Indira Gandhi National Open University.

Further information about Staff Training and Research Institute of Distance Education (STRIDE) and the Indira Gandhi National Open University courses may be obtained from the University office at Maidan Garhi, New Delhi-110068, India.

Printed and published on behalf of Indira Gandhi National Open University by Prof. P.R. Ramanujan, Director, Staff Training and Research Institute of Distance Education.

Laser typeset by Jay Compusoft, H-296, Uday Niketan, Naraina Vihar, New Delhi-110028.

Cover Design by Sabyasachi Panja

Printed at : **Shree Naminath Printers Ph. 5625035 Mobile : 9825062651**

આ પુસ્તિકામાંની અભ્યાસ-સામગ્રી મૂળે ઈન્દિરા ગાંધી નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટી, નવી દિલ્હી, દ્વારા તૈયાર કરાવવામાં આવી છે. તેની સંમતિથી ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી - અમદાવાદ એ તેનો ગુજરાતી અનુવાદ કરાવી આ પુસ્તિકા પ્રસિદ્ધ કરી છે.

ES-313 અધ્યેતા સહાયક સેવાઓ

ખંડ 1 સહાયક સેવાઓ : આવશ્યકતાઓ અને વ્યવસ્થાતંત્ર

- એકમ 1 અધ્યેતા સહાય : શું, શા માટે અને કેવી રીતે ?
- એકમ 2 વાચનકૌશલ્યો
- એકમ 3 અભ્યાસકૌશલ્યો
- એકમ 4 અધ્યેતા સહાય માટે સંસ્થાકીય સુવિધાઓ

ખંડ 2 સલાહ અને શિક્ષણસેવાઓ

- એકમ 1 વ્યાખ્યા, મહત્ત્વ અને કક્ષાઓ
- એકમ 2 સિદ્ધાંત, વ્યવહાર અને માધ્યમો દ્વારા નિર્દેશન
- એકમ 3 પ્રત્યક્ષ શિક્ષણસત્રો

ખંડ 3 સ્વાધ્યાયો દ્વારા આંતરક્રિયા

- એકમ 1 અધ્યાપક-ટિપ્પણીઓ
- એકમ 2 પત્રાચાર દ્વારા શિક્ષણ
- એકમ 3 સ્વાધ્યાયો અને ગુણાંકન(ગ્રેડિંગ)
- એકમ 4 પૂરક આદાન-પ્રદાન

ખંડ 4 અધ્યેતા સહાય : વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્ય : વ્યક્તિઅભ્યાસો

- એકમ 1 વિકાસશીલ દેશોના વ્યક્તિઅભ્યાસો : ભારત
- એકમ 2 વિકાસશીલ દેશોના વ્યક્તિઅભ્યાસો : બાંગ્લાદેશ, ઈરાન અને શ્રીલંકા
- એકમ 3 વિકાસશીલ દેશોના વ્યક્તિઅભ્યાસો : ચીન, હોંગકોંગ(ચાઈના) અને થાઈલેન્ડ
- એકમ 4 વિકાસશીલ દેશોના વ્યક્તિઅભ્યાસો : ઝીમ્બાબ્વે, યુગાન્ડા અને સાઉથ આફ્રિકા
- એકમ 5 ઔદ્યોગિક દેશોના વ્યક્તિઅભ્યાસો : ઓસ્ટ્રેલિયા, ઈઝરાયેલ અને જાપાન
- એકમ 6 ઔદ્યોગિક દેશોના વ્યક્તિઅભ્યાસો : કેનેડા, યુ. કે. અને યુ. એસ. એ.

ખંડ 5 અધ્યેતાસહાય : લેખોની સમીક્ષા

- એકમ 1 સામાન્ય પ્રસ્તાવના
- એકમ 2 શા માટે વિદ્યાર્થીઓ અધ્યયન કરતા નથી ?
- એકમ 3 દૂરવર્તી અધ્યાપન : પરિભાષામાં વિરોધાભાસ ?
- એકમ 4 પરિવર્તનશીલ વિતરણ : આજીવનના અધ્યયનનું વૈશ્વિકીકરણ
- એકમ 5 પરિવર્તનશીલ શિક્ષણ માટે ત્રાહક પસંદગી
- એકમ 6 મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયમાં અભ્યાસક્રમમાં માહિતી ઉપયોગનાં કૌશલ્યો
અને સંસાધન આધારિત અધ્યયન
- એકમ 7 કમ્પ્યુટર પરિષદના માધ્યમથી સંયુક્ત રીતે જોડાયેલ અધ્યયન વાતાવરણોવાળી
યોજના : એશિયાના સામાજિક-સાંસ્કૃતિક સંદર્ભમાં પ્રશ્નો અને પડકારો

અનુવાદક

ડૉ. જયંતભાઈ જે. રાણા

બંગલા નં. 2,
શ્રેયસ પાર્ક, વિદ્યાનગર રોડ,
પંચાલ હોલ પાછળ,
આણંદ - 380 001

પરામર્શક (વિષય)

પ્રા. શ્રીમતીબહેન શાહ

એ-5, સૂચિતા એપાર્ટમેન્ટ
વિજય-ચાર રસ્તા પાસે,
નવરંગપુરા
અમદાવાદ - 380 09

પરામર્શક (ભાષા)

ડૉ. નલિની હ. દેસાઈ

‘સચ્ચિદાનંદ’, ‘9’, વૃંદાવન
એસ.બી.આઈ. ઓફિસર્સ સોસાયટી
ભાવસાર હોસ્ટેલ સામે, નવા વાડજ
અમદાવાદ

સંપાદક અને સંકલન

શ્રી નટુભાઈ વી. રાવલ
25, આરતી સોસાયટી,
મદ્રાસી મંદિર સામે, મણિનગર(ઈસ્ટ)
અમદાવાદ - 380 008

સંપાદન

પ્રિ. જી. એન. ગોસાઈ
નિયામક,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
ડફનાળા, શાહીબાગ,
અમદાવાદ - 380 003

સંયોજન

શ્રી એસ. એચ. બારોટ
મદદનીશ કુલસચિવ
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
ડફનાળા, શાહીબાગ,
અમદાવાદ - 380 003

સહાયક

શ્રીમતી બીના એમ. પારેખ
વ્યાખ્યાતા, (કોમર્સ / મેનેજમેન્ટ)
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
ડફનાળા, શાહીબાગ,
અમદાવાદ- 380 003

પ્રકાશક

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
સરકારી બંગલા નં. 9, ડફનાળા, શાહીબાગ, અમદાવાદ - 380 003 ટે. નં. 2869690

© સર્વ હક સ્વાધીન. આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈ પણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
મિમિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈ પણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

BLOCK 5 અધ્યેતાસહાય : લેખોની સમીક્ષા

આ ખંડની પ્રસ્તાવના

વિદ્યાર્થીઓ અને વ્યાવસાયિકો પૈકીના ઘણા બધા લોકો આજે દૂરવર્તી શિક્ષણ અંગે કાંઈક જાણવાની ઇચ્છા ધરાવે છે. તેથી જ આ ક્ષેત્રનો નવીનતાપૂર્ણ અને સાર્થક રીતે વિકાસ વરસો વરસ ઝડપથી થવા લાગ્યો છે. વળી, આ વિષય પરના પ્રકાશનનો વધારો હમણાંથી ખૂબ વધવા લાગ્યો છે. આવા વધતા જતાં સાહિત્યમાંથી ઘણી વાર તે વાંચવાની અદમ્ય ઇચ્છા હોવા છતાં સરળતાથી તે ઉપલબ્ધ થતું નથી. એક સામાન્ય સિદ્ધાંત એ છે કે નિયમનુસાર મોકલાતું સાહિત્યને છોડાવવા સાથે સહાયક પ્રવિધિ માટેનું વ્યાવસ્થાપન કરવા અને સુપરિચિત પ્રમાણિત પદવી મેળવવાની એક દૂરવર્તી શિક્ષણના વિદ્યાર્થી પાસેની અપેક્ષા હોય છે. સહાયક સેવાઓના પરિચિત ક્ષેત્રમાં તમને મદદરૂપ થવા સાથે કેટલાંક પસંદ કરાયેલ ધ્યેયો પ્રાપ્ત કરવાના હોય છે. દૂર રહીને અધ્યયન પ્રક્રિયાને શી રીતે પ્રોત્સાહિત કરી શકાય તે જોવાનું છે.

આ વિભાગમાં સમાવિષ્ટ કરાયેલા લેખો તેની અગ્રતાક્રમને કારણે પસંદગી પામેલા છે. જોકે તેમાના ઘણા તો જૂના હોવા છતાં તે ઉત્તમ હોવાને લીધે જ અહીંયાં તેનો સમાવેશ થયેલો છે. જોકે તેઓ સમયની કસોટીએ ઊભા રહેલ હોવા ઉપરાંત તેની વિચારણા માટેનો યોગ્ય મત ધરાવતા હોવાને કારણે વાચનયોગ્ય છે.

પસંદગીયુક્ત ઉમેરેલી નોંધો નીચે મુજબ છે :

1. દરેક લેખના પ્રારંભે સંપાદકની નોંધો કરેલી છે કે જે લેખોના અગત્યના મુદ્દાઓનું સંકલન કરે છે.
2. સંપાદકની નોંધો લેખનો વિષય અને મુદ્દાઓ કે જે દૂરસ્થ શિક્ષણના તાલીમી કાર્યક્રમો અંગેના પગલાઓ સાથે ગાઢ સંબંધ સ્થાપિત કરે.
3. દરેક ખંડ (વિભાગ)ની શરૂઆતમાં એક સામાન્ય પરિચય (એકમ-1) કે જે ખંડની દરેક વિષયસામગ્રીને ટૂંકમાં સ્પર્શતો હોવા ઉપરાંત તેની પસંદગી માટેનાં તાર્કિક આધાર પર સમજાવવાનો પ્રયાસ કરીને, વિગતો તેમજ વિવિધ મુદ્દાઓ વચ્ચેનો સંબંધ સ્થાપિત કરતી દલીલો કરીને વિષયસામગ્રીની વિગતોને બહાર લાવે છે.
4. (એકમ - 2)નો સામાન્ય પ્રારંભ પણ બીજા અનેક મહત્વના લેખોનો ટૂંકમાં કરાયેલો ઉતારો જ છે, જે જોવા માટેની વિશાળતમ દૃષ્ટિ આપે છે.

જોકે આવા વ્યાપક વિષયસામગ્રીના સ્વજ્ઞાને ટૂંકમાં પસંદ કરીને રજૂ કરવાનું ખૂબ અઘરું છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે તેમ છતાં તે જ્ઞાનાત્મક, ઉપયોગી અને આનંદદાયક છે. આમાં પ્રમુખત: તમને જણાવવાનું કે આ ખંડ, આવી જ વિષયસામગ્રીને અહીં રજૂ થયેલ પ્રથમ ચાર ખંડને વધારે મજબૂત બનાવે છે. બીજી રીતે કહીએ તો દૂરવર્તી શિક્ષણની શરૂઆતના તેમજ ગંભીર કાર્યનો પ્રથમદર્શનીય સ્પર્શ તમને આપે છે. આમ ઉમેરવાની નોંધ તમને પસંદગી કરવામાં યોજનાબદ્ધ રીતે મદદરૂપ થવાની સગવડ કરી આપે છે.

નોંધ

UNIT 1 સામાન્ય પ્રસ્તાવના

(General Introduction)

જનેટ જેન કિન્સ, બી. એન. કૌલ અને મુંજુલિકા શ્રીવાસ્તવ

અભ્યાસક્રમ ES - 311 માં, આ સદીના પાછલા વર્ષોમાં વિવિધ સામાજિક, રાજકીય, તાંત્રિક અને શૈક્ષણિક વિકાસ કેવી રીતે થયો છે તેની આપણે ચર્ચા કરીએ છીએ ત્યારે વૈશ્વિક ઘટનાઓ દૂરવર્તી શિક્ષણના ફેલાવા તરફ દોરી જાય છે. આપણે પણ આ ઘટનાઓના તાત્વિક સ્થાપન માટેના વિવિધ સિદ્ધાંતો આપ્યા છે. તેનો ટૂંકમાં સ્પર્શ કરીએ છીએ. ઉપરાંત આપણે જુદા જુદા સામાજિક-શૈક્ષણિક સંદર્ભોમાં તેના વિવિધ આકાર, અવકાશ, અને ઉપયોગિતા અંગે લેવાયેલા પગલાંઓનો વિચાર પણ કરી શકાય સામાન્ય રીતે પરંપરાગત પ્રથા પ્રમાણે રૂબરૂમાં અપાતાં શિક્ષણના વિકલ્પરૂપે તેને એક મજબૂત અને નિર્ણાયકરૂપમાં જોવાશે.

પરંપરામાં શિક્ષણના પ્રાથમિક તબક્કેથી પસાર થયેલા અધ્યેતા અને શિક્ષકની વચ્ચેના અવરોધનું અંતર ઘટાડવા આપણે પોતાને જ ઉદ્દેશીને રજૂ થયેલા મુદ્દાઓના સંદર્ભમાં અભ્યાસક્રમ ES - 312 માં તે અંગેનું સ્વ-અધ્યયન સાહિત્ય પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલું છે. આપણે અહીં અભ્યાસક્રમની રૂપરેખા સાથે સંબંધિત વિવિધ સૈદ્ધાંતિક તેમજ પ્રયોગિક મુદ્દાઓ, મીડીયાનું મિશ્રણ, તેમજ રજૂઆત માટેની વ્યૂહરચનાને સ્પર્શ કરેલ છે. ઉપરછલ્લી રીતે તો એવું જ લાગશે કે સ્વ-અધ્યયન સાહિત્ય કે જે રૂબરૂમાં કામ કરતાં શિક્ષકના સામાન્ય રીતે અમલમાં મૂકાતાં કાર્યોને સમાવિષ્ટ કરીને અપ્રત્યક્ષ શિક્ષણ દ્વારા ઊભી થતી ઉપરોક્ત ઉલ્લેખ કરેલી અવરોધક સમસ્યાને નિવારે છે. જોકે એ વાત સાચી છે કે ઉત્તમ સ્વઅધ્યયન સાહિત્ય જોવા છતાં તેના હેતુઓ સુધી પહોંચતા ટૂંકમાં કેટલાંય ખરી પડે છે. દૂરવર્તી શિક્ષણમાં ઠા. ત., મોટા પાયા પરનો અપવ્યય એક સામાન્ય ઘટના ગણાય છે. દેખીતી રીતે સ્વઅધ્યયન સાહિત્યની બહારના પરિબળો દૂરવર્તી શિક્ષણની સમગ્ર અધ્યયન - અધ્યાપન પ્રક્રિયા પર મહત્વની ભૂમિકા નિભાવે છે. સ્વઅધ્યયન સાહિત્ય કે જે અધ્યેતાકેન્દ્રી અધ્યયન કરાવતાં ઉપરાંત વિવિધ પદવીઓ તેમજ શિક્ષણના અનેક પ્રકારોમાં ઉત્તમ પ્રકારની રજૂઆત કરી શકે છે. દૂરસ્થ શિક્ષણ કાર્યક્રમના હેતુઓને સિદ્ધ કરવામાં ટૂંકા પડવાનું કારણ અધ્યેતા સાથેના સંકળાયેલાં પરિબળોની માત્રા વધુ હોય છે. દેખીતી રીતે જ માની લીધેલા કેટલાંક પરિબળો કે મુદ્દા અંગે તો તેઓના તરફથી જ ઉપસ્થિત થતા હોવાની સાથે તેના ઉકેલો પણ તેઓ પાસે જ હોય છે. કારણ કે તે બધી બાબતો દૂરવર્તી શિક્ષક સાથે જ સંકળાયેલી હોય છે.

જોકે આવી બધી ચિંતાઓ કે જે આપણે પાંચમાં ખંડને અર્પણ કરી દીધી છે. અહીં બધા મળીને તમને કુલ સમ લેખો રજૂ કર્યા છે. તેમાંનો પ્રથમ (એકમ - 2), ગ્રેહામ - ગીબ્સ અને તેના સાથીદારોએ વિદ્યાર્થીઓની લાક્ષણિકતાઓને ઓળખાવીને તેઓને અધ્યયનમાં પડતી મુશ્કેલીઓને ઉકેલવા પ્રયત્ન કર્યો છે તેમ દર્શાવ્યું છે, જ્યારે બીજામાં (એકમ - 3) ડેવીડ એવોર્ટ પોતાનો આગવો મત દર્શાવતાં કહ્યું છે કે દૂરસ્થ અધ્યેતાઓ પરંપરા સમાજના રૂબરૂમાં ભણતાં અધ્યેતાઓ કરતા ઘણી બધી જુદી રીતે અધ્યયનલક્ષી માહિતીસંચારની ટેકનોલોજી દ્વારા આવનાર વાતચીતની શૈલીના મુદ્દા પર નજર કરી છે. ચોથામાં (એકમ - 5) સામ આયર અને કેથરીન સ્મીથે પરિવર્તનશીલ શિક્ષણમાં ગ્રાહકોની પસંદગીઓનો અભ્યાસ કર્યો છે. પાંચમાં (એકમ - 6) જનેટ મેકડોનાલ્ડ અને રોબિન માસોને માહિતી કૌશલ્યોનો ઉપયોગ અને અધ્યયનલક્ષી સાધનસ્ત્રોતના મુદ્દાઓનો દૂરવર્તી, અધ્યેતા અધ્યયનકર્તાઓ દ્વારા તેના ઉપયોગ અંગે નજર કરી છે અને છેલ્લે છઠ્ઠા (એકમ - 7) ચારલોટ ગુનુવર્ધનેનો ત્વરિત માધ્યમ પ્રત્યેના અનન્ય આકર્ષણો અને તેની સામાજિક

સંઘભાવ પર પડનારી અસરો, જૂથ ગતિશીલતાં, આંતરક્રિયાઓ તેમજ ભાગીદારી અને કમ્પ્યુટર પરિષદો દ્વારા થતાં જોડકાયુક્ત અધ્યયનની રચનાઓ પણ ચકાસી છે. આપણે અહીં ઉપર મુજબના ક્રમમાં રજૂ થયેલા લેખોની વાસ્તવિક વિષય સામગ્રી તરફ જવાનો પ્રયત્ન કરીશું ત્યારે એક મહત્વની વાત નોંધવી જોઈએ કે આ સંબંધની ઘણી બધી વિગતો યુ.કે. ઓપન યુનિવર્સિટી સાથે સંગતતા ધરાવે છે. તેથી ઓપન યુનિવર્સિટીની અભિવ્યક્તિ માટે આવી સંસ્થાઓના અભ્યાસને અવગણી શકાય જ નહિ.

દૂરવર્તી અધ્યેતા માત્ર દૂરવર્તી અધ્યયનનાં અભ્યાસકૌશલ્ય પર જ મહત્વનો ભાર મૂકે છે એમ નહીં પણ કેટલાંક કૌશલ્ય અંગેની ઊંડાણપૂર્વકની ઉદ્દેશલક્ષી રચનાઓ આપવાની જોગવાઈ પણ કરે છે. અભ્યાસકૌશલ્યોમાં રહેલી નબળાઈ દૂરવર્તી અધ્યેતાઓ માટે ચોક્કસપણે નડતરરૂપ બને છે. એમ છતાં, અભ્યાસકૌશલ્યની બધી નબળાઈ અંગે થતાં આક્ષેપો કે જે અધ્યયન માટે ખોટા છે તેમ કહેવું વ્યાજબી નથી. વિવિધ અધ્યેતાઓના સંબંધિત ઘટકો પૈકીના કેટલાંક અધ્યયનનો જુદી જુદી રીતે સૂચવાયેલાં છે. વળી અધ્યેતાઓની ભિન્ન ભિન્ન કક્ષાએની સલાહ ભરેલી વાતો પણ રજૂ કરે છે અને ભિન્ન ભિન્ન મતભેદો અધ્યયન સાહિત્ય અંગે ધરાવતાં હોવા છતાં બધી ગુણવત્તા તેમજ અધ્યયનની માત્રા અંગે યોગદાન આપે છે. આવી આંતરસૂઝના આધારે એવું સૂચવાય છે કે અભ્યાસ કૌશલ્ય અંગેની કેટલીક અનિવાર્ય એવી તાલીમ અલગ હોવા સાથે દૂરવર્તી અધ્યેતાની અધ્યયન પ્રક્રિયા પ્રત્યે, વિવિધ અધ્યયન કાર્યના હેતુઓ અને સ્વરૂપ પ્રત્યે, પરિવર્તનશીલ અને સુયોગ્ય અભ્યાસની વ્યૂહરચનાઓ અને તે અંગેના પોતાના પ્રોત્સાહનો તેમજ આવડત પણ અધ્યયનસાહિત્યના સંદર્ભમાં હોવા અત્યંત જરૂરી બને છે. આમ છતાં કેટલીક સમયસૂચકતા અધ્યયનપ્રક્રિયાને મદદરૂપ થવા માટે બંધનકર્તા નીવડે છે.

ઉપરોક્ત સમજણ હોવા છતાં વધુમાં પીટર જર્વિશ તરફથી એક બીજો રસપ્રદ અભિપ્રાય રજૂ થયો છે કે તેમને અધ્યાપનશાસ્ત્ર (Pedagogy) અને સૈદ્ધાંતિકશાસ્ત્ર (adragogy) વચ્ચેનો ભેદ સમજાવવો છે. આ માટે શિક્ષણના વ્યવસાયમાં યુવાનોનો સામાન્ય કે તે પછીના સમય સાથે સુસંગતતા ધરાવતું અને વળી આત્મસાત્ કરી શકાય તેવું જ્ઞાન અપાતું હતું. આ અંગેની સાર્થકતા એ છે કે મોટા ભાગના દૂરવર્તી અધ્યેતાઓ માત્ર યુવાનો જ છે. જર્વિશ સૂચવેલ અભ્યાસક્રમની રચના શિક્ષણશાસ્ત્ર તેમજ તેના માટેનાં સૈદ્ધાંતિકશાસ્ત્ર (adragogy) એમ બંનેના સિદ્ધાંતો પર આધારિત હતી. વળી, તેમના દર્શાવ્યા મુજબ (adragogy) સૈદ્ધાંતિકશાસ્ત્રની ચાર મૂળભૂત ધારણાઓ નીચે મુજબની છે :

સ્વ-સંકલ્પના

મોટે ભાગે ઓપન યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમની રજૂઆતોનો અભિગમ વિદ્યાર્થીઓને શૈક્ષણિક વ્યવસ્થા પર આધાર રાખવા તરફ દોરી જાય છે સાથે સાથે તેને વિદ્યતા માટેના જરૂરી જ્ઞાન તેમજ તે અંગેની પદ્ધતિ કે જે તેને વિદ્યાન બનાવતી હોય છે. તેમ છતાં વિદ્યાર્થીઓને વધુ પડતી સ્વતંત્રતાઓ મળવાના કારણે કેટલાંક અધ્યેતાઓ તેઓના અભ્યાસક્રમના જ્ઞાનથી વંચિત રહી જશે. તેવા અધ્યેતાઓને શોધી કાઢવા જરૂરી બનશે. વળી અધ્યેતાઓને કેન્દ્રમાં રાખીને બનાવેલા કાર્યક્રમો તેઓને અધ્યયન તરફ દોરી જશે. એનો અર્થ એ કે અધ્યયનના પરિણામો માટે અભ્યાસ જૂથ દ્વારા તેના મનમાં કોઈ ચિત્ર અંકિત કરવાની જરૂરિયાત જણાતી નથી. ખંડ સમયના શિક્ષક તેમને જરૂરી પ્રોત્સાહન આપવાનાં કાર્યો કરવાં અને વિદ્યાર્થીઓને મદદરૂપ થનાર વ્યક્તિ તરીકેની ભૂમિકા તેઓના અધ્યયન દરમિયાન રાખતા હોય છે.

અનુભવ

વચરકોએ અભ્યાસની પ્રક્રિયા અંગેનો અનુભવજન્ય સમૃદ્ધ સંગ્રહ ગાંઠે બાંધી લેવાનો હોય છે. તેથી જ્ઞાનાત્મક માહિતીની પ્રત્યક્ષ પસંદગી, વ્યવસ્થા અને કઈ રીતે તેની રજૂઆત કરવી જેથી તે સંબંધી અનુભવ વિદ્યાર્થી મેળવી શકે. સ્વાભાવિકપણે અહીં રજૂ થયેલી અભ્યાસજૂથ અંગેની મુશ્કેલીઓ મોટે ભાગે દરેક વિદ્યાર્થી પોતાના વિષયના જ્ઞાનના સંદર્ભમાં જુદી જુદી

રીતે અર્થગ્રહણ કરે છે. પણ આ વિવિધતા પોતાના માટે અપાતા જ્ઞાનગી શિક્ષણની અવધિમાનુસાર શિક્ષણને એકદમ કામમાં લે છે. વધારામાં અધ્યયન પ્રવિધિ તરીકે ઘડેલી યોજનાઓનો ઉપયોગ જરૂરી છે, જેથી વિદ્યાર્થી તેમના પોતાના અનુભવો દ્વારા શીખવા માટે તત્પર થાય છે એના જેટલું જ વાંચવાનું અવલોકન કરવાનું, સાંભળવાનું તેમજ મોઢે કરવાનું પણ જરૂરી છે.

અધ્યયન (શીખવા)ની તત્પરતા

અભ્યાસક્રમ વિદ્યાર્થીઓની જરૂરિયાતો સાથે સુસંગતતા હોવો જોઈએ. આ ઉપરથી સંગતતા કે જે વિદ્યાર્થીઓએ હંમેશા સ્વાભાવિક રીતે જ વિદ્વતાનો સ્વયં પુરાવો બનવો જોઈશે. વ્યક્તિગત અભ્યાસ આગળ વધવામાં ઘૂટછાટ હોવી આવશ્યક છે જેથી વિદ્યાર્થી અભ્યાસક્રમની પસંદગી અંગેની તેની દૃષ્ટિ વધુ પ્રસ્તુતકર્તા રહે છે. કેટલાંક અભિગમો જેમ કે માનવશક્તિ, સમય અને નાણાંની દૃષ્ટિએ વધુ ખર્ચાળ હોય છે.

અધ્યયન અભિમુખતા

મોટે ભાગે યુવાનો એક જ વિષયના કેન્દ્રમાં રહેવાને બદલે વિવિધ સમસ્યાઓને કેન્દ્રમાં રાખીને અમુક જ દિશામાં અભ્યાસ કરવાનો અભિગમ ધરાવતા હોવાના પરિણામે અભ્યાસક્રમની જરૂરિયાત મુજબની વિષયસામગ્રી અને તેના એકમોના વિવિધ ઘટકોને સંગઠિત કરવાની તેમજ વિદ્યાકીય અન્ય વિષયોની માંગણી હોય છે. આ માટે અધ્યેતા અભ્યાસ કરવા ખૂબ વધારે ઉત્સાહિત હોવો જરૂરી છે કેમકે જ્ઞાનના તાર્કિક માળખાનો એકવાર તેઓ દ્વારા સ્વીકાર કરાતો હોવાથી તેને આનુષંગિક રીતે કરવામાં આવતું પ્રાથમિક અનુસરણ જ વિષયગત રીતભાતને પણ લાગુ પડે છે.

સ્વાભાવિકપણે જ ઉપરોક્ત રુચિના અભિગમ માત્ર પ્રારંભિક જેવો જ છે અને સૈદ્ધાંતિકશાસ્ત્રનો અભિગમ એ ઘણી બધી રીતે વ્યાપકપણે અપનાવાયેલ હોવો પણ જરૂરી છે. તે અંગેના કેટલાક મુદ્દાઓનો અહીં નિર્દેશ થયેલો છે. તેમ છતાં સૈદ્ધાંતિકશાસ્ત્રના પરિપ્રેક્ષ્યમાં ઓપન યુનિવર્સિટી દ્વારા પ્રસ્તુત થયેલા ઘણા બધા અભ્યાસક્રમોને સમૃદ્ધ બનાવવા પડશે અને તેના કેટલાંય એકમોના માળખાઓમાં પરિવર્તનો પણ કરવાં પડશે.

ઉપરોક્ત વિગતોનો સમાવેશ વારંવાર થતો રહેવાનો છે. એક વિદ્યાકીય સલાહ આપનાર તેમજ શિક્ષકના સમયનો ઘણો બધો હિસ્સો ફળદાયી રીતે સંબંધકર્તા દૂરવર્તી અધ્યેતાઓને જ્ઞાન પીરસવામાં ખર્ચાતો હોય છે, જે આવાં પરિબલો પ્રત્યે જાગૃત રહેવા (ગીબ્સના સૂચનો મુજબ) સાથે તેમના અધ્યયનને મજબૂત કરવું પણ જરૂરી છે તેમ જ બીજું એ કે અભ્યાસનું સાહિત્ય સૈદ્ધાંતિકશાસ્ત્રના જેવા જ સિદ્ધાંતો એકત્રિત કરીને યુવાન અધ્યેતાઓ માટે વધુ અસરકર્તા બનાવે છે. આ અભ્યાસકેન્દ્રો તેમજ અભ્યાસક્રમની રચનાકાર બંનેને નવું માર્ગદર્શન મળી રહે તે સમજી શકાય તેવું પણ છે.

અધ્યયન માટે અધ્યેતાને અસર કરતાં ઘટકોની ચર્ચાને અહીં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવી છે. આપણે દૂરવર્તી શિક્ષણમાં રૂબરૂમાં (ક્લાસરૂમમાં) આપવામાં આવતા શિક્ષણની ભૂમિકાના મુદ્દા પર આવીએ. આ અંગેના અંદાજે ત્રણેક વિરોધાભાસી અભિપ્રાયો આ પ્રમાણે છે :

- એક તો સ્વ-અધ્યયન સાહિત્ય વિવિધ માધ્યમો દ્વારા દૂરવર્તી અધ્યેતાઓ સુધી પહોંચાડવામાં આવતું હોવાથી રૂબરૂ સંપર્ક કરવાની કે શિક્ષણની જરૂરિયાત જણાતી નથી. જોકે સ્વ-અધ્યયન સાહિત્યમાં શિક્ષકોની કામગીરીને વણી લેવામાં આવી છે. આવા અભિગમ પરનું સુંદર ઉદાહરણ ફેર્નયુનિવર્સિટીએટ, વેસ્ટ જર્મની દ્વારા અપાયેલ અભ્યાસક્રમો છે.
- તેમ છતાં સ્વ-અધ્યયનના સાહિત્ય અન્ય બદલાતા જતા માધ્યમો દ્વારા આપવાથી શિક્ષક અને અધ્યેતા વચ્ચેના રૂબરૂમાં થતાં વર્ગખંડ વ્યવહારો અનિવાર્ય છે. તે માટેનાં કારણોથી તેમને જુદા પાડવા જરૂરી નથી કે જે જ્ઞાનગી શિક્ષણની અવધિ પ્રમાણે

શિક્ષણની પરંપરાગત પ્રક્રિયાઓ માટે જરૂરી હોય છે. ભારતમાં ઘણી દૂરવર્તી શિક્ષણની સંસ્થાઓ દ્વારા સામસામી બેઠકનું સંચાલન કરવામાં આવતું હોય છે, જે અંગેનું UKOUનાં ઉદાહરણો સરસ છે.

- ત્રીજો અભિપ્રાય એવો છે કે આ સાધનસામગ્રી સંપૂર્ણપણે હાથવગી ન હોવાથી માન્યતા મળતી નથી તેમજ રૂબરૂ સંપર્ક દૂરવર્તી શિક્ષણની પ્રક્રિયામાં જરૂરી હોવાથી પરંપરાગત શિક્ષણના કાલ્પનિક ચિત્રથી આવા કાર્યો એકંદરે જુદાં પડતા હોય છે. આ પ્રક્રિયાના પદ્ધતિસરના ઉદાહરણો UKOU અને બીજી કેટલીક પશ્ચિમી ઓપન યુનિવર્સિટીઓની મર્યાદિત સમજણ સિવાય સુલભ નથી.

પ્રથમ બે અભિપ્રાયો તો બહુ જાણીતા છે તેમ છતાં ત્રીજાના ક્ષેત્રની પણ ચર્ચાને આમંત્રિત કરાય છે. સેવાર્ટ દ્વારા રજૂ થયેલ મત એ છે કે સ્વઅધ્યયન સાહિત્ય વિષયગત બાબતોને એકત્રિત કરે છે અને દૂરવર્તી અધ્યેતાઓને મદદ પણ કરે છે. આ મદદ દૂરવર્તી અધ્યેતાઓને મદદ પણ કરે છે. આ મદદ દૂરવર્તી સંસ્થાઓના શિક્ષણના દૃષ્ટિબિંદુ પર આધાર રાખે તે અનિવાર્ય છે નહિ કે દૂરવર્તી વિદ્યાર્થીના શિક્ષણકાર્યના દૃષ્ટિબિંદુ પર સ્વ-અધ્યયન સાહિત્ય, વ્યવહારમાં દરેકને તેમજ બધા વ્યક્તિગત અધ્યેતાઓને બધી અપાતી મદદની જરૂરિયાતોને એકત્રિત કરી શકવા સાથે તેની સામાન્ય ઉપયોગિતા જોવાય છે. પણ મદદની દૂરવર્તી અધ્યેતાઓની જરૂરિયાતની સંખ્યાબંધ વિવિધતાઓ પણ જોવાય છે. તેથી યોગ્ય શિક્ષણકાર્યનાં પેકેજ વ્યક્તિગત અધ્યયનકાર્યની પ્રક્રિયા માટેની જોગવાઈ કરવી શક્ય નથી. તેમજ આપણે 'અધ્યયનલક્ષી' સમાજને વિકસિત કરવાની આકાંક્ષા રાખવાની તેમજ અધ્યેતાકેન્દ્રી શિક્ષણ પ્રક્રિયાનો સાચી રીતે વિકાસ કરવાનો દરજ્જો અને આપણે વ્યક્તિગત અધ્યયનપ્રક્રિયાની જરૂરિયાત મુજબની જોગવાઈ કરવી જોઈએ. આ પ્રમાણે પત્ર-વ્યવહાર દ્વારા શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાની તેમજ વિદ્યાકીય શિક્ષક દ્વારા સતત સામાન્ય અને વિદ્યાકીય મદદની જોગવાઈ અભ્યાસકેન્દ્રો પર થવી જરૂરી છે. તે અંગેની જરૂરિયાતોમાં કેટલું તથ્ય છે તે સ્પષ્ટપણે જણાવી, અભ્યાસકેન્દ્રો એ સંસ્થાઓ છે. (અંદરની સંસ્થાઓ કે જે એક સામાજિક શૈક્ષણિક અસરો ઉપજાવે છે તેઓ અધ્યેતાઓને વ્યક્તિગત ધોરણે વર્ગખંડના શિક્ષણકાર્ય જેવું જ પ્રત્યક્ષ માર્ગદર્શન આપે છે અને સ્વતંત્ર અધ્યયન અધ્યેતાઓને કેવી રીતે કરવું તેમાં મદદરૂપ થાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો શિક્ષક કરતા \ સંસ્થાકેન્દ્રી શિક્ષણ કરતાં અધ્યેતાકેન્દ્રી શિક્ષણની વધુ અસર થાય છે. તેનાથી એવું નજરે ચઢે છે કે હાલના અભ્યાસકેન્દ્રો માટે આ બાબત જરૂરી છે અને ઉપર જણાવેલા ત્રીજા અભિપ્રાય મુજબ તેઓની પ્રવૃત્તિઓને કુદરતી સ્થિતિમાં જ ઝીણવટભરી રીતે તૈયાર કરવા સમર્થન આપતી હોય છે. આ કે તે અંગેની કેટલીક માની લીધેલી વસ્તુસ્થિતિ નથી, સમગ્ર વિશ્વમાં આ મુદ્દે કોઈ પણ સમસ્યા નથી. પણ તેવી જરૂરિયાતોને સ્વીકારવામાં આવે, તેના પર ચર્ચા કરવામાં આવે અને સમર્થન આપવામાં આવે - જોકે આ માટેનો સેવાર્ટના લેખનું વાંચન કરતી વખતે એક સારી દૃષ્ટિ પૂરી પાડે છે.

આ સાથેનો ત્રીજો અભિપ્રાય મનમાં રાખીને આપણે ઝડપથી આ અંગે જોવું જોઈએ કે પોલિન ક્રિક 'સફળ' અભ્યાસકેન્દ્રોની સામાન્ય લાક્ષણિકતાઓ અંગે શું વિચારે છે :

1. વિદ્યાર્થીઓને ટ્યૂશન તેમજ સલાહ (મદદ) લેવા માટે નિયમિત હાજરી આપે પૂરતા પ્રમાણમાં આકર્ષિત થાય તેમ થવું જોઈશે.
2. તેમના સ્વ-મદદવાળા જૂથોમાં સ્વૈચ્છિક રીતે ભાગ લેતા થાય તેટલી પૂરતી સંખ્યા તેમની હોવી જરૂરી છે અને તેઓ આવતા થાય તે માટેની ઉપયોગી સગવડોની જોગવાઈ કરવી જોઈએ.
3. આમાંથી કેટલાંકની તો પોતાની ઓળખની સમજણનો વિકાસ થતાં સ્થાનિક વિદ્યાર્થીઓ કેન્દ્રને 'તેમના પોતાના' ગણે છે. તે સામાજિક તેમજ વિદ્યાકીય સભાના સ્થાનો હોવાનું માનવા સાથે વિદ્યાર્થીઓ વહેલાં વહેલાં આવીને ખાનગી શિક્ષણ લીધા પછી તેમજ અધ્યયન કર્યા પછી અને પહેલાં એકબીજા સાથે વાતો

કરે છે. ભલામણ કરાયેલ સહઅભ્યાસિક પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય રીતે ભાગ લઈને તેમજ તેના જેવી જ સાહસિક પ્રવૃત્તિઓમાં પૂરતા પ્રમાણમાં ઉપસ્થિત રહીને સરસ પ્રોત્સાહન પામે છે. આ જાતના ઊભા કરવામાં આવતાં પ્રાસંગિક સમારંભો કે વાર્ષિકોત્સવની અભ્યાસકેન્દ્રની સમિતિ દ્વારા કે ઓપન યુનિવર્સિટી સ્ટુડન્ટ એસોસિએશન દ્વારા આયોજિત ઉત્સવોમાં ભાગ લે છે. ઘોડિયાઘરની સગવડો, પુસ્તક વેચાણકેન્દ્રો, બસપ્રવાસ કે સામાન્ય વિષયના બહારથી બોલાવાયેલ કે અભ્યાસ વિષયક રસ ધરાવતા વાર્તાલાપકારોને બોલાવવા જરૂરી હોય છે. કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ સ્થાનિક ખંડ સમયના કર્મચારીઓ સાથે જોડાતી હોવાને લીધે જ ઉત્તેજનાઓ પૂરી પાડતી હોય છે.

4. સામાન્યપણે એકાગ્રતાથી કામ કરવાની લાગણી તેમજ સગવડોનો વધુ સારો ઉપયોગ મહદઅંશે સાંજે થાય છે. જો કે આવી હાજર રહેતી સંખ્યા પરીક્ષાઓ દરમિયાન ઘટે તેવું માની લેવા સાથે તેમાં પાયાનાં વર્ષના વિદ્યાર્થીઓનો મોટે ભાગે સમાવેશ થતો હોય છે. પછી તેઓ ઉચ્ચ કક્ષાના અભ્યાસક્રમમાં જવા પ્રયત્નશીલ રહે છે (લાંબા વિસ્તારમાં ચારેબાજુએ ફેલાયેલાની કોણ સંભાળ લે) આ જગ્યા આશરો ન આપનારી કે અનાદર કરનારી છે તેવી લાગણી કદાપિ થતી નથી.

આમ કરીને આપણે અભ્યાસકેન્દ્રોને સફળ બનાવવા માટેની તેણીએ કરેલ ભલામણો ઉમેરીએ :

ઉપર્યુક્ત વાતાવરણને ઊભું કરવામાં પડતી કેટલીક મુશ્કેલીઓ :

અત્યાર સુધીમાં અભ્યાસ કેન્દ્રો મૂળભૂત રીતે મકાનમાં આવેલા ઓરડાઓની માત્ર સંખ્યા છે, જેનો લાભ અનેક હેતુઓ માટે તેમજ તેને અનુરૂપ બીજો કોઈ પણ ઉપયોગ થતો હોય છે. વાસ્તવિક રીતે તેનું ભૌતિક સ્વરૂપ ઘણું પ્રચંડ હોવા સાથે તેમજ તેની સ્થાપનામાં ક્રિયાશીલતા લાવવા માટેનું સારું વાતાવરણ સર્જન કરવાનું ઘણું અઘરું છે. ખંડોમાં ગરમી હોવા સાથે ચોક અને ધૂળની ગંધ આવતી હોય, વળી એકબીજાને અલગ પાડતા ઘણા ઊંડાણવાળાં પગથિયાં કે જે જરીપુરાણાં અને ભાંગી ગયેલા હોય તેમ ભયંકર લાગતાં હોય છે. જોકે બીજા વર્ગોમાં ચાલતી સભાઓ દરમિયાન સતત વિક્ષેપ કે બાહ્ય ઘોંઘાટ થતો હોય છે તેમ જ દિવસ દરમિયાન શિક્ષકો દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાયેલું સાહિત્ય સમગ્ર બ્લોકબોર્ડ પર વિસ્તરેલું કે પથરાયેલું નજરે પડતું હોય છે. વળી મકાન જે જગ્યાએ આવેલું હોય તેની પોતાની ઉપયોગિતા એમાં છે કે કેન્દ્રની સ્થાનિક સેવાઓ કે જે ઓપન યુનિવર્સિટીના મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓને મળતી રહેતી હોય. આ વિસ્તારની અંદર કોઈ એક મુખ્ય જગ્યા હોવાથી છૂટીછવાઈ વસ્તી ધરાવતા ગ્રામ્યપ્રદેશમાં પણ ઘણી મોટી હાજરી કેન્દ્ર પર વધવાની સંભાવના રહે છે. ઘણા બધા દાખલાઓમાં યોગ્ય મકાનની સુવિધાઓ સાથે સ્થાનિક સત્તામંડળ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દેખાય અને વહીવટી મંડળ કે જે કેટલેક અંશે વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા કે તેમના સરળ પ્રવેશની પસંદ કરેલ સ્થિતિઓનું સંચાલન કરતું હોય છે. કેટલાંક કિસ્સામાં છૂટાછવાયા પણ નિશ્ચિત કેન્દ્ર પર ભેગા થતાં જણાય છે અને એકાદ હરતુ ફરતું (એમ બને કે ફરતા પુસ્તકાલયનો તુરત જ સંપર્ક થતા) હોય તો સ્થાનિક જરૂરિયાતવાળાની વધુ ઉમદા સેવા કરશે. જાહેર વાહન-વ્યવહારની નમૂનારૂપ ઉપલબ્ધતા પણ મહત્વની હોઈ શકે. જોકે કેન્દ્ર પરથી મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓને આસપાસના પ્રદેશમાં મળતી સતત સેવાઓના આશીર્વાદ મળે તો સંભવ છે કે વધુ સારી રીતે સફળતાની તકો ઊભી થાય. યુનિવર્સિટીના મહેમાનપદે કે મકાનના નિયામકપદે સ્થાનિક સત્તાવાળા જ હોય ત્યારે સામાન્ય રીતે વિદ્યાર્થીઓ દિવસ દરમિયાન તેમાંય ખાસ કરીને રિસેસના સમયે ખોટી ગેરસમજ ઊભી કરતા જણાય છે. વળી, ઘણા પાર્ટ-ટાઈમરો કમનસીબે કેટલીક બનાવટી તર્કયુક્ત સફેદ વાર્તા બનાવતાં હોય છે કે રાત્રે મેં ફરતા ફરતા એવું શોધી કાઢ્યું છે કે કોલેજ બંધ થવાના અંદાજે અડધો કલાક પહેલાં સૌને બીજી જગ્યાએ મળવાની વ્યવસ્થા ગોઠવાતી હોય છે. ત્યાર બાદ બનતા બનાવ પ્રમાણે જ્યારે હું મારા સામાન્ય વર્ગખંડના બારણાં ઉઘાડું છું ત્યારે સૌ એક વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકો મારા તરફ મકાનનો ઉપયોગ

કરવા દેવાનું આમંત્રણ અપાતું હોય છે ત્યારે તેઓના થકી ઓપન યુનિવર્સિટીની ઓળખ વધારવાની સમજનો વિકાસ કરવાનું મુશ્કેલીરૂપ બને છે. જોકે વિવિધ કેન્દ્રો પરનું ફર્નિચર તેમના માટે નકામું પુરવાર થતું હોય છે. તેમાંય વળી વર્ગખંડમાં એકબીજાની ખૂબ મોટે મોટેથી ભૂમો પાડતા હોય છે ત્યારે તેમને શાંત પાડવા તમે મુક્ત અને મિત્રતાપૂર્ણ ચર્ચાઓ પ્રયત્નપૂર્વક કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરતા રહેવું મુશ્કેલ હોય છે.

કેટલાંક વ્યવહારુ સૂચનો

અહીં કેટલીક સમસ્યાઓ આપી છે : સહાનુભૂતિ વગરના ખંડો અને નોટિસ બોર્ડનો પૂર્વગ્રહ રાખ્યા વગર કેવી રીતે સમૃદ્ધ અભ્યાસકેન્દ્રોમાં પરિવર્તિત કરી શકાય ? મારે તેવું ખાસ જાણવું છે કે સ્થાનિક વિદ્યાકીય સલાહકારો આરંભ કરવાના દ્રઢ સંકલ્પ માટે ક્યો મહત્વનો આધાર લે છે. જોકે તે કે તેણીની કેન્દ્ર પર એકાદ રાત્રિ સમાહસહિતનાં વર્ષના વીસેક જેટલાં અઠવાડિયાંના ઉપસ્થિત સાથે તાત્કાલિક ગોઠવાતી જતી પ્રવૃત્તિઓ સાથે તેમના દ્વારા ઊભી થતી સમસ્યાઓનું સમાધાન કેવી રીતે કરે છે તેના પર દેખરેખ રાખે છે વળી વિદ્યાકીય સલાહકાર પોતાની સમજણ પ્રમાણે સાંજના સમયમાં યજમાન બને છે અને તેઓ સ્વતંત્રતાનો અને મુક્તતાનો આગ્રહ રાખતા હોવાને લીધે મોટા ભાગના અન્ય શિક્ષકોને તેમની અદેખાઈ આવે તેવી સંભાવના જોવા મળે છે. તેમાંય વળી એકાદથી વધારે વડિલ (સીનિયર) ઉપસ્થિત ન હોવાથી તેમજ તેમના દ્વારા તાત્કાલિક જરૂરી હોય તેવા કોઈ પણ પ્રકારના નિર્ણયો લેવાતા હોય છે. સ્થાનિક વિદ્યાર્થીઓ તેમના કેન્દ્રનું મૂલ્ય નક્કી કરતો અભિપ્રાય બાંધતા જણાય છે અને આખી યુનિવર્સિટીના કર્મચારીઓ પૈકીના એકાદ કે બે ખંડ સમયગાળા વારાફરતી તેમને દરેક અઠવાડિયે મળતા હોય છે. જ્યારે વિદ્યાર્થીઓ અસભ્યતાવાળું વર્તન દાખવે ત્યારે ખંડ સમયગાળાની જવાબદારી સુનિશ્ચિત કરાય છે જો કે તેમને મળેલ સ્થાનિક વિદ્યાર્થીઓ જ્યારે ખૂબ સંસ્કારી, વિનયી જોવા મળે છે ત્યારે તેઓ દેશ માટે જરૂર ઉપયોગી પુરવાર થતા હોય છે. જો તેઓના અભ્યાસસત્રો (બેઠકો) અડધા જ હોય, વળી તે ઉત્તેજનાપૂર્ણ પણ હોય અને તેમાંય તેમની વર્તણૂંક આવકારદાયક હોય ત્યારે તેમના પાયાના (ફાઉન્ડેશન) વિદ્યાર્થીઓ જ તેમના પ્રત્યે સદ્ભાવના વ્યક્ત કરતા હશે જ, એટલું જ નહિ પણ તેઓ સતત નિયમિતપણે હાજરી આપતા થઈ જશે. મારા અનુભવોથી કહું તો તેઓનો સીધો સંબંધ આ કક્ષાની હાજરી વચ્ચે સતત જળવાતો રહેશે અને સ્વેચ્છાથી સાંજના સમયે વિદ્યાર્થીઓ કેન્દ્ર પર આવવાનું ચાલુ રાખતા રહેશે. વળી વિદ્યાકીય સલાહકાર શુદ્ધ બુદ્ધિથી એક સ્થાનિક જનને મજબૂત રીતે 'અનુયાયી' બનાવી શકશે. દૂરવર્તીને લગતી સમસ્યાઓ ક્યા પ્રકારની છે, કામની જવાબદારી માથે લેવાય છે, કે પ્રતિકૂળ મકાન માટે તેઓ સામસામી આવી જવું જરૂરી સમજે છે (અલબત્ત, ચાલુ વિદ્યાર્થીઓ કે તેમના ગ્રુપને પ્રથમ મળવા દેવા સાથે તેમની ભલાઈ વિશે શંકાશીલ ન થાય તે પણ જોવાનું અને તેઓ કોઈને પણ કેન્દ્ર પર ન આવવાનું કહેતા હોય એવું બને !) આપણે કેટલીક સામાન્ય વ્યાવસાયિક જવાબદારીઓની ચર્ચા અહીં કરી હતી તેમાંથી મેં કેટલીક વધુ દુરોગામી પગલાંઓ વિદ્યાકીય સલાહકારો માટે શોધી કાઢ્યા છે તે એ કે તેમને કેન્દ્રને વધુ આકર્ષક બનાવવાનું કામ કરવાનું છે. પ્રારંભિક પત્રની અપેક્ષા મુજબ અધ્યેતાઓ કેન્દ્ર પર આવતા થાય અને તેમની હાજરી શરૂઆતથી જ વધે તે માટે મળવાપાત્ર સગવડોની યોજનાઓ જણાવે તેમજ અનુગામી વિશિષ્ટ કાર્યક્રમો તેમજ ટ્યૂટોરિયલ તારીખો અને તેના વિષયો અંગેની માહિતી પત્ર વ્યવહારથી આપે છે. જ્યારે પણ વિદ્યાકીય સલાહકાર હાજર ન હોય કે ઉનાળામાં સાંજે જાણી જોઈને ગુસ્સે થઈ જતાં હોય ત્યારે વિદ્યાર્થીઓને રાત્રે બીજા રસ્તે વાળી જતાં અટકાવવામાં તેના કારણે મદદ મળે છે. બીજું કાંઈ નહિં પણ કેટલાંક પત્રોની નકલના આધારે વિદ્યાર્થીઓ સાથે નિયમિતપણે સંપર્ક જાળવી રાખવાની તક પૂરી પાડે છે અને સાથે સાથે ખાનગી નોંધ માટેની જગ્યાએ વિદ્યાકીય સલાહકારને શક્તિમાન બનાવી શકે છે. ભૂતકાળની સમસ્યાઓની અસરો કે ન રજૂ કરેલ કામની ભૂલો કાઢવા માટેની તપાસ કરે છે. આધારભૂત વિદ્યાર્થીઓને જોકે અનુકૂળ સમયે દૂરદર્શનના કાર્યક્રમો જોવા ભેગા કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરીને કે જેઓ કાર્યક્રમોની ટેપો જોવાનું ચૂકી ગયા હોય છે તેમને ઉપયોગી

બનીને ભવિષ્યની ટેવો પાડે છે અને ઘણી વખત દૂરદર્શનના જૂથો સમય જતાં સ્વમદદ માટેના જૂથો બની જતાં હોય છે.

આ ઉપરાંત એવા બીજા ઘણાં બધા હંમેશ મુજબના પગલાં ઉપયોગમાં લઈ શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે આપણે ઉપર દર્શાવેલ દરેક ફર્નિચર વિશે કૃતનિશ્ચયી રહેવાનું શોધી કાઢ્યું છે. પ્રથમ તો ટ્યુટોરિયલ વિશે ખેંચતાણ જૂથનું સર્જન કરે છે અને તેમાંય શિક્ષણસંબંધી વસ્તુઓ અનૌપચારિક રીતે અપેક્ષા મુજબ ગોઠવાયેલી હોય છે અને હંમેશ મુજબ વિદ્યાર્થીઓ ખંડમાંથી બહાર નીકળી ગયા બાદ પણ મારી વિનંતીઓ વગર તેઓ કામ કરતા રહેવા જોઈએ. દેખીતી રીતે તે સલાહ ભરેલું છે કે કેન્દ્રનાં મકાનનો હવાલો સંભાળનાર આવે તે પહેલાં તેઓએ બધું પાછું યોગ્ય જગ્યાએ ગોઠવી દેવું જોઈએ. આ બધું કેન્દ્રનાં મકાનનો હવાલો સંભાળનાર કે જેઓ શિક્ષણને આગળ વધારનાર છે પણ શિક્ષણવિદ્ને તો નથી જ. આ જ કારણ માટેનો એક સુંદર વિચાર છે કે વધારાનો સમય લીધા વગર સતત આ બધું ચાલુ રાખવામાં કેન્દ્રનો હવાલો સંભાળનારના સહકારનું મૂલ્ય આંકી શકાતું નથી. જ્યારે પણ ખોવાયેલી વસ્તુઓ શોધવાનો કે ટેલિવિઝન ચાલુ કરવાનો પ્રયત્ન કરતો જોવા મળે છે ત્યારે ખંડોની હાજરીની ઉપેક્ષા કર્યા વગરના કાળજીપૂર્વક ઘણી બધી સંભવિત ગેરસમજોને ભાંગીને ભૂલ્કો કરી શકે. કોઈ પણ સાધનની કાળજી રાખીને કે તેની બદલી આપવાના હોય છે કારણ કે તે સ્થાનિક સંસ્થાની માલિકીના હોવાથી તેના ઉપયોગ માટે તેમના સૌજન્યની ખાતરી પછી જ મળતા હોય છે.

છેવટે તો ઉચ્ચ કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓની જરૂરિયાતો પર વધારે પડતું અને વિશેષ ધ્યાન અપેક્ષા મુજબ યુનિવર્સિટી સામાન્ય રીતે રાખતી જણાય છે. કેમકે તેઓને પછીના વર્ષોમાં મળનારી પદવીઓ માટે પણ અભ્યાસકેન્દ્રો સાથે જોડાયેલા રહેવાનું ચાલુ રાખતા જણાય છે. મારી દૃષ્ટિએ કેટલાંક સંબંધો તેઓ માટે કિંમતી જણાયા છે જેમકે તેઓ સમજણપૂર્વક એવા રસ્તાઓની ઉપેક્ષા કરે છે કે જ્યાં વિષય શિક્ષકોનું તથા સાથીદારો સહિત જેઓ કેન્દ્રનું પોતાનું મહત્વ ઘટાડવા તત્પર થતી હોય છે. તેઓને દૂર રાખવા સાથે તેમની વચ્ચેનું ખૂબ મોટું અંતર વધારે છે. તર્કસંગતતા તો એમાં છે કે ચાલુ વિદ્યાર્થીઓ તો અભ્યાસ કેન્દ્રોની સમિતિ માટે ચાલકબળ તરીકે જોવા જોઈએ અને નવા વિદ્યાર્થીઓને અભિપ્રાય પૂછવા માટે સુલભ રીતે પ્રાપ્ય હોવા જોઈએ, વ્યવહારમાં તેઓ ઘણી વાર સ્થાનિક પ્રવૃત્તિઓમાં સંપૂર્ણપણે અનુપસ્થિત હોય છે. આમ છતાં કેટલાંક કાર્યોને પરિણામે સમસ્યાઓ ઊભી થતી હોય છે. જેની સાથે આપણે સંકળાયેલા હોઈએ છીએ, જેનું ભાન વિદ્યાર્થીઓની ઘણી મોટી સંખ્યાને થતું હોય છે ત્યારે જ તેઓને તેમના કિંમતી સમયની ભાગીદારીનો ખ્યાલ આવતો હતો અને મને મારા ઉચ્ચ કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓ સાથે ગાઢ સંપર્ક જાળવી રાખવા સમર્થ બનાવતા હોય છે. વારંવાર અમે સંભવિત ગંભીર સમસ્યા લઈને કેટલીક વખત સાંજના સમયે તેમની પાસે આવતા હતા, જે અંગે ક્યારેય ફોન કે પત્ર દ્વારા રજૂઆત કરી શકાતી નથી. અમે એવા પણ અનુભવો શોધી કાઢ્યા છે કે કેટલાંક વિદ્યાર્થીઓ વ્યક્તિગત રીતે ખૂબ મદદરૂપ થતાં હોય છે. તેઓ મને પણ સલાહ આપવાને સમર્થ હતા કે અભ્યાસક્રમો ખૂબ મુશ્કેલ છે કે એકંદરે રસવાળા છે કે નહિ. વખત જતા આમંત્રિત કરેલા સ્નાતકો, તેમના તાજા બહાર પડતા ઓછા અનુભવી સાથીદારોને ખૂબ રસપૂર્વક સાંજના સમયે વાતો કરતા જણાતા હોય છે.

અમે ભલામણ કરેલ અભ્યાસક્રમ અંગે સામાન્ય બુદ્ધિ ચકાસવાની હોય છે, પણ ઓપન યુનિવર્સિટીની પ્રથાની એક મુશ્કેલી ભરેલી મર્યાદાને કારણે સામાન્ય બુદ્ધિ તપાસવાના રસ્તાનો ત્યાગ કરવો પડતો હોય છે અને વિદ્યાકીય સલાહકારો માત્ર ઉપર જ આધારિત રહેતા હોવાને કારણે દૂરના ઘણા અભ્યાસકેન્દ્રો અલગ પડી જશે તેવી લાગણીની શક્યતા છે.

દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રણાલીમાં ખંડ સમયના સલાહકારની ઉમદા ભૂમિકાની ચર્ચાઓ પછી અમે વિદ્યાકીય સલાહકારો માટેની તાલીમની જરૂરિયાત તરફ વળ્યા છીએ. સલાહકારો \ શિક્ષકો

મોટે ભાગે પરંપરાગત શિક્ષણ આપવાથી ટેવાયેલા હોય છે. તેઓએ નવાં નવાં કૌશલ્યો અને વલણો મેળવેલાં હોવાં જોઈશે. જોકે તેઓ દૂરવર્તી શિક્ષણની અધ્યેતાકેન્દ્રી પ્રથાથી વાકેફ હોવા સાથે શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ અધ્યયનને આગળ વધારવામાં મદદ કરવા પર પ્રકાશ પાડે છે. દૂરવર્તી શિક્ષણમાં રોકાયેલા શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસને આગળ વધારવામાં ખાસ કરીને વિષયસામગ્રી અને તેની પ્રક્રિયા પ્રત્યે ધ્યાન રાખવાનું જરૂર સ્વીકારે છે. અણગમતા વર્ગખંડો પર આધારિત શિક્ષકો કે જેમની પરંપરાગત ભૂમિકા જ મોટા ભાગે પસંદગીના સંદર્ભો સાથે ભાગીદારી કરવાથી દૂર રાખતા હોય છે. દૂરવર્તી શિક્ષણમાં સલાહકારની માન્યતા પણ જરૂરી છે કે શિક્ષણ ખૂબ મોટા પગલાંના સર્જનમાં ટેકનોલોજી ઉપયોગિતાનું સર્જન કરી શકે તેમજ તેઓની જ્યારે ટેકનોલોજી સાથેની સહિષ્કારીવાળી ભૂમિકા પણ ભજવી શકે છે. હકીકતમાં તો ટેલરે દર્શાવ્યું છે કે દૂરવર્તી શિક્ષકો અધ્યયન-અધ્યાપનના ઉચ્ચ કક્ષાનાં સાધનો પૂરા પાડવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય છે કે જેનો તૂર્તજ તેમજ દરેક વિદ્યાર્થી પોતાને અનુકૂળ જગ્યાએ ઉપયોગ કરી શકતા હોય છે. આની અસરથી 'પરિવર્તનશીલ પ્રવાહો' ટેકનોલોજીઓની મંજૂરીથી દૂરવર્તી અધ્યેતાઓને 'શિક્ષક' તરફ વાળશે કે બંધ થશે કે જીવનશૈલી મુજબની મંજૂરી આપશે.

જોકે દૂરવર્તી શિક્ષણને પ્રોત્સાહિત કરનાર પ્રાથમિક પરિબળ ભૌગોલિક હતું, તે હાલ બંધબેસતું નથી. નવી માહિતીપ્રધાન ટેકનોલોજીના ઉપયોગથી જ્ઞાનનું ઝડપી પ્રસારણ દુનિયાના એક ખૂણામાંથી બીજા છેડે ક્ષણવારમાં થઈ જતું હોય છે. ઉપલબ્ધ ટેકનોલોજીની સમજણ મેળવવાનો આટલી હદ સુધીનો પડકાર અને તેના ઉપયોગ દ્વારા નવી તેમજ વધુ સારી અધ્યયન સ્થિતિઓનું નિર્માણ કરવાની છે. એ પ્રમાણે સતત વ્યાવસાયિક શિક્ષણ અને તાલીમની જરૂરિયાત એકદાથી શિક્ષણના વ્યવસાયથી મહાન બનતી નથી.

ક્વીન્સલેન્ડ યુનિવર્સિટીના AT & Tના પ્રકલ્પની જોગવાઈ મુજબ એક સાનુકૂળ અજમાયશી નમૂનો સતત વ્યાવસાયિક શિક્ષણ અને તાલીમ પર સમગ્ર વિશ્વ કક્ષાએ પરિવર્તનશીલ શૈલીમાં અપાયો છે. પરિવર્તનશીલતાનો અભિગમ તેમના ભૌગોલિક વિસ્તારને ધ્યાનમાં લીધા વગર વ્યાવસાયિકોને પૂરા સમય માટેની રોજગારીમાં વ્યસ્ત રહેવાની જરૂરિયાત પૂરી પાડે છે.

પરિવર્તનશીલ શૈલીવાળું જોડાણ એ પરિવર્તનીય શિક્ષણ માટે ગ્રાહકપસંદગીના પ્રશ્ન છે કે જે અંગે હવે પછીના વિભાગમાં (ખંડમાં) જાણવા મળશે.

આપણે હવે માહિતીયુગમાં જીવીએ છીએ. આ સદી માહિતી વિસ્ફોટની ક્રાંતિ સાથે કેટલાક વ્યવસાયોની જેમ જ દૈનિક જીવન જીવવામાં અકસ્માતે બચી જવાના છે. આપણે આપણા જ્ઞાન અને કૌશલ્યોમાં સતત વધારો કરતા રહેવું જોઈએ. એક જીવનપર્યંતના શિક્ષણની આવા માહિતીના યુગમાં જરૂરિયાત છે. નસીબદાર છીએ કે કમ્પ્યુટરમાં આવેલ આંકડાકીય ક્રાંતિ, દ્રશ્ય-શ્રાવ્ય પ્રયુક્તિ અને અંદર સમાયેલ માહિતીસંચારની એક શક્તિશાળી નવી ટેકનોલોજી કે જે જીવનપર્યંતના શિક્ષણના સ્વપ્નને પણ પૂર્ણ કરી શકે તેમ છે.

મોટે ભાગે પરંપરાગત રીતે અપાતી દૂરવર્તી સૂચનાઓનો એકતરફી માહિતી સંચારના માધ્યમ તરીકે ઉપયોગ થતો હોય છે. આ માધ્યમથી વ્યક્તિગત રીતે પણ અધ્યેતા ઉપર ખાસ કોઈ જુદી અસર થતી નથી. તેમ છતાં તેમના ખ્યાલ પ્રમાણે વ્યક્તિગત સૂચનાઓ વહન કરવામાં તેઓ તેનો ઉપયોગ કરે જ છે. બીજી તરફ જો કે જીવનપર્યંત શિક્ષણની સફળતા અને અસરકારકતા અંગે જેમ મહદઅંશે અધ્યેતાની પોતાની યોગ્યતા, રસ, ભૂમિકા, સ્થાન ઉપલબ્ધ અભ્યાસનો સમય અને કૃતનિશ્ચિથી બનવાની ચિંતા જરૂર જવાબદાર છે તેમ દૂરવર્તી શિક્ષણનું માધ્યમ પણ આંતરક્રિયાઓ અને વ્યક્તિગતતાનો સમાવેશ કરીને સંબોધાવું જોઈએ.

સૂચનાત્મક રીતે ઉપર આધારિત યાંગે આ પ્રકારની ટેકનોલોજીને ત્રણ કક્ષાઓમાં વર્ગીકૃત કરી છે : સાધનોનો સ્ત્રોત, શૈક્ષણિક સાધનો તેમજ અધ્યયનના સાધનો. આવો વિકાસ

ભૌતિક વિસ્તાર, છપાયેલ સાહિત્યથી આગળ વધીને વૈશ્વિક સ્તરના આંકડાકીય આધાર પરની મલ્ટીમીડિયાની સૂચનાઓ મેળવવા શક્તિમાન બનાવે છે. ઇ-બુક્સ, ઓન લાઇન ડેટાબેઝ, સીડી-રોમ્સ અને વિશ્વસ્તરીય જાળના પોતાનું જ્ઞાન વગેરે ટેકનોલોજીનાં ઉદાહરણોનો ઉપયોગ કરવાના સૂચનાત્મક સાધનસ્ત્રોત છે. વીડિયો પરિષદો, કોલ-ઇન અને ઓન લાઇન ચર્ચા, ઇ-મેલ એ બધી નવા પ્રકારની અધ્યાપન-પ્રયુક્તિઓનો ફેલાવો વધ્યો છે કે તેનું સર્જન થવા પામ્યું છે. મલ્ટીમીડિયા, હાઇપર મીડિયા માગ અનુસારની અભ્યાસક્રમોની જોગવાઈ સાથે પરિવર્તનશીલ અને ગતિશીલ વાતાવરણ એ વિદ્યાર્થીકેન્દ્રી અધ્યયનનું એકીસાથે સંકલન કરવા પ્રોત્સાહિત કરતી રહી છે.

ઉપરોક્ત દર્શાવાયેલ વિકાસ ખૂબ સ્પષ્ટ રીતે એવો સંકેત આપે છે કે દૂરવર્તી શિક્ષકોએ તેમના સૂચનાત્મક પ્રથા અને શૈલી અંગે પુનઃમૂલ્યાંકન કરવા સાથે પરિવર્તનશીલ અધ્યયન પ્રવધિઓને વધુ અમલમાં મૂકવી જોઈએ.

સામ અધૈર અને કેથરીન સ્મીથે કરેલાં નિરીક્ષણો શિક્ષણના પરિવર્તનીય વિશિષ્ટ ઉદ્દેશો કે જે વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ તરફ વાળવા સાથે સંબંધ ધરાવે છે તેનું નિરીક્ષણ કર્યું છે.

આ પ્રવાહ આધારસ્ત્રોત અધ્યયનની દિશા તરફનો છે કે જે શિક્ષણના સ્થાનાંતરીય નમૂનાથી જુદો છે. તે વધુ વિદ્યાર્થીકેન્દ્રી અભિગમવાળા છે. આધારસ્ત્રોત અધ્યયન દૂરવર્તી અધ્યેતાઓને પાઠ્યપુસ્તક, દૃશ્ય કે શ્રાવ્ય અવતરણો, આલેખો વગેરે અંગેની માહિતી સુધી પહોંચાડવાની મંજૂરી આપે છે. વળી તેણે અથવા તેણીને ઘર કે કામની જગ્યાએ જે-તે જગ્યાએ ગમે તે સમયે માહિતી દ્વારા ગમે તે વાંચવાની સ્વતંત્રતા સાથે અધ્યયન ઉપર અંકુશ રાખે છે. તે અધ્યેતાઓને શક્તિમાન બનાવવામાં મદદ કરવા સાથે તેમને પોતાના અધ્યયનનો હવાલો સંભાળીને પોતાની અધ્યયનપ્રક્રિયાને વધુ સારી રીતે નિયંત્રિત કરે છે. યુનિટ-6માં UK ઓપન યુનિવર્સિટીમાં, અધ્યયન આધારસ્ત્રોત અધ્યયનની દિશામાં આગળ વધેલો નોંધાયેલા વિદ્યાર્થીઓના અનુભવો અને વલણોને લઈને વ્યક્તિ-અભ્યાસ રજૂ થયો છે.

આધારસ્ત્રોત અધ્યયનનો સ્પર્શ કર્યા બાદ આપણે બીજી આંતરક્રિયાઓ સાથે સાર્થક ઘટકોની વચ્ચે જુદા જુદા અધ્યેતાઓને અવકાશીય ઇલેક્ટ્રોનિક દ્વારા કમ્પ્યુટર પરિષદોની સાથે જોડી શકીશું. કમ્પ્યુટર પરિષદોની શૈક્ષણિક ઉપયોગિતાનો વિસ્તાર ખૂબ વિશાળ છે. આંતરક્રિયાઓના મોટા લાભો છે તેમજ સમય વીત્યા પછી પણ તાત્કાલિક તેના પ્રતિબિંબ અંગેની ક્રિયા પ્રતિક્રિયા વધુ તીવ્રતાથી કરવાની આવડત આવે છે. પાઠ્ય સ્વરૂપની લેખિત માહિતીનાં આપ-લેનું કૌશલ્ય વિકસાવે છે. તે અભ્યાસના સાહિત્ય પર ઊંડી પ્રક્રિયા કરવાની તેમજ તુર્તજ પાછું મેળવી પણ આપે છે અને તે વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષા અંગેના કેટલાંક ગુણવત્તાવાળા લેખિત જવાબોની અભિવ્યક્તિ અંગેની માંગની તૈયારી કરાવે છે. સંયુક્ત ચર્ચાઓ અને સેવા પ્રવૃત્તિઓ હકારાત્મક ભવિષ્ય માટે દૂરવર્તી શિક્ષણને આ માધ્યમ વધુ આગળ વધારે છે.

બ્રેઇન સ્ટોર્મિંગ, પરિચર્યા, નાનું જૂથકાર્ય અને સેવા અધ્યયન વગેરે આ અંગેનાં ઉદાહરણો છે. આ માધ્યમને પ્રોત્સાહન મળતા તેને સ્વતંત્ર રીતે વિકાસ કરવાની તકો પ્રાપ્ત થાય છે અને અધ્યેતા સ્વ-માર્ગદર્શન અભિગમના સમર્થનમાં અનેકવિધ વધારાના લાભો પણ વારંવાર મેળવે છે.

આવાં માધ્યમોની બીજી ઘણી મર્યાદાઓ હોય છે. દાખલા તરીકે પ્રતિક્રિયાઓ કરનારા ઉપર દબાણ લાવ્યા વગર ઉત્પાદનોને વારંવાર દર્શાવી લાંબા સમય સુધી તેની બડાઈ હાંકવામાં આવે છે અને રોબિન મસોને સાચી રીતે નોંધ્યું કે ઘણી પરિષદો વિશે બિલકુલ મૌન સેવાયેલું હોય છે. તેઓ બીજું ઉમેરે છે કે તેમના મંતવ્યોને અભિવ્યક્તિ કરવા માટે બધાને સમાન તકો આપીને અંધાધૂંધી સર્જી શકે છે. તેમજ સંખ્યાબંધ સંદેશાઓ દબાવી દે છે.

જ્યારે માધ્યમોના વિષય સ્વરૂપ સંદર્ભે ઘણા શૈક્ષણિક લાભો છે. વાણી કરતાં વાચન અને લેખનમાં સમય વધારે જાય છે - તાત્પર્ય કે, મોટા ભાગના લોકોને કમ્પ્યુટર કોન્ફરન્સિંગ સમય બચાવી આપનારી પ્રવૃત્તિ લાગી છે.

એના ગેરલાભો હશે છતાં પણ કમ્પ્યુટર કોન્ફરન્સિંગ આ ક્ષેત્રમાં રહેવાનું છે. તેનું ભવિષ્ય નિઃશંક રીતે સમકાલીન માધ્યમો સાથે જોડાઈને એકરૂપ થઈ જશે - બધા પ્રકારનાં સમૂહ માધ્યમોમાં ટેબલ પર કવચ થઈને ગોઠવાઈ જશે.

ચારકોટ ગુણવર્દનાએ તેના પેપરમાં (એકમ-7) નોંધ્યું છે કે સંપર્કોના અધ્યયનના સંદર્ભોને કમ્પ્યુટરની ડીઝાઈનમાં ઢાળીને કોન્ફરન્સિંગ થઈ શકશે. તેટલકે પર આધારિત સંપર્ક અધ્યયનની મૂલવણી કરવા માટેનાં નવાં પરિણામોની પણ તે ચર્ચા કરે છે.

આ વિભાગની મુખ્ય વિચારણાને બળવત્તર છ લેખોમાં અમે વધારાની કેટલીક નોંધો દરેક વિશે વિગતવાર મૂકી છે. વિદ્યાર્થીસિવાઓનું અત્યારનું અને આવતી કાલનું સ્વરૂપ કેવું હશે, તેની વિસ્તૃત સમજ આપવા અહીં અમે પ્રયત્ન કર્યો છે. દૂરવર્તી શિક્ષણના વિકસતા અને પરિવર્તનશીલ ક્ષેત્રની પ્રવૃત્તિઓ અને નોંધપાત્ર શક્યતાઓ સાથે નવા પ્રવાહો અને ધ્યેયોનો નિર્દેશ કરી સાચું સ્વરૂપ સમજાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. જો આ જાગૃતિ ઊભી થશે તો આ વિભાગનો હેતુ પૂરેપૂરો સિદ્ધ થશે એવું અમને લાગે છે.

UNIT 2 શા માટે વિદ્યાર્થીઓ અધ્યયન કરતા નથી ? (Why Students Don't Learn ?)

ગ્રેહામ ગિબ્સ, એલિસ્ટેર મોર્ગન અને ઈલિઝાબેથ ટેલર

સંપાદકની નોંધ :

થોડા ઓછાં દૂરવર્તી અને ઓપન (મુક્ત) શિક્ષણ કાર્યક્રમો છે જે ઊંચો અભ્યાસ છોડી દેનારાઓ પીડાતા નથી. આ ચમત્કારના આર્થિક અને સામાજિક વ્યંગ્યાર્થો ઉપરાંત દૂરવર્તી કેળવણીકારો સમક્ષ એક મહત્વનો પ્રશ્ન મૂકે છે. તે એકવાર અભ્યાસક્રમમાં જોડાયા પછી એક આશાવાદી ઈચ્છુક શા માટે તે છોડી દે છે ? સ્વ-અધ્યયનસામગ્રીથી અભ્યાસ શક્ય નથી ? અથવા અધ્યેતાની સાથે એવું કંઈક ખરાબ બને છે ?

પરંપરાગત શિક્ષણ માટે પણ લાગુ પડતો હોવા છતાં છેલ્લો પ્રશ્ન એ દૂરવર્તી શિક્ષક (કેળવણીકારો) માટે મુશ્કેલીભર્યો છે કારણ કે દૂરવર્તી શિક્ષણ અધ્યેતાકેન્દ્રી પદ્ધતિ છે. જોકે એ વાતમાં આશ્ચર્ય નથી કે દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્ભવ સાથે અધ્યયની પ્રેરણા, અધ્યયનની આદતો અને અધ્યયન પ્રવિધિ અથવા અભ્યાસ કૌશલ્યો પર યોગ્ય ધ્યાન અપાઈ રહ્યું છે. પરિણામ સ્વરૂપે અભ્યાસ કૌશલ્યોના વિસ્તારમાં ઘણાં બધા સાહિત્યનું નિર્માણ થયું છે.

આ કાર્ય જેના પર આધારિત છે તેવી કલ્પનાઓમાંની એક કલ્પના એ છે કે દૂરવર્તી અધ્યેતાઓ અભ્યાસ કૌશલ્યો ઈચ્છે છે અને તેથી જો તેઓ અભ્યાસકૌશલ્યોની સારી તાલીમ સાથે માહિતગાર હોય તો તેમના અભ્યાસ છોડી દેનારાઓની સંખ્યામાં સંખ્યામાં ઘણો બધો ઈચ્છિત ઘટાડો લાવી શકાશે.

આ લેખ આપણને મુખ્ય રીતે આનંદ આપે છે જેમકે તે સ્વ-અધ્યયનની ક્રિયામાં નડતરરૂપ અમુક પરિબળોને ઓળખવા સપાટીની અંદર (ભીતર) જવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અભ્યાસ કૌશલ્યોની સામાન્ય જરૂરિયાત ઉપરાંત આ લેખ નીચે મુજબનો નિર્દેશ કરે છે :

- અધ્યેતાઓ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના હોય છે. જેમાંના કેટલાંક પાસે અધ્યયન \ અભ્યાસનો મર્યાદિત અભિગમ હોય છે.
- અધ્યેતાઓ તેમના અભ્યાસ પ્રત્યેના અભિગમોની પસંદગી કરે છે અને તેમાંના કેટલાંક અયોગ્ય અને \ અથવા બિનઅસરકારક માર્ગો પસંદ કરે છે.
- અધ્યેતાઓ વિકાસ કરવાનું રાખે છે અને કેટલાંક અધ્યેતાઓ અધ્યેતા તરીકે જુદી જુદી કક્ષાની કુશળતા સુધી પહોંચે છે.
- અધ્યયન, અભ્યાસ યોજના અને અભ્યાસના અમલની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓને લીધે અસર પામે છે.

આ લેખ વિવિધ સંશોધનોમાંથી લીધેલ ઉદાહરણો અને માહિતી સાથે જ્ઞાન પૂરું પાડે છે અને વિચારણા દર્શાવવા માર્ગદર્શનનો પ્રસ્તુત કરે છે, જે અધ્યેતાઓને અસરકારક અને યોગ્ય અધ્યયન અભિગમો અપનાવવા માટે મદદ કરનાર કોઈ પણ આધારમાંથી હોવા જોઈએ. આ માર્ગદર્શનો નીચે પ્રમાણે છે :-

- અધ્યેતાઓની પોતાની જાગૃતતા સરળ કરવા સાથે અધ્યયન પ્રક્રિયા અંગેના તેમના વિચારોનો વિકાસ કરવો.
- અધ્યેતાઓને વિવિધ અભ્યાસ કાર્યોના પ્રકારો અને હેતુઓ વિશે માહિતગાર કરવા અને પછી તેમની જાગૃતતાનો ક્રમશઃ વિકાસ કરવો.
- અધ્યેતાઓને તેમના મર્યાદિત અભિગમોમાંથી છોડવવા અને તેમને ખાસ અભ્યાસની જરૂરિયાતો માટે યોગ્ય પરિવર્તનશીલ અભિગમ સ્વીકારવામાં મદદ કરવી, અને
- ઉપરના ત્રણેય માર્ગદર્શનોને વ્યવહારિક કૌશલ્યોના સંદર્ભથી ગોઠવવા.

જેમાં એકબાજુ પર અધ્યેતાઓ માટેનાં પ્રોત્સાહનો, જીવનશૈલી અને સક્ષમતાઓ તો બીજી બાજુ સાધનસામગ્રી અને અધ્યયનપ્રવૃત્તિઓના પ્રકાર છે. આમ, આ સૂચનો પાસે અભ્યાસની યોજના અને વિદ્યાર્થી સહાય સેવાઓ સમાવિષ્ટ છે.

પ્રસ્તાવના

ઓપન યુનિવર્સિટીની અભ્યાસ યોજનાઓના ઘણાં પાસાંઓ અધ્યયનના સિદ્ધાંતો પર આધારિત હોય છે, જે અધ્યયનની વાસ્તવિકતા સાથે જેનો વિદ્યાર્થીઓ અનુભવ કરે છે તેની સાથે સંકળાયેલા છે. તે જ સમયે પ્રયત્નોમાં એવી વ્યવહારુકુશળ અભ્યાસુટ્ટકડીઓ, ખાનગી શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ તેમની જાતે જ અભ્યાસ પદ્ધતિઓ સુધારવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જેનું અધ્યયન વિદ્યાર્થી શા માટે ઘણી વખત કરતા નથી અથવા તો અધ્યેતાઓની જેમ તેઓ કેવી રીતે વિકાસ કરે છે અને પરિવર્તનો કરે છે. તે જાણવા માટેની કોઈ મજબૂત વિચારધારાના માળખામાં અવારનવાર સ્થાપિત હોય છે. આ પેપર સંકલ્પનાત્મક માળખું પૂરું પાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે, જે ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીના અધ્યયનની વાસ્તવિકતા કરતા નથી તેના માટે પાંચ સામાન્ય ખુલાસાઓ પણ અહીં મૂક્યા છે. આ ખુલાસાઓ નીચે મુજબ છે :

- વિદ્યાર્થીઓ જરૂરી અભ્યાસ કૌશલ્યોની અછત અનુભવે છે,
- વિદ્યાર્થીઓ વિવિધ પ્રકારના છે અને વિદ્યાર્થીઓ પાસે અધ્યયન અભિગમો મર્યાદિત છે,
- વિદ્યાર્થીઓ તેમના અધ્યયનના અભિગમોની પસંદગી કરે છે અને કેટલાંક વિદ્યાર્થીઓ બિનઅસરકારક અને અયોગ્ય અભિગમો પસંદ કરે છે,
- વિદ્યાર્થીઓ અધ્યેતાઓની જેમ જ પોતાની કુશળતાનો વિકાસ કરે છે અને બીજાઓ કરતાં કેટલાંક વિદ્યાર્થીઓ ઓછા વિકસિત હોય છે,
- અભ્યાસ યોજનાનાં કેટલાંક પાસાંઓ વિદ્યાર્થીઓને તેમના અધ્યયનમાં પૂર્ણ કરવાની ફરજ પાડે છે.

વધુ તાત્કાલિક રજૂઆતો માટે વિવેચકોને મદદરૂપ થવા તેઓ એક વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીની બાબત પર થોડે ઘણે અંશે આધારિત હશે. આ બાબત પરંપરાગત ઉચ્ચ શિક્ષણના સંબંધમાં ગોઠવાયેલ છે કે જ્યાં ચર્ચા કરાયેલ મોટા ભાગનાં સંશોધન હાથ ધરવામાં આવે છે વળી, દૂરવર્તી અભ્યાસક્રમના સંદર્ભમાંથી જ્યારે જ્યારે ઉદાહરણો અને સંશોધન જરૂરી હોય ત્યારે તેનો ઉપયોગ થશે. અહીં એક વિજ્ઞાનનો વિદ્યાર્થી વર્ણન કરે છે કે તેણે કેવી રીતે ગોઠવાયેલું કાર્ય કર્યું હતું અને આ અભ્યાસનો અભિગમ તેના અભ્યાસની માંગણીઓ તેના વિચારોમાં કેવી રીતે ગોઠવાય છે.

ઓહ ! હું આ સમસ્યા વિશે વિચારતો નથી. મેં હમણાં જ ખૂબ જોરથી ફટકો મારીને સંખ્યાઓને બહાર ભગાડી છે. મેં કોઈની પણ સામું જોયા વગર તેને પૂર્ણ કર્યું છે. મને તેમાં ખરેખર રસ ન હતો પણ સારું, તમે કાચો માલ (ચીજવસ્તુ) બનાવડાવી છે. આ પ્રકારની સમસ્યામાં તમે તેનો જવાબ મેળવ્યો છે. મને આ રીતે કામ કરવું ખરાબ લાગ્યું હતું તેથી મેં તેને માટે વધુ સમય ફાળવ્યો ન હતો.

મેં આ નોંધો ભાષણોમાંથી મેળવી છે. આ ખૂબ ખરાબ તો નથી. પણ તમે ઘણી વાર આવી વસ્તુઓ ગુમાવો છો અને પછી તેનો ઉકેલ મેળવી શકતા નથી. તમને પૂરા પડાયેલ દરેક પુસ્તકો તમારે વાંચવાની જરૂર નથી. તમે તે (નોંધો) આપોઆપ મેળવો છો. તમે ક્યાંય ખોટા ના જઈ શકો. તેને આપોઆપ મેળવવું એ મુશ્કેલ છે પરંતુ અહીં તે બધું બરાબર છે. તમારે માત્ર ઓછી કે વધતી સાચી પદ્ધતિઓ (formula) મેળવવાની છે અને તેને આંકડાઓમાં બેસાડવાના છે.

તમે પૂરી પાડેલ છે તે તમે મેળવો તે માટે બરાબર છે. તમે અભ્યાસક્રમ પાસ કરવા વધુ સારા ગુણ પ્રાપ્ત કરશો તે જ સુરક્ષિત રસ્તો છે. પરીક્ષા માટે હું ટૂંકમાં એક સરખી

સમસ્યાઓને ઓળખવાની તરફેણ કરું છું - પછી તમે તેને કુદાવી શકશો. જો તે તમે પહેલા તેમાંનું કાંઈક કરેલ ન હોય તો તમે મોકો ગુમાવ્યો નથી તેથી બે સંભાવનાઓ છે કાં તો તમને વિજય મળશે કાં તો તમે ગુમાવશો.

મારે માત્ર પાસ થવાની જરૂરિયાત છે કારણ કે મેં આ નોકરી મેળવી લીધી છે અથવા હું આશા રાખું છું કે મારી પાસે તે છે. મેં કદી એવું વિચાર્યું નથી કે હું આ પ્રકારની વસ્તુઓ જોવા આવીશ, તમે જાણો છો, મેં માત્ર એવી ઈચ્છા જ રાખી છે કે તે શાળાથી અલગ, વધુ રસપ્રદ અને ઉલ્લાસભર્યું હોય પરંતુ તમારે તુરત જ તે મેળવવાનું છે. જો તમે પૂરતા પ્રમાણમાં સખત મહેનત કરશો તો તમે તેના દ્વારા મેળવશો. બીજાઓ પૈકીના કેટલાંક પુસ્તકો વાંચતા, તેની તેમજ વસ્તુઓની ચર્ચા કરતા નજરે પડે છે. પરંતુ કોફી પીતી વખતે તેની ચર્ચાઓ થતી નથી ખરું ને ? હું શરત મારું છું કે તેઓ નિષ્ફળ જશે.

શા માટે આવા વિદ્યાર્થીઓ નિરાશાયુક્ત અને અવિચારી વર્તન કરે છે ?

વિદ્યાર્થીઓમાં જરૂરી અભ્યાસ કૌશલ્યોની ઉણપ

નબળા વિદ્યાર્થીના વર્તન માટે સામાન્યપણે એવું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે. વિદ્યાર્થીઓ જરૂરી અભ્યાસકૌશલ્યોની ઉણપ અનુભવે છે. આપણા વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીઓ પાસે ગુણ મેળવ્યા સિવાય બીજી કંઈ રીતે સમસ્યાને દૂર કરવા જરૂરી કૌશલ્યો કદાચ નહિ હોય. તેની પાસે કદાચ બોલેલું - સાંભળેલું લખાણ સિવાય નોંધ કરવા - લખવા માટેનાં કૌશલ્યો નહિ હોય. એક દેખીતો ઉકેલ કે જે સમગ્ર જગ્યાએ સ્વીકારાયો છે તે એ કે વિદ્યાર્થીઓને જરૂરી કૌશલ્યોની સલાહ આપવી અને તાલીમ પણ આપવી એ છે. છતાં આ સ્પષ્ટ સાદા અને અસરકારક નિદાન તેમજ ઈલાજને સમસ્યાઓ અને ભયસ્થાનો બતાવીને ગૂંચવવામાં આવે છે.

પહેલાં તો જરૂરી અભ્યાસકૌશલ્યો શું છે તે બતાવવું અત્યંત મુશ્કેલ છે. જો સંસ્થાનાં સફળ વ્યક્તિઓથી ભરી સભામાં અપાતા વ્યાખ્યાનોમાંથી નોંધ લેવાનું પૂછાયું હોત તો તેઓ કંઈક અલગ જ નોંધ લેશે અને કેટલાક જણાઓએ તો લેખિત નોંધ લીધી ન હતી. આ માત્ર અનુમાન નથી પણ અમે તેનો ઘણી વખત કર્યો છે અને છતાં આ અલગ અલગ નોંધ લેવાની વ્યૂહરચનાઓનો જે વ્યક્તિઓએ સ્વીકાર કર્યો તેમના માટે કાર્ય કર્યું છે. આમ તો જણાય છે કે અધ્યયન વખતે ઘણા બધા સફળ અध्येતાઓ વિવિધતાસભર ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુઓ કરતા રહે છે.

એવું કહેવું નથી કે સફળ અને નિષ્ફળ અध्येતાઓ વચ્ચે કોઈ તફાવત નથી પણ કમનસીબે આ તફાવતો અવારનવાર નિરાશાની રીતે દેખીતા કે તુચ્છ હોય છે. અભ્યાસકૌશલ્યોનો કાર્યક્રમોને આવા તફાવતો પર આધારિત હોવાનું અટકાવાયું નથી. દા. ત., કેટલાક કાર્યક્રમોમાં વિદ્યાર્થીઓને વર્ગમાં આગળ બેસવાની સલાહ અપાય છે કારણમાં એવો પુરાવો મળે છે કે જેઓ આગળ બેસે છે તેઓ સારી રીતે અભ્યાસ કાર્ય કરે છે. એવી ધારણા કરવામાં આવે છે કે આવું વર્તન સફળતા મેળવવાને અસર કરશે પરંતુ એક સંભાવના છે. જે વિદ્યાર્થીઓ ઉત્સુક છે તેઓ સારું કાર્ય કરશે અને ઉત્સુક વિદ્યાર્થીઓ આગળ બેસશે પરંતુ નિરાશ વિદ્યાર્થીઓ અસંભવિત રીતે પણ ખાસ કરીને આગળ બેસીને સુધારો નહિ કરે. ખરેખર એડફલ્ટે (1976) એવો દાવો કર્યો છે કે અભ્યાસ કૌશલ્યની સંશોધનની ગણતરીમાં દેખીતો તફાવત માત્ર એક ટકા જેટલો જ છે તેવું સ્પષ્ટ કરે છે (એન્ટ વિસલ 1977). તેથી જો તમારે તમારા વિદ્યાર્થીઓનો ખાસ ટેકનિકના ઉપયોગમાં તાલીમ આપવાનું પસંદ કરવાનું હતું તો તમે લગભગ ચોક્કસ રીતે જરૂરી કાર્ય કરવા તેમને તાલીમ આપી ન હોય અને તમે ઈચ્છો કે વિદ્યાર્થીઓ વધુ સફળ થશે તો મહદ્અંશે તેનું પરિણામ લગભગ મદદગાર નીવડશે નહિ તેવી સાબિતી મળશે.

બીજું કે ઘણી વાર ખૂબ અસ્પષ્ટ હોવાને કારણે વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરતી વખતે ખરેખર શું કરે છે - તેમના અભ્યાસ કૌશલ્યોમાં ખરેખર શાનો સમાવેશ કરશે. અભ્યાસના દેખીતા વર્તનના કેટલાંક પાસાંઓ નોંધવા કદાચ શક્ય છે પણ અંદર રહેલ જ્ઞાનાત્મક ક્રિયાઓ વિશે

વધુ કહેવું અસંભવિત છે, હેતુઓ, યોજનાઓ અને વિચારો જે આ વર્તનોનું સંચાલન કરે છે અને તેનો ઉપયોગ પણ કરે છે દા. ત., વિવિધ વાંચનની નોંધો. વાચનવર્તનના થોડાંક પાસાઓની નોંધ બનાવવા બંધાય છે જેમકે પુસ્તકોમાં જોવાની કે આંખ ફેરવવાની રીતો વગેરે વળી લોકોના વાંચન અંગેનો માર્ગ, સમજશક્તિ અને પ્રક્રિયાઓ વિશે આપણે વધુ પડતા ડાહ્યા તો નથી જ. તેવી જ રીતે નોંધ લખવામાં એ વિદ્યાર્થીઓ શું લખે છે, પડતું મૂકે છે, ટૂંકા રૂપનો ઉપયોગ કરે છે વગેરે તપાસીને ત્યારે જ તે અંગેનું અવલોકન કરી શકાય છે. વળી વિષયસામગ્રીની પસંદગી તેમજ તેનું સ્થાનાંતર અને વ્યવસ્થાની પ્રક્રિયા ખુલ્લી પાડવાનું મુશ્કેલ છે. શા માટે ખાસ વસ્તુઓ નીચે લખાઈ છે જે અંગે તેનો નિર્ણય કરે છે. બહારથી એકસરખા લખાણવાળી નોંધના બે સેટ, જે પૂર્ણપણે ભિન્ન ભિન્ન કારણો માટે તેમજ પૂર્ણપણે અલગ અલગ અધ્યયન પરિણામો મેળવવા માટે સંપૂર્ણ રીતે અલગ પ્રક્રિયાઓ દ્વારા તેનું સર્જન કરવામાં આવે છે.

અભ્યાસનાં કેટલાંક પાસાઓનું અવલોકન કરતાં તે હજુ સ્પષ્ટ વર્તન માટે ખુલ્યાં નથી. દા.ત., સમસ્યાઉકેલ વિદ્યાર્થીના મગજમાં સંપૂર્ણપણે છૂપાયેલા એક પૂર્ણ પ્રવૃત્તિ હોઈ શકે. આ બધાંએ સમસ્યાઉકેલ સિદ્ધાંતોના વિકાસને હજુ સુધી અટકાવ્યો નથી પરંતુ તેઓએ આગળ વધીને અગત્યની બાબતોને અલગ પાડવાની કાળજી રાખી છે અને સમસ્યાઓનો કેવી રીતે ઉકેલ લાવવો તે અંગેની કંઈક અલગ સલાહ અને તાલીમ તરફ દોરે છે. પોલ્યા (1957) કે લોનો (1976) અને વિકલગ્રેન (1974)ના તુલનાત્મક ભેદ દર્શાવતા અભિગમો આનાં સારા ઉદાહરણો છે. વળી, સર્વાનુમતિ વગર પણ એવું જણાતું નથી કે તેવા સામાન્ય સમસ્યાઉકેલ કૌશલ્યો શીખવાડવા શક્ય છે.

એવું કહેવાતું નથી કે આપણને અભ્યાસ સમજવા મદદ કરે તેવું કશું પ્રાપ્ય નથી. વળી એવી અપેક્ષા ન રાખી શકાય કે અભ્યાસ ટેકનિક્સ (પ્રવિધિમાં) વિશેના વર્તમાન સંશોધન કેવા છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ જરૂરી છે, જેથી આપણે સપાટી પરના લક્ષણો વિશે ધ્યાન આપવાનું નકારી શકીએ.

ત્રીજું, ઉપરની મુશ્કેલીઓના પરિણામસ્વરૂપે, અભ્યાસકૌશલ્યોની ઘણી તપાસ, જેના પર અભ્યાસ કૌશલ્યોની તાલીમ અને સલાહનો કારભારનો ઘણો બધો આધાર તે જ મૂળભૂત રીતે રોગિષ્ઠ છે. વધુ સારી સલાહ પાકા વૈજ્ઞાનિક આધાર પર દાવો કરે છે, જે માત્ર તેમની પાસે નથી. ઘણી વખત જરીપૂરાણી અને નકામી થઈ ગયેલ માનસશાસ્ત્રીય પ્રયોગશાળામાં અનુકૂલ માટેનો આધાર સ્મૃતિ અંગેની સલાહની જેમ અત્યંત શંકાશીલ છે. વળી વધુ પડતા અધ્યયન અને સંશોધન અંગેની આપવામાં આવતી વધુ પડતી સલાહ આ ક્ષામાં આવે છે. ઘણી વખતે તેનો આધાર બિનઅસરકારક અવાજવાળા દાવાઓ અને ખોટી વૈજ્ઞાનિક, ધાર્મિક ક્રિયાઓ જેટલો જ નાનો હોય છે. ઝડપી વાચનની આપવામાં આવતી વધુ સલાહને આ ક્ષામાં મૂકવામાં આવે છે અને કાર્વ રે (1972) ઝડપી વાચનના નિષ્ણાંતો દ્વારા કરાયેલ દાવાઓને અસરકારક રીતે નષ્ટ કરતા પૂરવા આપ્યા છે.

આમ અનેક મુશ્કેલીઓ હોવા છતાં તમારી પાસે એવો ભાવ હોય કે તમે ખરેખર બધુ જાણો છો તો તે શું છે તો તે એ કે ખાસ વિદ્યાર્થીઓનો વધુ ઊંડાણપૂર્વકનો અભ્યાસ છે અને તેનું કાર્ય કરવા તે કર્તવ્યબદ્ધ છે. છતાં જો તમે જરૂરી અભ્યાસ કૌશલ્યની જરૂરિયાતનું નિદાન કર્યું છે અને તમે વિદ્યાર્થીઓને તાલીમ આપવા સક્ષમ થવાનું કૌશલ્ય તેઓ કેવું ધરાવે છે તેની તમારી પાસે પાકી માહિતી હોય તો પણ તમે વિદ્યાર્થી પાસે કૌશલ્યો સ્વીકારવા માટે ઘણી મુશ્કેલી હોય તેવું પસંદ કરો છો. મહાવરા દ્વારા સલાહ અને તાલીમ આપવામાં ઘણી સમસ્યાઓનો સમાવેશ કરવો પડે છે.

કેટલીક સલાહ, અભ્યાસના હેતુના સર્જનમાં કેવી દેખાય છે તેનો ધ્વનિ-સમજણ પર આધારિત હોવા છતાં લેવી અશક્ય છે કારણ કે જેના દ્વારા તેનું સર્જન મેળવવામાં આવે છે તેવી પ્રક્રિયાની સમજણની ઉણપ અનુભવાય છે. દાખલા તરીકે કેવી રીતે ધ્યાન કેન્દ્રિત

કરવું તેની સલાહમાં જ્યારે કોઈ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે ત્યારે માનસિક અવસ્થાનું સમજૂતીયુક્ત વર્ણનનો સમાવેશ કરે છે. પરંતુ સંપૂર્ણ રીતે તે બિનઉપયોગી નીવડે છે. જેમ કે કેવી રીતે તે પ્રાપ્ત કરવું. લોકો ઇચ્છાશક્તિથી ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી શકતા નથી. તે માટે તેમાં જોડાવાથી થતી ઇચ્છા અથવા કાર્ય દ્વારા મેળવેલ સ્થાન પ્રાપ્તિ છે.

કેટલીક સલાહ લેવી અશક્ય છે કારણ કે જે કાંઈ દર્શાવાયું છે તે અશક્ય છે. વાક્યોના લખાણ પર સલાહ એવી છે કે તમે લખાણ શરૂ કરો તે પહેલાં વાક્યનાં શરૂઆતથી અંત સુધી વિચારવું. નિપુણ અને અનુભવી લેખકો માટે પણ આ અનુસરણ મુશ્કેલ છે. (બ્રિટોન 1975). બીજા બાજુ લોકો માટેની કેટલીક સલાહ અશક્ય અથવા છિન્નભિન્નતાવાળી છે. આ કદાચ થોડેઘણે અંશે અધ્યેતા વચ્ચેના તફાવતને લીધે હોઈ શકે, જેના પર સલાહ આધારિત છે એવી એક સલાહનું સારું ઉદાહરણ લેખિત કાર્ય હાથ ધરતાં પહેલાં તેની યોજના છે. વિદ્યાર્થીઓ નિબંધ લખે તેના પહેલાં તેના પરની યોજના તૈયાર કરવાની સલાહ આપવી એ લગભગ વિશ્વવ્યાપક છે. જેમ્સ બ્રિટોન (1975)એ સેકન્ડરી સ્કૂલ ચિલ્ડ્રનમાં લખાણ ક્ષમતાઓનો વિકાસનો અભ્યાસ કર્યો છે અને જણાવ્યું છે કે તેની યોજનાના માર્ગો અને યોજના તરફ તેનાં વલણો ખૂબ વિવિધ હોય છે. ઘણાં લોકોએ કરેલ સાચી યોજના અવારનવાર નિયમ વિરુદ્ધની અને નકામી હોય છે અને ઓળખ વગરની હોય છે. યોજનાની ખામી ભયંકર હોઈ શકે. જ્યારે ખાસ કરીને નિયમ વિરુદ્ધની ક્રિયાને વધુ નિયમસર બનાવતી વખતે અનુસરાતી સલાહ મુશ્કેલીરૂપ બને છે.

જ્યારે સલાહ સ્વીકારવામાં આવે છે તેમ છતાં ઘણી બાબતોમાં સલાહ દ્વારા કોઈ ફેરફાર લવાતો નથી. કોઈ પણ વસ્તુ કેવી રીતે કરવી અને ખરેખર રીતે તે કરવા સક્ષમ હોવું તે જાણકારી વચ્ચેના તફાવતના કેટલાંક પાસાંઓ પર ભાર મૂકવા અંગેની સલાહ અપાય છે. વિદ્યાર્થીઓ પસો તેમની અભ્યાસ આદતો માટે સમજશક્તિ હોય છે, જે તેઓ શું કરે છે તેની સાથે બહુ થોડો સંબંધ ધરાવે છે. એક વિદ્યાર્થી કદાચ તમને કહેશે કે તે પુસ્તકમાંથી નોંધ કરે છે તેનું કારણ ફરી તેને પુનરાવર્તન કરવા માટે છે. તે જાણે છે કે આવા પુનરાવર્તનો એ સારી બાબત છે. પરંતુ ખરેખર તે તેનાથી થતું પુનરાવર્તન ઇચ્છતો નથી કારણ કે તે જાણે છે કે તે રસહીન અને ફાયદા વગરની પ્રવૃત્તિ છે.

નેશનલ એક્સટેન્શન કોલેજ કોર્ષ (ફ્રીમેન 1972) દ્વારા કેવી રીતે અભ્યાસ કરવો તે વિદ્યાર્થીઓને શીખવવાનો પ્રયત્ન કરતી વખતે આપણા વિદ્યાર્થીઓ માટે, અભ્યાસપુસ્તકોના વિભાગમાંથી જે નોંધ લેવાની હોય તેનો સમાવેશ કરી તેમને નોંધ મોકલવી જરૂરી હતી. આ વિદ્યાર્થીઓની મોટી સંખ્યાએ શબ્દશઃ પુસ્તકમાંથી પોતાના શબ્દોમાં નોંધ કરવાની અપાયેલી સલાહની નકલ કરી હતી. કેટલાકે તો પોતાને ફાવે તેમ નોંધ ઉતારવાની નકલ કરી હતી, અને પોતાના શીર્ષકોનો ઉપયોગ કર્યો હતો. તેમજ કેટલાકે વિભાગવાર બરોબર નોંધ કરી હતી અને તેની યોગ્ય ગોઠવણી કરીને શીર્ષક આપવાની સલાહનો મોટાપાયે અમલ કર્યો હતો. કેટલેક અંશે આ વિદ્યાર્થીઓએ તેમના અભ્યાસને કોઈ પણ રીતે અસર પહોંચાડવા વગર તેઓ સલાહ પ્રમાણે વર્ત્યા હતા.

કેટલીક વખત જાણવા અને કરવા વચ્ચેનો તફાવત એ એક વિસ્તારથી બીજા વિસ્તારમાં અભ્યાસ કરવાના માર્ગોના ફેરફારની ખામી દર્શાવતો પુરાવો છે. વિદ્યાર્થીઓ એકસાથે કેટલીક ક્ષમતાઓની ઊણપ અનુભવે છે. તે દર્શાવવા આવું કેટલીક વખત ખોટી રીતે લેવાયું હતું. દાખલા તરીકે શાળાનો એક વિદ્યાર્થી કેન્ય શબ્દ યાદ રાખી શકતો ન હોય તો તેની નબળી યાદદાસ્ત આગળ લઈ જઈ નોંધ લેવડાવાય છે, હવે તે જ વિદ્યાર્થી છેલ્લી મેચમાં ગોલ કરે અને વિજયકપ જીતી લાવે. અધ્યયનકૌશલ્યો પર આધારિત પાઠ્યક્રમ નિબંધમાં સારું મૂલ્યાંકન થાય તે માટે કેમ લખવું તે શીખવે - જ્યારે તે જીવનનાં બીજા પાસાંમાં પૂરેપૂરો નિપુણ અને દક્ષ બની શકે કે તે કોઈનો બોયફ્રેન્ડ બને અથવા ઈંગ્લેન્ડની ફૂટબોલ ટીમનો મેનેજર પણ બને, આવડતનું સ્થાનાંતર એ ઘણી વાર એક નાનકડાં કામમાં પણ ઉપયોગી થઈ શકે.

અમારી એક સેવા વિસ્તરણ કોલેજની વિદ્યાર્થીનીએ તેનું સ્વાધ્યાયપત્ર આપ્યું, જેમાં તેની વિવેચનાત્મક વિચારસરણીને કોઈ દૈનિકમાં લેખ લખીને મોકલવાની સૂચના આપવામાં આવી, અને ઘણી ઊંચા પ્રકારની દલીલબાજીવાળી નોકરીમાં જોડાઈ, જેમાં સાબિતીઓના દુરુપયોગ, તેની ભાષા વગેરેમાં ઉપરી અધિકારીઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું. આ પ્રતિભાશાળી કાર્ય પૂર્ણ કર્યા પછી તે લેખોના મુદ્દાઓ પર પોતાના મંતવ્યો આપી સામા થશે નહિ અને દરેક તર્કની ભૂલો કરવા આગળ વધેલ તેણે લેખોમાંની ભૂલો પર આક્ષેપ મૂક્યો હતો. આપણા વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીઓ પરના અભ્યાસ અંગે નીચે અપાયેલ વધારાની સમજૂતીની આશ્ચર્યકારક ચર્ચા કરાઈ હશે.

અંતે વિદ્યાર્થીઓ કેટલીક વખત સલાહને અનુસરતા નથી છતાં તેઓ તેનું મૂલ્ય સમજે છે કારણ કે તેઓ તેમ કરવાની તેમની વર્તમાન પ્રવૃત્તિઓ પર ઘાતકી હુમલો થતો હોય તેમ માને છે. આપણા પૈકીના ખાસ આત્મવિશ્વાસુઓ પણ બીજા અઠવાડિયા માટે કરવાનાં આપણા કાર્યો અંગેનું એક સંપૂર્ણ સમયનું સમયપત્રક બનાવવાનો વિચાર કરતાં ખચકાટ અનુભવે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે આપણે કેટલું કાર્ય કરી રહ્યાં છીએ તે જાણવું આપણા માટે મદદકર્તા બનશે અને આપણી કાર્યયોજનામાં તે મદદરૂપ થશે. સમાધાન ન થાય તેવી માંગણીઓ અને 'ટીવી જોયા' કરવું એવાં વિધાન કહીને લડવાનો વિચાર એ વધુ ભયંકર છે. તેથી આપણે તે કરતાં નથી. આપણી પાસેના વિદ્યાર્થીઓ જાણે છે કે જે રીતે તેઓ નોંધ લખે છે તે હસી કાઢવા જેવી છે અને બિનઉપયોગી છે. પરંતુ તેઓ તેમની નોંધ લેવાની આવડતનો ત્યાગ કરવા માટે વિશ્વાસની ઉણપનો અનુભવે છે. તેઓ જાણે છે આપણા અનુભવમાં ઓછા સુખી અને સલામત વિદ્યાર્થીઓ તેમની વર્તમાન આદતો બદલવાની આશા ઓછી રાખે છે તેઓ કેટલીક નવી આવડતોથી વસ્તુઓ સુધારશે તેથી તેમને માત્ર સલાહની જાણ કરવી તે પૂરતું નથી.

આપણે એવું માનીએ છીએ કે થોડાક જ વિદ્યાર્થીઓ અપાયેલી સલાહ સમજી શકતા નથી તેથી જે કાંઈ બૂમો ઊઠી છે તે અનાકર્ષક છે. વધુ સલાહમાં સંગ્રહ કરેલ નિપુણતા, મહેનત અને સુસજ્જતા સાથે સારી દાનતવાળા વિદ્યાર્થીઓનો નમૂનો આપણા પૈકીના એક જે અનુભવે છે કે જેને અધ્યયનની કલ્પનાશક્તિ અને સર્જનાત્મકતા સાથે સંબંધ છે અને જેઓ જાણે છે કે આપણી જીંદગીના બીજાં ઘણાં પાસાંઓ વચ્ચે અધ્યયન એક મર્યાદિત ભાગ ભજવે છે તેમના માટે સારી રીતે હટાવનારું છે. નિપુણતા મેળવવા આપણે કંઈક કરવા ઇચ્છીએ છીએ તેમાં મર્યાદાઓ છે. આપણે નિરંતર સમયરેખાઓ ગુમાવતા હોઈશું તેમ છતાં આપણી જાતને અક્ષમ રાખીને સમયપત્રક બનાવવાનું ઇચ્છતા નથી. વહેલી સવારમાં કાર્ય કરવા કરતા મોડી રાત્રે કાર્ય કરવું ઓછું પ્રભાવશાળી હોય છે. પરંતુ આપણે સવારમાં કાર્ય કરવાનું પસંદ કરતા જ નથી. આપણે વિદ્યાર્થીઓને અવારનવાર પૂછીએ છીએ ત્યારે તેઓ જણાવે છે કે કાર્ય કરવા ઇચ્છતા નથી અથવા જાતે પ્રયત્ન પણ કરતા નથી. જ્યારે આપણે કાંઈ પૂછીએ છીએ ત્યારે તેઓ તે કરતાં નથી તે ખૂબ જ આશ્ચર્યકારક છે.

આપણા વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીઓ પાસે પાછા ફરતા એમ જણાય છે કે તેને વિજ્ઞાનની સમસ્યાઓને વધુ અસરકારક રીતે કેમ કરીને ઉકેલવી તેના વિશેની સલાહ આપવાનો ઇરાદો રાખીએ તો આપણે નીચે મુજબની શક્યતાઓનો સામનો કરીએ છીએ :

- સમસ્યા ઉકેલમાં ખરેખર ક્યા કૌશલ્યોનો સમાવેશ થયો છે તેના વિશે આપણી પાસે કોઈ ચોક્કસ વિચાર ન હોઈ શકે, અને
  - જો આપણે સ્પષ્ટ કરીએ કે ક્યા કૌશલ્યો સમાધેલાં છે તે પણ આપણી સલાહમાં ઉપયોગી ન હોઈ શકે :
- (a) વિદ્યાર્થીઓ માટે વર્તમાન સમસ્યા ઉકેલને સમજવાનું અથવા તેનું વિચ્છેદન કરવાનું અશક્ય હોઈ શકે,
  - (b) જવાબોની વિવિધતા માટે કોઈ ફેરફારો કરી શકે નહિ જેમકે તેમનું નકારાત્મક હોવું અથવા વિદ્યાર્થીઓને ધમકી આપતા હોવું,
  - (c) તે કદાચ સમજાય તો પણ માત્ર મર્યાદિત સંદર્ભમાં અથવા થોડી વાર માટે જ.

સલાહ આપવાની ઉપર દર્શાવેલ કેટલીક સમસ્યાઓ, તાલીમ સાથેની સલાહ આપવાની દૂર કરી શકાય - ભલામણ કરેલ કૌશલ્યો સાથેનો વધુ વિશાળ મહાવરો. જ્યારે વિદ્યાર્થીઓ પ્રથમ નવી ટેકનિક સ્વીકારે છે ત્યારે અભ્યાસના પાસાંઓમાં શરૂઆતમાં તેઓને કડવો અનુભવ થાય છે. ટેકનિકનો અપરિચય અને ઘણી વખત તેઓ શું કરવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે તે જાણતા હોવા છતાં તેમાં ખલેલ પહોંચાડવી તે કદાચ થોડું વિચ્છેદિત હોઈ શકે. તેથી તેઓને દરરોજના અભ્યાસમાં પ્રયત્ન કરતા પહેલાં, સુરક્ષિત સંબંધમાં પ્રયત્ન કરવો અને સુધારો કરવા સમયની જરૂરિયાત છે. આમ છતાં તાલીમનાં કૌશલ્યોમાં ઘણી બધી સમસ્યાઓ છે. મુખ્ય સમસ્યાઓ કાર્વર (1972) અને ગિબ્સ તેમજ નોર્થઝ (1979) દ્વારા ચર્ચાઈ છે, જેઓ તાલીમી કૌશલ્યો માટે પાકો આધાર છે કે નહિ અને કૌશલ્યની તાલીમ જે કરવાનો દાવો કરે છે તે અંગે તે કરે છે કે નહિ તેની સાથે નિસ્ખત છે.

તાલીમ, માત્ર સલાહ આપવા કરતા વધુ શક્તિમાન છે અને જો તમે વિદ્યાર્થીઓને કાંઈક કરવા તાલીમ આપો તો તેઓ તેમના રોજિંદા અભ્યાસમાં તેનો ખૂબ ઉપયોગ કરે તેવી સ્પષ્ટ શક્યતા છે. આ બાબત હંમેશા સારી ન હોઈ શકે. જ્યાં સુધી તાલીમમાં કેટલીક મદદનો સમાવેશ થાય છે જેવી કે કૌશલ્યનો યોગ્ય રીતે અને હેતુસર ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો. મોટા ભાગની અભ્યાસ ટેકનિક્સ, ટેકનિકના ઉદ્દેશની ધારણા અથવા સામાન્ય રીતે અભ્યાસના ઉદ્દેશોનો સંગ્રહ કરે છે. વિદ્યાર્થી કદાચ આ ધારણાથી પરિચિત ન હોય, તેમની ગેરસમજ હોય અથવા તેને વિભાજિત ન કરી શકે અને કોઈ અયોગ્યતાને જાણે નહિ. આના કમનસીબ પરિણામો છે. અભ્યાસકૌશલ્યની તાલીમ કાર્યક્રમોમાં હાજરી આપતા વિદ્યાર્થીઓ કાર્યના ઉદ્દેશની બધી જવાબદારીઓનો વિશ્વાસથી ત્યાગ કરતો જણાય છે જેમાં તેઓ ટેકનિકનો ઉપયોગ કરે છે. દા. ત., વિલિયમ પેરી (1959) જણાવે છે કે જ્યારે 800 હાર્વર્ડ વિદ્યાર્થીઓ ભવ્ય ઝડપી વાચનકૌશલ્ય સાથે પુસ્તકનો એક વિભાગ પૂર્ણ હલ કર્યો ત્યારે શું થયું અને પછી 20 મિનિટ પછી અટકાવાયા.

અમે નોંધી શકતા નથી કે આ ખાસ અભિગમમાં તેમનો કાર્યદર વિસ્મય પમાડે તેવો હતો અને વિવિધ પ્રશ્નોના વિસ્તારથી ઉત્તરો આપવાની તેમની ક્ષમતા પ્રતિભાંશાળી હતી. તેમના ઘણા બધાએ ખૂબ વિસ્તૃત સાહિત્યનાં જેમ બને તેમ ઝડપથી 20 પાનાં વાંચ્યાં હતાં અને તેઓ વિસ્તૃત માહિતી અંગે પૂછી શકતા હતા. દરેક પ્રશ્નનો સમજદારીપૂર્વક ચોક્કસ ઉત્તર આપવા સક્ષમ હતા. એકમ શાના વિશે છે તે બાબત અંગે તેઓ એક ટૂંકું વિધાન (સારાંશ) લખવાનું કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તેઓ અમને કહેવા સક્ષમ હોય તેવી 115ની સંખ્યામાં માત્ર એક જ હતી.

બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આવાં કૌશલ્યોવાળા વાંચકોના 99 ટકા આ પ્રકરણ એવા અભિગમથી વાંચતા હતા કે જેમાં પ્રકરણ શાના વિશે છે તે શોધવાના પ્રયત્નનો સમાવેશ થતો નથી. પેરિએ તેમને પ્રયત્નોને આજ્ઞાકિત પરંતુ ઈરાદાઓ વગરના છે તેમ જણાવીને સમાપન કર્યું હતું.

જ્યાં સુધી આવા વિદ્યાર્થીઓ તેમના વાંચન ઉદ્દેશની સમજણનું પુનરાવર્તન કરે છે ત્યારે તેમના પ્રયત્નોમાં થયેલ વધારો ખરાબ પરિણામો પેદા કરે છે. વાંચનકૌશલ્યના યંત્રો, જેમ વ્યક્તિ વાંચે છે તેમ તેના ઉદ્દેશની સપાટીમાંથી જુદાં જુદાં પડે છે. જો તમે કોઈને માત્ર યંત્રથી તાલીમ આપો તો તેની જૂની આદતોમાં પાછળનું પીઠબળ પડતું મૂકે છે અને તે જ મિનિટે એક સોંપાયેલ લખાણ હાથમાં લે છે.

ઝડપી વાચનમાં તાલીમ એ ખાસ કરીને ટેવ પાડવા વગરની ઈચ્છાવાળું છે. પેરીએ જણાવ્યું કે ત્રીજા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ જેઓ તેમની વાંચનની ટેવ પાડતા નથી તેઓ પણ તેમના લખાણમાં ખોટા ઉદ્દેશો તરફની ટેવ પાડતા નજરે ચઢ્યાં હતાં.

સ્મૃતિસહાયકો અને યાદગીરી પર ભાર મૂકતી તાલીમનો એક એવો વિસ્તાર (ક્ષેત્ર) છે જ્યાં ઉચ્ચ શિક્ષણમાં તાલીમના પ્રકારો વિશેની ધારણાઓ, અભ્યાસની ટેકનિક્સની ભલામણો સાથે

મુકાતી મર્યાદાઓ સમજવા બંધાયેલ છે. આપણા વિદ્યાર્થીઓ પૈકીના કેટલાંકે “કેવી રીતે કાર્ય કરવું” તેનો અભ્યાસ કરવાના પરિણામસ્વરૂપે અભ્યાસ કેવા પ્રકારનું કાર્ય છે તેનો પરિવર્તનશીલ પ્રભાવ મેળવ્યો હોવાનું નજરે પડે છે. અભ્યાસમાં માત્ર યાદશક્તિ પર જ ભારે દબાણ હોવાનું જણાયું છે અને વિદ્યાર્થીઓને વધુ અધ્યયન માટે આવા પ્રયત્નોની યોગ્યતાની જરૂરી ચર્ચા કર્યા વગરના અનુપ્રાસનો ઉપયોગ કરવા વધુ અભ્યાસનું પુનરાવર્તન કરવાના પ્રયત્ન માટે પ્રોત્સાહિત કરતા હતા.

જુદા જુદા પ્રકારના વિદ્યાર્થીઓ અને કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ પાસે અભ્યાસના મર્યાદિત અભિગમો છે :

પહેલા વિભાગમાં ઊભા કરાયેલા બે મુદ્દાઓ હવે પછીની ચર્ચાના કેન્દ્રસ્થાને છે. તે એ છે કે વિદ્યાર્થીઓ જે રીતે અભ્યાસ કરતા હોય તેનાથી ભિન્ન પડતા વળી જે રીતે અભ્યાસ કરતા હતા તેમાં ફેરફારો કરવા માટે પરિવર્તનશીલ નહતા. વિદ્યાર્થી અધ્યયન પર આ એક શક્તિશાળી અને પ્રસિદ્ધ અવલોકન છે, જે વિદ્યાર્થીઓમાં રહેલ શક્તિશાળી અવાડતો વચ્ચે તફાવત છે અથવા વિચારના લાક્ષણિક માર્ગો જે વ્યક્તિગત લાક્ષણિકતાઓ જેવાં છે તેને મૂર્ત સ્વરૂપ આપે છે. વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વવાળી વ્યક્તિ જેમ જુદી જુદી સામાજિક જગ્યાએ વર્તન કરે છે તેવી જ રીતે વિશિષ્ટ શક્તિવાળા વિદ્યાર્થીઓ જુદી જુદી શૈલીથી અભ્યાસકાર્યમાં અગાઉથી નક્કી કરેલ રીતે જ અભ્યાસ કરશે. વિદ્યાર્થીએ જેમના વિધાનની ચર્ચાની શરૂઆત કરી તે અમુક અભ્યાસકૌશલ્યોમાં ઊણપ અનુભવતા જણાતા નથી, પરંતુ ખાસ પ્રકારના અધ્યતાની પ્રદર્શિત લાક્ષણિકતાઓની જેમ દેખાય છે આવું સ્પષ્ટીકરણ અને તે અંગે શિક્ષકોને અસર કરતી જરૂરિયાતોની તપાસ ઝીણવટથી કરવી જોઈએ.

આ દલીલના કેટલાંક સ્ત્રોતો છે અને આ સ્ત્રોતો મુદ્દાને ગૂંચવણભર્યા બનાવવા માટે પૂરતા પ્રમાણમાં અલગ છે. આ દલીલની લાક્ષણિકતા દર્શાવતા ટૂંકમાં ત્રણ પ્રકારના વિદ્યાર્થીઓ દર્શાવાયાં છે. અલબત્ત ઘણા બધા પ્રકારના વિદ્યાર્થીઓ છે :

હડસન (1968) કેટલાં વિદ્યાર્થીઓ તેમની જાતને અભ્યાસ કાર્યની ગોઠવણમાંથી શા માટે દૂર રાખવા, તેમન તેની બહાર ન જવા દેવાનું દર્શાવતી રજૂઆત કરવા અને જણાવવા સાથે નિસ્ખત રાખતા હતા. જ્યારે બીજાઓએ તેમની જાતને કાર્યમાં ગોઠવવા અને સમસ્યાઓને મોકળાશપૂર્વક અને ખુલ્લા અભિગમથી હલ કરવાની ક્ષમતા અનુભવી હતી. દા. ત., કેટલાંક વિદ્યાર્થીઓ નિશ્ચિત સંદર્ભમાં બધા પુસ્તકોના ભાગમાંથી અને અભ્યાસને લગતા બીજા પુસ્તકોના કેટલાંક ભાગ વાંચતા હતા હડસને આવાં વલણોની બૌદ્ધિક અને ઊર્મિશીલ લાક્ષણિકતાઓના સિદ્ધાંતો નીચે દર્શાવ્યા છે અને વિદ્યાર્થીઓ ‘અભ્યાસક્રમથી બંધાયેલ’ અને અભ્યાસક્રમથી મુક્ત હતા તેવી મર્યાદાવાળી યાદીની માહિતી આપવા એક વ્યક્તિત્વયાદીનો વિકાસ કર્યો હતો.

પાર્ક અને સ્કોટે (1972) ખૂબ ઊંચા અધ્યયન કાર્યોના આલેખ અને તેના દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ શરૂઆત કરી અધ્યયનમાં આગળ વધે છે તેમ દર્શાવ્યું છે. જુદા જુદા પ્રકારના વિદ્યાર્થીઓ અંગેની વ્યાખ્યાઓ એ તેમની ક્રિયાશીલ વ્યાખ્યાઓ છે, જેમાં તેઓ અભ્યાસકાર્ય દ્વારા દરમિયાન કામ કરવાની લાક્ષણિકતા વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા લાક્ષણિક ઢબે હસ્તગત કરતા વિદ્યાર્થીઓના ખરેખરાં કાર્યો દર્શાવે છે તેઓએ ક્રમશઃ ચલતા અને સંપૂર્ણતા: (અનુક્રમિત) અધ્યયનની વ્યૂહરચનાઓ વચ્ચે તફાવત પાડ્યો છે. વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો અનુક્રમિતકારો શરૂઆતથી જ વિષયના એક પછી એક પગથિયાનો અભ્યાસ કરતા હોય છે જ્યારે સંપૂર્ણવાદીઓ ઉપરછલ્લું અવલોકન મેળવવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય છે. અનુક્રમિતકારોએ ‘ક્રિયાત્મક અધ્યયનની’ વ્યૂહરચનાઓ કામે લગાડી છે. (દા. ત., સંકલ્પનાઓના ઉપયોગ દ્વારા, પદ્ધતિસરના નિયમોનો ઉપયોગ કરીને) જ્યારે સંપૂર્ણતાવાદીઓએ ‘વ્યાપક અધ્યયન’ વ્યૂહરચના કામે લગાડી (દા. ત., સિદ્ધાંતો અને પ્રયત્નોની સરખામણી કરવી, વાસ્તવિક દુનિયાની બાબતોમાં સિદ્ધાંત સમજાવવો).

માર્ટોન અને તેના સાથીદારો ગોખ્બર્ગમાં (માર્ટોન અને સાલ્મે 1976) (આ કાર્યની સમીક્ષા માટે જુઓ ગિબ્સ મોર્ગન અને ટેલર 1982) તેઓએ સમાપન કરતા દર્શાવ્યું કે અભ્યાસના પરિણામની ગુણવત્તાનો મુશ્કેલીભર્યો નિર્ણય એ વિદ્યાર્થીઓનો અધ્યયનનો અભિગમ છે. તેને તેઓ 'ઉપરછલ્લી સપાટી' કે 'ઊંડી સપાટી'ના અભિગમ તરીકે વર્ણન કરે છે. ઉપરથી દેખાતી સપાટીના અભિગમમાં પોપટીયું જ્ઞાન કે યાદગીરી, કે વિચાર્યા વગર કાર્ય પૂર્ણ કરવું અને વિષયસામગ્રી શું છે તેના ઊંડાણ કરતાં તેના પર સામાન્ય પ્રકાશ પાડીને વર્ણન કરાય છે. જ્યારે ઊંડી સપાટીવાળા અભિગમમાં 'જોડાણ બનાવી', 'સારાંશ ઉપસાવવા', 'સ્પષ્ટ અભિપ્રાય મેળવવા' અને 'મુદ્દાસર વળગી' રહીને તેનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. જ્યારે માર્ટોને ખાસ સંદર્ભમાં પ્રક્રિયાની કક્ષા અને પરિણામોની કક્ષા વચ્ચેના સંબંધનું સામાન્ય વર્ણન કર્યું છે ત્યારે બીજાઓ એક પગલું આગળ વધ્યા છે અને વિદ્યાર્થીઓને 'સપાટી પરના કાર્યકરો' અથવા 'ઊંડાણવાળા કાર્યકરો' તરીકે વર્ણવ્યા છે.

એક પ્રશ્નાવલિ એવું જણાવે છે કે વિદ્યાર્થીઓએ તેમના અભ્યાસ માટે લાક્ષણિક રીતે ઉપરછલ્લો અથવા ઊંડાણથી ભરેલો અભિગમ સ્વિકારે છે. તે લાન્સેસ્ટર યુનિવર્સિટી દ્વારા વિકસાવાઈ છે. ઓપન યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓને આ તફાવત લાગુ પડે છે અને જે વિદ્યાર્થીઓ ઉપરછલ્લો અભિગમ સ્વીકારે છે તેઓ જેવી અપેક્ષા રાખે છે તેવા થોડાક જ વ્યક્તિઓ જેવા છે. (મોર્ગન, ગિબ્સ અને ટેલર 1980)

વળી, અધ્યયનશૈલીનું આવું વિશ્લેષણ આપણા વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીના સંદર્ભમાં પણ સંભવિત રીતે લાગુ પડે છે :

- (1) **અભ્યાસક્રમથી બંધાયેલ** : તમારે પુસ્તક વાંચવાની જરૂરિયાત નથી - તમને વ્યાખ્યાન નોંધનો ઉતારો પૂરો પાડે છે તેથી તમે ખોટી દિશામાં જઈ શકશો નહિ. બીજાઓ પૈકીના કેટલાંકે પુસ્તકો વાંચે છે અને દરેક વસ્તુની ચર્ચા કરે છે પણ કોફી પીતા પીતા શું આવી ચર્ચા શક્ય નથી ખરું ને ?
- (2) **એક અભિક્ષિતવાદી** : 'ક્રિયાત્મક અધ્યયન' સ્વીકારવાની વ્યૂહરચના ઘડે છે. હું માત્ર આંકડાઓને દૂર કરું છું. તમારે માત્ર ઓછી કે વધતી સાચી માહિતીઓ મેળવવાની છે અને આકૃતિઓની રચના કરવાની છે.
- (3) **ઉપરછલ્લો અપનાવેલ અભિગમ** : ઓહ ! હું આ સમસ્યા વિશે વિચારતો નથી. મેં તે કાર્ય પાછળ જોયા વગર જ પૂર્ણ કર્યું.

સિદ્ધાંતકારો દ્વારા કેટલીક મર્યાદાઓમાં ધારણા કરેલ અધ્યયનની શૈલી ગોઠવાય છે અને જુદી જુદી શૈલીની માંગણી કરવા અધ્યયનયુક્ત વાતાવરણ રાખેલ એક પ્રકારનો અધ્યેતા ખરાબ રીતે કાર્ય કરશે. ડા. ત., પાસ્ક અને સ્કોટે (1972) બતાવ્યું છે કે અભિક્ષિતવાદીઓ જ્યારે સંપૂર્ણવાદી સાથે અધ્યયન કાર્યક્રમો માટે પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે ખૂબ ખરાબ રીતે કાર્ય કરે છે. વ્યક્તિત્વની જેમ એ સમજાય કે અધ્યયનશૈલીને પણ સરળતાથી બદલી શકાતી નથી તેવી જ રીતે શિક્ષણ માટે કરવામાં આવતી દલીલોમાં એ બાબતો બહુ સ્પષ્ટ છે કે શિક્ષણે વિવિધ પ્રકારના વિદ્યાર્થીઓની અધ્યયનશૈલીને અનુલક્ષીને વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. ડા. ત., વિદ્યાર્થીની અધ્યયનશૈલીમાં ફેરફાર કરવા માટેના પ્રયત્નને થોડો ઓછો અવકાશ હશે.

અભ્યાસકૌશલ્યોની દલીલોની જેમ જ વિદ્યાર્થી અધ્યયનના અભિપ્રાયનો અસ્વીકારના ઘણાં કારણો છે. તેમાંના થોડા ઘણા અંગે અને આપણે શિક્ષક તરીકે તેના વિશે શું કરી શકીએ તેનો થોડો ઘણો આશાવાદી અભિપ્રાય લેવા માટેના પણ ઘણાં કારણો છે.

જો ઉપરની સ્થિતિ પ્રક્રિયા માટેના પાકા આધાર તરીકે સ્વીકારતી હોય તો પણ વ્યવહારું પરિણામો કદાચ મુશ્કેલ હશે. આંકડાશાસ્ત્રીય રીતે પણ અધ્યયનના દેખાવમાં મહત્વના તફાવતો, એક પ્રકારના વિદ્યાર્થીઓને બીજા પ્રકારના અધ્યયનયુક્ત વાતાવરણમાં કેવી રીતે રાખવામાં આવ્યા છે તેની રાખવામાં આવતી કાળજી જણાવવી પડે છે. પરંતુ વિદ્યાર્થીઓની સામાન્ય વસ્તીમાં મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ, અધ્યયન શૈલીના કોઈ પણ માપદંડ પર સામાન્ય

વિદ્યાર્થીઓ સાથે સંકળાયેલા હશે અને થોડાંક ઓછા પ્રકારનાં ઉદાહરણો પણ હશે અને તેના વ્યવહારુ વિકલ્પ માટેના શૈક્ષણિક વાતાવરણનો વિસ્તાર ખૂબ હોય છે. વાતાવરણ સાથે વિદ્યાર્થીઓનો મેળ બેસાડવા એ એક સારા લાભાલાભવાળો ધંધો હશે.

વધુમાં, સ્થિર વ્યક્તિગતની લાક્ષણિકતાની ધારણાની બાબતમાં પણ લોકો વિવિધ સંજોગોમાં એકસરખું વર્તન કરતાં જણાતા નથી. છેલ્લામાં છેલ્લા સાઈઠના દસકના ઉત્તરાર્ધમાં સત્તરના દસકના પ્રારંભમાં સામાજિક માનસશાસ્ત્રીઓએ લોકોનું વર્તન તેમના વ્યક્તિત્વ દ્વારા કેટલે અંશે નિર્ણય કરતા છે તે અને તેઓની જે સમસ્યાઓ સાથે પકડ મેળવતાં એવું જાણવા મળ્યું હતું કે વ્યક્તિત્વ પોતાની ઉપર થોડોક ઓછો અંકુશ રાખે છે અને એ વ્યક્તિની સામાજિક પરિસ્થિતિઓ સાથેની વાતચીત છે, જે વર્તનની ઘણી બધી વિવિધતા માટે જવાબદાર છે. (બોવર્સ-1973) કદાચ એવું પણ દર્શાવાય કે જુદાં જુદાં અધ્યયનમાં વિદ્યાર્થીઓ જે રીતે અધ્યયન કરે છે તેમાં આવતી એકરૂપતા મોટેભાગે વિદ્યાર્થીની અધ્યયન શૈલીના કારણે નહિ પણ અધ્યયનયુક્ત વાતાવરણ વચ્ચેની એકરૂપતાને લીધે હોઈ શકે.

હકીકતમાં થોડાક સિદ્ધાંતવાદીઓ હજુ પણ અધ્યયનના સંબંધમાં અધ્યેતા સંદર્ભ વગર પણ વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે તફાવત પાડવા વિશ્વસનીય રીતે સક્ષમ હોવાનો દાવો કરે છે. દા. ત., પાસ્કે (પાસ્ક એટ મેલ 1975) કહ્યું છે કે વિવિધ અધ્યયન વ્યૂહરચનાઓ જરૂરી છે તેમજ સફળ વિદ્યાર્થી એ છે કે જેઓ કાર્યને માટેની અનુકૂળ વ્યૂહરચનાઓ સ્વીકારવા વધુ પરિવર્તનશીલ છે. લૌરી લોર્ડે (1979) બતાવ્યું છે કે એક ખાસ વિજ્ઞાનના અભ્યાસક્રમમાં પણ વ્યક્તિગત વિદ્યાર્થીઓ તેઓ કોઈ ચોક્કસ સમસ્યા પર કામ કરતા હતા, તે પ્રમાણે શરૂઆતની પ્રક્રિયામાં અથવા સમજણયુક્ત અધ્યયન વ્યૂહરચના અને ઉપરછલ્લી અને ઊંડાણયુક્ત સપાટીવાળા અભિગમો અપનાવ્યા હતા. એવું જણાય છે કે જેમ વિજ્ઞાનનો વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે તેવી જ રીતે જરૂરિયાત પ્રમાણે બીજી સમસ્યાઓ પર અભ્યાસ કરી શકશે નહિં. છતાં આ સમસ્યા હલ કરવા માટે તેણે આવી વ્યૂહરચનાઓ સ્વીકાર કર્યો હશે. જે ખૂબ ઉપયોગી નથી. શું તેનો અર્થ એ થાય કે તે યોગ્ય વ્યૂહરચના અપનાવવામાં યોગ્ય ઊણપ અનુભવે છે ? સંભવિત રીતે તો નહિ. ઘણાં વિસ્તારોમાં જ્યાં માનસશાસ્ત્રીઓએ લોકો શું કરવા સક્ષમ છે તેની કસોટી કરી છે ત્યારે એવું અનુભવાયું છે કે સક્ષમતાની ઊણપ માટે જે કાંઈ સાબિત થયું છે તે કસોટીની માંગણી અંગે લોકોની સમજણના અભાવના પરિણામો છે. આના ઉદાહરણો આડાઅવળા સાંસ્કૃતિક અભ્યાસના જ્ઞાનમાં અને બાળવિકાસના અભ્યાસમાં જોવા મળે છે.

તેથી થોડુંક તો શક્ય જણાય છે કે જ્યારે આપણો વિજ્ઞાનનો વિદ્યાર્થી ઉકેલ માટે અભિકમિત અભિગમ અપનાવે છે ત્યારે તે સંપૂર્ણવાદી અભિગમ અપનાવવાની સક્ષમતામાં ઊણપ અનુભવે છે તેનાં કારણે તે એવું કહી શકતો નથી કે પૂર્ણતાવાદી અભિગમ યોગ્ય હશે. તેના લીધે લોકોની ગોઠવાયેલ લાક્ષણિકતાની બાબતમાં વર્તનને સમજી શકાય તે અંગેની દલીલની આલોચના કરતા મિશેલે (1968) દર્શાવ્યું કે એક ખૂબ જરૂરી વિચારધારાએ વ્યક્તિની અસામાન્ય યોગ્યતા, વિચારીને જ તેને અલગ કરવાની સક્ષમતા, જાગૃતતા સાથે સ્વના કાયદાનો હિસાબ રાખવો જ જોઈએ. જો આપણો વિજ્ઞાનનો વિદ્યાર્થી વિવિધ સમસ્યાઓની માંગણી વચ્ચે વિચારીને જ વિભાજન કરી શકે છે. તે જેના સ્વીકાર કરતો તેવી સમસ્યાના ઉકેલની વ્યૂહરચના પ્રત્યે જાગૃત હોય અને યોગ્ય વ્યૂહરચનાઓ પસંદ કરવા અંગેના આત્મિક કાયદાઓવાળા હોય ત્યારે તેવી અધ્યયનશૈલીનો થોડો અવરોધ બતાવાય છે.

પરંતુ એવી કોઈ સાબિતી છે કે વિદ્યાર્થીઓ જેવી રીતે અભ્યાસ કરે છે તેમ તેઓ સક્રિય રીતે પસંદગી કરે છે ?

- વિદ્યાર્થીઓ તેમના અભ્યાસના અભિગમોની પસંદગી કરે છે અને તેમાંના કેટલાંક વિદ્યાર્થીઓ બિનઅસરકારક તેમજ અયોગ્ય અભિગમોની પસંદગી કરે છે.

એવી સરસ સાબિતી છે કે વિદ્યાર્થીઓ જે રીતે અભ્યાસ કરે છે તેનાં કારણો તેઓ આપી શકે. અમેરિકન યુનિવર્સિટીઓમાં બેકર, ગ્રીર અને હગ્સ તેમજ સ્નીડરના અભ્યાસોમાં વિદ્યાર્થીઓ તેમના અભ્યાસ વિશે વાત કરે છે તેના પાકાં ઉદાહરણો છે અને તેઓ અભ્યાસ કરે છે તેમાં શા માટે તેઓ એવું માને છે.

તેવી જ રીતે બ્રિટિશ યુનિવર્સિટીઓના સંદર્ભમાં થયેલા અભ્યાસો, વિદ્યાર્થીઓને તેમના પોતાના અભ્યાસકાર્યના સ્પષ્ટીકરણકાર (વ્યાખ્યાતા) તરીકે વર્ણવેલ છે. આ માટે એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે કેટલાંક વિદ્યાર્થીઓ માટે થયેલ રજૂઆત મુજબ કેવળ ગૂઢ વર્તનો કે જે હકિકતે વિદ્યાર્થીઓના મર્યાદિત કૌશલ્યો કે કાયમી અધ્યયન શૈલીને નિશ્ચિત કરે છે. વળી, બ્રિટિશ યુનિવર્સિટીમાં હમણા તો વિસ્તારથી થયેલા અભ્યાસક્રમો મુજબ આ વિરોધમાંથી બહાર આવતા જણાય છે જેમકે તેઓ તેમના અભ્યાસક્રમના અભ્યાસ અંગેની વિદ્યાર્થીઓની શરૂઆતની સમજણમાં પરિવર્તનોની શોધ કરે છે.

બીટીઅ(1978) વિદ્યાર્થીઓની અભ્યાસ ટેવો અને પુસ્તકાલયનો ઉપયોગ સમજવા માટે તેમના ત્રણ વર્ષના પૂર્ણ થતા અભ્યાસક્રમના ગાળામાં તેઓ શું ભણતા હતા તેના વિશેની જાણકારી મેળવવા વિદ્યાર્થીઓની મુલાકાત લીધી હતી. વળી તેણીએ 'અભ્યાસક્રમની શરતો' (નિયમો)નો વિચાર વિકસાવ્યો હતો જેનો વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના ધ્યેયોમાં સમાવિષ્ટ કરીને એક પ્રકારનું વિધાન બનાવ્યું અને યુનિવર્સિટીમાં પોતાના ધ્યેયો પ્રાપ્ત કરવાના રસ્તાઓ વિચાર્યા હતા.

વિદ્યાર્થીઓ વિકાસના વિવિધ તબક્કાઓના ધ્યેયો સાથે તે વિચારો કેવા લાગશે તેવું માનીને યુનિવર્સિટીમાં આવે છે. બીજાઓ સાથેના આંતરવ્યવહારો દ્વારા અને અનુભવો દ્વારા યુનિવર્સિટી અને અભ્યાસક્રમ અંગેની અભ્યાસની વ્યૂહરચનાઓના વિકાસ કરશે, પહેલાં અજમાયશી તરીકે જે તેમના ધ્યેયો અને સ્વ-ઓળખ સાથે સુસંગત છે. વલણો અને અભ્યાસ નમૂનાઓની વ્યવસ્થા નિબંધોનું ગુણાંકન પણ શૈક્ષણિક પરિણામો પર અસર કરે છે પરંતુ તેની સાથે સાથે જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત થાય છે વગેરે વગેરે. આવા વિદ્યાર્થીઓને તેમની વ્યૂહરચનાઓ અંગે હેતુલક્ષી અને આત્મલક્ષી વળતરવાળી અસરો પૂરી પાડે છે અને ફરીથી અર્થઘટન કરવાની પરવાનગી આપે છે તેમજ વ્યૂહરચનાઓમાં ફેરફાર કરવા સાથે 'અભ્યાસના કરાર'ની પુનઃ રચના કરવાની પરવાનગી અને ફરી એક વખત તેને સુસંગત બનાવવાનું ધ્યેય પૂરું પાડે છે.

બીટીએ બીજાં વર્ષના વિદ્યાર્થીઓને તેમના પ્રથમ વર્ષની રૂબરૂ મુલાકાતની નકલો બતાવીને અને તેઓએ એક વર્ષ અગાઉ દર્શાવેલ અભિપ્રાયો ઓળખીને અને તેઓ વસ્તુઓમાં થતાં ફેરફારો કેવા છે તેમજ હવે આ જુદી જુદી વસ્તુઓને સમજવા પણ સક્ષમ હતા. આવા ક્રિયાશીલ પુનઃમૂલ્યાંકન અને સમયાંતરે કરવામાં આવનાર અભ્યાસ વ્યૂહરચનાઓના ફેરફાર અંગેનાં ઉદાહરણો મેથિસે (1980) પોતાના અભ્યાસમાં દર્શાવ્યા છે. તે અધ્યયન અભિગમોના બે સામાન્ય પ્રકારો બતાવે છે. 'પ્રકાશિત - અભ્યાસક્રમ' અને 'પ્રકાશિત - રુચિ'. પ્રકાશિત અભ્યાસક્રમ વર્તનની રીત \ પ્રકાર કરતાં દા. ત., જો પાઠ્યક્રમમાં સમાવિષ્ટ ન હોય તેવી કોઈ વસ્તુ તમે કરો તો તે પરીક્ષામાં પુછાતી નથી તમે ખરેખર માત્ર ડિગ્રી મેળવવા માટે જ યુનિવર્સિટી આવો છો. જ્યારે વિરોધમાં, પ્રકાશિત રુચિવાળા વિદ્યાર્થીઓએ કહ્યું હતું કે "હું વાસ્તવમાં રુચિ ધરાવતો હોઈશ તો તે અંગે વધુ ને વધુ વાંચવા પ્રયત્ન કરીશ અને સંભવિત રીતે જો હું ખરેખર રસ દાખવતો હોઈશ તો હું મારા ખાનગી શિક્ષક પર આધાર રાખીને તેમને મળવા પણ જતો હોઈશ." મેથિસ નિર્દેશ કરે છે કે આવા તફાવત અંગે કોઈ સામાન્ય સ્પષ્ટીકરણ રજૂ થયું નથી. જેમકે આવા વર્તનો નિશ્ચિત સમય દરમ્યાન વિદ્યાર્થીઓની માનસિક લાક્ષણિકતાઓને રજૂ કરતી નથી. પરંતુ સમયમાં ફેરબદલ કરીને જેમકે વિદ્યાર્થી તેના ડિગ્રી અભ્યાસક્રમ દ્વારા પરિવર્તન કરે છે. એવું દેખાતું લાગે છે કે પરિબળોનું મિશ્રણ, વિદ્યાર્થીઓ અંગેની કેટલીક રજૂઆતની પ્રક્રિયા દ્વારા મધ્યસ્થીઓ સાથે

થયેલ આંતરક્રિયાઓ અને વર્તનના સર્જન અંગેના કાર્યમાં છે. દા.ત. મેથિસના અભ્યાસમાં કેટલાંક વિદ્યાર્થીઓએ એક અઠવાડિયા સાથેના કેન્દ્રિત અભ્યાસક્રમ શરૂ કર્યો હતો તેમના અભ્યાસક્રમના ગુણ વર્ષનાં ગાળામાં દ્રઢ રીતે કેન્દ્રિત અભ્યાસક્રમથી તેમની ટેવો બદલાઈ ગઈ હતી.

ઓપન યુનિવર્સિટીના બે અભ્યાસોએ વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસની સમગ્ર ટેવો અંગેની એકસરખી વિવિધતા બતાવી છે. (ગુડથર, 1975), ટેલર, ગિબ્સ અને મોર્ગોન 1980). ઓપન યુનિવર્સિટીના અને પરંપરાગત વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચેનો મુખ્ય તફાવત વિવિધ ટેવોમાં થતાં વારંવારના બનતા બનાવો હોવાનું જણાય છે. ઓપન યુનિવર્સિટીમાં સંસ્થાકીય કે ધંધાકીય ઉદ્દેશો કરતા વ્યક્તિગત રીતે અનુકૂળ ઉદ્દેશો તરફની વ્યક્તિગત ટેવો પર ભાર મૂકાયો હોવાનું નોંધાયું છે. ઘણા ઓપન યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓની અભ્યાસ ટુકડીની અને લેખકોની ટેવોથી અલગ ઉદ્દેશ શોધે છે.

ચાલો આપણે પાછા ફરીએ અને આપણા વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીએ શું કહ્યું તેના પર દૃષ્ટિ નાંખીએ :

“હું ખરેખર રસ ધરાવતો ન હતો. પરંતુ સારું તમારે આ ફેંકી દેવા જેવી વસ્તુ મેળવવી પડશે.”

“નિર્ધારિત કરેલું છે તે તમે મેળવો છો. તમે બરાબર છો. તમે પૂરતા ગુણ મેળવશો. અભ્યાસક્રમ પાસ કરવા અંગેનો તે સુરક્ષિત માર્ગ છે.”

“હું માત્ર પાસ થવા ઈચ્છું છું કારણ કે મેં આ નોકરી મેળવી છે અથવા આશા રાખું કે મારી પાસે જ છે.”

“મેં કદી એવું વિચાર્યું નથી કે આ પ્રકારની વસ્તુ જોવા મળશે તે તમે જાણો છો. મેં માત્ર ઈચ્છા રાખી છે કે શાળાની અલગ હોય, વધુ રસપ્રદ હોય, ઉલ્લાસભર્યું હોય પરંતુ તે તમારે તુરત જ મેળવવાનું છે (અપનાવવાનું છે).”

અભ્યાસમાં શાનો સમાવેશ થયેલ છે તેનું તેની પાસે સ્પષ્ટ, દર્શન હોવું જોઈએ અને તેના માટે તેઓ શું મેળવવા ઈચ્છે છે તેનું સ્પષ્ટ ચિત્ર પણ તેનો ‘અભ્યાસ કરાર’ એ તેની નોકરી મેળવવા માટે જ અભ્યાસ પાસ કરવા પૂરતો છે છતાં જે રીતે કાર્ય કરવાનો તેણે નિર્ણય કર્યો છે તે ખરાબ છે. તે ખૂબ પ્રકાશિત-અભ્યાસ દેખાય છે છતાં કેટલાંક નિર્દેશ કરે છે કે તેની પાસે શાળાથી યુનિવર્સિટીના સ્થળાંતર દરમિયાન કેટલીક કેન્દ્રિત રુચિ હતી તેણે સમસ્યા કેવી રીતે દૂર કરી તે જોવાને બદલે, તેના અભ્યાસક્રમ માર્ગના એક પરિણામ તરીકે જોવું શક્ય છે જે તેની આશાઓ અને અભ્યાસક્રમના અનુભવો સાથે ગોઠવાયેલ છે તેની પાસે કદાચ પહેલાં દ્રઢ પ્રકાશિત રુચિ હશે અથવા વધુ પ્રકાશિત રુચિ જાળવી રાખવા પ્રયત્ન કર્યો હશે, પરંતુ આ સમયે તે તેના અભ્યાસક્રમને કેન્દ્રિત જુએ છે આ પાસ સમસ્યા કેન્દ્રિત અભ્યાસક્રમના માર્ગમાં છે. વિદ્યાર્થીઓ જે માર્ગે જાય છે તે માર્ગને અસર કરતી તેની સમગ્ર ટેવો, તેની ઈચ્છાઓ અને તેના અભ્યાસનાં અવલોકનોને ધ્યાનમાં લેવાં જ જોઈએ.

વિદ્યાર્થીઓ અધ્યેતાઓની જેમ તેમની કાર્યદક્ષતામાં વધારો કરે છે અને બીજા ઘણા વિદ્યાર્થીઓ અન્ય કરતા ઓછા વિકસિત છે :

બધા વિદ્યાર્થીઓ કેવી રીતે અભ્યાસ કરવો તેનો સભાનતાપૂર્ણ નિર્ણય કરે છે તે વિશ્વાસપાત્ર દેખાતું નથી, જ્યારે ખરેખર તો કેટલાંક વિદ્યાર્થીઓ સાચા અર્થમાં તેઓ કેવી રીતે તેમના અભ્યાસ વિશે સહેજપણ જાગૃત નથી તેની સચોટ છાપ પાડે છે. મિલરે અને પારલેટે (1974) શોધી કાઢ્યું હતું કે અંદાજે અડધા વિદ્યાર્થીઓ તેમના અભ્યાસમાં અપાતી સૂચનાઓ તરફ ધ્યાન આપતા ન હતા, વળી તેઓએ શું અધ્યયન કરવું તેની રચનાઓ અંગે સભાન ન હતા. બિટી અને મેટિસના (1980) અભ્યાસના ઘણાં બધાં નિર્દેશનો છે કે વિદ્યાર્થીઓ વ્યક્તિગત અનુકૂળ અધ્યયન વ્યૂહરચનાઓ પસંદ કરવા જાગૃત બનશે અને સભાનતાપૂર્ણ રીતે સક્ષમ પણ બનશે. જ્યારે તેઓ વધુ અનુભવી અધ્યેતાઓ બને છે ત્યારે આપણા વિજ્ઞાનના

વિદ્યાર્થીથી પાસેથી વધુ સર્જનાત્મક અધ્યયન વ્યૂહરચના પસંદ કરવાનું કાર્ય કરતી વખતે પૂરતી વિકસિત સભાનતા ન પણ હોઈ શકે.

આ દલીલ કૌશલ્યો અથવા ટેકનિક્સના વિકાસ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરતી નથી પરંતુ બંને અભ્યાસ કાર્યોની માંગણીઓ અને અભ્યાસ કાર્યોને અનુકૂળ વૈકલ્પિક અધ્યયન વ્યૂહરચનાઓની સભાનતાના વિકાસ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. આ અંગેની સ્પષ્ટ દલીલ કરનાર વ્યક્તિ સાલ્જો (1979) છે. તેણે દલીલ કરતા જણાવ્યું છે કે "લોકો વિવિધ રીતે અધ્યયન કરે છે તેવી હકીકત, તેઓ પાસે અધ્યયનના જુદાં જુદાં મંતવ્યો અને વિચારો છે તે વાસ્તવિકતાના પ્રતિબિંબ તરીકે સમજી શકાય : વિદ્યાર્થીઓ અધ્યયન વિચારો વિશે તેણે મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓની મુલાકાત લીધી હતી. તેણે જોયું કે એક છેડે વિદ્યાર્થીઓએ અધ્યયન ભણવા ખાતર જ ભણવું તેમ માન્ય રાખ્યું. અધ્યેતાના કાર્યનું શું મહત્ત્વ છે તેની ચિંતા કર્યા વગર વારંવાર એનું એ જ ગોખીને યાદ કરવાની રીતમાં બધી માહિતીને મગજમાં ગોઠવવાની હોય છે તેમ માની લીધું. વિદ્યાર્થીઓ જેમ જેમ વધુ અનુભવી બનતા ગયા તેમ તેમ તેઓએ અધ્યયનની પ્રક્રિયા પર પ્રતિબિંબ પાડવાનું શરૂ કર્યું અને અનેકવિધ તફાવતો પાડવાનું શરૂ કર્યું છે. વિદ્યાર્થીઓ તેમના અધ્યયનની અસરની મર્યાદામાં અલગ પડતા નજરે પડતા જોવાયા અને એ મર્યાદામાં પણ તેઓ જુદા જુદા તફાવતો પાડતા હતા. તેમના અધ્યયનના વિચારો વિકાસ પામતા જોઈ શકાય છે. વિદ્યાર્થી એવી રીતે અભ્યાસ કાર્ય હલ કરવાની સલાહ અનુસરવાની આશા રાખતો નથી. જો વિદ્યાર્થી જ્યાં સુધી બે પ્રકારના અધ્યયનો વચ્ચેના તફાવતને ઓળખી ન શકે ત્યાં સુધી તેને ગોખણપટ્ટીવાળા અધ્યયનમાં જ રસ પડે છે. સાલ્જો જણાવે છે કે વિકાસના શરૂઆતના તબક્કે વિદ્યાર્થીઓ આ તફાવત વિશે અજાગૃત છે. તેણે જોયું કે લોકો બદલાવા લાગ્યા હતા એક છેડે એવા લોકો છે જેઓ અધ્યયનને સામાન્ય રીતે જ્ઞાનના જથ્થાબંધ વધારા તરીકે જોતા. દા.ત. :

તમે જ્ઞાનની એક નાની પોટલી સાથે જીવનની શરૂઆત કરો છો અને તેમાં વધારાનું નથી પરંતુ પછી તમે જેમ જેમ લાંબુ જીવન જીવો છો તેમ તેમ તેમાં વધુ ઉમેરશો.

બીજા છેડે તેવા લોકો હતા જેઓ અધ્યયનની વાસ્તવિકતાની સમજણ માટે ધ્યેય પર આધારિત અર્થસભર પ્રક્રિયા માટે જુએ છે. દા. ત.,

ઘણી વખત મેં વિચાર્યું છે અને મેં શોધી નાખ્યું છે કે જે તમે બે વખત એકની એક વસ્તુઓનું અધ્યયન કરો છો ત્યારે પહેલી વખતે ખરેખર શાળાએ હોઈ શકે અને બીજી વખતે વપરાતું હોય છે. હું માનું છું કે તે કેટલેક અંશે સભાનતાવાળું બને છે. મારું માનવું છે કે તે અમુક પ્રકારના પ્રયત્નો સાથે સંકળાયેલ છે. તેનું તમે જ્યારે અધ્યયન કરો છો ત્યારે હું વિચારું છું તેમ તે અતિશય વધુ લાગે છે..... પછી તમે જીવશો..... મારું માનવું છે કે તમે કેટલાક સમય પછી જ્ઞાની બનો પછી જ ખરેખર અગત્યની ઘટના બને છે..... (સાલ્જો 1979 b)

સાલ્જોએ અધ્યયનના પાંચ ગુણવત્તા-વિષયક જુદા જુદા વિચારો દર્શાવ્યા છે. અમે ઓપન યુનિવર્સિટીના નવી વિદ્યાઓ માટે ઉપર મુજબના નિખાલસપણે ગુણવત્તાયુક્ત વિચારોનો સમાવેશ કરીને, પાંચેય વિચારો જણાવ્યા છે અને પાયાના અભ્યાસક્રમના ગાળા દરમિયાન અધ્યયનની સાથે કેવી સુસંગતતા ધરાવે છે તે અંગેના વિદ્યાર્થીઓના વિચારોમાં ફેરફારો જણાયા છે. (મોર્ગન, ગિબ્સ અને ટેલર 1981)

એક વ્યાપક વિકાસાત્મક યોજના પેરી (1970) દ્વારા અપાઈ છે, જે હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટી ખાતેના વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસ અંગેની સલાહ આપવાના ઘણા વર્ષોના અનુભવો પર આધારિત છે. તેની બૌદ્ધિક અને નૈતિક વિકાસની યોજનાઓ શિક્ષકોની જેમ જુદી જુદી રીતે અનેક વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા મેળવીને તેમજ સમજીને તેને સમજાવવામાં મદદ કરે છે. તેનાં ઉદાહરણો સમજાવવાં.

આપણી ધારણા પ્રમાણે વ્યાખ્યાતા જાહેરાત કરે કે આજે તે ત્રણ સિદ્ધાંતોની સમજૂતી આપવાનું વિચારે છે (જે તેના કોઈ પણ વિષયની હોય) વિદ્યાર્થી A એ હંમેશા એવું માની

લીધું છે કે જ્ઞાનની સાથે સુસંગત સાચા ઉત્તરો ધરાવે છે, દર સમસ્યા દીઠ એક સાચો ઉત્તર છે અને વિદ્યાર્થીઓને અધ્યયન દરમિયાન શિક્ષક આવા ઉત્તરો સમજાવે છે... ક્યા સિદ્ધાંત તેને ભણવાના છે તે અંગે તે ભાષણ સાંભળે છે.

વિદ્યાર્થી B એકસરખી સામાન્ય પરંતુ સમજણયુક્ત અસરવાળી ધારણા કરે છે કે શિક્ષણ ઘણી વાર સીધા ઉત્તરો આપવા કરતા સમસ્યાઓ અને પ્રક્રિયાઓ રજૂ કરે છે. જેથી આપણે પોતાની જાતે જ સાચો ઉત્તર શોધવાનું શીખી શકીએ. તેથી તે એક પ્રકારની ધારવાની રમતની જેમ વ્યાખ્યાનો સાંભળે છે, જેમાં તેણે દર્શાવવાનું છે કે ક્યો સિદ્ધાંત સાચો છે. વિદ્યાર્થી C ધારણા કરે છે કે ઉત્તર તેનો સંદર્ભ ત્યારે જ 'સાચો' કહી શકાય કે જ્યારે તે સંદર્ભ માળખાંઓથી અલગ પડે છે. તે ધારણા કરે છે કે કવિતાની રજૂઆતો, ઐતિહાસિક વિકાસની રજૂઆતો અથવા ભૌતિકશાસ્ત્રના બનાવોના વર્ગ સિદ્ધાંતોને, 'તમે કેવી રીતે જુઓ છો તેના આધારે' કાયદેસર હોઈ શકે. તે ધારી લે છે કે ભાષણ ત્રણ કાયદેસરના સિદ્ધાંતોને પ્રસ્તુત કરે છે તેની આંતરિક ગોઠવણ, તેનો અવકાશ, વિવિધ માહિતી સાથેની તેની ગોઠવણ, તેની ભવિષ્યની શક્તિ વગેરે તપાસવા હોઈ શકે. પછી આગળ વધવા માટે જે કાંઈ વ્યાખ્યાન કરે.... ત્રણે વિદ્યાર્થીઓ પોતાના અનુભવના આધાર પર જુદું જુદું અર્થઘટન કરશે.

આ રીતે વિદ્યાર્થીઓ કાર્યની ગ્રહણશક્તિનો સામનો કરતી વખતે તેઓ જાણે છે તેવા બૌદ્ધિકસ્તરના વિકાસથી મર્યાદિત હોઈ શકે. પેરિ એક અત્યંત સંપૂર્ણ પરિસ્થિતિમાં સાપેક્ષવાદ દ્વારા વિચારોમાં થતાં પરિવર્તનોની વ્યક્તિગત ભૂલો સુધીના વિકાસના 9 જેટલા પગલાંઓ બતાવે છે.

આપણે જાણ્યું છે કે પેરીની યોજના ઓપન યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસની સમજ પ્રાપ્ત કરવા માટે ઉપયોગ કરવામાં સરળ છે. દા. ત., કેટલાક સમાજ-વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીઓની મુલાકાત લેતી વખતે આપણે ઉપર દર્શાવેલ B પ્રકારના વિદ્યાર્થીઓનો સ્પષ્ટ નમૂનો શોધી કાઢ્યો. આ વિદ્યાર્થીએ તેની સ્નાતક પદવી અંગેની કારકિર્દી પૂર્ણ કરવા ટેકનોલોજીવાળા અભ્યાસો લીધા હતા અને તે પાયાના સામાજિક વિજ્ઞાનના અભ્યાસમાં તેના સ્નાતક પદવી માટેના પહેલા અને છેલ્લા અભ્યાસ તરીકે ભણતો હતો. તેના ટેકનોલોજિકલ અભ્યાસે તેની મૂળભૂત સ્વતંત્રતાને દેખીતી રીતે નુકસાન પહોંચાડ્યું નથી. તેણે જાણ્યું છે કે સામાજિક વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ સામાજિક ઘટનાઓની વૈકલ્પિક રજૂઆતોની તપાસ કરતો હતો : દા. ત., 'ગુન્હો'. પરંતુ તેણે ફરિયાદ નોંધાવી છે કે અંતમાં અભ્યાસ, ગુન્હાનું કારણ શું હતું તે કહેતો નથી. (કેટલીક) એક સંપૂર્ણ દૃષ્ટિએ આ બાબત સમાજ-વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીઓ માટે ઘણી આકરી છે અને સંપૂર્ણ રીતે તેના અભ્યાસનું કોઈ મહત્વ આડે આવતું રોકવા આપણો વિજ્ઞાનનો વિદ્યાર્થી તેના અધ્યયનનું કેવી રીતે વર્ણન કરે છે તે તરફ દૃષ્ટિ નાંખીએ.

“આ પ્રકારની સમસ્યામાં તમારે માત્ર ઉત્તર મેળવવાનો છે.”

“તમને જે પૂરું પાડેલ છે તે તમે મેળવો તો તમે વધુ ખોટી દિશામાં ન જઈ શકો, સંપૂર્ણ મેળવવું એ જ સમસ્યા છે.”

“તમને જે પૂરું પડાયેલ છે તે સાચું છે ત્યાં સુધી તમે બરાબર છો.”

“જો તમે સખત પરિશ્રમ કરશો તો તમે તેના દ્વારા જ મેળવી શકશો.”

અહીં આપણો વિજ્ઞાનનો વિદ્યાર્થી, અધ્યેતાની જેમ, વિકાસનું પગલું ખુલ્લું પાડી શકે છે કે જે અધ્યયનના કેટલાંક શક્ય તફાવતોની સભાનતાની ખામીમાંથી પ્રતિબિંબિત થાય છે અને જે એક જ્ઞાનનો પૂર્ણ અભિગમ છે. જો આવી વિગત હતી તો પછી વિદ્યાર્થીઓને વધુ અસરકારક રીતે અધ્યયન કરવામાં મદદ કરવાનું કાર્ય અધ્યયનના વૈકલ્પિક ખ્યાલો વિશેની વિદ્યાર્થીઓની એક વધારાની જાગૃતતા બને છે અને ઉછરતા બૌદ્ધિક વિકાસનું કાર્ય બનશે. પછીના કાર્યમાં હોવાનું જણાય છે અને તેઓના અભ્યાસની સુધારણાના એક અલગ કાર્યક્રમની સ્થિતિને નીચલી કક્ષાએ ઉતારી દેવાથી તેનું મહત્વ ઘટી જાય છે.

એ નોંધવું મહત્વનું છે કે અહીં જે પ્રકારની વિકાસપ્રક્રિયા દર્શાવાઈ છે તે કુદરતી છે અને દરેક જણ તે પ્રક્રિયાઓ કરે છે. વિજ્ઞાનનો વિદ્યાર્થી એ કાંઈ મૂર્ખ નથી. અધ્યેતાની જેમ તે તેના વિકાસમાં અમુક તબક્કે છે તે અનુભવવું રસપ્રદ છે કે બીજા વિષયોમાં તે અલગ કક્ષાએ હોઈ શકે. તે સમાજ-વિજ્ઞાનના અભ્યાસની તેની પ્રસ્તાવના વિશે સાપેક્ષ રીતે વિચારતો હોય છે. (ઉપર દર્શાવેલ પેરીમાંથી તારવેલ વિદ્યાર્થી 'C'ની જેમ) અને સમાજ-વિજ્ઞાનમાં રસ ધરાવતો હશે. હજુ પણ, આ વિદ્યાર્થીને તેનાં અભિગમ સમાજ-વિજ્ઞાનથી તેના વિજ્ઞાનના અભ્યાસો તરફ વળવાનું શક્ય બની શકે નહિ અને વિદ્યાર્થી 'C'ની જેમ તાત્કાલિક તેના વિજ્ઞાનના અભ્યાસ પ્રત્યેની અભિગમની આશા રાખવી અશક્ય હોઈ શકે છે. છતાં અધ્યેતાનાં વિકાસની જેમ જ વિદ્યાર્થીઓના વિકાસને ઉછેરી શકાય.

અભ્યાસક્રમ યોજનાનાં કેટલાંક પાસાંઓ વિદ્યાર્થીઓને તેમના અધ્યયન માટે બંધનકર્તા છે :

અધ્યેતાની જેમ અભ્યાસ કાર્યોને સફળ રીતે ઉકેલ લાવવા માત્ર વિકાસના પ્રગતિકારક માર્ગ હોવું તે પૂરતું ન હોઈ શકે. જ્યારે વિદ્યાર્થીઓ અધ્યયન પ્રક્રિયાની તેમની જાગૃતતામાં અને કાર્યનો સામનો કરવામાં જ તેમના વિચારો ગૂંચવાયેલા છે ત્યારે તેનો કદાચ એવી રીતે અભ્યાસ કરશે કે જે તેમને ખૂબ ખૂબ અસંતોષકારક રીતે નીચલી કક્ષાના પરિણામો તરફ દોરી જશે. આ બધું અધ્યયનના કેટલાંક મજબૂત બાહ્ય પરિબળોને લીધે છે, જે વિદ્યાર્થીઓના કાબૂ બહારના છે. જ્યાં સુધી આ બાહ્ય ઘટકો દૂર કરવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી વિદ્યાર્થીઓને સુધારવા માટે તેમના અભ્યાસ પર કોઈ ખાસ અસરો પહોંચાડશે નહિ.

વિદ્યાર્થીના અધ્યયન પર વધુ મજબૂત પક્કડ અને વિશાળ અસર તેના અભ્યાસક્રમની તેમજ તેના મૂલ્યાંકનની છે. રોવન્ટ્રી (1977) નોંધે છે તે પ્રમાણે : 'વિદ્યાર્થી મૂલ્યાંકન મનોબળ અને શૈલી વાસ્તવમાં અભ્યાસક્રમની સંકલ્પના આપે છે.' ડાલ્ડગ્રેને (1978) દલીલ કરી છે કે અભ્યાસક્રમનું સ્પષ્ટ કદ વિદ્યાર્થીઓએ લીધેલ અધ્યયન અભિગમને બાંધી રાખે છે.

વધુ પડતા અભ્યાસક્રમને પકડી રાખવાથી વિદ્યાર્થીઓ, તેઓ શું વાંચે છે તે સમજવાની અપેક્ષાઓ છોડી દે છે અને તેના બદલે તેમના પ્રયત્નો પરીક્ષાઓ પાસ કરવા તરફ વળતા હોય છે. બધા પ્રકારનું શિક્ષણ ન જોતાં માત્ર ઉચ્ચ શિક્ષણને જ જો સમજણના વિકાસ માટેનું મુખ્ય પરિબળ બનાવાતું હોય તો તે વિચારના વિકાસમાં ઘણું બધું યોગદાન આપશે તેની પરવાનગી આપવા ઘણા અભ્યાસક્રમોને 50 કે 75 ટકા જેટલા ઓછા કરવા પડશે.

તે ખૂબ સ્વાભાવિક છે કે વિદ્યાર્થીઓ વધુ વાંચી શકે તે માટે વધારો કરવાના કેટલાંક પ્રયત્નો મૂળભૂત રીતે ગેરમાર્ગે દોરે છે અને તેના બદલે આપણે પ્રયાસ કરવો જોઈએ કે જેથી તેઓ ઓછું વાંચન કરે (અલબત્ત) તેઓ સમજશક્તિની ઊંડી સપાટીએ જાય) ડાલ્ડગ્રેન એ બતાવવા સમર્થ હતો કે વિદ્યાર્થીઓના મુખ્ય વિચારોની ખૂબ ઓછી સમજ પડે તેવી પરીક્ષાઓ પાસ કરવા સક્ષમ હતા કારણ કે પરીક્ષાઓ તો અધ્યયનની સપાટી પરની કક્ષાના પરિણામોની કસોટી કરી : સમસ્યા ઉકેલ માટે યાંત્રિક પ્રક્રિયાઓની યાદગીરી છે. જ્યારે આપણો વિજ્ઞાનનો વિદ્યાર્થી આ જ પ્રમાણે વ્યૂહરચનાઓ સ્વીકાર તો નજરે પડે છે.

'તમારે વધતે ઓછે અંશે સાચી માહિતી મેળવવાની છે અને તેને સંખ્યામાં બેસાડવાની છે.'

'પરીક્ષા માટે હું એક સરખી સમસ્યાઓ ઓળખવાની ભલામણો કહું છું પછી તમે ફરીથી પાસ કરી શકો.'

અહીં એક સફળ વિદ્યાર્થી કોઈ પણ મહત્વનું શીખ્યા વગર કેવી રીતે શૈક્ષણિક સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકાય તે દર્શાવે છે.

અહીં ખોટાં કારણો માટે થઈ રહેલ ખરાબ કાર્યો પુષ્કળ છે. હું નથી જાણતો કે તેને ચોક્કસ કઈ રીતે રજૂ કરવા, પરંતુ લોકો તે પૂર્ણ કરી રહ્યા છે અને કશુંય શીખ્યા નથી. અહીં મારે સારો દરજ્જો મેળવવા દરેક જણ પર ખૂબ ભારે દબાણ છે. તે ખૂબ મહત્વનું પણ

છે... અને હજુ પુષ્કળ અભ્યાસક્રમો છે જ્યાં તમે દરજ્જો મેળવવા જેવું જરૂરી છે તેવું ભણી શકો અને જ્યારે તમે વર્ગ બહાર આવો છો ત્યારે તમે કશું જાણતા નથી. વાસ્તવિક રીતે તમે કોઈ જ વસ્તુ શીખ્યા નથી.

મૂલ્યાંકનનો આવો મર્યાદિત ખ્યાલ અને વિદ્યાર્થી અધ્યયન પર તેની અસર સિન્ડર દ્વારા (1971) તેના ગુપ્ત અભ્યાસક્રમના અભ્યાસમાં સમજણપૂર્વક દર્શાવાયો છે. 'ગુપ્ત અભ્યાસક્રમનો' અર્થ એટલે એવો અભ્યાસક્રમ કે જે નિયમાનુસારના જાહેર અભ્યાસક્રમથી ખૂબ જ અલગ હોય છે. જો વિદ્યાર્થીઓએ સફળ થવું હોય તો વિદ્યાર્થીઓએ પોતાની જાતને તેની સાથે સાંકળવી જોઈએ.

મિલર અને પારલેટ (1974)ના 'પરીક્ષાના ખેલનો' અભ્યાસ, વિદ્યાર્થી અધ્યયનની વ્યૂહરચના ઘડવામાં મૂલ્યાંકનની મુખ્ય ભૂમિકાને પ્રકાશિત કરે છે. તેઓ વિદ્યાર્થીઓને 'ઈશારા શોધકો' તરીકે દર્શાવે છે, જેઓ એ શિક્ષકના કે જેઓ તેમનું મૂલ્યાંકન કરે છે તેમની ખાસ રુચિઓ અને સંબંધો તરીકે આવા ઈશારાઓને સક્રિય રીતે શોધી કાઢ્યા હતા. આ વિદ્યાર્થીઓએ અન્યની જેવી પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કર્યો ન હતો તેમના કરતા સારી પદવીઓ મેળવી શક્યા હતા પરંતુ સફળ ઈશારા શોધકોએ અનુભવ્યું હતું કે તેઓએ કશુંક તો ગુમાવ્યું હતું.

તમે જાણો છો કે આ પ્રથામાં જ પદવી અમુક વર્ગમાં મેળવવાની છે પરંતુ જ્યાં આત્મસાત્નો જ્ઞાનનો સંબંધ છે ત્યાં આ યુક્તિ કામ લાગતી નથી. કારણ કે જો તમે યોગ્ય રીતે કોઈ રમત રમશો તો જ તમે દરેક સમયની પસંદગી કરી શકશો અને અવલોકનો મળવાનાં નથી કારણ કે તમે જાણો છો કે કેટલાક પ્રશ્નોના ઉત્તરો થઈ જતા હોય છે.

સંભવિત રીતે એવું જણાય છે કે અન્ય વિદ્યાર્થીઓએ કાંઈક કર્યું છે તેવું જાણવા છતાં આપણા વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીએ આવું જોખમ લીધું નથી.

ફાન્સોને (1977) પ્રયોગ દ્વારા દર્શાવ્યું છે કે વિદ્યાર્થીઓ કે જેઓને કસોટી દ્વારા ખૂબ જ ચિંતાતુર બનાવાયા હતા અને પછી કસોટીની માંગણીઓને સ્વીકારવા પ્રયત્ન કર્યો હતો તેઓએ કસોટીના પ્રશ્નોના ઉત્તરો માટે 'ઉપરછલ્લી કક્ષા'ની પ્રક્રિયાનો બિનઅસરકારક રીતે પુનરાવર્તન કરવાનો પ્રયત્નો કરીને સમાપન કર્યું હતું.

જો ઊંડાણપૂર્વકની કક્ષાની પ્રક્રિયા મહત્વની હોય તો દરેક પ્રયત્ન સામે ઊભી થતી ગંભીર પરિસ્થિતિઓને દૂર કરવા માટે પણ પ્રયાસ કરવો પડશે, જે ખાસ કરીને ગૌણ ઉદ્દેશ પર આધાર રાખે છે જ્યારે અધ્યયનકાર્યમાં વિદ્યાર્થીની શરૂઆતની રુચિ ઓછી હોય ત્યારે આવું ખાસ કરીને જરૂરી છે.

દેખીતી રીતે આ આશ્ચર્ય પમાડે તેવી ચેતવણીવાળી ભૂમિકા જ્યોર્જ કેલી (1955) અને કાર્લ રોઝર્સ (1969)ના માનસશાસ્ત્રમાં કેન્દ્રમાં છે. રોઝર્સનાં અધ્યયન આગળ વધારી શકાય છે. (P.161)

તેવી જ રીતે વિદ્યાર્થીઓના ઉદ્દેશોની તપાસ દર્શાવે છે કે મર્યાદિત અપરિવર્તનશીલ અને સપાટી પરના અધ્યયનની પ્રક્રિયા એ નિષ્ફળતાના ભયને લીધે છે. જે ઉદ્દેશિત વિદ્યાર્થીઓ માટે સામાન્ય છે. (એન વિસલ અને વિલ્સન 1977, બેગ્સ 1976) તેવું કદાચ હોય કે આપણો વિજ્ઞાનનો વિદ્યાર્થી અભ્યાસ કૌશલ્યોમાં ઊણપ અનુભવતો નથી. તેનામાં જાણવાની મર્યાદિત શક્તિ નથી અને બૌદ્ધિક વિકાસના શરૂઆતના તબક્કામાં પણ હોતા નથી, પણ મૂલ્યાંકન પદ્ધતિની જરૂરિયાતો માટેની ધમકીઓ સામે માથું નમાવે છે અને તે નિષ્ફળતાથી ડરે છે તેણે કહ્યું :

'તે અભ્યાસક્રમ પાસ કરવાનો ખરેખર સુરક્ષિત માર્ગ છે.'

'જો તમે પહેલાં કોઈ વસ્તુ કરી ન હોય તો તમે મોકો ગુમાવતા નથી તો બે સંભાવના છે કે કાં તો સફળ અને નિષ્ફળતા.... ખરેખર ડઘાવતું.

ડરામણી હેઠળ આપણે કોઈક વખત વસ્તુને જોવાના કામચલાઉ માર્ગો તરફ પાછા ફરીએ

છીએ જે આપણે આપણી સમજશક્તિના શરૂઆતના તબક્કાઓમાં રોકી રાખ્યા છે. પેરીએ અવલોકન કર્યું કે :

શા માટે વિદ્યાર્થીઓ અધ્યયન કરતા નથી ?

એક વિદ્યાર્થીની જેમ પોતાનામાં જ્યારે વિશ્વાસ ગુમાવે છે ત્યારે વિરોધાભાસી રીતે અધ્યયનની રીતે ઓછામાં ઓછી સર્જનાત્મક પદ્ધતિઓ પર પાછા ફરવાની તરફ વળે છે. (P.123)

તેવી જ રીતે પેરિએ (1970) જ્યારે વિદ્યાર્થીઓને વિચારોનો ડર લાગતો હોય છે ત્યારે તેઓ તેમના બૌદ્ધિક વિકાસના શરૂઆતના તબક્કામાં કેવી રીતે પાછા આવે છે તે જણાવ્યું છે. આપણને હંમેશા એવું લાગે છે કે વાસ્તવમાં તો વિદ્યાર્થીઓને તેમના અધ્યયનમાં પરિવર્તનોના અભિગમની વધુ જરૂરિયાત છે અને જેઓ તેમના અભિગમોની પ્રેરકશક્તિમાં ઓછા સુરક્ષિત છે તેઓ સુરક્ષાના કવચ માટે ખૂબ ઓછું પરિવર્તન કરવાનું પસંદ કરે છે. એસ્ટોન યુનિવર્સિટી ખાતે વિદ્યાર્થી સલાહકારના કાર્યોમાંથી નિર્દેશિત છે કે (નેલ્સન-જોન્સ અને ટોનર 1978) એ ખાસ અભ્યાસ પદ્ધતિઓ નથી, જે વિદ્યાર્થી સ્વીકારે છે જે અધ્યેતાની જેમ વિદ્યાર્થીના કાબેલિયતની સમજ જેટલી જ અગત્યની છે.

વિદ્યાર્થી જેમાં તેના અભ્યાસને હલ કરે છે તેની હજુ પણ બે મૂળભૂત મર્યાદાઓ છે. આ રેમ્સડિનના અભ્યાસ (1979) દ્વારા પ્રકાશિત થયેલ છે જેવી રીતે કે વિદ્યાર્થીઓ લાન્સેસ્ટર યુનિવર્સિટીના વિવિધ વિભાગોમાં અધ્યયન કરે છે.

આર્ટ્સ અને સાયન્સ બંનેમાં વિદ્યાર્થીની પ્રક્રિયાની કક્ષા પર વધુ અસર કરવા મહેનત કરવામાં જે પરિવર્તનો જોતા હતા, તે ક્ષેત્રમાં વિદ્યાર્થીના અનુભવનું જ્ઞાન અને કાર્યમાં વિદ્યાર્થી રૂચિની કક્ષા છે. વૈજ્ઞાનિક વિષયોમાં ભૂતકાળની ખૂબ અગત્યતા જણાય છે. નીચેનાં તારણોમાં કુદરતી વિજ્ઞાન વિદ્યાર્થીને તેની સમસ્યાના પ્રકારનું શરૂઆતનું જ્ઞાન ઊંડાણમાં અભ્યાસના અભિગમ માટે કેટલીક રીતે તેને શક્તિમાન કરે છે જ્યારે તેની મુખ્ય ગાણિતિક વિચારણામાં તેની નબળાઈ કેવી રીતે તેના અભિગમને એકસરખા જ પ્રશ્નોના બીજા ભાગમાં ચિંતાતુર, આળસુ અને ચડિયાતો બનાવે છે તેનું વર્ણન કરે છે : તે અગાઉના અભ્યાસક્રમના પ્રશ્નો પૈકીના એક પ્રશ્ન જેવું હતું, જેનું હું વર્ણન કરી શક્યો. આ બોક્સમાં (પેટીમાં) સૂક્ષ્મ કણ જેવો એક વણઉકેલ્યો પ્રશ્ન હતો જેને અમે રસાયણશાસ્ત્રોમાં પહેલાં ઉકેલ્યો હતો, તેથી હું તેનું વર્ણન કરી શક્યો, હું જે ઈચ્છતો તેનું દૃશ્ય (ચિત્ર) હું જોઈ શકતો. મેં જાણ્યું કે કેવા પ્રકારનો પ્રશ્ન મારે મેળવવો જોઈએ અને તેના દ્વારા હું મારું કાર્ય કરતો બીજો ભાગ ભિન્ન હતો, હું તે કરી શક્યો ન હતો, મૂળભૂત રીતે મેં તેને છોડી દીધો કારણ કે તે એક ફરજ પૂરતું હતું, જે વાસ્તવમાં હું સમજ્યો નથી. (રેમ્સડિન 1979, P.12-13)

આ બે પાસાંઓ દર્શાવવાં તે કંઈ નવું જ નથી પરંતુ વિદ્યાર્થી વિષયસામગ્રીના સમજણમાં અનુભવતી ઊણપ અનુભવતો હોય ત્યારે રુચિની પણ ઊણપ અનુભવે છે. તો તે જે રીતે અધ્યયન કરે છે તેમાં પરિવર્તનની કોઈ પણ આશા સંભવિત નથી. આપણા વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીએ કહ્યું કે :

‘મને તેમાં ખરેખર રસ ન હતો પરંતુ ખરેખર તે કામ કરવું પડે છે.’

‘મને આ રીતે તે કામ કરવું ખૂબ ખરાબ લાગ્યું તેથી મેં તેને માટે વધુ સમય વેડફ્યો નથી.’

થોડે અંશે આમાં રસ ન હોવાના લીધે વધુ સમય રોકવાની અનિચ્છા અને સામાન્ય રીતે નકામો અભ્યાસ શોધવા વ્યૂહરચના સ્વીકારે છે તો તેના પરિણામે હોઈ શકે.

ઓપન યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં જે પ્રકલ્પ આધારિત અધ્યયનના ઘટકોનો સમાવેશ કરે છે ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ તેમના અધ્યયન માટે નિયંત્રણો મૂકીને જવાબદારી લે છે. (મોર્ગીન 1976) એવું જોવા મળ્યું છે કે વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસમાં સક્રિય અભિગમ રાખવા કૃતશ બને

છે અને અભ્યાસમાં નિષ્ક્રિય કાર્યોને બદલે ગાળે છે અને અનુભવનું વળતર સમાન ગણે છે. (હેનરી 1977)

તેવી જ રીતે સ્વીનસન (1977) દ્વારા કરાયેલ અભ્યાસ દર્શાવે છે કે જે વિદ્યાર્થીઓ પુસ્તકના અનુક્રમિત વિભાગો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે માહિતીને યાદ રાખે છે વગેરે. તેઓમાંથી જેઓ પુસ્તકનો ઉપરછલ્લો અર્થ સમજવા પ્રયત્ન કરે છે અને લેખકના ઉદ્દેશની શોધ કરવા પ્રયત્ન કરે છે તેના કરતાં ઓછા કલાકો અભ્યાસમાં પસાર કરે છે એવું ધારવું એ સમજદારી ભરેલું ગણાય છે. વળી અભ્યાસ કરવાના કેટલાંક રસ્તાઓ સ્વાભાવિક રીતે કંટાળાજનક છે અને અભ્યાસના સમયગાળાને અસંભવિત રીતે વધારી શકાતા નથી. વળી તે અગત્યનું છે કારણ કે કેટલાંક અભ્યાસકૌશલ્યો અભ્યાસપ્રવૃત્તિઓની ભલામણ કરે છે તે લકવાગ્રસ્ત રીતે પણ ખરાબ છે.

સારાંશ

ઉપરના મુદ્દાઓને પુનઃ યાદ કરવા :

- (1) નબળી કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓમાં અમુક અધ્યયનની કળા નથી તેવું તારણ કરવું અયોગ્ય છે. વિદ્યાર્થીઓ યોગ્ય રીતે નવાં કૌશલ્યો ઉપયોગમાં લે તેવું કરવું મુશ્કેલ છે અને એવું સ્પષ્ટ નથી કે કોઈ પણ અભ્યાસકૌશલ્યો આપોઆપ સારાં અધ્યયન પરિણામો પેદા કરે છે.
- (2) એવા વિદ્યાર્થીઓ કે જેમની પાસે અધ્યયનની નક્કી શૈલી હોય છે તેના અધ્યયન અભિગમોને મર્યાદિત રાખે તેવા વિદ્યાર્થીઓની મુલાકાત લેવાનું શક્ય ન હોઈ શકે. નબળી કક્ષાના અભ્યાસક્રમને અભ્યાસ કાર્યોની માંગણીઓ સમજવાની ખામી ખુલ્લી પાડે તે રીતે સરસ સમજી શકાય. આવું ખાસ કરીને ત્યારે જ સાચું હોય છે જ્યારે અભ્યાસ કાર્યનો પ્રકાર શાળા અને ઉચ્ચ શિક્ષણ વચ્ચે બદલાયો છે.
- (3) કેટલેક અંશે વિદ્યાર્થીઓ સક્રિય રીતે અને સભાનતાપૂર્વક તેમના અભ્યાસ અભિગમોની પસંદગી કરે છે તેમની પસંદગી, વિદ્યાર્થીઓ હોવાથી તેમના સમગ્ર અભિગમને અસર કરે છે અને તેમની જિંદગીના બીજાં પાસાંમાંથી અલગ (જુદાં) કરી શકાતા નથી. વિદ્યાર્થીઓ જે રીતે અભ્યાસ કરે છે તેને અસર કરતો કોઈ પણ પ્રયત્ન એ આ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખવા માટે જરૂરી છે અને નહિ કે અભ્યાસને એક તટસ્થ ટેકનિક ગણવામાં હતો.
- (4) કેટલેક અંશે અધ્યતાઓની જેમ વિદ્યાર્થીઓ વિકાસ કરતા નજરે પડે છે જેમ કે તેઓ અધ્યયનક્રિયાના વધારે મુશ્કેલી ભરેલા વિચારો અને જ્ઞાનના પ્રકારનો પણ વિકાસ કરે છે. સમગ્ર શિક્ષણના ઉદ્દેશ આવા વિકાસને પ્રોત્સાહિત કરવાનો છે અને આવું સ્પષ્ટ રીતે વિદ્યાર્થીનું અધ્યયન સુધારવાના સીધા પ્રયત્નનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ.
- (5) જોકે અમુક પ્રકારના બાહ્ય અવરોધો હોય તો હોશિયાર અને કુશળ અધ્યયન માટે મર્યાદિત અને બાહ્ય પ્રક્રિયાના અભિગમો તરફ જઈ શકે. અભ્યાસક્રમનું કેવળ કદ, મૂલ્યાંકન પદ્ધતિની જરૂરિયાતો અને ભય વિદ્યાર્થીઓના અનુભવી જ્ઞાનમાં ઊણપ અને અભ્યાસકાર્યમાં રુચિની ઊણપ આ પ્રાથમિક અવરોધ છે.

કેવી રીતે આવા અવરોધો દૂર કરવા તેની ચર્ચા કરવાના કાર્ય માટે હતું. આપણે તૈયાર નથી પરંતુ તે જ્યારે હયાત હોય ત્યારે વિદ્યાર્થીઓને વધુ અસરકારક રીતે અધ્યયન કરવાના પ્રયત્નો, અમુક અંશે નિરાશ કરી શકે. અભ્યાસકૌશલ્યોમાં વિદ્યાર્થીઓને તાલીમ આપવાના કેટલાક પ્રયત્નો, વિદ્યાર્થીઓને અમુક રીતે અવરોધે તેમાં મેળ બેસાડવા શૈક્ષણિક રીતે દબાયેલ પ્રયુક્તિઓથી વધારે જણાતા નથી.

પરિણામ સ્વરૂપે આપણે દલીલ કરીએ કે વિદ્યાર્થીઓને તેમના અધ્યયનમાં વધુ ઉપયોગી અને અસરકારક અભિગમો સ્વીકારવા મદદ કરવાના વ્યવહારુ પ્રયત્નો સાથે નીચેના ઉદ્દેશો હોવા જોઈએ :

- વિદ્યાર્થીનો અધ્યયન પ્રક્રિયાના વિચારોનો વિકાસ તેના દ્વારા આપણો અધ્યયન પર ભારે સૈદ્ધાંતિક શિક્ષણ એવું અર્થઘટન કરતા નથી પરંતુ વિદ્યાર્થીની પોતાની જાગૃતતાની અભ્યાસ કેન્દ્રિત સુવિધા.
- અભ્યાસ કાર્યોના પ્રકાર અને ઉદ્દેશ વિશેની વિદ્યાર્થીની જાગૃતતાના વિકાસ તેના દ્વારા આપણે ખાસ ટેકનિક્સના ઉપયોગની તાલીમ એવું અર્થઘટન કરતા નથી.
- ખાસ અભ્યાસ કાર્યો અને અધ્યયનઉદ્દેશોને યોગ્ય અધ્યયન અભિગમ સ્વીકારવા સ્વ-સંચાલિત પરિવર્તનનો વિકાસ અને મર્યાદિત તેમજ નિયમિત અભિગમમાંથી વિદ્યાર્થીઓને મુક્તિ.

આવા વ્યવહારુ પ્રયત્નો બિનજરૂરી અભ્યાસક્રમની હકીકતના સંદર્ભમાં અભ્યાસમાં અસમાન વિદ્યાર્થી ઉદ્દેશમાં અને જ્ઞાનમાં ગોઠવવા જોઈએ, જેથી વિદ્યાર્થીઓ હયાત જીવનશૈલીમાં અને મૂલ્યોના અભ્યાસ ગોઠવે.

આ નિર્દેશ કરે છે.....

- (1) સામાન્ય અથવા આદર્શ વિદ્યાર્થીના ખ્યાલોમાંથી અથવા અભ્યાસના અભિગમમાંથી દૂર જવાનો.
- (2) અભ્યાસક્રમની વિષયસામગ્રી અને અભ્યાસક્રમની યોજનાને સ્વતંત્ર રીતે યોગ્ય હોવાની અભ્યાસ પદ્ધતિઓના ખ્યાલોમાંથી દૂર જવાનો
- (3) વિદ્યાર્થીઓના લક્ષ્યો સાથે પર્યાય બનતા અભ્યાસક્રમના ઉદ્દેશોના ખ્યાલમાંથી દૂર જવાનો,
- (4) અભ્યાસ પ્રવૃત્તિઓ સ્પષ્ટ ટેકનિકલ અથવા જ્ઞાનાત્મક સ્વરૂપની બનાવવાના ખ્યાલોમાંથી દૂર જવાનો.

અમે માનીએ છીએ કે વિચાર નં. 1, 3 અને 4 ખાસ કરીને જે આ દૂરવર્તી અધ્યયન સાહિત્ય લખે છે તેમના કાબૂમાં છે અને પરિણામસ્વરૂપે વિદ્યાર્થીઓ ઘણી બધી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરે છે.

UNIT 3 દૂરવર્તી અધ્યાપન : પરિભાષાઓમાં વિરોધાભાસ ?

ડેવિડ સ્ટુઅર્ટ

સંપાદકની નોંધ :

UKOU દ્વારા અપાતી આગેવાનીને અનુસરીને અભ્યાસકેન્દ્રો - (સ્ટડી સેન્ટર) દ્વારા ઘણી બધી ઓપન યુનિવર્સિટીઓ વિદ્યાર્થી સહાયક સેવાઓ પૂરી પાડે છે, જ્યાં દૂરવર્તી અધ્યેતાઓ શિક્ષકોના સીધા સંપર્કમાં આવે છે. આ શિક્ષકોમાં સલાહકારો, ખાનગી શિક્ષકો, ખાનગી સલાહકારો અથવા વિદ્યાકીય સલાહકારો હોય છે. આવી સહાય પૂરી પાડતાં કેન્દ્રો જે સંપર્કો પૂરા પાડે છે તેમના ઉદ્ભવમાં એવી માન્યતા રહેલી છે કે ખાનગી એ દૂરવર્તી શિક્ષકની પદ્ધતિનો એક અગત્યનો ભાગ છે. UKOUની આયોજન સમિતિમાં આવા અભ્યાસકેન્દ્રો 'મંતવ્યો' અને 'ખાનગી શિક્ષક' લઈ શકાય તેવી જગ્યા તરીકેનો વિચાર આકાર લઈ રહ્યો છે. ખરેખર મોટા ભાગની બીજી બધી જ યુનિવર્સિટીઓ આવાં કેન્દ્રો માટે આવાં કારણને લીધે જ તરફદારી કરી રહ્યા છે. UKOUના સ્થાપકો અને ત્યારબાદ તેઓ કે જે દૂરવર્તી અધ્યયનના મંતવ્યમાં તેમને અનુસર્યા ત્યારે તે ખરેખર આવી જ વિચારધારા અને પ્રવૃત્તિનું પરિણામ હતા. તેમણે તેને રૂઢિગત શિક્ષણકાર્યના રૂપમાં સ્વીકાર્યું હતું, જેમાં શિક્ષણ ખરી રીતે સંસ્થા અને / અથવા શિક્ષક કેન્દ્રિત હોય છે. આ મંતવ્યોનો સ્પષ્ટ અમલ નીચે મુજબ થાય છે :

- દૂરવર્તી શિક્ષણની પ્રથા વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોના સીધા સંપર્કનો ઉપયોગ કરે છે કારણ કે તેના ધ્યેયો સામાન્ય શિક્ષણમાં રાખવામાં આવતા ધ્યેયો જેવા જ રાખવામાં આવે છે. તો પછી દૂરવર્તી શિક્ષણને સામાન્ય શિક્ષણથી અલગ કેમ જોવામાં આવે છે ? અથવા તેને જુદી રીતે મૂકવા દૂરવર્તી શિક્ષણના અભ્યાસકેન્દ્રોના વિચારનો ભાષણાચ્છીઓ વિરોધ કરે છે. તેમના મત મુજબ દૂરવર્તી શિક્ષણમાં શિક્ષણની વ્યાખ્યા મુજબ સીધા સંપર્કવાળું કોઈ પણ શિક્ષણ કે માર્ગદર્શન ન હોવું જોઈએ - વ્યક્ત થયેલા શબ્દોમાં આવો વિરોધાભાસ છે.
- આ જ કારણોથી પરંપરાગત રીતે ભણતો વિદ્યાર્થી દૂરવર્તી (શિક્ષણ) વિદ્યાર્થીથી અલગ નથી. જેનાં શિક્ષણમાં ભાગ્યે જ વ્યક્તિગત ભેદ જોવા મળે છે અને જે પરંપરાગત વિદ્યાર્થીની જેમ સ્વતંત્ર અધ્યેતા નથી, પરંતુ માત્ર સંસ્થા દ્વારા નિયંત્રિત શિક્ષણની લેવડ-દેવડનો ભાગ છે.

આપણે આ લેખમાં વધુ પડતો રસ દાખવીએ છીએ કારણ કે તે ખોટાં મંતવ્યો ઊંડાણથી તપાસવા આપણને દૃષ્ટિ પૂરી પાડવા મદદ કરે છે. પહેલાં તો આપણે દૂરવર્તી શિક્ષણને આંશિક કે સંપૂર્ણ રીતે વ્યાખ્યાયિત કરી દીધું છે એવું ધારી લેવું સહેલું લાગે છે. બીજું કે જો આપણે દૂરવર્તી શિક્ષણની અલગ જ વાસ્તવિક પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ મેળવ્યા વગર તેના પર પરંપરાગત શિક્ષણને લક્ષમાં રાખીને લાદી દેવામાં આવેલી માન્યતાઓને ધ્યાનમાં રાખીશું તો આપણે તેને સમજવામાં નિષ્ફળ જઈશું. પરિણામે તેનો વિકાસ કરવામાં પણ નિષ્ફળ જઈશું. ત્રીજું, જો આપણે સમજીશું નહિ અને સ્વીકારીશું નહિ કે દૂરવર્તી શિક્ષણમાં અગત્યની પ્રવૃત્તિ અધ્યયન છે નહિ કે શિક્ષણ, મોટા ભાગની પ્રવૃત્તિઓ જેમાં વિદ્યાર્થીને સહાયક સેવાઓ પૂરી પડાય છે અથવા તો સ્વ-માર્ગદર્શિત સાહિત્ય પર થતો અભ્યાસ હંમેશા થતો જ નથી અને માટે જ તે બિનઅસરકારક રહે છે.

આ લેખની રજૂઆત એવું બતાવી આપે છે કે શા માટે વિદ્યાર્થી સહાયક સેવાઓ મોંઘી હોવા છતાં પૂરી પાડવી જોઈએ, જે ખરેખર તે તેના પ્રારંભના સમયમાં વિચારવામાં આવી હતી. તેનાથી સંપૂર્ણ ભિન્ન છે, તેવી જરૂરિયાતોને પૂર્ણ કરવા દૂરવર્તી અધ્યેતા માટે કઈ પદ્ધતિ અજોડ છે અને અધ્યયનની વિચારધારાને શિક્ષણની વિચારધારા કરતા અલગ વિકસાવવા શું કરવું. એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે દૂરવર્તી અધ્યયન અને અધ્યયનનો વ્યવહાર, જે રૂઢિગત શિક્ષણથી અલગ છે જેમાં શિક્ષણનો વ્યવહાર છે અને માટે સહાયક સેવાઓ દ્વારા જે કાંઈ પણ પૂરું પાડવામાં આવે છે તે અધ્યયન વિકસાવે છે. તાર્કિક પ્રશ્ન એ છે કે દૂરવર્તી અધ્યયનમાં શું સામેલ કરવું અને શું સામેલ ન કરવું તે પ્રશ્ન હવે 'દૂરવર્તી' શબ્દના અર્થમાં વૃદ્ધિ થવાથી બિલકુલ સમાન બની ગયો છે.

કેટલીક વાર એવું કહેવામાં આવે છે કે દૂરવર્તી અધ્યયનના વિચારમાં કશું નવું નથી કેમકે લેખનસામગ્રીનો શિક્ષણના હેતુ માટેના ઉપયોગનો નિર્દેશ કરવા માટેનું ઉદાહરણ હેતુ સ્પષ્ટ રહેલો હતો. દા. ત., સંત પાઉલના પત્રો. આમ છતાં પણ માત્ર વીસમી સદીમાં અને તે પણ ખાસ કરીને છેલ્લા દાયકામાં દૂરવર્તી અધ્યયનને આંતરરાષ્ટ્રીય માન્યતા મળી તેમજ તેને વધાવી પણ લેવાયું. પરિણામ સ્વરૂપે કેટલાકે દૂરવર્તી શિક્ષણને ઔદ્યોગિક સ્વરૂપે જોયું. જે નવી ટેકનીકથી ઉદ્ભવ્યું, જે વીસમી સદીમાં સંપૂર્ણ કરાયું, જ્યારે બીજા કેટલાક નવી ટેકનોલોજીનો વિરોધ કરતા નથી, તેમણે હમણાં જ ખૂબ ઝડપથી થયેલ શિક્ષણના આ સ્વરૂપો મોંઘા અને સતત મોંઘા થતા પરંપરાગત શિક્ષણનું આ પુનરાવર્તન છે કે જેમાં ખૂબ જ મહેનત રહેલી છે અને જે શિક્ષણે દૂરવર્તી અધ્યયનની મોભ ઊભી કરી છે માટે જ તે લોભાવનારો વિકલ્પ છે.

દૂરવર્તી અધ્યયનને કઈ બાબતો લોકપ્રિય બનાવે છે. દૂરવર્તી શિક્ષણ એ વિકાસ પામતા અને વિકસિત બંને દેશોમાં પૂરક શિક્ષણ તરીકે અથવા પરંપરાગત શિક્ષણની રીતને નાબૂદ કરીને પ્રસ્થાપિત થાય તેની વિશાળ અપીલ તેમાં રહેલી છે. વિકાસ પામતા દેશોમાં કે જ્યાં વિદ્વાન અને નિપુણ શિક્ષકો મળી રહે તે માટે ઘણા બધા અવરોધો રહેલા છે, દૂરવર્તી શિક્ષણનું સાહિત્ય એવા કાબેલ શિક્ષકોના નાના સમુદાય દ્વારા તૈયાર થાય છે કે જે સમુદાયે પોતાની શ્રેષ્ઠતાનું સ્તર સ્થાપિત કર્યું છે, જે દૂર દૂર સુધી ફેલાવવા શક્તિમાન છે, જે કેળવણી માટેની જરૂરિયાતને ચાલુ રાખે છે, સૌથી પ્રથમ શિક્ષકોની પેઢીને અને આમ માર્મિક રીતે ઘણા બધાને અમુક સમય મર્યાદામાં જ શિક્ષણ આપવાની પ્રથાને નાબૂદ કરે છે. આનું ઉદાહરણ ભારતમાં જોઈ શકાય છે કે જ્યાં કેન્દ્ર સરકાર UNESCOના ટેકનીકલ આસિસ્ટન્સ સાથે મળીને માધ્યમિક કક્ષાની ઓપન સ્કૂલ પ્રોજેક્ટની શાળા કે જે સેન્ટ્રલ બોર્ડ ઓફ સેકન્ડરી એજ્યુકેશન દ્વારા સંચાલિત છે. તેના અભ્યાસક્રમનું આયોજન કરે છે અને તેવો જ અભ્યાસક્રમ સેન્ટ્રલ બોર્ડની પરંપરાગત માધ્યમિક શાળાઓ પણ ચલાવે છે. આ પ્રથા માત્ર પરંપરાગત શિક્ષણ પ્રથાને પડતી મૂકવા માટે પ્રોત્સાહન નથી આપતી, વિશાળ અને વધતી જતી સંખ્યાના આર્થિક કારણોને લીધે પૂર્ણ સમયના શિક્ષણને છોડવા અને રોજગારી શોધવાની ફરજ પડે છે પરંતુ 'છોડી દેવા' મજબૂર કરે છે. કારણ કે પરંપરાગત માધ્યમિક શિક્ષણપ્રણાલી શાળાની સંખ્યાને વધારવાને માટે પ્રોત્સાહિત કરતી નથી. વિકસિત દેશોના દૂરવર્તી શિક્ષણના પ્રયોગનો હેતુ વધારે જટિલ છે અને અહીંયાં, કદાચ, નોકરી કરતા શિક્ષકોનો પગાર જ મુખત્વે જવાબદાર છે, પરંતુ એ નોંધવું વ્યાજબી છે કે નોર્થરહેન વેસ્ટફલેનની રાજ્ય સરકારના મુખ્ય ત્રણ પાયાના ધ્યેયમાંનો એક ધ્યેય ફર્નયુનિવર્સિટીએટ હાગાન (જર્મની)માં પ્રસ્થાપિત કરવાનો છે, જેનું મુખ્ય કામ પરંપરાગત યુનિવર્સિટી યોગ્યતાવાળા કાર્યક્ષમ વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર કરવામાં સફળ થતી નથી તે સત્ય સાથે દલીલ કરવાનું આમ જોતાં, વિકસિત દેશોમાં પણ બહારના જ્ઞાનની વૃદ્ધિ - નવા વિષયોનું અને નવા નિયમોનું દાખલ થવું - શિક્ષકોને ઘણી બધી વખતે આગળ લઈ જાય છે અને લઈ જઈ શકે છે અને તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. દા. ત., UKમા સરકાર ઓપન

યુનિવર્સિટીના નિષ્ણાતોનો ઉપયોગ રોજિંદા શિક્ષણમાં પણ કરી રહી છે, કમ્પ્યુટર સાયન્સ જેવા વિષયોમાં સુધારણા લાવવા અને ગણતરીયુક્ત વહીવટી ઉપયોગ માટે કે જેમાં આધુનિકીકરણ એટલું ઝડપી છે કે વિશાળ શિક્ષકોના સૈન્યને કેળવણી માટેની તકો નકારી શકાતી નથી.

દૂરવર્તી શિક્ષણ વિદ્યાર્થી / શિક્ષકોને વ્યાખ્યાન ખંડ કે ખાનગી શિક્ષણના રૂમની મુશ્કેલીથી દૂર કરે છે. વિદ્યાર્થી જ્યારે અધ્યયન કરવા માગતો હોય ત્યારે નક્કી કરી શકે, દિવસ કે રાત્રિના ગમે તે કલાકે તે જ્યાં ઈચ્છે ત્યાં, પોતાની ઝડપથી અધ્યયન કરી શકે છે. આ 'સ્વતંત્રતા'ને કારણે દૂરવર્તી અધ્યયનને માટે મંજૂરી આપવામાં આવે છે. આપણે નોંધી શકીએ કે દૂરવર્તી શિક્ષણ વાસ્તવિક રીતે જ્યાં સુધી વિદ્યાર્થીને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી પરંપરાગત રીતે સીધા સંપર્કની પદ્ધતિ કરતા વધારે વ્યક્તિગતવાળી રીત છે. પરંપરાગત પદ્ધતિમાં અપાતું શિક્ષણસમૂહને દોરે છે અને સમૂહમાં બધાએ સાથે મળીને જ તેમના પર લાદી દીધેલાં પ્રતિબંધોની સાથે રહીને તે સમૂહના સભ્યોની આવડત દ્વારા અધ્યયન કરવું પડે છે. તેથી આવું શિક્ષણ તેના સભ્યોની મહત્તમ આવડત અને જરૂરિયતો વચ્ચેના અર્થ પૂરતું જ રહેશે અને વ્યક્તિગત અધ્યયનની શક્તિને સાધના માટેની સામગ્રી તરીકે બંધાઈ રહેશે તેવો તેનો અર્થ છે. આમ જોતા તો, વિદ્યાર્થીનું દૂરવર્તી શિક્ષણ સામાન્ય રીતે આવું જ વ્યક્તિગત રીતે પણ કરે છે. તેથી જ તે તેની અધ્યયનની પરિસ્થિતિને અંકુશમાં રાખે છે તેમ છતાં તે તેને ગમે તે રીતે* અને તે શીખી શકે તેવી ઝડપે શીખે છે. જે તેના માટે ખૂબ જ અનુકૂળ હોય છે. તેની બીજી બાજુએ જોતા તે સ્પષ્ટ છે કે વિદ્યાર્થીની એકલા અધ્યયન કરવાની ખાનગી શિક્ષણના વર્ગનું માર્ગદર્શનયુક્ત વાતાવરણ મેળવી શકતો નથી. તે પોતાના અધ્યયનની પ્રગતિની સરખામણી કરી શકે તે માટે તેની પાસે કોઈ જ હોતું નથી, તે જાણતો હોતો નથી કે તે જે કરી રહ્યો છે તે તેના અધ્યયનને સંલગ્ન છે કે નહિ. ખરેખર તેની પાસે એવી કોઈ રીત હોતી નથી કે જેથી તે માપી શકે કે તે 'સારું જ કરી રહ્યો' છે તે પોતાના ખાનગી શિક્ષકે તેને સોંપેલ કાર્ય દ્વારા પોતાના અધ્યયન વિશે ચોક્કસ આલોચના ઈચ્છતો હોય છે અને કદાચ ચોક્કસ નંબર પણ તેને આપવામાં આવે તે પણ તે ઈચ્છતો હોય છે, પરંતુ આવો સંબંધ તો વિદ્યાર્થી અને શિક્ષક વચ્ચે જ જોવા મળે છે અને તેથી જ વિદ્યાર્થીને હંમેશા અહીં ગેરલાભ થાય છે. પોતાની સાથેના હોશિયાર જૂથ સાથે સરખામણી થતી નથી અને તેથી દૂરવર્તી રીતે અધ્યયન કરતો વિદ્યાર્થી તેના સ્વ-મૂલ્યાંકન દ્વારા થતી સામાન્ય સરખામણી પણ કરી શકતો નથી.

શૈક્ષણિક સંપુટની વિવિધતા

દૂરવર્તી રીતે આપવામાં આવતું કોઈ પણ શિક્ષણ એ બાબતની કાળજી રાખતું જ હોય છે કે તે શું શીખવે છે અને કેવી રીતે શીખવે છે. દૂરવર્તી રીતે આપવામાં શિક્ષણમાં અનેક વિવિધતા છે અને શિક્ષણ પદ્ધતિઓ છે જેને તેઓએ હવે ઘણી બધી રીતે સ્વીકાર કર્યો છે. મોટા ભાગની પદ્ધતિઓએ આકર્ષક રીતે રજૂ કરેલા સ્વમાર્ગદર્શન સાહિત્યના પેકેજનો સમાવેશ કરે છે. છાપેલું સાહિત્ય જ મોટા ભાગે આવા પેકેજોનો પાયો બાંધે છે, પરંતુ તેને ઘણી બધી વખત દૃશ્ય-શ્રાવ્ય સાહિત્ય દ્વારા પૂરક સહાય માટે આપવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે કેસેટ દ્વારા, પરંતુ ઘણી વાર જાહેર પ્રસારણ દ્વારા પણ પૂરું પડાય છે. બધા જ કેસમાં ખૂબ જ મોટા જથ્થામાં પ્રચલિત વિચારો આવા પેકેજના સભ્યો માટે મૂકવામાં આવે છે અને તેને દૂરવર્તી રીતે અધ્યયન કરતા વિદ્યાર્થીઓ માટે જેટલું શક્ય બને તેટલું આકર્ષક બનાવાય છે. આવા પેકેજનું ઉત્પાદન સામાન્ય રીતે આર્થિક રીતે આર્થિક ગણતરીને ધ્યાનમાં લઈને કરવામાં આવે છે અને આવું ઉત્પાદન ખૂબ જ અઘરું છે કારણ કે તે માણસો અને સાધનો એમ બંનેની દૃષ્ટિએ તેમજ તે લાંબા ગાળાનું આયોજન માગી લે છે. આવાં પેકેજ ઘણી

બધી વખત દૂરવર્તી શિક્ષણની બીજી બધી પ્રવૃત્તિઓને અવરોધીને આ પદ્ધતિ પર તેઓ પોતાનો કાબૂ રાખે છે. આમ, ખરેખર દૂરવર્તી શિક્ષણના બધા અનુમાનિત પ્રશ્નો અંગેનું સંપૂર્ણ સાહિત્યવાળા પેકેજનું નિર્માણ કરી શકાશે તેમ વિચારવું તે લોભામણાવાળું પરીક્ષણ છે.

પેકેજ પર વધુ પડતું ધ્યાન સંસ્થા આધારિત અભિગમ પ્રમાણે દૂરવર્તી શિક્ષણમાં મળી રહે તેના પર અપાય છે અને તેનો અર્થ 'શિક્ષણ' શબ્દમાં જ સમાવી લેવાયો છે. વિદ્યાર્થી આધારિત અભિગમ દૂરવર્તી શિક્ષણની પરીક્ષાને વધુ કડક બનાવે છે તે ખરેખર સ્વાભાવિક રીતે જ અઘરું છે, હકીકતમાં જોઈએ તો શિક્ષણ પ્રત્યેના અભિગમની શરૂઆત નક્કી કરેલા ઉત્તમ પેકેજ - સંગઠિત, મજબૂતાર્થી અને કાબૂમાં લઈ શકાય તેવી બાબતો - દ્વારા થઈ શકે છે. અને કશું પણ બોલ્યા વિના તે પેકેજને લગતી વ્યક્તિગત ગૌણ જરૂરિયાતોની ધારણા કરી શકાય છે. વિદ્યાર્થી અભિગમ પ્રમાણે તે પેકેજના સંબંધમાં વ્યક્તિગત જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં લેવી જરૂરી છે અને હંમેશા સંખ્યાબંધ રીતે બદલાતા આધાર કે જેને અંકુશમાં રાખી શકાતા નથી કે પૂર્ણપણે ચોક્કસ અમર્યાદિત વિસ્તારમાં સ્થિર પણ કરી શકાતા નથી એવી પરીક્ષામાં સામેલ થવું જરૂર છે.

વિદ્યાર્થી-આધારિત અને સંસ્થા-આધારિત અભિગમની સરખામણી

હજુ પણ વિદ્યાર્થી-આધારિત અભિગમને ધ્યાનમાં લેવાની શી જરૂર છે ? શું આપણે ધ્યેય સિદ્ધ કરવા સૈદ્ધાંતિક રીતે વધુ સારા શિક્ષણના પેકેજવાળું સાહિત્ય શોધી શકતા નથી ? આપણે આમાંના કોઈ પણ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાની શરૂઆત કરીએ તે પહેલાં આપણે સંસ્થાનો વિદ્યાર્થી સાથેનો અને તેમના સંપર્ક અંગેનો અથવા તો બંને વચ્ચેના આદાન-પ્રદાનના સંબંધને વધુ સારી રીતે સમજવો જોઈએ, દૂરવર્તીમાં એક જણ શીખવવા અને બીજો શીખવા પ્રયત્ન કરે છે. ખૂબ જ સાદી શિક્ષિતાવસ્થામાં વ્યક્તિગત અને જેઓ ધાર્મિક અને ધર્મનિરપેક્ષ અધિકારો ધરાવે છે. તેમની વચ્ચે અંગત સંબંધો સ્થપાઈ શકે છે. વધારે સારી શિક્ષિતાવસ્થામાં આપણા જેવા અંગત સંબંધો અને તેની જરૂરિયાત દેખાતી નથી. આ પદ્ધતિમાં (પ્રથામાં) (દા. ત., સમાજ, સામાજિક અને વૈધિક સેવાઓ, સર્વસંમતિ, શિક્ષણ) અને વ્યક્તિગત બાબતો (દા. ત., નાગરિક, દર્દી, વિદ્યાર્થી, કોઈ બનાવનો અભ્યાસ) વચ્ચે ઊંડી ખાઈ આવેલી છે. આ ખાઈમાં સુધરેલી શિક્ષણ-વ્યવસ્થામાં મધ્યસ્થીઓનો સમુદાય ઊભો થયો છે, જેમાં - સામાજિક કાર્યકરો, પ્રસારણકર્તા, શિક્ષકો, માર્ગદર્શકો વગેરે - જેઓ પ્રથાને લોકોની જરૂરિયાત સુધી પહોંચાડવા માંગે છે. આ મધ્યસ્થીઓ આ પ્રથામાં સામાન્ય રોજગાર મેળવવા છતાં તેમનો પ્રાથમિક ઉદ્દેશ એ માત્ર પ્રથા પૂરતો જ નથી પરંતુ તેઓ વ્યક્તિગત રીતે પ્રાપ્ય બને તે માટેનો છે. તેઓ વ્યક્તિગત જરૂરિયાતો એટલે સુધી રજૂ કરવા પ્રયત્ન કરે છે કે જેથી તેઓ પ્રથા ઉપર એવો ભાર મૂકે છે કે તે આવી જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં લે. શિક્ષણના મધ્યસ્થીઓનું આવું કાર્ય જુદા જુદા સ્વરૂપે આપણને જોવા મળે છે. આપણે જેમને શિક્ષક, ખાનગી શિક્ષક, સલાહકાર, સલાહ આપનાર તરીકે ઓળખીએ છીએ. મધ્યસ્થાવાળા સમાન ઉત્કર્ષ અને વિદ્યાર્થીઓને સહાય માટે કાળજી રાખે છે, પરંતુ આવી કાળજીના જુદા જુદા અમલીકરણના વિસ્તારની લંબાઈ અને ઊંડાણ બંને રીતે અનંત છે. એક બાજુ તે મધ્યસ્થીઓના પાયાના વહીવટી કાર્યો માટે માહિતી પૂરી પાડી શકે છે, જ્યારે બીજી બાજુ તે માનસિક અને વૈદકીય સલાહ આપી શકે છે. શિક્ષકે ભજવવાની જુદી જુદી ભૂમિકાઓ અને ફરજો બજાવવાનું કારણ શિક્ષણના વિવિધ સ્વરૂપમાં જ રહેલું છે. શિક્ષણની દરેક પ્રથા માટે આપણે જુદી જ સહાયક ભૂમિકાની સ્થાપના કરી શકીએ છીએ.

શા માટે મધ્યસ્થીઓની (વચેટિયાઓની) જરૂર છે ?

દૂરવર્તી શિક્ષણની પદ્ધતિને તપાસવા માટે આપણે મધ્યસ્થીઓનાં કાર્યની જરૂરિયાતને સમજવી પડશે. પ્રશ્નને વધારે અર્થપૂર્ણ રીતે પૂછવો હોય તો આપણે આપણી જાતને એમ પૂછવું જોઈએ

કે સાહિત્યનું આ પેકેજ શું આવી જરૂરિયાતોને સંતોષી શકશે. શું આ પેકેજ પરંપરાગત શિક્ષણની જેમ શિક્ષકના દરેક (જરૂરી) અગત્યના પાસાંઓનું સ્થાન લઈ શકશે.

બધી વિગતો પર ધ્યાન આપ્યા વગરની અધ્યયનની પ્રક્રિયા એ એવા અંતિમ નિર્ણય પર દોરી જશે કે વિદ્યાર્થીઓ જરૂરિયાત મુજબનું જે કોઈ ભણ્યા છે તે વિષયોને સંપૂર્ણ સંલગ્ન નથી. તેથી એમ ન કહેવું જોઈએ કે આવી જરૂરિયાતો ફક્ત માનસિક સ્વભાવ સાથે જ સંબંધિત છે અને તેના અભ્યાસના વિષયો સાથે બિલકુલ સંબંધિત નથી. તેઓની આ જરૂરિયાત શૈક્ષણિક પ્રકારની હોય છે પરંતુ તે સંપૂર્ણપણે વિષય સાથે સંબંધિત હોતી નથી. આવું લક્ષણ શિક્ષણના દરેક સ્તરમાં જોઈ શકાય છે. 'શિક્ષણકાર્ય' શબ્દ (teaching) એ મુશ્કેલીભર્યા પરંપરાગત સંબંધોની પ્રક્રિયાની સામાન્ય સંકલ્પના છે અને આપણા શિક્ષણકાર્યના વિભાજનની શરૂઆત સંસ્થાના દૃષ્ટિકોણ મુજબ વિષયસામગ્રીને લગતી બાબત અને સલાહ \ મદદ અંગેની છે તેના મુજબ કરી શકીએ છીએ. વિષયસામગ્રી કેળવણીના અભ્યાસક્રમના વિષયોને દ્રઢ રીતે વળગી રહેશે તેમજ સલાહ \ મદદ એ સામાન્ય અભ્યાસના પ્રશ્નો, જે વિદ્યાર્થીની વ્યક્તિગત પરિસ્થિતિ અથવા તો સંસ્થાની ખાસ શિક્ષણ પદ્ધતિથી ઉદ્ભવે છે તેને વળગી રહેશે. આપણે આ બાબતને બીજી રીતે જોઈ શકીએ છીએ એવું કહેવાય કે વિષયસામગ્રીની વિગતો એ માહિતી કે જ્ઞાન છે અને સલાહ \ મદદ એ વિદ્યાર્થી તેના પોતાના અગાઉથી નિર્ધારિત કરાયેલા ખાસ કાર્યમાં અને રોજિંદી જીવન પ્રણાલીમાં વ્યક્તિગત રીતે આ નવા જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરે છે.

પેકેજની મર્યાદાઓ

શિક્ષણકાર્યનું પેકેજ દૂરવર્તી શિક્ષણની પદ્ધતિમાં મધ્યસ્થીની ભૂમિકા અંગે શો ભાગ ભજવે છે ? શું તે વિષયસામગ્રીને લગતી બાબત અને સલાહ / મદદ બંને વ્યક્તિગત રીતે પૂરી પાડી શકે છે ? જ્યારે સૈદ્ધાંતિક શક્યતાઓને દૂર કરવાની ઈચ્છા નથી ત્યારે શૈક્ષણિક પેકેજ આ બધા જ કાર્યો પૂરા કરી શકે છે. એવા ઘણાં બધાં કારણો છે, જે દર્શાવે છે કે વ્યવહારમાં તેઓ આવા આદર્શોની કમીને લીધે સારા માર્ગે જતાં અટકશે અને તે કારણો માત્ર જટિલતા અને કિંમત અંગેનાં કારણો છે. સંસ્થાકેન્દ્રી વિશ્લેષણ દ્વારા વિષયસામગ્રીને લગતી બાબતોને વ્યાખ્યાયિત કરતી અને તેની મર્યાદા બાંધવી એ એવી રીતે શક્ય છે કે જેથી સંસ્થામાં સામાન્ય અનુમતિ સલાહ \ મદદ વિદ્યાર્થીકેન્દ્રી બનાવ વગેરેની સરખામણી વડે જ મોટે ભાગે કાયમી ધોરણે વિવિધતાસભર હોય છે. માટે જ કોઈ પણ પેકેજનું સાહિત્ય કે જે સલાહ \ મદદને વળગી રહેવા માંગે છે તે હંમેશા વિવિધતાને જ વળગી રહેવા પ્રયત્ન કરે છે. વધારામાં આપણે જો આવાં પેકેજના સાહિત્યના અસ્તિત્વને સ્થાન આપવા માગતા હોય તો તેનું ઉત્પાદન અને ઉપલબ્ધિ એ સંપૂર્ણપણે અવાસ્તવિક બની જાત. એવું સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે કે પેકેજના સાહિત્યને વિષયોને અનુલક્ષીને મર્યાદિત કરવાની જરૂર નથી તે કદાચ કેટલીક સલાહ \ મદદ કે જે પ્રચલિત ગણાવી શકાય અથવા સામાન્ય છે તેને આવરી લે છે. જ્યારે આર્થિક બાબતો પરનું ધ્યાન ચોક્કસપણે પેકેજના તે વિસ્તારની અગત્યતા બનશે, જે વિષયસામગ્રી તરફ ધ્યાન દોરે છે. વળી તે પોતાના જોખમે જ સલાહ \ મદદ મેળવવા માટે આવું જે અસંભવિત છે તેને સાચું બનાવી શકાય છે અને અહીંથી પડતરના લાભનો અભિગમ કાર્યાન્વિત થવાની શરૂઆત થશે. દરેક વિદ્યાર્થીને વિષયસામગ્રીની જરૂર છે. તેથી આ તત્ત્વ 'પડતરની અસરો' અંગેનું છે. બધા જ વિદ્યાર્થીઓને સહેલાઈથી સલાહ \ મદદ મળતી જોઈ શકાતી નથી પણ થોડાંકને ઘણાં બધાને જરૂરિયાત મુજબ આપવામાં આવે છે. પરિણામસ્વરૂપે આવી સરખામણી કરતા આ ખૂબ જ ઓછી 'પડતરની અસર' બનાવે છે.

મેં ઉપર દર્શાવ્યું છે કે દૂરવર્તી શિક્ષણમાં સંસ્થાઓ મોટે ભાગે પેકેજના સાહિત્યનાં ઉત્પાદનમાં ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવા રોકાયેલી હોય. ચોક્કસ વિદ્યાકીય (કેળવણી વિષય) કારણોને લીધે પેકેજ વિષયસામગ્રી વિગતોને વળગી રહે છે. આવા જ ચોક્કસ આર્થિક અને વ્યાવહારિક કારણોને લીધે કેટલાક પેકેજ સલાહ \ મદદના કાર્યને વળગી રહે છે એમ દર્શાવવું અયોગ્ય લાગતું નથી કે દૂરવર્તી શિક્ષણના વિદ્યાર્થીઓના દૃષ્ટિબિંદુને બદલે દૂરવર્તી અધ્યયનની સગવડ આપતી સંસ્થાઓની પદ્ધતિઓને (પ્રથાઓને) રજૂ કરવાના દૃષ્ટિબિંદુનો પ્રતિકાર (મુકાબલો) ન કરી શકાય તેવાં વલણોવાળા હોય છે અને પ્રભાવિત કરે તેવાં પેકેજના સાહિત્યનું ઉત્પાદન કરતા હોય છે. વિદ્યાર્થીની વ્યક્તિગત રીતે એકલા શીખવાના પ્રતિયારની જરૂરિયાત અને દૂરઅંતર ઘણી બધી વખત નાબૂદ કરવામાં આવેલ ઈરાદાઓની જરૂરિયાતોને લીધે જોવા મળતું નથી.

દૂરવર્તી અધ્યાપન :
પરિભાષાઓમાં વિરોધાભાસ ?

દૂરવર્તી અને પરંપરાગત વિદ્યાર્થીઓનો સંદર્ભ

કદાચ આવું જાણવામાં નિષ્ફળ જઈ શકાય છે કે પરંપરાગત વિદ્યાર્થી અને દૂરવર્તી અધ્યયન કરતા વિદ્યાર્થી વચ્ચેના તફાવતને પ્રોત્સાહિત કરવા (બિરદાવવા) વ્યક્તિગત જરૂરિયાતો, જે નિષ્ફળતાને લીધે ઉદ્ભવી છે તેના પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું. પરંપરાગત વિદ્યાર્થી તેમના પસંદગીયુક્ત (અભ્યાસના)(એકેડેમિક) માનસિક ખોરાકને પચાવવા ખૂબ જ કેળવાયેલ અને પૂર્ણ મદદ મેળવનારું કાર્ય કરતા હોય છે. તેમના મોટા ભાગના માટે તેઓનો અભ્યાસ એક માત્ર તેમના અવિરત અભ્યાસનું એક પગથિયું જ હોય છે, જે તેમના બાળપણથી શરૂ થયું છે. બાળપણની શાળાના વર્ગો અને યુનિવર્સિટીનાં વ્યાખ્યાન જાતિગત રીતે જોતાં સામાસામી શિક્ષક \ વિદ્યાર્થી સંપર્ક દ્વારા સમૂહમાં અધ્યયન કરવાની, બોલવાની અને જોવાની દૃષ્ટિએ તુરત જ મળતા પ્રતિસાદ પછીની શક્યતાઓમાં એકસરખા હોય છે. સમૂહમાં અધ્યયન કરવાની સ્થિતિ પોતે જ અધ્યયનની પ્રક્રિયાને મદદકર્તા જ નહિ પરંતુ વિદ્યાર્થીઓને (તાત્વિક) વિષયસામગ્રી સંબંધી એકબીજાની સાથેના કાર્યક્રમ આદાન-પ્રદાનને લીધે જ નહિ - પોતાના જૂથ સાથે ચર્ચા-વિચારણા દ્વારા અધ્યયન અલગ ઓળખાણ આપે છે. વિદ્યાર્થી સ્વાભાવિક રીતે તેઓના શિક્ષક દ્વારા જે ચોક્કસ વિષયો શીખવવામાં આવે છે તેનાં સારાંશનો સંગ્રહ કરવા પ્રયત્ન કરશે. કેટલું ટૂંકું કરવું અથવા આમાંનું આપણે કેટલું શીખી શકીશું ? તે અંગે જૂથ નક્કી કરે છે અને જૂથ દ્વારા જ સફળતાની સમજ અથવા જૂથના બધા સભ્યો માટેની સિદ્ધિ પ્રાપ્તિ નક્કી કરાય છે.

દૂરવર્તી અધ્યયન કરતા વિદ્યાર્થીઓની પરિસ્થિતિ સંપૂર્ણપણે અલગ છે. ઘણી વાર તેઓ વર્ષો બાદ અધ્યયન કરવા માટે પાછા આવતા હોય છે. આવા લોકો માટે તેમના પાછલા ભણતરનો વિચાર અને મહાવરાનું બાષ્પીભવન થઈ ગયું હોય છે. તેમની પાસે જીવન અને કાર્યનો અનુભવ હોય છે અને તેમ છતાં તેમના નવા ભણતર સંબંધમાં પોતાને ઢાળવા માટેનું તેમની પાસે આયોજન હોય છે. ઘણી બધી વખત દૂરવર્તી અધ્યયન કરતા વિદ્યાર્થીઓ ખંડ-સમય માટે જ ભણતા હોય છે. તેમનું કામ અને કુટુંબ તેમના માટે મુખ્ય હોય છે. તેમને માટે પરંપરાગત વિદ્યાર્થીઓની જેની અધ્યયન માટે પોતાની જાતને સંપૂર્ણપણે એક જ હેતુને માટે સમર્પિત કરવા મુક્ત હોતા નથી. વધારામાં દૂરવર્તી અધ્યયન કરવાની પ્રક્રિયા પરંપરાગત પ્રથા કરતાં સ્વાભાવિક રીતે જ અલગ હોય છે. તુરંત સીધા સંપર્કવાળા ભણવાના આદર્શ દ્વારા મળતો પ્રતિસાદ મોટેભાગે જોવા મળતો નથી. સમોવડિયા જૂથ દ્વારા એકબીજાને મળતા સહારાનો અભાવ અને વિશિષ્ટ જૂથના સભ્યોની સિદ્ધિ, વળી તેનાથી ઈંટાઈ જવું, વ્યક્તિગત આત્મવિશ્વાસને ઉત્તેજન આપ્યા કરવું વગેરે બાબતો પૂરી પાડવી મુશ્કેલ છે.

કર્તવ્યના (ભૂમિકાઓના) વિભાગ (A division of roles)

આ બાબત એ દૂરવર્તી અધ્યયન કરતા વિદ્યાર્થી માટે પાયાની છે, જે સાહિત્યના પેકેજને કાં તો પૂર્ણપણે અસર કરી શકતા નથી અથવા તો માત્ર અંશતઃ જ અસર કરી શકે છે. શિક્ષણ કાર્યના પેકેજ એ દૂરવર્તી શિક્ષણ માટેના સંસ્થાના માનસિક પોષણ માટેની કાર્ય વિદ્યાકીય સામગ્રી છે. દૂરવર્તી અધ્યયન કરતા વિદ્યાર્થીઓ માટે સલાહકારી \ સહાયકારી બીજા તત્વની જરૂરિયાત છે. પરંપરાગત શિક્ષણમાં શિક્ષક ઘણી બધી વખત વિદ્યાકીય જ્ઞાનનો સ્રોત પૂરો પાડવા દ્વારા સલાહકારી \ સહાયકારી (ભૂમિકાની) ફરજ અદા કરે છે. દૂરવર્તી અધ્યયનમાં આપણે સામાન્યપણે વિદ્યાકીય જ્ઞાન અને સલાહકારી \ સહાયકારી ભૂમિકાને જોઈ શકતા નથી. આ બધી બાબતો શિક્ષણ કાર્યના પેકેજમાં સમાવેશ કરાય છે. તેથી ઉલટું આ બધી વિગતોના અભાવે અનેક પ્રશ્નો ઊભા કરતા નથી. જો કોઈ પણ રીતે પ્રશ્નો ઉદ્ભવે તો એટલા માટે જ ઉદ્ભવશે કે નીચેના બે તત્વોનું સમતોલન જળવાયું નથી, જો શિક્ષણ કાર્યનું પેકેજ વાસ્તવમાં અપ્રત્યક્ષ રીતે અથવા મધ્યસ્થીઓની ભૂમિકાઓનો સંપૂર્ણ બહિષ્કાર કરી પોતાને સર્વોચ્ચપણે સ્થાપે છે અને જો આ બે પ્રવૃત્તિઓનું અસ્તિત્વ એ દૂરવર્તી શિક્ષણમાં જોડાયેલા વ્યક્તિઓનાં મગજમાં સતત ધુમરાતી હોતી નથી.

અસરકારકતા માપવાના સાધન તરીકે અપવ્યય

કોઈ પણ દૂરવર્તી શિક્ષણના સાહિત્યનો ઉપરછલ્લો સ્પર્શ કરશે તો મનમાં ઘોળાતા વિચારોની નોંધ આપવામાં નિષ્ફળ જ થશે. લગભગ વિચારવાયુના સમયના અભિગમ સાથેની કેટલીક ઘટનાઓના કરાયેલાં વર્ણને અપવ્યય, સ્થગિતતા છોડીને જતા રહેવું, ધીમે ધીમે ક્ષીણ થવું વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આવી ઘટનાઓ શિક્ષણના બધા પ્રકારમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે પણ દૂરવર્તી શિક્ષણમાં તો આવું લક્ષણ ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં જોવાય છે. વળી કોઈ પણ પરંપરાગત શિક્ષણ કરતાં પણ ખૂબ વધારે આવા બનાવો ઘણી વાર તેમાં બનતા જોવાય છે, તેથી તેની ઉપસ્થિતિનો ભય 'પડતરની અસરકારકતા'ની જેમ તેના લાભોની ઉપલબ્ધિ પર વિશેષ કરીને પડે છે. અપવ્યયની આંકડાકીય માહિતીના સંદર્ભમાં આધાર આપતી એક એવી માન્યતા અને લગભગ સાર્વત્રિક વિશ્વાસ છે ત્યાં સુધી દૂરવર્તી શિક્ષણ મેળવનારાઓ સાથે જરૂર પડે તો એક કાલ્પનિક રીતે પણ 'સીધા સંપર્કવાળા શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓના' હોશિયાર જૂથને તબદીલ કરી શકતા નથી. છેલ્લા દસકામાં અને ખાસ કરીને છેલ્લાં બે કે ત્રણ વર્ષમાં UKની ઓપન યુનિવર્સિટી સફળતા અંગેનાં વ્યાવહારિક સંકેતોને લગતા આવા ખ્યાલો મળવા લાગ્યા છે. અહીં મોટેભાગે 90 ટકા અપવ્યય અંગેની વિશ્વાસપૂર્ણ રીતે આગાહી કરી શકાય છે કે જ્યારે શૈક્ષણિક દબાણો નીચે યુનિવર્સિટીએ પ્રથમ વખત આવા અભ્યાસક્રમોની શરૂઆત કરી હતી, આપણે એવું નોંધ્યું છે કે 60 ટકા સુધીનો અપવ્યય તો સ્નાતક કક્ષા માટેના કાયમી નોંધાયેલ વિદ્યાર્થીઓ અંગેના છે. વળી, આનાથી વધારે તો 40 ટકા સુધીના અપવ્યયનું ઘણું વધારે સાર્થક પ્રમાણ જોવા મળ્યું છે, જેને ક્યારેય નજરઅંદાજ કરી શકાય તેમ નથી. જોકે તેમાં મરણના આંકડાઓનો પડઘો પડ્યો હોય તો તે સમજી શકાય, UKની બહારના વિસ્તારમાં ચાલતી આતાં વિરુદ્ધની ચળવળનું કારણ હોઈ શકે કે ઘરની પરિસ્થિતિઓમાં આવેલ કોઈક પરિવર્તન લીધે હોઈ શકે અને ખાસ કરીને આખા કાર્યક્રમો પૈકીના અંશતઃ ભાગને પૂર્ણ કર્યાનું કારણ પણ હોઈ શકે. ઓપન યુનિવર્સિટીની સફળતા તો આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠાથી થતી હોય છે અને અમુક કિસ્સામાં તો તેને અન્ય દેશોમાં અને બીજા પૃથ્વીના ખંડોમાં ખસેડવાના વિચારનું નિર્માણ કરીને આવી સફળતા મેળવાતી હોય છે. 'સફળતા' જેવો લોકપ્રિય શબ્દ

તો દૂર રહ્યો અને અપવ્યય દરમાં સુધારો લાવવાની વ્યવસ્થા કોઈ પણ નહિ કરી શકે તેવું દૂર સુધી બહાર પડશે. ખરું જોતાં તો આ એક વિરાધાભાસી સત્ય છે. ગમે ત્યાં જઈને પણ સફળતાના દરને 60 ટકા સુધી પહોંચાડવામાં કોઈ પણ સફળ થયું નથી. આ માટેનાં સંખ્યાબંધ કારણો છે પણ તે પૈકીનું એકમાત્ર ખૂબ મહત્વનું છે એમ હું સૂચવીશ. ઓપન યુનિવર્સિટીનો વિચાર ખૂબ લોકપ્રિય છે જ્યારે દરેક જણ પાઠ્યપુસ્તક અને પ્રસારણોના ઉચ્ચ બંધારણયુક્ત પેકેજવાળી અધિકારપૂર્ણ આવી પ્રથાનો કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ કરતા હોય છે. અભ્યાસક્રમ ઘડતરની ટુકડી દ્વારા આ પેકેજને તૈયાર કરવાની પદ્ધતિને એક અજોડ રીતે વિકાસ કરવા સાથે પેકેજની ગુણવત્તા માટે પણ એક મહત્વનો ફાળો આપતું પરિભળ જોવા મળ્યું છે. ઓપન યુનિવર્સિટીની સફળતા સમગ્રપણે કે સંપૂર્ણપણે ઉચ્ચકક્ષાના બંધારણવાળા શિક્ષણકાર્યના પેકેજના લીધે વિરામ લેતી નથી. સાચું કહીએ તો ઓપન યુનિવર્સિટીના વ્યક્તિગત રીતે સલાહ આપવાની પ્રક્રિયાના માધ્યમ જેમ વિદ્યાર્થી સાથેના પેકેજના આંતર સંબંધોમાંથી વિરામ લે છે. તે એક એવા ઘટકોનું સંયોગીકરણ છે કે જેની તુલનાત્મક સફળતા જ ઓપન યુનિવર્સિટીની આધારશીલા છે. જોકે તે માત્ર પોતાના (પેકેજ) માટે પૂરતી છે પણ નહિ.

ઓપન યુનિવર્સિટી અને ફર્નયુનિવર્સિએટ વચ્ચેનો વિરોધાભાસ

આવી માની લીધેલી વાતનું સત્ય એ છે કે ઓપન યુનિવર્સિટીના આવા નમૂનાના ઉપયોગના માધ્યમથી અર્ધ-ગાણિતિક શૈલીને મદદરૂપ થવાનું સામર્થ્ય છે. પશ્ચિમી યુરોપિયન સંસ્કૃતિવાળી એકસરખી વિશાળ હદમાં આવેલી હાગેન (Hagen)ની ફર્નયુનિવર્સિએટ અંદર ખાતેથી તેનું સ્થાન ગુમાવ્યું છે અને એક પ્રથા તરીકે UKમાં ઓપન યુનિવર્સિટી શરૂ થઈ છે. જોકે આ બે દેશોની ભૌગોલિક, સાંસ્કૃતિક અને આર્થિક સમાનતા નથી, તેઓ તેમ છતાં અનેક રીતે સરખા છે. ફર્નયુનિવર્સિએટના વિદ્યાર્થીઓ ખૂબ પ્રોત્સાહિત થયેલા, સ્વભાવ પ્રમાણે જ ઓપન યુનિવર્સિટી અંગેની પોતાની પસંદગી કરે છે. તેમ છતાં, સામાન્યપણે, તેઓ ઓપન યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ કરતાં ખૂબ સારી યોગ્યતાઓ ધરાવે છે. ક્યારેક તો UKની પોલિટેક્નિક્સનાં અને યુનિવર્સિટીઓનાં સ્નાતક કક્ષા સુધીના અભ્યાસક્રમોમાં પ્રવેશવાની ઓછામાં ઓછી જરૂરિયાતો સામાન્યપણે 40 ટકા જેટલા ઓપન યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ છેલ્લાં ત્રણ વર્ષમાં મેળવી લેતા હોય છે. ફર્નયુનિવર્સિએટના શિક્ષણકાર્યના પેકેજની વિષયસામગ્રી મુક્ત પ્રવાહના માર્ગવાળું પ્રસારણ કરતું નથી તેમ છતાં તેની ઓડિયો અને વિડિયો સામગ્રી ઘણી વાર કેસેટના રૂપમાં ઉપલબ્ધ હોય છે. ફર્નયુનિવર્સિએટની પત્ર-વ્યવહાર દ્વારા મોકલવાતી તેની સામગ્રીની ગુણવત્તા (અભ્યાસક્રમના એકમો) ઓપન યુનિવર્સિટીના જેવી જ સરખી શુદ્ધતાવાળી જોઈ શકાય છે. તેમ છતાં ફર્નયુનિવર્સિએટની પાસે સંગઠિત સહાયક એવી કોઈ પદ્ધતિ નથી અને તેના વિદ્યાર્થીઓનો અપવ્યયનો દર ખૂબ તીવ્ર રીતે વધતો જાય છે કે જે તેને આર્થિક દૃષ્ટિ ઘણા આનુષંગિક પ્રશ્નોમાં વધારો કરે છે.

ઓપન યુનિવર્સિટીની સહાયક સેવાઓના આધારો

આપણે એ સ્વીકારી લઈએ કે દરેક વ્યાવહારિક હેતુઓ માટે શિક્ષણકાર્યનું પેકેજ દ્વારા સલાહ \ મદદ આપી શકાતી નથી, પરંતુ તેની પદ્ધતિની આવશ્યક તત્વ તરીકે જુઓ આપણે જે રીતે તે મેળવી શકીએ છીએ તે બાબતો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવા જઈ રહ્યા છીએ.

વ્યવહારમાં ઓપન યુનિવર્સિટી ખાનગી શિક્ષક-સલાહકાર દ્વારા આખા UKમાં 260 જેટલા અભ્યાસકેન્દ્રો પર સહાયક સેવાઓ પૂરી પાડે છે. વધારામાં વિદ્યાર્થીઓ તેમના સ્વાધ્યાયોની નોંધ માટે નિષ્ણાંત ખાનગી શિક્ષકોના સંપર્કમાં હોય છે. ખાનગી શિક્ષકનાં (ફરજમાં) શિક્ષણકાર્યનું પેકેજ સાથે ખાસ રીતે જોડાયેલું હોય છે. તો પછી અભ્યાસકેન્દ્રો અને ખાનગી

શિક્ષક-સલાહકારોના ઉપયોગ પાછળ ક્યો વિચાર રહેલો છે ? દૂરવર્તી શિક્ષણની પ્રથામાં અભ્યાસકેન્દ્રોના ઉપયોગમાં વિરોધાભાસનું કોઈ કારણ જોઈ શકાતું નથી. દૂરવર્તી શિક્ષણને સામાન્ય રીતે સમય અને સ્થાનથી પર તરીકે ઉલ્લેખવામાં આવે છે અને આને સામાન્ય રીતે દૂરવર્તી શિક્ષણના લક્ષણ અને લાભ તરીકે ગણવામાં આવે છે. પરંતુ અભ્યાસકેન્દ્રોના સ્થળની બાબતે નિયંત્રણ મૂકે છે. તે સમયની બાબતમાં પણ વધતા-ઓછા અંશે નિયંત્રણ લાવે છે. કારણ કે વર્ષના બધા દિવસોમાં દરરોજ તે ખુલ્લું હોતું નથી. શું જો દૂરવર્તી શિક્ષણને સફળ કરવું હોય તો અભ્યાસ કેન્દ્રોનો ભાગ મહત્વનો અથવા તે બિલકુલ અગત્યના નથી ? જો પછીનું વિધાન સાચું હોય તો શા માટે દૂરવર્તી શિક્ષણ આપતી ઘણી બધી પ્રથાઓ અને ખાસ કરીને ઓપન યુનિવર્સિટી તેમનો ઉપયોગ કરે છે ? તે પ્રત્યક્ષ રીતે કોઈ પણ ફેરફાર વિના લેવડ-દેવડની સુવિધા આપે છે. તેને લીધે શું તે દૂરવર્તી શિક્ષણના વ્યવહારું ઊછેરનો વિરોધ કરે છે ?

રેડિયો, ટેલિવિઝન અને ટેલિફોન વધારાની સુવિધા

શરૂઆતના વિશ્લેષણમાં આપણે શિક્ષણની પ્રક્રિયાને વિષયસામગ્રી અને સલાહ \ મદદના પ્રસરણ તરીકે ઉલ્લેખ્યું છે. 16મી સદી સુધી વિષયસામગ્રીનું પ્રસરણ અથવા તેને વધારે વિશાળ અર્થમાં જોતાં - મૌખિક માધ્યમ દ્વારા થતું હતું. વિદ્યાર્થીઓ માટેના જરૂરી પાઠ્યક્રમની વ્યવસ્થા મકાનની બહાર આવેલા હાથવગાં સ્થાનેથી ખર્ચ અને સમયના પરિબળને આધિન રહી પ્રત મેળવીને થતી. પ્રોફેસર અને વ્યાખ્યાતાઓ તેમના વિદ્યાર્થીઓ સાથે મૌખિક રીતે વાતો કરતા હતા. છાપકામની શોધે એક નાટકીય ફેરફારો લાવ્યા. પ્રોફેસર અને વ્યાખ્યાતાઓએ તેમના વિદ્યાર્થીઓને વ્યાખ્યાન આપવાનું ચાલુ રાખ્યું, પરંતુ વિદ્યાર્થીઓ સમય અને સ્થળની બાબતે વર્ગખંડ પૂરતા જ મર્યાદિત ન રહ્યા. તેની પાસે પૂરક મદદ તરીકે - અથવા તો બદલામાં - તેને જે ગમતા હોય તે લેખકે લખેલ પુસ્તક કે જેનો કદાચ બીજા કોઈએ છણાવટ ન કરી હોય તેવા પ્રાપ્ત થયા વધારામાં તો તે તેનો અભ્યાસ તેના સમયે અને તેની ઝડપે કરી શકે છે, જ્યારે અને જ્યાં તેને યોગ્ય લાગે ત્યારે તેનું ફરી વાચન કરી શકે છે. આમ જોતાં પાઠ્યપુસ્તક પાસે પ્રત્યક્ષ વાતચીત માટે કશું હતું નહિ. દૂરવર્તી અધ્યયન અત્યારે અને હવે પછીન જોવાલાયક સારા ભવિષ્યને માટેની છાપકામની ટેકનોલોજી ઉપર આધારિત છે. બીજી ઘણી બધી ટેકનોલોજીએ આને સહારો આપ્યો છે, પરંતુ તેનું સ્થાન લીધું નથી. ટેલિફોનને કારણે વિદ્યાર્થી-ખાનગી શિક્ષક વચ્ચેના સંબંધને સીધી તક પૂરી મળે છે. વિદ્યાર્થી વ્યાખ્યાનખંડની જેમ જ ટેલિફોન દ્વારા તુરત જ તેમના પ્રશ્નોના પ્રત્યુત્તર મેળવી શકે છે. તેને સામાન્ય વાતચીતના શબ્દો મળી શકતા નથી પરંતુ તેથી કોઈ મોટો ફરક પડતો નથી. આમ જોઈએ તો ટેલિફોનની સમયની દૃષ્ટિએ મર્યાદાઓ છે તેમ છતાં ખાનગી શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ તેમની વચ્ચેની વાતચીત એક જ સમયે કરી શકે છે અને તેનો વ્યાપ બંને રીતે મર્યાદિત છે. તેની ગોઠવણીની જરૂરિયાત અને તેના જોડાણનો ખર્ચ મર્યાદિત છે. વધારામાં ટેલિફોનિક વ્યાખ્યાન અથવા ખાનગી શિક્ષણ એ એક ખાનગી શિક્ષક અને અસંખ્ય વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચેનું ખાનગી શિક્ષણ ખાનગી શિક્ષકના સમયમાં ખૂબ જ ઓછા મોંઠા હોવા છતાં તે ખાનગી શિક્ષકમાં રેડિયોના લીધે ગેરલાભો થવાની શરૂઆત થાય છે. અશાબ્દિક સંકેતોથી વંચિત કરે છે, પોતાની ગતિએ શીખવે અને તેમના વિદ્યાર્થીઓ અનિચ્છાએ પણ ટેકનોલોજિકલ અવ્યવસ્થા સર્જવામાં ફાળો આપે છે, વચ્ચે વચ્ચે અટકાવે છે. તેવી જ રીતનો ગેરલાભ રેડિયોના ઉપયોગ સાથે જોડવાથી થાય છે. જોકે મુક્ત પ્રસારણ સેવાઓ એ સમય અને સ્થળને મર્યાદિત કરે છે વળી ઓડિયો અને વીડિયો કેસેટના ઉપયોગથી સુધારો કરી શકાય, થોડી વાર લંબાવી શકાય, આવી ઘણી બધી સમસ્યાઓ જ વિદ્યાર્થીઓને તેઓને પોતાની ગતિએ જ સાંભળવાની અને અભિપ્રાય દર્શાવવાની તકો ઉપલબ્ધ કરાવે છે અને તેઓને પોતાના અનુકૂળ સમયે પ્રાપ્ત થતી પુનઃપ્રસારણની સગવડો મેળવી લેવા એકમાત્ર રીતે બંધનમાં મૂકે છે. આમ છતાં, ખાનગી

શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચેની વાતચીતની શક્યતાઓ આવ માધ્યમની અંદર વાસ્તવિક રીતે (અસ્તિત્વ ધરાવતી) નથી. છાપેલ સાહિત્ય, રેડિયો અને ટેલિવિઝનનો ઉપયોગ વિષયસામગ્રીની બાબતોના સાદા પ્રસારણ માટે થઈ શકે છે. એવી ધારણા કરાઈ છે કે હમણાના વર્ષોમાં થયેલાં સાધનોના વિશાળ ફેલાવાના કારણે તેઓ બધા પુનઃપ્રસારણ સગવડોનો ઉપયોગ વિદ્યાર્થીઓ તેના પોતાના સમયે અને સ્વતંત્ર જગ્યાએ મેળવીને કરી શકે છે. આમ છતાં તેઓ દૂરવર્તી શિક્ષણ કાર્યના સાધનો વડે દૂરવર્તી અધ્યયન કરશે જ તેવું જરૂર નથી, કદાચ તેઓ આંતરક્રિયાઓની પ્રથા અંગે જોઈએ તેટલા સંવેદનશીલ નથી : આ માટેનો એકમાત્ર ઉપાય તરીકે ટેલિફોનની સગવડનો છે.

શિક્ષણ (કેળવણી) એ શીખવા કરતાં અધ્યયન વિશેષ છે.

એક અભિપ્રાય એવો છે કે કેળવણી એ વિદ્યાર્થીઓ પર કરવામાં આવતી મૂળભૂત કક્ષાની અધ્યયન પ્રક્રિયા છે અને ત્યાર પછી જ તે શિક્ષણ દ્વારા અપાતી સૂચનાત્મક માહિતીદર્શક પ્રક્રિયા છે એવો મહદ્અંશે સાર્વત્રિક ધોરણે હમણાંથી સ્વીકાર થવા લાગ્યો છે. વળી, તે એક એવી બાબત છે કે ઇટાલીની મીનીસ્ટ્રી ઓફ એજ્યુકેશનમાં આજે પણ 'જાહેર સૂચના વિભાગ' તરીકે તેને ઓળખવામાં આવે છે તેમજ ફ્રાંસમાં પહેલાંની જેમ જ તેનો ઉપયોગ સમયની સાથે મેળ ન ખાનારા વ્યક્તિઓને પાઠ ભણાવવા (સુધારવા) થાય છે જ્યારે જર્મનીમાં તેનો ઉપયોગ (ફર્નુનટેરિક્ટ એટલે) દૂરવર્તી શિક્ષણકાર્યની બધી કક્ષાએ બદલી શકાય તેવી વસ્તુ તરીકે (ફર્નસ્ટુડીયમ) એટલે કે દૂરવર્તી અધ્યયનના અર્થમાં ફક્ત સાચી પદવી કક્ષાના અભ્યાસ માટે જ ઉપયોગમાં લેવાય છે. જોકે આવી માન્યતા શૈક્ષણિક વિચારોની મંજૂરી માટે, દૂરવર્તી શિક્ષણકાર્યની પદ્ધતિ માટેના વ્યાવહારિક ઉપયોગિતામાં અવરોધરૂપ છે તેમ જણાયું છે. એક એવા ઉપાયનો વિકાસ થવા લાગ્યો છે, જેમાં છાપેલ માધ્યમ, ઉચ્ચ રીતે ઘડતર પામેલ સ્વ-માર્ગદર્શન આપવા સાહિત્ય માટે કે જેનો વિદ્યાર્થીઓ પોતાની જરૂરિયાતો માટે નિયમિત અંતરે ઉપયોગમાં લેવાતા પાઠ્યક્રમના સંદર્ભમાં પ્રતિચાર આપતી હોય છે અને તે અનેકવિધ અભિપ્રાય આપતી ચર્ચાઓને અનુસરતી હોય છે. કારણ કે વિશાળ ક્ષેત્રના શક્ય તેટલા બધા જ અભિપ્રાયોની ચર્ચાને તેમાં સમાવી શકાતી ન હોવાથી જ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગમાં આવો વિકાસ હંમેશા થોડો ધીમો પડે છે. તેમ છતાં અંદરખાનેથી વિદ્યાર્થીઓની આવી આંતરિક વાતચીતોનું સર્જન કરતા રહેવાથી જ આવું સાહિત્ય નિષ્ક્રિય વિદ્યાર્થીઓને સક્રિય અધ્યેતામાં પરિવર્તન કરવા માટેનું આ પરિભળ સાર્થક છે.

પત્ર-વ્યવહાર દ્વારા ટ્યૂશન અને સલાહ આપવામાં વધારો

ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણકાર્ય પેકેજ જેનું ઘડતર ખૂબ સારી રીતે થયું હોય તેમ છતાં પણ વિદ્યાર્થીઓને વ્યક્તિગત અધ્યયનની સગવડો આપી શકાતી નથી. તેથી જ તેમાં માનવ તત્વને ઉમેરવાથી જ વિવિધ પ્રકારના વિદ્યાર્થીઓની અનંત જરૂરિયાતો મોટે ભાગે સ્વીકાર કરી શકાય છે. તેથી જ ઓપન યુનિવર્સિટી દ્વારા અપાતા દૂરવર્તી શિક્ષણકાર્યના હમણાંનાં વર્ષોના આપણે સાક્ષી છીએ કે પત્ર-વ્યવહાર દ્વારા અપાતા સૂક્ષ્મ શિક્ષણ કાર્ય માટે કાળજીપૂર્વક ઘડાયેલા શિક્ષણકાર્યના પેકેજના વિકાસના પડખે ઊભું રહે છે. પત્ર-વ્યવહારવાળા ખાનગી શિક્ષકની માન્યતા અને પદ્ધતિને હંમેશા જેઓ પરંપરાગત શિક્ષણકાર્યની પ્રણાલીમાં રોકાયેલા હોય છે તેઓ તાત્કાલિક ગ્રહણ કરતા નથી. પત્ર વ્યવહારવાળા ખાનગી શિક્ષક પોતાની માહિતીનું સીધું પ્રસારણ કરતા નથી - આ બધું તો પેકેજની સામગ્રીમાં મૂકાયેલું હોય છે. પત્ર-વ્યવહારવાળા ખાનગી શિક્ષકનું કર્તવ્ય એ સગવડો ઉપલબ્ધ કરાવવા પૂરતું છે. આવી બે વસ્તુની જરૂરિયાત છે : હવે પછીના અભ્યાસ માટે તેઓના માધ્યમથી આપવામાં આવનારી તર્કયુક્ત સલાહ પત્ર-વ્યવહારવાળા શિક્ષકની યોગ્યતા મુજબ પહોંચાડવામાં આવે છે અને કદાચ રજૂ થયેલ જ્ઞાન તેઓના

વિદ્યાર્થીઓની સમજવાની યોગ્યતા અને સંકલ્પનાત્મક આધારવાળું માળખું કે જેની સમજ કદાચ વ્યક્તિગત રીતે વિદ્યાર્થી માટે શક્ય છે કે પ્રસ્તુત હોય. ખાનગી શિક્ષક દ્વારા કરવામાં આવતી દલીલો કે જેને માનવીય આધાર પર સર્જનાત્મક અને સહાયકારક માન્યતા પ્રાપ્ત કરે છે. લેખિત અભિપ્રાયોનું સ્વરૂપ કે જે આરોહ- અવરોહવાળા અવાજવાળું, તેના અવાજની માત્રા અને બોલવામાં લેવાતા વિરામની જેમ સંવેદનશીલ નથી. વળી, તેનું ભાષાંતર કરતી વખતે ખોટા અર્થઘટનો માટે પણ તે જવાબદાર છે. જોકે ચોખવટ જરૂરી છે. પત્ર-વ્યવહાર પર આધારિત શિક્ષણ આપવાની કળામાં હજુ ઘણા બધા સુધારાને અવકાશ છે કારણ કે તે હજુ બાલ્યાવસ્થામાં છે. તેની વિગતોમાં હજુ સ્પષ્ટતા નથી કે જેમ પરંપરાગત શિક્ષકના કૌશલ્યોને પત્ર વ્યવહારવાળા શિક્ષણ માટે પણ સ્વીકારી શકાય, સાચું કહીએ તો નવાં કૌશલ્યોના વિકાસની ખૂબ જરૂરિયાત છે.

ઓપન યુનિવર્સિટી તેના એકત્રિત કરાયેલા શિક્ષણકાર્યના પેકેજ વડે પત્ર-વ્યવહારો ટ્યૂશન અને સામાન્યની તેમજ ખાનગી શિક્ષક-સલાહકારની જેમ જ સળંગ વિદ્યાકીય સહાયની વ્યવસ્થા વ્યક્તિગત સહાયની પદ્ધતિના માધ્યમથી આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે. વળી યુનિવર્સિટીમાંથી સ્નાતક થાય ત્યાં સુધી ચાલુ રાખવા માટે વિદ્યાર્થીની વ્યક્તિગત પ્રગતિ અંગે જવાબદારી લે છે. તજજ્ઞવાળા ટ્યૂશનથી વધારે આધારભૂત સ્તર સુધીની સામાન્ય સેવાઓનો વધારો કરે છે. ખાનગી શિક્ષકો - સલાહકારો તેમજ અભ્યાસક્રમના શિક્ષકો દ્વારા થતી પ્રક્રિયાઓ વડે વિદ્યાર્થીઓ સાથેના પેકેજના સાહિત્યનો એકબીજા સાથેનો સંબંધ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી ટેલિફોન કે ટપાલથી વ્યક્તિગત સંપર્ક વારંવાર શક્ય બને છે.

અભ્યાસકેન્દ્રોનો તાર્કિક આધાર છે ?

આપણે પહેલાંની જેમ અભ્યાસકેન્દ્રો માટે તો તાર્કિક આધાર પહોંચાડ્યો નથી અને ખરું જોતાં તો તે આપણને નકામા હોય તેમ કે પદ્ધતિ (પ્રથા) સાથે મેળ ન ખાનારી વસ્તુની જેમ અલગ પડતી હોય તેમ દેખાય છે. વળી, આપણને એવું પણ જોવા મળતું હોય છે કે વિષયસામગ્રીમાં અને સલાહ \ મદદમાં સંભાવના છે કે તેનો સમાવેશ શક્ય બનાવ્યો હોય. અભ્યાસકેન્દ્રો અનેકવિધ દૂરવર્તી શિક્ષણકાર્યની પદ્ધતિઓનાં સંખ્યાબંધ કાર્યોમાં ઉપયોગી હોય છે. કેટલાંકમાં તો તે એક અભિપ્રાયો દર્શાવતું કેન્દ્ર છે કે જ્યાં પુનરાવર્તનના સાધન તરીકેના ઉપયોગની પરવાનગી પણ આપે છે. બીજી રીતે તેને પુસ્તકાલયના સ્રોત તરીકે જોવાતી હોય છે. કેટલાંકમાં તો તેને વિદ્યાર્થીઓના વાતચીતના વ્યવહાર માટેના અને સ્વ-મદદગાર જૂથોનાં (સમુદાયોનાં) સ્થાન તરીકે તેમજ એક અવેજી પરંપરાગત કેમ્પસ તરીકે જોવાતું હોય છે. બીજી રીતે જોઈએ તો તે વ્યવહારિક પ્રયોગ કરવાનું કે સાધનોનો ઉપયોગ કરવાનું સ્થાન પૂરું પાડતું હોય છે. વળી, ઘરમાં મળતી હોય તેવી નહિ પણ અભ્યાસ માટે જરૂરી હોય તેવી કેટલી ગણતરીપૂર્વકની સગવડો કોઈ પણ મોટી મુશ્કેલીઓ વગર પૂરી પાડવા પ્રયત્ન કરે છે. છેલ્લે, આ એવી બાબતો છે કે જ્યાં મુશ્કેલ શૈક્ષણિક રાજકારણને ઢાંકવા માટે આવા અભ્યાસકેન્દ્રોની પદ્ધતિની (પ્રથાની) શરૂઆત કરવામાં આવી છે અને આવાં અભ્યાસકેન્દ્રો એ એક એવું વાસ્તવિક જોડાણ છે જે આકાર વગરના દૂરવર્તી શિક્ષણકાર્યની સંસ્થા અને સ્થાનિક સમાજ વચ્ચે શક્ય બને છે.

પછી આપણે એવું કહી શકીએ કે દૂરવર્તી શિક્ષણના કાર્ય માટે અભ્યાસ કેન્દ્રો એ કયડેલી છે ? એવો ભંડાર છે કે જે તેના કામ કે કામોના કોઈ ભાગ માટે સાવ ખાલી હોય તેનો અમલ ચાલુ રાખવો ખૂબ ખર્ચાળ છે કે ખૂબ મુશ્કેલીભર્યું દેખાય છે ? તેમ છતાં આપણા એકત્રિત કરાયેલ શિક્ષણકાર્યની સામગ્રી અને પત્ર-વ્યવહારવાળા ટ્યૂશન અંગે આપણે સંપૂર્ણ વિશ્વાસની લાગણી ધરાવી શકતાં નથી. કારણ કે મોટે ભાગે તેનો ઉપયોગ સલાહ \ મદદના કાર્યો માટે જ થતો હોવાથી શું તે વ્યક્તિગત જરૂરિયાતો માટે શ્રેષ્ઠ છે ? તેમ છતાં દૂરવર્તી

શિક્ષણકાર્ય માટે આવા અભ્યાસકેન્દ્રની હાજરી અંગે ના પાડવાની વ્યાવહારિક શક્યતા છે ખરી ? તેથી આપણી દૂરવર્તી શિક્ષણ કાર્યમાં 'સુધારો' કરવાની તાકાત છે તેમજ સંપૂર્ણ રીતે અભ્યાસકેન્દ્રો વગર ચલાવવા સક્ષમ છીએ ?

અભ્યાસકેન્દ્રોના ઉપયોગની સામે જોરદાર વિરોધ કરવાની આપણી તાકાત હોવી જોઈએ. સ્પષ્ટ છે કે આ ઘટક ઊંચી કિંમતનું છે. દૂરવર્તી શિક્ષણકાર્ય માટેની બધી પ્રથાઓ માટે અભ્યાસ કેન્દ્રોની ઉપયોગિતા, જરૂરિયાતને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી નક્કી શું છે તે શોધી કાઢવું, જેથી વિદ્યાર્થીઓના કોઈ પણ ભાગમાં તે સ્થાન ગુમાવે તો તેનો લાંબા ગાળા સુધી ઉપયોગ ઘટે છે અને જોકે સંસ્થાની આગળ ચલાવવા માટે તો તે જરૂરી છે જ. એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે મોટા ભાગની વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા અભ્યાસ કેન્દ્રોમાં ઉપસ્થિત થવા માટે તેને પસંદ કરતા નથી કે તે માટે તેઓ સક્ષમ પણ હોતા નથી. એવું સ્પષ્ટ છે કે મોટાભાગના વિદ્યાર્થીઓ દૂરવર્તી શિક્ષણ કાર્યની પદ્ધતિઓ વડે અભ્યાસ કરવાનું પસંદ કરે છે કારણ કે તેઓને તે પસંદ છે કે તેની જરૂરિયાત છે કે તે ઘરગથ્થું છે કે પરંપરાગત શિક્ષણકાર્યની પદ્ધતિની જેમ હેતુપૂર્વકના કાર્યો સમય અને સ્થળની સ્વતંત્રતા આપી કરાવવાની ફરજ પાડે છે.

સતત બદલાતાં રહેલાં કાર્યો

હું સૂચન કરીશ કે આપણે સ્વભાવે ખૂબ વધારે સાદગીસભર છીએ, જોકે આપણો અભિપ્રાય એવો છે કે ઓપન યુનિવર્સિટી સાથે સંલગ્ન અભ્યાસકેન્દ્રો એ એક માત્ર એવી જગ્યા છે કે જ્યાં આપણે દૂરવર્તી શિક્ષણકાર્યની તમામ મુશ્કેલીઓ જમા કરાવી શકીએ છીએ કે જે અન્ય સાધનો વડે પણ તેનો અમલ ચાલુ રાખવાનો આપણો છેવટનો ઈરાદો છે. ખરેખર હું એમ પણ સૂચન કરીશ કે ઓપન યુનિવર્સિટી સાથે જોડાયેલાં અભ્યાસકેન્દ્રો એ પરંપરાગત શિક્ષણની સાથેનું ગૌણ સ્થાન હોવાથી ખાસ તેનું વિરોધી છે તેવી રીતે જોવાની દૃષ્ટિ સંપૂર્ણપણે ખોટી છે. વળી આ એવું સ્થાન છે કે જે સ્થાન પર પરંપરા પર આધાર રાખનાર શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચેના સીધા સંપર્કો યોજતા હોય છે. ઓપન યુનિવર્સિટીની આયોજન સમિતિના અસલ અહેવાલમાં જોવા મળતા આપણા અભ્યાસકેન્દ્રોના હેતુઓ પ્રત્યે વફાદાર રહેવાની જેમ ઓપન યુનિવર્સિટીની અંદર આપણા અભ્યાસકેન્દ્રોના ખ્યાલ પ્રત્યે આંખમીંચામણાં કરીએ છીએ. આયોજન સમિતિએ અભ્યાસકેન્દ્રોની શરૂઆત માટેના બે હેતુઓ જોયા હતા. અભિપ્રાયો દર્શાવવાનાં કેન્દ્રો તરીકે તેઓ તેનો ઉપયોગ કરતા હતા અને એવું સ્થાન કે સ્થાન પર ખાનગી શિક્ષણ આપવામાં આવશે. આ દૂરવર્તી શિક્ષણ કાર્યની પ્રથાના આવશ્યક તત્વોનો ચહેરો કેટલાંક ખાનગી શિક્ષકો જોઈ શક્તા નહોતા. વાસ્તવિકતા એ છે કે મોટેભાગે તો બધાનો કરવામાં આવતો પ્રારંભ જુદા જુદા પ્રકારની સાબિતી આપતા હતા. બધા મળીને કુલ 260 જેટલા અભ્યાસકેન્દ્રોનું સર્જન થયું હતું પણ શરૂઆતનાં પ્રથમ ત્રણ વર્ષોમાં તે માત્ર અનુકૂળ દેખાવા માંડ્યા તેમ છતાં તેઓનું ક્યાંય અસ્તિત્વ જણાતું નહોતું અને તેનો મૂળભૂત નક્કી કરાયેલ હેતુઓની જેમ ઉપયોગ કરી શક્તો નહોતો. રેડિયો અને ટેલિવિઝનની મુક્ત પ્રસારણસેવાઓ સાંજના સમયે પ્રારંભ થતાં અભ્યાસ- કેન્દ્રો સાથે હંમેશા અનુકૂળ થતી ન હતી. તેથી પણ વધારે તો, સંગૃહિત કરાયેલ ઓડિયો અને વીડિયો ટેપ્સ, ખાસ કરીને છેવટે તો તેની સારસંભાળ પાછળ ખૂબ મોટો ખર્ચ થવા લાગ્યો હતો તેમજ તેના પુનઃપ્રસારણની સગવડ ટેકનીકલર મશીનના માધ્યમ વડે જ કરાતી હોવા સાથે કેટલીક ઓડિયો કેસેટોનું સાધન સાવ નકામું થઈ ગયેલ હતું. આધારભૂત સ્તર પછી (ફાઉન્ડેશન લેવલ)ના અભ્યાસક્રમોની સંખ્યામાં જોઈએ તેટલો વધારો થયો પણ ન હતો અને તેની સંખ્યા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં થયેલા વધારા સાથે અનુકૂળ જણાતી ન હતી. અગાઉના આધારભૂત અભ્યાસક્રમોમાં સરેરાશ (હાજરી) ઝડપથી નીચે આવી હતી અને દરેક અભ્યાસકેન્દ્ર દીઠ બે જેટલા વિદ્યાર્થીઓની હતી. સ્થાનિક ખાનગી શિક્ષણનો વિચાર, બીજા ઊંચા સંખ્યા ધરાવતા

આધારભૂત સ્તરના અભ્યાસકેન્દ્ર કરતાં વધારે બની અને યુનિવર્સિટીના શિક્ષણ માટેનું જરૂરી સ્થાન કેટલીક બાબતે યોગ્ય ન હતું. તે આજે પણ કેટલાક કિસ્સામાં ઓછું જ છે. છતાં ઓપન યુનિવર્સિટીના અભ્યાસકેન્દ્રો કે જેના વૈધાનિક પ્રકાશનની ભૂમિકાને પુનઃ ઉપયોગી બનાવવામાં નિષ્ફળ ગયા હોવા છતાં તેઓની ભૂમિકા ખાનગી શિક્ષક- સલાહકારના કાર્યોમાં નિઃશંકપણે પ્રભાવશાળી તત્વો જેવી જ છે.

ખાનગી શિક્ષક-સલાહકાર માટે કેન્દ્રિત કરેલ ધ્યાન

ઓપન યુનિવર્સિટીમાં ખાનગી શિક્ષક - સલાહકારની વિદ્યાર્થીઓને સ્થાનિક અને સાતત્યપૂર્ણ મદદ મળતી જોવાય છે. વળી, અભ્યાસકેન્દ્રમાં તેમની અપાતી સ્થાનિક શારીરિક હાજરીની આ સેવાઓનું વર્ણન કરાયેલ છે કે જે ખાનગી શિક્ષક-સલાહકારની આધારભૂત પ્રવૃત્તિઓની જેમ જણાય છે. સ્થાનિક અભ્યાસ કેન્દ્રો એક એવું સ્થાન છે કે જ્યાં તેમના પ્રથમ વર્ષના વિદ્યાર્થીઓ માટે ખાનગી શિક્ષક-સલાહકાર દ્વારા સીધા સંપર્કવાળી પ્રાથમિક કક્ષા સુધીની સંપૂર્ણ વિદ્યાકીય અને એક સલાહકારી-સહાયકારી સ્વરૂપની મદદ આપવા સમર્થ હતા કે જેઓ આજુબાજુના પ્રદેશમાં જ રહેતા હોય છે. ખાનગી શિક્ષક - સલાહકારો પરંપરાગત પ્રથાઓ દ્વારા અપાતા સીધા સંપર્કવાળા જૂથ શિક્ષણને બદલીને વિદ્યાર્થીઓને ઓપન યુનિવર્સિટીની પ્રથાઓ પ્રમાણે વ્યક્તિગત અને સ્વતંત્ર અભ્યાસની ટેવ પાડતાં જણાયા છે. અભ્યાસકેન્દ્ર સાથે જ એક બદલી શકાય તેવું સ્વરૂપ છે, જ્યાં વિદ્યાર્થીઓ પર પ્રક્રિયા થાય છે. ભૌતિક રીતે આવાં સ્થાનો તો પરંપરાગતવાળા વર્ગખંડો જેવાં જ દેખાય છે. કારણ કે તેમાં વિદ્યાર્થીઓને અધિકારયુક્ત વ્યક્તિઓ તરીકે ખાનગી શિક્ષક - સલાહકાર ભૌતિક પરિસ્થિતિ માટે સામ્ય-સારું જોવા મળે તો તે શૈક્ષણિક રીતે તાર્કિક આધાર પર ચોક્કસ રીતે સારી રીતે ઉપયોગમાં આવે છે કે નહિ તે જોવું પડશે. ખાનગી શિક્ષક - સલાહકાર એ પરંપરાગત રીતે વ્યાખ્યાન આપતા નથી કે વિષય ભણાવતા પણ નથી. તેના બદલે તેઓ કેળવણીની વિષયસામગ્રીમાંથી ઘડાયેલ અભ્યાસના એકમો ઉપયોગ કરીને અને પ્રસારણો કરીને તેમજ ગોઠવાયેલ સ્થિતિની ઉપરવટ જઈને પણ સાહિત્યમાંથી અધ્યયન કરવા માટે પોતાની જાતે કે સમૂહની રીતે વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરે છે. આ રીતે, એટલા માટે જ આપણે કદાચ ઉલ્લેખ કરાયેલ આવા અભ્યાસકેન્દ્રોને એક અગત્યના પરિબળ તરીકે ગણીએ છીએ કે ખૂબ જ નવા વિદ્યાર્થીઓએ દૂરવર્તી અધ્યયનનો સ્વીકાર કરવા માટે અગાઉનું દુખઃદાયક કદમ ઉપાડ્યું છે. તે એક એવું ઉપાડાયેલ કદમ છે, જે પરંપરાગતથી જુદા પડેલ સમૂહ અધ્યયનથી વ્યક્તિગત રીતે અને/અથવા જૂથ અધ્યયનના બિનપરંપરાગતથી અલગ છે. જોકે એવું પણ શક્ય છે કે ઘણા બધા વિદ્યાર્થીઓને આવા આગળ વધવાના સાધનોની જરૂર પડતી નથી, તેવી રીતે જ આ વસ્તુ અંગેની વિદ્યાર્થીઓની હાજરી પરથી ખબર પડે છે કે ઘણા બધા વિદ્યાર્થીઓને હજી પણ આવા તત્ત્વની જરૂર સલાહકાર વિદ્યાર્થીઓ સાથે ઉદ્દેશ્ય સાથે મળે ત્યારે જ તેમની વ્યક્તિગત જરૂરિયાતો શું છે તે જાણી શકાય છે. વિદ્યાર્થી પણ અમુક લાભ મેળવી શકે છે જેમકે શું આપવામાં આવે છે, ક્યારે આપવામાં આવે છે અને પોતે ઈચ્છે છે તે પ્રમાણેનું છે. ત્યાં ઉપસ્થિતિ રહેવાની જરૂર નથી પરંતુ થોડાક સમય પછી એ પોતાની જરૂરિયાતને વિકસાવી શકે છે. અભ્યાસકેન્દ્ર પર ખાનગી શિક્ષક-સલાહકારની નિયમિત હાજરીને કારણે આવી જરૂરિયાત પૂર્ણ થાય છે.

સ્થાનિક સાધનસ્ત્રોત કેન્દ્ર

તેવું નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય કે આ દલીલને યોગ્ય અને સાચી રીતે પડકારી શકાતી નથી અને કારણ કે તે પ્રાથમિક સ્તરના શિક્ષણ પછી એકદમ સાચી ઠરે છે. પ્રાથમિક સ્તર પછીના વિદ્યાર્થીઓ માટે ખાનગી શિક્ષણ એ અણગમતું 'સ્થાનિક' છે પણ અભ્યાસ કેન્દ્રો તેમના સીધા

સંપર્કવાળા ખાનગી શિક્ષણ - અને તેનાથી મારી દૃષ્ટિએ ઓપન યુનિવર્સિટીના અર્થમાં તે વિદ્યાર્થીઓની જરૂરિયાતને સંતોષે છે. સીધા સંપર્કો જાળવી રાખવાની સગવડને કારણે મોટી સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તેજના પ્રાપ્ત થાય છે, સામાજિક અને શૈક્ષણિક એમ બંને રીતે અભ્યાસની પ્રક્રિયા આગળ ચાલે છે. પ્રારંભમાં 'સ્થાનિક' ખાનગી શિક્ષક - સલાહકારોનો ટેકો જે મજબૂત રીતે આપવામાં આવે છે તે એક વર્ષ પછી પણ બંધ કરવામાં આવતો નથી. ત્યાર પછી તો સૂક્ષ્મ રીતે કે અલૌકિક રીતે પણ અસ્તિત્વમાં હોય છે પણ તેની માહિતી વિદ્યાર્થીઓને પૂછીને મેળવાય છે કે જ્યારે એ પોતાને યોગ્ય માને છે.

અભ્યાસકેન્દ્ર એક એવું ખાનગી શિક્ષણ આપતું સ્થાન છે કે જે સ્થાન દિવસની શાળાઓ અને સ્વ-મદદ કરતા જૂથો આપતા હોય છે. વિદ્યાર્થીઓ આ સગવડોનો વારંવાર ઉપયોગ કરતા નથી કે જે સંસ્થાઓ તેમના માટે જ બનાવડાવી હોય તેમ છતાં તે જરૂરી તો છે જ. આપણે એ પણ જાણીએ છીએ કે વિદ્યાર્થીઓ બધા જ અભ્યાસક્રમના એકમો અથવા અભ્યાસક્રમના દરેક એકમોનું શબ્દશઃ વાંચન કરતા નથી. તેઓ કેટલીક વાર - કદાચ ઘણી વાર - સંદર્ભ પુસ્તકો પણ વાંચતા હોતા નથી. તો કેટલાંક વિદ્યાર્થીઓ તો વળી વાંચન અને ટેલિવિઝનના મુક્ત પ્રસારણોની પણ સંપૂર્ણતઃ ઉપેક્ષા કરે છે. મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ માત્ર તેમની પસંદગીનું જ વાંચે છે તો કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ તો એવા છે કે જેમને તેમના ઘરે કરવાની બધી પ્રાયોગિક સાધનો આધારિત પ્રવૃત્તિઓ પૂર્ણ કરતા જ નથી અને ઘણી વાર ખૂબ સહેલું પડે તેવા પ્રયત્નો કરીને વિદ્યાર્થીઓ બાકીની ઉપયોગમાં લેવાની વસ્તુઓ વેચીને કિંમત ઉપજાવી લેતા હોય તેવી ઘણી બાબતો આ પ્રથાની છે. તેમ છતાં આવો અભ્યાસક્રમ ઉપયોગી છે કેમકે તેવી ઘટનાઓ અંશતઃ બનતી હોય છે જો કે આ અંગે આપણે કાળજી રાખીશું જ. તેની સમૃદ્ધિ અને વિવિધતાઓને કારણે પૂરતી સંખ્યામાં તેનો જથ્થો રખાય છે કે જે વિદ્યાર્થીઓને આકર્ષે છે અને ટકાવી પણ રાખે છે. આવા અભ્યાસકેન્દ્રો તેઓ દ્વારા શું આપવાનો પ્રયાસ કરાયો છે તેના રખાયેલા જથ્થાની સમૃદ્ધિનો ભાગ છે.

અભ્યાસકેન્દ્રો વિલક્ષણ છે ?

આપણે એવું કહીએ છીએ કે અભ્યાસકેન્દ્રો એ દૂરવર્તી શિક્ષણકાર્યને સાધ્ય કરવામાં વિરોધાભાસ ઊભા કરીએ છીએ ? તો તેનો પ્રત્યુત્તર ઓપન યુનિવર્સિટી માટે તો ચોક્કસ 'ના' છે. દૂરવર્તી શિક્ષણ કાર્યની સંકલ્પના અંગે થોડી દ્વિધા પ્રવર્તે છે. તેમ છતાં આપણે વિવિધતાસભર શિક્ષણકાર્ય અને અધ્યયનકાર્ય માટે જરૂર સંમત થઈએ છીએ, આપણે કદાચ એવું જોઈશું કે એક શિક્ષક અને એક વિદ્યાર્થી વચ્ચેના પ્રત્યક્ષ સંપર્કોવાળા વાર્તાલાપનું એક આગળ પડતું સાતત્ય, અધ્યયનની સ્થિતિને સંપૂર્ણ મદદકર્તા બની રહેશે. તેથી વધુ આગળ તેની માત્રા લંબાવીએ તો આપણને એવું માલૂમ પડ્યું છે કે પરંપરાગત પ્રાથમિક શાળામાં કે જ્યાં શિક્ષકનું સ્થાન એકાધિકારવાળું જણાયું છે ત્યાં સતત આખો દિવસ વિદ્યાર્થીઓના સમૂહ સાથેનો પ્રત્યક્ષ સંપર્ક જાળવી રાખવામાં આવે છે. હજુ ઘણું આગળ જતાં તેની માત્રાને લંબાવીએ તો આપણને એવું પણ માલૂમ પડ્યું છે કે પરંપરાગત યુનિવર્સિટીની શિક્ષણકાર્યની પ્રથામાં પણ અધિકારયુક્ત સ્થાન ધરાવતા શિક્ષક માત્ર ક્યારેક જ દેખાય છે અને તેમની અધ્યયનની પરિસ્થિતિમાં તેના વિષયોને વધુ પડતી સ્વતંત્રતા મળતી જણાય છે. બીજી તરફ જોતાં તેની માત્રા આપણને દૂરવર્તી શિક્ષણ કાર્યની પ્રથામાં શુદ્ધતા માલૂમ પડી છે કે જેમાં વિદ્યાર્થીઓ તેમનું અધ્યયનકાર્ય દૂરસુદૂર રહીને કરતા હોય છે. વળી, જેઓ પોતાનું સાહિત્ય તૈયાર કરીને તેમજ પોતાની આગવી રીતે તેનું અધ્યયન કરતા જણાયા છે, ક્યારેક ક્યારેક તો તેઓ અભ્યાસ કરવાની ઈચ્છા રાખતા હોય છે તો જ્યાં વળી ક્યારે તેઓ અભ્યાસ કરવાનું ઈચ્છતા હોય છે. ઓપન યુનિવર્સિટી, પરંપરાગત યુનિવર્સિટીની જેમ જ કેટલીક જગ્યાએ તેના બંને છેડાઓ સુધી તેની માત્રામાં નીચી ઉતરતી જણાય છે. તદ્ઉપરાંત તે સ્પષ્ટ રીતે શુદ્ધ દૂરવર્તી શિક્ષણકાર્યના છેડા સુધી આગળ ધપે છે. વળી, આ પ્રથામાં તેની

સ્થિતિ સંખ્યાબંધ ઘટકો વડે નિશ્ચિત થાય છે. આનો સમાવેશ થવાથી તેમના વિદ્યાર્થીઓની લાયકાતોમાં એકવિધતા દાખલ થઈ છે, તેઓની કૌટુંબિક અને કામની સ્થિતિઓએ પુખ્તતાવાળું ખંડ-સમયનું અધ્યયન, તેઓને મળેલા અગાઉના અનુભવો તેમજ પોતાની ગ્રહણશક્તિ વડે તેઓ પોતાની યોગ્યતા અને તેઓની જરૂરિયાત પ્રમાણેની મદદ મેળવી લે છે. અભ્યાસકેન્દ્રો અને તેઓ દ્વારા શું આપવામાં આવે છે તે ઓપન યુનિવર્સિટી પ્રથાના સંપૂર્ણ પેકેજનો જ એક ભાગ છે કે જે આપણા દૂરવર્તી શિક્ષણકાર્યને બધી રીતે લાગુ પડે છે તેમ મનાય છે. અભ્યાસકેન્દ્ર અને દૂરવર્તી શિક્ષણકાર્ય એ બંનેની વચ્ચે કોઈ વિરોધાભાસી મત પ્રવર્તતો નથી. કેટલાંક વિદ્યાર્થીઓ કે જેઓ અભ્યાસકેન્દ્રમાં જ્યાં નિયમિત હાજરી આપતા જ નથી ત્યાં ઓપન યુનિવર્સિટી દ્વારા કદાચ દૂરવર્તી શિક્ષણકાર્યના આવાં નબળાં કેન્દ્રો 'બંધ' કરવામાં આવે તે વધારે મહત્વનું છે. વિદ્યાર્થીઓની દૃષ્ટિએ વિચારતા એવું લાગે છે કે ઓપન યુનિવર્સિટીએ અધ્યયનની ઘણી બધી તકો વિપુલ માત્રામાં વિવિધતા સાથે સંપન્ન કરાવવાનો પ્રયત્ન કરે તો તેમાંની તો કેટલી બધી આકર્ષક અને સર્વવ્યાપક બને છે. જોકે તે રીતે તો આ એક સફળતાપૂર્ણ અનુસરણ છે અને જોકે યુનિવર્સિટી પણ તેની સગવડોના સમતોલન માટેના બીજા પર્યાયો શોધવા દરેક વખતે પ્રયત્ન કરે છે અથવા તો તેના ખાસ એકમ (ઘટકની)ની આવી સગવડોની સમૃદ્ધ વિવિધતામાંથી એકાદ પ્રવૃત્તિને દૂર પણ કરે છે તે જરૂર વધુ પડતી કાળજીપૂર્વકની યોગ્ય સંભાળ લેવા પ્રયત્ન કરે છે અને પોતાને ગમતી યોગ્ય બાબતોમાં એવું કોઈક કરશે કે જેથી હંમેશા ચોક્કસપણે તેની પ્રસ્તુત સાર્વજનિક આકર્ષકતા જાળવી રાખ્યા પછી કશુંક તો બાદ કરશે જ.

UNIT 4 પરિવર્તનશીલ (વિતરણ) : આજીવન અધ્યયનનું વૈશ્વિકીકરણ (Flexible Delivery : The Globalisation of Lifelong Learning)

જેમ્સ સી. ટેલર

સંપાદકની નોંધ :

ઐતિહાસિક રીતે દૂરવર્તી શિક્ષણે વ્યક્તિગત અને સ્વતંત્ર અભ્યાસ પર ખૂબ ભાર મૂક્યો છે. શૈક્ષણિક પ્રક્રિયા, મોટે ભાગે વિદ્યાર્થીઓના લેખિત સાહિત્ય સાથેના પરસ્પરના સહવાસ પર આધારિત છે. અધ્યયનનું મધ્યસ્થીકરણ તેમજ માન્યતા નજીવી હતી. તેમ છતાં શૈક્ષણિક વહીવટની ગુણવત્તા બે પ્રકારના માહિતીસંચાર પર આધારિત છે. જોકે વળતરનો મુદ્દો મધ્યસ્થના વાર્તાલાપને લગતો છે. માહિતીસંચારના મધ્યસ્થી માધ્યમો દૂરવર્તી શિક્ષકોના ખાસ પ્રકારના રસનાં છે.

માહિતીસંચારની ટેકનોલોજીમાં થયેલ વિકાસનાં ઉદાહરણો વધુ આગળ લઈ જનારા છે. વ્યક્તિગત રીતે, ઘરમાં, કામ પર અને વર્ગખંડની સૂચનાઓ અંગત માધ્યમથી મળી રહે તેવી શરૂઆત થઈ છે. જ્યાં અધ્યયનની વિશાળ સંકલ્પના બની છે તેવા ક્ષેત્રે તેણે વિકાસ પામવાનો આરંભ કર્યો છે. આના સ્વાભાવિક પરિણામે માહિતીસંચારની ટેકનોલોજીઓએ સીમાડાઓ રદ કરીને એક ડગલું આગળ ભર્યું છે. તેથી જ આજે દૂરવર્તી શિક્ષણ, જાતિગત; સાંસ્કૃતિક તેમજ રાષ્ટ્રીયતાથી પર રહીને આજના શિક્ષણના વિકાસનો વિસ્તાર ઝડપી બનાવ્યો છે.

વળી, માહિતીયુગના આ આગમને શિક્ષણની સતત જરૂરિયાત વધારી છે. જૂના પરંપરાગત દૂરવર્તી, માહિતીના માધ્યમો હવે અસરકારક રહ્યા નથી. જેમકે વર્ગખંડમાં અપાતી રૂબરૂ સૂચનાઓ હવે જીવનપર્યન્તના અધ્યયનશીલ વાતાવરણમાં યોગ્ય નથી.

ભવિષ્યમાં આવનાર વૈશ્વિકીકરણના નિયમોને કારણે શિક્ષણ અને તાલીમની બધી કક્ષાએ પરિવર્તનશીલ વહેંચણી વધુ અસરકારક ભૂમિકા ભજવશે. પરિવર્તનશીલ વહેંચણીના ઝડપી વિકાસની અસરોને લીધે આપણે ઇન્ટરનેટના પ્રવાહોનો સમજણ ભરેલો વિકાસ પ્રોત્સાહિત થયો છે, તેથી વ્યાવસાયિક શિક્ષણ અને તાલીમની જરૂરિયાત કદાપી શિક્ષણના વ્યવસાયમાં આજ જેટલી હતી નહિ. આવી જરૂરિયાતના ઉત્તરમાં યુનિવર્સિટી ઓફ સધર્ન ક્વિન્સલેન્ડે (USQ) દૂરની વિવિધ જગ્યાએ શિક્ષણ માટે વૈશ્વિક સુવિધાઓવાળો વિકાસ કાર્યક્રમ શરૂ કર્યો છે. આ યોજના મુક્ત અને દૂરવર્તી અધ્યયનમાં સ્નાતક કક્ષાના પ્રમાણપત્રની આવશ્યકતાની ખાતરી આપે છે. (<http://www.usq.edu.au/material/course/us59/>)

USQ યોજના વૈશ્વિક સ્તર પર સતત વ્યાવસાયિક શિક્ષણ અને તાલીમની પરિવર્તનશીલ શૈલી માટે યોગ્ય ઉદાહરણ પૂરી પાડતી જોવા મળે છે. તેમ છતાં તે પ્રથમ શૈક્ષણિક વ્યવસાય પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીને પછી ઔદ્યોગિક તાલીમની ભૂમિકાઓના કામમાં લીધા બાદ જ બીજા ઘણા વ્યવસાયોમાં પણ સતત વ્યાવસાયિક શિક્ષણનું ઉદાહરણરૂપ સારું કાર્ય કરી શકે. આ અભિગમ પાસે તેમના ભૌગોલિક સ્થાનની અસમાનતાઓ, એકાગ્રપૂર્ણ રીતે કામ કરતા વ્યવસાયોની જરૂરિયાત, પૂર્ણ સમયની રોજગારી પૂરી પાડવા પરિવર્તનો કરે છે. વળી તેની પાસે પૂરતા સમયમાં અસરકારક અધ્યયન પરિણામો લાવવાની આંતરિક વ્યવસ્થા છે. આધુનિક સાહિત્યનો તાત્કાલિક મળતો પ્રવાહ અને વિશ્વ સાથે સંકળાયેલ વ્યાવસાયિક ચર્ચા-વિચારણા એક સામાજિક-બોધવાળા અધ્યયનવાળું વાતાવરણ સર્જે છે, જેનાથી તેમાં ભાગ લેનાર સૌ કોઈને લાભ થશે. પરિવર્તનશીલ શૈલી એ

દૂરવર્તી શિક્ષણની ટેકનોલોજીઓ તેમજ પદ્ધતિઓના અમલીકરણ પર આધારિત ભવિષ્યના શિક્ષણ અને તાલીમની ચાવી છે. તે જીવનપર્યન્તના અધ્યયન માટે દુનિયાભરની જરૂરિયાતોમાં વધારો કરવા માટેનો માત્ર વ્યવહારુ વિકલ્પ હોઈ શકે. જેમકે પેટ્રીએ (1995) નિર્દેશ કર્યા મુજબ “આખા જગતમાં પરંપરાગત શિક્ષણની પ્રથાઓ વસ્તીવધારો, સાધનોની અછત અને જ્ઞાનની વિસ્તરણ સીમાની મર્યાદા સુધી લંબાય છે.” ભવિષ્યમાં પરિવર્તનશીલ શૈલી એ શિક્ષણ અને તાલીમની બધી કક્ષાએ સાર્થક ભૂમિકા ભજવવા માટેના વૈશ્વિક ધોરણો અપનાવે છે. ઓસ્ટ્રેલિયા તેના દૂરવર્તી શિક્ષણની પરંપરાઓ તેમજ નિપુણતાને લીધે પરિવર્તનશીલ શૈલીમાં આગેવાની લેવા યોગ્ય રીતે ગોઠવાયું છે.

આ સદીના પ્રારંભમાં જ ઓસ્ટ્રેલિયા તેના ઇતિહાસ, ભૂગોળ તેમજ સંસ્કૃતિની રીતે દૂરવર્તી શિક્ષણ વ્યાજબી રીતે જ સાર્થક ઘટક બન્યું છે, છતાં જ્યાં સુધી બ્લેનીએ (1964) ‘દૂરવર્તીનો જુલમ’ એ શબ્દને પ્રયોજ્યો ત્યાં સુધી આ શબ્દ ઓસ્ટ્રેલિયાના સામાન્ય શબ્દકોશનો ભાગ બન્યો હતો. તે અર્થમાં ઓસ્ટ્રેલિયાના દૂરવર્તી શિક્ષકોએ દૂરસ્થના જુલમના ખ્યાલનો પ્રત્યુત્તર આપ્યો અને વિશાળ પાયા પર નવી નવી ટેકનોલોજી સ્વીકારવાનો ઉદ્દેશ રાખ્યો હતો. શરૂઆતમાં ઘણા દૂરવર્તી શિક્ષકોની કેટલી પ્રારંભિક ચળવળ દૂરવર્તી શિક્ષણમાં નવી નવી ટેકનોલોજીના વિકાસ માટે ઉપયોગી સમીક્ષા કરી પરિવર્તનીય વૈકલ્પિક બાબતોનું મૂલ્યાંકન કરી આ મુદ્દાનો વાસ્તવિક રીતે સંસ્થામાં અમલ કરવાનું શક્ય બનાવવું જોઈશે.

કેટલીક મુદ્રણ, ટેલિવિઝન અને રેડિયો-પ્રસારણ જેવી કેટલીક પરંપરાગત ટેકનોલોજીઓ સિવાય પણ નીચે જણાવેલ બીજી નવી ટેકનોલોજીઓ શિક્ષણની ગુણવત્તા વધારવાની તકો પૂરી પાડે છે. જેમકે ઓડિયોટેપ્સ, વીડિયો ટેપ્સ, કમ્પ્યુટર આધારિત અધ્યયન પેકેજ, અસરકારક વીડિયો, અસરકારક મલ્ટીમીડિયા (IMM), ઓડિયો-ટેલિકોન્ફરન્સિંગ ઓડિયોગ્રાફિક માહિતીસંચારની પ્રથા, વીડિયો પરિષદો અને વીડિયો માંગણી (VOD) વગેરે. વર્તમાન સમયમાં આવી ટેકનોલોજીઓ કમ્પ્યુટર માહિતીના માળખાઓ દ્વારા પૂરી પડાયેલ માહિતી સ્ત્રોતના પ્રવાહો અને આંતરિક પ્રવૃત્તિઓ માટેની તકોનું આગમન વધી રહ્યું છે, જેમાં ખાસ કરીને ‘ઇન્ટરનેટ’, ‘વર્લ્ડવાઈડ વેબ’ (www) અથવા ‘ઇન્ફરમેશન સુપર હાઈવે’ જાણીતા છે. હમણાં જ સ્વાને (1997) પ્રકાશિત કર્યું છે તે પ્રમાણે પરિવર્તનશીલ અધ્યયનપ્રણાલીમાં “લોકો શું શું ઇચ્છે છે, તેઓ તે ક્યાં ઇચ્છે છે અને તેઓ તે ક્યારે ઇચ્છે છે તે અપનાવવાના તત્ત્વજ્ઞાન પર આધાર રાખે છે. (wwwનો બનાવ બધી રીતે આકસ્મિકતાવાળો છે.)” (p.17) આવા જ્ઞાનના આધારની વ્યવસ્થા માટેનું મૂળભૂત ઉપયોગી માળખું (સારણી-1) દૂરવર્તી શિક્ષણની વિવિધ પેઢીઓના આગમન દ્વારા પૂરું પાડ્યું છે. (ટેલર, 1995)

પત્ર-વ્યવહારનો નમૂનો મોટે ભાગે દૂરવર્તી શિક્ષણની પ્રથમ પેઢી (વંશજ) ગણાય છે. તેની બીજી પેઢીના અને અનેકવિધ નમૂનાઓમાં સમાવેશ કરાયો છે, જેમાં છાપેલ અભ્યાસ માર્ગદર્શિકાઓ, પસંદ કરેલ વાચન, વીડિયો ટેપ્સ, ઓડિયો ટેપ્સ અને કમ્પ્યુટર આધારિત અભ્યાસ સાધનસામગ્રી તેમજ કમ્પ્યુટર અધ્યયન-વ્યવસ્થા, કમ્પ્યુટર અધ્યયન મૂલ્યાંકન અને અસરકારક વીડિયોનો સમાવેશ કરી વધુ વિકસિત અને સુધારેલ શૈક્ષણિક અધ્યયન સ્ત્રોતોના ઉપયોગની ખાતરી આપે છે. જ્યારે અનેકવિધ માધ્યમના નમૂનાઓના, પત્રવ્યવહારના નમૂનાઓના ઉપયોગથી ઘણી સંસ્થાઓ ઊઘડી છે ત્યારે બીજો મહત્વનો ફેરફાર ત્રીજી પેઢીના દૂરવર્તી અધ્યયન નમૂના તરફની ચળવળ છે. (નીપર, 1998, પેલ્ટોન 1991, ટેલર 1992). દૂરવર્તી શિક્ષણની ત્રીજી પેઢી ઓડિયો પરિષદ, ઓડિયોગ્રાફિક માહિતીસંચારની પ્રથાઓ, ઓડિયો દૂરસભા, વીડિયો પરિષદો અને ટેલિવિઝન/રેડિયો પ્રસારણનો સમાવેશ કરી માહિતી ટેકનોલોજીના ઉપયોગ પર આધારિત છે.

<p>પ્રથમ પેઢી - પત્રવ્યવહાર પર આધારિત નમૂનો</p> <ul style="list-style-type: none"> ● છાપકામ (મુદ્રણ)
<p>બીજી પેઢી : અનેકવિધ માધ્યમવાળા નમૂના</p> <ul style="list-style-type: none"> ● મુદ્રિત ● ઓડિયો ટેપ ● વીડિયો ટેપ ● કમ્પ્યુટર આધારિત અધ્યયન (દા.ત., CML/CAL) ● અસરકારક વીડિયો (ડિસ્ક અને ટેપ)
<p>ત્રીજી પેઢી - દૂરઅધ્યયન નમૂનો</p> <ul style="list-style-type: none"> ● ઓડિયો (દૂરપરિષદ) દૂરસભા ● વીડિયો પરિષદ ● ઓડિયોગ્રાફિક માહિતીસંચાર ● TV/રિડિયો પ્રસારણ અને ઓડિયો દૂરસભા
<p>ચોથી પેઢી - પરિવર્તનશીલ અધ્યયન નમૂનો</p> <ul style="list-style-type: none"> ● અસરકારક અનેકવિધ માધ્યમ (IMM) ● ઇન્ટરનેટ આધારિત (www) સાધન-સ્ત્રોતનો પ્રવાહ ● કમ્પ્યુટર મધ્યસ્થિત માહિતીસંચાર

દૂરવર્તી શિક્ષણની ચોથી પેઢીનો ઉદ્ભવ, પરિવર્તનશીલ અધ્યયન નમૂનો, ઉચ્ચ ગુણવત્તાવાળા અસરકારક અનેકવિધ માધ્યમના લાભોને શિક્ષણ-અધ્યયન સ્ત્રોતોની વધતી અનેક મર્યાદાઓના માર્ગ સાથે સરખામણી કરવાનું વચન આપે છે અને ઇન્ટરનેટ જોડાણોએ આપેલ કમ્પ્યુટર મધ્યસ્થિત માહિતીસંચાર દ્વારા આંતરિક પ્રવૃત્તિઓ વધારે છે.

દૂરવર્તી શિક્ષણની ટેકનોલોજી અને અધ્યાપનશાસ્ત્રીય પરિપ્રેક્ષ્ય :

બેટ્સે (1991) પ્રકાશિત કર્યું છે તેમ બે અલગ પ્રકારની આંતરિક પ્રવૃત્તિઓ અધ્યયનમાં છે : સામાજિક અને વ્યક્તિગત. અध्येતાઓ અને શિક્ષકો વચ્ચેનો સામાજિક વ્યવહાર-પાઠ્યપુસ્તકો, અભ્યાસ માર્ગદર્શિકાઓ, ઓડિયો ટેપ્સ, વીડિયો ટેપ્સ અને કમ્પ્યુટર દ્વારા મૂલ્યાંકન કરેલ અધ્યયન કાર્યક્રમોનો સમાવેશ કરી શિક્ષણ-અધ્યયન સ્ત્રોતો સાથે વ્યક્તિગત વિદ્યાર્થીઓની સાથેના વ્યવહારમાં એકરૂપતા રાખવી જરૂરી છે. તેઓ દલીલ કરે છે કે વિદ્યાર્થીઓ, પરંપરાગત સંસ્થાઓમાં તેમની મહત્ત્વની રૂબરુ મુલાકાતમાં વધુ સમય માટે રોકી શકે છે તે વાત કલ્પિત છે અને પરંપરા તેમજ દૂરવર્તી શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓ માટે પાઠ્યપુસ્તકો અને બીજી અધ્યયન માધ્યમો સાથે આપ-લે કરી, મોટા ભાગનો તેમનો અભ્યાસ એકલા હાથે થાય છે. (બેટ્સ, 1991) દૂરવર્તી શિક્ષણના વિવિધ માધ્યમી નમૂનાની પકડમાંની એક એ છે કે અધ્યયન સાહિત્ય સાથે ખાસ કરીને યોજના મુજબ છાપેલ સાહિત્ય ઓડિયો ટેપ્સ, વીડિયો ટેપ્સ અને કમ્પ્યુટર આધારિત અધ્યયન પેકેજ્સ બંધબેસતા અભ્યાસક્રમના સંદર્ભમાં ખાસ વ્યાખ્યાયિત કરેલ વિકલ્પો સાથે સંકળાયેલ શિક્ષણના વિચારો તેમજ સમજણ કૌશલ્યોના હેતુઓ હતા.

દૂરવર્તી શિક્ષકોએ પણ અસરકારક અધ્યયનને મદદ કરવા સામાજિક વ્યવહારો માટે તકો પૂરી પાડવાની જરૂરિયાત અનુભવી છે. તેથી જ તેઓએ ઓડિયો દૂરસભા, ઓડિયોગ્રાફિક વાર્તાલાપ પ્રથા, વીડિયો સભા અને કમ્પ્યુટર આધારિત વાર્તાલાપ (CMC) જેવી ટેકનોલોજીઓ પર આધારિત માહિતીપ્રણાલીઓના વિકાસ દ્વારા રૂબરુ વાર્તાલાપનો દેખાવ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. આ ટેકનોલોજીઓ વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો વચ્ચેના નજીકના દ્વિમાર્ગીય વાર્તાલાપને મદદ આપી શકે. વૈકલ્પિક રીતે સ્થાનિક શાળાઓ તેમજ સ્થાનિક શિક્ષકોને સામાજિક વ્યવહાર પૂરા પાડવા માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે, જેનાથી અસરકારક અધ્યયન સહેલું બની શકે છે. એ વાત નોંધવા જેવી છે કે સામાજિક અને વ્યક્તિગત આંતર પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે જરૂરી સમતોલન, એક અભ્યાસક્રમથી બીજા અભ્યાસક્રમ સુધી બદલાતું

રહેશે. વિષયસામગ્રી અભ્યાસક્રમના હેતુઓ, અધ્યયન સાહિત્યની ગુણવત્તા અને માળખું તેમજ ખૂબ અગત્યની રીતે વિદ્યાર્થીલક્ષી પ્રેક્ષકો જેવી વિવિધતાવાળું કાર્ય હોઈ શકે. ઘણા સંદર્ભમાં, સતત વ્યાવસાયિક શિક્ષણના સમાવેશ સાથે દૂરવર્તી શિક્ષણ એ પૂર્ણ સમયની રોજગારીવાળા ગ્રાહકો, ફાજલ સમયના વિદ્યાર્થીઓ ધરાવતું હોય છે. દૂરવર્તી શિક્ષકો ઉચ્ચ ગુણવત્તાવાળા શૈક્ષણિક અધ્યયન સ્ત્રોતો (છાપેલ અભ્યાસ માર્ગદર્શિકાઓ, ઓડિયો ટેપ્સ, વીડિયો ટેપ્સ, કમ્પ્યુટર આધારિત અભ્યાસક્રમીય સાધનો વગેરે) પૂરા પાડવાના હતા, જે એકબીજાના અનુકૂળ સમયે અને સ્થળે ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. તેની અસરથી આવી પરિવર્તનીય પ્રવાહવાળી ટેકનોલોજીઓ (ટેલર-1992) વિદ્યાર્થીઓને તેમની જીવનશૈલી મંજૂરી આપે તેમ શિક્ષકને હાજર/ગેરહાજર કરવાની પરવાનગી આપે છે. તેવી જ રીતે ઇન્ટરનેટ સરળ કરેલ આંતરક્રિયાઓનો પ્રવાહ, પરિવર્તનીય પ્રવાહના ફાયદાઓનો ભોગ આપ્યા વગર, વિદ્યાર્થીઓને તેમની પોતાના રીતે વિકાસ કરવાની મદદ પૂરી પાડવામાં ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. આમ, વ્યક્તિગત વિકાસના વિવિધ આંકડાઓનો સમાવેશ કરી શકાય છે નહિ કે ખાસ પરંપરાગત શૈક્ષણિક મહાવરાઓમાં જ્યાં, એકત્રિત વ્યાખ્યાનો (ભાષણો) અને પાઠ દ્વારા માહિતીની આપ-લે સાથે એક જગ્યાએ એકસાથે થતા વિકાસની સમગ્ર વર્ગોની સંભાળ રાખે છે. દૂરવર્તી શિક્ષણના અનેકવિધ નમૂનાઓની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ, જે શિક્ષણ અને અધ્યયનની ગુણવત્તાઓને અનુકૂળ હોય તે બધું સારણી-2માં દર્શાવાયું છે.

સારણી : 2 દૂરવર્તી શિક્ષણના નમૂનાઓ - એક સંકલ્પનાત્મક માળખું

દૂરવર્તી શિક્ષણના નમૂનાઓ અને સંગઠિત ટેકનોલોજીઓની શૈલી	ટેકનોલોજીઓની શૈલીની લાક્ષણિકતાઓ				
	પરિવર્તનશીલતા			ખૂબ શુદ્ધ	આધુનિક આંતરક્રિયાની શૈલી
	સમય	સ્થળ	રીત		
<p>● પ્રથમ પેઢી :</p> <p>પત્ર-વ્યવહાર રીત નમૂનો</p> <p>- છાપકામ</p>	હા	હા	હા	હા	ના
<p>● બીજી પેઢી :</p> <p>અનેકવિધ-માધ્યમ નમૂનો</p> <p>- છાપકામ</p> <p>- ઓડિયો ટેપ</p> <p>- વિડીયો ટેપ</p> <p>- કમ્પ્યુટર આધારિત અધ્યયન (દા.ત., CML/CAL)</p>	હા	હા	હા	હા	ના
<p>● ત્રીજી પેઢી :</p> <p>દૂરઅધ્યયન નમૂનો</p> <p>- ઓડિયો દૂરસભા</p> <p>- વીડિયો દૂરસભા</p> <p>- ઓડિયોગ્રાફિક માહિતીસંચાર</p> <p>- ટીવી./રેડિયો પ્રસારણ અને ઓડિયો દૂરસભા</p>	ના	ના	ના	ના	હા
<p>● ચોથી પેઢી :</p> <p>પરિવર્તનશીલ અધ્યયન નમૂનો</p> <p>- અસરકારક અનેકવિધ માધ્યમ(IMM)</p> <p>- ઇન્ટરનેટ આધારિત WWW સ્ત્રોતનો માર્ગ</p> <p>- કમ્પ્યુટર આધારિત વાર્તાલાપ</p>	હા	હા	હા	હા	હા
	હા	હા	હા	હા	હા
	હા	હા	હા	ના	હા

દૂરવર્તી શિક્ષકો દૂરવર્તી જુલમોને પ્રત્યુત્તર આપે છે કે જ્યારે દૂરવર્તી શિક્ષણની નમૂનાઓ સમજણવાળા હોઈ શકે ત્યારે આવાં મૂલ્યાંકન પાસે લગભગ બીજા ત્રણ જુલમોના તરંગો છે. સમીપતાના જુલમો, નિરર્થકતાના જુલમો અને અનંતતાના જુલમો.

પ્રથમ દષ્ટાંત કેમ્પસના કેળવણીકારોએ રૂબરૂ અપાતા પરંપરાગત શિક્ષણ કે જે પરવાનગીની દૃષ્ટિએ બજા બધા શિક્ષણ માળખાઓથી ચઢિયાતું ગણાય છે. તેની સાથે નવી ટેકનોલોજીઓ ઉપર વધુ ધ્યાન આપી શકાયું નથી. જ્યારે દૂરવર્તી શિક્ષકોએ રૂબરૂ થતી વાતચીત માટેની મર્યાદિત તકો સાથે સંકળાયેલ બાબતોને અટકાવ્યા વગર બહાર નીકળવા પ્રયત્ન કર્યો છે. કેમ્પસના કેળવણીકારો પરંપરાગત બાબતો સાથે સંતોષ માનતા નજરે પડે છે. તેથી તેઓએ નવી ટેકનોલોજી પર ધ્યાન ન આપવામાં કાળજી રાખી છે અને તેઓ તેમની શક્તિને સંશોધન અને વિદ્યતાની પ્રવૃત્તિઓના બીજા પ્રકારો પર કેન્દ્રિત કરી છે. આવા સંજોગોમાં શિક્ષણ ક્રિયા તરીકે વધતે-ઓછે અંશે માન્ય રખાય છે તે દરગુજર કરવામાં આવે છે. કારણ કે તે રોજબરોજની પ્રવૃત્તિઓના ભાગ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે તેને પડકાર્યા વિના જ અને પ્રશ્ન વગર રહે છે. (ટિલર-1994, p.180) આ સમીપતાના જુલમોએ બીજી મહત્વની અસરો ઊભી કરી છે, નિરર્થકતાના જુલમો કે જેની પાસે દૂરવર્તી શિક્ષણનો ખર્ચ અસરકારક વિકાસ પર નુકશાનકર્તા અસર કરે છે.

વિસ્તૃત અભિપ્રાય એ છે કે રૂબરૂ અપાતું શિક્ષણ એ શિક્ષણનાં બીજાં માળખાંઓ કરતા સ્વાભાવિક રીતે ચઢિયાતું છે અને વિશ્વભરમાં તેનો મુખ્ય ઉદ્યોગ ઊભો કર્યો છે તેમ માનવું મુશ્કેલભર્યું છે કેમ કે વિડિયો સભા - ખાસ કરીને ઉત્તર અમેરિકામાં સમીપતાના જુલમો સાથે સંકળાયેલ બૌદ્ધિક આત્મસંતોષ વગરની મુખ્ય અસર બની ગઈ છે. વીડિયો સભામાં કરાયેલ નાણાંકી રોકાણ થોડું નબળું પડી ગયું છે છતાં એવો વિસ્તૃત અભિપ્રાય એ છે કે વ્યાખ્યાન ભાષણ એક એવી ક્રિયા છે કે જ્યાં એકબીજાના મગજને જાણ્યા વગર વ્યાખ્યાનની નોંધને વિદ્યાર્થીઓની નોંધ સુધી મોકલવામાં આવે છે. બ્લિગ (1972) જણાવે છે કે તેણે વ્યાખ્યાન (પ્રવરણ)એ અત્યંત બિનઅસરકારક છે અને પ્રાથમિક રીતે સમયનો બગાડ છે જેમકે આપણા પોતાના જ અનુભવની મહત્તા વિદ્યાર્થીઓની જેમ કસોટી કરશે.

શિક્ષણ અને અધ્યયન માત્રા વધારવાના હેતુ માટે વીડિયો સભાની પ્રથાઓના પુનઃઉત્પાદન માટે સ્પષ્ટ રીતે ખૂબ ઉત્સાહ “નિરર્થકતાના જુલમો” દર્શાવે છે. અધ્યાપનશાસ્ત્રના પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોકે મોટા ભાગનાં વ્યાખ્યાનો નિરર્થક છે તો શા માટે નાણાંકીય ખર્ચનો ખૂબ મોટો સરવાળો, નિરર્થક સ્વાધ્યાય વધારવા પાછળ ખર્ચવો ? એક સમજણભર્યું સ્પષ્ટીકરણ એ ‘અનંતતાના જુલમો’ ચમત્કાર તરીકે જાણીતા શૈક્ષણિક સંબંધમાં પરિવર્તનનો દર અથવા તેની સાથે સંકળાયેલ ખાસ છ શૈક્ષણિક નમૂનાઓ એકસરખી રીતે ઝડપથી સંચાલન બદલવાની સંભાળ રાખે છે, જેમકે દરિયો તેલના ટેન્કરમાં જાય છે. હજુ બીજો વિસ્તૃત અભિપ્રાય એ છે કે શિક્ષણ ક્યારેય બદલાતું નથી. તેનું એક મુખ્ય કારણ એ છે કે સો વર્ષોથી વ્યાખ્યાનો કામ કરે છે અને તે સસ્તા છે તેમજ બિનઅસરકારક છે તેવી હકીકત અનુકૂળ નથી. વળી તે સંસ્થાકીય બની ગયું છે. સ્વ. પ્રો. રામરેડીની જેમ ઈન્દિરા ગાંધી નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટીના પહેલા ઉપકુલપતિએ જ્યારે તેમની કારકિર્દી શરૂ કરી ત્યારે એક અનુભવી શિક્ષક દ્વારા તેમને અપાયેલ સલાહ વર્ણવતાં એક વખત કહ્યું હતું કે, “45 મિનિટ સુધી તેને જે કાંઈ બોલો છો તેનું કોઈ મહત્ત્વ નથી.” સંસ્થાકીય શિક્ષણજગતમાં સમગ્ર અભ્યાસક્રમ આવા વિષયોથી તદ્દન ભિન્ન છે. શાળાઓ બદલાતી નથી તેમજ કોલેજો પણ બદલાતી નથી અને યુનિવર્સિટીઓ પણ બદલાતી નથી. યુનિવર્સિટીને બદલવી એટલે કબ્રસ્તાનમાં ફેરફાર કરવા જેવું અત્યંત મુશ્કેલ કામ છે અને તેમાં તમે આંતરિક મદદ મેળવી શકતા નથી.

વર્ષો દરમિયાન અગત્યના ફેરફારો કરવાની સ્પષ્ટ ખામીઓની બાબતમાં, શૈક્ષણિક સંસ્થાઓના વડીલ વ્યવસ્થાપકો અને આગેવાનો સુરક્ષાની ખોટી સમજણ “અનંતતાના જુલમોને શાંત પાડે છે. શા માટે આજે જ નિર્ણય કરવો ? જ્યાં સુધી આવતીકાલે, આવતા અઠવાડિયે કે આવતા વર્ષે.... બંધ ન થાય ત્યારે તમે મૂકી શકો એવું વલણ લાંબા સમય સુધી ટકતું હોતું નથી. ટેકનોલોજિકલ ફેરફારોનો દર શક્ય છે કે શિક્ષણ અને અધ્યયન વધારવાની સમજણ પાડનાર છે એ જ અસરમાં ભૂગોળ એ જ ઇતિહાસ છે !

જ્યારે ભૂગોળ દૂરવર્તી શિક્ષણ વધારવા માટે પ્રાથમિક પાસા તરીકે હતું, આજે તે બિલકુલ પ્રતિકૂળ છે. હમણાં જ લોવે (1992)એ પ્રકાશિત કર્યું હતું કે 'માહિતી ટેકનોલોજીની તાકાત પરિવર્તનના પગલાંને નવો વિસ્તાર ઉઠીનો આપે છે જેમકે તે દેશના એક ખૂણેથી બીજા ખૂણે નવી જાણકારીના ઝડપી પ્રસારણની પરવાનગી આપે છે. ઓસ્ટ્રેલિયા સાથે સંબંધિત ભૌગોલિક પૌરાણિકતા અને એકલતા હવે મોટે ભાગે સાનુકૂળ નથી, જ્યારથી તે ક્વીન્સલેન્ડથી લંડન કરતા ક્વીન્સલેન્ડથી ક્વિન્સટાઉન સુધી ઈ-મેઇલ કરવા તફાવતની દૃષ્ટિએ ખૂબ ઓછો સમય લે છે. ટેકનોલોજીકલ ફેરફારોના બદલાતા માપદંડ તેમજ અવકાશનો અર્થ હવે અનંતતાના જુલમો છે. જેમકે વહીવટ માટે કામ કરવાની રીતે એ લાંબો સમય જળવાઈ રહે તેમ નથી.

સંસ્થાકીય આગેવાનોને સક્રિય બનાવવા અને પરિવર્તનશીલશૈલીની ટેકનોલોજીઓની ખાતરી આપવાની તકો શૈક્ષણિક અધ્યયન પ્રક્રિયાના બંધારણમાં પૂર્ણ થયેલ ભાગ બનવા ક્યારેય વિશાળ બનતી નથી. છતાં જ્યારે ટેકનોલોજી આધારિત પરિવર્તનશૈલી તરફની દિશા શિક્ષણ અને તાલીમના સંબંધોની વિસ્તૃત વિવિધતામાં કદાચ સખત છે ત્યારે તે સમજવું મુશ્કેલ છે કે માહિતી-વિષયક માધ્યમની મર્યાદાનો ઉપયોગ આપમેળે શિક્ષણ અને અધ્યયનની ગુણવત્તા વધારતી નથી. નિર્દેશ થયો છે તે પ્રમાણે આ માત્ર નિર્ચયકતાના જુલમોની પ્રાર્થના કરવાથી અને પરંપરાગત રીતે રૂબરૂમાં અપાતા શિક્ષણની નકલ કરવાથી પાછું આવતું નથી. ટેકનોલોજી સમજવા અને નવી તેમજ વધુ અસરકારક અધ્યયન પરિસ્થિતિઓ સર્જવા તેનો ઉપયોગ કરવો તે પડકારરૂપ છે. (પૌલસન અને રેક્કડલ 1988, p. 363). તેમ છતાં કોઈ ટેકનોલોજી મહત્વના સંબંધમાં આપમેળે જ અધ્યયન સુધરશે નહિ એવું જાણી લેવું જરૂરી છે.

સૂચનાત્મક રૂપરેખાવાળી ટેકનોલોજી

સૂચનાત્મક યોજનાવાળી ટેકનોલોજીની વિસ્તૃત ચર્ચા આ પેપરના પ્રમાણની બહારની વાત છે. છતાં એ નોંધવું મહત્વનું છે કે ટેકનોલોજીની શૈલી (છાપેલ સાહિત્ય, ઓડિયો ટેપ્સ, વીડિયો ટેપ્સ, કમ્પ્યુટર આધારિત સૂચનાત્મક પ્રથા વગેરે) માત્ર શૈક્ષણિક અનુભવોનો માર્ગ વિદ્યાર્થીઓને આપવા માહિતી અને સૂચનાઓ એકઠી કરે છે. સૂચનાત્મક માધ્યમની કોઈ પણ સ્વભાવિક લાક્ષણિકતાઓ કરતાં સૂચનાત્મક સંદેશની ગુણવત્તા જ મહત્વની વાત છે. શિક્ષણમાં માધ્યમ અને સંદેશા વચ્ચે સ્પષ્ટ તફાવત પાડવાની જરૂરિયાત ક્લાર્ક (1983) દ્વારા પ્રકાશિત થઈ હતી, જેણે આ મુદ્દાની છણાવટ કરતાં કહ્યું હતું કે શૈક્ષણિક ટેકનોલોજી એ માત્ર વહનનાં સાધનો છે, જે સૂચનાઓનું વિતરણ કરે છે. જેમકે એક ટ્રક જેમ અનાજનું વિતરણ કરે છે અને તેનાથી આપણા આહારમાં ફેરફારો થાય છે તેના કરતાં વધુ તે વિદ્યાર્થીઓની સિદ્ધિ પર અસર કરતી નથી. (P. 445) અધ્યાપનશાસ્ત્ર પ્રભાવમાં મહત્વનો વધારો સર્જ્યા વગર શૈક્ષણિક સંદેશાઓના વિતરણની શૈલી બદલવા ઓડિયો દર્શાવતી પ્રવિધિ, ગ્રાફિક કલાકારો અને ગણતરી કરતાં નિષ્ણાતોની એક સમિતિ સાથે શિક્ષકોને સંકળાયેલા રહેવાનું બધી રીતે શક્ય છે.

શિક્ષણ અને અધ્યયનની ગુણવત્તા સુધારવાની પ્રક્રિયા માટેની ચાવી જ સૂચનાત્મક યોજના છે. (બોર્ડન-1996) જેણે સૂચનાત્મક વિજ્ઞાન નવીનતમ વધારામાંથી જ મહત્વની પ્રગતિ સાધી છે. (એન્ડરસન 1982, 1985; ગ્લેસર, 1984, 1991; કિડ, 1987; લેન્ડા, 1976; રેગુલ્ય, 1983; વિન 1990) પ્રથમ દૃષ્ટાંતમાં સૂચનાત્મક યોજનાની પ્રક્રિયા, જ્ઞાનના આધાર સાથે સંકળાયેલ સંકલ્પનાત્મક કૌશલ્યો, જે ખાસ શાખાના વ્યાવસાયિક નિષ્ણાતોને આધાર પૂરો પાડે છે તેની સાફસૂફ કરેલા અનાજની જેમ પદ્ધતિસરની તપાસને જરૂરી બનાવે છે. આ અભિગમ એ વ્યવસ્થિત માળખાગત અધ્યયન અનુભવોના કમને ગોઠવવા માટે જ્ઞાનાત્મક કાર્યનું વિશ્લેષણ (રીડર અને રીડિંગ 1993), નોવેક્સ વિશ્લેષણ (ટેલર, 1994) અને સંકલ્પનાત્મક નકશા (નોવક, 1990) જેવી પ્રવિધિના ઉપયોગ અંગની ખાતરી આપી છે.

सूचनात्मक योजना तेमज टेक्नोलोजीना क्षेत्रमां जडपी विकासनी प्रथाअे यणवण वधारी छे जयां अेकलो शिक्षक वधते-ओछे अंशे मुष्य रीते शिक्षण अने तालीम कार्यकमनी योजना, विकास, वितरण माटे जवाबदार छे. विविध शाखावाणी समितिनो अभिगम जयां निष्ठातोनी आवडतने भूष विशाण रीते तालीमी कार्यकमो सर्जवामां उपयोगमां ले छे. टेक्नोलोजीकली कुशण शिक्षण अने अध्ययनप्रथाना विकास माटे व्यक्तिगत शिक्षकोनी कार्यक्षतानो विस्तार वधे तेनी काणज्ज राभे छे अने निष्ठात कौशल्योनी विशाणता साथे निष्ठांत अभ्यास समितिनी व्यवस्था माटेनी मागणी करती नजरे पडे छे. नीये जषावेल वैशिक परिवर्तनशील वितरणनुं उदाहरण प्रारंभिक रीते योथी पेडीनी दूरवर्ती शिक्षण टेक्नोलोजीनो उपयोग निष्ठांतोना विशाण ज्ञाननो उपयोग शक्य बनावतुं नथी. आमां सूचनात्मक योजनाओना निष्ठांतो, योजना प्रथा, एलेक्ट्रोनिक माहिलीप्रथाओ, माहिली आधारित योजनाओ, आलेपात्मक योजनाओ विद्यार्थीओनुं संयालन, एलेक्ट्रोनिक प्रकाशनो अने प्रकल्प व्यवस्थापननो समावेश थाय छे अने विविध शाखानी विषयसामग्रीना निष्ठातो !

आवा जूधना अभिगमो युनिवर्सिटी ओफ़ सधर्न क्विन्सलेन्ड (USQ) भाते संस्थागत थया छे, जयां ते प्रथम 1977मां आरंभाया हता (टेल, 1994) संगठनात्मक नैतिकताओ जयां दूरवर्ती शिक्षणनी नोंधणी कुल नोंधणीना 73 टका जेटली थयेल छे त्यां संस्थानी बेवडी प्रथा शिक्षणना विषय शाखावाणा अभिगम द्वारा ठिमी करायेल सर्जनात्मकता छे. योथी पेडी दूरवर्ती शिक्षण टेक्नोलोजीना आरंभ माटे जडपथी आगण वधवा माटे USQने समर्थ करे छे. आ क्षेत्रमां USQनी आगेवानी हमेषां ज मणेल मान्यता वडे पसंदगीयुक्त भागीदारी अेक 'उत्तम महावरो दर्शाववा' ओणभावार्थ हती, 1977 जुलाईना बोत्सवाना भाते थयेल कोमनवेल्थ मिनिस्टर ओफ़ अेज्युकेशननी परिषद (कोन्फरन्स) साथे संमतिथी यलाववा स्थपाई छे. दर्शनीय अभ्यासकमनी पसंदगी माटे मुक्त ओपन अने दूरवर्ती अध्ययनना स्नातक पदवी इंटरनेट द्वारा प्राप्य छे अने ते विश्वस्तरे आजवन व्यावसायिक शिक्षण माटे योग्य नमूनो पूरो पाडती नजरे पडे छे.

आजवन व्यावसायिक शिक्षण माटेनो वैशिक अजमायशी नमूनो

आ नवा पेपरमां प्लेटरे (1995) हलील करी के अधा क्षेत्रना विभागेमां जडरी टेक्नोलोजीनो उपयोग केवी रीते करवो जेईअे ते जषवुं जेईअे अने विद्वानोअे विद्यार्थीओनी साथेनी आंतरक्रियाओ द्वारा तेने असरकारक शीभववा समर्थ बनवुं जेईअे. जषवामां आवेल तकलीफोमांथी अध्ययन अने अध्यापन साथे संकणायेल योग्य कर्मचारीगणना विकास माटेनी जडरी जेगवाई साथे शिक्षकोअे नवी टेक्नोलोजीथी परिचित थईने अध्यापनशास्त्रनी शक्यता साथेनी तको पूरी पाडवानी जडरियात छे. दापला तरीके थेक (1995) अेक मुद्दो बनावीने कहुं हतुं के "विभागे अने शिक्षकोअे तेमना नवा शैक्षणिक वातावरणनी गोठवणीमां सहाय करे तेवी सूचनात्मक योजनानी माहिलीनी जडर छे." (P. 93) इंटरनेटना प्रवालना अकल्पित विकास द्वारा प्रोत्साहित थयेल परिवर्तनशील वितरणनी जडपी विकास पामती असर आपवा व्यावसायिक शिक्षण अने तालीमनी सातत्यपूर्ण जडरियात कदापि शिक्षणना व्यवसायथी महान न होई शके.

आना जवाबमां (USQ) अे दूरना स्थणे शिक्षण माटे शिक्षण विविध विभागेना विकास माटेना कार्यकमो शडू कर्या छे. अभ्यासकमनी सामग्रीनो विकासने AUS \$ 100,000नी ग्रांट साथे, कर्मचारीगणना विकासनी समिति द्वारा ओस्ट्रेलियन सरकार द्वारा पष प्रारंभिक सहाय पूरी पाडी हती. (AT & T) संस्थाअे इंटरनेशनल नेटवर्कना विकास माटे वधु US \$ 50,000 (AU \$ 67,000) पूरा पाड्या ता. आ प्रकल्प मुक्त अने दूरवर्ती अध्ययनना ग्रेज्युअेट (स्नातक)ने प्रमाषपत्रो आपवा माटेनी मदद करवा माटे संस्थाओना आंतरराष्ट्रीय माणजाना विकासने भंजूर करे छे. (<http://www.usq.edu.au/material/course/us59/>).

1996ના પ્રારંભકાળમાં USQ સાથે નીચે મુજબ દર્શાવેલ સંસ્થાઓએ કામ શરૂ કર્યું હતું :

- ફન્ડેકો બ્રાઝીલેર ડી એજ્યુકેકો, બ્રાઝિલ
- યુનિવર્સિટી બુનેઈ દારુસલામ, બુનેઈ
- મુક્ત અધ્યયન સંસ્થા, હોંગકોંગ (હવે UUHK)
- યુનિવર્સિટી મલેશિયા, સારાવાક, મલેશિયા
- ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ટેકનોલોજી, મારા, મલેશિયા
- ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ટેકનોલોજીકો ડી મોન્ટેરી. મેક્સિકો
- રોડ્ઝ યુનિવર્સિટી, સાઉથ આફ્રિકા
- જ્યોર્જિયા સર્ન યુનિવર્સિટી, યુએસએ
- સોલોમોન આઈસલેન્ડ કોલેજ ઓફ હાયર એજ્યુકેશન
- યુનિવર્સિટી ઓફ માનીટોબા, કેનેડા

સ્નાતક પદવી પ્રમાણપત્ર (ODL) મુખ્યત્વે ઇલેક્ટ્રોનિક સાધન દ્વારા આપવામાં આવે છે. ભાગ લેતા વિદ્યાર્થીઓ ઇલેક્ટ્રોનિક મેઇલ દ્વારા વાતચીત કરવા યોગ્ય હાર્ડવેર અને સોફ્ટવેરનો પ્રવાહ હોવો જરૂરી છે અને ઇન્ટરનેટ દ્વારા મટીરિયલ્સ ડાઉનલોડ કરવાની જરૂરિયાત છે. અભ્યાસક્રમની સામગ્રી જે વિકાસ પામી છે તે વર્લ્ડવાઇડ વેબ પર પહેલેથી જ મુકાયેલ ઇલેક્ટ્રોનિક સ્ત્રોતોનો અતિશય ઉપયોગ કરે છે. ઇલેક્ટ્રોનિક સાધનોની નવી શોધે શૈક્ષણિક ટેકનોલોજીને લગતાં 31 ઇલેક્ટ્રોનિક સામયિકો અને મેગેઝિનો અને 43 સમાચારપત્રો તેમજ દૂરવર્તી શિક્ષણને લગતાં 12 ઇલેક્ટ્રોનિક સામયિકો, સૂચનાત્મક ટેકનોલોજીને લગતા 29 અભ્યાસક્રમની વિષયસામગ્રી સાથે ખાસ રીતે સંકળાયેલ પુષ્કળ માહિતીસભર આધારિત અને ઇલેક્ટ્રોનિક ચર્ચાજૂથો સાથે 28 જેટલા બહાર પડ્યા છે. વિદ્યાર્થીઓ ઇન્ટરનેટ બ્રોઉસરના ઉપયોગ વડે આવા સાહિત્યનો પ્રવાહ મેળવે છે જેમકે નેટ સ્કેપ.

વધારામાં AT & T પ્રોજેક્ટ (પ્રકલ્પ)ને સહાય કરવા વિકસાવાયેલ પ્રયાઓ વિદ્યાર્થીઓને (i) ઇલેક્ટ્રોનિક પુસ્તિકા મેળવી અભ્યાસ વિશે જાણકારી મેળવવા, (ii) ઇલેક્ટ્રોનિક રીતે નોંધ લેવા અને (iii) ઇલેક્ટ્રોનિક રીતે સ્વાધ્યાય આપવાની પરવાનગી આપે છે. સેમીસ્ટર-2, 1996 દરમિયાન; સપ્ટેમ્બર 1, 1997માં શરૂ કરાયેલ અભ્યાસક્રમના પ્રથમ નિયમસરના પ્રસ્તાવ સાથે આવા પ્રારંભિક માળખાંના મૂલ્યાંકનનો ભાગ અનુભવ્યો હતો. માળખાકીય મૂલ્યાંકન ભાગ દરમિયાન નોંધપત્રકો, 1996ના બીજા સેમીસ્ટર દરમિયાન અભ્યાસક્રમ શરૂ કરવા ભાગ લેતી સંસ્થાઓમાંની એક સંસ્થામાંથી બે-ત્રણ વિભાગના સભ્યો સાથે ઓછામાં ઓછો 25 સુધી નિયંત્રિત કરાયા હતા. આ વિભાગના સભ્યો પાછળથી સ્થાનિક શિક્ષકોની જેમ તેમના પ્રાદેશિક સંદર્ભમાં કાર્ય કરે છે.

ઇલેક્ટ્રોનિક શિક્ષણ અને અધ્યયન વાતાવરણની યોજના, USQની ટીમ દ્વારા સ્વતંત્ર રીતે વિકસાવવામાં આવી હતી છતાં મોન્ટ્રિયલમાં દૂરવર્તી યુનિવર્સિટી ખાતે લેબોરેટોડ ડી ઇન્ફોર્મેટિક કોગ્નીટિવ એટ એન્વાયર્નમેન્ટ ડી ફોર્મેશન (LICEF) દ્વારા સર્જિત સ્થાનિક ટેકનોલોજીકલ વાતાવરણ સાથે ઘણી એકરૂપતા છે. રીકીયાર્ડ-રીગલ્ટ, હેનરી અને ડેમ્ફોસે (1996) અધ્યયનની ક્રિયાઓને મદદરૂપ થવા “અધ્યાપનશાસ્ત્રને લગતી વાસ્તવિક જગ્યા” (સ્થાન) યોજના અને ક્રિયાને સ્પષ્ટ કરતી હયાત, સંયુક્ત અને અસરકારક છે. USQ અભિગમ આ સિદ્ધાંતોનો સંગ્રહ કરે છે.

વિદ્યાર્થીઓને એક અસરકારક અભ્યાસ ચાર્ટ પૂરો પાડવામાં આવે છે. આ દર્શાવે છે કે વિષય સામગ્રીના વિષયો અંગેની વિશાળ ગુણવત્તા શોધાવી જોઈએ અને ઉદાહરણરૂપ સંદર્ભોની સંખ્યાની યાદી બનાવે છે. પરંપરાગત મુદ્રણ આધારિત સાહિત્ય જે સ્થાનિક વાંચનાલયમાં જોવા મળે છે તેના સંદર્ભો અને ઇલેક્ટ્રોનિક સંદર્ભો ખાસ URLS દ્વારા જોડવામાં આવેલા છે. www પર સંગ્રાહાયેલ યોગ્ય સાહિત્યના ઉપયોગથી વ્યાખ્યાનકારો સંશોધન સહાયકો દ્વારા સહાય મેળવતા હતા. જેઓએ શૈક્ષણિક કર્મચારીગણે પૂરી પાડેલ મુખ્ય કાર્યોની યાદી પ્રમાણે શક્ય તેટલી ઉપયોગી સાહિત્યની (Net) જોખમો મૂકી આવા સાહિત્યમાં પછી પુસ્તકની નિશાનીઓ કરાઈ હતી અને મૂલ્યાંકન માટે પ્રાપ્ય બનાવાઈ હતી. જેમ શૈક્ષણિક જૂથના સભ્યો આવાં સાહિત્ય તપાસતા તેમ દરેક ઇલેક્ટ્રોનિક સંદર્ભના અભ્યાસના ખાસ વિભાગો માટે વિષયસામગ્રી સાથે સંલગ્ન દલીલ પર આધારિત ટીકા કરાઈ

हती. वेब साईटना क्षणिक प्रकारोने लीधे कोई पण साहित्य जे ज़री होय तेने मूल्यांकित करीने ते कोपीराईटना हक माटे नक्की थतां तेमज स्थानिक USQ सर्वर पर अंकनित थतो अत्यास साहित्यनी आ ईलेक्ट्रोनिक माहितीनी आधार, स्थानिक रीते AT & T ट्रेजर ट्रोव' तरीके ओणभावायो. ओवस्टोन (1997) प्रकाशित क्युं हुतुं तेम 'जे कांई वेब (Web) आपी शके ते परंपरागत माध्यमो आपी न शके ते अेवी माहिती छे के जे तैयारीमां प्राप्त थती होय, अवारनवार भूब सज्ज थती होय ते दुनियाभरना अवकाशमांथी विद्यार्थीओने शोधवा माटे भूब प्रोत्साहन साथे रजू कराती होय छे.

अत्यासकमने लीधे विद्यार्थीओ आवा माहिती आधारमां योगदान आपशे तेनी कार्यनिपुणता शोधी काढवा माटे तेनां स्वाभाविक माणभां अने पसंदगीपात्र प्रकारने लीधे वधु ज़ेपमी हशे. स्वाभाविकपणे विद्यार्थीओ शैक्षणिक अध्ययन स्त्रोतो माटे (Net) नेट सर्ई माटे स्वतंत्र छे के जे तेमनी पास ज़रियातो पूरी करे छे-तेओ, लविष्यना विद्यार्थीओ द्वारा ज़री संदर्भ माटेना माहिती आधार तरीके ज़ेडवामां आवे, तेनी पूरती गुणवत्ता साथे, स्वाध्याय ओछुं करवा सक्षम छे. अत्यासकमनी सामग्री साहित्यलक्षी वातथीत अे USQना अध्यायनशास्त्रीय अभिगमनी आंतरक्रियानुं अेक घटक छे.

बीज विद्यार्थीओ, शैक्षणिक कर्मचारीगण अने बीज निष्ठांतो साथे थती आंतरक्रियाओ, जे सलाहकारनी जेम कार्य करे छे तेमनी साथेनी वातथीत, वेब आधारित परिषद प्रथा 'ना विशे' अथवा 'नेटस्केप्स न्यूज ग्रुप्स'नो उपयोग करी, कम्प्यूटर आधारित माहितीनी 'आप-ले'(CMC)ना उपयोग द्वारा मेणववामां आवे छे. पास विषयसामग्रीना विस्तार माटे तेमज 'कोफीयेट' परिषदो द्वारा नियम विरुद्धनी सामाजिक वातथीत माटे स्थपायेल विविध ईलेक्ट्रोनिक सभा द्वारा विद्यार्थीओनी वातथीत माटे प्रोत्साहित करवामां आवे छे. ते नोँधवुं योग्य छे के इण्डु, वीडियो के ओडियो दूरभाषना संबधमां भौषिक वार्तालाप आपोआप अने ओछा माणभाकीय प्रकारथी वधु अलग रीते प्रकाशित थतां तेमज तेना संक्षिप्त स्वरूप साथे परंपरागत पानगी शिक्षण (साया समयनुं भौषिक) अने कम्प्यूटर परिषदो (अलग अलग समये लभायेल वातथीतो) वय्ये अेक गुणवत्तायुक्त तफावत छे. "प्रकाशित थयेला शब्दनो विचारायेल तेमज स्पष्ट स्वरूपनो अे विचार अने वातथीतनुं शिस्तबद्ध अने सभत माणभुं छे.... तेने प्रकाशित करवा माटेना समयनी परवानगी आपे छे अने तेथी विचारो वय्ये ज़ेडाणो सर्जवा तेमज योग्य रीते बंधबेसतां ज्ञाननां माणभांओने बांधवा अध्येताओ माटे सरण करे छे.' (गेरिसन, 1977 P.5) कम्प्यूटर परिषदो अे मात्र बीज टेकनोलोजी नथी पण दूरवर्ती शिक्षणने इरीथी मानवीय बनाववानी तेनी सक्षमतानी दृढतापूर्वकनी यणवण दर्शावे छे के जेनी पासे मात्र दूरना स्थानोअे अध्ययननी पुनःस्थापना माटे नहि पण परंपरागत शिक्षण प्रथाओने इलाववानी पण शक्यताओ छे.

गार्ड कर्ट (ODL)मां समयनो विस्तार साथे स्थानिक माणभागत मंजूरी अध्ययनना सामाजिक ज्ञानना घटको, ओडियोग्राफिक वार्तालाप, विडियो सभा अने ईन्टरनेट रीले येट (IRC) प्रथाओना वारंवारना उपयोग द्वारा वधाराती होय छे. सात समयना विस्तारोनां संकलनो ज्यारे विद्यार्थीओने प्रवर्तमान मंडणी 12 देशोमांथी आवे अने अेकीसाथे थता वार्तालापनो उपयोग, अेकीसाथे थती वातथीतनी प्राथमिक रीत साथे आम विद्यार्थीओ माटे परिवर्तनशील प्रवाल ज़णवी राभे छे, मर्यादित करे छे के वधारे छे.

अेक वधु योक्कस कक्षाअे, शैक्षणिक टुकडीना केटलाक सभ्यो संयुक्त अध्ययन माटेना आधार तरीके आंतरक्रियाओना उपयोगने समावीने वातथीतनी विविध शैलीओ शोधे छे. (नायडु अेन्ड मकअेलिस, 1996) जे अध्ययन प्रवृत्तिना कमानां नियंत्रण माटेनी मांगणी माटे काणछ राभे छे. बीज स्वतंत्र अध्ययन पर लार भूके छे. जे अध्ययन कम अने व्यक्तिगत विद्यार्थीओनी शैलीनी विशाण पसंदगीओने मान्य राभे छे. वणी टुकडीनो बीजो सभ्य (रोस, 1997) अनेकविध माध्यमना सर्जननी योजनाना विकास अने बज़रमां सामेल कंपनीनो देभाव करता तेना शैक्षणिक अभिगमनो पायो नांभे छे. "अनेकविध माध्यमनी आंतरक्रियाओने सर्जन" आ विषयना अेकम, www द्वारा प्राप्य साधनसामग्री वधारवा अनेकविध माध्यमोना सर्जन योजना अने विकास, साया रेडियो द्वारा वधारायेल ईन्टरनेट रीले यार्ट द्वारा सर्जनात्मक टुकडी साथेनी संधिना सातत्य द्वारा विद्यार्थीओ वय्ये ज़ेडाणयुक्त समावेश साथे परिवर्तनशील लाक्षणिकताओनी संभ्यानी पण काणछ राभे छे.

આ અભિગમ સલાહકારી પ્રથા દ્વારા વધારાય છે જેમાં દરેક વિદ્યાર્થી પાસે વ્યક્તિગત મદદ અને સલાહ પૂરી પાડવાના પ્રયત્નમાં ઈ-મેઈલ દ્વારા પણ સલાહકાર સુધીનો પણ અભિગમ છે. આ શૈક્ષણિક તફાવતોમાંનાં દરેક તફાવતનું, એક હયાત મૂલ્યાંકન પ્રથા દ્વારા પદ્ધતિસરનું મૂલ્યાંકન થઈ રહ્યું છે, જે સતત સુધારા માટેનો પાયો નાંખશે. એક એવી યોજના કરવામાં પણ આવી છે કે આવી પ્રક્રિયાના સંશોધનના પરિણામો, ભવિષ્યના પ્રાયોગિક સંશોધન અભ્યાસોની શ્રેણી માટેનો પાયો નાંખશે, છતાં શરૂઆતના સ્પષ્ટીકરણો એ છે કે વિદ્યાર્થી અધ્યયન પરિણામોની ખાસિયત અત્યંત ઊંચી છે અને અમુક બાબતમાં થોડીક અપવાદરૂપ છે. માહિતી માટે 11 દેશોના 18 વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે ભાગીદારી દ્વારા શરૂ કરાયેલ વિદ્યાર્થી યોજના, તેના જેવા જ સરખા એકમ દ્વારા ઓન કેમ્પસ અપાતી માહિતી કરતા ચઢિયાતી હતી. ([http://www connect.usq.edu.au/students/d9710775/com.html](http://www.connect.usq.edu.au/students/d9710775/com.html))

સારાંશ :

વિશ્વસ્તરે USQ AT & T યોજના, અનુસંધાન વ્યાવસાયિક શિક્ષણ અને તાલીમના પરિવર્તનશીલ વિતરણ માટેનો યોગ્ય નમૂનો પૂરો પાડતી નજરે પડે છે. શિક્ષણવ્યવસાય પર પ્રાથમિક રીતે ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું હોવા છતાં અને ઔદ્યોગિક તાલીમની ભૂમિકાઓનો ઉપયોગ કરેલ હોવા છતાં, ઘણાં વ્યવસાયોમાં આનુષંગિક વ્યાવસાયિક શિક્ષણ માટેના નમૂના તરીકે તે સારું કાર્ય કરશે. વ્યાવસાય કરનારાઓના ભૌગોલિક સ્થાનને અમાનવીય એવા સંપૂર્ણ સમયની રોજગારીમાં ઉદ્યમી વ્યવસાય કરનારાઓની જરૂરિયાત પૂરી કરવાનો અભિગમ પરિવર્તનીય છે. વળી તેમની પાસે સમયના સંદર્ભમાં કાર્યનિપુણતાની પ્રથામાં અસરકારક અધ્યયન પરિણામો સર્જવામાં અનેક આંતરિક પ્રવૃત્તિઓ છે. ઉપલબ્ધ સાહિત્ય અને દુનિયાભરના સાથીદારો સાથેની સંગઠિત વ્યાવસાયિક ચર્ચાનો તાત્કાલિક પ્રવાહ સામાજિક જ્ઞાનનું અધ્યયનસભર વાતાવરણ ઊભું કરે છે જેમાંથી જેઓ ભાગ લે છે તેઓ ખરેખર ફાયદો મેળવશે ખરેખર ! વ્યાવસાયિક માળખું, જે પરિવર્તનશીલ વિતરણના આવા અભિગમોમાંથી સર્જન કરવાનું પસંદ કરે છે તે અસલમાં આજીવન અધ્યયનનું સર્જન કરવાનું પસંદ કરતા નજરે પડે છે.

UNIT 5 પરિવર્તનશીલ શિક્ષણ માટે ગ્રાહક પસંદગી (Consumer Preference For Flexible Education)

એમ. આયર અને કેથરીન સ્મિથ :

સંપાદકની નોંધ :

1980 દરમિયાન અને 1990ની શરૂઆતમાં શિક્ષણક્ષેત્રે પરિવર્તનો અંગેના અભિપ્રાયો અંગેની જાગૃતિ ઉચ્ચ શિક્ષણની પદવીના સંદર્ભમાં મેળવવાની શરૂઆત થઈ હતી. સમગ્ર વિશ્વમાં આનું કદાચ મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયના વિકાસને થોડેઘણે અંશે લાગુ પડતું હોય તેમ બને. 'મુક્ત અધ્યયન' શબ્દ સ્વયં અધ્યયન પેકેજ (પોટલું) હોવાના ગુણો ધરાવે છે, જે સામાન્યપણે છાપેલું હોવાને લીધે દરેક અધ્યેતા પોતાની રીતે, જગ્યાએ તેમજ પોતાના સમયે અભ્યાસ કરી શકતા હોય છે. તે સમયે ખોટી રીતની અને બિનપાયાદાર એક એવી માન્યતા હતી કે તે ખાનગી શિક્ષકને મુક્ત રાખવા સાથે, વધુ ને વધુ ટેકનોલોજી પર આધારિત હોવાથી તેમજ સાતત્યપૂર્ણ રીતે મળવા સાથે પરંપરાગત શિક્ષણ કરતાં પ્રમાણમાં સસ્તી હશે. એ ખૂબ જ આશ્ચર્યજનક બાબત છે કે પ્રારંભિક પ્રતિક્રિયા મુજબ તે શિક્ષણ વ્યવસાયની વિરોધી, કોલેજોના વ્યવસ્થાપનોમાં શંકાઓ જગાડનાર તેમજ નિગમ અને વ્યક્તિગત અસીલો માટેની હતી. મોટા ભાગના શિક્ષકો તેમની નોકરી માટે ભયભીત હતા અને તેમ છતાં ખાસ કરીને મુક્ત અધ્યયન પાછળના ઉદ્દેશોથી શંકાશીલ પણ હતા.

એલિઝાબેથ ક્લાર્ક (1995) સ્પષ્ટપણે નોંધ્યું છે કે મુક્ત અધ્યયન દાખલ થતાં ઘણા ઉચ્ચ શિક્ષણ ક્ષેત્રના શિક્ષકો ગેરમાર્ગે દોરાયા હતા એટલું જ નહિ પણ સરકારી લક્ષ્યાંકોના અર્થમાં તેમજ ઉચ્ચ શિક્ષણ સાથે સંકળાયેલ કેટલીક વર્તમાનની વ્યવહારુ સમસ્યાઓ અનુભવાઈ રહી હતી. કેળવણીકારોની દૃષ્ટિએ પ્રથમ તેમજ સૌથી પહેલું તો ઉચ્ચ શિક્ષણમાં કામ કરતાં શિક્ષકો તેને સમજે અને કોઈ પણ અભિગમ પ્રત્યેની યોગ્ય શંકાઓ રાખ્યા વગર દૃઢ અને સૈદ્ધાંતિક શિક્ષણના સ્થાપન માટે તેને દાખલ કરવું તે વધુ હલાપણભરેલું ગણાશે. મુક્ત અધ્યયનના તત્ત્વજ્ઞાનમાં મૂકેલ છ મુખ્ય વિચારો નીચે પ્રમાણે છે :

- વિદ્યાર્થીકેન્દ્રી અભિગમ
- વિદ્યાર્થીઓ પોતાના અધ્યયનની જવાબદારીઓ લેવા પ્રેરાય
- અધ્યેતા પસંદગી
- અભ્યાસકીય સેવાઓમાં આવતા અંતરાયો પર પ્રભુત્વ મેળવવા માટેની અધ્યયન તકોનો પ્રારંભ
- વૈયક્તિક જરૂરિયાતો પ્રમાણે મળનારી અનેકવિધ પ્રકારના શિક્ષણની જોગવાઈ.
- વિશિષ્ટ રીતે તૈયાર કરેલ અને સ્વીકારાયેલ અધ્યયનસામગ્રીઓનો ઉપયોગ.

મુક્ત અધ્યયન અભિગમ એ દૃઢ શૈક્ષણિક સિદ્ધાંતો અને તેના સંગઠિત માળખાને જોડી લાવતી આપણા સમયની યોગ્ય અને વ્યવહારુ જરૂરિયાતો છે. મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયો દ્વારા અપનાવાયેલ નવી માહિતી સંચારની ટેકનોલોજી એ માત્ર અભ્યાસક્રમોના ઉત્પાદન માટેની નહિ પણ અભ્યાસક્રમોની વહેંચણી તેમજ દૂરવર્તી અધ્યેતાઓના અધ્યયનને અંકુશમાં રાખવા સાથે અનેકવિધ પરિવર્તનો અંગેની સૂચનાઓ આપે છે, જે પરંપરાગત વિશ્વવિદ્યાલયોમાં અપાતા પરંપરાગત અભ્યાસક્રમોના શિક્ષણ દ્વારા આપવી શક્ય નથી. જ્યારથી મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયો પરિવર્તનશીલ અધ્યયનને પ્રોત્સાહન આપતી ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરી રહ્યાં છે ત્યારથી કદાચ પરિવર્તનશીલ અધ્યયન શબ્દ શું છે એનો મર્યાદિત ખ્યાલ દૂર કરીને મુક્ત અધ્યયનને અધ્યયન પ્રક્રિયાના સંદર્ભમાં વિશાળ અર્થમાં રજૂ કરે છે.

આ લેખમાં લેખકોએ પરિવર્તનશીલ શિક્ષણ માટે ગ્રાહક પસંદગીઓને ઓળખવા માટે બજાર સંશોધન પ્રકલ્પની શોધખોળોને પ્રસ્તુત કરેલી છે. આ સંશોધનો પરિવર્તનશીલ શિક્ષણના મુખ્યત્ત્વે બે પાસાં ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે : અધ્યયન પ્રાપ્તિ અને અભ્યાસક્રમમાં સમાવિષ્ટ અધ્યયનની પસંદગી અને તેનું મૂલ્યાંકન. તે પરિવર્તનશીલ શિક્ષણના ભવિષ્યના વિદ્યાર્થીઓને ખૂબ જ અનુકૂળ તેવી શિક્ષણ અને તાલીમ ગોઠવવાની અનુકૂળતા અંગેના ચોક્કસ પાસાંઓ શું છે તેની શોધ કરીને સક્ષમ બજારની ઉજળી તકો પર પ્રકાશ પાડે છે.

દૂરવર્તી મુક્ત અધ્યયનના વિદ્યાર્થીઓનો પરિવર્તનશીલ શિક્ષણસંબંધી વધારે સાનુકૂળ ખ્યાલ અંગે શું વિચારે છે ? તેની પસંદગીયુક્ત વહેંચણી શી રીતની છે ? પરિવર્તનશીલ શિક્ષણનું સામર્થ્ય અને ફાયદાઓ માટે તેઓનું શું માનવું છે ? પરિવર્તનશીલ શિક્ષણની મર્યાદાઓ શી છે ?

પરિવર્તનશીલ શિક્ષણને લગતા આવા પ્રકારના અનેક એકસરખા જ પ્રશ્નોના જે ઉચ્ચ શિક્ષણ સાથે સંકળાયેલા છે તેના ઉત્તરો આપવાનો પ્રયત્ન આ સંશોધન દ્વારા કરવામાં આવ્યો છે.

પરિવર્તનશીલ શિક્ષણના સાહિત્ય દ્વારા કરાયેલ શોધ જણાવે છે કે અર્થ અંગેની કોઈ એક સ્વીકૃત વ્યાખ્યા નથી. મુક્ત અને દૂરસ્થવર્તી અધ્યયનનો આ શબ્દ અવારનવાર એકસરખા શિક્ષણ, તત્ત્વજ્ઞાનને દર્શાવવા અદલબદલ કરીને ઉપયોગમાં લેવાય છે. પરંતુ તેમાં આ પ્રકારે તફાવત છે.

મુક્ત અધ્યયન હંમેશા એક પ્રકારની શિક્ષણની અગાઉથી કરેલ ગોઠવણને દર્શાવવા ઉપયોગી થાય છે કે જેને લ્યુઈસ (1986) અધ્યેતાકેન્દ્રી હોવા સાથે દરેક પોતપોતાના અધ્યયનની જવાબદારી ઉપાડે છે, જેથી કરીને તેઓ કોઈ એક જગ્યાએ, કોઈ એક સમયે અને તેમના માટે યોગ્ય શું અને કેવી રીતની ઈચ્છાઓ ધરાવે છે તેનો અભ્યાસ કરી શકે છે. તેની રચના પરંપરાગત શિક્ષણ સાથે સંકળાયેલ અંતરાયો જેવા કે શૈક્ષણિક યોગ્યતાઓ, અભ્યાસક્રમનો સમય અને જગ્યા તેનો ગોઠવાયેલ પ્રારંભ તેમજ અંતનો સમય, મુસાફરી અને ફીની પડતર કિંમત વગેરેને દૂર કરવા થઈ છે (લ્યુઈસ, 1986, લ્યુઈસ, 1995). જૂથો શિક્ષણની જોગવાઈઓના પ્રકાર અનુસાર બે મથાળા હેથળ શક્ય તેટલી ગોઠવણ કરવા સ્વતંત્ર છે. પસંદ કરેલ માર્ગો (સમય, જગ્યા અને ગતિ) અને અભ્યાસ કે અભ્યાસક્રમની અંદરની પોતાની પસંદગીઓ (વિષયસામગ્રી, અભ્યાસની રીત અને મૂલ્યાંકનની પદ્ધતિ). તેથી જ મુક્ત અધ્યયન એ શિક્ષણની એક એવી પદ્ધતિ છે કે જે દરેક વ્યક્તિને અનેકવિધ માર્ગો, પસંદગી અને નિયમન અપાવે છે.

એરફિલ્ડ (1994) જણાવે છે કે મુક્ત અધ્યયન એ એક શૈક્ષણિક તત્ત્વજ્ઞાનની જેમ જ્ઞાન અને કૌશલ્યોની વહેંચણીની પદ્ધતિઓનું માળખું દર્શાવે છે. આમાં મુક્ત અધ્યયનનાં પેકેજ સમૂહો પર આધારિત તેમજ બીજાં સાધનસ્ત્રોત સાહિત્ય જેવાં કે અધ્યયન કાર્યશૈલીએ બદલતા અભ્યાસો, અભ્યાસ વર્તુળ અને કમ્પ્યુટર આધારિત તાલીમનો લ્યુઈસ, 1986; રાષ્ટ્રીય વિસ્તરણ કોલેજ 1989નો ઉપયોગ થાય છે. દૂરવર્તી અધ્યયન કે જ્યાં વિદ્યાર્થી શિક્ષકથી દૂર રહીને અધ્યયન પેકેજનો ઉપયોગ માટે આ કક્ષાઓને અનુસરે છે અને વિવિધ અભ્યાસને જો આ રીતે વિચારવામાં આવે તો તે મુક્ત અધ્યયનની એક શાખા જ હોઈ શકે છે (હોલેન્ડ 1990).

તેથી જ મુક્ત અધ્યયન એ શિક્ષણના વિસ્તરણ માટે એક અભિગમ અને પ્રથા એમ બંને છે. (મેકમેનસ અને લીયન 1992). કેલી અને કિલીએ તેમ છતાં તત્ત્વજ્ઞાનનાં સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ કરીને તેનું વિસ્તરણ કરવામાં મુક્ત અધ્યયન પર વધુ પડતો ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે તેમ કહે છે (1992-4). અધ્યયનના સાધનોનાં ઉત્પાદન તેમજ વિકાસની દૃષ્ટિએ મુક્ત અધ્યયનની બાબતોમાં અન્ય ઘટકોના મૂલ્યાંકન, પડતર, પ્રાથમિક અધ્યયનની ઓળખ,

વિભાગોની પસંદગી, ગુણ (કેડિટ)નો સંચય અને ફેરબદલી અને વિષયસામગ્રી તેમજ મૂલ્યાંકનની પસંદગી વિગેરેનો હિસાબ રાખવામાં નિષ્ફળ જાય છે.

આ જ કારણથી મોટા ભાગના મુક્ત અને દૂરવર્તી અધ્યયન બંનેના અનુસંધાનમાં પરિવર્તનશીલ અધ્યયનને 'છત્રી' શબ્દ તરીકે વારવાનું પસંદ કરવામાં આવે છે. આ એક પ્રથા દર્શાવે છે કે જે અધ્યયન સમૂહો (પેકેજ)ના ઉપયોગ કરતા પણ વધારે છે. (દાખલા તરીકે આગળનો શૈક્ષણિક એકમ-1983), ફ્લમર એટ એલ 1992, સટક્લીફ અને પોવેલ 1994, ક્લાર્ક અને રોબિનસન 1994 અને વેડ અને સટન 1994)

આમ પરિવર્તનોની માત્રા તે સંસ્થા. અભ્યાસક્રમો, ખાનગી શિક્ષક અને વ્યક્તિગત બાબતો પર આધાર રાખે છે. છતાં પણ પરિવર્તનશીલ અધ્યયન પ્રથા એક એવી પ્રથા છે કે જે વ્યક્તિની જરૂરિયાતો પ્રમાણે તૈયાર કરાયેલ સ્વતંત્ર યોજનાનો વિસ્તાર આપે છે. આ બધું સારણી 1માં ગોઠવાયેલું છે.

સારણી-1 પરિવર્તનશીલ અધ્યયન પ્રથાની મુખ્ય ખાસિયતો

અધ્યયન કરવાના માર્ગો	અભ્યાસક્રમની અંદરની પસંદગીઓ
- સ્થાનની પસંદગી - અધ્યેતા કયા અભ્યાસ કરવો તેની પસંદગી કરે છે.	- વિભાગોની પસંદગી - અભ્યાસો ઘણા શક્ય મુકામો અંગે આમંત્રણ આપે છે.
- દિવસના સમયની અને અઠવાડિયાના દિવસની પસંદગી.	- અભ્યાસની રીતની પસંદગી - અધ્યેતા ઘણા માધ્યમો વાપરી શકે છે.
- વર્ષમાં કોઈ પણ સમયે અભ્યાસક્રમમાં પ્રવેશ.	- અભ્યાસની વિષયસામગ્રી મુકરર કરવી - અધ્યેતા અભ્યાસની વિષયસામગ્રી મુકરર કરે છે.
- અધ્યયન વખતના સમય માટેની પ્રવેશ લાયકાત, કોઈ પણ અભ્યાસ કરી શકે છે.	- મૂલ્યાંકન પદ્ધતિની પસંદગી, અધ્યેતાની મૂલ્યાંકન પ્રગતિમાં સામેલ કરવામાં આવે છે.
- પોતાની રીતે કામ કરવાની સક્ષમતા, અધ્યેતા આવી રીતો ગોઠવી લે છે.	- ગુણ (કેડિટ-CATS) સંચય અને ફેરબદલી
- અભ્યાસક્રમ શરૂ કરવાની - પૂર્ણ કરવાની સક્ષમતા, અધ્યેતા પોતાની સમાપ્તિની તારીખ ગોઠવી શકે છે. હમ્મા દ્વારા રકમની ચૂકવણી	- ખાનગી શિક્ષકની જરૂરિયાતના સમયે મદદનો માર્ગ - અધ્યેતા અભ્યાસનો કાર્યક્રમ મુકરર કરે છે.
- કલાકો સુધી ખુલ્લું રહેતું સંસાધન કેન્દ્ર	- અધ્યેતા મદદ/સહાયના વિકલ્પોમાંથી પસંદગી કરે છે.

પરિવર્તનશીલ શિક્ષણની પ્રસ્તાવના પાછળની પ્રેરક શક્તિ છે, તંદુરસ્તી અને સામાજિક સુરક્ષા ક્ષેત્રમાં તાલીમ અને શિક્ષણને અસરકર્તા ઘણા બધા મુખ્ય ફેરફારો જોવા મળે છે. તેમાં, દાખલા તરીકે રાજકીય અને આર્થિક દબાણો સહિત તંદુરસ્તી અને સામાજિક સુરક્ષાના વ્યવસાયમાં વધતી જતી શિક્ષણની માંગનો સમાવેશ થાય છે.

● ઉચ્ચ શિક્ષણમાં થયેલા વિકાસો : સ્લી (1990) અને મેકમેનસ અને લીને (1992)ના અભિપ્રાય મુજબના મુખ્ય ફેરફારો. વિદ્યાર્થીઓની વસ્તીમાં વિવિધતા અને સંખ્યામાં થયેલ વધારો, માલિકોની કૌશલ્ય પર આધારિત તાલીમની વધતી જતી માંગ અને ઉચ્ચ શિક્ષણમાં શિક્ષકોની ઘટતી જતી સંખ્યા છે.

● રાજકીય અને આર્થિક દબાણો : સેવા યોજનાઓની અગાઉથી કરેલ ગોઠવણીમાં બાજરુ સિદ્ધાંતના અમલીકરણથી રાષ્ટ્રીય તંદુરસ્તી સેવાઓના માળખામાં તેમજ વાતાવરણમાં મુખ્ય

પારવતન આવ્યુ હતુ કે જેનાથી શિક્ષણને અસર થઈ હતી. આના પરિણામે શિક્ષકો એક 'વસ્તુ' તરીકે પરિણમ્યું હોવાનું નોંધાયેલ જાણવા મળ્યું છે. (મેકમેનસ અને લીને 1992) કે જે હવે શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ પૂરી પાડે છે અને રાષ્ટ્રીય તંદુરસ્તી સેવામંડળો અને બીજા માલિકો તંદુરસ્તી અને સામાજિક સેવાઓ ખરીદે છે અને તેથી પૈસાની કિંમત પર ખૂબ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. માલિકો પોતાના કાર્યકરોને ઝડપથી અને અસરકારક રીતે શિક્ષિત કરવા તેઓ પડતર કિંમતને અસર કરતી પરિવર્તનશીલ તાલીમ અંગેની કેળવણી આપવા તરફ મીટ માંડી રહ્યાં છે.

● તંદુરસ્તી અને સામાજિક સુરક્ષા વ્યવસાયના શિક્ષણની સતત વધતી જતી માંગ :

બધાં જ તંદુરસ્તી અને સામાજિક સુરક્ષા વ્યવસાયોમાં સતત વ્યવસાયલક્ષી શિક્ષણ માટેની માંગણી થતી રહી છે. ક્ષમતા જાળવી રાખવા સાથે ડોક્ટરો નવું જ્ઞાન વધારવાની સાથે એ નવા જ્ઞાનને દવાખાનાના કાર્યમાં ઉપયોગ માટે પૂરું પાડે છે. UKCC'S પોસ્ટ રજિસ્ટ્રેશન એજ્યુકેશન એન્ડ પ્રેક્ટિસ (PREP) અને અંગ્રેજોના રાષ્ટ્રીય મંડળની રૂપરેખા જેવા પરિચારિકાઓના વ્યવસાયોમાં થતાં ફેરફારોએ સતત શિક્ષણ તેમજ ઉચ્ચકક્ષાના પુરસ્કાર (એવોર્ડ) માટે તાલીમ અને શિક્ષણ અંગેની માંગણીઓની ગતિ વધારી છે. એકલી માત્ર પરંપરાગત પદ્ધતિઓ દ્વારા શિક્ષણમાં પરિવર્તનો લાવી શકાય તેવા માર્ગો સ્વીકારવા માટે સંસ્થાઓની જરૂરિયાતો મજબૂત કરતી આવી માંગણીઓ સંતોષી શકાશે નિ. (કેલી એન્ડ કિલી-1992)

પરિચારિકા શિક્ષણ અંગેના આંતરિક બજારના વિકાસે કોલેજોને હેલ્થ એજ્યુકેશનના ગ્રાહકો માટેના તેમના ધોરણો અંગે અગાઉથી કરેલ નક્કી ધોરણોના સંગ્રહને પુનઃ તપાસવા દોરી ગયેલ છે. પરિણામ સ્વરૂપે શિક્ષણે પ્રશ્ન ઉભો કર્યો છે કે વિસ્તરણ કાર્યક્રમની પરંપરાગત રીતો તંદુરસ્ત સુરક્ષાની વિસ્તરણની બદલાતી પ્રકૃતિનુસાર વસ્તુઓના ઉપયોગો સરળ છે કે નહિ. (મર્ફી 1995) જોકે કોલેજો પાસે પુષ્પવયના લોકો માટે મોટા પાયે અધ્યયનની તકોની માંગણી પૂરી કરવાનો અને ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રથામાં ઘણાં બધા પરિવર્તનો કરવાની જોગવાઈ કરવાનો એક રસ્તો છે. પરિવર્તનશીલ શિક્ષણની સંકલ્પનામાં તેની વિસ્તરણપ્રથામાં થતા ફેરફારોનો વિશિષ્ટ માધ્યમોની જોગવાઈઓનો વસ્તી તરફનું લક્ષ્ય, ખાસ ચોક્કસ ક્ષેત્રના ભૌગોલિક સ્થાનવાળાનો તેમજ સંસ્થાગત ચોક્કસ ક્ષેત્રોનો સમાવેશ થાય છે. પરિવર્તનશીલ અધ્યયન અભિગમ અધ્યેતાકેન્દ્રી હોવાના લીધે તે તેમની વ્યક્તિગત જરૂરિયાતો સંતોષવા યોગ્ય અધ્યયન કાર્યક્રમો દ્વારા અધ્યેતાઓને ઓળખવામાં મદદરૂપ થવા સાથે વિકાસને નક્કી કરવા તેમજ સલાહમસલત કરીને માર્ગદર્શન આપવા પર વધુ ભાર મૂકવો જરૂરી છે. (ફેયુ 1983, સ્ટીવનસન એટ એલ 1996).

ઉપરોક્ત મોટી સંખ્યામાં થયેલ પરિવર્તનો તેમજ વિકાસો માટેની રૂપરેખા પરથી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ માટેની જરૂરિયાત એવા સ્પષ્ટ સંકેતો પૂરા પાડે છે કે તેઓની વિસ્તરણપ્રથાઓનું પુનઃ મૂલ્યાંકન કરવા સાથે વધુ પરિવર્તનશીલ અધ્યયન વ્યવહરચનાઓ દાખલ કરે છે. આ એવા નિર્દેશકો છે કે જે હવે મુક્ત અધ્યયનની બાબત, દૂરવર્તી અધ્યયન અને પરિવર્તનીય અધ્યયન કરવાના અભિગમોની લોકપ્રિયતામાં હંમેશા વધારો કરતા રહે છે. (લે વાર 1992, થોમસ 1995). શિક્ષણ અને તાલીમના પરિવર્તનશીલ અભિગમો કેટલાક અંગ્રેજી રાષ્ટ્રીય મંડળ તેમજ આરોગ્ય સેવાઓના વ્યવસ્થાપન જેવા વ્યવસાયિક મંડળોને માન્યતાના લાભો પ્રાપ્ત કરાવવાના અભિગમો પ્રત્યે કાર્યરત રહીને પ્રોત્સાહક તેમજ મદદકર્તા બને છે. અંગ્રેજ રાષ્ટ્રીય મંડળ અને નર્સિંગ ટાઇમ્સ બંનેએ મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયો સાથે અભ્યાસ કરતાં મોટા ભાગના વ્યાવસાયિક જૂથોમાંથી મુક્ત અધ્યયન કાર્યક્રમો તેમજ સેવાઓનો વિકાસ કર્યો છે. (બેઈલી-1992). આ સાબિતી પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પરિવર્તનશીલ અધ્યયન પાસે આરોગ્ય અને સામાજિક સુરક્ષાના વ્યવસાયોના શિક્ષણ અને તાલીમમાં ભાગ ભજવવાનું મહત્વનું પાત્ર છે અને હંમેશા રહેશે.

● પદ્ધતિ :

અભ્યાસના આ ક્ષેત્રમાં સાધનોની તંગીએ સંશોધનકારોને વિષયસામગ્રીની યોગ્ય પ્રશ્નાવલિના વિકાસાર્થે એક ત્રિકોણીય અભિગમ અપનાવવાનું યાદ કરાવ્યું છે. સર્વેક્ષણ પ્રશ્નાવલિનો વિકાસ કરવા માટે નીચે મુજબના અભિગમો અપનાવાયા હતા. પરિવર્તનશીલ શિક્ષણને લગતા મુદ્દાઓ તેમજ તે વિષયો સાથે સંબંધિત સાહિત્ય દ્વારા એક સીધેસીધું સંશોધન હાથ ધરાયું હતું. પરિવર્તનશીલ શિક્ષણ ક્ષેત્રના નિષ્ણાંતો સાથે ઊંડાણપૂર્વકના ચર્ચા પણ હાથ ધરાઈ હતી. કેન્દ્રિત જૂથોનો ઉપયોગ ઠેકેદારો તરફના પ્રશ્નો અને કોઈ એક વિષયોના મુદ્દાઓને ઓળખવા કરાતો હતો.

● પ્રકાશિત (કેન્દ્રિત) જૂથોનો ઉપયોગ :

પ્રકાશિત જૂથો એ એક સંશોધન વ્યૂહરચના છે કે જેમાં આપેલ 'પ્રકાશિત' કે 'મુદ્દા' પર લોકોના નાના જૂથોની હેતુલક્ષી ચર્ચાવિચારણા તેમજ રૂબરૂ મુલાકાત અને ખાસ કરીને એક જ સમયગાળાના બનાવોની સંખ્યાનો સમાવેશ થાય છે. (જુઓ, દા. ત. મોરગન અને સ્પેનિસ 1984, કુઝર 1995). પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં પ્રશ્નાવલિની વિષયસામગ્રી પ્રકાશિત જૂથની વિવેચનાના ઉપયોગોમાંથી ઉદ્ભવેલી અને વિકાસ પામેલી હતી. પ્રકાશિત જૂથો દ્વારા ઊભા કરાયેલ મુદ્દાઓ સંશોધનકારો માટે પથદર્શક તરીકે કામ કરતા હતા કે જેના ઉપયોગે માહિતીનો નવા વિચારોમાં સર્જન અને વિકાસ કરવામાં અભ્યાસ કર્યો હતો. કેન્દ્રિત જૂથની માહિતીનો ઉપયોગ યોગ્ય ભાષા પૂરી પાડવા અને સંશોધનના પ્રશ્નોને સુધારવા થતો હતો. આ જાતનો અભ્યાસ કે જેમાં ઉત્તરદાતાઓ પાસે જુદા જુદા દેશોના ઇતિહાસ, લાક્ષણિકતા તેમજ અનુભવો હતા તે પૂછેલા પ્રશ્નોને સંપૂર્ણપણે જાણીને અપેક્ષિત ઉત્તરદાતાઓને ખાતરી કરાવવા માટે સાચો શબ્દકોષ, જંગલી ભાષા અને વાક્ય લખવાની રીતો વગેરે જુદી જુદી પદ્ધતિઓ વપરાતી હતી. વર્તમાન અભ્યાસ માટેના કેન્દ્રિત જૂથોનો ઉપયોગ સર્વેક્ષણ પ્રશ્નાવલિની રચનામાં વપરાતા મુદ્દાઓ અને ઊભા કરેલ વિચારોને શોધવા, પરિવર્તનશીલ શિક્ષણની બાબતમાં ઠેકેદારોની જરૂરિયાતો અને ઇચ્છાઓ વિશે માહિતી પૂરી પાડવા અને પરિવર્તનશીલ શિક્ષણના વિદ્યાર્થીઓના મંતવ્યો તેમજ વિચારો વિશેની પ્રાથમિક માહિતી પૂરી પાડવામાં થતો હતો.

ત્રણ કેન્દ્રિત જૂથના બનાવો બન્યા. કેન્દ્રિત જૂથ એક (11 સંચાલકો) જેમાં આરોગ્ય અને સામાજિક સુરક્ષા ક્ષેત્રના 11 સંચાલકો (મેનેજર્સ)ની ભરતી થઈ હતી. કેન્દ્રિત જૂથ બેમાં (10 અભ્યાસક્રમોના શિક્ષકો) પરિવર્તનીય શિક્ષણના અભ્યાસક્રમોનું વિસ્તરણ કરતા 10 અભ્યાસક્રમોના ખાનગી શિક્ષકોની ભરતી થઈ હતી. કેન્દ્રિત જૂથ ત્રીજું (8 વિદ્યાર્થીઓ) જેમણે પરિવર્તનીય શિક્ષણના અભ્યાસક્રમોમાં હાજરી આપેલી હતી તેવા વર્તમાન ચાલુ વિદ્યાર્થીઓ પૈકી વ્યક્તિગત રીતે 8 વિદ્યાર્થીઓનું બનેલું હતું.

આ નિદર્શનમાં મુક્ત અધ્યયન, દૂરવર્તી અધ્યયન અને પરંપરાગત વિદ્યાર્થીઓનો ઉપયોગ કરીને એક પ્રશ્નાવલિની તૈયાર કરાઈ હતી અને તેનો ઉપયોગ નાના પાયા પર થતો હતો. ઓગષ્ટ 1995માં બસો પ્રશ્નાવલિઓ વહેંચવામાં આવી હતી, જેમાંથી 113 જેટલી સંપૂર્ણ રીતે ભરાઈને પરત આવી હતી. ત્રણ પ્રશ્નાવલિઓ અપૂર્ણ રીતે ભરાઈને પાછી આવી હતી કારણ કે ઉત્તરદાતાઓ આપેલ આપેલ સરનામે રહેતા ન હતા. ત્રણ અસંપૂર્ણ પ્રશ્નાવલિ 197ના પૂર્ણ નિદર્શનમાંથી બાકાત કરાઈ હતી. આમ 57 ટકા ઉત્તરોની સરેરાશ થઈ હતી.

● પરિણામોનું પ્રસ્તુતીકરણ :

અગાઉથી કરેલ શિક્ષણની તજવીજમાં પરિવર્તનશીલ અભિગમ માટેની અનુકૂળતા. ઉત્તરદાતાઓ પરિવર્તન કરી શકાય તેની પ્રત્યેક દૃષ્ટિ કેવી હોવી જોઈએ તે જ દર્શાવવાનું પૂછ્યું હતું. જો તેઓ અભ્યાસક્રમનો અભ્યાસ કરવાનું પસંદ કરતા હોય. સારણી-2 અધ્યયનના પ્રવાહને લગતાં પરિવર્તનના દરેક પાસા પર દર્શાવાયેલ અનુકૂળ ઉત્તરદાતાની કક્ષા (પદવી) બતાવે છે. ઉત્તરોને ખૂબ અનુકૂળ (દા.ત., અધ્યયન સંસાધનકેન્દ્રના પ્રવાહો)થી પ્રતિકૂળ દા. ત., અઠવાડિયાના પસંદગીના પ્રમાણે દરજ્જો આપવામાં આવેલ છે.

● અધ્યયન સંસાધન કેન્દ્રના પ્રવાહો :

સારણી-2 દર્શાવે છે કે શિક્ષણ અને તાલીમના પ્રવાહોને લગતાં પરિવર્તનોની ખાસ મહત્વની લાક્ષણિકતા એ છે કે સામાન્ય રીતે ઓફિસકલાકો સિવાય પણ અધ્યયન સંસાધન કેન્દ્ર ખુલ્લું રાખવામાં આવતું હતું. (દા.ત., 0900 કલાકોથી 1700 કલાકો). 77 ઉત્તરદાતાઓ (68 ટકા)એ જણાવ્યું હતું કે આ ખૂબ અનુકૂળ હતું કે જે આ શ્રેણીના ઉત્તરોના સૌથી વધારે ટકા હતા. 29 ઉત્તરદાતાઓને (26 ટકા) તે અનુકૂળ હતું એમ અનુભવાયું હતું. ઓફિસ સમય દરમિયાન અધ્યયન સંસાધન કેન્દ્રની મુલાકાત લેતા આરોગ્ય અને સામાજિક સુરક્ષાના કાર્યકરોને અટકાવીને કામ અને અથવા ઘરની આધિનતાને પરિવર્તન કરી શકાય તેવા પ્રારંભના સમયને શા માટે મહત્વનું ગણવાનું એક સામાન્ય કારણ હતું. આવું 61 ઉત્તરદાતાઓ દ્વારા દર્શાવાયું હતું. નીચે મુજબની દલીલોમાં શું કહેવાયું હતું તેનો સરવાળો કરવામાં આવ્યો છે :

- જેવી રીતે હું કાર્યાલયના કલાકોમાં કાર્ય કરવાની કાળજી રાખું છું તેવી જ રીતે અભ્યાસ કાર્ય કરવા માટે 9થી 5 સુધી બહારના સમયની જરૂર છે.
- હું રાત્રે કાર્ય કરું છું તેના પરિણામે વહેલી શરૂઆત મારા માટે ખૂબ જ સગવડભરેલી હોય છે.
- હું કામનું સ્થળાંતર કરું છું કારણ કે કાર્યાલયના કલાકોનો શરૂઆતનો સમય અનુકૂળ રહે છે.

સારણી 2 : અધ્યયનના પ્રવાહોને લગતાં પરિવર્તનશીલ પાસાઓ પર સ્થાનિક ઉત્તરદાતાઓની અનુકૂળતાની કક્ષા (n=113)

પરિવર્તનના પ્રવાહો	ખૂબ અનુકૂળ	અનુકૂળ	પ્રતિકૂળ	ગૂમ થયેલ આંકડા
સંસાધન કેન્દ્રનો પ્રારંભિક સમય હતા દ્વારા ચૂકવણી	77	29	6	1
સ્થાન અભ્યાસક્રમમાં પ્રવેશ પ્રાપ્ત કરતા APTL	41	62	10	0
અધ્યનની પોતાની ક્ષમતા	37	52	22	2
દિવસના સમયની પસંદગી	32	56	22	2
વર્ષના સમયની પસંદગી	28	62	23	0
અભ્યાસક્રમનો પ્રારંભ અને અંત	31	37	43	2
અઠવાડિયાના દિવસની પસંદગી	12	57	35	9
	14	47	52	0

12 ઉત્તરદાતાઓએ એવું અનુભવ્યું હતું કે વાંચનાલય અને કમ્પ્યુટરની સેવાઓ માટે અનુકૂળ સમયે અધ્યતાઓને બોલાવવાની પરવાનગી આપીને શિક્ષણના બધા જ પ્રવાહોના પ્રારંભિક સમયમાં વધારો કરાશે. 11 ઉત્તરદાતાઓએ કહ્યું હતું કે તેઓ વહેલી સવારથી જ અઠવાડિયાના અંત સુધીમાં કેન્દ્રોને ખુલ્લાં રહેતા જોવાનું પસંદ કરે છે.

ઉત્તરદાતાઓના એક નાના જૂથે (5 ટકા) અધ્યયનના સંસાધન કેન્દ્રને પ્રારંભમાં વધારેલો સમય એ પરિવર્તનશીલ અધ્યયન માટે સાનુકૂળ લક્ષણ ધરાવે છે એવું અનુભવાતું ન હતું. આ ઉત્તરદાતાઓએ જણાવ્યું હતું કે તેમને મુલાકાત ગોઠવવાની સમસ્યાઓ નથી, તેથી જ્યારે કેન્દ્ર શરૂ થયું હતું ત્યારે તેમને કોઈ ભેદભાવ લાગ્યો નહિ.

હતા દ્વારા ચૂકવણી

મોટા ભાગના ઉત્તરદાતાઓ અભ્યાસક્રમ માટે હતાઓ દ્વારા ચૂકવણીએ મહત્વની અનુકૂળતા હતી. 73 જણાએ (64 ટકા) તેને ખૂબ અનુકૂળ જણાવ્યું જ્યારે 58 જણાએ (25 ટકા) તે અનુકૂળ હતું તેમ દર્શાવ્યું હતું. ઉત્તરદાતાઓના આવાં મહત્વનાં કારણો પૈકીનું મુખ્ય કારણ

નાણાંકીય અગવડનું હતું. દા.ત., 76 ઉત્તરદાતાઓએ કહ્યું હતું કે તેઓ પાસે એક સામટી રકમની ચુકવણી કરવાનું મુશ્કેલ હતું, તેથી તેઓ હમ્મા દ્વારા ચુકવણી ઈચ્છતા હતા. કિંમતમાં રાહત આપવામાં મદદ કરે અને અભ્યાસક્રમના ખર્ચના અંદાજપત્ર માટેની મંજૂરી આપશે.

અભ્યાસક્રમનું સ્થાન

જ્યારે અભ્યાસક્રમનો અભ્યાસ કરવાનું નક્કી કરતી વખતે અધ્યેતાઓ માટે અભ્યાસનું સ્થાનનો ખરેખરનો વિસ્તાર જે ખૂબ જ અનુકૂળ હતો (36 ટકા ખૂબ અનુકૂળ, 55 ટકા અનુકૂળ). આ બધું જે-તે વિસ્તારની મુસાફરીની સાથે જોડાયેલ સમસ્યાઓનાં કારણે હતું. જે-તે જગ્યાએ પહોંચવા માટેનો નક્કી કરેલ સમય અને ભાડા એ મોટા ભાગની મુખ્ય સમસ્યાઓ હતી. 20 ઉત્તરદાતાઓએ દૂરના અંતર સુધી પહોંચવાની સાથે જોડાયેલ સમસ્યાઓને સામેલ કરી હતી. દા.ત., વાહન-વ્યવહારની મુશ્કેલીઓ, જો રાત્રિ દરમિયાન રહેવાનું જરૂરી હોય ત્યારે રહેવાની ચુકવણી પડતી ખૂબ ઊંચી કિંમત અને દૂરના અંતરોથી કરવી પડતી મુસાફરી અંગેનો અણગમો.

કાર્ય અને / અથવા ઘર પ્રત્યેની વફાદારીએ ઘણાં ઉત્તરદાતાઓને મળતી લાંબા અંતરોની મુસાફરીથી અટકાવાયા. સારણી પર નજર નાંખતા જણાય છે કે કામની જગ્યાએ તેમજ અભ્યાસક્રમની જગ્યાઓ વચ્ચે કોઈ પરસ્પરનો સહસંબંધ બંધાતો ન હતો. આમ એવું સૂચવાય છે કે બધા આરોગ્ય અને સામાજિક સુરક્ષાના કાર્યકરો દૂરદૂરના અંતરોથી મુસાફરી કરીને એકત્રિત થવાના સ્થળે આવવાને લગતી સમસ્યાનો અનુભવ કરે છે.

અભ્યાસક્રમમાં પ્રવેશ મેળવવા માટે જરૂરી આગળના અધ્યયનનું ગુણપત્રક (કેડિટ)

મોટા ભાગના ઉત્તરદાતાઓએ (79 ટકા) અનુભવ્યું હતું કે શરૂઆતના પ્રાયોગિક અધ્યયનનો ઉપયોગ જ્યાં સાથે કામ કરનારા વ્યક્તિઓને લાયકાત વગર અભ્યાસક્રમમાં પ્રવેશ મેળવવાની પરવાનગી આપવાનું યોગ્ય ગણાતું હોય ત્યાં જ થવો જોઈએ. 15 ઉત્તરદાતાઓએ એવું અનુભવ્યું હતું કે જેમ પૂર્વ અધ્યયન કે અનુભવ અભ્યાસક્રમમાં તેમના માટે કે બીજાના માટે લાભકર્તા છે તેથી આગળનું અધ્યયન કે અનુભવ અનુકૂળ હતો તેવું એક ઉત્તરદાતાએ કહ્યું હતું.

“છેલ્લા બે વર્ષથી મારા રૂપાંતરિત અભ્યાસક્રમ અંગેનું કાર્ય કરતા મને આનું મહત્ત્વ સમજાયું છે. પૂર્વ અધ્યયન/ અનુભવ મને મારા રૂપાંતરિત અભ્યાસક્રમ પૂર્ણ કરવામાં મદદરૂપ થયો છે તેની હું ખાતરી આપું છું.”

અધ્યયનનું પોતાનું કદમ

32 ઉત્તરદાતાઓ (29 ટકા)એ અનુભવ્યું હતું કે તેઓ તેમના અધ્યયન સાથે સંબંધિત કદમ ખૂબ અનુકૂળ રીતે કરી શકતા હતા. જ્યારે 56 ઉત્તરદાતાઓ (49 ટકા)એ અનુભવ્યું કે તે અનુકૂળ હતું. આનું મુખ્ય કારણ ઘર અને અથવા કાર્ય પ્રત્યેની વફાદારી સાથે અભ્યાસ ચાલુ રાખવાની જરૂરિયાત હતી. (26 ઉત્તરદાતાઓએ નોંધેલ). 18 ઉત્તરદાતાઓએ જણાવ્યું હતું કે પોતાની રીતે કરવામાં આવતું અધ્યયન યોગ્ય હતું કારણ કે અભ્યાસ પૂર્ણ કરવા અણધાર્યાં સંજોગોને કારણે કદાચ વધારાનો સમય જરૂરી હોઈ શકે.

હકીકતે લોકો જુદી જુદી ગતિએ શીખ્યા હતા તેને સાત જેટલા ઉત્તરદાતાઓએ કારણો વડે દર્શાવ્યા હતા, જે અંગેની દલીલોનો સમાવેશ કર્યો છે.

દરેક જણ જુદી જુદી રીતે શીખે છે તેથી નક્કી કરેલો સમય અધ્યેતા માટે અંતરાય ઊભો કરે છે એટલું જ નહિ પરંતુ તેમના પર ગેરકાયદેસરનું દબાણ મૂકે છે.

22 ઉત્તરદાતાઓએ માન્યું છે કે અધ્યયની રીતો નક્કી કરવાનું યોગ્ય ન હતું. આનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે તેએ કોઈ નિશ્ચિત સમયમર્યાદાની પસંદગી કરી હતી. ઘણાએ એવું કહ્યું હતું કે તેઓ કાર્ય પૂર્ણ કરવાની પ્રેરણા લઈ શકે એ જ એક માત્ર રસ્તો હતો.

દિવસના સમયની પસંદગી

28 ઉત્તરદાતાઓ (25 ટકા) માનવું હતું કે દિવસના સમયની પસંદગી ખૂબ અનુકૂળ હતી. જ્યારે 62 જણાએ (55 ટકા) વિચાર્યું હતું કે તે સમય અનુકૂળ હતો. કાર્ય અને / અથવા ઘર પ્રત્યેની વફાદારી અંગેનું મુખ્ય કારણ મોટા ભાગના ઉત્તરદાતાઓ (64 ટકા) તરફથી અપાયેલ હતું. નમૂનારૂપ દલીલો નીચે પ્રમાણે હતી :

- 'શાળા છોડવાના સમય કારણે તે સમય અનુકૂળ છે.'
- મારા કામનું સ્થળાંતર કરું છું તેથી જ દિવસભરનું કાર્ય ખૂબ અનુકૂળ છે અને તે પ્રમાણે હું દરેક અઠવાડિયાના કાયમી એક્સરખા સમયના કલાકોને ધ્યાનમાં લઈ શકતો નથી.
- છ જેટલા ઉત્તરદાતાઓએ મુસાફરી અંગેની સમસ્યાઓ દર્શાવી હતી કેમકે અભ્યાસ અંગેનું સ્થળ ખાસ કરીને ઘણું દૂર હતું. 13 જેટલા ઉત્તરદાતાઓ માટે દિવસનો સમય બિલકુલ યોગ્ય ન હતો કારણ કે અભ્યાસક્રમને લક્ષમાં રાખી તેઓ તેમની જિંદગીની વ્યવસ્થા કરવામાં મુશ્કેલી અનુભવતા હતા.

વર્ષના સમયની પસંદગી

68 ઉત્તરદાતાઓ માટે વર્ષનો સમયગાળો યોગ્ય હતો. આમ મુખ્યત્વે તો શાળાઓમાં પડતી રજાઓ દરમિયાન કુટુંબ પ્રત્યેની વફાદારીને લીધે તેમજ અગત્યના કર્મચારીગણની રજાના સમયના કાર્યને લીધે હતું. (31 વખત નોંધાયું છે) 9 જેટલાં ઉત્તરદાતાઓએ માન્યું કે વર્ષના કોઈ પણ સમયે અભ્યાસક્રમનો આરંભ મહત્વનો હતો કારણ કે તે તેમને આગળની યોજના ઘડવા માટે મોટા ફેરફારો કરવા પડશે. કામ પૂર્ણ કરવાનું આયોજન કરવા સાથે કુટુંબ પ્રત્યેની ફરજ ગોઠવવી પડશે. 6 ઉત્તરદાતાઓએ અનુભવ્યું કે વર્ષના કોઈ પણ સમયે અભ્યાસક્રમમાં પ્રવેશની વધુ તકો મળતી હતી. એક ઉત્તરદાતાનું મંતવ્ય આવું હતું કે : 'અભ્યાસક્રમ વધુ ફળદાયી બનાવવા સાથે બીજી બાજુથી સુધારો કરે છે.'

43 (38 ટકા) જેટલા ઉત્તરદાતાઓ એમ માને છે કે અભ્યાસક્રમની પસંદગી નક્કી કરવામાં આપેલ વર્ષનો સમય હકીકતે સાચો તફાવત બતાવતો નથી.

અભ્યાસક્રમનો આરંભ અને અંત.

79 ઉત્તરદાતાઓ (61 ટકા)એ જણાવ્યું હતું કે અભ્યાસક્રમના આરંભનો અને પૂર્ણ કરવાની શક્યતા યોગ્ય હતી, તેને માટે અપાયેલ કારણો નક્કી કરેલ અધ્યયન માટેનાં કારણો જેવા જ હતા. એવા સંજોગોમાં કોઈ પણ અણધાર્યા થતાં ફેરફારોને લીધે પરિવર્તન માટેની ઉપયોગિતાને અનુલક્ષીને ઘર અને / અથવા કાર્ય પ્રત્યેની નિષ્ઠા સાથેની ગોઠવણી એ સામાન્ય રીતે મુખ્ય કારણ હતું. 35 જેટલા ઉત્તરદાતાઓએ અનુભવ્યું કે અભ્યાસક્રમનો આરંભ અને પૂર્ણ કરવાની શક્યતા યોગ્ય ન હતી કારણ કે તેઓએ જ્યારે એક વખત શરૂઆત કરી ત્યારે જ તેને પૂર્ણ કરવાનું પસંદ કર્યું હતું.

અઠવાડિયાના દિવસની પસંદગી

61 ઉત્તરદાતાઓએ અનુભવ્યું કે અઠવાડિયાના દિવસની પસંદગી અનુકૂળતાવાળી હતી. મોટા ભાગનાએ કાર્ય અને / અથવા ઘર પ્રત્યેની નિષ્ઠા એ મુખ્ય કારણો તરીકે દર્શાવ્યા હતા. (51 ઉત્તરદાતાઓ દ્વારા દર્શાવાયેલ) આમ છતાં 52 (46 ટકા) ઉત્તરદાતાઓ અઠવાડિયાના દિવસને યોગ્ય ગણતા ન હતા. 17 ઉત્તરદાતાઓએ કારણ આપતાં જણાવ્યું હતું કે તેઓ કોઈ પણ દિવસની ગોઠવણ કરવા સક્ષમ હતા.

અભ્યાસક્રમો પૈકી પસંદગી

સારણી-3 અભ્યાસક્રમો પૈકીની પસંદગીને લગતા પરિવર્તનોના દરેક પાસા પર ગોઠવાયેલ યોગ્ય ઉત્તરદાતાની કક્ષા દર્શાવે છે. 'ખૂબ અનુકૂળ', 'અનુકૂળ' તેમજ 'પ્રતિકૂળ'ની દરેક શ્રેણીમાં મેળવાયેલ સંખ્યાબંધ ઉત્તરોને આધારે ઉત્તરોને 'ખૂબ અનુકૂળ', 'અનુકૂળ' (દા.ત.,

ખાનગી શિક્ષક સાયનો માર્ગ)થી પ્રતિકૂળના (દા.ત. અભ્યાસની રીતની પસંદગી) કમની કક્ષા આપવામાં આવી છે.

સારણી 3 : અભ્યાસક્રમની પસંદગીને લગતા પરિવર્તનોના પાસાઓ પર સ્થાનિત યોગ્ય ઉત્તરદાતાઓની કક્ષા (n=113)

પરિવર્તનોનું પાસું	ખૂબ અનુકૂળ	અનુકૂળ	પ્રતિકૂળ	ખોવાયેલ આંકડા
ખાનગી શિક્ષકની મદદ	55	51	5	2
આગળના અધ્યયનમાંથી મુક્તિ	45	45	14	9
વિભાગોની પસંદગી	40	49	14	10
નક્કી કરેલ વિષયસામગ્રી	39	60	12	2
CATS યોજના	45	47	20	1
અભ્યાસની રીતની પસંદગી	26	59	27	1
મૂલ્યાંકનની પસંદગી	35	47	29	2

ખાનગી શિક્ષકની મદદ

આશરે બધા ઉત્તરદાતાઓએ (94) કહ્યું કે ખાનગી શિક્ષકની મદદથી પરિવર્તનવાળો માર્ગ મહત્વનો હતો. ખાનગી શિક્ષકની મદદ પ્રેરણા મેળવવામાં, પ્રશ્નોના ઉત્તરો મેળવવામાં, સલાહ આપવામાં અને વ્યક્તિગત જરૂરિયાતોની ચર્ચા કરવાની તકો પૂરી પાડવા માટે જરૂરી હોવાનું અનુભવાયું હતું. 9 ઉત્તરદાતાઓએ અનુભવ્યું કે ખાનગી શિક્ષકની મદદ માટેની વાટાઘાટો દ્વારા કામ અને / અથવા ઘર પ્રત્યેની નિષ્ઠા માટે શક્તિમાન બનાવવા ખાસ કરીને ખૂબ દૂર દૂર સુધી ખાનગી શિક્ષકને મળવા જવું પડતું હતું. 7 ઉત્તરદાતાઓએ અનુભવ્યું હતું કે સમગ્ર અભ્યાસક્રમ દરમિયાન વિવિધ સમયે ખાનગી શિક્ષણને લગતી જરૂરી મદદ મળી શકે તે જ કારણથી ખાનગી શિક્ષકની મદદ વડે પરિવર્તન લાવવાનો માર્ગ મહત્વનો હતો.

આગળના અધ્યયનમાંથી મુક્તિ

90 ઉત્તરદાતાઓએ (80) આગળના પ્રાયોગિક અધ્યયનના ઉપયોગ દ્વારા અભ્યાસક્રમના કેટલાક ભાગોમાંથી મળતી મુક્તિની તકોનું સ્વાગત કરશે. આ અંગેનું મુખ્ય કારણ (40 ઉત્તરદાતાઓ દ્વારા દર્શાવાયેલ) એ હતું કે આવી યોજનાઓ અધ્યયનના પુનરાવર્તનને અટકાવવા સાથે સમય તેમજ નાણાંની બચત કરાવે છે. 17 ઉત્તરદાતાઓએ દર્શાવ્યું હતું કે પૂર્વના અધ્યયનને પ્રાપ્તકો આપવા અને તેને માન્યતા આપવાનું અગત્યનું હતું પછી તે વિદ્યાર્થી કે પ્રાયોગિક ભલે હોય. 14 (12) ઉત્તરદાતાઓએ આગળના અધ્યયન સાથે સંબંધિત અભ્યાસક્રમના કેટલાંક ભાગોમાંથી મુક્તિ મેળવવાનું યોગ્ય માનતા ન હતા. આમાંના ઘણાએ જણાવ્યું હતું કે તેઓ પુનઃઅધ્યયન કરવાનું પસંદ કરશે જ્યારે બીજાઓએ કહ્યું કે તેમના માટે કોઈ ફેર પડતો નથી.

વિભાગોની પસંદગી

79 (78) ઉત્તરદાતાઓએ વિભાગોની યાદીમાંથી સારું સારું શોધી લેવાનું તેમજ તેને ભેગું કરવાની તક લેવાનું પસંદ કરશે. આ માટેનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે અભ્યાસક્રમ માટેની વિશિષ્ટ જરૂરિયાતો મુજબ બંધબેસતું તૈયાર કરવાનું હોઈ શકે. (32 ઉત્તરદાતાઓ દ્વારા દર્શાવાયેલ) મુખ્ય દલીલો નીચે પ્રમાણે હતી :

“દરેક અધ્યેતાની જુદી જુદી જરૂરિયાતો છે અને ઉપલબ્ધ અભ્યાસક્રમના વિભાગોમાંથી સારું સારું જોઈને તેમજ એકઠું કરીને વ્યક્તિગત જરૂરિયાતો પ્રમાણે સ્વીકારી શક્યા હોત.”

“એક વખત પોતાની આવશ્યકતા પ્રમાણેના પસંદ કરેલા વિભાગો વડે અભ્યાસક્રમનું માળખું બાંધવામાં મદદ મળે છે.”

નક્કી કરેલ વિષયસામગ્રી

89 (87 ટકા) ઉત્તરદાતાઓએ અનુભવ્યું હતું કે અભ્યાસક્રમની વિષયસામગ્રી નક્કી કરવાની સક્ષમતા મહત્વની હતી. વિશિષ્ટ આવશ્યકતાઓ મુજબના બંધબેસતો અભ્યાસક્રમ દા.ત. કામની જગ્યા માટેની તેની ઉપયોગિતા જ આ માટેનું સર્વમાન્ય મુખ્ય કારણ હતું. (42 ઉત્તરદાતાઓ દ્વારા દર્શાવાયેલ)

ધીમે ધીમે જમા થતાં પ્રાપ્તિ (કેડિટ) અને રૂપાંતર યોજના

પ્રાપ્તિનો સંચય અને રૂપાંતર યોજના :

92 ઉત્તરદાતાઓ (81 ટકા)એ અનુભવ્યું કે પ્રાપ્તિ સંચય અને રૂપાંતરના (CATS) મુદ્દાઓને અનુસરાતો અભ્યાસક્રમ મહત્વનો હતો. આ માટે વિશાળ પાયે આપવામાં આવેલાં કારણો પૈકી ખાસ કરીને એક સામાન્ય કારણ એ હતું કે અધ્યેતાઓને ભવિષ્યના અભ્યાસ ઘડતર માટેના પ્રાપ્તિ (કેડિટ)ને માન્ય રાખવામાં આવ્યા હતા. 16 ઉત્તરદાતાઓએ (બધી પરિચારિકાઓ) કહ્યું હતું કે CATS મુદ્દાઓ UKCC'sની પોસ્ટ-રજિસ્ટ્રેશન એજ્યુકેશન એન્ડ પ્રેક્ટિસ (PREP) જરૂરિયાતોને પૂર્ણ કરી મદદ કરવી જરૂરી હતી. 20 ઉત્તરદાતાઓ (18 ટકા) પ્રાપ્તિ (કેડિટ)ના સંચયનો મુદ્દો યોગ્ય છે તેવું માનતા ન હતા. તેના કારણો તેમના માટે કોઈ ભેદ દર્શાવતા નથી. તેઓની હવે પછીના અભ્યાસ તરફ દૃષ્ટિ ન હતી, અભ્યાસની જગ્યા કરતા ત્યાં અપાતા અનુભવો વધારે મહત્વના છે, અને જો અભ્યાસક્રમ પૂરતા પ્રમાણમાં મહત્વ ધરાવતો હોય તો ત્યાં CATS મુદ્દાઓ સાર્થક રહેતા નથી હોતા.

અભ્યાસની રીતની પસંદગી

85 ઉત્તરદાતાઓએ (75 ટકા) અનુભવ્યું કે અભ્યાસની રીતની પસંદગી મહત્વની હતી. 60 જણાએ જણાવ્યું હતું કે આવા ફેરફારો અધ્યયનકર્તાઓને એવા માધ્યમોથી સુંદર રીતે અભ્યાસની છટા માટે સજ્જ કરતું હતું જેથી તેઓ અભ્યાસ માટે શક્તિમાન બને છે.

મૂલ્યાંકનની પસંદગી

82 ઉત્તરદાતાઓ (72 ટકા) માટે મૂલ્યાંકનની પદ્ધતિ પસંદ કરવાની સક્ષમતા અનુકૂળતાવાળી હતી. આ માટેનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે તે તેમની પોતાની અધ્યયન રીત અને મૂલ્યાંકન માટેની પસંદગીને અનુરૂપ હશે. આવું 48 ઉત્તરદાતાઓ દ્વારા નોંધાયું હતું. 29 (26 ટકા) ઉત્તરદાતાઓ મૂલ્યાંકન પદ્ધતિ માટેની પસંદગી મહત્વની હતી એમ માનતા ન હતા. આવા ઉત્તરદાતાઓ અભ્યાસક્રમ માટે ઘડાયેલ મૂલ્યાંકનની વ્યૂહરચનાનો સ્વીકાર કરશે.

પરિવર્તનીય અધ્યયનના વિસ્તરણ માટેની પસંદગીઓ

ઉત્તરદાતાઓને સૂચિત વિકલ્પોની સંખ્યામાંથી એવા રસ્તાઓ પસંદ કરવાનું કહેવાયું હતું કે જેમાં તેઓ પરિવર્તનીય અભ્યાસક્રમોનું અધ્યયન (બિન પરંપરાગત અભ્યાસક્રમો)નું વિસ્તરણ જોઈ શકે. સારણી-4માં તેમના ઉત્તરો દર્શાવ્યાં છે.

સારણી 4 : પરિવર્તનીય શિક્ષણના વિસ્તરણ માટેની પસંદગીઓ

વિસ્તરણ (Delivery)ની રીત	પ્રત્યુત્તર (ટકામાં)
પરિવર્તનીય કાર્યક્રમોના વિભાગો	79
ખાનગી શિક્ષકની મદદ વડે મુક્ત અધ્યયન	77
અધ્યયન કાર્યશિબિર	68
બહુ માધ્યમી પુસ્તકાલય	47
વ્યક્તિગત ખાનગી શિક્ષણ	45
કેન્દ્રને છોડનારા	39
મુક્ત અધ્યયન સંપૂર્ણ (પેકેજીસ)	36
દૂરવર્તી અધ્યયન યોજનાઓ	35
કમ્પ્યુટર નેટવર્કસ	21

પરિવર્તનીય કાર્યક્રમોના વિભાગો તેમજ ખાનગી શિક્ષકની મદદ સાથેનું મુક્ત અધ્યયન, પરિવર્તનીય કાર્યક્રમોના વિસ્તરણની ખૂબ પ્રચલિત પદ્ધતિઓ હતી. આ વિભાગોના મિશ્રણ દ્વારા પોતાની જરૂરિયાતોનો માર્ગ નક્કી કરવા વ્યક્તિગત અધ્યેતાની ઇચ્છા પ્રગટ કરે છે. તે ખાનગી શિક્ષકની મદદ અંગેનું મહત્વ પણ પ્રગટ કરે છે. 77 ટકા જેટલા ઉત્તરદાતાઓએ મુક્ત અધ્યયન યોજના ઉપયોગ કરવાનું પસંદ કર્યું. કમ્પ્યુટરમાં તેની પદ્ધતિ કરતાં તેની આવડતની ખામીને લીધે કમ્પ્યુટર નેટવર્ક ઓછામાં ઓછું પ્રસિદ્ધ થયું હતું.

સખત અભ્યાસનું પૃથક્કરણ

ઉત્તરદાતાઓ પરિવર્તનીય અધ્યયનની મજબૂતાઈ, ખામીઓ, તકો અને ધમકીઓ વિશે શું વિચારતા હતા તે આ વિભાગ તપાસે છે. સારણી-5 ઉત્તરદાતાઓ દ્વારા દર્શાવાયેલ દલીલો એકઠી કરી નીંધે છે તેમજ દરેક વખતની સંખ્યાને ઓળખી બતાવે છે.

સારણી 5 : ગહન અભ્યાસનું પૃથક્કરણ

ગહન	અભ્યાસ	પ્રત્યુત્તરો દર્શાવેલ વખતની સંખ્યા
મજબૂતાઈ (n=113)	કાર્ય અને ઘર પ્રત્યેની નિષ્ઠા સાથે ગોઠવાઈ શકે	30
	એકને પોતાની રીતે કામ કરવાની મંજૂરી આપે છે	25
	વ્યક્તિગત જરૂરિયાતો પૂરી કરવાનો પ્રયત્ન	16
	વધારે લોકોનો પહોંચી શકાય તેવું	12
	પસંદગી અને પરિવર્તનો વધારવા	8
	સ્વ-પ્રેરણાનો વિકાસ કરે છે	4
ખામીઓ (n=113)	પ્રોત્સાહનની ખામી	35
	સહાય/એકલતાનો અભાવ	30
	સમયનો અભાવ	3
	કિંમત	3
તકો (n=113)	વધુ લોકો સુધીનું શૈક્ષણિક વિસ્તરણ	28
	વ્યાવસાયિક/વ્યક્તિગત વિકાસ	19
	થોડો સમય કે અનિયમિત કામના કલાકો માટે સરસ	15
	સાનુકૂળ વ્યક્તિગત જરૂરિયાતો	6
	પસંદગીઓ અને પરિવર્તનો વધારવા	5
	પોતાની રીતે ભાગી શકે	4
ધમકીઓ (n=113)	પરંપરાગત પદ્ધતિઓ કદાચ દૂર થાય	7
	શૈક્ષણિક હોદ્દાઓ પર કામ કરતા કર્મચારીઓ પર કાપ	7
	ગુણવત્તામાં ઘટાડો	4
	કિંમત	2

પરિણામોની ચર્ચા

પરિણામો બતાવે છે કે પરિવર્તનીય શિક્ષણના મુખ્યત્વે બે પાસાંઓ અધ્યયન મેળવવાનો માર્ગ આગવી રીત અને અભ્યાસક્રમમાંથી પસંદગીઓ - પાસે ઉત્તરદાતાઓની અનુકૂળતાની વિવિધતાપૂર્ણ કક્ષાઓ છે. જુઓ સારણી-6.

પરિણામો પ્રત્યુત્તરોની વિવિધતા ખુલ્લી પાડે છે કે શા માટે અધ્યયન મેળવવાનો માર્ગ આગળ ધપાવવા તેમજ સ્વતંત્રતાપૂર્વક અભ્યાસક્રમમાની પસંદગી પૂરી પાડવા પરિવર્તનો મહત્વના ગણાય છે.

અધ્યયન મેળવવાના માર્ગને લગતા પરિવર્તનોનાં વધુ અગત્યનાં પાસાંઓ એ હતા કે સામાન્ય કાર્યાલયના કલાકો બહાર અધ્યયન સંસાધન કેન્દ્ર ખુલ્લાં રહે. કુટુંબ અથવા કાર્ય

પ્રત્યેની નિષ્ઠા દ્વારા અટકાવાયેલ સ્વાસ્થ્ય અને સામાજિક સુરક્ષાના વ્યવસાયોવાળાઓને પોતાની અનુકૂળતાના સમયે વાંચનાલય તેમજ કમ્પ્યુટર સેવાઓ લેવાદેવાની પરવાનગી અપાશે. ઘણા કે જેઓ પાળી બદલીને કામ કરે છે તેઓએ શરૂઆતના સમયના દબાણને લીધે અધ્યયન સંસાધનને લગતી સમસ્યાઓનો સામનો કર્યો હતો. એરફિલ (1994) જણાવે છે કે શિક્ષણકાર્ય અને અધ્યયનકાર્યને મદદ કરતા કેન્દ્રીય સંસાધન તરીકે વાંચનાલયો સેવાઓનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. તેના ઉપભોક્તાઓની જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરવાની ખાતરી આપે છે. તે કહે છે કે જેઓ અભ્યાસમાં પાછળ પડી ગયા છે અને જેઓ પૂર્ણ સમયના વ્યવસાયોમાં અને કુટુંબની જવાબદારીઓમાં રોકાયેલા હોય તેવા વિદ્યાર્થીઓ માટે આવી સેવાઓ ખાસ કરીને ઘણી અગત્યની છે.

સારણી 6 : અધ્યયનના માર્ગને અને અભ્યાસક્રમની પસંદગીને લગતાં પરિવર્તનીય પાસાં પર સ્થાપિત ઉત્તરદાતાઓની અનુકૂળતાની માત્રા

પરિવર્તનીય પાસાંઓ	અનુકૂળતાની માત્રા (%)
- ખાનગી શિક્ષકની મદદ	94
- સંસાધનરૂપ અભ્યાસક્રમનો પ્રારંભનો સમય	94
- અભ્યાસનું સ્થાન	91
- હપ્તાઓ દ્વારા ચૂકવણી	89
- નક્કી કરેલ વિષયસામગ્રી	87
- CATS યોજના	81
- દિવસના સમયની પસંદગી	80
- આગળના અધ્યયનમાંથી મુક્તિ	80
- વિભાગોની પસંદગી	79
- અભ્યાસક્રમમાં પ્રવેશ મેળવવા APEL	79
- અધ્યયન અંગેની પ્રગતિનો દર	78
- અભ્યાસની રીતની પસંદગી	75
- મૂલ્યાંકનની પસંદગી	72
- અભ્યાસનો આરંભ અને પૂર્ણતાનો ક્રમ	61
- વર્ષના સમયની પસંદગી	60
- અઠવાડિયાના દિવસની પસંદગી	54

વ્યક્તિગત અધ્યયનકર્તાઓને પરંપરાગત શિક્ષણ અને તાલીમના પ્રવાહમાં જતા અટકાવીને કુટુંબ અને કાર્ય પ્રત્યેની નિષ્ઠા એક મોટા અવરોધક પરિબળ તરીકે ઉદ્ભવી છે. અભ્યાસક્રમના અધ્યયન માટે દિવસના સમયમાં, વર્ષ, જગ્યા અને પગલાંમાં પરિવર્તનો અને પસંદગી પૂરી પાડવાના કારણો તરીકે દર્શાવાયું છે. અભ્યાસક્રમ માટે પરિવર્તન કરી શકાય તેવો માર્ગ અને તેમાંથી બહાર નીકળી જવાનો માર્ગ બંને એક જ સરખાં કારણોને લીધે અગત્યનાં હતા. મુક્ત અધ્યયનનો ઉપયોગ શા માટે સ્વાસ્થ્ય સુરક્ષાના કર્મચારીઓ વચ્ચે ધીમે ધીમે પ્રચલિત બનતો જાય છે તેનું મુખ્ય કારણ રોબિનસન (1990) કાર્ય અને કુટુંબ પ્રત્યેની જવાબદારીઓ છે તેમ ગણાવે છે.

વ્યક્તિગત અધ્યયનકર્તાઓ માટે અવરોધકર્તા મુદ્દો કિંમતનો છે. ઘણા બધાએ હપ્તાઓ દ્વારા અભ્યાસક્રમો માટે ચૂકવણી કરવાનું શા માટે પસંદ કર્યું અને તેમાંય ખાસ કરીને અધ્યયનકર્તાઓ કે જેમને નાણાંકીય મુશ્કેલીઓ હોય તેવા અથવા તેમના માલિકો દ્વારા અપાતી જામીનગીરીઓ માટે યોગ્ય ન હોય ત્યારે તેનું મુખ્ય કારણ અભ્યાસક્રમની કિંમત હતી. આવું હોન્સ અને રુસફોર્થ (1996) દ્વારા શોધાયેલ અભ્યાસથી મજબૂત બને છે.

જેઓએ શોધ્યું છે કે વ્યક્તિગત નાણાંકીય મૂંઝવણો અભ્યાસ પ્રાપ્ત કરવામાં સામાન્ય અવરોધ નોંધાયો હતો. શા માટે ઘણા બધા વ્યક્તિગત અધ્યયનકર્તાઓએ અભ્યાસના સ્થાનને મહત્વનું માન્યું હતું તેનું મુખ્ય કારણ મુસાફરી પાછળ આવતો ખર્ચ હતો. દા.ત., જેમ અભ્યાસનું સ્થાન થોડુંક દૂરના અંતરવાળું હોય તો અવરજવરના સમયની જેમ જ અવરજવરનો ખર્ચ વધતો રહે છે. આથી જ અવરજવરનો સમય અને ખર્ચ ઘટાડવા વ્યક્તિગત અધ્યયનકર્તાઓ સ્થાનિક સ્થળે અભ્યાસ કરવાનું પસંદ કરશે.

વ્યાવસાયિક શિક્ષણના સાતત્ય માટે પરિચારિકાઓ માટેની, UKCC's પોસ્ટ રજિસ્ટ્રેશન એજ્યુકેશન એન્ડ પ્રેક્ટિસ (PREP)ના પ્રવેશ માટેની એટલે સ્વાસ્થ્ય અને સામાજિક સુરક્ષા વ્યવસાય માટેની હંમેશા મુજબની માંગણી તેમની આવડતના સતત ઉછેરની જરૂરિયાત માટેની છે. આમ તો ઘણા બધા અભ્યાસક્રમનો માર્ગ મેળવવાથી અટવાયા છે કારણકે તેઓ પાસે જરૂરી પૂરતી શૈક્ષણિક લાયકાતો નથી. આ જ કારણથી મોટા ભાગના ઉત્તરદાતાઓએ અનુભવ્યું હતું કે અગાઉના પ્રાયોગિક અધ્યયનનો ઉપયોગ તો થવો જ જોઈએ, જેના લીધે યોગ્ય ભલામણ પત્રો સિવાય પણ સહકર્મચારીઓને અભ્યાસક્રમમાં પ્રવેશ મેળવવાની પરવાનગી આપવાનું શક્ય બને. અગાઉના પ્રાયોગિક અધ્યયનનો ઉપયોગ અભ્યાસક્રમના વિવિધ વિભાગોમાંથી મુક્તિ મેળવવાનો માર્ગ હતો, જેને લીધે અધ્યયનનું પુનરાર્તન કરવાનું અટકાવી શકાયું છે. એક અગત્યનો અને સમય તેમજ નાણાં એમ બંનેનો બચાવ થાય છે. મોટાભાગના ઉત્તરદાતાઓએ દર્શાવ્યું હતું કે અગાઉના અધ્યયનની યોજનાઓ માટેના પ્રાપ્તિકો (કેડિટ) જેવા કે APEL / APL અને CATS વિગેરે પરિવર્તનીય શિક્ષણ અને તાલીમના એક મહત્વના ભાગ હતા. જેમકે તેઓએ અધ્યેતાઓને ભૂતકાળના અધ્યયનની જાણકારી મેળવવાની મંજૂરી આપી હતી. આવી યોજનાઓ ભવિષ્યના અભ્યાસને સમર્થ બનાવવાના અર્થમાં પૂરી પડાતી અને સંસ્થાઓ તેમજ અભ્યાસક્રમોમાં ફેરફાર માટે રજૂ કરાતી હતી.

વ્યક્તિની ખાસ જરૂરિયાતો મુજબના અભ્યાસક્રમો તૈયાર કરવાની સક્ષમતા શા માટે અભ્યાસક્રમની અંદરનાં પરિવર્તનો માટે આવકારાઈ હતી એ તેનું મુખ્ય કારણ હતું. અધ્યયનકર્તાઓ અભ્યાસક્રમ દ્વારા વ્યક્તિગત ઘડતરનો માર્ગ નક્કી કરવાની સાથે પોતાના વ્યાવસાયિક વિકાસને તેમજ કાર્યસ્થળ માટે ઉપયોગી મુદ્દાઓ જ શીખવાનો, અભ્યાસ કરવાની મંજૂરી આપવાની, વિભાગોની યાદીઓમાંથી પસંદગી કરવાની તેમજ નક્કી કરેલ અભ્યાસક્રમની વિષયસામગ્રીઓ પૂર્ણ કરવા માટેના આવા પરિવર્તનીય માર્ગો જોવાય છે. અધ્યયનકર્તાઓ તેમની વ્યક્તિગત અભ્યાસની છટાને (યોગ્યતાને) વધુ સાનુકૂળ માધ્યમ દ્વારા મજબૂત અભ્યાસ કરવા, અભ્યાસની રીત અને મૂલ્યાંકનની પદ્ધતિ પસંદ કરવી એ અભ્યાસક્રમમાં પરિવર્તનો પૂરી પાડતી જોગવાઈઓ છે.

આશરે બધા ઉત્તરદાતાઓએ એવું અનુભવ્યું હતું કે ખાનગી શિક્ષકની મદદ વડે પરિવર્તનીય માર્ગ મુખ્યત્વે વધુ અનુકૂળતાવાળો હતો. આનું મુખ્ય કારણ સલાહ આપવી, પ્રશ્નોના જવાબ આપા, પ્રોત્સાહનો આપવાં અને ઉદ્દેશો જાળવી રાખવાનું હતું. ખાનગી શિક્ષકના નક્કી કરેલા માર્ગો વડે અધ્યયનકર્તાઓને ખાનગી શિક્ષણને લગતી કાર્ય અને ઘર પ્રત્યેની નિષ્ઠા ગોઠવવા મજબૂત કરશે. વળી પરિવર્તનીય અને મુક્ત અધ્યયનના વિદ્યાર્થીઓના માર્ગોનું મહત્વ અને ખાનગી શિક્ષકોની મદદનું મહત્વ એ

સંખ્યાબંધ લેખકો દ્વારા ચર્ચાયેલ વિષય છે. (જુઓ બેલી 1999, રોબિનસન 1989, કોવાન 1994, સ્ટીવનસન એસ એલ 1996, મોરગન અને મોરિસ 1994).

શા માટે અધ્યયનકર્તાઓને લવચિકતા અનુકૂળ છે એનાં કારણો પરિવર્તનીય અધ્યયનની ઘણી બધી મજબૂતાઈઓ અને મર્યાદાઓ જે ઉપર મુજબ જણાવેલ હતી તેના પર છે. દાખલા તરીકે મુખ્ય મજબૂતાઈઓ અધ્યયનમાં ઘર અને કાર્ય પ્રત્યેની નિષ્ઠા સાથે ગોઠવવાનું સક્ષમ હોવાનું જોવાયું છે. પોતાની આગવી રીતે કામ કરવા અને વ્યક્તિગત જરૂરિયાતો મેળવવા, અભ્યાસક્રમ તૈયાર કરવા સક્ષમ હોવાનું જોવાયું છે. તેવી જ રીતે નબળાઈઓ ધ્યેયના અભાવે તેમજ એકલતાના અભાવ તરીકે ખાનગી શિક્ષકની મદદ અને ખાસ સહાયના મહત્ત્વને મજબૂત કરતા હોવાનું જોવાય છે.

સમાપન (નિષ્કર્ષ)

જેમ જેમ આપણે 21મી સદી તરફ જઈએ છીએ તેમ તેમ પરિવર્તનીય અધ્યયનની લોકપ્રિયતા, શિક્ષણની ગોઠવણને વધુ અસરકારક બનાવવા નવાં દૃષ્ટિબિંદુઓ તરફનો નિર્દેશ કરે છે. આ અભ્યાસે અભ્યાસના પ્રવાહીના ખ્યાલો અને ધારાધોરણોની પસંદગીના ખ્યાલોને બિનપરંપરાગત શિક્ષણની ગોઠવણીમાં વ્યવહારુ તેમજ તર્કશાસ્ત્રીય મુદ્દાઓ શોધવામાં વપરાય છે. તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ પરિવર્તનીય અધ્યયન એ ઉદાહરણની અવિરોધી છે એવું 9-10 કેળવણીકારોએ કાર્યો દ્વારા સમજાવ્યું છે. આ બાબતમાં બુદ્ધિગમ્ય મદદ કરતું પરિવર્તનીય શિક્ષણ એ હિસ્સાવાળા અધ્યયન, વિદ્યાર્થીકેન્દ્રી અધ્યયન અને સમસ્યા પર આધારિત અધ્યયન જેવી વ્યૂહરચનાઓ વચ્ચે વહેંચાયેલું છે. આ બધું વિવિધ વ્યાવસાયિક શિક્ષણમાં ઓછામાં ઓછી અસર માટે ધીમે ધીમે વપરાતું રહ્યું છે.

UNIT 6 મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયમાં અભ્યાસક્રમમાં માહિતી ઉપયોગનાં કૌશલ્યો અને સંશોધન-આધારિત અધ્યયન

જેનેટ મેકડોનાલ્ડ અને રોબિન મેસન

સંપાદકની નોંધ :

મહદ્અંશે કમ્પ્યુટર એ કોઈ એક વિકલ્પ નથી અથવા બીજા અનેકવિધ મિશ્ર માધ્યમોની વચ્ચે એ એકલું પસંદગીપાત્ર નથી, જેમકે થોડાંક જ વર્ષો પૂર્વે જ્યારે કમ્પ્યુટરોનો ખાસ કરીને વર્ડ પ્રોસેસિંગ, ઇ-મેઇલ અને કમ્પ્યુટર પરિષદો માટે ઉપયોગ થતો હતો ત્યારે એવું ગણાતું હતું.

તે હવે અનેકવિધ માધ્યમો માટેનું એક સાધન બની ગયું છે. તે દૃશ્ય અને શ્રાવ્ય બંને સંજ્ઞાઓ હાથ ધરવા સક્ષમ છે. તે હવે રેડિયો અને ટેલિવિઝન જેવું મશીન રહ્યું નથી પણ સંખ્યાબંધ માહિતીસંચારની પદ્ધતિવાળું 'માધ્યમ' છે. અધ્યયનસામગ્રીના સર્જન માટે વર્લ્ડ વાઇડ વેબ (www) અને સીડી રોમ (CD-Rom)નો ઉપયોગ કમ્પ્યુટર માટે થઈ રહ્યો છે. બંને મોટી સંખ્યાની માહિતીના સંગ્રહ કરવાના માધ્યમ તરીકે સેવાઓ આપે છે.

તેનું જ્ઞાન-અધ્યયનની ફેરબદલી માટે ખાસ અગત્યનું છે. આ માધ્યમનું ઉચ્ચ બંધારણ અધ્યેતા અને અધ્યયનસામગ્રી વચ્ચે સંપર્ક માટેની સહાય પૂરી પાડે છે. જ્યારે એજ સમયે અધ્યેતા એક એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે કે જેનાથી તે અધ્યયન ક્રિયાઓને અંકુશમાં લે છે.

દૂરવર્તી શિક્ષણના વિદ્યાર્થીઓ સાધનસ્ત્રોત આધારિત અધ્યયન અંગેની વધુ સૂઝ મેળવે તેવું અમે પસંદ કરીશું. આ જ હેતુને પ્રાપ્ત કરવા જ અમે આ લેખ પસંદ કર્યો કે જે ૧૯૯૫માં પ્રથમવાર યુ.કે. મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા નોંધણી માટે થયેલ અભ્યાસક્રમ 'ઇન્ફરમેશન ટેકનોલોજી એન્ડ સોસાયટી' પરનો વ્યક્તિ અભ્યાસ છે. કમ્પ્યુટર દ્વારા પૂરા પડાયેલ વિદ્યાર્થીઓના સાધનસ્ત્રોત પર દર્શાવેલ દલીલ પરના બે ખાનગી શિક્ષણને લગતાં જૂથોમાંથી લીધેલા વિદ્યાર્થીઓના અવલોકન દ્વારા અભ્યાસ કરાયો છે.

સાધનસ્ત્રોત આધારિત અધ્યયન તરફની સંચાલિત ચળવળ સ્થળાંતરીય શિક્ષણના નમૂનાથી વધુ પડતા વિદ્યાર્થીકેન્દ્રી અભિગમ તરફ જતાં જ્યાં વ્યક્તિ પાસે મૂળભૂત સ્ત્રોતની વિવિધતાવાળી માહિતીને અનુરૂપ શોધ કરવાની તેમજ સંયોગીકરણ માટેની જવાબદારી હોય છે તે તરફની દિશા દર્શાવે છે.

સાધનસ્ત્રોત આધારિત અધ્યયનમાં તેના સાહિત્યનું અને સંશોધન તરફનું વિકસતું માળખું છે. દાખલા તરીકે ગિબ્સ, પોલાર્ડ અને ફેરેલ (1994) દ્વારા ઉચ્ચ શિક્ષણમાં સાધનસ્ત્રોત આધારિત અધ્યયનની પ્રસ્તાવના સાથે જોડાયેલ સંસ્થાગત મુદ્દાઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. તેઓ જુદાં જુદાં વ્યવસ્થાપનોમાં સાધનસ્ત્રોત આધારિત અધ્યયનના પ્રકારોના થતા અભ્યાસ વિશે ચર્ચા કરે છે અને સ્વતંત્ર અભ્યાસની પ્રવિધિઓમાં વિદ્યાર્થીઓની તાલીમના માપદંડોનો સમાવેશ કરે છે. વિદ્યાર્થીઓ પોતે માહિતી હાથ ધરતાં કૌશલ્યો સુધારવામાં, સંસ્થાગત ગ્રંથાલયોમાં વધતો આનંદ આને લગતો છે. ઇન્ટરનેટ પર ઇલેક્ટ્રોનિક મેગેઝિનની વિચારણા કે જે ઇલેક્ટ્રોનિક ગ્રંથાલયોના કાર્યક્રમનો ભાગ છે તે સાધનસ્ત્રોત આધારિત અધ્યયન અને પરિવર્તનીય અધ્યયનનો સમાવેશ કરી શિક્ષણ અને વિકાસને લગતા મુદ્દાઓ પર ચર્ચા કરવા માટે સાધન અને બજાર પૂરું પાડે છે. (<http://www.qc.igg.uk/deliberations>).

મુક્ત અને દૂરવર્તી અધ્યયનના સંદર્ભમાં માહિતી ટેકનોલોજીની હમણાં હમણાં થયેલ પ્રગતિએ બધા વિદ્યાર્થીઓને સાધનસ્ત્રોત આધારિત અધ્યયનનો ઉપયોગ કરવાની તકોમાં વધારો કર્યો છે. અનેકવિધ માધ્યમો (મલ્ટીમીડિયા)વાળા કાર્યસ્થાનો જ પુસ્તકો, આલેખો, દૃશ્ય કે શ્રાવ્યની કાપલીઓ (Clips)ના રૂપમાં વિદ્યાર્થી પ્રવાહને માહિતીને મંજૂરી આપે છે. તેઓ વિવિધતાવાળી પ્રવિધિનો ઉપયોગ કરી અનુકૂળ માહિતી માટે શોધખોળ કરી શકે અને

તેઓ સ્વઅધ્યયનમાં કે બીજા કાર્યમાં અનુકૂળ વિભાગોને કાપીને કે ચોંટાડી પણ શકે છે. વધારામાં ઈન્ટરનેટનો આધુનિક પ્રવાહ એટલે ઘરમાં રહીને કાર્ય કરતાં વિદ્યાર્થીઓ તેમના ખાનગી શિક્ષકો અને બીજા વિદ્યાર્થીઓ સાથે પરિષદો ગોઠવીને અને ઈ-મેઇલનો ઉપયોગ કરીને સાથે સાથે વાતચીત કરતા કરતા દસ્તાવેજોનો સંગ્રહ કરીને સમાચાર અને નવા નવા સાધનોનો ઉપયોગ કરી શકે છે. આ નવા વિચારો OU અભ્યાસક્રમ THD 204 'ઈન્ફર્મેશન ટેકનોલોજી એન્ડ સોસાયટી'માં જોવા મળ્યા અને તે 1995માં પ્રથમવાર જ પ્રસ્તુત કરાયા હતા.

સાધનસ્ત્રોત આધારિત અધ્યયનના પરિપ્રેક્ષ્યો

સાધનસ્ત્રોત આધારિત અધ્યયનનો વિચાર (ખ્યાલ) સમજવાના ઘણા બધા માર્ગો છે. લોરીબાર્ડ (1993) શિક્ષણ માટેના પ્રસારણ (પ્રસારિત) નમૂના સામે દાખલ કરતાં જણાવે છે કે ખર્ચની મર્યાદાઓને લીધે સાધનસ્ત્રોત આધારિત અધ્યયન તેના પૂર્ણ સ્વરૂપમાં અનુસ્નાતક શિક્ષણ ક્ષેત્રે પૂરી રીતે નિયંત્રિત થયો છે કે જ્યાં તેને જરૂરિયાત પ્રમાણે મદદ કરી શકાય અને તેનું મૂલ્યાંકન પણ કરી શકાય. તે અનુભવે છે કે સ્નાતકો માટે થોડાક અગાઉથી મર્યાદા નક્કી કર્યા વિનાનો અભિગમ ખૂબ જ યોગ્ય છે. તેના વિરોધમાં OU અભ્યાસક્રમને સામાન્ય રીતે સાધનસ્ત્રોત આધારિત અધ્યયન સાથે સમાનરૂપ આપતો એક પ્રચલિત ખ્યાલ છે. (દાખલા તરીકે, જુઓ ગિબ્સ, પોલાર્ડ અને ફેરેલ 1994). તે એક એવી સાચી સંભાવના છે કે મોટાભાગના OU અભ્યાસક્રમો પાસે તેમના સાધનસ્ત્રોત આધારિત ઘટકો છે તેના પરિણામે વિદ્યાર્થીઓ પાસે ક્યારે, કેવી રીતે અને કેટલું વાચન કરવું તેની પસંદગી કરી શકે છે તેમજ તેનું જ્ઞાન જરૂર પૂરતું છે કે નહિ તે પણ નક્કી કરતા હોય છે.

મોટા ભાગની બાબતોમાં THD 204ના અભ્યાસક્રમો ખૂબ પરંપરાગત ઓપન યુનિવર્સિટી (OU)ના અભ્યાસક્રમથી અલગ પડે છે. વિદ્યાર્થીઓને સાધનસ્ત્રોત આધારિત અધ્યયનની સમજૂતી આપવા જુદા જુદા અભ્યાસક્રમના લેખકોએ કેટલાંક રસપ્રદ મુદ્દાઓ પ્રકાશિત કર્યા છે. ઝીણવટપૂર્વક લેખનો અભ્યાસ કરવાનું કૌશલ્ય અથવા દૃષ્ટિબિંદુઓની વિવિધતા ખુલ્લી પાડવા સાથે તેમનું મૂલ્યાંકન કેવી રીતે કરવું તેનું અધ્યયન જેવાં પાસાંઓનો સમાવેશ થતો હતો. આમ છતાં સામાન્ય રીતે ઓપન યુનિવર્સિટી (OU) અભ્યાસ સાથેના સંગઠનોમાં આવાં કૌશલ્યો અવારનવાર ચર્ચાય છે. (દાખલા તરીકે ગુડ સ્ટડીગાઈડના જુદા જુદા અંકો, નોર્થેજ 1990), વિદ્યાર્થીઓ જ્યારે સાધનસ્ત્રોત આધારિત અધ્યયન અભિગમનો ઉપયોગ કરી અભ્યાસ કરે છે ત્યારે તેમની પાસે અનેક અભ્યાસની સંભાવનાની તકો છે.

લેખકને શું કહેવું છે તેના જરૂરી ઘટકો કેવી રીતે નક્કી કરીને અભ્યાસ કરવો, સાધનસ્ત્રોતની મર્યાદાઓમાંથી મળતા વિચારો વચ્ચે સંબંધ સ્થાપિત કરવા સાથે છેલ્લે એક્સરખા મુદ્દા પરના વિવિધ પરિપ્રેક્ષ્યોમાં પોતાની જાતને વધુ ખોલવી વગેરે સાધનસ્ત્રોત આધારિત અધ્યયનના મહત્વના અભિગમો છે.

- ઈન્ફર્મેશન ટેકનોલોજી એન્ડ સોસાયટી બ્લોક-3, p. 40)

બીજી જોઈ શકાય તેવી વિચારધારા એ હતી કે વિદ્યાર્થીઓ ઊંચાં ધોરણો પ્રસ્થાપિત કરવા સ્વતંત્ર હતા અને તેઓએ શું વાંચવું જોઈએ તેની વધુ પસંદગી આપવા સાથે તેમના સમગ્ર અધ્યયન પર ઘણો અંકુશ રહેતો હતો.

તેમને જેમાં વધુ રસ પડતો હોય છે તેવા વિસ્તારોમાં વધુ સમય ફાળવવાની પસંદગી તેમની પાસે હશે.

- ઈન્ફર્મેશન ટેકનોલોજી એન્ડ સોસાયટી બ્લોક-3, p. 56

કેટલાક લેખકો સાધનસ્ત્રોત આધારિત અધ્યયન વિદ્યાર્થીઓ માટે સંશોધન-આધારિત અભિગમની જાણકારી મેળવવાના રસ્તા અંગે ભાર મૂકે છે. એકે જણાવ્યું :

જેમાં ઉઘડતા અનેકવિધ કક્ષાના ક્ષેત્રો ચકાસાય છે તેવા માર્ગો અંગે અનુભવો પૂરા પાડવા.

- ઈન્ફર્મેશન ટેકનોલોજી એન્ડ સોસાયટી બ્લોક-3, p. 31

જે હંમેશા વિષયસામગ્રી પરના વિશાળ વિવેચનોનો સમાવેશ કરે છે તેવા ખૂબ પરંપરાગત ઓપન યુનિવર્સિટી (OU)ના અભ્યાસક્રમો સાથેનો મોટો તફાવત લેખો અને પુસ્તકોની લાંબી યાદી સાથે ભેગો મળે છે.

વિદ્યાર્થી સુધી સાધનસ્ત્રોત આધારિત ઉપલબ્ધતા અને કદ પ્રાપ્ય છે તે સાધનસ્ત્રોત-આધારિત અધ્યયન અભિગમનું કદાચ વધુ દેખીતું લક્ષણ છે. 'મુક્ત પ્રવાહ' શબ્દ લેખો સાથે, વીડિયો કાપલી સાથે અથવા પ્રવાહોની મર્યાદામાંથી કાર્યક્રમો સાથે સામનો કરતાં વિદ્યાર્થીઓનું વર્ણન કરવા ઉલ્લેખાયો હતો.

સાધનસ્ત્રોત આધારિત અધ્યયનમાં ઇલેક્ટ્રોનિક માધ્યમોની ભૂમિકાની ત્રણ ક્ષેત્રોમાં સાર્થકતા વિચારાઈ હતી. સાધનોના આકાર અને તફાવતો કે જેનો સમાવેશ તેમાં થઈ શકે, સાધનોનું વ્યવસ્થાપન કે જેમાં ફેરફારો કરી શકાય તેવા હોય અને અનેકવિધ રસ્તાઓવાળા પ્રવાહો હોઈ શકે. એક લેખકે અનુભવ્યું હતું કે તેમની સફળતા માધ્યમના અસરકારક ઉપયોગના સ્વભાવમાં હોઈ શકે.

માહિતી સ્ત્રોત એ જ મોટા ભાગના અધ્યયનકર્તાઓ માટે દુશ્મનાવટભર્યું વાતાવરણ છે.

માહિતી સ્ત્રોત તરીકે કમ્પ્યુટર આધારિત કાર્યસ્થાન જો તે ક્રિયા પ્રતિક્રિયાવાળું ન હોય તો સામાન્ય રીતે દુશ્મનાવટથી ભરેલું વાતાવરણ હોઈ શકે.

- ઈન્ફર્મેશન ટેકનોલોજી એન્ડ સોસાયટી બ્લોક-3, p. 12

અભ્યાસક્રમમાં સાધનસ્ત્રોત આધારિત અધ્યયનને લગતી સલાહ તેમજ પ્રવૃત્તિઓ :

અભ્યાસક્રમના સાધનસ્ત્રોત આધારિત બંધારણ લેખના મહત્વના ભાગ સાથે વાચક અને CD-Rom એમ બંનેમાં, સંબંધિત કાગળો, વીડિયો કાપલીઓ, જીવંત અને CBT સાથે લઈ જનાર, CD-Rom પરના વિદ્યાર્થીઓ પૂરા પાડ્યા, અભ્યાસના સાધનસ્ત્રોત પર આધારિત અધ્યયન ધીમે ધીમે અભ્યાસક્રમ દ્વારા પરિચિત કરાવાય છે જ્યાં થોડાક ભાગો બીજા કરતાં વધારે તીવ્ર રીતે સાધનસ્ત્રોત આધારિત હોય છે, પરંતુ અંતિમ પ્રકલ્પમાં સમાવિષ્ટ એવા સાધનોના વિસ્તૃત વપરાશને આગળ નથી આવવા દેતાં.

CD-Romના દરેક લેખ માટે અભ્યાસક્રમની ટુકડીના દરેક સભ્યે નીચે જણાવેલ માહિતી પૂરી પાડવી :

- સંદર્ભોની યાદી અને લેખકોના લખાણનો સારાંશ,
- લેખના ખાસ ફકરાના સંદર્ભ કે જેણે મુખ્ય અભ્યાસક્રમના વિષયો અને વિષયોના જૂથોના કોઈ એકની ચર્ચા કરેલી હોય,
- વિશિષ્ટ પારિભાષિક શબ્દકોશના શબ્દો અને પારિભાષિક શબ્દકોશમાં શબ્દપ્રવેશ.
- લાગુ પડતા દસ્તાવેજોના ભાગો માટેના વધુ પડતાં પુસ્તકના જોડાણો.

CD-Romની દરિયાઈ સફર (નાવિક વિદ્યા) તેમજ શસ્ત્રક્રિયા અંગેની સલાહ વડે કમ્પ્યુટર આધારિત ખાનગી શિક્ષણ સાથેની બેઠકો વિદ્યાર્થીથી ઢંકાયેલ હતી અને લેખોની યાદીમાંથી તાજાં જોડાણો દ્વારા કે વિષયોના વિસ્તારને જોઈ શકાય તેવી રજૂઆતના સંકલ્પનાના (વિચાર) નકશામાંથી સાધનસ્ત્રોતનો પ્રવાહ અપાતો હતો. વધારામાં મફત પુસ્તકોની શોધ (આવી ખાસ અરજીમાં શોધ તરીકે જાણીતી) સાથે અથવા અભ્યાસક્રમની અનુક્રમણિકા અને વિષયજૂથ દ્વારા પ્રવેશ શક્ય હતો.

વિદ્યાર્થીઓને સાધનસ્ત્રોતના ઉપયોગમાં મદદ કરવા માટે થોડીક વ્યૂહરચનાઓનો ઉપયોગ કરાયો હતો. કેટલાક લેખકોએ વિદ્યાર્થીઓને સંશોધનનાં માળખાં માટે સાધનસ્ત્રોતનો ઉપયોગ કરવા પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું તેમજ કેટલાકે સંશોધનના વિષયનું પૃથક્કરણ કરવાની કારીગરી પર અને લેખો દ્વારા યોજના ઘડવા પર સંપૂર્ણ સલાહ આપી હતી. બીજાઓએ વિદ્યાર્થીઓને પોતાની રૂચિ પ્રમાણે અભ્યાસ માર્ગોની પસંદગીની ભેટ સ્વરૂપે, પોતાનું વાંચન પસંદ કરવા

પ્રોત્સાહિત કર્યા હતા. કમ્પ્યુટરમાં સંગ્રહ કરાયેલ પાઠ્યપુસ્તકોના લેખોના સારાંશ તરીકે આપેલ અથવા લેખોના સંબંધિત ભાગોના ઇલેક્ટ્રોનિક જોડાણનું માર્ગદર્શન આપ્યું હતું.

વિદ્યાર્થીઓનું સર્વેક્ષણ

અભ્યાસક્રમની પૂર્ણતા અંગે સપ્ટેમ્બર અને ઓક્ટોબરમાં ખાનગી શિક્ષણને લગતાં બે જૂથો પૈકી 21 વિદ્યાર્થીઓનું મુલાકાતનું સર્વેક્ષણ હાથ ધરાયું હતું. સાધનસ્ત્રોત-આધારિત અધ્યયન અને વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા પ્રાપ્ત કરાયેલ માહિતી પર આધારિત કૌશલ્યોની સપાટીઓનાં વલણો સ્થાપવા માટેની મુલાકાતો ઘડાઈ હતી. વિદ્યાર્થીઓ પાસે વિવિધ અનુભવોની ભૂમિકાઓ, ક્ષમતાઓ અને પ્રોત્સાહનો હતાં. થોડાક શહેરી વાતાવરણમાં કામ કરતા (ડંડી અને ગ્લેસગો) બીજા વિદ્યાર્થીઓ દક્ષિણ સ્કોટલેન્ડના ગ્રામીણ ક્ષેત્રોમાંથી હતા.

આ મુલાકાતને અનુલક્ષીને વિદ્યાર્થીઓને તેઓ CD-Rom સાધનનો ઉપયોગ દ્વારા આપેલ પ્રશ્નોનું સંશોધન કેવી રીતે કરાશે તે દર્શાવવાનું પૂછાયું હતું. રૂબરૂ મુલાકાતોમાં આ બધું મુલાકાત દરમિયાન જ થયું હતું. ટેલિફોન મુલાકાત માટે સાત મુલાકાતીઓને ઓડિયો ટેપ પર બોલતી વેળાએ સ્વાધ્યાય હાથ ધરવાનું પૂછાયું હતું.

અભ્યાસમાં CD-Romનો ઉપયોગ

ઇલેક્ટ્રોનિક સાધનોના અતિશય ઉપયોગ માટે વિદ્યાર્થીઓને પરંપરાગત અભ્યાસક્રમ કરતાં પોતાના કમ્પ્યુટર સાથે વધુ સમય પસાર કરે તે જરૂરી છે, નહીં કે માત્ર સ્વાધ્યાય લખવા માટેના લખાણો CD-Rom પર શોધવાં અને વાંચવાં CMC વાપરીને વાતચીત કરવા તેમજ ઇન્ટરનેટ પર શોધવા નિરીક્ષણ કરવું જરૂરી છે. આનો (ખંડ સમયના) વિદ્યાર્થીઓ માટે અમલ કરવો જરૂરી છે કે જેઓને નોકરી અને કુટુંબની જરૂરિયાતોને આધારે તેમના અભ્યાસનો સમય ગોઠવવાનો હોય છે.

વિદ્યાર્થીઓને તેઓએ કેવો અભ્યાસ કર્યો છે તે જાણવા પૂછવામાં આવ્યું હતું. જેમકે તેઓએ કેવી નોંધ બનાવી છે અથવા પાઠ્યપુસ્તકના પ્રદર્શિત કરેલા વિભાગો અંગે પૂછવામાં આવ્યું હતું કે શું તેઓએ આ પડદા પરના લેખો ધ્યાનથી વાંચ્યા હતા તેમજ ક્યારે અને શા માટે તેઓએ છાપકામ કરાયેલ સાહિત્ય સહિત તેઓએ કેટલા અંશે ઇલેક્ટ્રોનિક પુસ્તકચિહ્નનો ઉપયોગ કરે છે તેમજ મળતી માહિતી કાપે છે અને ચોંટાડવાની સગવડ કરે છે.

જ્યારે તેમને પૂછવામાં આવ્યું કે શું તેઓ પડદા પરના લેખો વાંચે છે ત્યારે મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓએ કહ્યું હતું કે તેઓ પડદા પર વાંચે છે અને તેની નકલો કઢાવે છે. તે માટેનાં ઘણાં કારણો હતા. અર્ધા (9) વિદ્યાર્થીઓ પડદા પર લાંબા સમય સુધી વાંચવાનું પસંદ કરતા ન હતા. આવું થાકને લાગું પડતું હતું તેમજ આવી અપરિચિત આદત હતી. જોકે મોટા ભાગના લખાણને પ્રદર્શિત કરવાના તેમજ તેની ટીકા કરવાના અથવા પાનાની ઉપર અને નીચે જોયા કરવાનું પસંદ કરતા હતા અને તેઓએ કમ્પ્યુટર દ્વારા છપાયેલ નકલ સાથે સહેલાઈથી આ જાતનો વર્તાવ કરવાનું અનુભવ્યું હતું.

લેખિત સાહિત્યના છાપકામ અંગેનાં બીજાં કારણો વિદ્યાર્થીઓની જીવનશૈલી અને અભ્યાસની રીતોને લગતા હતા. વિદ્યાર્થીઓ કામના સ્થળાંતરને લીધે તેમના મશીનોથી દૂર અભ્યાસ કરવા જતી વખતે જાહેર વાહનવ્યવહારમાં અભ્યાસ, મોટરકારમાં, બાળકોની રાહ જોતાં, શયનખંડમાં કે બાથરૂમમાં વાંચવાનું વલણ, રજાઓ પર જવાનું અથવા કુટુંબથી દૂરના ઘરે શાંત જગ્યા શોધવાની જરૂરિયાત જણાવી હતી. બીજા કમનસીબ વિદ્યાર્થીઓ પાસે તેમના બેઠકખંડમાં કે ઓરડામાં અંગત કમ્પ્યુટર હતું કે જ્યાં તેનો ઉપયોગ થતો હશે ત્યાં મર્યાદિત સમય મળતો હશે કારણ કે તે જગ્યા કુટુંબના બીજા સભ્યો વચ્ચે રોકાયેલ હોવાની શક્યતા છે.

CD-Romમાંથી વાંચવા અર્થે તમારી પાસે તમારું મશીન હોવું જરૂરી છે. જ્યારે હું મારા બાળકોને ટીવી સાથે હરિફાઈ કરતો હોઉં ત્યારે હું મારા CD-Romને રસોડામાંથી ખસેડી શકતો નથી.

જ્યારે મને પૂછાયું કે શું તેઓ બધું વાંચવાનું પસંદ કરતા કે લેખના ખંડનો, ત્યારે મોટા ભાગનાએ (18) કહ્યું હતું કે તેઓ કેટલેક અંશે સંભવિત ફેરફારો હોવા છતાં બંને પસંદ કરતા હતાં. કેટલું વાંચવા સાથે વિદ્યાર્થીનો તેનો કેટલો બદલો મળતો તેનો નિર્ણય મળતા સમય પર આધારિત હતો. અભ્યાસક્રમનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાંથી ધીમે ધીમે વાચન કરવાની વધુ પડતી સલાહ હોવા છતાં, લઘુમતીએ કહ્યું હતું કે છૂટી ગયેલ વિસ્તૃત માહિતીનો સંબંધ દર્શાવી સંપૂર્ણ લેખો વાચતા હતા.

કટિંગ કરવાની તેમજ ચોંટાડવાની સુવિધાનો કાયમી ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો છતાં પ્રસંગોપાત્ તેનો દુરુપયોગ ખુલ્લો રહેતો હતો. એક વિદ્યાર્થીએ દલીલ કરતાં (મહદ્અંશે સાવધાનીથી) :

“તેનું લખાણ ઘણું સરળ છે : અઘરા શબ્દો બદલી નાંખવાથી તમને પ્રયત્ન કર્યા સિવાય આવડે તેમ છે.”

CD-Rom પર માહિતીની શોધ

વિદ્યાર્થીઓએ CD-Rom કેવી રીતે શોધાયું તેની સ્થાપના અંગેની ‘બે વ્યૂરચનાઓ’ સ્વીકારાઈ હતી. પ્રથમ તેમના મશીન પર કામ કરતા વિદ્યાર્થીઓનું અવલોકન કરવાની હતી. અને બીજી વ્યૂહરચના મુજબ કયા સંજોગોમાં તેઓ ખાસ સુવિધાઓનો ઉપયોગ કરશે તેવું તેમને પૂછાયું હતું.

વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસક્રમના પાઠ્યપુસ્તકમાંથી નમૂનારૂપ એક પ્રશ્ન આપવામાં આવ્યો હતો અને તેઓ તેનો જવાબ કેવી રીતે આપશે તે દર્શાવાયું. પ્રશ્ન આ મુજબનો તો :

“અધ્યયન અને તાલીમી સાધનોનાં પરિવર્તનો અને મુક્ત પ્રવાહ આગળ વધારવા IT કેવી રીતે ઉપયોગમાં લેવાય છે ?”

13 ઉત્તરદાતાઓએ આ સ્વાધ્યાય પૂર્ણ કર્યો હતો. 9 જણા CD-Rom પરની સંશોધન સુવિધા (મુક્ત પુસ્તકનો) તરફ સીધા વળ્યાં અને પ્રશ્નોનાં શબ્દોમાંથી સીધેસીધું વિગતો ઉતારતું મુદ્રણ કર્યું હતું. આ અભિગમ માની લઈએ તો, દેખીતી રીતે જ પ્રશ્નને સીધેસીધો ‘સપાટી પરની ક્રિયા’ની માગણી ગણાય. મોટા ભાગનાએ શીર્ષકના શબ્દોમાંથી સમજદારીપૂર્વકની વાજબી પસંદગી કરી હતી.

સંશોધિત પરિણામોની સંખ્યા અને વિષયના કાર્યક્ષેત્રને જોયા પછી એકત્ર કરેલ વવિધ અવધિવાળી વિશાળ વિવિધતાનો ઉપયોગ કરી 13 વિદ્યાર્થીઓમાંથી 11 જણાએ તેમનાં સંશોધનો સુધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. સમયની પસંદગી અને બુદ્ધિયન તર્ક લાંબા અંતરના વિચારોને માટે જરૂરી એક ક્રિયા હોવાનું જણાતું ન હતું. વિસ્તૃત અથવા મર્યાદિત સંશોધનમાં તર્ક માટે ખૂબ જ ઓછી જરૂરિયાતોનું સન્માન હોવાનું જોવા મળ્યું તેમજ તેમના સંશોધન અને તે પછીના સુધારા માટે કોઈએ પર્યાયો વાપર્યાં ન હતા.

અંતિમ નિર્ણય કરતાં પહેલાં મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓએ ચારથી પાંચ વખત તપાસ કરી. પરિણામસ્વરૂપે તેઓએ નકલી મુદ્દાઓનો સામનો કરવાનું શરૂ કર્યું.

‘પહેલાં જોવા મળેલ લેખો.’

‘ત્યાર પછી જુદા જુદા માર્ગો પરથી તેમને એકસરખા લેખ સાથે પાછા લાવે છે.’

‘અકસ્માતે, સંભાવના છે કે તમે પુષ્કળ સંપર્કમાં આવો છો, તેમાં કેટલેક અંશે સફળતા અને ઉણપ છે.’

અનેક રીતે એ સાચું છે કે વિદ્યાર્થીઓ જ્યારે શોધન કૌશલ્યોની ઉણપ ધરાવતા હોય ત્યારે મોટા ભાગના તે પરત મેળવવામાં કુશળ હતા કારણ કે સંબંધિત સાહિત્ય ઓછું હતું તેના પરિણામ સ્વરૂપે તેઓ સંબંધિત સામગ્રી છેવટે મેળવી શકવાના હતા.

જ્યારે બીજા સંશોધન સાધનો વિષે પૂછાયું ત્યારે અવરોધક અને પ્રવાહિત બાબતો દ્વારા માહિતીસ્ત્રોતના આધારનો માર્ગ ઘણા બધા વિદ્યાર્થીઓ (18) માટે અવ્યવસ્થા અને અચોક્કસતા ઊભી કરતા હોવાનું જણાયું હતું. કેટલીક અવરોધક બાબતો શું હતી તેના વિષે ચોક્કસ ન હતા. બીજાઓએ સુવિધાઓનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો પણ તેની આગળના ભાગ કે પાછળના ભાગનો ઉપયોગ કરી શકતા ન હતા. 'તે ઘણું મંદ લાગતું' કે 'મોટે ભાગે ગોળ ગોળ' વિચારો હતા. અને એવી લાગણી હતી કે કેટલીક વિગતો વિસ્તૃત તપાસ કરવાનું વલણ ધરાવતી ઉપરાંત સામાન્ય વિશ્વાસની પણ ઉણપ જણાતી હતી.

સંકલ્પના આકૃતિના ઉપયોગથી કરવામાં આવતી જીવંત દલીલ ઉશ્કેરણીજનક હતી. 10 વિદ્યાર્થીઓ તેમનો કાયમી ઉપયોગ કરતા. પાંચ જણા તેનો ઉપયોગ ક્યારેય કરતા ન હતા અને છ જણ સંજોગોને આધીન ઉપયોગ કરતા હતા. કાયમી ઉપયોગ કરનારાઓમાંથી પાંચ જણાએ દરેક વિભાગની શરૂઆતમાં સંકલ્પના આકૃતિ સામે જોઈને વિષયના સંપૂર્ણ મંતવ્ય મેળવવાનું પસંદ કર્યું અને એક જણાએ ઇલેક્ટ્રોનિક આવૃત્તિમાંથી લેખોના જોડાણો વાપરીને અભ્યાસ માર્ગ ચાલુ રાખવાનું પસંદ કર્યું હતું. બીજાઓએ ખાસ વિષય પરના લેખો માટેનું શોધન કરતી વખતે તેનો ઉપયોગ કર્યો હતો. જેઓ વિચાર નકશાનો ઉપયોગ કરતા ન હતા અથવા સંજોગોવશાત્ કરતા હતા તેઓએ નકશાઓનો ઉપયોગ બિનઅસરકારક અને અજાણપણે શોધવાની દલીલ કરતા હતા.

માહિતીસ્ત્રોત તરીકે CMCનો ઉપયોગ :

સામાજિકીકરણ માટે તેમજ કર્મચારીઓ સાથે વાતચીત કરવા માટે અભ્યાસક્રમ સંબંધિત વિષયોની ચર્ચા કરવાની પરવાનગી આપીને વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસક્રમ અંગેના ઈ-મેઇલ અને પરિષદો અંગેના વિશાળ વિવિધતાથી ભરેલા માર્ગો અપાયા હતા. સ્થાનિક કક્ષાએ દરેક ખાનગી શિક્ષણને લગતાં સંગઠનો પાસે તેમની પોતાની પરિષદ હતી અને વિદ્યાર્થીઓ ચાર કે છ જણના નાના જૂથોમાં ચર્ચા-વિચારણા માટે વિભાજિત થયેલા હતા કે જે એક સંયુક્ત પ્રવૃત્તિ હતી. સંખ્યાબંધ રાષ્ટ્રીય પરિષદો હતી જેમાં વિદ્યાર્થીઓ યોગ્ય પ્રદાન કરી શકતા હતા.

મુલાકાત લીધેલ અડધા (10) વિદ્યાર્થીઓ પાસે CMCનો પ્રારંભિક અનુભવ હતો તેથી તેમણે પહેલાથી જ થોડી નિપુણતા મેળવી હતી. જ્યારે પૂછાયું કે તેઓએ CMCમાંથી શી માહિતી મેળવી ત્યારે જ સ્પષ્ટ થયું કે CD-Rom પરનું સાહિત્યની જેમજ સંદર્ભ સ્ત્રોત કરતા બીજા અભ્યાસક્રમોના સાહિત્યની મદદ તરીકે વપરાતી પરિષદો હતી. સામસામી ખાનગી શિક્ષણની મદદ માટેનું માધ્યમ ફરી વાર મૂકવા કરતા પૂરક તરીકે દર્શાવાયું હતું.

ઈન્ટરનેટનો ઉપયોગ

વિદ્યાર્થીઓને વિવિધ ઈન્ટરનેટ સ્ત્રોતના સાધનોના પ્રારંભિક સ્વાધ્યાયો આપ્યા હતા. અને તેઓએ પોતાની યોગ્યતા પર સ્વાધ્યાય પૂર્ણ કરવાના હતા. જે સમય મર્યાદા બહાર તેઓએ ઈન્ટરનેટનો ઉપયોગ કર્યો હતો તે તેમની વ્યક્તિગત પસંદગીની બાબત હતી અને છતાં તેઓને હોમ પઈજ અભ્યાસક્રમની સાઈટ પરથી સક્ષમ રીતે ઉપયોગી માર્ગદર્શન અપાયું હતું અને ખાસ માહિતી શોધવા ઈન્ટરનેટનો ઉપયોગ કરવા માટે વિદ્યાર્થીઓને બે પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓનું નિર્દેશન કરાયું હતું.

મુલાકાત લેવાયેલ મોટા ભાગના (18) વિદ્યાર્થીઓ પાસે ઈન્ટરનેટનો પ્રારંભિક અનુભવ ન હતો. નવો ઉપયોગ કરનારાઓમાંથી મોટા ભાગનાએ (12) ઈન્ટરનેટ સાધનોની હાથે બનાવેલી માહિતી સાથેની થોડીક સમસ્યાઓનો સામનો કર્યો હતો.

જ્યારે માહિતીસ્ત્રોત તરીકે ઇન્ટરનેટનો ઉપયોગ વિશે પૂછાયું ત્યારે બે તૃતીયાંશ વિદ્યાર્થીઓએ મુલાકાત દરમિયાન આત્મવિશ્વાસ અનુભવ્યો અને એક તૃતીયાંશ જણાએ ન અનુભવ્યો. આશરે અર્ધા (9) વિદ્યાર્થીઓ પાસે ઇન્ટરનેટ પર માહિતી શોધવાની મુશ્કેલી જણાતી હતી. પદ્ધતિના ઉપયોગનો ખર્ચને લગતી સમસ્યાઓ હતી અને ખરેખર 9 વિદ્યાર્થીઓ લાંબાં અંતરના ટેલિફોનના દરોની ચૂકવણી કરતા હતા. યોગ્ય માહિતી શોધવા લેવાયેલો સમય અને મળેલ માહિતીની ગુણવત્તા અને અંકુશિત ગુણવત્તાની ખામી આને લગતી હતી.

- તે ખૂબ મૈત્રીભાવવાળી જગ્યા નથી. હું એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ જવાનું પસંદ કરતો નથી અને પછી તમે જે ઈચ્છો છો તે મળતું નથી.
- ત્યાં શું છે તેની કાયદેસરતા વિશે હું ચિંતા કરું છું.
- ઉપયોગી અને યોગ્ય પાના પરનું સાચું માર્ગદર્શન ઘણું અગત્યનું હોય છે.

વિદ્યાર્થીઓ પાસે ઇન્ટરનેટ અંગેનાં હકારાત્મક વલણો હતાં. અભ્યાસ દરમિયાન તેનો વધુ પડતો ઉપયોગ ન કરતાં ઘણાંએ જ્યારે તેમની પાસે વધુ સમય ન હતો ત્યારે શિયાળામાં વધુ શોધખોળ કરવાની યોજના ઘડી હતી. બીજાઓએ અધ્યયન માટેના પીઠબળ તરીકે તેમજ બીજા ઉપયોગ માટે ખાસ કરીને આરામદાયક પ્રવૃત્તિ તરીકે પણ સંદર્ભ અને ઇ-મેઇલ માટે તે એક કિંમતી સાધન છે એમ જણાયું હતું.

સાધનસ્ત્રોત - આધારિત અધ્યયનના વલણો :

આ અભ્યાસક્રમ માટે સાધનોનાં કેટલાંક ખાસ પાસાંઓ ગણાવાયાં હોવાથી વિદ્યાર્થીઓને સાધન આધારિત અધ્યયનના તેમનાં વલણો દર્શાવવાનું પૂછાયું હતું. મુલાકાત લેવાયેલા બધા જ વિદ્યાર્થીઓ માટે તે અભ્યાસનો એક નવો રસ્તો હતો.

અભ્યાસક્રમ પર નજર નાંખતા પૂછાયું હતું કે તેઓએ સાધન આધારિત જે માર્ગ પસંદ કર્યો હતો ત્યાં તેમને શું વાંચવું તેની પસંદગી અને વાપરવાનાં સાધનોની મર્યાદાઓ અપાઈ હતી. વળી ત્યાં પ્રત્યુત્તરોની પણ વિવિધતા હતી. ઘણા બધા વિદ્યાર્થીઓએ હકારાત્મક અને નકારાત્મક અવલોકન કર્યા હતા. તેથી સાધન આધારિત અધ્યયનના સમગ્રતયા વલણો સમજવાનું મુશ્કેલ હતું.

ઓછાં કે વધારે વલણોવાળા વિદ્યાર્થીઓ કે જેઓ સાધન આધારિત અધ્યયન પસંદ કરતા (10) હતા અને જેઓ (11) પસંદ કરતા ન હતા, તેમની વચ્ચે સમાન સ્વરૂપે વહેંચાયેલા હતા. વિદ્યાર્થીઓએ કહ્યું હતું કે તેઓ એટલા માટે પસંદગી આપતા હતા કે તેમાં વધુ સ્વતંત્રતા માણતા અભ્યાસ માર્ગોમાં અને વાચનની પસંદગીમાં થતાં ફેરફારોથી વાકેફ હતા. ખાસ કરીને માધ્યમની પસંદગીને કારણે કેટલાંક સામાન્ય રીતે તેને રસપ્રદ અને ઉત્તેજક ગણતા હતા. બીજાઓએ શોધી કાઢ્યું કે તે તેમને વધુ વિચારણા કરવાનું કહે છે અને તેમના અભ્યાસ કૌશલ્યો સુધર્યાં છે ત્યારે એક વિદ્યાર્થીએ ખાસ કરીને એવી ભૂમિકામાં રસ ધરાવતો હતો કે જેમાં ઇલેક્ટ્રોનિક માધ્યમ વૈકલ્પિક અર્થઘટનોનાં બંધારણમાં ભાગ ભજવી શકે છે.

માહિતીનાં ઇલેક્ટ્રોનિક રૂપો ખૂબ પ્રેરક છે તે બેજોડ અર્થઘટન માટે તેમજ વ્યક્તિગત જ્ઞાનનો આધાર બાંધવા માટે ખૂબ સક્ષમ છે. તે તમને તમારી દલીલોમાં વધારે ફેરફાર કરવાની પરવાનગી આપે છે. જોકે દલીલ જ ઊભી ન થાય તો જ તમે બીજાને મદદ કરવાના સાધનોની સરળતાથી શોધ કરી શકો તેમ છો.

સાધનઆધારિત અધ્યયન વિશે નકારાત્મક વિચારો વિદ્યાર્થીઓએ બધી યોગ્યતા વસ્તુઓ માટે સમેટી લીધી હતી કે નહીં તે તેના સંબંધો પરથી ખુલ્લા પડ્યા હતા. આના સંબંધમાં કેટલાકે દર્શાવ્યું હતું કે તેઓએ શું વાંચવું તેના પર વધારે માર્ગદર્શન લેવાનું પસંદ કરવું પડ્યું હશે.

‘હું શું ભણવા ઈચ્છતો હતો તે અંગે મેં શું જાણ્યું ? (....) મને અધ્યયન પસંદ છે પણ શું તે અંગે હું અન્ય માર્ગો દોરવાયો ?’

એક વિદ્યાર્થી દ્વારા આ સંબંધે તીવ્ર પ્રકાશ પાડતાં તે અંગે નિર્દેશ કર્યો હતો કે કદાચ વાજબી રીતે તેણે એવું અનુભવ્યું હતું કે પરંપરાગત પરીક્ષા દ્વારા લદાયેલ દૃઢતા સાથે સાધન આધારિત અધ્યયનમાં પરિવર્તનો ગોઠવી શકાતા નથી પણ તેમાં તો પરીક્ષા પાસ કરવી જ પડતી હતી.

કેટલાક લોકોએ માહિતીનો જથ્થો (માહિતીના દરિયામાં ડૂબી મરતા) તેની પાસેની ફ્લોપીમાં જરૂર કરતા વધારે નકલ કરી લેવાથી સમયના વહેણ સાથેની તેની બરબાદી હતી. આવું કદાચ લેખોની યોજના કરવામાં અને અનુકૂળતા મુજબનું મૂલ્યાંકન કરવામાં કૌશલ્યની ખામી તરીકે દર્શાવાય. એ કદાચ સાચું પણ હોય કે પરંપરાગત અભ્યાસો કરતાં સાધનસ્ત્રોત આધારિત અધ્યયન માટેનો અભ્યાસ વધુ સમય લે છે. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓનું અવશ્ય વિચારવું હતું કે આ અભિગમ વધુ સમય માંગી લે તેવો હતો.

‘તે મારા માટે કોઈ પણ રીતે અનુકૂળ ન હતું (....) મારી પાસે સંદિગ્ધ અર્થોનો સામનો કરવાનો સમય નથી.’

છેવટે એવાં નિર્દેશનો હતાં કે સાધનસ્ત્રોત આધારિત અધ્યયનની સ્વીકાર્યતા વિદ્યાર્થીઓના વ્યક્તિગત ધ્યેયો પર આધાર રાખતી હતી. દાખલા તરીકે, અભ્યાસકૌશલ્યોનો વિકાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓએ અભ્યાસનું માળખું મદદકર્તા હોવાનું જાણ્યું હતું. એક જણાએ જણાવ્યું હતું કે ટેકનોલોજીની વિવિધતાઓ સાથેના જોડાણમાં સાધનસ્ત્રોત આધારિત અધ્યયનનો ઉપયોગ બીજા બધા અભ્યાસો કરતા કદાચ વધારે ઉપયોગિતા ધરાવી શકે. બીજા વિદ્યાર્થીઓની કક્ષા સુધારવાનો ઉદ્દેશ રાખતા અને તેઓએ સાધન સ્ત્રોત આધારિત અધ્યયનની ક્રિયા થકવી નાંખે તેવી અને સમયને બરાબર કરનાર છે તેમ અનુભવ્યું હતું.

સમાપન (સારાંશ)

પસંદગી સાધનોની વિશાળતા અને નવી ટેકનોલોજીની વહેંચણી જેવાં સાધનસ્ત્રોત આધારિત અધ્યયનનાં વિવિધ પાસાંઓએ ઓપન યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓને અપીલ કરી હોવાનું જણાયું હતું. વધારામાં, વિવિધ માધ્યમ સ્ત્રોતની માહિતીના આધાર માટે CD-Rom એ એક ખૂબ જ ઉપયોગી માધ્યમ હોવાનું બતાવાયું છે. કમ્પ્યુટર દ્વારા છપાયેલ પુસ્તકોનાં જોડાણો, વિનામૂલ્યે સંશોધન, અભ્યાસના વિષયો અને સંકલ્પના આકૃતિનો સમાવેશ કરી માહિતીના વિવિધ પ્રવાહોનું અધ્યયન કરવાની રીતોની મર્યાદાને સહાયક છે.

બીજાં સાધનોની જેમ બધા વિદ્યાર્થીઓ CMCનો ઉપયોગ કરી વાતચીતને લગતાં જરૂરી કૌશલ્યો હસ્તગત કરવાની અપેક્ષા રાખતા હતા. પાસ કરીને ગ્રામીણ વિદ્યાર્થીઓ માટે તે અગત્યનું પીઠબળ પૂરી પાડતી સુવિધા હતી, પરંતુ તે રૂબરૂમાં અપાતા ખાનગી શિક્ષણની મદદના પૂરક હોવાનું જણાયું હતું. બધા પૈકીના અમુક વિદ્યાર્થીઓ ઇન્ટરનેટના વપરાશ માટે ઘણા આત્મવિશ્વાસુ હતા છતાં આ સંદર્ભમાં તેનો સંભવતઃ ઉપયોગ નિર્ણય કરવા માટે મુશ્કેલીરૂપ છે. સાધનસ્ત્રોતનો કેવી રીતે અસરકારક ઉપયોગ કરવો તે શીખવા સમયનું અમુક પ્રકારનું રોકાણ જરૂરી હતું અને તેમાં વિદ્યાર્થીઓના વાસ્તવિક ખર્ચનો સમાવેશ થતો હતો.

આવાં રોકાણોની સાબિતી એમ દર્શાવે છે કે છપાયેલ નકલો બતાવતા અમુક મુદ્દાઓએ ખૂબ પરિવર્તનો પૂરા પાડવાની શરૂઆત કરી હોવા છતાં વિદ્યાર્થીઓ સાધનસ્ત્રોત આધારિત અને કમ્પ્યુટર આધારિત અધ્યયનની માંગણીઓના નમૂનાઓનો સ્વીકાર તેમના અભ્યાસમાં કરે છે. આમ છતાં, એવા વિદ્યાર્થીઓની થોડીક જ સંખ્યા જોવા મળે છે જેઓ પસંદગીના વાચનમાં મુશ્કેલીઓ શોધવાનું ચાલુ રાખે છે અને તેઓએ શું વાંચવું જોઈએ તેની મૂંઝવણની અનુવર્તી છે. આ દરમિયાન શિક્ષણ વિભાગ સાધન સ્ત્રોત આધારિત અધ્યયનનો વધુ સામાન્ય અભ્યાસ કરશે ત્યાં સુધી વિદ્યાર્થીઓ માહિતીના ઉપયોગનાં કૌશલ્યોના વિકાસની સાથે સાથે મળતી મદદમાંથી પણ લાભ મેળવતા રહેશે.

UNIT 7 કમ્પ્યુટર પરિષદના માધ્યમથી સંયુક્ત રીતે જોડાયેલ અધ્યયન વાતાવરણોવાળી યોજના : એશિયાના સામાજિક-સાંસ્કૃતિક સંદર્ભમાં પ્રશ્નો અને પડકારો

ચારલોટ એન. મુનાવોર્ડના

સંપાદકની નોંધ

કમ્પ્યુટરના માધ્યમથી કરાયેલ માહિતીવિસ્તારને લગતી જુદા જુદા અध्येતાઓ વચ્ચે વાતચીત સહેલી કરવા કમ્પ્યુટરના માળખાંના ઉપયોગનો ઉલ્લેખ કરે છે. આ ટેકનોલોજી ઇલેક્ટ્રોનિક મેઇલ, કમ્પ્યુટર પરિષદ અને જીવંત માહિતી આધારનો સમાવેશ કરે છે. કમ્પ્યુટરની ખૂબ વધુ પડતી ઉપયોગિતામાં CMC - કમ્પ્યુટર પરિષદ અને ઇલેક્ટ્રોનિક મેઇલ - સંગઠિત જૂથમાં માહિતીની આપ-લેમાં સાથે સાથે ઉદ્ભવતી અને અવારનવાર ઉદ્ભવતી (રોકાયેલ) મુશ્કેલીમાં મદદ કરે છે. બે-બેની જોડે અથવા જૂથમાં મુશ્કેલીઓ (પ્રશ્નો) ઉકેલવા, મુદ્દાઓની ચર્ચા માટે, અર્થઘટનો વિશેની દલીલ કરવા, અર્થપૂર્ણ કરાર કરવા અથવા સલાહકાર સમિતિ અને ખાનગી શિક્ષણનો સમાવેશ કરી અન્ય શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓમાં જોડાવા, એકબીજા સાથે મળીને કામ કરી શકે છે. પરિષદ વખતે અध्येતા સલાહકારો, ખાનદાન (અમીરો) વ્યક્તિ અને કદાચ નિષ્ણાંતો સાથેની ચર્ચા અને વાતચીતમાં રોકાયેલા હોય છે. નવાં નવાં અને જુદા જુદાં દષ્ટિબિંદુઓ સાથેના સંપર્કના પરિણામ સ્વરૂપે આવી પ્રવૃત્તિઓ, જ્ઞાનાત્મક રીતે વ્યવસ્થિત કરવાની શક્તિ, સંઘર્ષનાં નિવારણ દ્વારા, ઉચ્ચ કક્ષાના અધ્યયનમાં ફાળો આપે છે. ઇલેક્ટ્રોનિક માધ્યમ દ્વારા જ્ઞાન વહેંચવું એ સહિયારી અને વ્યક્તિગત સમસ્યાઓ ઉકેલવામાં સીધા જોડાણવાળા અध्येતાઓ સાથે કુદરતી ગુપ્ત પ્રક્રિયાઓ અને વ્યૂહરચનાઓની સ્પષ્ટ આપ-લે કરવામાં મદદકર્તા છે. (હરીસીમ 1989, 50-62). આ અને તેના સંયુક્ત (જોડાણવાળા) સ્વભાવના પરિણામ રૂપે કમ્પ્યુટર પરિષદોએ શિક્ષણમાં ખાસ કરીને દૂરવર્તી શિક્ષણમાં મોટા પાયે ધ્યાન આકર્ષિત કર્યું છે.

કમ્પ્યુટર પરિષદ શૈક્ષણિક વ્યવહારનો એક અલગ અભિગમ પ્રસ્તુત કરે છે. કેપીએ (1992) સાચી રીતે જાણવું હતું કે CMC ગુણવત્તાની રીતે બીજી આંતરવૈયક્તિક અને સમૂહ વાતચીતથી અલગ છે. જ્યારે કમ્પ્યુટર પરિષદ કદાચ પરંપરાગત વર્ગખંડમાં થતી વાતચીત હોવાનો દેખાવ કરતું નજરે પડે છે ત્યારે ચોક્કસ (શાબ્દિક) મૌખિક અને અલગ અલગ લેખિત વાતચીત વચ્ચે ગુણવત્તાયુક્ત ભિન્નતા હોય છે. વળી, લેખિત વાતચીતમાં વિચારમગ્નતા અને યોગ્ય સ્વભાવ, આમને-સામને (સામસામે) વીડિયો અથવા ઓડિયો દૂરસંચાર પરિષદના સંદર્ભમાં, મૌખિક ભાષણના આપોઆપ અને ઓછા બંધારણીય સ્વરૂપ કરતા વધુ અલગ છે.

CMC માટેના સંયુક્ત અધ્યયનની ઉપયોગિતા સમજવામાં દૂરવર્તી શિક્ષણના વિદ્યાર્થીઓને મજબૂત કરવા માટે અમે આ લેખની પસંદગી કરી છે. પ્રસ્તુત લેખ જીવંત માધ્યમની અપૂર્વ લાક્ષણિકતાઓની અને સામાજિક એકતા, જૂથ ગતિશીલતા, આંતર-વ્યવહાર, પત્રવ્યવહારની ચિંતા અને ભાગીદારી પર તેની અસરોની તપાસ કરે છે. કેટલાંક કમ્પ્યુટર પરિષદ પર આધારિત, પત્રો તાલીમ અને માર્ગદર્શન પૂરું પાડે છે. અને કમ્પ્યુટર પરિષદનાં કામ પર નજર રાખનાર અને કામને સહેલું કરી આપનારની ભૂમિકાના મહત્ત્વ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. શિક્ષકકેન્દ્રીમાંથી અध्येતાકેન્દ્રી અધ્યયનની પરંપરાગત ભૂમિકાઓમાં ફેરફાર કરવાની જરૂરિયાત પર ભાર મૂકે છે અને સૈદ્ધાંતિક બંધારણ પર આધારિત સંયુક્ત અધ્યયનનાં ઘડતર માટેનો પડકાર શોધાય છે.

આ પત્ર, કમ્પ્યુટર પરિષદના માધ્યમથી સંયુક્ત રીતે જોડાયેલા અધ્યયનનું મૂલ્યાંકન કરવા નવાં નવાં ઉદાહરણોના વિકાસની જરૂરિયાતની ચર્ચા સાથે સમાપન કરે છે.

પ્રસ્તાવના

એકવીસમી સદી વિશ્વમાં જોડાણયુક્ત અને આંતરરાષ્ટ્રીય તેમજ રાષ્ટ્રીય રીતે જોડાણયુક્ત અધ્યયનના પ્રયત્નો અને જૂથકાર્ય પર ધીમે ધીમે ભાર સ્થાપિત કરશે. અલગ અલગ કમ્પ્યુટર પરિષદો પાસે, તેમની પાસેના સમયની સ્વતંત્રતા અને સ્થાનની સ્વતંત્રતાની લાક્ષણિકતાઓને કારણે, વૈશ્વિક જોડાણો તેમજ રાષ્ટ્રીય સીમાઓમાં આંતરિક રીતે જોડાયેલ પણ ભૌગોલિક રીતે એકલદોકલ વ્યક્તિઓને પણ આગળ વધવાની ક્ષમતા પરી પાડે છે. કમ્પ્યુટર પરિષદના વધુ પડતા ઉપભોક્તાઓમાંના એ અત્યારે અને ભવિષ્યમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ અને રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય દૂરવર્તી શિક્ષણ પદ્ધતિઓની સંસ્થાઓ હશે. જ્યારે શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ, જોડાયેલા પ્રસારણ કેન્દ્રો અને સંયુક્ત અધ્યયન માટેની કમ્પ્યુટર પરિષદનો ઉપયોગ કરવાનું શરૂ કરે છે. ત્યારે તેવા અધ્યયનયુક્ત વાતાવરણમાં સાથે કામ કરનારા અને અભ્યાસક્રમ રીતે મિશ્ર સાંસ્કૃતિક માહિતીની આપ-લેની સુવિધા પૂરી પાડે છે તેના ઘડતર માટે નવી ટેકનોલોજીના ઉપયોગ વિશે વિચારવું તે ખૂબ અગત્યનું છે.

1995થી એશિયામાં ઇન્ટરનેટનો વિકાસ કરવાની શરૂઆત થઈ છે. આ પત્રના ઉદ્દેશથી એશિયાના સામાજિક-સાંસ્કૃતિક સંદર્ભથી ભારતીય ઉપખંડના સાંસ્કૃતિક સંદર્ભમાં વ્યાખ્યા અપાઈ છે જેમાં ભારત, પાકિસ્તાન, બાંગ્લાદેશ અને શ્રીલંકાનો સમાવેશ થાય છે. આમાના ઘણા દેશોમાં ભારત અને શ્રીલંકાની જેમ યુનિવર્સિટીઓ દ્વારા ઇન્ટરનેટનો પરિચય કરાવ્યો છે. (ફર્ડ હાઉસ અને ડિયાસ, 1996) એન્ગ અને લોહ (1990) નોંધે છે કે જાહેર માર્ગની પ્રાપ્યતા દ્વારા મદદરૂપ થયેલ, જ્યાં વેપારને લગતું દબાણ છે ત્યાં ઇન્ટરનેટનો વિકાસ જલ્દી થતો જોવાય છે. આનો અર્થ એ થાય કે મોટા શહેરો પ્રથમ આ માર્ગમાં જોડાય છે. સામાન્ય રીતે, એશિયાના ઉપભોક્તાઓ પાસે તેમના પશ્ચિમી જોડી કરતા ઇન્ટરનેટ તરફનું તેમનું વલણ હેતુપૂર્વકનું છે. કિંમતના ખ્યાલે મહત્વનો ભાગ ભજવતા કહ્યું છે કે ઇન્ટરનેટ ખર્ચાળ છે અને તેથી કેટલાંક ખાસ ઉદ્દેશો જેવાં કે પત્ર-વ્યવહાર, આંકડાકીય માહિતીના આધારનો માર્ગ અને સંશોધનો માટે ખૂબ જ અનુકૂળ છે. ભારતીય ઉપખંડમાં ઇન્ટરનેટના વિકાસમાં ઘણા અવરોધો છે, જેમાં દૂરસંચાર વ્યવહારનો ખર્ચનો ઊંચો દર, ખરાબ આંતરમાળખાકીય સગવડો અને ભાષા જેમકે અંગ્રેજી ભાષાનો આવા ઘણાખરા દેશોમાં બીજી ભાષા તરીકે સમાવેશ થાય છે. એન્ગ અને લોહ (1996) નોંધે છે કે આવા અવરોધો હોવા છતાં પશ્ચિમ કરતાં એશિયામાં ઇન્ટરનેટનો વિકાસ ખૂબ ઝડપી દરે થશે અને આવા વિકાસનું ભરાયેલું પગલું ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ, ભાષા અને અર્થશાસ્ત્ર દ્વારા અસર પામેલું હશે.

એશિયામાં ઇન્ટરનેટના ઝડપી વિકાસ સાથે શૈક્ષણિક ઉદ્દેશો માટે શૈક્ષણિક સંસ્થાઓએ કમ્પ્યુટરના માધ્યમથી માહિતીની આપ-લેનાં લક્ષણોવાળા CMC ઇ-મેઇલ, કમ્પ્યુટર પરિષદો અને વિશ્વવ્યાપી જાળું (www) અને ઓન લાઇન માહિતી આધારોનો ઉપયોગ કરવાની શરૂઆત કરી. ઇ-મેઇલના વધારા સાથે કમ્પ્યુટર પરિષદ પ્રથાએ પરિષદની લાક્ષણિકતા કે જેના દ્વારા જૂથમાં કે એકબીજાને માહિતી આપ-લે કરવામાં સહાય કરે છે. આ પ્રથાઓમાં માહિતીની આપ-લેની સાંકળ રચવા માટે સંદેશાઓનું જોડાણ કરવામાં આવેલ છે અને જ્યાં સુધી વ્યક્તિ વાંચવાનું કે સંદેશાના પ્રત્યુત્તર પાઠવવાનું શરૂ ના કરે ત્યાં સુધી આ સંદેશાઓને મુખ્ય કમ્પ્યુટરમાં સંગ્રહ કરી રાખવામાં આવે છે. જૂથ-વ્યવહારના સિદ્ધાંતો આધારિત મોટા ભાગની પરિષદની પ્રથાઓ જૂથ માહિતીના આપલેનું મૂલ્ય વધારવા અને માહિતી પાછી મેળવવાની સુવિધાઓની સપાટી પૂરી પાડે છે. તેમાં ઉપભોક્તાઓની અને પરિષદોના નામની યાદી દર્શાવતા ગ્રંથો, પરિષદ માટેના વહીવટી સાધનો, સંશોધન સુવિધાઓ, વિકલ્પોની નોંધણી, સહકારની સત્તાઓ અમુક જૂથો માટે ખાસ આદેશો સાથે પ્રથાના ખરીદ-વેચાણની ક્ષમતા અને માહિતી આધારના માર્ગોનો સમાવેશ થાય છે. (કેપી 1989). કમ્પ્યુટર પરિષદ પ્રથા અત્યારે પણ વિકાસ પામી રહી છે અને કેટલીક હમણાં જ ઉપયોગમાં લેવાતી પ્રથામાં ફર્સ્ટક્લાસ, EIES, Cosy અને કેટલીક www આધારિત પરિષદ પ્રથાઓ જેવી કે નેટસ્કેપસ કોલેબ્રાનો સમાવેશ કરે છે. જૂથ-વ્યવહારના સાધનોના સિદ્ધાંતો પર

વિકાસ પામેલ કમ્પ્યુટર પરિષદ પ્રથાઓના વધારામાં લિસ્ટસર્વિઝ (L-Soft 1995) સમગ્ર વિશ્વમાં વિખરાયેલા સભ્યોના સમૂહો વચ્ચે માહિતીની આપ-લેને દઢ કરે છે. લિસ્ટસર્વિઝ (યાદી પૂરી પાડનાર) અસરમાં એક સ્વયંસંચાલિત ઈ-મેઈલની યાદીનો કાર્યક્રમ છે કે જેમાં કમ્પ્યુટરને તેની યાદીમાં લવાજમ ભરનાર તરફથી સંદેશા સ્વીકારવાનું તેમજ દરેક સંદેશા તેની યાદીના લવાજમ ભરનાર અન્યને પાછા મોકલવાનું ગોઠવાયેલ છે તેવા કમ્પ્યુટર સક્ષમ કરે છે. 'બિન માધ્યમિત' યાદી દ્વારા તૈયાર કરીને મોકલાવાયેલ સંદેશાઓ, માનવ માધ્યમિત દ્વારા તપાસાયા વગર કમ્પ્યુટર દ્વારા આપોઆપ પાછા ધકેલવામાં આવે છે. યાદી પૂરી પાડનાર કાર્યક્રમની સ્વયંસંચાલિત લવાજમ ભરાયેલ લક્ષણનો ઉપયોગ કરી ઉમેદવારને કે બીજા નિયંત્રણો વગરના ભાગ લેનારાઓને યાદીમાં કદાચ જોડાવાની દરખાસ્ત કરે છે.

યુનિટ 7 નો ઉદ્દેશ :

આ પેપરનો ઉદ્દેશ કમ્પ્યુટર પરિષદના માધ્યમથી સંયુક્ત જોડાણવાળા અધ્યયનનાં વાતાવરણને લગતા મુદ્દાઓ તપાસવાનો છે અને ભારતીય ઉપખંડોના સાંસ્કૃતિક સંદર્ભમાં અનુભવાયેલ પડકારોનાં અવલોકનો વડે, જેને ત્યાર બાદ એશિયાના સાંસ્કૃતિક સંબંધ તરીકે નિર્દેશાયા છે તેમની ચર્ચા કરવાનો છે. એ દેખીતું છે કે ભારતીય ઉપખંડના સાંસ્કૃતિક સંબંધો એકસરખા નથી જેમકે તે દેશોની અંદરના અને બહારના વિવિધ સાંસ્કૃતિક તફાવતો દર્શાવે છે. એશિયાનો 'સાંસ્કૃતિક સંબંધ' એ શબ્દો આ પેપરમાં અન્ય દેશોની જેમ વપરાયા છે, જે કમ્પ્યુટર પરિષદ જેવી નવી ટેક્નોલોજી સ્વીકારવામાં અને વાપરવામાં એક સરખા પડકારો અનુભવે છે :

આ પેપરના (પત્રના) હેતુઓ નીચે પ્રમાણે છે :

- કમ્પ્યુટર પરિષદના માધ્યમની અજોડ લાક્ષણિકતાઓ તપાસવા,
- કમ્પ્યુટર પરિષદ દ્વારા સંયુક્ત જોડાણવાળા અધ્યયન અનુભવોની યોજનાને લગતા મુદ્દાઓની ચર્ચા કરવી,
- જેમાં જીવંત (ઓનલાઇન) વાતાવરણ, સમૂહની સામાજિક એકતા બદલાતા જૂથો, આંતરક્રિયાઓ, માહિતીની આપ-લેની ચિંતા અને સહહિસ્સેદારી પર અસર કરે છે તેવા પાસાઓની તપાસ કરવાનો,
- કમ્પ્યુટર પરિષદમાં સુવિધાકાર મધ્યસ્થની ભૂમિકાનું પૃથ્થકરણ કરવા અને ઓનલાઇન બધા કામ પર દેખરેખ રાખવા માટેની ટેક્નિક્સની તપાસ કરવા, અને
- CMC ના માધ્યમથી સંયુક્ત જોડાણવાળા અધ્યયનના મૂલ્યાંકન માટેની ટેકનિક્સની ચર્ચા કરવાના હેતુઓ છે.

ચર્ચાઓ કમ્પ્યુટર પરિષદ અંગેની સંકલ્પનાઓના માળખા પર આધારિત અને સંશોધન કેટલાક જીવંત સંયુક્ત જોડાણવાળા અધ્યયનના અનુભવોને અમલમાં મૂકવા અને મૂલ્યાંકન કરવામાં લેખકના અનુભવો પર ભારતમાં અને શ્રીલંકામાં કેળવણીકારો સાથે લેખકની હમણાં રૂબરૂ લીધેલ મુલાકાતો કે જેઓ સંયુક્ત જોડાણવાળા અધ્યયનની સુવિધા માટે કમ્પ્યુટર પરિષદ યોજના અને વ્યવસ્થાને લગતા મુદ્દાઓની ચર્ચા કરીને સેવા માટે માર્ગદર્શન પૂરું પાડે છે. ડોક્ટરને અપાયેલ સલાહ ખાસ કરીને કેટલાક સંયુક્ત જોડાણવાળા અધ્યયન અનુભવો હાથ ધરવાના શિક્ષકના અનુભવોમાંથી મેળવવામાં આવી છે. આમાં 1992 અને 1993માં હાથ ધરાયેલ બે આંતરિક યુનિવર્સિટીના વૈશ્વિક પ્રોજેક્ટનો સમાવેશ થાય છે કે જે વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસક્રમ કાર્યને લગતા સંશોધનની ચર્ચા કરવા અને તેમાં ભાગીદાર બનવા માટે ભાગ લેવા યુ.એસ.એ.ની કેટલીક યુનિવર્સિટીઓના અને દરિયાપારના સ્નાતક વિદ્યાર્થીઓ એકત્રિત કરે છે (ગુનાવર્દેના 1992, ગુનાવર્દેના એટએલ 1994, મર્ફી એટએલ 1995, રેઝબેક એટ એલ 1994). વૈશ્વિક પ્રોજેક્ટો અધ્યેતાકેન્દ્રી સંયુક્ત જોડાણવાળા અધ્યયન નમૂના પર અગાઉથી કહેવાયેલ હતા કે જ્યાં અધ્યેતા અધ્યયનમાં પારંગતવાળા અને શિક્ષકો સાથેની વાતચીત અને ચર્ચાની પ્રક્રિયા દ્વારા જ્ઞાન મેળવવામાં જકડાયેલ અધ્યયન પ્રક્રિયામાં એક ઉદ્યમી ભાગ લેનાર હરીફ હોઈ શકે. દરેક ભાગ લેનાર યુનિવર્સિટીઓમાં વિદ્યાર્થીઓ વૈશ્વિક

કમ્પ્યુટર પરિષદના માધ્યમથી સંયુક્ત રીતે જોડાયેલ અધ્યયન વાતાવરણોવાળી યોજના : એશિયાના સામાજિક-સાંસ્કૃતિક સંદર્ભમાં પ્રશ્નો અને પડકારો

ચર્ચાઓના મધ્યસ્થીકરણ માટે જવાબદાર હતા. બીજા સંયુક્ત જોડાણવાળા અધ્યયન પ્રોજેક્ટોએ કમ્પ્યુટર પરિષદનો સમાવેશ કર્યો છે કે જે નોર્વેમાં થયેલ આંતરરાષ્ટ્રીય દૂરવર્તી શિક્ષણ-93 પરિષદો માટે વિશ્વની ઇલેક્ટ્રોનિક પૂર્વ પરિષદના સંદર્ભમાં નાના જૂથોની ચર્ચા તરીકે સ્થપાઈ હતી, જેમાં સ્નાતક વિદ્યાર્થીઓએ ન્યૂ મેક્સિકોની યુનિવર્સિટી ખાતે ઉત્તર અમેરિકા અને યુરોપમાં સહાયકારી અધ્યયનના ક્ષેત્રોના નિષ્ણાતો સાથે તેમના સંશોધનની વહેંચણી કરી અને તેના વિશેની ચર્ચા પણ કરી. (ગુનાવર્દેના અને અહિરેન 1994) અને યુનિવર્સિટી ઓફ ન્યૂ મેક્સિકો, U.S.A. અને યુનિવર્સિટી ઓફ ગૌદલજારા, મેક્સિકો ખાતે માહિતીને લગતી ટેકનોલોજીના સ્નાતક વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે વર્ગ કમ્પ્યુટર પરિષદોનો સમાવેશ કર્યો હતો. વિદ્યાર્થીઓને કેન્દ્રમાં રાખતા સંયુક્ત જોડાણવાળા અધ્યયન પ્રોજેક્ટોના વધારામાં પેપર, ધંધાકીય વિકાસ અનુભવ, વિશ્વના ઓન લાઈન વાદવિવાદ, એક અલગ માળખામાં આંતરરાષ્ટ્રીય સમય રેખાઓને આડે આવતી પ્રથમ રેખા પૈકીની એક જે સંચાલિત થવાની છે તે દર્શાવે છે. જીવંત વાદવિવાદ 1995માં બર્મિંગહામ, UKમાં તેની વિશ્વપરિષદની દૂર શિક્ષણની આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદના પૂર્વ અધિવેશનના ભાગ રૂપે હતો અને તેઓ માટે તકી પૂરી પાડીને જેઓ જીવંત મુદ્દાઓની ચર્ચા કરવા પરિષદમાં હાજર રહી શકતા ન હતા, જેનું બર્મિંગહામ પરિષદ દરમિયાન સંબોધન થયું હશે તેવા જીવંત વાદવિવાદમાં ભાગ લેનાર દૂરવર્તી શિક્ષણનાં ક્ષેત્રમાં સત્તા આપવાની દૃષ્ટિએ પ્રયત્ન કરતા નિષ્ણાંતો અથવા આગળ પડતા વિદ્યાર્થીઓ હતા અને 500ની યાદીમાં ફાળો આપનારાઓએ 35 દેશો સમક્ષ રજૂઆત કરી હતી. (ગુનાવર્દેના, લોવ અને એન્ડરસન - 1996)

કદાચ શરૂઆતના પગલાંમાંનું એ જે યોજનાકારો દ્વારા લેવાનું હોય, જેમકે તેઓ નવા માધ્યમ દ્વારા સંયુક્ત જોડાણવાળી અધ્યયનની યોજનાના સંપર્કમાં આવેલા જાણીને તેવા માધ્યમની અજોડ મજબૂતાઈઓ અને ખામીઓ સમજાવાય છે. જેવી રીતે મજબૂતાઈનો વધારો કરવા અને ખામીઓ માટે વળતર આપવા સમર્થ છે.

કમ્પ્યુટર પરિષદના માધ્યમ દ્વારા સંયુક્ત જોડાણવાળી અધ્યયન યોજનાઓના પ્રશ્નો અને પડકારો

કમ્પ્યુટર પરિષદના માધ્યમની સમજૂતી :

હેરાસીમ (1990, 1993) એ અલગ અને અજોડ વિસ્તાર તરીકે કમ્પ્યુટર પરિષદના અભિગમની જરૂરિયાત પર ભાર મૂકે છે. તે નોંધ કરે છે કે માધ્યમના પાંચ મુખ્ય ગુણો છે, જે સામાજિક શૈક્ષણિક વાતાવરણને અસર કરે છે. (1) ઘણા બધા સાથે ઘણીબધી માહિતીની આપલે (2) સ્થાનની સ્વતંત્રતા (3) સમયની સ્વતંત્રતા (4) પાઠ્યપુસ્તક આધારિત સ્વરૂપ અને (5) કમ્પ્યુટરના માધ્યમથી થનાર આંતરક્રિયાઓ. “કમ્પ્યુટર પરિષદના જૂથનું સ્વરૂપ કદાચ જીવંત શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓનો સૌથી મુખ્ય અથવા મુશ્કેલીભર્યો ભાગ સહાય સિદ્ધાંત બંધારણ અને ઓજાર હોઈ શકે.” (હેરાસીમ 1989, P. 51) દૂરવર્તી કેળવણીકારો માટે CMC દૂરના સ્થળોએ જૂથકાર્યની સુવિધાની સક્ષમતા પૂરી પાડે છે જેમ સમયની જાળવણીના ગાળામાં માધ્યમથી ભૌગોલિક રીતે વિખૂટા પડાયેલ વિદ્યાર્થીઓને માહિતીની આપ-લે દ્વારા મજબૂત કરે છે. અસરકારક જૂથપ્રક્રિયામાં અવલોકનો વહેંચવાની તકો એ આ અધ્યયનની અજોડ પ્રગતિઓમાંની એક છે.

CMC પ્રથામાં અલગ અલગ રીતે થતા અથવા સમયની સ્વતંત્રતાનાં લક્ષણવાળો ભાગ જેમાં દૂરવર્તી અધ્યેતાઓના સમયના નોંધપાત્રક્રેનો સમાવેશ કરવા CMC વર્ગદિવસના 24 કલાક અને અઠવાડિયાંના સાત દિવસો સુધી ખુલ્લા રહે છે તેનો લાભ પૂરો પાડે છે. CMC પ્રથાઓ એકસાથે સંગઠન પામતી થતી હોય અથવા અલગ અલગ રીતે થતી હોવા છતાં આ પેપર પૃથક પૃથક રીતવાળી CMC પ્રથા પર કેન્દ્રિત કરે છે. કારણ કે દૂરવર્તી અધ્યેતાઓ સુધી સહકારી જૂથ કાર્યની સુવિધા આપવામાં આવા સમયની સ્વતંત્રતા એક અગત્યનું પરિમાણ છે. સમયની સ્વતંત્રતાના અનેક લાભોમાંનો એક લાભ એ છે કે વિદ્યાર્થીઓ પાસે

તેઓ તેમની દલીલો રવાના કરે તે પહેલાં પ્રતિક્રિયાઓ માટેનો સમય મળી રહે છે. જ્યારે સામસામે (રૂબરૂ) જેવા વર્ગખંડોની પ્રતિક્રિયાઓ માટે થોડોક (અંશતઃ) સમય પૂરો પાડે છે. CMC અध्येતાઓને સાધનસ્ત્રોતો, નિષ્ણાંતો અને પાઠ્યપુસ્તકોનો અભ્યાસ દ્વારા તેઓ પરિષદોમાં યોગદાન આપે તે પહેલાં તેઓને પ્રતિક્રિયા માટે સમર્થન બનાવે છે. હેરાસિમે (1990) અવલોકન કર્યું છે કે સમયની સ્વતંત્રતાવાળાં લક્ષણોની પણ કેટલીક ખામીઓ છે. જ્યારે હરીફ ઓનલાઈન પોસ્ટ દ્વારા મોકલાવાયેલ દલીલોનો કોઈ તાત્કાલિક પ્રત્યુત્તર નથી મેળવતો ત્યારે માહિતીની આપ-લે ચિંતામાં (શૂન્યાવકાશમાં બોલાવાનો અનુભવ) પરિણમે છે. ચર્ચાનો 'વિષય વર્તમાન'ને લગતો હજુ ચાલે છે કે નવો શરૂ થયો છે. એક મુશ્કેલ કામ છે. જો જૂથના સભ્યો હંમેશા કાર્યની વિગતવાર નોંધની પ્રક્રિયા વારંવાર કમ્પ્યુટર પર ન કરતા હો તો લાંબા સમયથી અટકાવાયેલ સર્વસંમતિ અથવા નિર્ણયો વિલંબમાં પરિણમે છે.

પાઠ્યપુસ્તક આધારિત પ્રાકૃતિક લક્ષણવાળા માધ્યમની અજોડ પકડ (મજબૂતાઈઓ) અને ખામીઓ છે. હેરાસિમે (1990) નોંધ્યું છે કે અध्येતાઓ દ્વારા લેખિત દલીલો રૂબરૂ વર્ગોમાં કે દૂરસંચાર પરિષદોમાં અભિવ્યક્ત થતી વાતચીતોની વધુ પ્રતિક્રિયાવાળો ફાળો આપતી હોય તેમ જણાવાયું છે. તેણીએ વીગોસ્કીનો ઉલ્લેખ કરતા જણાવ્યું કે જે પ્રયત્નો કરે છે તે લેખિત ભાષામાં વિચારો સ્પષ્ટ કરવાની વિશ્લેષણયુક્ત કાર્યના વિચારને પણ સામેલ કરે છે. CMCનું માધ્યમ કોઈ એકના પ્રત્યુત્તર અથવા આપોઆપ મળતા પ્રત્યુત્તરને ગોઠવવા અને સંપાદન કરવા વિદ્યાર્થીઓને મળતી તકોને દબ કરે છે. વિદ્યાર્થીઓ કે જેઓ પોતે સારા લેખકો હોય તેવું માનતા નથી. તેઓ પોતાના સંદેશાઓ ટપાલ દ્વારા મોકલવા નારાજ હોઈ શકે. એ પાઠ્યપુસ્તક આધારિત માધ્યમની સમસ્યાઓમાની એક સમસ્યા છે, આ કદાચ બિન રહેવાસી વક્તાઓની ભાષાની બાબતમાં ગોઠવાયેલું હોઈ શકે, જેનો CMCની ચર્ચા માટે ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે.

પાઠ્યપુસ્તક આધારિત માહિતીની આપ-લેનો અર્થ શબ્દોમાં ન હોય તેવા સંકેતો જેવા કે ચહેરાનો હાવભાવ, સ્વરમાં ફેરફારો અને અંગચેષ્ટાઓ છે કે જે ખાસ કરીને રૂબરૂમાં અપાતી માહિતીની આપ-લેની સાથે અપાય છે. તેની ગેરહાજરી કે ઊણપ હોય છે. આ કદાચ માહિતીની આપ-લેના હેતુને ગેરસમજ તરફ દોરી જઈ શકે અને પરિષદમાં ભાગ લેનારાઓને સ્પષ્ટ માહિતીની આપ-લે માટે પ્રયત્ન કરવા અને તેમના સંદેશાઓની અસર માટે સભાન કરવા જરૂરી છે. જ્યારે મિશ્રણયુક્ત સાંસ્કૃતિક ઓન લાઈન જૂથોનો સમાવેશ થયેલો હોય છે ત્યારે એક મહત્વનો મુદ્દો (પ્રશ્ન) ઉપસ્થિત થાય છે. બીજી બાજુ માધ્યમનો એક લાભ એ છે કે શબ્દો વિનાના સંકેતો વગર પાઠ્યપુસ્તક આધારિત માહિતીની આપ-લે પરિષદોના જૂથોને એકસરખા કરીને ત્યાર બાદ સંદેશાની વિષયસામગ્રીમાંથી બેધ્યાન બનાવવા કોઈ સામાજિક કે શારીરિક સંકેતો પૂરા પાડતા નથી. જ્યાં જાતિ અને સંપ્રદાય પર આધારિત સામાજિક ભેદભાવો છે તેવી એશિયાની સંસ્કૃતિઓમાં આવું માધ્યમ જૂથની સહ ભાગીદારીને એકસરખું કરવા માટેનું એક સારું સાધન હોઈ (બની) શકે છે.

પાઠ્યપુસ્તક આધારિત લાક્ષણિકતાના ગેરલાભો પૈકીનો એક એ છે કે તે સંખ્યાબંધ ભાગ લેનારાઓ પર આધારિત કમ્પ્યુટર પરિષદોની જેમ માહિતીનો બોજ વધારવામાં ફાળો આપી શકે અને માહિતીની આપ-લેની સાતત્યતા માટે વાંચનને ભારે કિંમતો પેદા કરી શકે. પરિષદની ચર્ચા જોડાણો દ્વારા બિનજરૂરી ઉપભોક્તા પણ નૌકાની જેમ આગળ ચલાવવા માટે સામે આવી જાય છે તે એક અહીં ઊભી થતી સમસ્યા છે. પ્રવર્તમાન પરિષદ પ્રથા પાસે દલીલો જોડવાના સાધનો છે. તેથી માહિતીના જોડાણ અને ગોઠવણ માટેના સાધનો માટે જૂથ માહિતીની જરૂરિયાતોને જવાબદાર હોય તેવી પરિષદ પ્રથાઓની તાતી જરૂરિયાત છે. જ્યારે પરિષદમાં ગ્રાફિક્સ અને વિડિયોને સામેલ કરવા માટેના કેટલાક નવી સગવડો ઊભી થઈ છે ત્યારે માધ્યમ મહદઅંશે એક પાઠ્યપુસ્તક આધારિત રહે છે.

તેથી પરિષદના શિખાઉ નવા ઉપભોક્તાઓએ માધ્યમની અજોડ લાક્ષણિકતાઓની માહિતી વ્યવસ્થાપન ટેકનિક્સ અને પરિષદને ચલાવવાની દરિયાઈ સફરની જેમ તાલીમ મેળવવી પડશે.

આવું માધ્યમ કે જે કમ્પ્યુટરના માધ્યમથી થયેલ અધ્યયનની લાક્ષણિકતાથી તેની અલગ લાક્ષણિકતા છે કે જે તેનાં બીજાં માધ્યમો, જેવાં કે પાઠ્યપુસ્તકો, ઓડિયો અને વીડિયો પરિષદથી અલગ (જુદા) કરે છે. આ એક એવું અસરકારક માધ્યમ છે કે જે ભાગ લેનારાઓની સામેલગીરીને હકારાત્મક પ્રોત્સાહનો પૂરાં પાડે છે. પરિષદમાં જ્યારે લાંબા સમયગાળા સુધી એક જ વ્યક્તિના અમલવાળાં લાંબાં ભાષણો આ માધ્યમની સરખામણીમાં હવે વધુ સમય સુધી ચાલી શકશે નહિ. જ્યાં સભ્યો વચ્ચે એકસરખી પ્રતિસ્પર્ધા થાય તેવી ચર્ચા-વિચારણાને આ મધ્યમ સારી રીતે ઉછેરે છે. કમ્પ્યુટરના માધ્યમની લાક્ષણિકતાઓમાં - વાંચવાની સક્ષમતા, છાપકામ કરવાની ક્ષમતા, સંશોધન કરવાની, પુનરાવર્તન કરવાની, નકલો કરવાની, ચોંટાડવાની, માહિતીનો બોજો ઓછો કરવાની અને વધારવા જેવા કમ્પ્યુટરની નિયંત્રણવાળી ક્ષમતાઓના ફાયદાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. આવાં માધ્યમાનો વિશિષ્ટ લાભ એ છે કે તે શિક્ષકોને અને મૂલ્યાંકન કરનારાઓને પ્રતિસ્પર્ધાના યોગદાન અને થઈ ગયેલ અધ્યયનક્રિયા તપાસવાની પરવાનગી આપીને પરિષદની સંગ્રહિત નકલ પૂરી પાડે છે.

યોજનાકારો CMCના માધ્યમની અજોડ મજબૂતાઈ (ટકાઉપણું) અને નબળાઈઓ સમજવા માટેની જરૂરિયાતોને સમજે છે. જેમકે તેઓ પુષ્ક વયનાઓ માટે સંયુક્ત જોડાણવાળા અધ્યયન અભ્યાસો ગોઠવવાનું શરૂ કરે છે.

સંયુક્ત જોડાણવાળા અધ્યયન અનુભવોની ગોઠવણી (યોજના)

હોકસ્ટેડ (1990)ના રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિના ચાર પરિમાણોવાળા અભ્યાસમાં, ભારત અને પાકિસ્તાનની દીર્ઘકાલીન શક્તિ પર વધારે અંક મેળવ્યા હતા, જેમાં સમાજ તેની શક્તિ ગમે તેમ વહેંચાઈ રહી છે તેવા મુદ્દાનો સ્વીકાર કરે છે. ગુડમેને (1994) નોંધ્યું છે કે જેમાં શિક્ષકની વિદ્વતાને વિદ્યાર્થીઓમાં રૂપાંતર કરી આપે તેવા શિક્ષકકેન્દ્રી શિક્ષણ દ્વારા આવા સમાજનું વર્ણન કરાઈ રહ્યું છે. જ્યાં સુધી વિદ્યાર્થીઓને કામ કરવાનું કહેવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તેઓ માહિતીની આપ-લેની શરૂઆત કરવાની અપેક્ષા રાખતા નથી. આવા સમાજમાં શિક્ષકોને વર્ગમાં અને વર્ગ બહાર પણ સન્માન આપવામાં આવે છે અને તેમનો જાહેરમાં ક્યારેય વિરોધ થતો નથી. કેટલેક અંશે આ બાબત ભારતીય ઉપખંડની સામાજિક-સાંસ્કૃતિક સંદર્ભથી દર્શાવાઈ છે. દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રથાઓમાં સ્વતંત્ર અધ્યયન પર ભાર મૂકીને ખાસ કરીને શિક્ષકથી વિદ્યાર્થી સુધી પહોંચેલ એકમાર્ગીય માહિતી સાથે છાપેલ અભ્યાસક્રમોની ગોઠવણી કરવામાં આવે છે.

કમ્પ્યુટર પરિષદ તેની જરૂરી જૂથ અસરકારકતાવાળી પ્રકૃતિને લીધે કેળવણીકારોને શિક્ષકકેન્દ્રી અધ્યયનના નમૂનાઓ કે જે અધ્યેતાઓને નિષ્ણાતો પાસેથી જ્ઞાન મેળવનાર તરીકે નિષ્ક્રિય હોય તેમ જણાવે છે. આથી વધુ અધ્યેતાકેન્દ્રી જોડાણયુક્ત અધ્યયન કે જે અધ્યેતાને અધ્યયન ક્રિયામાં ભાગ લેનાર તરીકેની સક્રીયતા દાખવવા અને તે દિશામાં વાળવાનો પડકાર પણ ફેંકે છે. કમ્પ્યુટર પરિષદ કે જે જોડાણયુક્ત અધ્યયને ઊછેરે છે તેવી ટેકનોલોજી પૂર્વના દેશના શિક્ષકની અભિમુખતાવાળા શૈક્ષણિક પરંપરાગત માળખાંઓને કદાચ તોડી નાંખે અને દૂરવર્તી શિક્ષણમાં થનાર આંતરક્રિયાઓ માટે કદાચ સહકાર આપે, જેના માટે મંડળમાં જોડાવવાની જરૂરિયાત મુશ્કેલ ભરેલી છે અને જેઓ વર્ગની લાક્ષણિકતાઓના મૂલ્યો વહેંચે છે તેવા અલગ પડેલ દૂરવર્તી અધ્યેતાઓ માટે કમ્પ્યુટર પરિષદ તેના સહાધ્યાયીઓ અને માહિતી આપનારાઓ સાથે સંબંધ બાંધવા સાથે કામકાજનો સંબંધ વિકસાવવાની તકો પણ પૂરી પાડે છે.

કમ્પ્યુટર પરિષદ ખાસ કરીને સંયુક્ત જોડાણવાળા અધ્યયન માટે અનુકૂળ છે કારણ કે માધ્યમની સગવડો માહિતીની આપ-લે માટે સહેલાઈથી પૂરી પાડે છે. પરિષદનો સભ્ય

વિષય પર સરખો સંદેશો વાંચી શકે છે. જે સંદેશાઓ બધે વંચાતા હોય તેવી માહિતીની આપ-લેની સાંકળો ગોઠવી શકે તેવા સંદેશાઓના પ્રત્યુત્તર આપી શકે છે. નવા સંદેશાઓ ઊભા કરી શકે અને સંગ્રહિત કરેલાને વહેંચી પણ શકે છે.

કમ્પ્યુટર પરિષદના માધ્યમથી સંયુક્ત રીતે જોડાયેલ અધ્યયન વાતાવરણોવાળી યોજના : એશિયાના સામાજિક-સાંસ્કૃતિક સંદર્ભમાં પ્રશ્નો અને પડકારો

વળી, પરિષદ પ્રથાઓ વિદ્યાર્થીઓના માહિતીકારો સાથે, ખાનદાન વ્યક્તિઓ સાથે, નિષ્ણાતો સાથે માહિતગાર જીવંત પુસ્તકાલયો અને www દ્વારા ઉપયોગી વિવિધ માધ્યમની માહિતી સાથેના જોડાણોને મજબૂત કરે છે. માધ્યમનાં આવાં લક્ષણોવાળી માહિતી યોજના કે જ્યાં અધ્યેતાએ અધ્યયન અનુભવતું કેન્દ્રસ્થાન છે તેને સહાય કરે છે.

જોડાણયુક્ત કે જૂથ અધ્યયન એ અધ્યેતાકેન્દ્રી નમૂના પર પહેલેથી કહેવાયેલ છે કે જે અધ્યેતાને, અધ્યયનશીલ ખાનદાન વ્યક્તિઓ અને નિષ્ણાતો સાથે વાતચીત અને ચર્ચાની પ્રક્રિયા દ્વારા જ્ઞાન મેળવવા સાથે સંકળાયેલ અધ્યયન પ્રક્રિયામાં સક્રિય પ્રતિસ્પર્ધા તરીકે વર્તે છે. (હેરાસીન 1989, 1990) 'જ્ઞાન એ એવી કોઈ વસ્તુ નથી કે જે આવી જૂથ પ્રક્રિયામાં વિદ્યાર્થીઓને વહેંચવામાં આવે પરંતુ તે એવી વસ્તુ છે કે જે વિચારો અને કલાને સમજવા અને પૂરું પાડવાનું શોધતા હોય તેવી વ્યક્તિઓના સક્રિય સંવાદોમાંથી પેદા થાય છે. (વિહલ્ટઝ 1990, P. 135) બાઉટોન અને ગર્ચના મત પ્રમાણે અધ્યયન એક અસરકારક જૂથ પ્રક્રિયા છે, જેના દ્વારા અધ્યેતા સક્રિય રીતે શાબ્દિક રીતે વિચારો વ્યક્ત કરીને જ્ઞાનની રચના કરે છે અને પછી બીજાની પ્રતિક્રિયાઓ દ્વારા તેનું બંધારણ ઘડે છે.

વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે એકસરખી વાતચીતને અધ્યયન અને જ્ઞાનાત્મક વિકાસમાં સમીક્ષાત્મક ફેરફાર થાય તે રીતે ઓળખી બતાવાય છે : વાતચીત (શબ્દમાં), વિવિધ અવલોકનો (જ્ઞાનનું પુનઃ બંધારણ) અને દલીલો (વિચારોની લડાઈનો નિર્ણય) એ જૂથ અધ્યયનનો ભાગ છે જે વ્યક્તિઓ એકલા કામ કરે તેના કરતાં જૂથમાં કામ કરે તો જ્ઞાનાત્મક શક્તિનો વધુ વિકાસ થઈ શકતો હોય છે. (હેરાસીમ 1990) હિલ્ટઝ (1990) તેના વાસ્તવિક વર્ગખંડનાં મૂલ્યાંકનમાં નોંધે છે કે વિદ્યાર્થીઓ જેમણે બીજા વિદ્યાર્થીઓ સાથે અને તેમના અધ્યાપકો સાથે માહિતીની આપ-લેની ઊંચી સપાટીનું અનુભવ કર્યો અને અધ્યયનના જોડાણયુક્ત અભિગમમાં ભાગ લીધો હતો, તેઓ પરંપરાગત રીતે ચલાવાતા અભ્યાસક્રમોના પરિણામો કરતા વાસ્તવિક વર્ગખંડના અભ્યાસોના પરિણામો નક્કી કરવાનું પસંદ કરતા હતા.

એકસરખું જોડાણયુક્ત સાહિત્ય દર્શાવે છે કે જેમ વિચારો રજૂ કરાય છે તેમ જોડાણો અને મંડળોને સક્રિય રીતે બાંધવા અને વિચારોને ગોઠવવાની જરૂરિયાત છે. ખાનદાન વ્યક્તિઓ વચ્ચેની વાતચીત આંતરિક વલણોને બદલવા માટે મહત્વની જણાઈ છે. દરેક વ્યક્તિ દ્વારા અને જૂથ દ્વારા આવી પ્રક્રિયામાં માહિતી માપાય છે, તેના પર જરૂરી ભાર મૂલાયો છે, માન્ય કરાઈ છે અને પછી તેનું બંધારણ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. (હેરાસીમ 1990, P. 44)

CMC વાતાવરણ ઊભું કરવું કે જે જોડાણયુક્ત અધ્યયન દ્વારા ઉચ્ચ કક્ષાની વિચારધારાને આગળ ધપાવે છે, જેના લીધે ઘણા બધા દૂરવર્તી શિક્ષણના રચયિતાઓ માટે સંબંધકર્તા બન્યા છે, જે સર્જનાત્મક છે. હમણાં હમણાં ટેકનોલોજી પર આધારિત અધ્યયન માટેના વાતાવરણની યોજનાને અસર કરવાનું શરૂ કર્યું છે. જોનાસેને (1994) અવલોકન કર્યું છે કે સર્જનાત્મકવાદી મત પ્રમાણે આવી વિચારધારા શારીરિક અને સામાજિક અનુભવોને ખ્યાલોથી સ્થાપિત થયેલ છે કે જે માત્ર મગજ દ્વારા જ સમજી શકાય છે. મગજ માનસિક કલ્પનાઓ પેદા કરે છે, જે વ્યક્તિએ શું જાણ્યું છે તે સમજાવે છે. આવી કલ્પનાઓ પછી વાસ્તવિક જગતમાં સમજાવવા, ભવિષ્યનું કથન કરવા અથવા (વિચક્ષણ) ઘટનાઓના ઉપર તર્ક કરવા માટે વપરાય છે. સર્જનાત્મકવાદીઓનું એવું પણ માનવું છે કે મોટા ભાગની વાસ્તવિકતા સામાજિક માન્યતા માટેની પ્રક્રિયા દ્વારા વહેંચી શકાય છે. જોનાસીન (1994) શૈક્ષણિક યોજના સર્જનાત્મકવાદનો સમાવિષ્ટ કરીને ચર્ચા કરે છે અને અવલોકન કરે છે કે હેતુલક્ષી જ્ઞાનનું બંધારણ કદાચ અધ્યયનયુક્ત વાતાવરણો દ્વારા સહેલું કરાયું હોય છે જે (a) વાસ્તવિકતાની અનેક વિવિધ રજૂઆતો પૂરી પાડે છે. (b) જ્ઞાનનાં બંધારણ ઉપર ધ્યાન

કેન્દ્રિત કરે છે નહીં કે તેના પુનઃ સર્જન પર (c) વિશ્વની સાચી બાબતો પર આધારિત અધ્યયન વાતાવરણો પૂરા પાડે છે. (d) વારંવારની પ્રતિક્રિયાનો ઉછેર કરવો. (e) જ્ઞાનના ઉપર નભતા સંદર્ભો અને વિષયસામગ્રી દૃઢ કરવા અને (f) સામાજિક માન્યતા મેળવી જ્ઞાનના જોડાયુક્ત બંધારણને સહાય કરવી. સર્જનાત્મકવાદીના સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ કરી CMC વાતાવરણો વિવિધ અવલોકનો સાચા વિશ્વનાં ઉદાહરણો પૂરાં પાડવાં, પ્રતિક્રિયાઓને પ્રોત્સાહન આપવા અને સામાજિક માન્યતા દ્વારા જ્ઞાનના જોડાયુક્ત બંધારણને મદદ કરવા માટે ઘડાયેલા હોઈ શકે. સામાજિક માન્યતા દ્વારા જ્ઞાનના જોડાયુક્ત બંધારણને મદદ કરવા માટે આ એક ઉત્તમ માધ્યમ છે. આમ છતાં જો પ્રતિસ્પર્ધીઓ એકબીજા સાથે સંબંધ બાંધી શકે, જ્ઞાનની સૂઝબુઝ અને સામાન્ય હેતુઓ વહેંચી શકે તો આવાં અધ્યયન વાતાવરણો કદાચ જોડાયુક્ત અધ્યયનને આગળ વધારી શકે છે.

શિક્ષકકેન્દ્રી અધ્યયન વાતાવરણોમાંથી અધ્યેતાકેન્દ્રી જોડાયુક્ત અધ્યયનમાં રૂપાંતર કરવું એ એશિયાના સાંસ્કૃતિક સંદર્ભમાં શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ બંને માટે પડકારરૂપ હશે. આશ્રય કથાઓ જે આજ્ઞાંકિતપણું માન અને સત્તા માટે સન્માનજનક મૂલ્યને ઉછેરે છે તે વિદ્યાર્થીઓને તેમના શિક્ષકો અને અધ્યાપકો તરફના માન અને વફાદારી જ ઘણી એશિયાની શિક્ષણ પ્રથાઓની સાબિતી આપે છે. સામાન્ય રીતે વિદ્યાર્થીઓ, અધ્યાપકો દ્વારા કરાયેલ વિધાન સામે ન તો પ્રશ્ન કરે છે કે ન તો અસહમત થાય છે. જ્યારે શિક્ષકોને અંકુશ અને સત્તામાંથી ખસેડવા માટે તેઓ પડકારરૂપ થશે ત્યારે જ્યાં શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ ઓછાવત્તા ભ્રમણમાં એકસરખા હોય છે તેવા વર્ગખંડમાં અધ્યયનયુક્ત વાતાવરણો પ્રથા જાળવી રાખે છે. જ્ઞાનનાં વિસ્તરણ માટે જવાબદાર સત્તાધિકારી એવા શિક્ષકોની ભૂમિકા માટે વિદ્યાર્થીઓની અપેક્ષાને બદલવા વિદ્યાર્થીઓ માટે પણ તે પડકારરૂપ થશે. જોડાયુક્ત અધ્યયન વાતાવરણોમાં અધ્યેતાઓએ જ્ઞાનના સ્ત્રોત જેવા શિક્ષકો પરની તેમની પરાધીનતા છોડી દેવી પડશે. તેઓ જ તેમના અધ્યયન માટે જવાબદાર હશે અને અર્થોનું પરામર્શન કરવા તેમજ જ્ઞાનનું સર્જન કરવા એકબીજા સાથે અને શિક્ષકો સાથે માહિતીની આપ-લે કરવાની જરૂરિયાત હશે જ, જે અધ્યેતાઓ માટે તેમની સાથેની વ્યક્તિઓ સાથે માહિતીની આપ-લે કરવાનું રસપ્રદ નહિ હોય તેમના માટે આવું કામ પડકારરૂપ હશે. CMCનું માધ્યમ એક અસરકારક માધ્યમ છે, જે ચર્ચાઓ અને માહિતીની આપ-લેને આગળ ધપાવે છે. વ્યાખ્યાનો, એક સારી પરિષદના સ્થાનોમાં વંચાયેલ હોય છે તેનો સંગ્રહ ફાઈલોની જેમ આમાં ગોઠવાયેલો છે અને તેથી જ માધ્યમનો ઉપયોગ વ્યાખ્યાનોની વિષયસામગ્રી ચર્ચા કરવા થાય છે.

તેથી એશિયાના સાંસ્કૃતિક સંદર્ભમાં, CMC માધ્યમથી જોડાયુક્ત અધ્યયન સેહેલું કરવા માટેના યોગ્ય માળખાની તેમ જ વિષયની પસંદગી કરવી તે ચાવીરૂપ હશે. જેમ શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ એકબીજા સાથે માહિતીની આપ-લે કરી વધુ રસપ્રદ બને છે તેમ શિક્ષકોએ આપેલ ચર્ચા-વિવેચનનું માળખું એ વિદ્યાર્થીની ચર્ચા-વિચારણાને અપાચેલ અંકુશ સાથે સારી શરૂઆત કરી ગણાશે. પેપર વિશે ચર્ચા કરવા એક મહેમાન (અધ્યક્ષને) નિષ્ણાતને આમંત્રણ આપવું એ શરૂઆતની પરિષદ માટે એક બજા પડકાર વિનાની સારી પ્રથા છે. જે વિદ્યાર્થીઓ માધ્યમ અને માહિતીની આપ-લે સાથે વધુ સગવડતા અનુભવે છે. તેઓને તેમના પૂર્ણ કરેલ સંશોધન પેપર અથવા જૂથયોજના પર ચર્ચા કરવાનું પૂછી શકે. જેમ પ્રતિસ્પર્ધી સાથેની વાતચીત રસપ્રદ બને છે તેમ ઉત્તેજક પ્રશ્નોથી અથવા વાદ-વિવાદ સાથેના વિષયોનો પરિચય કરાવવો જોઈએ. આવું માળખું ચર્ચા-વિચારણા માટેનું માળખું ઘડવા માટે પૂરું પડાયેલ હોવું જોઈએ પણ કાયમી સ્થિર ન હોવું જોઈએ જેથી તેના સિદ્ધાંતો (શરતો) પ્રતિસ્પર્ધીને વાતચીત કરવામાં નાહિમત કરે. બિનવિવાદાસ્પદ જોડાયુક્ત અધ્યયનનો પ્રયાસ કે જેને વૈશ્વિક યોજનામાં સારું કામ કર્યું હતું તેને ખાસ વિષયને લગતાં સંશોધન માટેની આલોચનાત્મક યાદીઓનો વિકાસ કરતી હતી અને બાકીના પરિષદમાં આ જૂથ સાથેની યાદીઓના ભાગ પાડતી ઇન્ટર્નલ યુનિવર્સિટી ટુકડીઓ હતી. જેમ સમૂહ, માધ્યમ

સાથે અને એકબીજા સાથે વધુ રસપ્રદ બને છે તેમ પડકારરૂપી માળખાંઓ જેવાં કે વ્યક્તિ અભ્યાસોની અને માહિતી પર આધારિત વાદવિવાદોનો પ્રયત્ન થઈ શકે છે.

K-12ના સંદર્ભમાં રીયલ (1993) અધ્યયન વર્તુળો નાની ઈલેક્ટ્રોનિકને લગતી જાતિઓ જે ખાસ ઉદ્દેશોમાં સફળતા મેળવવાની રચના કરે છે, તેના દ્વારા વૈશ્વિક શિક્ષણ અને મિશ્રિત સાંસ્કૃતિક શિક્ષણની બઢતી અંગેની ચર્ચા કરે છે. AT & Tમાં અધ્યયન માળખાની જેમ, શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ, જેઓ સંસ્થાગત લાભો વહેંચે છે પણ જુદાં જુદાં ભૌગોલિક અને સાંસ્કૃતિક અવલોકનો દર્શાવે છે કે તેઓ એકબીજા સાથે જોડાયેલા હોય છે. તે તે નોંધે છે કે શૈક્ષણિક મંડળમાં 'અધ્યયન વર્તુળો' ધંધાકીય મંડળમાં 'ગુણવત્તા વર્તુળો'ની જેમ, શિક્ષકો દ્વારા સહકારી વહિવટ ખુલ્લો પાડે છે. એક અધ્યયન વર્તુળ એકલાઅટૂલા શિક્ષક દ્વારા કાબૂમાં નથી રહેતું તે હરીફી દ્વારા રચાયેલું સંગઠિત માળખું છે.

CMC પરિષદની પ્રવૃત્તિઓ માટે સમયનું માળખું કયું સારું છે ? એ પ્રશ્ન જોડાણયુક્ત અધ્યયન યોજના વખતે અવારનવાર પૂછાતા પ્રશ્નોમાંનો એક પ્રશ્ન છે. માધ્યમની લાક્ષણિકતાઓ, હરીફી માટે આ સમય દરમિયાન ચર્ચાનું સ્પષ્ટ ચિત્ર જાળવી રાખવા માટે કેટલીક સમસ્યા ઊભી કરે છે. સમયના લાંબા ગાળા દરમિયાન વિસ્તારથી ચર્ચા કરવી એ ચર્ચાના સમગ્ર અવલોકનને અખંડ રાખવામાં મુશ્કેલીઓ દર્શાવે છે. (રોમિઝોવ્સ્કી એન્ડ ડી હાસ 1989) આ સમય દરમિયાન વિસ્તારથી ચર્ચા કરવાની સક્ષમતા હોવાની ખાસ લાક્ષણિકતાના જીવંત વાતાવરણના અજોડ લાભોમાંનો એક હોવાનું ગણાય છે. એક વિચાર પર વારંવાર પ્રયત્ન કરવા સક્ષમ હોવાનું અને નવા તેમજ અલગ અવલોકન સાથે પરિષદમાં પાછા જવાનું. જ્યારે મર્યાદિત સમયગાળા દ્વારા જીવંત ચર્ચાઓને પણ મર્યાદિત કરાઈ છે ત્યારે ગંભીરતાપૂર્વક અટકાવાતી હશે તેમ છતાં જ્યારે જૂથનો ઉદ્દેશ પ્રાપ્ત કરવાનો હોય ત્યારે સંયુક્ત અધ્યયન પ્રવૃત્તિઓ માટેનાં સમય માળખાંઓ બીજાને સોંપવાની અગત્ય છે. અને આ બધું પ્રવૃત્તિના સ્વભાવ સાથે હરીફ વારંવાર કેવી રીતે જીવંત પ્રસારણ મેળવી શકે છે અને સંગઠનની સામાજિક એકતા પર પણ આધાર રાખશે. વૈશ્વિક યોજનાઓ દર્શાવે છે કે પ્રશ્ન અથવા વિષયની ચર્ચા માટે બે અઠવાડિયાનો સમયગાળો પૂરતો હતો જ્યારે હરીફી હંમેશા કમ્પ્યુટર પર હોઈ છે ત્યારે તેઓ દરરોજ અથવા બે દિવસે એકવાર તેમના કમ્પ્યુટરનો ઉપયોગ કરે છે.

આયોજન અને વ્યવસ્થા

આંતરિક (સ્થાનિક) યુનિવર્સિટી કે આંતરિક સંસ્થાકીય જોડાણોની વ્યવસ્થા કરતી વખતે વિકાસ, વિકાસનું આયોજન કરતી વખતે જોડાણયુક્ત આયોજનો અને વ્યવસ્થા કમ્પ્યુટર પરિષદની સફળતાપૂર્વક શક્તિયા માટે સંચાલન મહત્વનું છે, જ્યારે દૂરવર્તી શિક્ષણ અને દૂરના માહિતી સંચાર દ્વારા કેટલાક શિક્ષકો જેઓએ આવી યોજનામાં રસ દર્શાવ્યો હતો તેઓએ સંપર્ક કર્યો હતો. તેમના લીધે વિશ્વમાં તેના પહેલાની વૈશ્વિક યોજનામાં આયોજનનું સત્ર શરૂ થયું હતું. આ અંગેના પહેલાંના અનુભવે દર્શાવ્યું હતું કે જ્યાં સુધી વર્ગનાસ્વાધ્યાય તરીકે CMC પ્રવૃત્તિ પૂરી નહિ થાય, વિદ્યાર્થીઓમાં સ્પર્ધા માટેનો ઉદ્દેશ નીચો રહેશે. દરેક સંસ્થામાં અધ્યાપકો પાસે તેમના ખાસ અભ્યાસક્રમો માત્ર જુદા જુદા ધ્યેયો હતા પરંતુ તેઓ વર્ગના સ્વાધ્યાયની જેમ વૈશ્વિક પ્રવૃત્તિઓના સંખ્યાબંધ રસ્તાઓ પૂર્ણ કરવા સક્ષમ હતા.

એક સમસ્યા એવી રીતે નોંધાઈ હતી કે જ્યારે પરિષદની શરૂઆત થશે અને બંધ થશે ત્યારે ભાગ લેનાર યુનિવર્સિટીઓ સમગ્ર સત્રમાં કે ચોથા ભાગના સત્રની પ્રથાવાળી હતી. દરેક સંસ્થામાં અભ્યાસક્રમના નોંધપત્રકોને ધ્યાનમાં રાખીને જૂથપ્રવૃત્તિઓ ગોઠવવામાં આવતી હતી અને ત્યારે તે ખંડિત પણ થતી હતી. જ્યારે આંતરરાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમના નોંધપત્રકોનો સમાવેશ થાય છે ત્યારે આવું મુશ્કેલીભર્યું હોય છે. શિક્ષકો વચ્ચેના આયોજનોનો ઈ-મેઈલ પરના જૂથફાળાની યાદીનો ઉપયોગ કરી, પરિષદની પ્રવૃત્તિઓ માટે નિર્દેશ કરતા દરેક શિક્ષક સાથે અમલ કરવામાં આવ્યો હતો. આયોજનની પ્રક્રિયામાં જોડાણયુક્ત રહેવા માટેની અને સર્વસંમતિ મેળવવાની ક્ષમતા આ પરિષદની સફળતા માટે અત્યંત જરૂરી હતી.

કમ્પ્યુટર પરિષદના માધ્યમથી સંયુક્ત રીતે જોડાયેલ અધ્યયન વાતાવરણોવાળી યોજના : એશિયાના સામાજિક-સાંસ્કૃતિક સંદર્ભમાં પ્રશ્નો અને પડકારો

ટેકનિકલ પ્રથા (પદ્ધતિ) અને પ્રવાહ (માર્ગ)

યોજનાકાર દ્વારા લેવાનારા મુખ્ય નિર્ણયો પૈકીનો એક નિર્ણય કરવાની આવશ્યકતા ટેકનિકલ પ્રથાના પ્રકાર અંગેની છે જેનો પરિષદ માટે ઉપયોગ કરવામાં આવશે. (યાદી આપનાર Listserv) જેની પાસે ઈ-મેઈલનું સરનામું છે તેવી વ્યક્તિનાં આંતરિક જોડાણો મજબૂત કરે છે અને તેથી એ પરિષદ પ્રથાના આરંભ તરીકે સવતોમુખી પ્રતિભાવાળું છે. આમ છતાં એક સમસ્યા એવી છે કે માહિતીનો બોજો વધારીને યાદી આપનાર દરેક પરિષદના સંદેશાને વ્યક્તિના ખાનગી ઈ-મેઈલ બોક્સ સુધી પહોંચાડે છે. વધારામાં સંદેશાઓને જોડતી કે પરિષદમાં રજૂ થનાર દલીલો તરફ જોવાની એવી કોઈ આંતરિક રચના નથી તેથી જ્યારે યાદી (પૂરી પાડનાર - Listserv) ઘણા બધા વિચારોનું સર્જન કરવામાં મદદકર્તા બને છે ત્યારે તેના સંયોગીકરણ અને જ્ઞાનને વધારવા માટે તે યોગ્ય નથી. ઉત્તમ મધ્યસ્થી જેઓ સમૂહની પ્રવૃત્તિઓને સરળ કરે છે તેઓ વિચારોને પણ જોડે છે. ચર્ચા-વિચારણાનું સંયોગીકરણ કરીને યાદ પણ કરે છે અને જો યાદી આપનાર ટેકનોલોજીની પસંદગી થઈ હોય તો માહિતીના બોજાની વ્યવસ્થા કરે છે.

બીજી બાજુ (સમૂહગત સાધનો - aropware આધારિત પરિષદ પદ્ધતિઓ સંચાલનના (દરિયાઈ સફરનાં) સાધનો હસ્તગત કરવા અને પરિષદનના સંસ્થાનની અલગ અલગ વહેંચણી સાર્વત્રિક રીતે કરવામાં વધુ સારી પ્રતિભા ધરાવે છે પરંતુ આવી પદ્ધતિઓ સેવા આપવાના અને કમ્પ્યુટર પ્રથાઓના મુખ્ય માળખાંના અધિકારથી બેસાડેલી હોવી જોઈએ. તેમજ તેનો પ્રવાહ સંસ્થા દ્વારા મર્યાદિત કરાયો હશે, જે પરિષદ પ્રથાને મળતો હશે. આમ છતાં મોટી દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રથાઓ પરિષદ અંગેના કમ્પ્યુટર (કાર્યક્રમો) Software ખરીદી શકે અને તે તેના ઘણાં ઉપભોક્તાને ઉપલબ્ધ કરાવી શકે. જો બધા વિદ્યાર્થીઓ પાસે wwwનો પ્રવાહ હોય તો બીજો વિકલ્પ વેબ આધારિત પરિષદ પ્રથાઓની શોધ કરવાનો છે.

બે પાસાંઓને સમાવતા માર્ગ પ્રવાહની સંકલ્પના આપી શકાય. પરિષદમાં ભાગ લેવા કમ્પ્યુટર વ્યવસ્થાનો પ્રવાહનો એ ભૌતિક માર્ગ છે અને CMCના માધ્યમના ઉપયોગ સાથેનો આનંદ એ એક માનસિક માર્ગ છે. ભૌતિક અને માનસિક માર્ગ પૂરો પાડવામાં સમાવિષ્ટ વધુ ખર્ચને કારણે એશિયાના દેશોમાં કમ્પ્યુટર પરિષદનો ઉપયોગ કરવા માટેનો માર્ગ કદાચ મુખ્ય વિઘ્નરૂપ બનનારો હશે. જો વિદ્યાર્થીઓ ઓનલાઈન (જીવંત) કમ્પ્યુટર પર હંમેશા હાજર હોય તો પરિષદમાં ભાગ લેવા ઈચ્છતા વિદ્યાર્થીઓ પાસે કમ્પ્યુટર અને મોડેમ અને તેની માહિતી મેળવવાની પ્રયુક્તિઓનો માર્ગ હોય તે અગત્યનું છે.

માનસશાસ્ત્રીય માર્ગ અથવા શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા ટેકનિકલ પ્રથાઓની આવડત એ CMCના જોડાણયુક્ત અધ્યયનનું મૂલ્ય વધારવાની ચાવી છે. વિશ્વની ઈન્ટર-યુનિવર્સિટી પ્રોજેક્ટ દરમિયાન દરેક શિક્ષક CMC અને Listservના ઉપયોગ માટે વિદ્યાર્થીઓને તાલીમ આપવા જવાબદાર હતો અને પ્રથમ બે અઠવાડિયાના વર્ગ દરમિયાન તેમની પસંદગીની યુનિવર્સિટીમાં યાદી આપનાર હતો. દરેક યુનિવર્સિટીમાં ઈ-મેઈલ પ્રથાઓ પાસે પણ અજોડ હુકમોની ગોઠવણ છે. કેટલાંક વિદ્યાર્થીઓ માટે પરિષદમાં શરૂઆતનો ફાળો આપવાનું મુશ્કેલ હતું. વિશ્વ યુનિવર્સિટીઓમાં ભાગ લેતી વખતે કમ્પ્યુટર પ્રથાઓના ઉપયોગને લીધે જુદી જુદી સમસ્યાઓને ઓળખવાનું પણ મુશ્કેલ હતું. પ્રથાના સંદેશાઓની વારંવાર થતી કસોટી, આ સમસ્યાઓના પરિણામરૂપ ભાગ લેનારાઓનો ગુસ્સો વધારતી હતી.

ધંધાને લગતી સમસ્યાઓમાંથી બહાર આવવા શિક્ષક અથવા યાદીના માલિકે યાદી આપનારનો સમાવેશ કરવા તાલીમ લેવી પડશે જ અને તેની પાસે લવાજમની જગ્યાઓને

લગતી મુશ્કેલીઓને ઉકેલી શકે તેવા કમ્પ્યુટર નિષ્ણાતો સુધીનો માર્ગ હોવો જ જોઈએ. લવાજમ ભરનાર / ફાળો આપનાર શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓની પ્રથાના ઉપયોગ માટે તાલીમ આપવી પડશે જ અને ધંધાને લગતી શરૂઆતની સમસ્યા ઉકેલવા તેમના પોતાના સલાહકારો સાથે કામ કરવા સમર્થ હોવા જ જોઈએ. ધંધાને લગતી પ્રથાના ઉપયોગ સાથે રસ પડે તેવો સરળ માર્ગ એ અસરકારક જૂથ-અધ્યયનની ચાવીઓ છે.

કમ્પ્યુટર પરિષદના માધ્યમથી સંયુક્ત રીતે જોડાયેલ અધ્યયન વાતાવરણોવાળી યોજના : એશિયાના સામાજિક-સાંસ્કૃતિક સંદર્ભમાં પ્રશ્નો અને પડકારો

સામાજિક એકતા અને જૂથ ગતિશીલતા

કમ્પ્યુટર પરિષદો ગૂંચવણ ભરેલા સામાજિક વાતાવરણો ઊભાં કરે છે. અશાબ્દિક સંકેતો વગરના પાઠ્યપુસ્તક આધારિત વાતાવરણમાં જૂથ પ્રવૃત્તિને માધ્યમ બનાવવાની જરૂરિયાતને લીધે સામાજિક વાર્તાલાપ અનેક પ્રકારની મુશ્કેલીઓની કાળજી રાખે છે. ફીનબર્ગ (1989) નોંધે છે કે નિષ્ફળતાઓ ધંધાસંબંધી કક્ષાએ શું કરે છે તેના કરતા સામાજિક કક્ષાએ બનતી ઘટના માટે વધુ જવાબદાર છે. જ્યારે મિશ્ર સાંસ્કૃતિક સંગઠનો જોડાય છે ત્યારે આવી સમસ્યા ખૂબ વિશાળ બને છે. તેથી પ્રોજેક્ટની સામેના પડકારોમાંનો એક પડકાર સામાજિક એકતાનું સર્જન કરવું એ છે. ભાગ લેનારાઓ જ્યાં સુધી સોંપાયેલ કામ પૂર્ણ કરે છે ત્યાં સુધી તેઓ એકબીજાની સાથે સંબંધ બાંધી શકે છે અને જૂથના ધ્યેયોની જાળવણી કરી શકે છે.

સંશોધને જણાવ્યું છે કે જૂથના કામોની અસરકારક રજૂઆત માટે સામાજિક એકતાની ઓછામાં ઓછી જરૂરિયાતનું મહત્ત્વ છે. (ડિવિસ 1989) સંદેશાઓ મોકલવા અને સ્વીકારવા વચ્ચે વેડફાયેલ સમય અને કમ્પ્યુટરના માધ્યમથી કરાયેલ માહિતીની આપ-લેના પાઠ્યપુસ્તક - આધારિત પ્રકારને લીધે, જ્યાં સુધી કમ્પ્યુટર પરિષદના માધ્યમકારો કાંઈક કરવાનો ખરેખર પ્રયત્ન ન કરે ત્યાં સુધી આવી એકતા પ્રાપ્ત કરવી મુશ્કેલ છે. હેરાસીમે (1990) “અવલોકન કર્યું છે કે જૂથ ગતિશીલતા પીડા સહન કરશે, ભોગવશે કારણ કે ઘણી બધી બાબતોમાં આ માધ્યમ જૂથો બનાવવાં, જૂથ કાર્યોને ઓળખવાં અને સરખામણી કરવા જેવી પ્રક્રિયાઓને સહાય કરવાના સાધનો પૂરા પાડતી નથી.” (P. 48)

વૈશ્વિક પ્રોજેક્ટમાં સારી રીતે કામ કરતી સામાજિક સંબંધવાળી અને જૂથ ગતિશીલતા માટે કેટલીક ટેકનિકલ પ્રવૃત્તિઓ અને જે એશિયાના સાંસ્કૃતિક સંદર્ભમાં રૂપાંતરિત થશે તેવી પ્રવૃત્તિઓની ચર્ચા તેમણે નીચે મુજબ કરી છે. એ ખાસ નોંધવું જોઈએ કે એશિયાના વિદ્યાર્થીઓ, જેઓ સ્પષ્ટ માળખામાં પોતાના ધંધાકીય લાભો અને વિચારો અંગે માહિતીની આપ-લે કરવામાં તેમજ તેના વિતરણમાં રસ ન દાખવી શકે. તેઓના માટે તો સામાજિક સંબંધો મેળવવા માટે વિશાળ પાયે પ્રયત્નો કરવા પડશે. પરિષદની વ્યવસ્થા થવી જોઈએ, જેથી નોંધણીની પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થતાં પહેલાં, પહેલાંના બે અઠવાડિયાઓ ભૂમિકાઓ બાંધવા માટે ખર્ચા શકાય. જો જીવંત (ઓનલાઇન) જૂથ, સમયના લાંબા ગાળા માટેની એકતા જાળવી રાખતા હોય તો એકબીજા વિશેની જાણકારી મેળવવી એ ખૂબ અગત્યનું કાર્ય છે. ઓનલાઇન (જીવંત) જ્ઞાતિની સમજણનું સર્જન કરવા અને સામાજિક એકતાને આગળ વધારવા, ભાગ લેનારાઓને તેમની જાતને ઓળખવા અને તેમના ધંધાકીય લાભો અને અનુભવો અંગે વિશેષ પૂછવું જોઈએ. ભાગ લેનારાઓ જેમની પાસે એકસરખા ધંધાકીય લાભો છે તેમની સાથે તુરત જ જોડાશે. ઇલેક્ટ્રોનિક વાતાવરણમાં સંદેશા મોકલવાના અને પ્રાપ્ત કરવા વચ્ચે નહિ કહેવાયેલા ઓછા સમય દ્વારા ઊભી થયેલ માહિતીની આપ-લેની ચિંતા દૂર કરવા, મધ્યસ્થીઓ દ્વારા દરેક અઠવાડિયાના અંતે દરેક માહિતીઓ સ્વીકારવી જોઈએ. માહિતીના વધારામાં “ઠંડા વિરામો” જે ભાગ લેનારાઓને એકબીજા સાથે માહિતીની આપ-લે માટે અનુકૂળ બનાવશે.

CMCએ ઊભું કરેલું સામાજિક વાતાવરણ સામાજિક અને માહિતીની આપ-લેનાં કૌશલ્યોની નવી દિશાના વિકાસની ફરજ પાડે છે. વિદ્યાર્થીઓને માધ્યમની અજોડ લાક્ષણિકતાઓ અને માધ્યમ દ્વારા વાતચીતની સ્વાભાવિક સમસ્યાઓ સમજાવવાનું મુશ્કેલીભર્યું છે. વિદ્યાર્થીઓને પદ્ધતિસરની નિશાનીઓ અને તેના ઉપયોગ અંગે તેમજ તેમનાં ગેરવર્તન (ચર્ચા માટે શિષ્ટ

વર્તન) માટેની રીતો પર માહિતી પૂરી પાડતી પરિષદ માટે માહિતીસભર લેખોની સ્થાપના સાથે પરિચય કરાવવો જોઈએ. ઘણાં વિદ્યાર્થીઓ માટે CMC દ્વારા માહિતીની આપ-લે એ કાલ્પનિક જેવા અનુભવો હોવાના લીધે અશિષ્ટ વર્તને સંદેશાઓની લંબાઈ, લખાણની રીત, વિષયની રેખાઓનો ઉપયોગ, અપરિચિત શબ્દો માટેના સાંસ્કૃતિક સંદર્ભના સંકેતો પૂરા પાડવા, બુદ્ધિ અને હાસ્યનો ઉપયોગ વિગેરે અંગેના માર્ગદર્શનનો સમાવેશ કરવો જોઈએ.

પરિષદ દરમિયાન સામાજિક એકતા જાળવી રાખવા, સામાજિક માહિતીની આપ-લે માટે એક અલગ પરિષદનું સ્થાન અપાવવું જોઈએ. કોફીહાઉસ અથવા ઇલેક્ટ્રોનિક કાર્ફેની અવારનવાર તક્તીઓ ચોંટાડી આવી જગ્યાઓ આનંદભરી (મજાકમશ્કરી) કરવા અને રમૂજ ટુચકા કહેવાની તકો પૂરી પાડે છે, જે ઓનલાઈન (જીવંત) વ્યક્તિઓની સંખ્યા (ઘટાડવામાં) મદદ કરે છે.

સામાજિક ઉપસ્થિતિ અને CMC પરના સંશોધને (ગુનાવર્દેના 1995) જણાવ્યું છે કે માધ્યમ અંગેની સમાજની ઓછી વક્રનજર હોવા છતાં કમ્પ્યુટર નેટવર્કના ઉપભોક્તાઓએ તેમની એકરૂપતા (વાસ્તવિક) હોય અથવા 'બનાવટી' હોય તેવો પ્રકલ્પ છે. બીજી સેવાઓ ઓનલાઈન પર ઉપસ્થિત અનુભવે છે અને સામાન્ય રીતે પરંપરાગત પ્રણાલિકાઓ અને નિયમો સાથે સહમત થતી જ્ઞાતિઓનું સર્જન કરે છે. CMC ઉપભોક્તાઓ ખોવાયેલા અશાબ્દિક સંકેતોને લેખિત રૂપમાં દર્શાવવા સમર્થતાનો વિકાસ કરે છે. પાઠ્યપુસ્તક આધારિત માધ્યમ દ્વારા 'લાગણી' વ્યક્ત કરવાનો એક માર્ગ લાગણી વ્યક્ત કરતી 'મૂર્તિઓ' એક બાજુએ અનુભવાતી યોજના જે વિરામચિન્હોના એકીકરણ દ્વારા બનાવી શકાય તેવો તેનો ઉપયોગ કરાયો છે. દા. ત., ક્યાંક - હસતો ચહેરો અથવા હાસ્ય દર્શાવે છે અને - રડમસ ચહેરો અથવા રોકકળ દર્શાવે છે. આ ચિહ્નો સંબંધમાંના સંદેશાનો સંદર્ભ બેસાડે છે. કૌંસમાં આપેલ ભાષાને લગતા સંકેતો જેવાં કે 'હમમમ્' (Hmmm) અથવા 'યુક' (Yuk) સંદેશામાં, પાઠ્યપુસ્તક આધારિત સંદેશાની લાગણીમાં વધારો કરે છે. આવા સંકેતો અને લાગણીઓ અસરકારક માહિતીનો વધારો કરે છે અને અનોપચારિકતા દર્શાવે છે તેમજ ભાગ લેનારાઓને તેનો ઉપયોગ કરવા પ્રોત્સાહિત કરી શકાય છે.

સામાજિક એકતા અને જૂથ ગતિશીલતા પર અગાઉની ચર્ચા-વિચારણા ગુનાવર્દેનામાં (1994) જોવા મળી છે. એક જૂથ વચ્ચે સામાજિક સંબંધ બાંધવાની સારી પદ્ધતિઓમાંની એક પદ્ધતિ ભાગ લેનારાઓની માહિતીની આપ-લે કરવાની ચિંતા હળવી કરવાની છે.

માહિતીની આપ-લેની ચિંતા (પત્ર-વ્યવહારની ચિંતા)

ઓનલાઈન (જીવંત) માહિતીની આપ-લે નાની પણ વાસ્તવિક વ્યક્તિગત સાહસનો સમાવેશ કરે છે. અને પ્રત્યુત્તર- કોઈ પણ પ્રત્યુત્તર - કે જેને સામાન્ય રીતે સફળતા તરીકે સમજાવાય છે જ્યારે મૌન એટલે નિષ્ફળતા. (ફીનબર્ગ 1989, P.23) માહિતીની આપ-લે માટે શબ્દો વગરના સંકેતોની ગેરહાજરીમાં જ્યાં સુધી ભાગ લેનારાઓની દલીલો, વિચારો અને પ્રશ્નો માટે કોઈ તાત્કાલિક પ્રત્યુત્તરો મેળવવામાં નથી આવતા ત્યાં સુધી માહિતીની આપ-લેની ચિંતા ઉદ્ભવે છે. કમ્પ્યુટરના માધ્યમમાં જ્યારથી CMC સંદેશાઓએ તૈયાર આશ્રય લીધો છે ત્યારથી અને જ્યારે અમે સંદેશો મોકલીએ છીએ ત્યારે અમે પ્રત્યુત્તરની તીવ્ર જરૂરિયાત અનુભવીએ છીએ. આ ટેકનિકલ સુધારો જે ઝડપી ફેરફાર શક્ય બનાવે છે તેના અસ્વીકારના સંકેતો અથવા બેપરવાહી સાથે અસાધારણ વિલંબનું કારણ બને છે. તેથી કમ્પ્યુટર પરની માહિતીની આપ-લે માટેની સક્રિય ભાગીદારી અંગેનું ઇનામ છે અને તેના વિરુદ્ધ સંતાપ ફરતા અને આળસુ વાચકો માટે અવારનવાર મુશ્કેલી રૂપ છે. વૈશ્વિક પ્રોજેક્ટો સાથેના અનુભવોએ દર્શાવ્યું છે કે જ્યારે વિદ્યાર્થીઓને ભાગ લેવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવાની અગત્યતા હોય છે ત્યારે તેઓને સંતાપ ફરતા બનવા માટે દંડ કરવો ન જોઈએ, જેમ કે જ્યારે તેઓ કમ્પ્યુટરમાં દલીલ મૂકતા નથી ત્યારે તેઓ પરિષદની ચર્ચા-વિચારણામાંથી અવારનવાર શીખે છે તેથી છૂપા રૂસ્તમોને છૂપા રૂસ્તમ બનવાની તક અપાય છે.

નીચેનાં કારણોને લીધે કમ્પ્યુટર પરિષદમાં માહિતીની આપ-લેની ચિંતા ઊભી થાય છે : તત્કાલ પ્રત્યુત્તરોનો અભાવ, અશાબ્દિક સંકેતોનો અભાવ, માહિતીની આપ-લેના શિષ્ટાચારનો અભાવ, ખાસ કરીને બિનરહેવાસી વક્તાઓની બાબતમાં સારા લખાણવાળા કૌશલ્યોનો અભાવ, રૂઆબ મારનાર વ્યક્તિઓ અને ઓનલાઇન (જીવંત) પરના સંદેશાઓમાં સાંસ્કૃતિક સંદર્ભના સંકેતોની અચોક્કસતા. માહિતીની આપ-લેની ચિંતા હળવી કરવા, માધ્યમકારો અને શિક્ષકો માટે હંમેશા ઓનલાઇન દર્શાવવા અને ભાગ લેનારાઓ દ્વારા પોસ્ટ કરાયેલ સંદેશાઓ મંજૂર કરવાની જરૂરિયાત છે. જ્યાં ઘણી નવી શીખાઉ વ્યક્તિઓ છે ત્યાં પરિષદમાં આવું સાચું છે. માધ્યમનો ઉપયોગ કરી જ્યાં ભાગ લેનારાઓ અનુભવો મેળવે છે ત્યાં આવો સ્વીકાર થોડીકવાર માટે થઈ શકે છે. સામાજિક આબોહવાનો માપદંડ, એક જ્ઞાતિસંબંધનું સર્જન કરી અને માહિતીની આપ-લેવાળા લેખોનું સ્થાપન અને શિષ્ટાચારનો વિકાસ કરવો એ માહિતીની આપ-લેની ચિંતામાંથી બહાર આવવામાં મદદ કરશે. તેમના અધિકારીઓને સંબોધી વિદ્યાર્થીઓને, માધ્યમકારોને અથવા શિક્ષકોને ખાનગી ઈ-મેઇલ સંદેશા લખવા પ્રોત્સાહિત કરવા એ પણ એક બીજી રીત છે.

કમ્પ્યુટર પરિષદના માધ્યમથી સંયુક્ત રીતે જોડાયેલ અધ્યયન વાતાવરણોવાળી યોજના : એશિયાના સામાજિક-સાંસ્કૃતિક સંદર્ભમાં પ્રશ્નો અને પડકારો

એશિયાની સંસ્કૃતિના સંદર્ભમાં પરિષદ માટે પસંદ કરાયેલ ભાષા પર ખાસ વધુ ધ્યાન આપવું જોઈએ. જ્યારથી ભાષાના બિનરહેવાસી વક્તાઓનો સમાવેશ થયો હશે ત્યારથી ભાષાના ઉપયોગમાની બિનજરૂરીપણાને લગતી તેઓની ચિંતાઓની સોંપણી થવી જોઈએ અને લખાણની રીત માટે સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન પૂરું પાડવું જોઈએ. શિખાઉ ઉપભોક્તાઓ કે જેઓ લખાણ કૌશલ્યો અને ભાષાના બિનજરૂરીપણા સાથે સંબંધ ધરાવે છે. તેમની સાથે સારી રીતે કાર્ય કરતી બીજી કળા, તેઓએ જૂથમાં, પરિષદના પ્રશ્નો અને મુદ્દાઓના પ્રત્યુત્તરો આપવા, જૂથ તરીકે પરિષદના પોસ્ટ કરાયેલ સંદેશાની નિશાની કરવી એ છે. જ્યારે સંદેશા માટે જવાબદારી વહેંચાય છે ત્યારે તેની વિષયસામગ્રી અને દેખાવ વિશેની ચિંતા ઓછી કરી શકાય છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય અને રાષ્ટ્રીય સંદર્ભોમાં સંયુક્ત જોડાણયુક્ત અધ્યયનની યોજનાઓ કરતી વખતે મિશ્રણયુક્ત સંસ્કૃતિની માહિતીની આપ-લેના મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં લેવા જરૂરી છે. રાષ્ટ્રીય સીમા મર્યાદામાં સાંસ્કૃતિક તફાવતોને લીધે ગેરસમજણો ઊભી થઈ શકે છે. દા. ત., ભારત ઘણી બધી ભિન્ન ભિન્ન સંસ્કૃતિઓ અને ધર્મો તેમજ શહેરી, ગ્રામીણ અને જ્ઞાતિઓમાં ઘણી બધી ભિન્ન સામાજિક સાંસ્કૃતિક સંદર્ભો ધરાવે છે. આવા તફાવતો પરિષદમાં ભાગ ભજવે છે, તેથી કમ્પ્યુટર પરિષદના ઘડવૈયાઓને તેના વિશે જાગૃત રહેવાની ખાસ જરૂર છે અને તેમને માહિતીની આપ-લેના લેખોનો નિર્દેશ કરે છે. તેઓ પરિષદ માટે તેનો વિકાસ પણ કરે છે. ભાગ લેનારાઓને સંદેશાઓ પોસ્ટ કરે છે ત્યારે સાંસ્કૃતિક સંદર્ભો સમજાવવા એ ઉદ્ભવતી કેટલીક ગેરસમજોમાંથી બહાર આવવાનો સાચો માર્ગ છે.

એકસરખી ભાગીદારી

હેરાસીમ (1993) અવલોકન કરે છે કે લિંગ, જાતિ, સામાજિક, આર્થિક મોભો અને શારીરિક લક્ષણો જેવા કે શારીરિક અને સામાજિક સંકેતો પર આધારિત સમજી શકાય તેવી માહિતીની આપ-લેના નમૂનાઓ ઓછા કરીને ઓન લાઇન (જીવંત) માહિતીની આપ-લેનો પાઠ્યપુસ્તક પર આધારિત પ્રકાર જૂથમાં માહિતીની આપ-લે વધારે છે. પાઠ્યપુસ્તક માત્ર માહિતીની આપ-લેમાંથી લોકોને ભૌતિક દેખાવના બંધનમાંથી મુક્ત કરી શકે અને વિચારોની કક્ષાએ માહિતીની આપ-લેને દૃઢ બનાવી શકે છે. છતાં આ વિધાન કદાચ થોડું ઘણું સાચું હોઈ શકે. સામાજિક એકરૂપતાએ પરિષદની શરૂઆતના ભાગની સાબિતી હોઈ શકે. જેમ પરિષદોનો વિકાસ થાય છે તેમ ભાગ લેનારના મોભાની તફાવતોની આલોચના કરી સંદેશાઓના સામાજિક સંકેતોને કદાચ વિચારવા પડે. ફિલિપ અને પીરુ (1985) નોંધે છે કે કમ્પ્યુટર પરિષદ જે ઉચ્ચ કક્ષાના વહીવટની ચર્ચા કરવા શિક્ષણ સંસ્થામાં અને ધંધામાં ઉચ્ચ કક્ષાના ધંધાદારીઓને જોડે છે. તેવી પરિષદ CMCની સામાજિક વાતચીતના જ્ઞાન પર

યંત્ર કરવા તાબે થઈ. અભિપ્રાયો અને મંતવ્યોનો વિરોધ પ્રગટ કરવા બહાર મૂકાયેલ લાગણી વિશે ભાગ લેનારાઓએ ફરિયાદ નોંધાવી હતી. જેઓએ ફરિયાદ નોંધાવી હતી તેઓની દલીલમાં ઉતારવા ચિંતાતુર ન હતા, પરંતુ તેમને મુશ્કેલીનો સામનો કરવા એકલા છોડી મૂકવા સાથે સંબંધકર્તા હતા.

જૂથના સભ્યો દ્વારા સક્રિય ભાગ અને ભાગીદારી પર અસરકારક જોડાણયુક્ત અધ્યયન માટેના જરૂરી ભાગો હોવાનો દાવો મૂકાયો છે. જરવેન્યા એટ એલ (1988) નિર્દેશ કરે છે કે એકસરખી ભાગીદારીના માર્ગદર્શનમાં ફેરબદલ થતા સભ્યની ભાગીદારી ઉચ્ચ ગુણવત્તાવાળા જૂથ નિર્ણયોમાં પરિણામે છે. તે વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવાયેલું દેખાય છે ત્યાં ઈલેક્ટ્રોનિક માધ્યમનો ઉપયોગ મૌન સભ્યોની ભાગીદારીને વધારે છે. કમ્પ્યુટર પરિષદોના અલગ અલગ થતાં પ્રકારનો બધા સભ્યો દ્વારા એકસરખી ભાગીદારીની પરવાનગી આપે છે. છતાં વધુ અતડા સ્વભાવના જૂથ સભ્યો, ન ગમતી રીતે સામસામે ગોઠવાઈને પણ ભાષા સંબંધી સભ્યો કદાચ વાતચીત પર વર્ચસ્વ જમાવે છે. અલગ અલગ બનાવોની લાક્ષણિકતાઓ પણ ભાગ લેનારોઓને વર્તમાન મુદ્દાઓ પર પ્રતિબિંબ પાડવાની અને પરિષદમાં યોગદાન આપતા પહેલાં બહારના સાધનસ્ત્રોતની સલાહ લેવાની પરવાનગી આપે છે. આમ છતાં CMCની ભાગીદારીની એકરૂપતા માટેની તકો મજબૂત બનાવે છે છતાં તે તેની જામીનગીરી આપતી નથી. માર્ગના અભાવને લીધે અથવા ટેકનોલોજીના ભયને કારણે વિદ્યાર્થીઓ અનેક માર્ગોથી રદ કરી શકાય. જૂથના ફેરફાર અને માહિતીને આપ-લેના મુદ્દાઓને લગતા લિંગ જેવા બીજાં કારણો પણ ભાગ લેનારાઓને દૂર કરી શકે છે.

ભારતીય ઉપખંડમાં સામાજિક સાંસ્કૃતિક સંદર્ભમાં પુરુષના પ્રભુત્વવાળી સામાજિક પ્રથા અને હાજીહા કરનારી સ્ત્રીઓની ભૂમિકા હોવાનાં કારણે કમ્પ્યુટર પરિષદમાં ભાગ લેવા માટે શરૂઆતમાં સ્ત્રીઓને દૂર રાખે છે અથવા તેઓ કદાચ પરિષદમાં અયોગ્યપૂર્ણ ભાગ લેનારા તરીકે અનુભવે છે. ખાસ કરીને પછાત અને ગ્રામીણ વિસ્તારની છોકરીઓ માટે આ સાચું પણ હોઈ શકે.

વળી, ટેકનોલોજી એ મદાનગીભર્યા વિસ્તાર તરીકે જણાયું છે અને વિદ્યાર્થીઓ ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ શીખવા નારાજ થતી હોય છે. કારણ કે તેઓ અનુભવે છે કે તેઓ તેવી નિપુણતા મેળવવા માટે અસક્ષમ છે. ભાષાનો ઉપયોગ એ એક બીજું પાસું ગણાવવાની જરૂર છે, જે સ્ત્રી ભાગીદારોને રદબાતલ કરશે. શર્મા (1996) ભાર મૂકે છે કે ભાષામાં જાતિ (લિંગનો) સમાવેશ હોવો જરૂરી છે. તેણી નોંધે છે કે હવે ઘણી બધી બાબતમાં વિદ્યાર્થી તરીકે 'તે' (he)નો ઉલ્લેખ કરાય છે, જે એક એવી અસર આપે છે કે સ્ત્રી અધ્યેતા અગત્યની નથી અથવા લક્ષમાં રખાતી નથી. તેથી યોજનાકારો જાતિ, સ્વ-વિચાર અને સ્વ-પ્રભાવ વચ્ચેના વાતચીતના વ્યવહાર પર સામાજિક-સાંસ્કૃતિક સંદર્ભની અસર સમજવી જરૂરી સમજે છે. વિદ્યાર્થીઓ તેમના સ્વ-વિચારો અને સ્વ-પ્રભાવ વધારવા માટે કમ્પ્યુટર પરિષદના માધ્યમકારો/શિક્ષકો દ્વારા વધુ સહાય અને હકારાત્મક પ્રોત્સાહનો ઈચ્છે છે. પરિષદ દરમિયાન મધ્યસ્થીઓ બિનભાગીદારી માટેના કારણોનો નિર્ણય કરે અને જેમ આવા અસરકારક સંયુક્ત પ્રયત્નોમાંથી છૂટા પડે તેમ તેમ સમસ્યાને સંબોધે તે જરૂરી છે.

કમ્પ્યુટર પરિષદ યોજનામાં જુદા જુદા વિષયો (પ્રશ્નો) અને પડકારો ઉપર દર્શાવેલ ચર્ચા એ અસરકારક મધ્યસ્થીઓ અને મધ્યસ્થીકરણની વિવિધ પ્રવિધિની જરૂરિયાત પર પ્રકાશ પાથરે છે.

કમ્પ્યુટર પરિષદોનું મધ્યસ્થીકરણ

એક સક્રિય મધ્યસ્થી જે કમ્પ્યુટર પરિષદને યુક્તિપૂર્વક ચલાવવા સક્ષમ છે તે ઓનલાઈન (જીવંત) માહિતીની આપ-લેની કેટલીક સ્વાભાવિક ખામીઓમાંથી બહાર આવી શકે. મધ્યસ્થીએ (સ્નેહભર્યા) આમંત્રણો આપીને અને ખાનગી સંદેશાઓને પ્રોત્સાહન કરવા મોકલીને, ભાગ લેનારાઓ દ્વારા અનુભવાતી માહિતીની આપ-લેની ચિંતાને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. શરૂઆતના સંદેશાઓની રવાનગી અને પ્રાપ્તિ લોકોને પરિષદમાં

ભાગીદાર બનાવવા માટેની અનુકૂળતા કરી આપે છે. જ્યારથી અધ્યયનપ્રવૃત્તિઓ કાર્યકારી જૂથો, અધ્યયનની ભાગીદારીઓ અને ટુકડીઓમાં વાદ-વિવાદ જેવી સંયુક્ત અધ્યયન પ્રવૃત્તિઓ સક્રિય અધ્યેતાની ભાગીદારી આધારિત સહકારી કાર્ય માળખાંઓ અને વિદ્વતાપૂર્ણ વાતચીતનો ઉપયોગ સામાન્ય ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવા માટે કરે છે. તે અગત્યનું છે કે મધ્યસ્થીઓ સતત જે કાંઈ થઈ રહ્યું છે તેનો હંમેશા સારાંશ આપે છે અને તેની સ્પષ્ટતા કરે છે. અને જૂથની સર્વસંમતિ વર્ણવવાનો પ્રયાસ કરે છે. આ “વણાયેલી દલીલો” એકત્રિત કરેલ અવલોકનો દ્વારા પૂરી પાડે છે અને ચર્ચાઓનું સંયોગીકરણ પણ કરે છે. એક સક્રિય મધ્યસ્થી વિનાની પરિષદનું નિષ્ફળતાપૂર્ણ રીતે પતન થાય છે. માધ્યમકારની મજબૂત આગેવાનીએ માધ્યમના ખોવાયેલા સંકેતો માટે બદલો વાળવો જ જોઈએ.

કમ્પ્યુટર પરિષદના માધ્યમથી સંયુક્ત રીતે જોડાયેલ અધ્યયન વાતાવરણો વાળી યોજના : એશિયાના સામાજિક-સાંસ્કૃતિક સંદર્ભમાં પ્રશ્નો અને પડકારો

શિક્ષકો કે જેઓએ માહિતીના માધ્યમ તરીકે CMCનો ઉપયોગ કરવાની શરૂઆત કરી છે તેઓએ એક અસરકારક ઓનલાઈન (જવંત) માધ્યમકારોના કૌશલ્યો શીખવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આવા માધ્યમ દ્વારા શિક્ષણ માટે માહિતીનાં વિસ્તરણકારમાંથી સક્રિય અને સરખા ભાગ લેનારની ભૂમિકામાં ફેરફાર કરવો જરૂરી છે. CMC વાતાવરણમાં શિક્ષકની ભૂમિકા માહિતીના આપ-લેને સહેલી કરનાર, જૂથ અધ્યયન પ્રવૃત્તિઓના વ્યવસ્થાપક અને નિષ્ણાંતોને સલાહ આપનાર તરીકેની છે. (ટુરોફ 1990, P. 12) આગળ દર્શાવ્યા પ્રમાણે આવું કરવા ઘણા એશિયાના શિક્ષકો માટે પડકારરૂપ હશે. વળી કમ્પ્યુટર પરિષદના મધ્યસ્થીકરણ માટે શિક્ષકે માહિતીની આપ-લે કરવાના કૌશલ્યોની અજોડ રીતે વિકસાવે અને પુસ્તક આધારિત માધ્યમ વડે જૂથ ક્રિયા મેળવે અને ટેકનિકલ પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપવા અને તેના વ્યવસ્થાપન માટેના કેટલાક પ્રમાણમાં લાયકાતવાળા હોય તેવી જરૂરિયાત છે. ગુનાવર્દેના (1995) નોંધે છે કે એક અગત્યનું કૌશલ્ય ધરાવતા માધ્યમકારો અને ભાગ લેનારાઓ માટે ‘સામાજિક ઉપસ્થિતિ’ વિકસાવવાના પ્રમાણ તરીકે વ્યાખ્યાયિત થઈ છે જેને માહિતીની આપ-લેના માધ્યમ તરીકેની એક વ્યક્તિ એટલે કે ‘સાથી વ્યક્તિ’ તરીકે ગણાય. (શોર્ટ એટ એલ 1996) સામાજિક ઉપસ્થિતિના કૌશલ્યો માધ્યમકારોને વાતચીતમાં અને સંયુક્ત અધ્યયનમાં આગળ વધારવા ઓનલાઈન જ્ઞાતિની સમજણનું સર્જન કરવા સમર્થ કરે છે.

કેટલીક કમ્પ્યુટર પરિષદોની યોજના બનાવવાનું, તેનું અમલીકરણ અને મૂલ્યાંકન કરવાની સાથેના લેખકના અનુભવ કમ્પ્યુટર પરિષદના મધ્યસ્થીકરણ માટે નીચેના માર્ગદર્શનો ઘડવા તરફ દોરી જાય છે. સંસ્થાને લગતી કમ્પ્યુટર પરિષદમાં મધ્યસ્થીની ભૂમિકાના ત્રણ પ્રકારની જવાબદારીઓના સંદર્ભમાં ચર્ચા કરી શકાય :

- (1) ઓન લાઈન (જવંત) વાતાવરણને માનવીય રૂપ આપવું અને સામાજિક લાગણીઓનું સર્જન કરવું.
- (2) અધ્યયનને સગવડભર્યું કરવું અને
- (3) જૂથોના ધ્યેયો પ્રાપ્ત કરવા.

દરેક જવાબદારીઓમાં સમાવેશ કરેલ કાર્યો નીચે મુજબ છે :

- (1) ઓન-લાઈન (જવંત) વાતાવરણ પર માનવતા દેખાડવા અને સામાજિક લાગણીઓનું સર્જન કરવા :

(A) હંમેશા ઓન-લાઈન પર ઉપસ્થિત રહેવું :

જો ભાગ લેનારાઓ સ્પષ્ટીકરણ કરતા ઉકેલો માગતા હોય તો દિવસમાં એક વખત માધ્યમકારે ઓન-લાઈન પર જોવા જવું જોઈએ અને વિષય અદ્ભૂત હોય તો તેની ચર્ચા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ.

(B) ભાગ લેનારાઓને એકબીજાનો પરિચય કરવા પૂછવું :

પહેલાં પ્રસ્તાવના માટેનો નમૂનો પૂરો પાડીને અને પછી જેઓએ કાંઈ કર્યું નથી તેમને તેમની પ્રસ્તાવનાઓ પોસ્ટ કરવા પ્રોત્સાહિત કરી તેના દ્વારા પરિષદની

શરૂઆતમાં ભાગ લેનારાઓને એકબીજા સાથે પરિચિત કરવા પ્રોત્સાહિત કરવા જોઈએ. ભાગ લેનારાઓને સંદેશાના અંતે નામ આપી સહી કરવાનું જણાવવું તે અગત્યનું છે.

(C) ભાગીદારીને પ્રોત્સાહન આપવું :

જ્યારે પરિષદની શરૂઆતમાં કેટલાક નવા શિખાઉ ઉપભોક્તા હોય ત્યારે આવું ખાસ કરીને અગત્યનું છે ખાનગી ઈ-મેઈલ દ્વારા.

(D) માહિતીની આપ-લે શરૂ કરવી અને જાળવી રાખવી :

આ માહિતીની આપ-લે અંગેનો પત્ર-વ્યવહાર છે. જ્યારે જ્યારે માહિતીની આપ-લેની સમસ્યાઓ ઊભી થાય છે ત્યારે ત્યારે અસ્પષ્ટ સંદેશાઓની સમજણ આપવી, સંદેશાના અવાજના સ્પષ્ટીકરણની વિનંતી કરવી અને પરિષદના નિયમોમાં ફેરફારો કરવાનું સૂચન કરવું.

(E) ખાનગી સંદેશાઓ પ્રોત્સાહન આપી મોકલવા :

માહિતીની આપ-લેની ચિંતામાં ઘટાડો કરવા માટે ભાગ લેનારાઓના યોગદાનને મંજૂર કરવો, દલીલો કરવી અને ખાનગી ઈ-મેઈલ સંદેશા મોકલવા.

(2) અધ્યયનમાં મદદરૂપ થવું :

(A) ભાગ લેનારાઓને ઉચ્ચ વિચારો પેદા કરવા પ્રોત્સાહન આપવું. (ઉદાહરણ : મગજને દોડાવવું, માહિતીને વહેંચવી અને સમસ્યાને જુદા જુદા પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોવી.)

(B) ભાગ લેનારાઓને વિચારો સાથે જોડવા અને સંબંધોને જોવામાં મદદ કરવી.

(C) ભાગ લેનારાઓને વિચારોના બંધારણને જોવા, તેના સંયોગીકરણ માટે અને જ્ઞાનના સર્જન માટે મદદ કરવી.

(D) ચર્ચાઓના સારાંશો કરવા.

માધ્યમકારોના ટૂંક સાર (સારાંશના)ના બે પ્રકાર હોઈ શકે :

(A) સારાંશવાળું સંયોગીકરણ (રજૂઆત કરાયેલ વિચારો સાંભળવા અને વિચારો વચ્ચે સંબંધ દર્શાવવા)

(B) પ્રશ્નકારોનું સંયોગીકરણ (વિચારો અને વિરોધ દર્શાવતાં મંતવ્યો વચ્ચે સંબંધ શોધવા વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરે તેવા પ્રશ્નો પૂછવા)

(3) માધ્યમકારો માટે જૂથના ધ્યેયો પ્રાપ્ત કરવા જરૂરી છે :

(A) માહિતીની આપ-લેનો નમૂનો અને માહિતીની આપ-લે માટેની ગોઠવણીનો શિષ્ટાચાર.

(B) હંમેશાં સારાંશ આપવો અને સ્પષ્ટીકરણ કરવું.

(C) વિચારો અને દલીલોને વણવી.

(D) બહાર આવતી જૂથની સર્વસંમતિની અભિવ્યક્તિ.

(E) માહિતી બોજાની ગોઠવણી કરવા માટેની ટેકનિક્સનો વિકાસ કરવો.

(F) જૂથની સામાજિક એકતા જાળવી રાખવી (દરેક જણ પાસે સાંભળવાનો એકસરખો મોકો છે અને કોઈ પણ ચર્ચા પર અધિકાર જમાવવાનો પ્રયત્ન કરતું નથી એવું સાબિત કરવું).

જ્યારે આવાં માર્ગદર્શનો શરૂઆતના ઉપયોગી મુદ્દા તરીકે સેવા આપે છે ત્યારે CMC માધ્યમકારો જેની સાથે જેવી અનુકૂળતા છે તેવી તેમની પોતાની ટેકનિક્સનો વિકાસ કરે અને તેમના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ કરે તે અગત્યનું છે.

CMC મારફતે જોડાણયુક્ત અધ્યયનનું મૂલ્યાંકન કરવું :

CMC દ્વારા જોડાણયુક્ત અધ્યયન અનુભવો આપવાની મોટા પડકારોમાંનો એક પડકાર કદાચ આવા અનુભવોનું મૂલ્યાંકન કરવા માટેના અસરકારક માળખાંનો વિકાસ કરવાનો છે.

જોકે ઘડવૈયાના સિદ્ધાંતો ઉપર આધારિત જોડાણયુક્ત અધ્યયનના અનુભવો ઘડાય છે ત્યારે અધ્યયનના મૂલ્યાંકન માટે નવા નમૂનાઓ જરૂરી છે. જોનાસેને (1994) નોંધ્યું છે કે સર્જનાત્મકવાદ દ્વારા પુનઃ સર્જન કરાતાં (પુનઃ સજીવન) સામાજિક વાટાઘાટો દ્વારા જ્ઞાનના સર્જન પર ભાર મૂકે છે. જ્યાં અધ્યેતાઓ સક્રિય રીતે જ્ઞાનના માળખાંઓના સર્જનમાં રોકાયા છે ત્યાં પછી મૂલ્યાંકનકાર તરીકે આપણા માટે જ્ઞાનનું સર્જન નહિ પણ જ્ઞાનના માળખાંઓની બૌદ્ધિક પ્રક્રિયામાં નક્કી કરવાનું જરૂરી છે. જે ફેરફારોના સર્જન કરતા ફેરફારોની પ્રક્રિયા પર ભાર મૂકીને મૂલ્યાંકનના નવા માળખાં રચાવે છે.

કમ્પ્યુટર પરિષદના માધ્યમથી સંયુક્ત રીતે જોડાયેલ અધ્યયન વાતાવરણોવાળી યોજના : એશિયાના સામાજિક-સાંસ્કૃતિક સંદર્ભમાં પ્રશ્નો અને પડકારો

CMC અધ્યયન અનુભવના મૂલ્યાંકનના માર્ગ તરીકે મૂલ્યાંકનકારોના મગજમાં રહેલા મુખ્ય પ્રશ્નો નીચે પ્રમાણે છે :

- (1) શું લોકો પરિષદમાં ભાગ લેતા હતા ?
- (2) શું સર્જન કરેલ જ્ઞાન ઉપયોગી હતું ?
- (3) શું ભાગ લેનારાઓ શીખતા હતા ? અને
- (4) શું અધ્યયન અનુભવો સાથે ભાગ લેનારાઓ સંતોષ માનતા હતા ?

જ્યારે કમ્પ્યુટર પરિષદમાં અધ્યયન અનુભવની ગુણવત્તાના વિશ્લેષણ માટે ટેક્નિક્સના સ્વીકાર સંતોષકારક ઉત્તરનું સર્જન કરશે નહીં ત્યાં સુધી કેટલીક ટેક્નિક્સો તપાસવાનું અને ખાસ અધ્યયન અનુભવો તેમજ સામાજિક-સાંસ્કૃતિક સંદર્ભને યોગ્ય પદ્ધતિઓ પસંદ કરવાનું એ મહત્વનું કાર્ય છે. આ પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપવા માટે ઉપયોગમાં લેવાયેલ ટેક્નિક્સો ભાગીદારીનું વિશ્લેષણ, અધ્યયનમાં ભાગ લેનારાઓનો અહેવાલ અને નકલમાં સંતોષ ઓનલાઇન અથવા ઈ-મેઇલ સર્વેક્ષણ અને કમ્પ્યુટરની વિષયસામગ્રી નકલ કે વાતચીતનું વિશ્લેષણ છે.

ભાગીદારીની પદ્ધતિનું વિશ્લેષણ કરવા અને કમ્પ્યુટર પરિષદમાં વાતચીતનાં માળખાંઓને તપાસવા લેવિન, કિમ અને રીયલે (1990) જે નમૂનો વિકસાવ્યો તેમાં ભાગ લેનારના બંધારણની તપાસ, આંતરિક સંદેશના સંદર્ભની તપાસ અને સંદેશ કાર્યની તપાસનો સમાવેશ થાય છે. હેનરી (1992) સંઘર્ષ કરે છે કે કમ્પ્યુટર પરિષદમાં ભાગીદારીની સામૂહિક તપાસ, સંદેશો અથવા ભાગ લેનારાઓની સંખ્યામાં અવારનવાર દર્શાવાયેલ ચડિયાતાં પરિણામોનું સર્જન કરવાની કાળજી રખાય છે. આમ છતાં હજું ભાગીદારીની પદ્ધતિઓ પાસે, સભ્યોને રોકવા, પરિષદની સમર્થતા વિશે અને વિવિધ અનુભવોમાંથી અધ્યેતાઓ સુધીની સહભાગીદારીની સામૂહિક રીતો વિશે આપણને કંઈક કહેવાનું છે. કોણે ભાગ લીધો, કેટલો સક્રિય ભાગ લીધો અને કેટલા સમય તેનો નિર્ણય કરવા માટે લીધો. તે ઉપયોગી સાધન છે જેની સાથે વિવિધ પ્રકારના ભાગ લેનારાઓએ સક્રિય ભાગ લીધો છે તેવી સામૂહિક પુનરાવર્તનની બાબતમાં પદ્ધતિઓનું અસ્તિત્વ છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવા તે વધારે ઉપયોગી છે.

ભાગ લેનારાઓના અધ્યયન અંગેના પોતાના અહેવાલો અથવા પરિષદના અનુભવો સાથેનો સંતોષ એ એક બીજા પ્રકારની માહિતી છે, જે મૂલ્યવાન અને ખૂબ વિશ્વાસપાત્ર છે. આ બંધું કમ્પ્યુટર પરિષદની નકલમાં તેની જાતે આપોઆપ થાય છે અથવા આ બધાનાં ઓનલાઇન અવલોકનો દ્વારા અથવા ભાગ લેનારાઓના અવલોકનોમાંથી પરિષદના મૂલ્યાંકન માટે એક અલગ જગ્યા સોંપીને વિનંતી કરી શકાય છે.

કદાચ મૂલ્યાંકનના વધુ પડકારરૂપી પ્રકાર અને જે જોડાણયુક્ત અધ્યયન અને જ્ઞાન અંગેની વાટાઘાટો કરવાની પ્રક્રિયા પર વધુ ઉપયોગી માહિતી પેદા કરાશે, જે પરિષદની નકલ અંગેની વાતચીતની તપાસ કે વિષયસામગ્રીની તપાસ છે. માહિતીના માધ્યમ તરીકે કમ્પ્યુટર પરિષદનો એક મુખ્ય ફાયદો તપાસ છે. માહિતીના માધ્યમ તરીકે કમ્પ્યુટર પરિષદનો એક મુખ્ય ફાયદો તેની જાતે જ દસ્તાવેજ બનાવવાની લાક્ષણિકતા છે. વિષયસામગ્રીની તપાસ

દ્વારા કમ્પ્યુટર માધ્યમથી પરિષદની ગુણવત્તાનું મૂલ્યાંકન કરવું એ અધ્યયન અથવા જ્ઞાનનું પુનઃ સર્જન થયું કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવા નક્કલના અધ્યયનની જામીનગીરી આપે છે. વાતચીતની તપાસ માટે વિકસિત કરવામાં આવેલ નમૂનાઓમાંનો હેનરીનો (1992) નમૂનો આ વચનને પાળે છે. વળી, જ્યારથી વિષયસામગ્રીની તપાસ માટે અસ્તિત્વમાં આવેલ નમૂનાઓ, બંધારણીય અધ્યયન વાતાવરણની તપાસ માટે અનુકૂળ ન હતા ત્યારથી ગુનાવર્દેના, લોવે અને સેમરસને (1996) વાદવિવાદમાંથી ઊભી થતી સામાજિક વાટાઘાટો અને જ્ઞાનના સર્જનની બંધારણની તપાસણી માટે એક સર્જનાત્મક બંધારણીય વાતચીતની તપાસના નમૂનાનો વિકાસ કર્યો. તેઓએ મુશ્કેલીભરી રીતે વાતચીતની તપાસના નમૂનાનો વિકાસ કર્યો. તેઓ મુશ્કેલીભરી રીતે વાતચીતની તપાસની ટેક્નિક્સને તપાસે છે અને વાતચીતની નવી વ્યાખ્યાને આધારિત CMCના સંદર્ભ માટે પ્રસ્તાવ મૂકે છે તેમજ કમ્પ્યુટરના માધ્યમથી સર્જનાત્મક અધ્યયનવાળા વાતાવરણમાં વાતચીતની તપાસ માટે એક નમૂનાનો વિકાસ કરે છે.

કમ્પ્યુટર પરિષદ દ્વારા જોડાણયુક્ત અધ્યયનનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે એક યોગ્ય માળખાનો વિકાસ કરવો એ યોજનાની પ્રક્રિયાનું એક અગત્યનું પાસું છે. આ એક એવો પ્રદેશ છે કે જેમાં વધુ સંશોધનની જરૂર છે.

સારાંશ

આ પેપરે કમ્પ્યુટર પરિષદ દ્વારા જોડાણયુક્ત અધ્યયન અનુભવોની યોજનામાંના પ્રશ્નો અને પડકારોની ચર્ચા કરી છે અને ભારતીય ઉપખંડના સામાજિક સાંસ્કૃતિક સંદર્ભના પરિપ્રેક્ષ્યથી સંબંધિત વિસ્તારોનો નિર્દેશ કર્યો છે. પેપર આવા પડકારોમાંથી બહાર આવવા માટેની સૂચનાઓ આપે છે અને રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય રીતે હાથ ધરાયેલી કેટલીક કમ્પ્યુટર પરિષદો પર આધારિત પ્રક્રિયા માટેના માર્ગદર્શનો પૂરાં પાડે છે. પરંપરાગત ભૂમિકાઓને શિક્ષકકેન્દ્રીમાંથી અધ્યતાકેન્દ્રી અધ્યયન બદલવાની જરૂરિયાત પર સર્જનાત્મકવાદી સિદ્ધાંતો આધારિત જોડાણયુક્ત અધ્યયન ઘડવાના પડકારો સાથે ભાર મૂકાયો છે. માધ્યમકારની ભૂમિકાઓનું મહત્ત્વ અને કમ્પ્યુટર પરિષદના મધ્યસ્થીકરણ માટે પૂરા પડાયેલ માર્ગદર્શન સાથે ભાર મૂકાયો છે. પેપર, કમ્પ્યુટર પરિષદના માધ્યમ દ્વારા જોડાણયુક્ત અધ્યયનનું મૂલ્યાંકન કરવા નવા નમૂનાઓ વિકસાવવાની જરૂરિયાતનું સંબોધન કરી પૂર્ણ થાય છે. આ પેપરમાં સંબોધાયેલ મુદ્દાઓ, જોડાણયુક્ત અધ્યયન માટે CMCના ઉપયોગ વિશેના જ્ઞાનનું માળખું બાંધવાનું શરૂ કરે છે.

REFERENCE

Ang., P.H. and Loh, C.M.(1996) *Internet development in Asia*, Unpublished paper, School of Communication Studies, Nanyang Technological University, Singapore. Available on the WWW.

Davies, D. (1989) 'Computer-supported cooperative learning : interactive group technologies and distance learning system', in Mason, R. and Kaye, A (Eds.) *Mindweave*, Oxford : Pergamon, 228-231.

Feenberg, A. (1989) 'The written world : on the theory and practices of computer conferencing', in Mason, R. and Kaye, A (Eds.) *Mindweave*, Oxford : Pergamon, 22-39

Firdhous, M.F.M. and Dias (1996) '*The Introduction of Internet in Sri Lanka*', Unpublished paper, Dept. of Electronic and Telecommunication Engineering, University of Moratuwa, Sri Lanka.

कम्प्यूटर परिषदना माध्यमशी संयुक्त रीते
जोडायेल अध्ययन वातावरणोवाणी
योजना : ऐशियाना सामाजिक-सांस्कृतिक
संदर्भमा प्रश्नो अने पडकारो

Goodman, N. R. (1994) 'Intercultural education at the university level : Teacher-student interaction' in Brislin, R.W. and Yoshida, T., (Eds) *Improving Intercultural Interaction : Modules for Cross-Cultural Training Programms*, Thousand Oaks, CA: Sages.

Gunawardena, C. N. (1992) 'Inter university collaborations : Factors impacting group learning in computer conferencing', Paper presented at the International Council of Distance Education 16th World conference, Bangkok. Thailand.

Gunawardena, C. N. (1992) and Heeren, E. (1993) 'Design and analysis of global cooperative learning through computer conferencing', in *Proceeding of the Ninth Annual Conference on distance teaching and learning*, Madison. WI: University of Wisconsin Madison, 69-73.

Gunawardena, C. N. (1994) 'Collaborative learning and group dynamics in computer-mediated communication networks', *Research Monograph No. 9, of the Second American Symposium on Research in Distance Education*, Pennsylvania State university : American Centre for the Study of Distances Education.

Gunawardena, C. N., Campbell, Gibson, C., Cochenour, J.J. Dean, T.; Dillon, C.L. Hessmiller, R., Murphy, K., Rezabek, L.L., and Saba, F., (1994) 'Multiple perspectives on implementing interuniversity computer conferencing,' *Proceeding of the Distance Learning Research Conference* San Antonio, TX: Texas A & M University, Dept. of Educational Human Resource Development, College Station, 101-117.

Gunawardena, C. N. (1995) Social presence theory and implication for interaction and collaborative learning in computer conferences, *International Journal of Educational telecommunication*, 1(2/3), 147-166.

Gunawardena, C. N. Lowe, C.A., and Anderson, T. (April, 1996) 'Interaction analysis of a global On-line debate and Development of a constructivist interaction analysis model for computer conferencing,' *Paper presented at the Annual Convention of the American Educational Research Association*, New York.

Harasim, L. (1989) '*Online Education : A new domaine.*' in Mason, R., and Kaye, A. (Eds) *Mindweave*, Oxford, Pergamoner, 50-62.

Harasim, L. (1990) 'Online Education : An Environment for collaboration and Intellectual amplification, in Harasim L.(Ed) *Online Education : Perspectives on a new Environment*, New York : Praeger, 39-64.

Harasim, L. M. (1993) 'Networks: Networks as social space,' In Harasim.L.M.,(Ed.) *Global Networks : Computer and International Communication* Cambridge, Ma.,MIT Press,15-34

Henri, F., (1992) 'Computer Conferencing and content analysis,' In Kaye, A.,(Ed.) *Collaborative Learning Through Computer Conferencing : The Najaden Papers Berlin*, Springer-Verlag, 117-136.

Hiltz, S.R. (1990), 'Evaluating the Virtual Classroom.' in Harasim.(Ed.) *Online Education : Perspectives on a New Environment*, New York: Praeger, 133-183.

Hofstede, G., (1980) *Culture's Consequences. International Differences in Work- related Values*, Beverly Hills, CA: Sage.

Jarvenpaa, S.L.,Rao, V.S. and Huber, G.P. (1986) Computer support for meeting of groups working on unstructured problems: A field experiment, *MIS Quarterly*,12(4), 645-666.

Jonassen, D.H. (April, 1994) Thinking technology : *Towards a constructivist design model*, *Education Technology*, 34-37.

Kaye, A.(1989) 'Computer-mediated communication and distance education, in Mason R. and Kaye,(Eds) *Mindweave*, Oxford : Pergamon 3-21.

Kaye, T.(1992)ed. *Collaborative Learning through computer conferencing*, New York: Springer-Verlag.

Levin, J.A. Kim, H. and Riel, M.M. (1990) 'Analyzing instructional intercation on electronic message network, in Harasim, L., (Ed.) *Online Education*, New Yourk : Prager, 185-213.

L-Soft (1995) Listserv Software, <http://www.soft.com/>

Murphy, K. Boyce, M., Cochenour, J., Dean. T., Dillon, C., Gibson,C. Gunawardana, C., and Rezabek, L. (1995) 'Computer-Mediated Communication in a collabrotive learning environment : The GLOBALED project' in Sewart, D. (Ed) *One World Many Voices: Quality in Open and Distance Learning* Birmngham, UK.,open university, 407-410

Phillips, A.F., and Pease, P. (1987) Computer conferencing and education :Complementary or contradictionary concepts ? *The American Journal of Destines Education* 1(2),44-52.

Rezabek, L. L., Boyce, M., Cochenour, J., Dean, T., Dillon, C., Campbell Gibson,C., Gunawardana, C.N., Hessmiller,R. Murphy, K., Saba, F., Weibel, K., (1994) 'CMC as learner-centered instruction : *Lessons from*

GLOBALED '93'. *Proceeding of the Tenth Annual Conferences on Distance Teaching and Learning*. Madison, WI : University of Wisconsin-Madison, 169-179.

કમ્પ્યુટર પરિષદના માધ્યમથી સંયુક્ત રીતે જોડાયેલ અધ્યયન વાતાવરણો વાળી યોજના : એશિયાના સામાજિક-સાંસ્કૃતિક સંદર્ભમાં પ્રશ્નો અને પડકારો

Riel, M.(1993) *Globe Education through learning circle*, in Harasim, L. M. (Ed) *Globe Networks* Cambridge, MA : The MIT Press.

Romiszowski, A. J., and de Haas, J. A. (October- 1989) Computer mediated communication for instructions : Using Mail as a seminar, *Educational Technology*, 7-14.

Sharma, R., (1996) Empowering women through distance education, *Indian Journal of Open Learning*, 5(2), 10-18.

Shrot, J., Williams,E., and Christie, B., (1976) *The social psychology of telecommunication*, London : John Wiley & sons.

Turoff, M. (1990) Foreword. in Harasim L. (Ed) *Online Education : Perspective on a New Environment*, New Yourk : Praeger, ix-xiii.

નોંધ

नील

जोध